

दशकुमारचरितम् ।

महाकवि-श्रीदण्डाचार्य्यप्रणीतम् ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा,
श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण
विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तदाल्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां टीकया परिवर्द्धितं
संस्कृतं प्रकाशितम् ।

अप्रकाशितम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे
मुद्रितम् ।

इं १८१६ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट्, आम्हार्ट्-
ट्रोट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट्, कलिकाता ।

दशकुमारचरितस्य सङ्क्षिप्तकथायां

पूर्वपीठिका ।

अथ प्रथमोच्छ्वासः ।

प्रथमस्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

कथा दशकुमारस्य सङ्क्षेपात् लिख्यते मया ॥

अस्ति मगधो नाम महान् जनपदः । तत्रासीत् पृथ्वीपरी नाम नगरी । राजहंसो नाम महाप्रतापस्तस्यां राजा बभूव । तस्य वसुमती-नाम्नो महादेवी, परमविधिया धर्मपाल-पद्मोद्भव-सितवर्मनामधेयास्त्रयोऽमात्याश्चासन् । तेषां धर्मपालस्य सुमन्वसुमितकामपालाः, पद्मोद्भवस्य सुश्रुतरत्नोद्भवौ, सितवर्मणः सुमतिसत्यवर्माभौ इति सूनवः समभवन् । तेषु धर्मशीलः सत्यवर्मा संसारस्य असारतां बुद्ध्या तीर्थयात्रायां देशान्तर-मगमत् । कामपालः वारनारीपरो दुर्विनीतः पितुरग्रजस्य च शासन-मतिक्रम्य भुवं बभ्राम । रत्नोद्भवः बार्हिज्यायां समुद्रपारगमनमकार्षीत् । अपरे सुमन्वसुमितसुश्रुतसुमतयः पितृषु सुरलोकमितेषु यथापूर्वमन्वतिष्ठन् ।

एकदा मगधाविपतिः मालवेन्द्रं मानसारं जिगीषुः महता बल-समुदायेन सङ्ग्रामभूमिमवातरत् । सोऽपि चतुरङ्गबलोद्भूतः सविग्रहो दर्प इव तमभिजगाम । तयोश्च शस्त्राशस्त्रि हस्ताहस्त्रि परस्परामिहतसैन्यं महत्युज्ज्वल्यम् अजनि । जितश्च मालवनाथो मगधनाथेन । अथ कृपा-क्रान्तचेता मगधेश्वरो मालवेन्द्रं प्रक्षीणसकलसैन्यं पुनः स्वराज्ये स्थापयामास । ततः स राजा राजहंसो विजयप्रफुल्लमनाः स्वराजधानीं प्रत्येत्य अनन्यशामनां धरां शासद्दपि केवलमनपत्यतया जातदैव्यः सकललोकैक-शरणां नारायणमजस्रमाराधयामास ।

अथ तदग्रमहिषी वसुमती प्रत्यूषसि सुखप्रभु अवलोकितवती ; ततो देवानुग्रहेण दयितमनोरघपृथ्वभूतं गर्भमधत्त । राजाऽपि तद्विदित्वा सारान्दः समाहृतनिखिलबन्धुवर्गः निजोत्साहसम्पदगुरुपुं सौमन्तीचयना-द्विकं र. हो. स्ववमन्वतिष्ठत् । कदाचित् सभासोनी नृपः सभासिनमेक-

मागतमभाषत—“ननु तापस ! देशं सापदेशं भ्रमन् किमपि क्वचिद्वगत-
 श्चेत् कथयतु भवान्” इति । तेन कृताञ्जलिना अभाषि—“देव !
 देवस्थाशां शिरसि घृत्वा अनेन अनाशङ्कनीयेन वेशेन मर्षीं चरन्
 मालवदेशमनुप्रविश्य तत्र सुगूढं तिष्ठन् तस्य राज्ञः समस्तसुदन्तम् उपलभ्य
 प्रत्यागमम् । मानी मानसारः सङ्ग्रामे भवतः पराजयमवाप्य नितरा-
 मवमनितः सुदीनमना महाकालनिवासिनं महाकालम् आराध्य तपः-
 सन्तुष्टात् तस्मात् एकवीरारातिघातिनीं महागदां प्राप्य कृतार्थमन्यः
 साम्प्रतं भयन्तमभियोक्तुम् उद्व्यच्छतीति श्रुत्वा देवः प्रमाणम्” इति ।
 तदाकर्ण्य अमात्या ऊवुः,—“देव ! यद्यमरातिरप्रतिविधियेन दैवबलिन
 योऽनुमायाति तदस्माकमनेन योऽनुमाम्प्रतम् ।” एवं बहु विज्ञापितोऽपि
 तैः नरपतिः महता गर्वेण परीतः तेषां वचनमनादृत्य प्रतिशुभमना
 आसीत् । महेश्वरदस्तबलो मानसारः समस्तसाधनसमेतो मगधदेशं
 प्राविशत् । अत्रान्तरे मन्त्रिणो राजानं राजहंसं कथञ्चिदनुनीय तदीयाव-
 रोधान् रिपुदुर्गमे विन्ध्याटवीमध्ये मूलबलरक्षितान् न्ययेत्यनु ।

अथ राजा महाबलसामग्रीसमेतः सङ्ग्रामभूमिमवातरत्, अवारुणश्च
 महान्तमरातिं मालवराजम् । महति सप्यद्वारं चलति मालवराजो
 महतीं तां गदां मगधेश्वराय प्राहिणोत् । सा तु निशितशरशतेन
 शकलोक्तोऽपि अन्तः दैवशक्तेरप्रतिविधियतया सूत निहत्य राजानं
 राजहंसं रथस्थेव मूर्च्छितमकरात् । ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहाश्च
 वाह्य दैवगत्या रथमादाय अन्तःपुरशरख्यं महारख्यं प्राविशन् ।
 तत्र अमात्याः कथञ्चिदक्षतशरीराः समागत्य राजानमनवलोक्य दैन्य-
 परीता दैवीमवापुः । सा च तेभ्यो निखिन्नसैन्यक्षितिं राज्ञोऽदृश्यत्व-
 चाकर्ण्य शोकार्थवनिमग्ना राजानं गतजीवितं मन्यमाना तदनुसरन्ते
 भतिमकरोत् । अथामात्यपुरोहिताः समेत्य तां “कल्याणि ! देवस्य
 निधनमनिश्चितम्, अन्यच्च, दैवज्ञेन कथितं भवत्या उदरे सार्वभौमः
 कुमारो वसतीति, तद्दिदानीं तव मरणाय समुद्योगो न युक्तः” इति
 प्रबोध्य कथञ्चित् समवात्सल्यम् ।

अथ अर्द्धरात्रे निसुप्तनिखिलपरिजने सा महिषी शोकार्थवन्मूला-
 सुतर्त्तमशङ्कती सैनानिवेशं शनैरतिक्रम्य यस्मिन् रथस्य सङ्क्रान्तया

तदानयनपलायनपरिश्रान्ता गन्तुमक्षमाः क्षमापतिरध्याः समाकुलाः समतिष्ठन्, तस्य निकटे वटतटशशाखायाम् उत्तरीयाङ्गेन बन्धनं विरच्य भर्तुकामा साशुकण्डा व्यलपत् । तदाकर्ण्य तलस्थो मगधपतिरवशीन्द्रियः कथञ्चिद्दनुत्क्रान्तजोवितः लब्धवैतन्यः तत् विलपितं देवीवाक्यमेव निश्चिन्वानः शनञ्जैस्तामाह्वयत । सा तु तद्वचनं स्वरेण भर्तृवाक्यमेव मन्यमाना ससंश्रमम् आगत्य प्रफुल्लवदनात् नेत्राभ्यां पिबन्तीव विकस्वरेण स्वरेण पुरोहितामात्यादिकं समाह्वय तैभ्यस्तमदर्शयत् । ते ऊवुः,—“देव ! वाह्याः सारथ्यपगमे रथं रभसात् अरथ्वमनयन्निति दृष्ट-
मस्माभिः” । ततो राजा अब्रवीत्—“तल निहृतसैनिकग्रामे सङ्ग्रामे मालशराजेन प्रहितया गदया ताडितोऽहं मूर्च्छामित्य अत्र वने वाहैरानीतो निश्रीघपत्रनेन लब्धसञ्जोऽस्मि” इति । ततो मन्त्रिपुरोहितादयः तं शिविरमानीय अपनीताशेषशस्त्रं विरोपितत्रयम् अकार्षुः । प्रियभाषिष्ठा राज्ञा वसुमत्या असौ सुदीनान्तरालाः महोपतिर्विविधप्रबोधवचनैः समाश्वासि ।

अथ कियता कालेन समाश्रुत्तचित्तो राजा सकलसैन्यसामन्तसमवेतः महातापसं वामदेवं समाजगाम । तेन च कृतातिथ्यो राजा तदाश्रमे कियन्तं कालमुषित्वा तं समाराधयन् समब्रूयत्—“भगवन् ! मानसारः प्रबन्धेन देवसहृद्येन मां निर्जित्य मद्राज्यं भुनक्ति । अहमपि उग्रं तपो विरचय्य तदबलेन तमरातिसुखूलयितुमिच्छन् भवन्तं शरणं गतः” इति । ततो मुनिरभाषत—“राजन् ! तपसा अतिक्लेशकारिणा अलम् । तवाग्रमहिषोर्गर्भस्थितो राजकुमार एव तव मनोरथं सम्पादयिष्यति । कञ्चन कालमपेक्षतु” इति । तदानीञ्च गगनचारिण्यो वाचा तदेवास्तु-
मोदितम् । राजा तदेव वचनमनुसरन् तत्र कालं प्रतीक्षां सङ्क्रे ।

अथ कालेन प्राप्तप्रसवकाला वसुमती शुभे सुदृत्तं सर्वलक्षणलक्षितं सुतमसूत । कथञ्चिन् राजा महानन्दपरीतः तेन मुनिना जात-
संस्कारं कुमारं राजवाहननामानमकरोत् । एतस्मिन्नेव काले सुमति-
सुमन्त्रसुमिलसुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमत्तिलग्नप्रमन्त्रशुप्रविश्रुतास्थान्त्वारः
सूतवः समजायन्त । राजवाहनक्षीर्मास्त्रिपुत्रैरालम्बितैरिव सह वास्त-
कीहितं अनुभवन्ववर्षत ।

उपहारवर्मात्पत्तिकथा ।

कदाचित् कश्चित्पसः कमपि सुलक्ष्णं कुमारं राज्ञे राजहंसाय समर्थं अबोधत्—“नृपते ! कुशसमिदाह्वरणाधिना मया वनमध्ये काचिदनाथा इदती नारी अवलोकिता । ‘निर्जनेऽस्मिन्नख्यं किमिति वदते ?’ इति पृष्टा सा अग्रूणि प्रमृज्य सगद्गदमवादीत्—‘भगवन् ! मिथिलेश्वरे प्रहारवर्मणि निजसुहृदो मगधनाथस्य सीमन्तिनीसीमन्तमहोत्सवाय सपुत्रदारे पुष्पपुरीमेत्य कञ्चन कालमधिवसति मत्सवाधीश्वरो मानसारी मगधमाचक्राम । तत्र महति सम्यराये सुहृदो राजहंसस्य साहाय्याय रणभूमिमवतीर्णो मिथिलेश्वरो रिपुणा मालवराजिन निर्जित्य कारुष्येन विदुष्टो हतावशिष्टेन सैन्येन सह स्वपुरं गच्छन् वनभूमौ अधिकबलेन शवरसेन्येन रभसादाक्रम्यमाणो मूलबलरक्षितान्तःपुरः पलायिष्ट । यमजयोक्तदीयार्भकयोः धात्रीभावेन परिकल्पिताऽहं मद्दुहिता च द्रुतगतिं नृपतिमनुगन्तुमन्ने अभूत् । तत्र व्यात्ताननः काऽपि व्याघ्रः शोभ्रं मामन्वधवत् । भयच्छलितऽहं पाषाणोपरि पर्थंपतम् । मत्पाणिस्थितः शिशुः प्रभ्रष्टः कस्यापि गोशवस्य क्रोडमभ्यल्लोयत् । तच्छवमाकर्षतस्तस्य शार्दूलस्य प्राणान् कोऽपि शवरः शरैणापाहरत् । स च बालः शवरैः कापि अनीयत् । अपरं राजकुमारमुद्दहन्ती मम सुता क्व गतेति न जानामि । सऽहं मोहं गता केनापि कृपालुना गोपालेन स्वकुटोरं नीत्वा विरोपितव्रथा अभवम् । ततः स्वस्थोभूय भूयः क्षामर्तुरन्तिकमुपजिगमिषुः असहायतया दुहितुरनभिज्ञतया च व्याकुलीभवामि’ इत्यभिदधाना ‘एकाकिन्यपि स्वामिनं गमिष्यामि’ इति कृतमतिरगात् । अहमपि भवन्मित्रस्य मिथिलेश्वरस्य दुरवस्थामनुस्मरन् तदीयं कुमारमन्विष्यन् एकं चण्डिकासन्दिग्धमगच्छम् । तत्र गत्वा एनं कुमारं शवरैः अनेकधा हन्यमानमासीत् जातदयस्तानभ्यधां—‘ननु भद्राः ! अस्मिन् घोरे कान्तारि अष्टपथः स्थविरोऽहं ब्राह्मणः मम पुत्रकं क्वचित् तदच्छायायां रक्षित्वा मार्गान्वेषणाय कश्चिदन्तरम् अगमत् । प्रत्यागत्य स कुल गतः केन वा गृहीतः इति भावधारयितुं शक्नुवन् युष्मदन्तिकमायातोऽस्मि यदि युष्माकं दर्शनमप्यं गतोऽसौ’ इति । एवमुक्ते ते ‘ब्रह्मन् ! अयमेकः शिशुरेवामि-

रधिगतः, यदि सत्यमेव तवात्मजो भवेत् तदा गृह्णाण' इत्युक्त्वा मन्त्रमदुः ।
अथाहं तेभ्यो दत्ताश्रीर्बालकमेनमादाथ शिशिरोपचारादिना समाश्रास्य
निःशङ्कं भवदन्तिकमानोतवानस्मि । भवानिदानीमस्य पितृस्थानीयः
परिपालयतु तावदायुषन्तम्" । राजा मुहृदापबिभित्तं शोकं तदीयकुमार-
मुखावलीकनमुखेन किञ्चित् सङ्कोच्य तमुपहारवर्मनाम्ना आह्वय स्वपुत्र-
निर्विशेषमपुषत् ।

अपहारवर्मोत्पत्तिकथा ।

एकदा राजा तीर्थस्नानाय गच्छन् किरातपत्नीमार्गेण कयाचित्
उपलालितमेकं सुकुमारं कुमारमवलोक्य तामवादात्—“भद्रे ! कोऽयं
बालः ? कस्य वा नयनानन्दः ? केन वा निमित्तेन दीन इव लब्धते ?” ।
तया सप्रणाममभिहितं—“महात्मन् ! अस्मिन् मार्गे गच्छतः प्रकृतजसो
मिथिशेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति शवरसैन्ये मत्पतिना अपहृत्य बालोऽयं
मह्यमर्पितः, मया च सयत्नं लान्यते” । राजा तदाकर्ण्य मुनिकथितं
द्वितीयं राजकुमारमेनं निश्चिथ सामदानाभ्यां तां शवरीं सन्तोष्य अपहार-
वर्मनामानं कृत्वा देव्ये समर्पयामास ।

पुष्पोद्भवोत्पत्तिकथा ।

कदाचित् वामदेवान्तेवासी सोमदेवश्र्मा नाम कमपि बालं
राज्यः पुरतो नीत्वाऽब्रवीत्—“देव ! रामतीर्थे स्नात्वा समागच्छता मया
वनभूमौ कयाऽपि वनितया लाप्यमानमेनं समुज्ज्वलरूपं कुमारमवलोक्य
सा अभ्राणि—‘भद्रे ! का त्वम् ? को वाऽसौ शिशुस्त्वया आयासेन
लाप्यते ?’ इति । सा अब्रवीत्—‘भगवन् ! कालयवनद्वीपे कालगुप्तो
नाम कश्चित् महाधनो वैश्यवरोऽस्ति । एतस्मात् द्वीपात् गतो मगधराज-
मन्त्रिसुतो रत्नोद्भवो नाम तदीयां कन्यां सुवृत्तां नामोपयम्य श्वशुरेण
समाहृत्यैव तस्यौ । कालिन सा सुवृत्ता गर्भिणी जाता । ततः सद्बोद्धर-

दर्शनार्थी रत्नोद्भवः अशुरमनुनीय अनया भार्यया सुव्रतया सह प्रवृत्तवाम् आरुह्य पुष्पपुराभिसुखः प्रतस्थेः दुर्दैवगत्या तत्प्रवृत्तं समुद्रान्धसि न्यमञ्जत् । अहन्तु अस्या धार्मीभावेन परिकल्पिता तस्मिन्नेव प्रवृत्तयो स्थिता कराभ्यां तां सुव्रतामुद्दहन्ती फलकमेकमवलम्बा कथमपि तीरभूमिमसादयम् । रत्नोद्भवस्य गतिर्न मया विदिता । क्लेशस्य परां काष्ठां गता सुव्रता अस्मिन् अटवीमध्ये सुतमसूत । मार्गमन्वेष्टुकामाऽहं प्रसववेदनया विवश्यायास्तस्याः समीपे बालकं निश्चिय गन्तुमयुक्तमिति तं शिशुमनयम्' इति । अत्रान्तरे कश्चित् वन्यो वारणः प्रत्यदृश्यत । तमलोक्य सा भीता तं बालकं निपात्य प्राद्रवत् । अहमपि सन्निहितलतागुञ्जमासाद्य परीक्षमाणः स्थितः । अथ निपतितं बालकं पङ्कवक्रवलिवाद्दति गजराजे कश्चित् सिंहः समभ्यधावत् । तदवलोक्य भयाकुलेन गजेन भाटिति वियति समुत्पात्यमानो बालकः न्यपतत् । दीर्घायुष्यतया असौ केनचित् वानरेण पक्षफलबुद्ध्या परिगृहीतः पुनः फलेतरदृष्ट्या वितततत्कस्मन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । स च केशरी गजपतिं निहत्य प्रतस्थे । वानरोऽपि क्वापि गतः । अहन्तु तस्मात् लतागुञ्जाभ्यन्तरात् निर्गत्य बालकमेनमवनिरुहस्कन्धात् अवतार्य वनान्तरे तां वनितामप्राप्य गुरवे निवेद्य तदादेशेन भवदन्तिकमनयम्" । राजा तु तदाकर्ण्य रत्नोद्भवः कथमभवदिति चिन्तयन् तन्नन्दनं पुष्योद्भवनामानं कृत्वा तद्दृत्तान्तं सुश्रुताय व्याख्याय विषादसन्तोषौ अनुभावयन् तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

अर्थपालोत्पत्तिकथा ।

एकदा कमपि बालकसुखं दृष्टं वसुमत्या दृष्ट्वा राजा अब्रवीत्—
 "देवि ! कुतोऽसौ कथं लब्धः ?" इति । सा प्रोवाच—
 "नाथ ! अतीतायां रजन्या काचन दिव्याङ्गना मत्पुरतः कुमारमेनं समर्थं निद्रितां मां विबोधय सविनयमब्रवीत्—
 "देवि ! त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य कामपालस्य वङ्गभाऽहं यक्षकन्या तारावली नाम नन्दिनी मन्त्रिभद्रस्य । धनपतिः अदेशेन मदलजमेनं तव तनयस्य भाविचक्रवर्तिनः राजद्वेषनस्य ।

परिचर्याकरणार्थमानीतवत्यस्मि । त्वमेनं संवर्द्धय' इति । मया च विस्मितया सरकृता असौ यच्चो तदैवान्तर्हिताऽऽसीत्" इति । राजा तदाकर्ण्य सविस्मयं सुमित्रं मन्त्रिणमाह्वय तदीयभ्रातृपुत्रमर्थपालं नाम कृत्वा सर्वं वृत्तान्तं तस्मै समाख्याय प्रादात् ।

सोमदत्तोत्पत्तिकथा ।

अन्येद्युः वामदेवशिष्यः कमपि शिशुमानीय राजानमब्रवीत्—“देव ! तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कावेरीतीरं गतोऽहं बालकमेनमुत्सङ्गे कृत्वा रुदतीं कामपि स्थविराम् आलोक्य अबोधं—‘स्थविर ! का त्वम् ? कथं वा रोदिषि ? बालकश्च कस्य नेतानन्दकरः ?’ इति । सा करयुगेन वाष्पं प्रमृज्याब्रवीत्—“ब्रह्मन् ! राजहंसामात्यस्य सितवर्मणः कनीयान् सुतः सत्यवर्मा तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देशमिममागतः । स कुतचित् ग्रामे कालीं नाम कामपि विप्रतनयामुपयम्य तस्या अनपत्यतया तत्कनीयसीं भगिनीं गौरीं नाम परिणीय तस्यामेनं तनयमलभत । काली तु सासूयं धात्र्या मया सह बालकं केनचित् मिषेण आनीय अस्यामेव तटिन्याम् अचिपत् । अहन्तु करेणैकेन बालकमुद्धृत्य अपरेण अम्भसि प्रवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित् तरोः शाखामालम्ब्य तत्र शिशुं निधाय नदीवेगेन उच्चमाना तत्तदस्थितेन कालसर्पेण दष्टाऽस्मि । मदाश्रयभूतोऽयं तरुदैवगत्या अस्मिन् देशे तौरमलगत् । विषस्य सुतीक्ष्णतया मयि मृतायाम् अरक्ष्ये कश्चन शररथः नास्तीति मया रुद्यते' इति ।

ततो विषमविषञ्च लया सा वराक्री धरणीतले न्यपतत् । सञ्जातद्योऽहं मन्त्रबलेन विषज्वालामपनेतुमक्षमतया सन्निहितकानने औषधिविशेषमन्विष्य प्रत्यागच्छन् मृतां ताम् आलोकयम् । तदनु अग्नि-संस्कारं विधाय व्याकुलचेता बालमेनमगतिम् आदाय भवदमात्यनन्दनस्य भवानेव रक्षितेति भवदन्तिकमानीतवानस्मि ।”

तदाकर्ण्य राजा सत्यवर्मचिन्तया खिन्नमनाः सुमत्ये मन्त्रिणे

सोमदसं नाम तदनुजतनयं समर्पितवान् । सोऽपि सोदरमिव तं मन्य-
मानो विशेषेणापुषत् ।

इत्थं मिलितेन कुमारवर्गेण सह बालकेलिमनुभवन् राजवाहनः
क्रमेण चूडोपनयनादिकं संस्कारमवाप । ततः सकललिपिषु सकलदेश-
भाषासु षडङ्गसहितवेदेषु काव्यनाटकाख्यानादिषु धर्मशास्त्रज्योतिषतर्क-
मीमांसादिषु शस्त्रविद्यासु नीतिशास्त्रेषु कलासु मणिमन्त्रौषधादिप्रयोगेषु
हस्तितुरगादिविद्यासु अन्येषु च विविधेषु वैप्रयिकव्यापारेषु तत्तदाचार्य्येभ्यः
सम्यक् वैश्वख्यं समासाद्य यौवनेन विलसन्तः अनलसं कुमारनिचयं वीक्ष्य
राजा साम्प्रतं शत्रुदुर्दृष्टोऽहं जात इति मन्यमानः परमानन्दमविन्दत ।

इति प्रथमोच्छ्वासः ।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः ।

एकदा वामदेवः राजानं कुमारनिचयञ्च प्रणतशिरसं गाढमालिङ्ग्य
विहितश्रीर्मधुरया वाचा प्रावोचत्—“राजन् ! राजपुत्री राजवाहनः
साम्प्रतं समृद्धलावर्धं तारुण्यमनुभवति, ससहचरस्यास्य दिग्विजयाय
अयं कालः, तदस्य विजयप्रस्थानमङ्गलमाचरतु भवान्” इति । कुमारश्च
सर्वे तद्वाक्यमभिनन्दुः । ततः स राजा तस्माच्चिन्त्यमितरेषां विधाय
समुचितमुपदिश्य शुभे मुहूर्ते सपरिजनं कुमारं विससर्ज । राजवाहनः
पिता कृताग्नीः शुभशकुनं विज्ञोकयन् काञ्चित् देशानतिक्रम्य विन्ध्याटवी-
मविशत्, अपश्यच्च तत्र हितिहतिकिणाहं कालायसककशकायं यज्ञोपवीत-
मात्रातुमितविप्रभावं प्रकटितकिरातप्रभावं दुर्दृशं कमपि पुरुषम् ।
तेन च कृतातिथ्यः स राजतनयः समभ्यधात्—“ननु निर्जने घोरि-
ऽस्मिन् कान्तारे किमिति एकाकी भवान् निवसति ? भवत्कथं स्थितमेतत्

यज्ञोपवीतं विप्रभावमवगमयति, ह्यतिहृतिभिश्च किरातभावम् । तत् कथय
को भवान् ? कथमिदम् ?” इति । स पुमान् राजवाहनं महानुभाव-
प्रकृतिं महापुरुषं मन्यमानः तद्वयस्येभ्यस्तन्नामजनने च विदित्वा सविनय-
मवादीत्—“राजकुमार ! अलाटव्यां केचित् स्वाचारं हित्वा पुलिन्दानु-
चरास्तदन्वभोजिनो बहवो ब्राह्मणब्रुवाः प्रतिवसन्ति । तेषां कस्यापि पुत्रो
दुश्चरितमात्रपरः मातङ्गो नामास्मि । स च किरातबलेन विचरन् ग्रामं
नगरञ्च प्रविश्य तत्त्वान् धनिनः सदारपुत्रान् बधवन्धनादिना निर्जित्य
तेषां सर्वस्वानि अपहरन् निर्दयं व्यचरम् ।

कदाचित् क्वचित् विपिने मत्सहचरगणैर्जिघांस्यमानं कश्चित् द्विज-
मालोक्य सहसा सञ्जातदयोऽहमब्रुवं—‘ननु पापाः ! न हन्तव्यो ब्राह्मणः’
इति । ते मां सक्रोधा निरमर्त्यन् । अहं तेषां निर्भर्त्सनमसहमानस्तस्य
ब्राह्मणस्य रक्षणार्थं चिरं प्रयुध्य तेर्निहतोऽभवम् । ततश्च यमपुरीमेत्य
सभामण्डपे रत्नसिंहासनस्थं प्रेतपतिं दृष्ट्वा प्राणमम् । सोऽपि मामवेक्ष्य
चित्तगुप्तमब्रवीत्—‘मन्त्रिन् ! पश्य, अयमस्य न मृत्युसमयः । अयश्च
निन्दितचरितोऽपि द्विजरक्षार्थं मृतः, इतः परमस्य निष्पापस्य पुण्यार्जने
मतिक्रुदेष्यति । तदयं पापिभिः अनुभूयमानां यातनां विलोक्य पुनः
पूर्वशरीरं लभताम्’ इति । चित्तगुप्तोऽपि तत्र तत्र निरयवासिनां
दुर्गतोद्देश्यित्वा सुबुद्धिमुपदिश्य माममुञ्चत् । ततस्तदेव पूर्वशरीरमवाप्य
तेनैव विप्रेण परिरक्ष्यमाणः क्षणमतिष्ठत् । अध्यासौ द्विजः कृतज्ञः मग्नं
विविधविद्यां शिक्षयित्वा सदाचारमुपदिश्य शिवपूजायां मां निवेश्य
प्रायात् । ततः प्रभृति किरातसम्बन्धमुत्सृज्य देवं शङ्करं मनसा स्मरन्
अत्रैव निवसानि ।

राजपुत्र ! भवति किञ्चित् विज्ञापनीयं रक्षस्यम् अस्ति, तदागम्यताम्”
इत्युक्त्वा स मातङ्गः वयस्यगणादपेतं तं रक्षसि समभाषत—“नृपनन्दन !
अतीति निशान्ते गौरीपतिः स्वप्नसन्निहितः निद्रालीढलोचनं मां विबोध्या-
ब्रवीत्—‘मातङ्ग ! दण्डकारण्यमध्यवर्तिन्यास्तटिन्यास्तीरदेशे सिद्धसाध्या-
राध्यस्य स्फटिकलिङ्गस्य पश्चात् पार्वतीपदपङ्क्तिचिह्नितस्य अस्मनः सविधे
विधिराननमिव किमपि विलं वर्त्तते । तत् प्रविश्य तत्र निश्चितं ताव-
शासनं शासनमिव विधातुः समादाय तदुपदिष्टं विधिं विधाय त्वया

पातालाधौश्वरेण भाव्यम् । भवत्साहाय्यकरो राजकुमारः अथ श्वी वा समागमिष्यति' इति । तदादेशानुगुणमेव भवदागमनं, तत् साहाय्यार्थिर्नो मम कुत साहाय्यम्" इति ।

अथ राजवाहनः "तथा" इति प्रतिज्ञाय तान् सहचरान् प्रसुप्तान् निश्रीथे विहाय तेन मातङ्गेन चचाल । ते च कुमाराः प्रातः समुत्थाय राजपुत्रमनवलोकयन्त. विषमचेतसः अन्विष्यन्तः समन्तात् यदा न प्रापुस्तदा निश्चितपुनःसङ्गमसङ्केताः परस्परं वियुञ्च ययुः । मातङ्गोऽपि तेन लोकवीरेण रक्ष्यमाणाः महेश्वरनिर्दिष्टं विलं निर्भयं प्रविश्य गृह्येतान्नशासनः रसातलं गत्वा शासनविधिना ह्योमं विरच्य तस्मिन्नेव ज्वलद्ग्नौ समन्त्रं स्वदेहमाहुतीकृत्य दिव्यां तनुम् अवाप ।

अथ काचन सर्वावयवमम्पन्नः सर्वालङ्कारालङ्कृता कन्यका समागत्य मण्डिमकं समुञ्ज्वलमुपायनीकृत्य उदञ्जलिः तमभाषत—“विप्रवर्य्य ! अहमसुरराजनन्दिनी क लिन्दो नाम, मम पिता अस्य लोकस्य शासिता भगवता विष्णुना समरे निहतः । भान्तु पितृशोकसागरपतितामालोक्य कश्चिन् सिद्धतापसः सदयमवादीत्—‘वत्से ! कश्चिन्मानवो दिव्यदेहधारी तव वङ्गभो भूत्वा पातालं पालयिष्यति' इति । तदादेशात् चातक्रीव घनागमनं तवागमनं प्रतोक्षमाणा अतिष्ठत् । अथ मम सुप्रभातं येन त्वं मयाऽथ प्राप्तः, तदिदानीं मां परिगृह्य रसातललक्ष्मीमनुभव' इति । मातङ्गोऽपि राजपुत्रानुमत्या तां तरुणीं परिशीय रसातलसिंहासनमभ्यास्य परमानन्दमलभत ।

राजपुत्रस्तु वयस्यगणान् प्रति समुत्सुकः कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादि-
क्लेशहरं मणिं साहाय्यकरणातोषितात् मातङ्गात् समवाप्य कञ्चन
पथ्यानम् अनुवनेभानं तं विस्तृज्य तेनैव विलम्बेन निर्ययो । तत्र च
मितलग्नमप्राप्य भुवं क्रमेण अमन् कस्यचित् महती धामस्य उपगच्छे
आक्रीडन् एकमासाय विश्रामाय तत्र प्रविश्य आन्दोलिकारूढं रमणी-
सहितम् आप्तजनपरिहृतं कमपि पुरुषमपश्यत् । सोऽपि राजपुत्रं दृष्ट्वा
आमन्दविह्वलः “ममैषः स्वामी सोमकुलावतंसो राजवाहनः, महा-
भाग्यतया सहसा मे दर्शनपथं गतः” इत्यभिधाय आन्दोलिकाया अवतीर्थी
सत्वरमुपेत्य प्रणामात् । राजवाहनश्च प्रत्यभिज्ञाय “कायं स एष मे वयस्यः”

सोमदत्तः !!” इति व्याह्वरन् गाढमालिलिङ्ग । ततः कस्यचित् पुत्रागतरोः प्रच्छायश्रीतले तले समुपविश्य सप्रणयमभाषत—“सखि ! कालमितावन्तं कथं तिष्ठसि ? तरुणी चैयं का ? कश्चार्यं परिजनः ?” इति । सोऽपि आनन्दमुकुलिताक्षः सविनयं स्वहृत्तान्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।

इति द्वितीयोच्छ्वासः ।

अथ तृतीयोच्छ्वासः ।

सोमदत्तचरितम् ।

“देव ! भवच्चरणदर्शनार्थो अहं भ्रमन् कस्यामपि वनभूमौ पिपासाकुलः लतावेष्टितं शीतलं नदसलिलं पिबन् समुज्ज्वलं रत्नमेकमासादयम् । आदाय च तत् कियन्तमध्वानं गत्वा प्रखरसूर्यकिरणासङ्घिण्युतया गन्तुमक्षमः किमपि देवतायतनं प्राविशम्, अपश्यच्च तत्र बहुतनयसमेतं वृद्धं भूसुरम् एकम् । स तु दैन्यकारणं पृष्टो मया साग्रहमवोषत्— ‘महाभाग ! सुतान् एतान् माटहोनान् अनेकेः उपायैः रक्षन् इह कथञ्चित् भैक्ष्यम् आचर्य्य अस्मिन् शिवमन्दिरे वसामि’ इति । ‘ब्रह्मन् ! एतत्कटकाधिपतिः कस्य देशस्य राजा ? किन्नामधेयः ? कथं वा अत्र आगमनमस्येति कञ्चित् विदितमस्ति ?’ इति पुनः पृष्टोऽब्रवीत्—‘सौम्य ! मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्य अस्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनया वामलोचनां नाम तरुणीललामभूतां श्रावं श्रावम् अवधूततग्रार्धनस्य पाटलीं नाम नगरीमरौत्सीम् । वीरकेतुस्तु भीतो महदुपायनमिव तां कन्यां तस्मै प्रादात् । स च तरुणीलाभसन्तुष्टः ‘परिणीया निजपुरे एव’ इति निश्चिन्त्य गच्छन् निजदेशे मृगयाऽऽदरेण वनेऽस्मिन् शिविरमकल्पयत् । कन्याऽपसारणार्थं नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री चतुरङ्गबलसमन्वितः स्वप्रभोरवमानखिन्नमानसोऽन्वित रक्षितशिविरसमन्त-विभेद’ इति ।

तदाकर्ण्य 'विप्रोऽसौ बहुजनयः विद्वान् दरिद्रः स्थविरश्च दानयोग्यः'
इति तस्मै सकक्ष्यं तत् रत्नं दत्त्वा अध्वशमात् तत्र एकदेशे निद्राम्
अलभे; ब्राह्मणश्चासौ कुलचित् जगाम। क्षणेन च पश्चान्निगडित-
बाह्युगलः स विप्रः कशाहृतगतः बहुनिस्त्रिंशधारिपुरुषैः अनुगम्य-
मानोऽभ्येत्य मां 'दस्यु' इति अदर्शयत्। ते च तं परित्यज्य मङ्गः
रत्नावाग्निप्रकारमनाकर्ण्य मां गतुं नियम्य रज्जुभिः आनीय कारा-
वासम् 'एते तव सख्यः' इति निगडितान् काञ्चित् निर्दिशन्तो
मामपि निगडितचरणमकार्षुः। तान् कारावासिनः उद्दिश्य मयोक्तं—
'ननु पुरुषाः वीर्यवन्तः! कथं निर्विशद्य कारावासदुःखम्? यूयं
वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः किम्?' इति। ते च मामवेक्ष्य चौरवीराः
अवोचन्—'महाभाग! वीरकृतमन्त्रिणो मानपालस्य किङ्करा वर्य,
तदाश्रया लाटेश्वरनिधनाय रात्रौ सुरङ्गाहारेण तदागारं प्रविश्य तत्र
राजाभावेन विषसाः बहुधनमपहृत्य महाटवीं प्राविशाम। अपरेद्युश्च
अन्वेषिणो राजानुचरा बहुवोऽभ्येत्य धृतधनचयान् अस्मान् परितः परिवृत्य
दृढं बद्ध्वा निकटमानीय समस्तवस्तुप्रत्यर्पणेऽपि एकस्य अमूत्थरत्नस्याभावेन
अस्मद्बधाय इत्यमष्टङ्गलयन्' इति।

अथ अहं रत्नलाभवृत्तान्तं ब्राह्मणाय तद्दानं तेन च आत्मनो दुरवस्थां
नाम धाम भ्रमणकारणञ्च सर्वं तेभ्यः सम्भाष्य तैः मेलीमकार्षम्। ततो-
ऽर्द्धरात्रे तेषां मम च श्टङ्गलबन्धनं निर्भयं तैः अनुगम्यमानो निद्रितस्य
हाःस्त्रगणस्य अस्त्रजालमादाय पुररक्षकान् पुरतोऽभिसुखागतान् पराक्रमे-
णाभिद्राव्य मानपालाशिविरं प्राविशम्। मानपालो निजकिङ्करेभ्यः मम
वृत्तान्तं तात्कालिकविक्रमञ्च निशम्य मामार्थयत्।

अन्येषुः मत्तकालिन प्रेषिताः कतिपये मानपालमुपेत्य अवोचन्—
'मन्त्रिण! मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनमपहृत्य चौरा भवत्कटकं
प्राविशन्; तान् अप्त्य, नो चेत् महान् अनर्थः सम्भविष्यति' इति। तदा-
कर्ण्य कोपाह्वानयनो मानपालो 'लाटपतिः कः?' इति, तान्
निरभर्षयत्। तदनु ते प्रत्येत्य मत्तकालाय सर्वमकथयन्। स च कुपितो
भुजवीर्यदर्पेण अत्यसैन्यसमेत एव योजुमभ्यगात्। पूर्वमेव कृतरथनिष्चयी,

मानो मानपालः सचक्रयोधो निःशङ्कं निरगात् । अहमपि सबहु-
मानं मन्त्रिदत्तातिबहुलतुरङ्गमीपितं चतुरसारथिं रथं दृढतरं कवचम्
अनुरूपं चापं विविधबाणपूर्णं तूष्णद्वयम् अन्यानि च विविधानि आयुधानि
गृहीत्वा युद्धसन्नद्धो मन्त्रिणमन्वगाम् । इत्थं प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते अरातीन्
अवलोलया प्रहरन् मत्तकालमभ्येत्य निश्रितशरीर्य तच्छिरःकर्त्तनम-
कार्षम् । तस्मिंश्च निपतिते पलायितेषु श्रेष्ठसैनिकेषु मन्त्री मम अनेक-
संविधां सम्भावनाम् अकार्षीत् ।

अथ मानपालप्रेषितात् तदनुचरात् सर्वसुदन्तजातमाकर्ष्य राजा
परमप्रौढमनाः समभ्यागती मत्पराक्रमेण विष्णुप्रमानः स्मन्होत्सवम्
अमाद्यबाध्वःतुमत्या शुभेऽहनि निजतनयां मत्तमदात् । ततो यौव-
राज्याभिप्रेक्षितोऽहमनुदिनं राजानमतुरङ्गयन् भवद्विरहवेदनाकुलमानसः
सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं महाकालनिवासिनः शङ्करस्य
आराधनाय अद्य कान्तासमेतः समागतोऽस्मि । भक्तवत्सलस्य अस्य देवस्य
प्रसादेन भवञ्चरणारविन्दसन्दर्शनसुखमद्य लभ्यम्” इति ।

तदाकर्ष्य अभिनन्दिततत्पराक्रमः राजवाहनस्तस्य निरपराधकेश-
प्रदं देवमुपालभ्य तस्मै क्रमेण आत्मवृत्तान्तमकथयत् । अस्मिन्नेव अवसरे
सहसा पुरतः समुपस्थितं पृष्णोद्भवं विलोक्य तं कृताञ्जलिं गाढमालिङ्ग्य
“सोमदत्त ! अयं स मे पृष्णोद्भवः” इति सानन्दं तं दर्शयामास । तौ च
चिरविरहदुःखं विहाय अन्योऽन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् । ततस्तस्यैव
तरोष्काय।यामुपविश्य राजपुत्रोऽब्रवीत्—“वयस्य ! भूसुरकार्यं चिकीर्षुरहं
'मित्तगणो विदितार्थः सर्वथा अन्तरायं करिष्यति’ इति निद्रितान् भवतः
परित्यज्य निरगाम । तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य
मदन्वेष्टणाय कुल गतवान् ? भवांश्च एकाकी क्व गतः ?” इति । सोऽपि
कृताञ्जलिः सविनयमवादीत् ।

इति तृतीयोच्छ्वासः ।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः ।

पुष्पोद्भवचरितम् ।

“देव ! देवेन गन्तव्यं देशं निशंत्तुमशक्नुवाने मितलगणे देवान्वेषणाय
इतस्ततः प्रदुर्ते अहमपि तदेककर्मा महीमटन् कदाचित् प्रखरसौर-
किरणोत्तापितशिराः कस्यचित् गिरितटरुद्धस्य तरोः प्रच्छायशीतले तले
श्याम् उपाविशम् । सहसा मध्याह्नसमये मत्पुरतः मानुषच्छायां निरीक्ष्य
उन्मुखः पतन्तं कमपि पुरुषमम्बरतलात् अन्तराले एव सञ्जातदयोऽवलम्बा
शनैः अवनीतले स्थापयित्वा दूरापातवीतसंज्ञं तं शिशिरोपचारेण विबोध्य
शोकविगविगलहास्यं कारणमपृच्छम् । सोऽपि कराभ्यःमश्रूयि प्रमृष्य
अभाषत—‘सौम्य ! सगधेश्वरामात्यस्य पद्मोद्भवस्य आत्मजो रत्नोद्भवो
नामाहं बाणिज्येन कालयवनद्वीपमुपेत्य तत्र कामपि वणिक्कृतनयां
परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन् अम्बुधौ तीरस्य अनतिदूरे एव प्रवहस्यस्य
भग्नतया सर्वेषु निमग्नेषु कश्चमपि देवानुकूल्येन तीरमवाप्य कान्ताविरह-
दुःखार्णवे भ्रममानः कस्यापि सिद्धतापसस्यादेशात् षोडशवत्सरान् कथञ्चित्
नीत्वा दुर्गवस्थापारम् अनवेक्षमाणो गिरिपतनम् अकार्षम्’ इति ।

अस्मिन्नेव अवसरे किमपि नारीकूजितम् अश्रावि, ‘न खलु
ममुषितमिदं यत् सिद्धादिष्टे पतितनयमिलने विरहःसहिष्णुतया अग्नि-
प्रवेशः’ इति । तदाकर्ण्य मनोविदितजनकभावं तमवादिषं—‘तात !
भवते विज्ञापनीयानि बहूनि सन्ति ; भवतु, पश्चात् तत् सम्भवति,
अधुना नारीकूजितमनुपेक्षणीयं, तत् क्षणमात्रमत्र भवता स्थीयताम्’
इति । तदनु सोऽहं त्वरया किञ्चित् अन्तरं गत्वा पुरतो ज्वलद्गनि-
प्रवेशोद्यतां कामपि वनितामवलोक्य ससम्भ्रमम् अनलात् अपनीय कूजन्त्या
वृद्धया सह मत्पितुरन्तिकमभिगमय्य स्थविरामब्रवं—‘वृद्धे ! भवत्यौ
कुतस्थे ? कथमत्र कान्तारं केन निमित्तेन दुरवस्था अनुभूयते ?’ इति ।
सा सगद्गदम् अवादीत्—‘पुत्र ! कालयवनद्वीपे कालगुप्तनाम्नो बाणिजः
कन्येया सुवृत्ता नाम रत्नोद्भवेन निजकान्तेन आगच्छन्ती जलधौ भग्ने
प्रवहस्ये निजघाताया मया सह फलकमेकमवलम्बा देवयोगेन कूलसुत्तीर्णा
आसन्नप्रसववेदना कस्याश्चिदटव्यां सुतमसूत । मम तु मन्दभाग्यतया

बाले वनमातङ्गेन रट्हीति मदेकाग्रया परिधमन्ती 'घोडुग्रवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसङ्गमो भविता' इति सिद्धवाक्यप्रत्ययात् एकस्मिन् पुण्याग्रमे तावत्तं समग्रं नीत्वा शोकमपारं सोढुमन्वमा साम्प्रतं समुज्ज्वलिते द्युताग्रनि शरीरमाद्भुतीकर्तुमुद्यता' इति । तदाकर्ण्य स्वां जननीं ज्ञात्वा दण्डवत् प्रणम्य तस्यै मधुत्तान्तमखिलमाख्याय धात्रीभाषणफलवदनं विष्णय-विकसिताक्षं जनकमदर्शयम् । पितरौ तु साभिज्ञानम् अन्योऽन्यं विदित्वा मुदितान्तरात्मानौ विनीतं माम् आनन्दवाष्पेण अभिष्टथ गाढमास्त्रिष्य शिरसि उपाघ्राय कस्याञ्चित् महीरुहच्छायायामुपाविशताम् । 'कथं वर्तते महीपतिः राजहंसः ?' इति पित्रा पृष्टोऽहं तस्य राज्यश्रुतिं त्वद्द्वैत्य-जननं सकलकुमारावाप्तिं तव दिम्बिजयारम्भं मातङ्गानुसरणम् अस्माकं युष्मदन्वेषणकारणं सर्वमानुष्येण अभ्यधाम् । ततस्तौ कस्याचित् मुनेराग्रमे संरक्ष्य देवान्वेषणपरः वित्तमेव अखिलकार्यनिमित्तं निश्चित्य कस्याचित् सिद्धस्य अनुकम्पया लब्धसिद्धाञ्जनः विन्ध्याटवीमध्ये पुरातनपत्तनस्थानानि उपेत्य विविधनिधिसूचकानां महीरुहाणाम् अधोनिक्षिप्तान् बहुसुवर्णान् कलशान् ज्ञात्वा खनित्रैरुत्खाय दीनारान् असङ्खान् सङ्गृह्य तत्कालागतम् अमतिदूरस्थितं बणिक्कृतकं गत्वा ततो बलिनी बलीवर्दान् गोष्ठीश्च क्रीत्वा द्रव्यान्तरभिषेण सर्वं वसु तद्गोष्ठीसंस्थितं कृत्वा तेषु बलीवर्दैरुत्ख-मानं कृत्वा तत्कटककारिणामगच्छम् । क्रमेण च तेन चन्द्रपालनाम्ना बणिक्तनयेन सञ्जातसोहृदः साकम् अमुनेव उज्जयिनीमगाम् । पितरौ तद्गुतां पूर्वां नीत्वा मकलगुणानिलयेन बन्धुपालनाम्ना चन्द्रपालपिता नौयमानो मालवनाथदर्शनं विधाय तद्गुमथा गूढवसतिमक्षार्षम् । ततः कान्त्रेषु भवदन्वेषणोद्द्युक्तं मां परममित्रं बन्धुपालो निशम्य अवदत्— 'मित्र ! अखिलज्ञं धरित्रीमन्वेष्टुमन्वमो भवान् साम्प्रतं निरुहगेन अत्र तिष्ठतु, भवश्रमभोरवशोकनाय शुभशकुनं निरोक्ष्य पश्चात् कथयिष्यामि' इति । अहञ्च तद्वचनमनुसरन् तदन्तिके एव अतिष्ठम् ।

कदाचित् बालचन्द्रिकां नाम कामपि बणिक्कन्यां नयनचन्द्रिकां निरीक्ष्य तद्वाक्यसमुग्धचित्तः मदनशरशरव्यताम् अयासिषम् । साऽपि माम् अवलोक्य मदवस्थामिव नीता मकरकेतनेन । अहन्तु तस्याः सुख-सङ्गमोपायं चिन्तयन् परैशुर्बन्धुपालेन शकुनेः भवशक्तिं प्रेषिष्यसाद्येन सह

पुरप्रान्तविहारवनसुपेत्य शकुनवचनानि शृण्वन् स्थितः । तत्र च तामिव मत्प्राणेश्वरीं दीनवदनां बालचन्द्रिकांमागतां वोच्य तदीयमुखारविन्दे विषादं मदनावेशजनितं विभाव्य तदन्तिकमेत्य अवादिषं—‘सुन्दरि ! कथं ते मुखारविन्दे देन्यलक्षणम् ?’ । सा रक्षसि सञ्जातविश्रम्भतया विहाय लज्जाभये शनैः अवादीत् ।

‘महाभाग ! मानसारो मालवाधौशो वारुण्यत् निजनन्दनं दर्पसारम् उज्जयिन्याम् अभ्यषिञ्चत् । स च सप्तसागरपरिखां महीं पालयिष्यन् निजपेटेष्वसेयौ चण्डवर्मदारुवर्माणौ राज्यरक्षणे नियुज्य तपश्चरितुं कैलासगिरिमगमत् । राज्यं सर्वमसपत्नं शासति चण्डवर्मणि दारुवर्मा मातुलाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य दुर्बुत्तपरो मन्मथसदृशस्य भवतो लावण्यायत्तचित्तां माम् एकदा विलोक्य बलात्कर्तुम् उद्यच्छति, तच्चिन्तया मे देन्यन्’ इति । अहन्तु तस्याः मयि आसक्तिं तदन्तरायञ्च तं निशम्य ताम् अश्रुमुखोम् आम्नास्य प्रावोचं—‘प्रिये ! भवदभिलाषिणं दुरात्मानम् एनं निहन्तुं ऋदुरयम् उपायश्चिन्त्यते, यथा—‘यच्चः कश्चित् अधिष्ठाय बालचन्द्रिकां निवसति । यः कश्चित् साहसिकः सम्बन्धयोग्यः तं यच्चं रतिमन्दिरे निर्जित्य तथा एकसखीसमेतया ऋगाह्या संलापसुखम् अनुभूय कुशलो निर्गच्छेत् तेन सा विवर्द्धा इति सिद्धेन एकेन उक्तम्’ इति युष्मद्बान्धवैः पुरजनस्य पुरतः पुनः पुनः कथनीयम् । तदनु दारुवर्मा तं प्रवादम् आकर्ष्य यदि भिया निवर्तते तदा भद्रं, यदि च भुजवीर्यदर्पेण तथा अङ्गीकरिष्यति तदा युष्मत्परिजनैः इत्थं वाचं—‘महाभाग ! दर्पसाररूपमात्मस्य तव अस्मिन् क्षुद्रे निवसे साहसकरस्यमनुषितम् । पौरजनसमजं स्वमन्दिरं नीतया अनया सह क्रीडन् यदि कुशली स्याः तदा परिणीय एनां मनोरथान् निविश’ इति । स यदि तथा अङ्गीकुर्यात् तदा त्वं सखीवेशधारिणा मया सह तस्य मन्दिरं गच्छ, ततो मया निर्जने तस्मिन् निकेतने सुष्ठिजानुपादाघातैः तं तरसा निहृत्य पुनरपि तेनैव वेशेन भवतीं निःशङ्कं स्वगृहं निष्कामि । त्वञ्च विगतभयलज्जा मातापितृसोदराणां पुरतः आवथोः प्रेमातिशयम् आख्याय सर्वथा मत्परिणयाय तान् अनुनयेः, तेषुपि कुलसम्पन्नावच्छालिने यूने मद्यं त्वाम् अवश्यं दास्यति ।

तथा एवं दारुवर्मणो मरखोपायं तेभ्यः आख्याय तेषामुत्तरं मन्त्रम् आवेदनीयम्' इति ।

सा च किञ्चिदुत्फुल्लवदना 'सुभग ! त्वयोक्तं सर्वमाचरिष्यामि' इति कथयित्वा मामसकृत् विवृत्तवदना विलोकयन्ती मन्दमन्दम् आगारम् अगात् । अहमपि शकुनवन्धुपालात् 'त्रिंशद्दिनानन्तरमेव भवत्यङ्गः सम्भविता' इति अष्टगवम् । अत्रान्तरे दारुवर्मणा रिरंसुनारतिमन्दिरे समाहता बालचन्द्रिका तं गमिष्यतीति व्रतिकां मत्समीपम् अभिप्रेषितवती । अहमपि सखीवेशम् आस्थाय तथा वल्लभया सह तदागारम् अगच्छम् । नगरप्रचारितां यच्चकथां परीक्षमाणो नागरजनोऽपि दारुवर्मणः प्रतीहारभूमिम् अगमत् । विवेकशून्यमतिरसौ रागातिरेकेण रत्नपर्यङ्गे तरुणीं नीत्वा तस्यै मच्चञ्च मनोरमस्त्रीवेशाय सकर्पूरताम्रूलादिकं दत्त्वा मुहूर्तद्वयं द्वास्वकौतुकैः संलपन् अतिष्ठत् । ततो यदा रागान्धः सुमुख्या आशिङ्गने मतिम् अकरोत् तदा अहं रोषारुणाच्चः पर्यङ्गतलात् निःशङ्कः एनं निपात्य मुष्टिजानुपादप्रहारेः न्यहनम् । ततो भयकम्पितां कान्तां समाध्यास्य मन्दिराङ्गणमुपेतः साध्वसकम्पित इव उच्चैः अकूजं—'हा ! बालचन्द्रिकाऽधिष्ठितेन चोरेण यथैषा दारुवर्मा सहसा निहन्यते, समागत्य पश्यत' इति । तदाकर्ण्य मिलिता जनाः 'हा ! किमेतत् !! बालचन्द्रिकामधिष्ठितं यच्च जानन्नपि दारुवर्मा रागान्धः कथं तामकामयत ? तदसौ खंगैव कर्मणा निहतः, किं तस्य अनुशोचनेन ?' इति वदन्तः प्राविशन् । तस्मिंश्च तुमुले कोलाहले तथा सह नैपुण्येन सहसा निर्गतो निजावासमगात् । ततो गर्भेषु कतिपयेषु दिवसेषु पौरजनसमन्त्रं तां विशाद्य यथाभिलषितं सुखमन्वभवम् ; अभूवच्च बन्धुपालशकुननिर्दिष्टे दिवसेऽस्मिन् पुराहृद्दिवर्त्तमानो भवच्चरणारविन्ददर्शनसुखभाजनम्" ।

एवं मिलवृत्तान्तं निगम्य प्रफुल्लवदनी राजसूनुः स्वस्य सोमदत्तस्य च वृत्तमस्ते समाख्याय सोमदत्तं "महाकालीश्वराराधनानन्तरं भवहृत्तमां स्वं निकेतनं प्रापय्य आगच्छ" इति समादिश्य पुष्योत्तवेन सह अवन्तिपुरम् अविशत् । तत्र "अथं मम स्वामिकुमारः" इति बन्धुपालप्रमुखाय बन्धुजनाय कथयित्वा तेन सादरं बहुविधां सपर्यां कारयन् "सकल-

कलाकुशलो द्विजवर एषः” इति प्रख्यापयन् पुष्पोद्भवः स्वमन्दिरे एनं पर्यचरत् ।

इति चतुर्थोच्छ्वासः ।

अथ पञ्चमोच्छ्वासः ।

राजवाहनचरितम् ।

एकदा वसन्तोदाररमणीये काले अवन्तिसुन्दरी नाम मानसार-
नन्दिनी वयस्यया बालचन्द्रिकाया सह नगरोपान्ते रम्योद्याने पौर-
विलासिनीजनपरिष्ठता मनोभवम् अर्चयितुमगात् । तत्र रतिमिव
अवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुः काम इव वसन्तसहायः पुष्पोद्भवानुचरो राजवाहनः
समाजगाम । सा तु अवन्तिसुन्दरीं तं क्रमेण अन्तिकम् आयान्तं खेनेव
आराध्यमानं वाञ्छितप्रदानार्थम् आविर्भूतं मूर्त्तिमन्तम् अनङ्गमिव
समालोक्य मन्दमारुतान्दोलिता लतेव मरुनाविश्रवती चक्राम्पे ; तस्थो
च तत्त्वमत्रं लज्जमाना सखीजनान्तरिता अपाङ्गवोक्षणेन तमव-
लोकयन्ती । बालचन्द्रिका तु तयोः अन्योऽन्यरागवृत्तिम् अनुभवन्ती
“कान्तासमाजसन्निधौ राजनन्दनोदन्तं सम्यक् आख्यातुमयुक्तम्” इति
लांकासाधारणोर्वचनैः अभाषत—“भर्तृदारिके ! अयं सकलकलानिपुणो
देवतासाध्विधकरण आहवनिष्ठाः जकुमारो मणिमन्त्रौषधचतुरः
परिचरणीयो भवत्या” इति । तदाकर्ण्य सा अभिनन्दिततद्वचना जितमारं
कुमारं समुचितासनासीनं कृत्वा सखीहस्तेन गन्धमाल्यादिना समुपाचरत् ।

राजवाहनोऽचिन्तयत्—“नूनमेषा पूर्वजन्मनि मे जाया यश्रवती, नो
चेत् कथमेतस्याम् एवंविधोऽनुरागो मे वर्त्तते ? शापावसानसमये तपोनिधि-
दत्तं जातिस्मरत्वन् आवयोः समानं, तत् यावत् विशेषसूचकैर्वाक्यैः
अस्याः अरणासुत्यादयामि” । तस्मिन्नेव समये कोऽपि राजहंसः कैलि-
विधित्वया तदुपकण्ठम् अगमत् । समुत्सुकया राजनन्दिन्या मरालग्रहणे

नियुक्तां बालचन्द्रिकामालोक्य “समुचितो वचनावसर एषः” इति राज-
वाहनः सविलासमलपत्—“सखि ! पुरा शाम्बो नाम कश्चित् नृपतिः
कान्तया सह विहारार्थं सरोवरमेत्य तत्र निद्राधोनं राजहंसं शनैर्गृहीत्वा
विसगुणेन तस्य चरणयुगलं निगडयित्वा कान्तामुखं विलोकयन्
मन्दस्मितमवादीत्—‘प्रिये ! मया बहो मरालः शान्तो मुनिरिव वर्तते,
'तत् खेच्छया अनेन गम्यताम्’ इति । तथोक्ते स राजहंसः शाम्बम्
अग्रपत्—‘राजन् ! यदस्मिन् पद्मे अनुष्ठानपरायणतया परमानन्देन
तिष्ठन्तं नैष्ठिकं मामकारणं राज्यगर्वेण अवमानितवानसि, तदेतेन
पातकेन रमणोविरहसन्तापमनुभव’ इति । शाम्बस्तु चारमशनिपातमिव
जीवितेश्वरीविरहमसहिष्णुभूतलनिहितशिरास्तं सविनयम् अभाषत—
‘भगवन् ! अज्ञानतया मया क्रतमेतत् क्षमस्व’ इति । स तु कुरुणाद्रुचैताः
प्रावोचत्—‘राजन् ! जन्मनि अस्मिन् मा ते शापफलभोगोऽस्तु, महचनस्य
अमोघतया भाविनि जनने देहान्तरं गताया अस्या रसेन रमणो
भूत्वा मुहूर्तद्वयं मच्चरणयुगलबन्धनेन मासद्वयं शृङ्खलनिगडितचरणो
रमणोविश्रोगविषादम् अनुभूय तदनु दीर्घकालं कान्तयाऽनया सह
राज्यसुखमवाप्ससि’ इति । ततश्च स भृशमनुनीतस्तयोर्जातिस्मरत्व-
मपि अन्वगृह्णात् । तस्मात् मरालबन्धनं त्वया न करणोयम्” इति ।

साऽपि राजबाला तद्वचनाकणनाभिज्ञातस्वपुरातनजननवृत्तान्ता
“नूनमयं मयाणनाथः” इति मनसा जानती रागफुल्लमानसा समन्दहास-
मभाषत—“सौम्य ! पुरा शाम्बो यत्रवतीसन्देहपरिपालनाय तथाविधं
हंसं बबन्ध, तथा हि, लोके विद्वांसोऽपि दाक्षिण्येन अकार्यं
कुर्वन्ति” इति ।

कन्याकुमारौ इत्थम् अन्योऽन्यपुरातनजनननामधेये परस्परज्ञानाय
साभिज्ञानमुक्त्वा मनोजरागाविष्टचेतसो भृशमानन्दमन्वभूताम् । तस्मि-
न्नेवावसरे मालवेन्द्रमहिषी सपरिजना दुहितुः केलिदिदृक्षया तसुदृशमा-
जगाम । बालचन्द्रिका तामवलोक्य रहस्यनिर्भेदभिया हस्तसंज्ञया
पुष्पोद्भवसैव्यमानं राजवाहनं वृक्षवाटिकाऽन्तरितम् अकार्षीत् । सा
तु राजमहिषी क्षणं दुहितुः क्रीडाकोतुकमालोक्य निजागारगमनाय
समुद्यता अभवत् । राजकुमारौ कथमपि मातरमनुगच्छन्ती “राज-

इंसकुलतिलक ! केलिवाञ्छया मदन्तिकमायातं भवन्तमकाण्डे एव समुत्सृज्य नोचितमपि जनन्यनुगमनं क्रियते, तदनेन भवन्ननो मा अन्यथा भूत्” इति भरालमिव कुमारम् उद्दिश्य समुचितमालपन्ती पुनः पुनः परिवृत्तानना दीननयना स्वमन्दिरमयासीत् । तत्र हृदयवह्मकथाप्रसङ्गे बालचन्द्रिकाया कथिततदन्वयनामवेया मन्मथशरविह्वमानसा विरहवेदनया दिने दिने बहुलपक्षशशिकला इव क्षामक्षामा आक्षारादिसर्वव्यापारवर्जिता रहस्यमन्दिरं मलयजरसञ्चालितपल्लवकुसुमकल्पिततल्पमालायत्तदहं तस्थौ । वयस्यगणनां तदवस्थाम् आलोक्ष्य नितान्तविप्रसन्नः काञ्चनकलमसञ्चितानि हरिचन्दनोशीरघनसारमिलितानि सलिलानि, विसतन्तुमयानि वासांसि, नलिनीदलतालवृन्तानि च सन्तापहृराणि सर्वाणि समाहृत्य ताम् असेवत । तच्च शीतलोपचरणां सलिलमिधु तप्ततैले तदङ्गे दहनमिव समन्तात् आविश्चकार । किंकर्तव्यताविमूढां विवशां बालचन्द्रिकाम् ईषदुःखीलितेन कटाक्षवीक्षितेन वाप्याकुलेन विलास्य नताङ्गा सगद्गदमभाषि—“सखि ! पञ्चशरः कुसुमायुध इत्यलोकमुच्यते, अहन्तु अनेन अयोमयैः असङ्घैः इषुभिः हन्ते । चन्द्रमसं बडवानलादधिकसन्तापकरं मन्थे, यदस्मिन् चन्द्रमसि अन्तः प्रविशति शुष्यति समुद्रः, सति निर्गते एव वर्धते । नास्य दुष्कार्यं किमपि, यदनेन सञ्चेदरायाः पद्मालयायाः आश्रयभूतमपि कमलं ताडते । विरहानलसन्तप्तहृदयस्यर्शेन नूनमुष्णोक्तः स्वल्पायते मलयपवनः । नवपल्लवकल्पितं तल्पमिदम् अनङ्गाग्निशिखपटलमिव सन्तापं तनोति तनोः, हरिचन्दनमपि पुरा निजयष्टिसंज्ञेप्रवदुरगरदनलिप्रोल्बणगरलसङ्कलितमिव तापयति शरीरम् । तदलमायासेन वः, अत्र तावत् राजकुमार एव भिषक्, सोऽपि अलभ्य एव, किं करोमि ?” इति । बालचन्द्रिका तादृशीं तामवलोक्य समचिन्तयत्—“अत्र तावत् कुमारः सत्वरमान्तव्यो मया, नो चेत् एनां स्मरणौयां गतिं निष्यति मदनः । कुमारयोश्च तस्मिन् उद्याने अन्योऽन्यावल्लोकनवेलायामसमसायकः समं मुक्तसायक एव, तस्मात् कुमारानयनं सुकरमेव” ।

इत्यवधार्य सा सखीगणां राजबालाया रक्षणे नियुज्य राजसूनीरन्तिकमगमत् । सोऽपि प्राणवह्मभामुद्दिश्य पुन्योद्भवेन सह तत्सङ्घमौपायं

तर्कयन् आगतां तां सखीमालोक्य सन्तुष्टमनाः “इतो निषीद” इति निर्दिष्टासनोपवेशिताम् अवन्तिसुन्दरीप्रेषितं सकंपूरं ताम्बूलादिकं विनयेन ददतीं कान्तोदन्तमपृच्छत् । सा सविनयमवादीत्—“देव ! विहारोद्याने भवद्दवलोकनादारभ्य मन्मथमध्यमाना सा पुष्पतल्पार्दिष्यपि सन्तापशमनमवध्वती वामनेव उन्नततरुफलम् अलभ्यत्वदुरःखला-
लिङ्गनसुखं लिप्तुः स्वयमेव पत्निकामालिख्य ‘वङ्गभाय एनाम् अर्पय’ इति मां विच्छष्टवती, तदत्र देवः प्रमाणम्” इति । राजकुमारः पत्निकां पपाठ ।

“सुभग ! कुसुमसुकुमारं जगदनवधं निरीक्ष्य ते रूपम् ।

मम मानसमभिलषति त्वं चित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥”

इति पठित्वा सादरमवादीत्—“सखि ! छायाबन्धामनुवर्तमानस्य पुष्पोद्भवस्य वङ्गभा त्वमेव तस्या मृगाख्या वहिश्चराः प्राणा इव वर्तसे, त्वच्चातुर्यमस्यां क्रियायां लतायामालवालमिव वर्तते । यत् तवामीष्टं, येन मनोरथः सिध्यति, तत् सर्वं करिष्यामि । तथा मन्मथसः काठिन्यमाख्यातं, परन्तु यदा अहं तद्दर्शनपथं गतः, तदैव सा अपहृत-
मन्मानसा स्वं मन्दिरमगात्, तत् कस्य चेतसः काठिन्यं कस्य वा माधुर्यं तत् स्वयमेव सा वेत्ति । दुष्करः कन्याऽन्तःपुरप्रवेशः, तदनुरूप-
सुपायसुझाव्यञ्चः परश्चो वा प्रियां सङ्गमिष्ये । एवं मद्दृत्तान्तमुक्त्वा यथा शिरीषमृद्धाः शरीरबाधा न जायते तथा अविलम्बम् उपाय-
माचर” इति । सा हृती अपि तस्य एवं सप्रेमवचनं श्रुत्वा प्रीता कन्याप्रमयासीत् ।

राजपुत्रोऽपि पुष्पोद्भवेन सह यत्र हृदयवङ्गभावलोकनं जातं तत्रैव विरहवेदनाविनोदनाय प्रतस्थे । तत्र समन्तात् विचरन् क्वचिदपि अवस्थानुमशङ्कवन् कमपि चतुरवेशं सुखितशिरसं द्विजमवालोक-
यत्, अपृच्छञ्च आशिषा संवर्द्धयन्तं “को भवान् ? कस्यां विद्यायां निपुणः ?” इति । सः “विद्येश्वरनामाहम् ऐन्द्रजालिकविद्याकोविदो नाना-
देशेषु राजन्यान् तोषयन् उज्जयिनीमद्यागतः” इत्यभिधाय राजपुत्रं सम्बर्णालोक्य “अस्मिन् लीलोद्याने किमिति भवतः पाण्डुरतानिमित्तम् ?” इति पप्रच्छ । पुष्पोद्भवस्तस्य चातुर्यं स्वकार्योपयोगि तर्कयन् सादरं तसुवाच—“ननु ब्रह्मन् ! सख्यस्याभाषणपूर्वतया भवानस्माकं वयस्यो

जातः, वयस्यसन्निधौ न स्वप्नु किमपि भवाच्यम् । अस्मिन् कैलिवने
वसन्तमहोत्सवागताया मालवेन्द्रनन्दिन्या अस्य राजपुत्रस्य च आकस्मिक-
दर्शनेन अन्योऽन्यानुरागातिशयः सञ्जातः, तस्याश्च सङ्गमोपायविरहेण असौ
ईदृशीभवस्थामनुभवति” इति ।

विद्येश्वरो लज्जावनतवदनं राजवाहनमालोक्य सस्मितम् अभाषत—
“राजनन्दन ! अनुचरे मयि विद्यमाने भवतः किम् असाध्यमस्ति ?
अहम् इन्द्रजालविद्यया मालवेन्द्रं मोहयन् पौरजनसमक्षमेव तत्तनया-
परिणयं सन्त्या कन्याऽन्तःपुरं प्रवेशयिष्यामि, वृत्तान्तश्चैषः राजबालायै
सखीमुखेन पूर्वमेव सन्देष्टव्यः” इति । राजपुत्रः प्रीतात्मा तमकृत्रिममित्रं
विद्येश्वरं सबहुमन् विसृज्य फलितमिव आत्मनो मनोरथं मन्थमानः
स्वमन्दिरं सख्या सह उपेत्य बालचन्द्रिकामुखेन प्रियायै विद्येश्वर-
करिष्यमाणां सङ्गमोपायं वेदयित्वा कौतुकाकण्टकेताः कथञ्चिदपि क्षपां
क्षयितवान् ।

परेद्युः प्रभाते विद्येश्वरो गोतिनीतिचतुरः महता परिजनेन सह
राजभवनद्वारमुपेत्य देवारिकेण स्ववृत्तान्तं निवेद्य तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन
सावरोधेन मालवनाथेन सताडितः कक्षान्तरं प्रविश्य सविनयम्
आशिषं प्रयुज्य राजानुमत्या परिजनवाद्यमानेषु वादितेषु गायिकासु
सुस्वर गायन्तीषु पिच्छिकां आमयन् सुकुलितनयनः क्षणमस्थ्यात् ।
अनन्तरं विप्रमं विषमुद्वमन्तः फण्यावन्तः शिरोरत्नराजिभिरामुद्देशम्
उद्गासयन्तो विचरन्ति स्म । गृध्राश्च बहवः तुण्डैस्तान् क्षयेन
अहोन्द्रान् आदाय अन्तरोक्षमलञ्चक्रुः । ततो द्विजवरः नरसिंहस्य
द्विरण्यकशिपोर्विदारणमभिनीय राजानं महदाश्चर्यान्वितं कृत्वा
अभाषत—“राजन् ! उपसंहारे भवता किञ्चित् शुभशकुनं द्रष्टव्यं,
तत् कल्याणावाप्तये भवदात्मजाकृतेः कस्या अपि तरुण्याः सर्वगुणालङ्कृतेन
केनचित् राजकुमारेण परिणयः सम्पादनीयः, तत् यदि अभ्यनुज्ञा
स्यात् तदा दर्शयामि” इति । अथ “तथा” इति अनुमोदितः सः सर्वजन-
मोहनमञ्जनं चक्षुषीर्निश्चिद्य समन्तात् व्यलोकयत् । सर्वेषु तदैन्द्रजालिकमिव
इति पश्यत्सु साङ्गतं रागफुल्लहृदयेन राजवाहनं पूर्वसङ्केतसमागतामनेक-
भूषणभूषिताङ्गोभवन्तिसुन्दरी वैवाहिकमन्त्रतन्त्रनैपुण्येनाग्निं प्रज्वाल्य

साचीकृत्य च समयोजयत् । तदनु “सर्वे ऐन्द्रजालिकाः स्वस्थानं व्रजन्तु” इति द्विजेनाभिहितं सर्वे ते मायापुत्राः दद्याद्यद्यमन्तर्हिताः ; राजवाहनश्च यथासुखं कन्याऽन्तःपुरमविशत् । मालवपतिस्तु तदङ्गुलं मन्थमान-
लास्यै द्विजमने प्रभूतं धनं दत्त्वा विसृज्य स्वं मन्दिरमाविवेश । एवं दैव-
मानुषबलेन मनोरथसाफल्यम् उपेतौ रहसि कान्तया । सुरतसुखमुपभुञ्जन्
दिने दिने चतुर्दशभुवनवृत्तान्तवर्णनेन प्रियां रञ्जयामास ।

इति पञ्चमोच्छ्वासः ।

पूर्वपीठिका समाप्ता ।

अथ उत्तरपीठिकायां

प्रथमोच्छ्वासः ।

कदाचित् सुरतखेदमुप्राभ्यां ताभ्यां स्वप्ने विसगुणनिगडितपादो
हंसः कश्चिद्दृश्यन्, अत्रुध्येतां चोभौ । अथ तस्य राजपुत्रस्य
रजतशृङ्खलानिगडितं चरणयुगलमालोक्य “किमेतत् ! !” इति
परिवासाकुला राजबाला उच्चैश्चक्रन्द, येन तत् सकलमेव कन्यान्तः-
पुरमग्निपरीतमिव पिशाचोपहतमिव • वेपमानं, किंकर्तव्यविमूढम्,
अगण्यमानरहस्यरचासमयम्, अवानितलाहन्यमानगालम्, आक्रन्दविदीर्य-
मायकण्ठम्, अश्रुप्लुतकपोलमाकुलीबभूव । तुमुले च अस्मिन् समये
अबाधितप्रवेशाः “किं किम् ?” इति सहसा उपसृत्य विविशुः
अन्तःपुरचाचिणः पुरुषाः, ददृशुश्च तदवर्ष्यं राजकुमारम् । तत्रभाव-
निकृच्चनिग्रहसामर्थ्यास्तु ते सद्य एव तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयामासुः ।
सोऽपि कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा निशाम्य जात-
प्रत्यभिज्ञः “कथं स एवैषः मदनुजमरखनिमित्तभूताभ्याः पापाया बाल-
चन्द्रिकायाः पत्युर्नगर्वितस्य त्रैदेशिकबन्धिकपुत्रस्य पृथ्वीहवस्य निलं
रूपामिमानौ कलाकोविदः नैकविधविप्रलम्भोपायपाटनार्थजितमूढ-
पौररजनाध्वारोपितवितद्यदेवतानुभावः कपटधार्मिकः मिगूढुपापश्रीकः

चपलो ब्राह्मणशुभः !! कथमिव एनम् अनुरक्ता मादृशीष्वपि पुरुषसिंहेषु
सचमाना पापियमवन्तिसुन्दरी !! पश्यतु पतिमद्यैव शूलाधिरुद्ध-
मनःस्यशीला कुलपांसनी” इति निर्भर्त्सयन् भीषणभुक्तुटिद्रुषितललाटः
काल इव काललोहदण्डकर्कशेन बाहुदण्डेन अवलम्बा हस्ताम्बुजे
रेखाऽम्बुजरथाङ्गलाञ्छने राजपुत्रं सरभसम् आचकर्ष । स तु स्वभाव-
धीरः सङ्घिण्युतैकप्रतिक्रियां देवीमेव ताम् आपदमवधार्य “स्मर तस्या
हंसगामिनि ! हंसकथायाः, सख्यं वासु ! मासद्वयम्” इति प्राणत्याग-
रागिणीं प्राणसमां समाश्वास्य रिपुवश्यतामगात् ।

अथ विदितवार्तावात्तो महादेवीमालवेन्द्री जामातरमाकारपक्ष-
पातिनौ प्राणत्यागोपन्यासेन शत्रुणा जिघांस्यमानं ररक्षतुः, न तु श्रेकतुः
तमप्रभुत्वादुत्तारयितुम् आपदः । स किल चण्डशीलः चण्डवर्मा सर्व-
सुदन्तजातं राजराजगिरौ तपस्यते दर्पसाराय सन्दिश्य सर्वमेव पुष्पोद्भव-
परिजनं सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने निक्षिप्य कृत्वा च राजपुत्रं
श्वराजशावक्रमिव दारुपञ्जरनिबद्धम् अवधूतदृष्टिप्रार्थनस्य अङ्गराजस्य
उन्मलनाय अङ्गानभियास्यन् अनन्यविश्वासान्निनाय, करोष च बलभर-
दत्तकम्पश्याम् । चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्मा सिंघ इव असह्यविक्रमः प्राकारं
भित्वा महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्रहितदूतगणाद्वतानां साहाय्य-
दानाय अतिसत्त्वरमापततां राक्षामचिरभावित्यपि सन्निधौ अदत्तापेक्षः
साक्षादिवावलेपो वपुषान् प्रतिबलमाचक्राम, जगृहे च महति सम्पहारे
अतिमानुषप्राणबलेन चण्डवर्मणा । स च तदुद्दितरि अम्बालिकाया-
भ्रतिमालाभिलाषः प्राणैरेनं न व्यथयुजत्, परमनीनयत् बन्धनगृहम्,
अजीगच्छ च गच्छकैः “अद्यैव निशान्ते राजबाला विवाद्या” इति ।

इत्थं गते च तस्मिन् कुबेराचलात् प्रतिनिष्ठत्वा एणजङ्गो नाम कश्चित्
दूतः प्रभोर्दर्पसारस्य प्रतिसन्देशम् आवेदयत्—“रे मूढ ! किमस्ति
कन्यान्तःपुरदूषकेऽपि कश्चित् कृपाऽवसरः ? स्थविरः स राजा जराविमूढ-
चित्तो दुष्टदृष्टपक्षपाती यदेव किञ्चित् प्रलपति, त्वयाऽपि किं तदनुमत्या
स्यातस्यम् ? अविलम्बितमेव तस्य कामोन्मत्तस्य चित्रबध्ववार्ताप्रेषणेन
अन्माकं श्रोत्रोत्सवो विधेयः, सा च दुष्टकन्या सद्गानुजेन कीर्त्तिसारेण
निगङ्गितचरणाः कार्यायां निरोद्धव्या” इति । तदाकर्ष्य “प्रातरेव

राजभवनद्वारे तं कुमारीपुरदूषकं स्थापय, अहं कृतविवाहस्य समुत्थायं
चण्डपोतेन मातङ्गपतिना तं विनाश्य तदधिरूढ एव शत्रुसाहाय्याय प्रत्या-
सीदती राजन्यान् प्रतिग्रहीष्यामि” इति समादिदेश पार्श्वचरान् ।

अथ प्रत्युषि एव राजद्वारानीतस्य राजवाहनस्य अङ्घ्रियुगलममुच्यत
रजतशृङ्खलया । सा च काचित् अश्वरोरूपिणी भूत्वा प्राञ्जलि-
र्ष्यजिज्ञप्त्—“देव ! कुरु कृपां मयि, अहमस्मि सोमरश्मिसम्भवा
सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी । एकदा मे नभसि नलिनलुम्बमुग्ध-
कलहंसानुबन्धकायाः तन्निवारणद्योभविच्छिन्नविगलिता चारयत्सिद्धैर्भवते
सरसि मन्दोदके मनोन्मग्नस्य महर्षेर्मार्कण्डेयस्य मरुके समपतत् ;
पातितश्च कोऽपि तेन कोपितेन मयि श्रापः,—‘पापे ! भणस्व लोहजाति-
मजातचेतन्या सती’ इति । स पुनः प्रसाद्यमानस्त्वत्पदपद्मद्वयस्य मासद्वय-
मात्रं सन्दानतामेत्य निस्तरणीयामिमाम् आपदमपरिचीणशक्तिवच्च
इन्द्रियाणाम् अकल्पयत् । तथाभूताच्च मां कदाचित् ऐच्छाकस्य राज्ञो
वेगवतः पौत्रः पुत्रो मानसवेगस्य वोरशेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरौ
समभ्यगमत् । अथासौ पितृप्रयुक्ते वैरे वर्तमाने विद्याधरचक्रवर्तिनि
नरवाहनदत्ते निराशः “तदपकारक्षमोऽयम्” इति तपस्यता दर्पसारेण
समसृज्यत, प्रतिश्रुतञ्च तेन अस्मै स्वसुः अवन्तिसुन्दर्या दानम् ।

एकदा मनोरथप्रियाम् अवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुरसौ कामपरवशः
तत्कुमारोपुरमुपेत्य अन्तरितस्तिरस्करिष्या विद्यया तां त्वद्दण्डोपाश्रयां
सुरतखेदखिन्नगालीं ददर्श । स तु कुपितोऽपि त्वदनुभावप्रतिबन्ध-
निग्रहाभ्यवसायः पाण्डुलोदशृङ्खलमय्या मया तव आदपद्मयुगलं
निगडयिष्या सक्रोपमपासरत् । अवसितश्च ममाद्य श्रापः, प्रसीद,
किमिदानीं तव करणीयम् ?” इति प्रणिपतन्तो तां स राजपुत्रः
“वाचंस्या अनया मन्त्रायसमां समान्नासय” इति व्यादिश्य व्यसर्जयत् ।

अस्मिन्नेव क्षणे “हृतो हतश्चण्डवर्मा केनचित् दुष्करकर्मकारिणा
तस्करेण एकेनैव नखरप्रहारेण, राजमन्दिरोद्देशञ्च श्रवणतमयमपादयन्
अचकितगतिः असौ विहरति” इति वाचः समुदचरन् । तदाकर्ण्य
राजवाहनस्तमेव मत्तद्वह्निनमधिराज्यं सवेगं राजभवनमुपेत्य शम्भोरिण
क्षत्रियेण समभ्यधात्—“कः स महापुरुषः श्रेतेतत् मानुषमालङ्कारं मत्तत्

कर्म अनुष्ठितम् ? आगच्छतु, स मया सह इमं मत्तद्वह्निमारोहतु । अभयमेव मदुपकण्ठवर्तिनो देवदानवैरपि विगृह्यमाणस्य” इति । निशम्य एतत् सञ्जातदृष्टे तं पुमांसं कृताञ्जलिमारोहन्तं कुञ्जराधिपं निर्वर्ण्य हर्षोत्फुल्लदृष्टिः “अहो ! प्रियवयस्यो मे अपह्जारवर्मा !!” इति पश्चात् निषीदतः अस्य बाहुदण्डयुगलसुभयभुजमूलप्रवेशितमण्डेऽवलम्ब्य स्वमङ्ग-
मालिङ्गयामास, पर्यवेष्टयञ्च स्वयं पृष्ठतः चालिताभ्यां बाहुभ्याम् ।

अनन्तरञ्च अपह्जारवर्मा विविधप्रहरणजातमुपयुञ्जानः प्रतिबलवीरान् बहुप्रकारयोधिनः चितौ विचिन्नेप, ददर्श च क्षणेन तदपि सैन्यमन्थेन समन्ततोऽभिसुखमभिधावता सैन्यनिचयेन परिच्छिन्नम् । ततश्च कश्चित् परमसौम्याकृतिः द्रुवर्षेण रिपुकुलमभिवर्षन् प्रजविना गजेन सन्निकृष्य पूर्वपरिचयदानप्रत्ययात् “अयमेव स दैवो राजवाहनः” इति प्रशम्य अपह्जारवर्मणि निविष्टदृष्टिः आचष्ट—“वयस्य ! त्वदादिष्टेन मार्गेण उपस्थापितम् एतत् अङ्गराजसाहाय्यदानाय उपस्थितं राजन्यकम्, अरिबलञ्च विहतविध्वंसं स्त्रीबालहार्यग्रस्त्रं वर्तते, किमन्यत् करणीयम् ?” इति । दृष्ट्वा व्याजहार अपह्जारवर्मा—“देव ! दृष्टिदानेन अनुगृह्यतामयमाज्ञाकरः । सोऽयमपि अहमेव, असुना रूपेण धनमित्राख्यया च अन्तरितो मन्तव्यः । स एव अद्य निर्गमस्य बन्धनात् अङ्गराजम् अस्मत्पक्षेयञ्च असुना च राजन्यकेन सह एकान्ते सुखोपविष्टं देवमुपतिष्ठतु यदि न दीषः ?” इति । दैवोऽपि “यथा ते रोचते” इति तम् आभाष्य क्वचित् गङ्गातरङ्गपवनशीतले महीरुहतले द्विरदात् अवतीर्य प्रथमसमवतीर्णेन अपह्जारवर्मणा स्वहस्तसत्वरसमीकृते भागीरथीपुलिनदेशे सुखं निषसाद । तथा निषसञ्च तम् उपह्जारवर्मा-
र्षपाल-प्रमति-मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-विश्रुतैः नैद्यलेन च प्रह्जारवर्मणा काशी-भक्ता च कामपालेन चम्पेश्वरेण सिंहवर्मणा च सह समुपेत्य धनमित्रः प्रणिपपात । सोऽपि सहर्षमन्युत्थितः “कथं समस्त एवैषः मित्रगणः समागतः !! का नाम अयमभ्युदयः !!” इति कृतयथोचितोपचारान् गार्दं परिरेम, काशीपतिमैथिलाङ्गराजाञ्च सहृदिविदितान् पितृवत् अपश्यत् । तैश्च हर्षकल्पितपलिनं सवेगमुपगृह्यः परमभ्यनन्दत् । ततः
ङ्गुत्पासु प्रीतिसङ्घासु प्रियवयस्यगन्धार्तयुक्तः स्वस्य सोमदत्तपुण्योन्नवकीञ्च

परितमनुवर्षं सुहृदां वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रसङ्गः तान् अपृच्छत् ।
तेषु प्रथममाह स किल अपहारवर्मा ।

इति उत्तरपोठिकायां प्रथमोच्छ्वासः ।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः ।

अपहारवर्मचरितम् ।

“देव ! त्वयि पातालमवतीर्णं त्वदन्वेषणार्थं सुहृत्सु इतस्ततः प्रस्थितेषु अहमपि प्रस्थितः कदाचित् ‘अङ्गेषु वहिः चम्पायाः कश्चिन् महासुनिरस्ति’ इति लोकत्रादात् अवगम्य तस्मात् भवदुद्देशं जिज्ञासुः तत्त्वमीपमगमम्, अदर्शञ्च कमपि मलिनकान्तिं तापसम् ; अप्रापञ्च तं ‘क्वासौ महर्षिः ?’ इति ।

असौ निःश्वस्य अवादीत्—‘भद्र ! आसीदत्र महाप्रभावो मुनिः । एकदा काममञ्जरी नाम अत्रत्या काचित् वाराङ्गना सनिर्वेदमुपेत्य चरन्त्योस्तस्य अपतत् । दृष्ट्वा च तस्मिन् तस्या मातृप्रभृतय आप्तवर्गाः समुपस्थिताः । स तु मुनिस्तां समाश्रान्त्य कारणमपृच्छत् । सा सलज्जविषादगौरवम् अब्रवीत्—‘भगवन् ! अहं श्रेयःसाधनाय भवत्यादमूलं प्रपन्ना’ इति । तस्यास्तु जननी कृताञ्जलिरभाषत—‘भगवन् ! वयं आत्मा वेश्याः, अस्याश्च वेश्याया मातुर्मे वेश्योचिताचरणानुशासनम् एनां प्रतीपयति । अयञ्चेद्देगाचारः, आजन्म परिमितेन धातुसाम्यकृता वर्षारूपमिधाजननेन आहारेण प्रतिपालनं, पञ्चमात् वर्षादारभ्य क्रमेण कामशास्त्रशिक्षणं, नृत्यगीतवाद्यनाट्यादिनानाविधासु विलासकलासु उपदेशः, निखिलव्यापारेषु सामान्यज्ञानं, यथादि-
श्रीङ्गासु नैपुण्यविधानं, विश्वस्तजनात् प्रथमसुरताभ्यासः, उत्सवादिषु सुसज्जितायाः प्रेषणं, सुलक्षणाख्यापनं, नागरिकपुरुषेषु रूपशौल-
भातुर्यादिप्रस्तावनं, क्रमेण तत्त्वजनसङ्घीभूतायाः समधिकशुक्लेन

अवस्थापनं, भावविलासदर्शनेन मत्तात् जनात् छलेन बह्वर्थग्रहणं, निःस्त्रीकृतानां वञ्चिष्करणात्, अर्थदानाच्चमात् धर्माधिकरणे अभियोगेन अर्थादानम्, इत्थं बह्वधा युवजनवञ्चनम् । अस्याश्च युवजनानां विविधेन वाञ्छव्यापारेण मनस्तोषणं न तु सङ्गेन, सत्यामपि प्रीतौ नातुः शासनेन तथाऽऽचरणाभिति ।

एवं स्थिते एषा हतभाग्या स्वधर्मसुहृद्भ्यः कश्चित् आगन्तुके रूप-
मात्रधने विप्रकुमारे खेनैव धनेन समासक्ता मासमतिवाहितवती,
अर्थवन्तं कमपि न आदृतवती, अस्माभिः अर्थागमविरहेण अवसद्यते ।
'एषा कुमतिर्न कल्याणी' इति निवारयन्त्यां मयि वनवासाय कोपात्
प्रस्थिता इयं यदि नं प्रत्यानीयते तदा सर्व एव स्वकुटुम्बवर्गः अनशनेन
अत्रैव संस्थास्यते' इत्यरोदीत् ।

अथ तां वाराङ्गनां सुनिरज्रवीत्—'भद्रे ! वनवासोऽतिदुःखाकरः,
फलमथ मोक्षः स्वर्गो वा, आद्यस्तु प्रकृष्टज्ञानेन साध्यत्वात् प्राथम्य
दुःसम्पादनोयः । द्वितीयस्तु सर्वस्यैव स्वधर्मानुष्ठायिनः सुलभः ;
तदशक्यादारम्भात् विरम्य स्वधर्ममनुसर' इति । 'यदि भगवता मे
प्रसादो न क्रियते तदा अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि' इतिवादिनीं तां दृष्ट्वा
तन्मातरमवदत्—'सम्प्रति गच्छ गच्छं, प्रतीक्षस्व कानिचित् दिनानि, इयं
सुकुमाराङ्गो अत्र स्थिता तपःकृशमश्रुत्वती सोढुम् अचिरेण एव पुन-
र्दृष्ट्वा यथा प्रतिगमिष्यति तथा प्रबोधप्रदानादिना करिष्यामि' इति ।

ततः 'तथा' इति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा युवतिः तन्मणिमलघुभक्ति-
नात्यादृतशरीरसंस्काराः तत्कपोतकालबालपूरयैः देवार्चनकुसुमावपयनैः
स्थानसम्भार्जनादिभिश्च शिवपूजायै गन्धलाव्यधूपदीपन्यगीतादिभिः
एकान्ते धर्मार्थकामसम्बन्धिभिः आलापैरत्येनैव क्षालेन अन्वरणयत् ।

एकदा तं सुनिं रक्तं विलोक्य सा सञ्चित् अवादीत्—'मूढोऽयं
लोकः यः सद्य धर्मेण अर्थकामौ गणयति' इति । सुनिः अवीचत्—'बन्धे !
काथय केनांशेन अर्थकामातिशायौ धर्मस्तव विदितः ?' इति । सा
सलज्जम् अभाषत—'ब्रह्मन् ! अस्मात् किल जनात् भगवतस्त्रिवर्गबला-
बलज्ञानं नैव सम्भवति, अथवा एषः अनुग्रहप्रकारो दास्याः ; तत्
श्रूयतां, धर्मो हि अर्थकामयोः प्रभवः, स तु तदनपेक्ष एव, अर्थः कामश्च

धर्मेषु बाध्यते, स तु तत्त्वदर्शनोपबृंहितः कथञ्चित् सेविताभ्यामाभ्यां न बाध्यते, बाधितोऽपि अत्यायासेनैव प्रतिसमाधीयते । तथा हि, भवानौपतेः मुनिपत्नीसहस्रसन्दूपखेन, पितामहस्य तिलोत्तमाऽभिलाषेण, विश्वोः प्रजाङ्गनाविहारेण, प्रजापतेः स्वदुहितरि प्रसूयेन, देवराजस्य गुरुदाराभिगमनेन, चन्द्रमसो गुरुपत्नीहरणेन, सूर्यस्य बहुवालङ्कनेन, अनिलस्य अञ्जनागमनेन, बृहस्पतेर्ज्येष्ठभार्याऽभिसरणेन, पराशरस्य योजनगन्वागमनेन, व्यासस्य आटदारसङ्कल्पा, अत्रेः मृगीसमागमेन च समुत्पन्नं धर्मपीडनमचिरेखैव अग्निपतितम् इन्धनमिव दह्यते । देवानाञ्च तेषु तेषु काव्येषु असुरविप्रलम्भनानि ज्ञानप्रभावात् न धर्मे पीडयन्ति ; तत् मन्त्रे, धर्मो न अर्थकामयोः समानः, प्रत्युत तदतिशयो' इति ।

श्रुत्वेतदृषिः उद्गीतरागः अब्रवीत्—‘अयि विलासिनि ! साधु उक्तं त्वया, तत्त्वदर्शेषु अवर्मो न स्थानमाप्नोतीति । परम् आ-जन्मनः अर्थकामयाः अनभिज्ञा वयं, तदाचक्ष्व, किं-स्वरूपावितौ ? किं-फलो ? किं-परिवारी ? कथं वा ज्ञेयो ?’ इति । सा अवाचत्—‘ब्रह्मन् ! अर्थः तावत् अर्जनवर्द्धनचक्षुःशक्तिः, कृषिपाशुपाल्यबाणज्यसम्भिविश्रद्धादि-परिवारः, तीर्थप्रतिपादनफलञ्च । कामश्च विषयातिसक्तचेतसाः स्त्रीपुंसयोर्-विरतिशयसुखस्यर्गविशेषः, परिवारस्त्वस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलञ्च, फलं पुनः परमाङ्गादनं परस्परविमर्दञ्च । एतदर्थमेव जनाः कष्टानि तपांसि महान्ति दानानि युञ्जानि समुद्रलङ्घनादीनि समाचरन्ति’ इति ।

निश्चर्यतत् स मुनिः स्वनियममनादृष्य तस्यां प्रासजत् । सा तु अतिप्रमत्तं तं प्रवृहणेन आरोप्य राजमागण स्वभवनमवैश्रीत्, अघोषयञ्च ‘स्यः कामोत्सवः’ इति । परियुञ्च तं मुनिं कामिजनवत् सुसज्जितं नितान्तरक्तम् उखवसमाजं नीत्वा युवतिशतद्वयस्य राज्ञः पुरतः समुपतस्थे । तेन च हसता ‘भगवता सह निषोद’ इति समादिष्टा सविधमङ्गत-प्रणामा निषसाद् । तत्र काचिन् युवतिरुत्थाय कृताङ्गलिरभाषत—‘देव ! जिताऽहमन्या, अथ प्रभृति अस्या दासी संहताऽस्मि’ इति राजानं प्रणनाम ; अभूञ्च सविस्मयं महान् कोलाहलः । ततश्च हृष्टेन राज्ञा सत्कृता सा वराङ्गनाभिः पौरैश्च प्रशस्यमाना तन्मृषिमभाषत—‘मयवन् ! अयमङ्गलिः, चिरमनुरहोतोऽयं दासजनः, स्वार्थं ब्रह्मानीभनुषेवः’

इति । स तु नितरामनुरक्तोऽग्रनिहत इव उदुभाम्य अब्रवीत्—‘प्रिये ! किमेतन् ? कृतस्ते एतादृगोदसोन्यम् ? क्व गतस्ते मध्यनुरागः ?’ इति । सा सस्मित्वा अत्रोचत्—‘ब्रह्मन् ! यथा अद्य राजसमीपे मत्तः पराजयो-
ऽभ्युपेतः, तस्या मम च क्वचिन् मङ्गलं ‘मरोचिमावर्जितवतीव ग्लाघसे’ इति तथा साधिक्षेपम् उक्तं ऽस्मि, दास्यपणबन्धनेन अस्मिन् अर्धे प्रावृत्तिपि, सिद्धार्था च अस्मि भवत्यसादात्’ इति ।

इत्थमवधत्. तथा स मुनिः कृतानुश्रयः शून्यवत् न्यवर्तिष्ठ । यस्तथैवं कृतः, तमेव मां मन्यस्व । अचिरादेव त्वदर्धसाधनक्षमो भवितुं यते, अस्थामिव पृथ्यां तावत् वस’ इति ।

अस्मिन्नन्तरं रविः अस्तमगात् । कृतसन्ध्योपासनञ्च तं मुनिमनु-
मान्य तत्रैव कथञ्चित् नोतरात्रिः पभाते नगराय प्रातिष्ठ, अपश्यञ्च
नगरसवित्रे रक्तश्लोकनरुतने निषण्णम् अतिविरूपं विषादपूर्णं कमपि
क्षुण्णकम्, अप्राञ्च व्रतमन्तिकोपविष्टः तस्य आधिकारणम् । साऽब्रवीत्—
‘सौम्य ! अहमस्यां चम्यायां निधिपालितनामकस्य श्रेष्ठिनो ज्येष्ठसुनुर्वसु-
पालिनो नाम, वेरूयात् तु विरूपक. इति प्रसिद्धः । अन्यञ्च अत्र
सुन्दरक इति यथार्थनामा कलागुणैः समृद्धो वसुना जातिपुष्टः अभूत् ।
रूपधनाभ्यां निमित्तभ्यां तस्य मम च वेरं धूर्त्तकृपाद्यत । ते निरधारयन्
‘रूपं धनं वा न पुंस्त्वप्ला’, अपि तु परमसुन्दरीं नारीं यं कामयते स
एव एतन् ; अतो युवतिललामभूतथा काममञ्जुर्था यः प्रार्थ्यते स एव
सुभगपताकां लभताम्’ इति । आवाञ्च ‘तथा’ इति तस्यै हृतं प्राहिणुव,
आगतायाञ्च तस्याः स्मृतीन्मादृष्टितुरहमेवासम् । सुभगेन च मया सा
स्ववनजीवनयोरधोश्चरीकृता, तथा च अहं कृतः कौपीनश्रेष्ठः । ततश्च
लोकोद्गायतामेत्य इह जैनायतने केनचित् जनेन समुपदिष्टमोक्षवर्त्म
‘सुकर एष वेशो वेशविनिर्गतानाम्’ इति जातवैराग्यः तदपि कौपीन-
मन्यजम् । ‘मम एतत् निन्द्यवेशं निरयफलं विप्रलम्भप्रायमधर्मवर्त्म
धर्मवत् समाचरन्वीयम्’ इति प्रत्याकलयन् विविक्तम् एतदासाद्य दुःखेन
रोदिमि’ इति ।

शुन्वा चेतत् ‘तिष्ठ कश्चित् कालं यथा असौ वेश्या त्वां निज-
धनेन योजयिष्यति तथा यतिष्वे’ इति तन्नाभाञ्च प्रस्थितोऽहं नगर-

माविशन्नेव लोकवादात् 'धूर्तसमृद्धपूरुषं पुरम्' इति विदित्वा अर्थानां
 नञ्चरत्वं प्रदर्श्य ऽकृतिस्थान् अमून् विधास्यन् तस्करवृत्तौ मतिमाधाय
 द्यूतसमाजम् अगमम् । तैश्च सङ्गत्य तेषां द्यूतक्रीडासु नानाविधं कौशलं
 विदित्वा क्वचित् अनभिज्ञे कितवे प्राहसम् । प्रतिकितवस्तु सकोपं
 रक्तचक्षुर्मानमिवोच्य 'शिक्षयसि रे ! द्यूतकर्म ह्याखव्याजिन ? आस्तामय-
 मशिक्षिनी वरराकः, त्वयैव तावन् विचक्षणेन देविष्यामि' इति अभिधाय
 द्यूताध्यक्षानुमत्या मया सह देवितुमासजत् । मया च षोडशसहस्राणि
 दौनाराणां तस्मात् जिन्वा अङ्गे द्यूताध्यक्षाय सम्येभ्यश्च दत्त्वा उदतिष्ठम् ।
 सर्वे च तत्रत्याः सहस्रे मां प्रशंसुः । द्यूताध्यक्षानुरोधात् च तदहः
 तदागारे विविधद्रव्यमभ्यवहरन् अतिष्ठम् । यन्मूलश्च मे द्यूतावतारः, स मे
 विमर्दको नाम विश्वास्यतरं द्वितीयं हृद्यमासीत् । तन्मुखेन च सर्वमेव
 नगरवृत्तान्तनवगम्य तमिक्षयां निर्गत्य तस्करोचितविविधोपकरणयुक्तः
 कस्मैचित् लुब्धश्चरस्य गेहे सन्धिं छित्वा प्रभूतं धनमादाय निर्गच्छन्
 घोराशकारसमावृतायां राजश्रेण्यां ऋटितिं शतद्विंशसम्पातमिव
 चणमलाकमत्रवयम् । अथातो नगरदेवता इव नगरमोक्षरोषिता
 निःसम्बाधवेलायां निःसृता काचित् युवतिः सर्वालङ्कारभूषिता सन्निवृष्टा
 आसीत् । 'कासि वासु !? क्व यासि ?' इति मया सदयमुक्ता सा
 सत्रासगद्गदमगदत्—'आर्य्य ! पुर्यामस्यां कुबेरदत्तो नाम वसति
 वैश्वश्रेष्ठः । तस्य अहं कन्या । मां जातमालां धनमिलनाम्ने अत्रत्याय
 कस्मैचित् धनिकपुत्राय भार्यात्वेन प्रतिज्ञातवान् मे पिता । स तु
 धनमित्रः पित्वारन्ते अशुदारतया स्वधनेः क्रीत्वेवार्थिवर्गात् दारिद्र्यं
 दक्षिणति सति 'उदारकः' इति प्रौतलोकाधिरोपितापरश्याध्यजामनि च
 मां तरुणोभूतां वरयति एव 'अधनः' इति अदत्त्वा अर्थपतिनाम्ने
 अपरस्मै यथार्थनाम्ने सार्धवाहाय पुनर्दत्त्वति पिता । तस्मामङ्गलस्य
 अथ प्रभाते भविष्यात् प्रागेव प्रियतमदत्तसङ्केता वञ्चितस्वजना निर्गत्य
 बात्साभ्यन्तेन वर्त्मना तद्गृहमभिसरामि, तन्मां मुञ्च, गृहस्थ
 एतदलङ्कारजातम्' इति उन्मुच्य मङ्गलम् अर्पितवती । सदयमत्रवं ताम्—
 'एहि साध्वि ! नयेयं त्वां त्वप्रियतमावासम्' इति लिपितुराशिं प्रदानि
 अगच्छम् ।

अवान्तरे सहसा नागरिकबलं दीपिकऽऽलोकध्वजततिमिरमनन्धं
यष्टिकृपाणपाणि समापतत् । कल्पमानां कल्पकामवदं—‘भद्रे ! मा
भैषीः, अस्थयमसिद्धितोयो बाहुः । परं त्वदर्थं मृदुरयमुपाय उक्तावितः,
अहं सर्पदष्ट इव शये, त्वया अमी वाच्याः,—‘भद्राः ! निशि वयमिमां
पुरीं प्रविष्टाः, ममेष पतिर्भुजङ्गदष्टः, यदि वः कश्चिन्नन्वित् कृपालु-
रेनं जीवयेत् तदाऽहमनाथा जीवामि’ इति । साऽपि बाला उपाया-
न्तरमपश्यन्ती रुदती तथैवान्वतिष्ठत् । तेषु कश्चित् विषवैद्याभिमानो
मां निर्वर्ण्य मुद्रातन्त्रादिभिरुपायैरुपक्रम्य अकृतार्थः ‘गत एवायं काल-
दष्टः, शुचा अलं वासु ! श्चोऽग्निसात् करिष्यामः, कोऽतिवर्त्तते देवम् ?’
इति सञ्चेतरैः प्रायात् ।

अहञ्चोत्थितः उदारकाय तां नीत्वा अवोचं—‘भद्र ! अहमस्मि
कश्चित्तस्करः, त्वज्ञतेन मनसा त्वामभिमरन्तीमेनामन्तरं प्राप्य त्वत्त्वमीप-
मुपानेषम् । इदञ्चास्या अलङ्कारजातम्’ इति तत् सर्वमर्पितवान् । स च
तदादाय लज्जार्हसम्भ्रमसम्भन्तः प्राग्रवीत्—‘आर्य्य ! नात्र किमपि वक्तुं
जानामि ; यदद्य त्वया कृतं तस्य निष्कृत्यो नास्ति, नैतादृशं केनापि
कृतपूर्वं नापि क्रियते न च करिष्यते, तदिदानीम एतावदेव वाच्यं यदद्य
प्रभृति भर्त्तव्यः अयं दासजनः’ इति मम पादयोरपतत् ।

अहञ्चोत्थाप्य तं गाढमाश्लिष्याब्रवं—‘भद्र ! काऽद्य ते प्रतिपत्तिः ?’
इति । सोऽभ्यधत्—‘सौम्य ! न शक्नोमि चेनामत्र नगरे पितोरनु-
ग्रया विना उपयम्य जीवितुं, अतोऽस्यामेव रजन्यां देशमिमं त्यजामि ।
अथवा को वा अहम् ? यथा तुभ्यं रोचते’ इति । मयोक्तं—‘खदेशो
विदेशो वेति नेयं गणना विदग्धस्य, किन्तु बाला अनल्पसोकुमार्यर्थं,
कष्टः विघ्नबहुलाश्च कान्तरपथाः, वृद्धयेन देशत्यागेन अनर्थकरेण
प्रज्ञासत्त्वयोः श्रेष्ठिष्यमिव प्रतिभाति । तत् सञ्चैवानया अत्र नगरे
सुखं वक्ष्याम्यम् । एहि, नयावैनां स्वभावासम्’ इति । तेन च अवि-
चार्य्यैव अनुमोदमानेन सद्य एव तां स्वगृहं नीत्वा तथैवापसर्पभूतया
तत्पितृगृहे सर्वं द्रव्यजातं, तदनन्तरमर्घ्यपतिभवनं गत्वा तैत्थं सर्वस्वं
चोरयित्वा स्वगृहं गत्वा शयनमग्निश्रियाव ।

ततश्चोद्धिते भगवति गभस्तिमालिनि निचिरे उत्थाय प्रावां भौतवल्ली

प्रातःकाल्यमनुष्ठाय अस्मत्कर्मतुमुलं नगरमनुविचरन्तौ वरबधूटद्वेषु
 कोलाहलमश्रुत्वा । अथार्थैः कुबेरदत्तमाश्रास्य तत्कन्याविवाहं मासा-
 वधिकमकल्पयत् । अत्रान्तरे धनमिलमहमशिक्षयं—‘सखे ! चर्मरत्न-
 भस्त्रिकाभेकां कल्पयित्वा एकान्ते राजानम् अङ्गराजमाचक्ष, ‘जाना-
 न्येव देवो महाधनस्य वसुमित्रस्य पुत्रं धनमित्रं मां, मयि अर्घ्यनाशात् दरिद्रे
 मदर्थमेव संवर्द्धितां कुलपालिकां नाम कन्यां तत्पिता कुबेरदत्तः अर्घ्यपतये
 दिव्यतीति ज्ञात्वा वैराग्यात् प्राणान् विहातुं जरहन् गत्वा कश्चन्यस्त-
 शस्त्रः केनापि कृपालुना जटाधरेण निवार्य एवमुक्तः, ‘किमिति अक्राय्यं
 क्रियते ?’ इति । मयोक्तं—‘लोकावमानसोदर्यात् दारिद्र्यात् ।’ स पुनर-
 ब्रवीत्—‘भूदोऽसि, नान्यत् पापतममालघातात्, आत्मानमालनेव अन-
 वसाद्योद्धरन्त सन्तः, सन्युपाया बहवो धनार्जनस्य नैकोऽपि क्षिन्नकण्ठ-
 प्रतिसन्धानस्य । मया मन्त्रबलेन एका चर्मरत्नभस्त्रिका लवग्राहिकी
 अधिगता, तामिमां दयमानस्तुभ्यं ददामि, प्रतिगृह्याण, मदन्यत्र चेयं
 बन्धिम्भो वाराङ्गनाभ्यश्च दुग्धे ; किन्तु यत्कथाशान्दव्यायापहतं तत्तस्मै
 प्रत्यर्पणाय, न्यायार्जिनन्तु देवब्राह्मणेभ्यो दैयम् । ततश्चयं देवतेव शुचौ देशे
 निवेश्य अर्चमाना प्रातः प्रातः सुवर्णपूर्णेव दृश्यते इति अस्याः कल्पः’
 इत्यभिधाय कृताञ्जलये मञ्जनेनां दत्त्वा अन्तर्दधे । इयञ्च रत्नभूता
 चर्मभस्त्रिका देवाय अनिवेद्य नोपजीव्या इति आनीता, तदल-
 दैवः प्रमाणम्’ इति । राजा च नियतम् एवं वक्ष्यति, ‘भद्र !
 प्रीतोऽस्मि, गच्छ, यथेच्छमेनामुपभुञ्ज’ इति । भूयश्च ब्रूहि—‘यथा
 न कश्चिदेनां सुष्वाति तथा अनुगृह्यताम्’ इति । सोऽवश्यं तदपि
 अभ्युपैष्यति । ततः स्वगृहमेत्य यथोक्तमर्थत्यागं कृत्वा दिने दिने
 पूज्यमानां स्तेयलभ्यैरर्थैः नक्तमापूर्य एनां प्रातः लोकाय दर्शयिष्यसि,
 ततः कुबेरदत्तकृणाय मत्वा अर्घ्यपतिं कन्यकां स्वयमेव तुभ्यं प्रदास्यति ।
 यदि कुपितोऽर्घ्यपतिः अर्घ्यगर्वात् अभियोक्ष्यते तमपि श्लैरुपायैः
 कौपोनावशेषं करिष्यावः, स्वकश्च चौर्यमनेनेव प्रच्छन्नं भविष्यति’ इति ।

धनमिलस्तथैव प्रहृष्टयान्वतिष्ठत् । तदहरेव मदादेशात् विमर्दको-
 ऽर्घ्यपतिसेवानियुक्तः तस्य उदारके वैरमवर्द्धयत् । अर्घ्यस्तुम्बश्च कुबेरदत्तः
 धनमिलायैव तनयां प्रादिव्यत्, प्रत्यबन्नात् चार्घ्यपतिः ।

अत्रान्तरे काममञ्जर्याः कनीयसो स्वसा रागमञ्जरी मां कथमपि चकमे । अहञ्च तद्गुणाकृष्टः नितरां तदनुरक्तः सञ्जातः । सा च गुणानुरागिणी नार्थाकारिणीत्येव मयि अनुरागमकरोत्, परं तद्गिनी काममञ्जरी माता च माधवसेना विना शुल्कं मन्त्रवेशं न्यवारयत् । अहन्तु काममञ्जर्याः दासीं धर्मरक्षिणां नाम अर्थेनाऽऽवर्त्य तन्मन्त्रेण तथा बन्धव्या पणबन्धम् अकरवं यथा—‘धर्मरत्नं धनमितात् सुधित्वा मया तु सं देयम्’ इति । ततस्तस्यां ‘तथा’ इति प्रतिपन्नायां तथा तमर्थे सम्पाद्य रागमञ्जरीमग्रहीषम् । यस्याञ्च निशि धर्मरत्नस्त्येवाद्ः, तस्याः प्रारम्भे मन्त्राधिधिविर्मर्दकोऽर्थपतिगृह्णो नाम भूत्वा धनमित्रं बहु अतर्जयत् । धनमित्रेणोक्तं—‘भद्र ! कस्तवार्थः यत् परस्यार्थं मामा-
क्रोशसि ? किन्ते मयाऽपकृतम् ?’ इति । स भूयोऽपि तर्जयन्निवा-
ब्रवीत्—‘स एष धनगर्वो नाम यत् परस्य भार्यां शुल्कक्रीतां पुनस्तत्पितरौ द्रव्येण विलोभ्य स्वीकर्तुम् इच्छसि, ब्रवीषि च ‘कस्तवाप-
कारो मत्कृतः ?’ इति । ननु प्रतोतम् एवैतत् ‘विमर्दकोऽर्थपतेर्वह्नि-
श्वराः प्राणाः’ इति । अहं तदर्थं प्राणानपि परित्यजामि, ब्रह्म-
हत्यामपि न गणयामि, ममेकरात्रजागरप्रतीकारस्तवेष चमरत्नाहङ्कार-
दाहृष्वरः’ इति । तथा ब्रुवाणश्च पौरैः सामर्थ्यं निवार्य ताडितो
गतोऽभूत् ।

धनमित्रेण च आर्त्तनेव इयं वार्त्ता पार्थिवाय प्रागेव निवेदिता । स च अर्थपतिमाह्वय एकान्तेऽपृच्छत्—‘अह ! अस्ति कश्चित् विमर्दको नाम तव ?’ । तेन च मूढात्मना ‘अस्ति देव ! परं मित्रम्’ इति कथिते राशोक्तं—‘तेन कश्चित् प्रयोजनमस्ति, तमाह्वय ।’ अथ स स्वगृहमेतन् नानास्थानेषु तम् अन्वेष्टुम् आरब्धवान्, न च कुत्रापि प्राप । कथं लभ्यते ? स खलु तद्दहरेव मदादिशात् त्वदन्वेषणार्थम् उज्जयिनीं गतः । अर्थपतिस्तु तमदृष्ट्वा तत्कृतमपराधं स्वमेव मत्वा मोह्यात् भयाद्वा प्रत्याख्याय पुनर्धन-
मित्रविभाविनेन राज्ञा निगृह्य निगडबन्धनमनीयत ।

तेषु च दिवसेषु कस्योक्तेन विधिना धर्मरत्नं दोग्धुक्तामा काममञ्जरी पूर्वदुग्धं क्षपणक्रीभूतं विरूपकं रक्षसि गत्वा ततोऽपहृतं सर्वमर्थं तस्मै प्रत्यर्पयामास । सोऽपि कथञ्चित् क्षपणकग्रहमोचिताम्ना मयोपदिष्टोः

ऽतिप्रीतः स्वधर्ममेव प्रत्यपद्यत । काममञ्जरी अपि अजिनरत्नदोहेच्छया स्वमभ्युदयं निःशेषमकरोत् ।

अथ मदादिष्टो धनमिलः पार्थिवं मिथो व्यजिज्ञपत्—‘देव ! वार-
सुस्थ्या काममञ्जरी नितरां धनलुब्धा अथ सर्वस्वं निरपेक्षं वितरति,
तन्नन्ये मदीयचर्मरत्नलाभाऽस्य हेतुः, अस्याश्च तादृश एव कल्प इति
पूर्वसुक्तां, तदमुस्थ्यामस्ति मे शङ्का’ इति । राजा तु सद्य एव तां
तञ्जननीञ्च समाजुञ्चाव ।

अहन्तु सविषादमिव रहसि तामकथयम्—‘आर्य्य ! नूनं सर्वस्वत्यागात्
अतिप्रकाशात् आशङ्कनीयचर्मरत्नलाभाऽसि, तद्दार्ताप्रश्नाय राज्ञा समा-
ह्वयसे । पुनः पुनश्च आग्रहेण पृष्टया त्वया नियतमेव तदागतित्वे-
नाहमपदेश्यः, ततश्च भात्रो मम चित्तबधः, मृते च मयि न जीवि-
ष्यथेव ते भगिनी, त्वञ्च निःस्त्रीभूता, चर्मरत्नञ्च धनमिलमेव भजिष्यति ;
तद्विद्यमापत् समन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी, तदत्र उपायश्चिन्थताम्’ इति ।
तया तन्माता च अशूणि विमुच्योक्तम्—‘अस्मद्बालिश्यात् निर्भिन्नं
रहस्यं, परमर्थपतौ तदयशो रूढं, तेन चास्माभिः सङ्गतेन तदस्मभ्यं
दत्तमिति अपदिश्य अलमात्मानं शोधयितुम्’ इति मामुक्त्वा राजान्तिक-
मगमताम् ।

राज्ञा निर्बन्धेन पृष्टे च पुनः पुनः कर्णनासाच्छेदभीषिते तमेवार्थ-
पतिं तदागतित्वेन प्रकटितवत्यौ । कुपितं राजानं तस्य प्रायेषु
दृश्यन्तं धनमिलः प्राङ्गलिर्निषिध्याब्रवीत्—‘देव ! मौर्य्यदत्त एष वरः
बणिजाम्, ईदृशेषु अपराधेषु नास्वसुभिरभियोगः, वरं हृतस्वस्वो
निर्वासनीय एषः’ इति । तेन च राजा सन्तुतोष, धनमिलञ्च लोकाः
प्राशंसन् । अर्थपतिञ्च कौपीनावशेषः सर्वजनसमक्षं निरवास्यत । तद्-
द्रव्याख्याञ्च केनचिदंशेन निःस्त्रा काममञ्जरी धनमिलानुहन्नेन राज्ञा
स्नानुकल्पमनुग्रह्यता । धनमिलश्च शुभे दिने कुलपालिकां परिशीतवान् ।

एवं सिद्धकामेन मया लुब्धसमृद्धवर्गस्तथा सुषितः यथा कपालपाणिः
स्त्रैरेव धनैर्नैर्दत्तैः समृद्धीकृतस्यार्थिवर्गस्य गृहेषु निश्चार्थमभ्यमत् ।

न हि अतिनिपुणोऽपि जना नियतिम् अतिक्रमिष्यति ।
एकदाऽहं सुरापानमत्तः रागमञ्जरीगृहात् शृङ्गालिकया नाम तदास्मि

अनुगम्यमानो रजन्यां राजवीथ्यामटन् नागरिकबलैः 'तस्करः' इति अभिहन्यमानः पाणिस्थितेन निखिंशेन द्वितान् निहत्य अवधूर्णमानताम्र-दृष्टिः अपतम्. आगमञ्च ममाभ्यासं शृगालिका आर्त्तरवान् विद्यजन्ती, अवध्ये च अहम् अरिभिः। आपदा तु मत्तताऽपहारिण्या सद्य एव बोधितो व्यधित्ययम्—'अहो ! मोहोऽयं मम ; प्रसूततरश्च सख्यं मया सह धनमित्तस्य, मत्परिग्रहत्वञ्च रागमञ्जर्याः, मत्पापेन च तौ शो निग्राहयिष्येते, तदत्र तादृगुपायः कर्त्तव्यः यथा तौ नापदमाप्नुतः, अहञ्च अनर्थात् मोह्ये' इति विविच्य शृगालिकामब्रवम्—'अपेहि जरतिके ! या तामर्थलुब्धां दग्धगणिकां रागमञ्जरीम् अजिनरत्नमत्तेन शत्रुणा मे मितच्छयना धनमित्तेषा सङ्कमितवतो, सा हताऽसि ; तस्य पापस्य चर्मरत्नलोपात् दुहितुञ्च ते साराभरणापहारात् अह-मद्य एभिर्धृतो जिहासामि प्राणान्' इति। सा तु परमधूर्ता साश्रु-मद्गदं तान् रक्षिकपुरुषान् मम पुरतः सविनयमब्रवीत्—'भद्राः !, प्रतीक्ष्यतां कश्चित् कालं यावदस्मात् अस्मदोयं सर्वं सुषितम् अवगच्छथम्' इति। 'तथा' इति तैः प्रतिपन्ने मामासाद्यावादीत्—'सौम्य ! चमस्त्रास्य दासोजनमैकमपराधम्, अस्तु स त्वत्कलत्राभिमर्शां धेरास्यदं धनमित्तः, स्मरंस्तु चिरकृतां परिचर्यामनुग्रहीतुमर्हसि दासीं राग-मञ्जरीम्। तद्ब्रूहि क्व निहितमस्या भूषणजातम् ?' इति। ततोऽहं दयमान इवाब्रवं—'भवतु, मृत्युहस्तपतिनस्य किं ममासुष्यां वैरानुबन्धेन ?' इति कर्णे एवैनामशिक्षयम्—'एवमेवं प्रतिपत्तव्यम्' इति। सा तु प्रतिपत्तार्था 'जीव वस ! चिरम्' इति अभिधाय क्षणात् प्रासरत्। रक्षिभिश्चाहमानीये बन्धनगृहम्।

उत्तरेदुरागत्य दृप्ततरः सुभगमानी सुन्दरान्नयः युवा कान्तको नाम काराध्वजः किञ्चिदिव भर्षयित्वा मामभ्यधात्—'चेद्वनमित्तस्य अजिनरत्नं रागमञ्जरीभूषणजातञ्च न प्रयच्छसि, द्रव्यसि पारसष्टादशानां कारणाणाम्, अन्ते च मृत्युमुखम्' इति। मया तु ईषत्सता अभिहितं—'यद्यपि दद्यामा-जन्मनो सुषितमर्थजातं, न त्वर्थप्रतिदाराप-हारिणः शत्रोर्मे मितमुखस्य धनमित्तस्य चर्मरत्नप्रत्याशां पूरयेयमिति मे द्रुदीयसि सन्धा' इति।

अथ कदाचिद्विवसावसाने शृगालिका समेत्य सङ्घं मामब्रवीत्—
 'सौम्य ! कलिता ते सुनीतिः, यथा त्वयाऽऽदिष्टाऽस्मि तथा धनमिल-
 मेधाब्रवम्—'आर्य्य ! तवेवमापन्नः सुहृदित्युवाच, 'अहमद्य पानदोषात्
 बन्धः, त्वया तु निःशङ्कम् अद्यैव राजा विज्ञापनीयः, 'देव ! देवप्रसादा-
 देव पुनरपि तदजिनरत्नमर्थपतिसुपितमासादितम् । अथ तु भर्ता
 रागमञ्जर्याः कश्चिद्वृत्तः कथञ्चित् मया सख्यमवब्रूत् । तत्सम्बन्धात्
 वस्त्राभरणादिना सन्तोष्य तद्भार्या रक्षसि प्रतिदिनमन्ववन्ते, तदसाव-
 शङ्कित्, कुपितश्च मम तदजिनरत्नं तस्याश्चाभरणाजातममुखात् । साम्प्रतं
 भूयस्तेयाय भ्रमन्नश्चत नागरिकबलैः, आपन्नेन च तेन रुदत्यै राग-
 मञ्जरीपरिचारिकाश्चै पूर्वप्रणयानुवर्तिना तद्भूषणनिधानोद्देशः कथितः,
 ममापि चर्मरत्नं यथा प्रायच्छत् तथा देवपादैरनुग्रहः कार्यः' इति ।
 तथा निवेदितश्च राजा मामसुभिरवियोज्य सान्त्वयेन्न खं ते दापयितुं
 यतिष्यते, तन्नः पथ्यम्' इति । श्रुचैव त्वदनुभावप्रत्ययादवलनेन तेन
 तत्तथैव सम्पादितम् । अथाहं रागमञ्जर्याः सकाशात् यथेप्सितानि
 वस्त्रानि आदय त्वदादिष्टेन मार्गेण राजदुहितुरम्बालिकाया धार्ती-
 माङ्गलिकोमनुरञ्जयन्तो तानेव मङ्गलीकृत्य रागमञ्जर्याश्चाम्बालिकायाश्च
 सख्यमवर्द्धयम् । क्रमेण तत्समीपगतागतनाहं तस्याः परं प्रसादपात्रम्
 आसम् । एकदा च तस्याः स्थानस्थितमपि कर्णाङ्गुलप्रं सप्तमिति प्रति-
 समादधती प्रमत्तेव भ्रंशयित्वा पुनरुत्तिष्ठय भूमेः तेन, केनापि कारणेन
 कन्धकाऽन्तःपुरं प्रविष्टस्य कान्तकस्योपरि पारावतलासनापदेशात्
 प्रहसन्तो प्रहृतवतो । सोऽपि किञ्चिदनुखः स्मयमानो मत्कार्म-
 प्रहासितासाः राजदुहितुः शिलासप्रायम् आकारमात्मभिलाषमूलनिव
 यथा तर्क्यत् तथा मयाऽपि संशयैव किमपि चतुरमाचिष्टितम् ।
 स तु कामपरवश इव कथं-कथमपि कन्धकाऽऽगारात् अपासरत् ।

अथाहं सायं राजकन्याऽऽङ्गरोयकमुद्रितां वसताम्बूलादिगर्भां
 पेटिकां रागमञ्जर्यै प्रमितां नीत्वा कान्तकागारमगम् । स च गाधे प्रेम-
 सागरे मग्नो न त्रमिव मामसाद्य परम् अहृष्यत् । अवस्थान्तराणि-
 च राजकन्यायाः सुशरणाणि वणयत्या मया स दुर्मतिः सुहृत्सुहृ-
 सायत । इत्युच्यते ।

प्रतिवेश्यो कश्चिन् समुद्रिकः तत्र सुलक्षणां दृष्ट्वा माम् एकान्ते-
ऽवदत् यथा, 'राज्यमिदं कान्तकस्य हस्ते पतियति' इति । तदनु-
रूपञ्च राजकन्या त्वां कामयति, तदेकापत्यञ्च राजा तथा सङ्गतञ्च
त्वामुपलभ्य कुपितोऽपि नोच्छेत्स्यति, प्रत्युत ग्राहयिष्यन्त्येव तुभ्यं राज्यं,
तदेवमर्थोऽर्थान्तरानुबन्धी कथं नानुष्ठेयते? यदि कुमारीपुरप्रवेशाभ्यु-
पायं नावलुभ्यसे, ननु काराभित्त्यांमत्रयमन्तरालम् आरामप्राकारस्य,
कैनेचिन् निपुणो न तस्करेण तावतीं सुरङ्गां कारयित्वा प्रविष्टस्योपवनं
तत्रापि अस्मदायतेव रक्षा; रक्ततरश्च तस्याः परिजनो रक्षस्यं न
भेत्यति' इति ।

साऽब्रवीत्—'भद्रे! साधुक्तम्, अस्ति कश्चित्स्कारः खननकर्मणि
सुनिपुणः, स चैतन्मन्त्रेण कर्म साधयिष्यति' इति । 'काऽसौ ?
कथं न लभ्यते?' इति मयोक्ते सः 'येन तत् धनमित्यस्य चर्मरत्नं
मुषितं सः' इति त्वामिव निरदिक्षत् । 'यथेवम् एहि 'त्वयाऽस्मिन्
कर्मणि साधिते चित्रेऽप्यैत्त्वामहं मोचयिष्यामि' इति शपथं कृत्वा
तेन सह सन्वाय सिद्धेऽपि भूयोऽपि निगडयित्वा 'चौरोऽयं सर्वथा
उपक्रान्तोऽपि न तदजनरत्नं दर्शयिष्यति' इति राज्ञे विज्ञाप्य चित्त-
मेनं घातयिष्यसि, तथा सति अर्धः सिध्यति रक्षस्यञ्च न भेत्यति'
इति मयोक्ते सोऽतिहृष्टः 'तथा' इति प्रतिपद्य मामेव त्वत्प्रलोभने
नियुज्य वहिरवस्थितः । क्रिमत्तः परं विधेयं चिन्त्यताम्' इति ।

प्रीतेन मयोक्तं—'सदुक्तमल्पं, त्वन्नय एवाल सहान्, आनयेनम्'
इति । अथानतोऽयं मञ्जीवनाय शपथं कृतवान्, अहञ्च रक्षस्यानिर्भेदाय ।
ततोऽहं छिन्नबन्धनः काराभित्तिशोणादारभ्य उरगास्येन सुरङ्गां कृत्वा
अचिन्तयं—'जिघांसुनेशमुना मञ्जीवनाय शपथः कृतः, तदमुं चत्वाऽपि
न दोषेण लिय' इति निष्पतत एव मे निगडनाय प्रसार्यमाणपाणोत्सस्य
पादेनोरसि प्रकृत्य प्रातितस्य तस्यैव कृत्किया शिरो न्यक्तन्तम् । ततश्च
'शृगालिक्रामुखेन कन्येऽन्तःपुरसन्निवेशं ज्ञात्वा अमुतः किञ्चित्
चोरयित्वा निवृत्तिये' इति मनसि कृत्वा तदुपदर्शितक्रमेण प्रविश्य
कन्याऽन्तःपुरं दुग्धमेननिभे पर्यङ्कतत्रे विश्रम्भसुतां शरदम्भोधरोत्सङ्गा-
ग्नायिनीमिव सीदामनीं राजकन्यामपश्यत् ।

दृष्ट्वैव कामवशात्परयित्यनिष्कृतयेव तावच्चौर्यमाणहृदयः किं-
कर्त्तव्यविन्दः क्षणं स्थित्वा व्यचिन्तयं—‘चेदिमां नाग्रयां न मृष्यति
मां मदनः, तदिदमत्र प्राप्तुरूपम्’ इति विविच्य तल्लयं फलकमेक-
भादाय मणिसमुद्रकात् वर्णावर्त्तिकाम् उद्धृत्य तद्यः-शयानां तस्याश्च चरण-
लग्नमाबद्धाञ्जलिं मामालिखत् आर्याञ्चेमाम् ।—

‘त्वामयमाबद्धाञ्जलि दासजनश्रमिममर्शयते ।

खपिहि मया सह सुरतव्यतिकरखिन्नेव मा मेवम् ॥’

ततश्चाङ्गुलीयकविनिमयं कृत्वा कथं कथमपि तस्मात् निर्गत्य
सुरुङ्गया पुनर्वन्धनागारमेत्य च तत्र बह्वस्य नागरिकवरस्य सिंहघोष-
नारुः तेषु तेषु दिनेषु मित्रत्वेनोपचरितस्य ‘एवं मया हतः कान्तक
इति रहस्यं निर्भिय लब्धयो माच्छः’ इत्युपदिश्य शृगालिक्रया सह
निरगाम् । राजपथे च नागरिकपुरुषान् वधयित्वा रागमञ्जुरौगृह-
मेत्य चिरविशोगखिन्नां तामाश्रास्य नीत्वा च तां निशां प्रभाते पुनरुदार-
केण सह समगच्छे ।

अथ भगवन्तं मरीचिं पुनःप्राप्तप्रभावमुपगम्य तत्सकाशात् त्वद्गति-
मुपलेभे । सिंहवोषश्च कान्तकापचारं निर्भिय तत्पदे प्रसन्नन गच्छा
प्रतिष्ठापितः तेनेव सुरुङ्गापथेन कन्याऽन्तःपुरं मां पुनरनयत् । सम-
गंसि चाहं शृगालिकामुखवित्रतवार्त्तानुरक्तया राजदृष्टिवा । अत्रान्तरे
चण्डवर्मा सिंहवर्माऽवधूतदृष्टिप्रार्थनः कुपितः चम्पामवारुणात्, अज-
यच्च सिंहवर्माणां बन्धनेन । अम्बालिकाश्च बलात् स्वशिविं नोत्वा ‘चपान्ते
विवाहः’ इति कोतुकम् अबन्नाच्च । अहञ्च धनमित्तमवोचं—‘सखे !
समापतितमङ्गनाथसहायं राजन्यबलं सुगूढं सम्भूय पौत्रद्वेषेत्तदुपावर्त्तय,
ततश्च कृतशिरसमेव शत्रुं द्रुह्यसि’ इति । तथा च तेनाभ्युपगते
अहमस्य भवनमल्लयशस्त्रः प्रविश्य अम्बालिकापाणिम् अग्नौ साक्षिणि
आदिस्वमानस्य बाहुदण्डमाकृष्य छुरिकयोरसि प्रहृत्य अन्यांश्च कति-
पयान् तत्सहायान् निहत्य हतविध्वस्तं तद्गृहमनुविचरन् वेपमानमधुर-
शालीं प्रियामाश्रास्य तदाविज्ञानसुखननुभूषुक्तामादाय गर्भगृहमविशम्,
अभञ्च तव नवाम्बुवाहगम्भोरस्वरेण अनुगृह्योतः” इति ।

श्रुत्वा स्मित्वा च राजपुत्रः “कथं कार्कश्येन कर्णीसुतम् अप्यति-

क्रान्तः !” इत्यभिवाय उपहारवर्नाभं प्रति तद्वृत्तान्तवर्णने समादिदेश ।
इति द्वितीयोच्छ्वासः ।

अथ तृतीयोच्छ्वासः ।

उपहारवर्मचरितम् ।

स प्रणम्य अभ्यधत्—“देव ! अहमेकदा पर्यटन् विदेशेषु कश्चित् मठिकायां विश्रमिषुषेत्य कामपि वृद्धतापसोमपश्यम् । तान्तु मदर्शने-
नाशुमुखीमालोक्य ‘किमेतत् ?’ इति मयोक्ता सकरुणम् अब्रवीत्—
‘आयुम् ! मिथिज्ञाधिपतिः प्रहारवर्मा नाम मगधराजस्य राज-
हंसस्य परं मित्रमासोत् । तयोश्च महादेश्यो वसुमतीप्रियंवदे परस्परम-
प्रतिमं सख्यमादधतात् । कदाचिन् प्रथमगर्भाभिन्दितां प्रियसखीं
वसुमतीं द्रिष्टुः प्रियंवदा सह भर्त्रा पुष्यपुरमगन्त् ।

तस्मिन्नेव समये मालत्रेण मगधराजस्य महाजन्ये प्रवृत्ते मगधराजं
दुर्लभ्यां गतिमपन्नमवगम्य मेधिलः कथञ्चित् प्राणितः स्वविषयं
गच्छन् पथि ज्येष्ठस्य पुत्रेर्विक्रटवर्मप्रभृतिभिराक्रान्तं राज्यमुपलभ्य
स्वस्रीयात् सुहृत्पतेर्बलमादित्पुरटनीपथमवगच्छमानः लुब्धकलुप्तसर्वस्वः
अभूत् । अहञ्च कनोयसा तत्पुत्रेण हस्तवर्तिना वनपरशरपतनत्रस्ता
वनमग्नान्ध केनचिन् शर्दूत्रेणाक्रान्ता निपतिता । मत्प्राणिभ्रष्टश्च
स बालः कस्यापि गोशयस्य क्रीडमभ्यलोयत । सहसा तस्मिन् व्यात्रे
शवरशरेण निहतो स बालकः शवरदारकैरपहृतः, अहञ्च मोह-
विह्वलः केनचिन् पशुपालेन स्वकुटीरं नीत्वा सुस्थीकृता स्वभर्तु-
रन्तिकगमनाय यावत् यते तावत् महुहिता केनापि यूना सह तमुद्देश-
मागता ।

सा रुदती स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातहस्तगमनम्, अल्पवयस्य केनापि
पारोम्भविवाहं स्वख्यायाश्च पुनस्तेनोपयन्तुमिष्टाया निरुद्धजातिसंसर्ग-

वैकृत्यात् प्रत्याख्यानं, तदक्षनेण च तेन निर्जने वने स्वशिरःकर्त्तनीयमम्, अमुना च युना सहस्रोपजीतेन तस्य दुराल्बो हानन् आत्मनश्च उपयमनम् अकथयत् । स च पृष्टः मिथिलेन्द्रस्येव कोऽपि सेवकः कारणविलम्बो तन्मार्गानुसारी जातः । ततस्तेन सह आवां भर्तुरन्तिकमुपेत्य पुत्रशोर्वृत्तान्तेन तं राजानं प्रियंवदाच्च नितरां व्यथयामासिव । स च राजा दृष्ट्वात् ज्येष्ठभ्रातृपुत्रैश्चिरं विगृह्य बद्धः देवो च बन्धनं नीता । ह्यभाष्याऽहं जोषितमपरयन्ती हातुं प्रव्रज्याम् आश्रयम् । इहिया तु मम अगत्या विकटवर्ममहिषीं कल्पसुन्दरीमशिश्रियत् । तौ चेद्भ्राजसुतो निर्बाधमजोविष्यताम् इयता कालेन तवेमां षयोऽवस्था-माप्सताम् । तयोश्च सतोदयादा नरेन्द्रस्य नेदृशीं दशां घटयेयुः’ इत्युक्त्वा प्रहृष्टवाप्यमरादीत् ।

तदाकर्ण्य हर्षमपि वाप्यमुत्सृजन्मभ्यां—‘मातः ! समाश्रसिद्धि, यस्ते हस्तात् प्रयुतो बलः स केनचित् मुनिना लभः संवर्द्धितश्च । वात्तं महतो, किमनया, सोऽह् । मया च असौ विकटवर्मा कथमपि निहन्तुं शक्यः । माभिहत्यः कश्चिदपि ईदृक्तया नो जानाति, पितरावपि न संविदाते किमुतान्य ? तदेनमर्थमुपायेन साधयिष्यामि’ इति ।

सा तु हृष्टा सरुदितं परिष्वज्य प्रसूतस्तनी सगद्गदमगदत्— ‘वत्स ! चिरं जीव, अद्य सप्रसन्नो विधिः, अथैव प्रहारवर्मणि अधि विदेहाः जाताः । अहा ! महत् भाग्यं देव्याः प्रियंवदायाः’ इति अभिधाय सहर्षं स्नानभोजनादिना मामुपाचरत् । रात्रौ कटग्रन्थ्या-मधिश्चितः ‘विनोपधिमयमर्थी न साध्यः, स्त्रियश्चोपधीनां महत् चैतम्, अतोऽन्तःपुरवृत्तान्तमस्या अवगम्य तद्दारेण किञ्चिदारचयिष्यामि’ इति चिन्तयत एव मे सा त्रियामा ध्यासीत्, उदगाच्च भगवान् सहस्रदीधितिः ।

उत्थाय च मयि अवसितदिनमुखविधौ तां तापसीं ‘मातः ! विकटवर्मणः कश्चिदन्तःपुरवृत्तान्तमवगच्छसि ?’ इति वदति एव काचिदङ्गना प्रत्यदृश्यत । तामालोक्य सहर्षासं ‘पुत्रि पुष्करिके ! पश्य भर्तृदारकम्, अयमसावकपया मया वने परित्यक्तः पुनरप्येव-

मधिगतः' इति वदन्त्यां तस्यां मे धात्र्यां सा हर्षनिर्भरनिपीडिता चिरं प्रकृत्य त्रिलय सान्त्विता मया राजान्तःपुरवृत्तान्तमाचख्यौ— 'कुमार! कामरूपेश्वरस्य कलिन्दवर्मणः कन्या कल्पसुन्दरी नाम कलासु रूपे च असरसोऽयतिक्लान्ता पतिमभिभूय वर्तते, पतिस्तु बह्वबरोधोऽपि तदेकवह्निभ' इति ।

तदाकर्ण्योऽहं तत्रैवापसर्पभृतया राजमहिष्याः भर्तारि द्वेषं क्रमेण क्रोधनेन सम्पाद्य आत्मनः प्रतिक्रान्तिमभिलिख्य मन्त्रात्वा तस्ये मत्त-काशिन्ये प्रहितवान् । सा तु चित्रीयमाणा तदवलोक्य 'ईदृशं सौन्दर्यं देवेऽपि कुसुमसायजे न सन्निधत्ते, केनेदमालिखितम्?' इति समादृतवती । दृष्ट्वा सा मम धात्री सखिनमवादीत्—'देवि ! सदृशमाज्ञापयसि, भगवान् मकरकतुरवं सुन्दर इति न शक्यते वक्तुं, तत् यदि ईदृशः पुमान् स्यात् स किं लप्सते?' इति । तयोक्तम्, "अम्ब ! किमुशते, शरीरं जोवितं हृदयमिति, सर्वमेतदत्यल्पमनर्हञ्च, ततो न किञ्चिद्लप्सते? न चेदं विप्रलम्भं तदमथ्य दर्शनानुग्रहेण यथा चक्षुश्चरितार्थं स्यात् तथा कार्यम् इति । अन्यच्चातिगोष्यं कथयामि, मम तातस्य राज्ञा प्रहरवर्मणा परं सख्यमाप्नोत, मातुश्च मे मानवत्या देवो प्रियंवदा सखो आसीत्, ताभ्यां पुनरजातापत्याभ्यां समयः कृतः, 'आवयाः पुत्राय दुहितमथा दुहिता देया' इति । तातस्तु मां जातां प्रनष्टपुत्रा प्रियवदेति विकटवर्मणे दत्तवान् । अयन्तु निष्ठुरः कामोपचारेषु अविचक्षणः मृषावादी न रोचते मे भर्ता । परलोकमय-ञ्चैच्चिन्नं अन्तरितम्, अतोऽमुना यूना मामद्य शो वा समागमय' इति । तदाकर्ण्य सा मदन्तिक्रमेण तत् सर्वं निवेद्य 'अतः परं भर्तृदारकः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा धिरराम ।

ततोऽहं तन्मन्त्रात् राजमन्दिरसंविभागं सम्यक् ज्ञात्वा तां पुष्करिकां कृतसङ्केतां राजमहिष्याः सन्निधौ सम्येषु निशायां शयनगतो व्यचिन्तयं— 'सिद्धया एवाग्रमर्थः, किन्तु परदारपरामर्शात् धर्मव्यतिक्रमः स्यात्, स चार्थकामयोर्द्वयोरधिगमे नीतिं न बाधते, प्रत्युत पितोरुदारसम्पादनेन महान्तं धर्ममावहति । एतदाकर्ण्य देवो राजवाचनः सुहृदो वा किं वक्ष्यन्ति' इति चिन्तापन्ना एव, निद्रामभञ्जितः दृष्ट्वा स्वप्ने भगवान् भर्ताः

प्राह—‘सौम्य उपहारवर्मन् ! मा अत्र संशयः कार्यः, त्वं मदंशः, असौ च मत्तकाग्निनी सुरसरित्, अमूं कदाचित् गणपतिः जलक्रीडां कुर्वन्वा-
तरत्, सा तु सपत्नीतनयविहितां विलोडनाममहमाना तमशपत्
‘एहि मर्त्यत्वम्’ इति । सोऽपि अष्टेतुकशपप्रदानात् कुपितस्तां शशाप,
‘यथा इह बहुभोग्या तथा प्राप्यापि मानुष्यकमनेकसाधारणी भव’
इति । इत्थं प्रतिशप्ता सा सुदुःखिना मामेत्य सगद्गदमगदत्—‘नाथ !
भवच्चरणनिरताऽहं गजानननेत्यं शप्त ।’ तदाकर्ण्य सङ्गपेथ मयोक्तं—
‘प्रिये ! न अस्य शापोऽन्यथा भवेत्, परमहं त्वदनुग्रहार्थं द्विधा
भूत्वा विऋटवर्णोपहारवर्मरूपाभ्यां मर्त्यलोकेऽवतरिष्यामि । त्वं काम-
रूपेश्वरस्य कन्या कल्पसुन्दरी नाम भूत्वा ज्यायसा मदंगेन विकटवर्मणा
किञ्चित् कालं सङ्गता ततस्तस्मिन् स्वमूर्त्तविव लयमुपगते उपहार-
वर्मणा मत्कनिहनांशेन माकं चिरं विविधसुखमनुभविषसि ।’ तदय-
मर्थो मयः, मा अत्र शङ्का कार्या’ इति ।

अहञ्च तत्क्षणाप्रतिबुद्धः कथञ्चित् तदहर्गमयित्वा समागतायां निशायां
सञ्चरत्सु तिमिरेषु नीलनिवसनः खड्गपाणिः माटनिर्दिष्टान्तःपुरसन्नि-
वेशस्मरणेन सोत्साहं पूर्वसङ्कतितं माधवीलतामगडपं प्रविश्य कान्तया
सह समगंसि । कृतालिङ्गनश्च तां विशाललोचनमनगलकलप्रलापिनीं
यथाकाममरोरमम् । ततश्च मां निर्यान्तम् आलोक्य सा दीनानना
सवाप्यमाचष्ट—‘नाथ ! यदि प्रयासि, प्रयात मे जीविनं गणय,
नय मामपि यथा ते रोचते’ इति कृताङ्गलिं तामवादिष—‘प्रिये ! कः
पुमान् ईदृशीं कामिनीं न कामयते ? यदि मयि अनुरागस्ते निश्चलः,
तदाचराविचारं मदुपदिष्टम् ; दर्शय राशे मच्चित्तपटम्, आचक्ष च
‘क्वमियमाकृतिः सौन्दर्यस्य परां कोटिमारूढा न वा ?’ इति ।
‘वाढम्’ इति स नियतं वक्ष्यति । पुनश्च ब्रूहि—‘यदि एवम्, अस्ति
काऽपि तापसी नानादेशभ्रमणलम्बवेदग्धया सम्भाटभूता, तथा इदमा-
लिख्यरूपं प्रदर्श्य अहमुक्ता—‘पुत्रि ! अस्ति तादृक्कल्मः, येन त्वसुपोषिता
पूर्वसि विविक्तायां भूमौ पुरोहिपेरुतसुक्ते हुताशने नक्तमेकाकिनी
शतं चन्दनसमिधः शतमगुरुकाष्ठानि कर्पूरसुष्टीः पट्टवस्त्राणि च धृत्वा
अविष्यसेवमाङ्गतिः । ततश्चालयिष्यसि घण्टां, घण्टारवाऽऽहतश्च भर्ता

तुभ्यं सर्वं रहस्यमाख्याय निमोलिताच्चो यदि त्वामालिङ्गेत् इयमा-
कृतिस्तनुपसङ्गामेत्, त्वन्तु यथापुराऽऽकृतिरेव भविष्यसि। यदि भवत्ये
राज्ञे च एषं रोचेत तदा अविचारमिदमनुष्ठेयतां, न अत्र विसंवाद-
शङ्का कार्या' इति। अतो वपुश्चेदिदं तवाभिमतं, सह सुहृद्भिः
मन्त्रिभिः पौरवर्गेश्च सम्मन्त्र्य तदनुमतेन कर्मणि अस्मिन् अभियुज्यताम्'
इति।

स नियतमभ्युपेक्षति। ततश्च त्वं कृतकनर्मस्मिता विऋटवर्माणं
कर्म एवमालेपिष्यसि 'धूर्त! त्वमङ्गनञः, मदनुग्रहलब्धेनापि रूपेण
लोकलोचनोत्सवायमानेन मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि, न अहमालविनाशाय
वेतालोत्थापनमाचरेयम्' इति। श्रुत्वेदं त्वह्वचः स यत् वदिष्यति
तन्मह्यं ज्ञापयिष्यसि। साम्प्रतं मत्पदचिह्नानि च उपवने पुष्करिकया
प्रमार्जय' इति। सा 'तथा' इति शास्त्रोपदेशमिव मदक्तमादृत्य
अट्टमसुरतरागेव कथमयन्तःपुरमगात्। अहमपि यथापूर्वं निर्गत्य
स्वभावासं प्रत्ययासिषम्।

अथ सा तथैव तमर्थमन्वतिष्ठत्। अतिष्ठच्च स दुर्मतिः तन्मते,
अश्वमच्च पोरजानपदेषु इयमद्भुतायमाना वार्त्ता, बृहस्पतिप्रतिमबुद्धि-
भिरपि मन्त्रिभिः अनुमोदितं, 'यद्येवं नान्यदतःपरमस्ति किमप्यद्भुतम्,
अचिन्त्यो मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः' इति प्रसूततरेषु लोकवादिषु
प्राप्ते पर्वदिवसे प्रगाढायां तिमिरनिपोद्धितायां प्रदोषवेलायाम् अन्तः-
पुरोद्यानादुदगमन् महान् धूमसञ्चयः। क्षीराज्यदधितिलगौरसर्षपत्रसा-
मांसरुधिराद्भुतोनां परिमलः पवनानुसारी दिशि दिशि प्रावासीत्।
अथ प्रशान्ते च तस्मिन् धूमोज्ज्वले गृहोद्यानम् अहमगमम्, आगमच्च सा
गजगामिनी; आलिङ्ग्य मां सस्मितमभाषत—'धूर्त! सिद्धं ते समीहि-
तम्, अवसितश्च पशुः असौ। अमुष्योपप्रलोभनाय त्वदादिष्टया दिशा
मयोक्तं—'कितव! न साध्वानि सौन्दर्यं, त्वमेवं-सुन्दरो भूत्वा अप्सरसा-
मपि स्पृहन्तीयो भविष्यसि किमुत मानुषीणां, मधुकर इव निसर्ग-
चापलात् यत्र क्वचिदासञ्जति भवादृशो जनः' इति। तेन तु पादयो-
र्निपत्याभिहितं—'प्रिये! क्षमस्व मत्कृतानि दुष्कृतानि, मनसा अपि
न अतःपरं चिन्तयेयम् अपरनारीः, त्वरस्व प्रकृते कर्मणि' इति।'

एवमालपन्तीं तां समालिङ्ग्य पुनःपुनश्चुम्बित्वा 'इहैव कुक्कुवकगुल्फगर्भे तिष्ठ याऽदहं साधयेयं कार्यम्' इति विसृज्य उपसृत्य च होमप्रदेशं चष्टामचानयम्; अङ्गुत्रञ्च सा तं जनं कृतान्तदूतीव आह्वयन्ती, आयासीञ्च राजा तं देशम् । अगुरुचन्दनानि जुह्वत् मां दृष्ट्वा शङ्कापन्नमिव तं सविष्मयं विचार्य तिष्ठत्तमब्रुवन्—'बृह्दि सत्यं भूयोऽपि भगवन्तं चित्तमानुं साक्षीकथं न चेदनेन रूपेण मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि, ततस्त्वयि इदं रूपं सङ्ग्रामयेयम्' इति । स तदेव 'देव्येवेयं नोपधिः' इति सञ्जातप्रत्ययः शपथाय प्रावर्तते । ततः स्मित्वा पुनर्मयोक्तं—'कथय कानि ते रहस्यानि, तत्कथनान्ते च त्वत्स्वरूपभङ्गः' इति ।

सोऽब्रवीत्—'अस्ति बहो मत्पितुः कनीयान् आता प्रहारवर्मा, तं विशानेन व्यापाद्य अजोर्गदोषं ख्यापयेयमिति मन्त्रिभिः सहाध्ववसितम् । अनुजाय विशालवर्मणे दण्डचक्रं पुण्ड्राभियोगाय दिक्षितम् । पौरवृद्धः पाञ्चालिकः परिव्रातश्च सार्धवाहः खलतिनाम्नो यवनात् वज्रमेकं वसुध्वरामूढ्यं लवोयसा मूढ्येन लभ्यमिति ममेकान्तेऽमन्त्रयेताम् । गृहपतिश्च ममात्तरङ्गभूतो जनपदमहत्तरः शतहलिरलीकवाद-श्रीलमवलेपवन्त दुष्टग्रामख्यमनन्तसोरं जनपदकोपेन घातयेयमिति दण्डधरानुहारकर्मणि मन्त्रयोगान्त्रियोक्तुमभ्युपागमत् । इत्यमिदमचिरं प्रवृत्तं रहस्यम् ।' इत्याकर्ण्य तमहम् 'इयत्तवायुः, उपपद्यस्व स्वकर्मोचितां गतिम्' इति कुरिकया द्विधाकृत्य कृत्तमात्रं तस्मिन्नेव सप्तार्चिषि चतुष्टयम्, अभूञ्चासौ भस्मसात् । अथ स्त्रीस्वभावविह्वलां प्राणवह्निभां समाश्रास्य हृत्किंसलये गृह्णीत्वा गत्वा च तद्गृहम् आह्वय च तदनुमत्या सर्वाख्यन्तःपुराणि सद्य एव सेवां दत्तवान् । ततो विस्मितान् तान् सर्वान् विसृज्य शय्यागृहे तथा कान्तया सह प्रविश्य तामभिरमयन् चणमिव तां निशामनेषम्, अभ्यगमञ्च तन्मुखात् राजकुलस्य श्रीलम् ।

अथ उपसि स्नात्वा कृतमङ्गलो मन्त्रिभिः समागतस्तान् अवादिषम्—'आर्याः ! रूपेणैव परिवृत्तो मम स्वभावः, य एष विधानेन हन्तुमिष्टः पिता मे, स मुक्ता स्वमेव राज्यं भूयोऽपि ग्राहयितव्यः । प्रिटवदसुभिन् शुश्रूषथैव वर्त्तामहे, न हि अस्ति पिटवधात् पातकम्' इति । आतरं विशालवर्माणमाह्वय उक्तं—'वत्स ! न सुभिचारः

साम्प्रतं पुण्ड्राः, ते उपद्रुता राष्ट्रं नः सुभिन्नमभिद्रुवेयुः, अतो न अद्य
यात्रा कार्या' इति । नगरवृक्षाववादिषन्—'अल्पीयसा मूल्धेन महाहं
वस्तु न क्रेतव्यम्, अनुरूपेणैव मूल्धेन क्रियताम्' इति । शतहलि-
श्लोक्तवान्—'योऽसौ अनन्तसीरः प्रहारवर्मणः पक्ष इति निनाश-
यिषितः, सोऽपि पितरि मे प्रकृतिष्ये किमिति नाश्येत ? तत् त्वयाऽपि
न अत्र संरम्भः कार्यः' इति ।

ते च सर्वे सर्वमेतदाभिज्ञानिकमुपलभ्य 'स एवायम्' इति निश्चि-
न्वाना विस्मयमाना मां महादेवोच्च प्रशंसन्तो मन्त्रबलानि च उद्घोष-
यन्तः बन्धनात् पितरौ मोक्षयित्वा स्वं राज्यं प्रत्यपादयन् । अहञ्च
सर्वमिदं तथा मे धात्रा आचिष्टितं पितरौ अवगमय्य प्रहर्षकाष्ठाधि-
गतयोस्तयोः पादमूलमभजे, अभय्ये च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया ।
इत्थं सिद्धकामो देवपादविरहदुःखदुर्भगान् भोगान् उपभुञ्जानः भूयो-
ऽस्य पितृसखस्य सिंहवर्मणः लेख्यात् चण्डवर्मणः चम्पाऽभियोगमव-
गम्य 'शत्रुबधो भिलरक्षा च उभयमपि करणीयम्' इति अलघुना
सैन्यचक्रेण अभ्यसरन्, अभवञ्च भूमिः त्वत्पादपद्मसाक्षात्कारा-
नन्दराशेः" इति ।

श्रुत्वेतद्देवो राजवाहनः सस्मितमवादीत्—“पश्यत, पारदारिकमुपधि-
युक्तमपि गुरुजनबन्धमोक्षहेतुतया दृष्टामिदबधसाधनतया राज्यलाभ-
मूलतया च पुष्कली अर्थधर्मावसाधयत् । किं हि बुद्धिमन्निः प्रयुक्तं
न अभ्युपेति ज्ञोभाम् ?” इति अर्थपालमुखे दृष्टिं निधाय “अवोत्तु
भवान् आलोथं चरितम्” इत्यादिदेश ।

इति तृतीयोच्छ्वासः ।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः ।

अर्थपालचरितम् ।

सोऽब्रवीत्—“देव ! अहमपि भवदन्वेप्रणोककर्मा पर्यटन् कदाचित्
क्षात्रीपुरीनेत्य मणिकर्णिकायामुपस्थस्य भगवन्तमन्धकमथनसमिप्रणयस्य

प्रदक्षिणं कुर्वन् कमपि पुरुषमायामवन्तमाबध्यमानपरिकरं रुदितोच्छून-
तामदृष्टिम् अपश्यम्, अतर्कयञ्च—‘कर्कशोऽयं पुरुषः कार्पण्यमिव वर्षति
स्नाततरेण चक्षुषा, आरम्भश्च साहसमनुवदति ; नूनमसौ प्राणनिस्पृहः
किमपि घोरव्यसनपूलं कृच्छं प्रपिब्यते’ इति । अपृच्छमेनं—‘भद्र !
सन्नाहः अयं साहसमत्रगमयति, न चेत् गोप्यं श्रातुमिच्छामि ।’ स मां
सबहुमानं निर्वर्ष्य ‘को दोषः ? शूयताम्’ इति क्वचित् करवीरतली
मया सह कथामकार्षीत् ।—

‘सौम्य ! अहमस्मि पूर्वं कामचारी पूर्णभद्रो नाम । पिता प्रयत्न-
संबर्द्धितोऽपि देवगत्या चौर्यवृत्तिः आसम् । अथ अस्यां काशीपुर्यां
वैश्यग्रेष्ठस्य कस्यचित् गेहे चारयित्वा अपहृतवस्तुना अभिग्राहितो बद्धः ।
बद्धं च मयि मृत्युविजयो नाम द्विसाविहारी मत्तगजः पश्यतः
कामपालनाम्नः प्रशानामात्यस्य शासनात् मां प्रति महावेगेन समापतत् ।
मया च निर्भयेण निर्भर्त्सितः भीतवन्नावर्तत । तदवलोक्य मन्त्री
मामाहवादादीन्—‘भद्र ! मृत्युरिवायं द्विसाविहारी गजेन्द्रः त्वयैवं
निराकृतः ! तत् प्रीतोऽस्मि ते, विरमात्मादपकर्मणः, अथ प्रभृति
आर्यवृत्त्या मामनुवर्त्तस्व’ इति । ‘यथा आज्ञापयसि’ इति मयोक्तः
मित्तमिव मामनुगृह्य जातविश्रम्भेण मयैकदा घृष्टः स्वचरित-
माचष्ट ।—

‘आसीत् कुसुमपुराधिपतेः मन्त्री धर्मपालो नाम, तस्य पुत्रः सुमिलो
नाम पितृव सप्तः प्रज्ञागुणेषु । तस्यास्मि वैमालेयः कनीयान् भ्राताऽहम् ।
शैशवे दुर्बलोऽहं तेनोपदिष्टोऽपि यदृच्छया दिक्षु भ्रमन् अस्यां वाराणस्यां
समेत्य अस्यः पतेद्युद्धसिंहस्य कन्यां कान्तिमतीं चक्रमे, कथञ्चन सञ्जग्मे
च । गूढं विहरता मया सा सञ्जातगर्भा पुत्रमेकमसूत, अत्याक्षौञ्च
‘मृतजातः’ इति परिजनः अस्यः तं बालं क्रीडाशैले, शवरी च
काचित् भ्रमणानं निनाय । रक्षिकपुरुषभीतया तथा अगत्या रहस्य-
निर्भेदे कृते राजाश्रया अहं भ्रमणानमुपनीय मातङ्कोद्यतेन खड्गेन
प्राजिह्वीर्षे । दैवबलात् खूनबन्धनोऽहं तप्तसिम् अर्च्छिय तं मातङ्गम्
अन्यांश्च काञ्चित् प्रहृत्य पलायमानो निराश्रयश्च भ्रमन् कयाऽपि
दिश्व्योषिता उपास्थायिपि । सा ‘का त्वम् ? त्वयं मामनुगृह्णासि ?’

इति सादरमभिहिता मया कृताञ्जलिः अत्रवीत्—‘आर्य्य! अहमस्मि तारावली नाम यक्षकन्या । अहमेकदा वाराणस्याः प्रेतावासे कामपि रुदन्तं बालकं दृष्ट्वा आदाय स्नेहेन पिलोः सक्ताशमनैषत्, अनैषीच्च तातो देवस्य अलकेश्वरस्य आस्थानीम् । तेन देवेनाहमाह्वय अभिहिता, ‘वत्से! बालिऽस्मिन् कीदृशस्ते भावः?’ इति । ‘औरस इवास्मिन् वत्सलता’ इति मयोक्ते सः ‘सथमाह वराकी’ इति तन्मूलां महतीं कथामकरोत् । तत्र एतत् मया अवगतं, त्वं मम जन्मान्तरीयाः पतिः, तस्मिंश्च जन्मान्तरे शिशुरयं मद्गर्भजः, मम च विनयवती नाम या सपत्नी आसीत् तथा असौ बालः स्नेहेनावर्द्धत । ततश्च तस्यां कान्ति-मत्स्यवस्थायामयं स बालः समुद्भूत् । एवं सृष्ट्युमुखपरिभ्रष्टं देवात् मयोपलब्धं तं तस्यैव देवस्यदेशात् वने तपस्यतो राजहंसस्य देख्यै वसुमत्स्ये तत्सुतस्य भाविचक्रवर्तिनी राजवाहनस्य परिचर्यायै समर्थं गुरुभिरनुज्ञायां साम्प्रतं कृतान्तबलात् कृतान्तमुखपरिभ्रष्टस्य भवतः पादपद्मशुश्रूषार्थमागतऽस्मि’ इति ।

श्रुत्वा तां जननान्तरप्रियामसकृदास्त्रिष्य सहषे तत्रभावरचिते महति मन्दिरे अर्चनीयं भूमिदुर्लभान् भोगान् भुञ्जानः कदाचित् तामवादिषं—‘प्रिये! प्रत्यपकारेण मत्प्राणद्रोहिणश्चाहसिंहस्य वैरनिर्यातन-सुखमनुभूषामि’ इति । तथा सस्मितयोक्तम्—‘एहि कान्त! कान्ति-मनोदर्शनाय’ इति निशीथे अहं राज्ञो वासरहमनौये । अहन्तु तच्छिरोभागवर्तिनीमसिर्घृष्टमादाय तं नृपं प्रबोध्याब्रवम्—‘अहमस्मि तव जामाता, त्वदनुमतिमन्तरेण त्वत्कन्याऽभिमर्षी, तमपराधमनुहत्या प्रमार्ष्टुम् आगतः’ इति ।

सोऽतिभीतो बद्धाञ्जलिरवदत्—‘अहमेव मूढोऽपराधी यस्तव दुहितृ-संसर्गानुग्राहिणो ग्रहग्रस्त इवोऽन्तसीमा बधमादिशम् । आस्तां तावत् कान्तिमती, राज्यमिदं जोवितश्च मम अद्य प्रभृति त्वदा-यत्तम्’ इति । परेशुश्च प्रकृतिमण्डलम् आह्वय यथाविधि कन्यां मन्त्र-मदात् । तारावली च कान्तिमथै तनयवार्त्तामश्रावयत् । इत्यस्यैर्दं मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यम् अनुभवन् सुखं पिष्टुरामि ।’

एवं गते स महाभाग; कालेन अलसकेन स्वर्गते अशुरे, ज्यार्यसि

च श्यालि चण्डघोषनाम्नि स्त्रीषु अतिप्रसङ्गात् क्षयरोगिण्य प्रागिव क्षयं गते पञ्चवर्षदेशीयं सिंहघोषाख्यं कुमारमभ्यषेचयत्, अवर्द्धयञ्च यथा- विधि तं स साधुः । अथ अक्षी यौवनोन्मत्तः कतिपदैर्दुर्मन्त्रिभिरित्यभग्राह्यत यथा 'तव अनेन स्वसा प्रसङ्ग बलात्कृता लम्पटन ; ततश्च प्रसुप्ते राजनि प्रहर्तुमुद्यतासिः आसीत् । तच्च देवज्येष्ठं विषेण हत्वा बालोऽयमसमर्थ इति स्वमद्यापि प्रकृतिविशम्भणायोपेक्षितः । तत् शीघ्रमेवामुमन्तकपुरं नेतुमर्हति देवः' इति । स एवं दूषितोऽपि यच्चिणीप्रभावात् नानुसुप्तिन् पापम् आचरितुमशकत् ।

अथ केनापि कारणेन यच्चिण्या विरहितमुपलभ्य निर्भयोऽसौ यथापूर्वं राजकार्याणि कर्त्तुं तं पूर्वसङ्घतिनेः पुरुषैरभिशङ्ग्य अवन्धयत्, आदिशच्च तस्य मरणफलं नेत्रोत्पाटनमिति । अतोऽहमेकान्ते यथेष्टमशु सुक्ता तस्य साधोः पुरः प्राणान् सुमुहुः बन्नामि परिकरम्' इति ।

मया अपि तत् पितृव्यसनमाकर्ण्य साशु अभिहितं—'सौम्य ! किं गोपनेन ? यच्चक्रन्थया वसुमतीहस्ते यः समर्पितः पोतः सोऽहमस्मि, तदत्र किं प्रतिपत्तव्यम् ?' इति वदति एव मयि सहसा आशीविषः प्रत्यदृश्यत, तमहं मन्त्रबलेन सङ्गृह्य पूर्वभद्रमवादिषं—'भद्र ! सिद्धं नः समीहितम्, अनेन पितरं नेत्रोत्पाटनार्थमाजीतं यदृच्छया पातितेन दंशयित्वा तथा विषं रुम्भयेयं यथा मृत इत्युदास्येत ।' ततश्च पूर्वभद्रमुखेन मातरं प्रबोध्य तया यत् यत् करणीयं तत्तदुपदिश्य च घोषणास्थाने तिन्त्रिङ्गीवृक्षमारुह्य गूढतनुः अतिष्ठम् । तान्मे पितरं तस्करमिव पश्चाद्वयङ्गभुजमनेकजनानुयातमानोय मदभ्यासि एव स्थापयित्वा मातङ्गः त्रिवारन् अघोषयत्—'एष मन्त्री कामपालः भर्तारं चण्डसिंहं युवराजं चण्डघोषञ्च निहत्य पुनर्देवेऽपि सिंहघोषे पाप-माचरिष्यन् विश्वासात् दहस्यभूमौ अमात्यं शिवनागादिकमाह्वय राज-बधायोपजन्थ स्वाभिभक्त्या तद्विद्वतगुह्यः 'राज्यक्रान्तस्य अस्य ब्राह्म-णस्य अन्धतमःप्रवेशो न्याय्यः' इति विचारपतिवाक्यादत्युद्धरणार्थं नीयते' इति ।

इति तत्तद्वृत्तं जनसमूहे पितुरङ्गे तत्राशीविषं न्यक्षिपन्,

अस्मभ्यश्च क्षणेन विषम, अपतच्च स भूमौ मृतकल्पः । स च दर्वी-
करस्तमपि चण्डालं दृष्ट्वा त्रासद्रुतलोकदत्तमार्गः प्राद्रवत् । अथ मे
माता प्राक् पूर्णभद्रप्रबोधिता तादृशेऽपि व्यसने नातिविह्वला पङ्गामेव
आगत्य मत्पितुरुत्तमाङ्गमुख्यङ्गेन दधती राजानं समदिशत्, 'एष मम
पतिस्तवापकर्त्ता न वेति देवमेव जानाति, न मेऽनया चिन्तयःऽस्ति
फलम्, अस्य तु गतिमननुप्रपद्यमाना भवत्कुलं कलङ्कयेयम्, अतोऽनु-
मन्तुमर्हसि भर्त्ता सह चितामधिरोढुम्' इति । तदाकर्ण्य प्रीतः स
राजा समादिशत्, 'क्रियतां कुलोचितमनुष्ठानम्, अनुभूयताश्च मे भगिनी-
पतिना उत्सवोत्तरः पश्चिमो विधिः' इति । अथानीतः पिता मे
विविक्तायां भूमौ स्थापितश्च । अथ मदम्बा सहमरणाभङ्गनम् अनुष्ठाय
रुदती पितुरर्न्तः मे प्राविच्छत् । तत्र च पूर्वमेव पूर्णभद्रोपस्थापितेन
मया मन्त्रबलेन निर्विषीकृतं पितरमैक्षत । ततश्च हृष्टतमा पितुर्मे
पादयोरश्रुमुखी पतन्ती मां मुहुर्मुहुः परिष्वज्य सहर्षमङ्गसारोपयन्ती
तस्मिन् क्षणे किमन्यन्यादृशीवाजनिष्ट । पिताऽपि मे पूर्णभद्रमुखेन
सवित्तरं विदितमदृष्टत्तान्तः भगवतो मद्यतोऽपि भाग्यवन्तमात्मानम-
जोगणत् । अथाहं पितोरकथयम्—'आज्ञापयतं किमिदानीं करणी-
यम् ?' इति । पिता अब्रवीत्—'वस्व ! गृहमेतदस्मदीयमतिविशालं,
मन्थत्र बह्वनि अक्षय्याणि आयुधानि, अलङ्कारा च गुप्तिः, उपक्रताश्च
मया अतिबहवः सन्ति सामन्ताः, प्रकृतप्रश्न बङ्गो न मे व्यसनमनु-
मोदन्ते, सुभटानाञ्चानेकसहस्रमस्ति, अतोऽत्रैव स्थित्वा कथमपि
दुर्दान्तमेनम् उच्छेत्स्यामः' इति । अनुमोदितश्च मया तातस्य तदभि-
प्रेतम् ।

इत्थमवस्थितेषु अस्मासु राजा विज्ञातोदन्तः अस्मदुच्छेदाय बहून्
उपायान् प्राबुङ्क्त, ते चास्माभिरचन्यन्त । एतस्मिन्नवसरे पूर्णभद्रमुखात्
राज्ञः शयनस्थानमवगम्य स्वगृहकोशात् सुरङ्गामकार्षम् । गता च सा
भूमिस्वर्गकल्पमनल्पकन्यकाजनं कमयुद्देशम् । तत्र च मां दृष्ट्वा प्रव्यथितेषु
नारीजनेषु काचिदिन्दुकलेव खलावण्येन रसातलान्धकारं निरुद्धाना
राजलक्ष्मोरिवानेककुन्तपपरिचाराय महीविवरं प्रविष्टा निष्ठमकनकः
शुभिकेवावदातकान्तिः कन्यका चन्दनलतेव मलयमारुतेन मङ्गर्हिनीः

नीदकम्पत । काचिच्च तन्नध्यात् स्थत्रिग पादयोर्मे निपत्य सत्तास-
मत्रवीत्—‘दीयताम् अभयदानमस्मि अनन्यशरणाय स्वीजनाय । किमसि
देवकुमारो दनुजयुद्धदृष्ट्या रसातलं विविक्तुः ? आज्ञापय कोऽसि ?
किमद्यमागतोऽसि ?’ इति । मयोक्तं—‘म.स्म भवत्यो भैषुः ; अहमास्मि
कामपालात् विप्रसुख्यात् देव्यां कान्तिमत्यामुत्पन्नोऽर्थपालो नाम । सत्यर्थं
निजगृह्णात् नृपगृहं प्रविशन् युष्माभिर्दृष्टः । कथयत काः स्थ यूयम् ?
कथं वा अत्र निवसथ ?’ इति ।

मा कृताञ्जलिर्भ्यवात्—‘भर्तृदेवक ! भाग्यवन्धो वयं यास्वामय
एभिरेव चक्षुर्भिरद्राक्ष । शृयतां, तव मातामहेन चण्डसिंहेन चण्ड-
घोषः कान्तिमती चेत्यप्रत्ययमुदप दि । चण्डघोषस्तु युवराजः स्वीष्वति-
प्रसङ्गात् प्रागेव अयमगात् भार्यायाम् आचारवशामन्तर्वत्राम् ।
असौ च इमां मणिऋणिकां नाम कन्यां प्रसूय तत्प्रसववेदनया त्यक्त-
प्राणा पथुरन्तिक्रमगात् । तत्र देवश्चण्डसिंही मां रहसि समाज्ञापयत्,
‘ऋद्धिमतिके ! कन्यामिमां सुलक्षणां वर्द्धयित्वा मालवेन्द्रनन्दनाय
दर्पसाराय दिक्षामि, विभेमि च कान्तिमतीवृत्तान्तेन कन्यकानां
प्रकाशावस्थापनात् । अतोऽनेव महति भूमिगृहे प्रभूतपरिवर्द्धया
भवत्या संवर्द्धातामियम् । अस्यैव भोग्यवस्तु दर्पशतेनायच्छयम्’
इत्यभिधाय निजवासगृहस्याङ्गभित्तावर्द्धपादं किष्कुविष्कम्भमुत्थय
तेनैव द्वारेण स्थानमिदमस्मानवोविशत् । इह वसन्तीनां नो द्वादश
समाः समत्ययुः । इयञ्च वक्ष्यते तदुक्तोभूता, न चाद्यापि स्मरति राजा ।
काममिथं पितामहेन दर्पसाराय दिक्षिता, परं त्वदम्बया कान्तिमत्या
चेयं गर्भस्थेव द्यूतजिता स्वमाता तवैव जायान्वन रुद्धल्पिता, तदत्र
प्राप्तरूपं चित्यतां कुमारेण’ इति । अहन्तु ‘अद्यैव राजगृहे किमपि
कार्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्तो यथोऽहं प्रतिपद्ये’ इति तामुक्त्वा तेनैव
दीपदर्शितविलपथेन अर्द्धरात्र एव वासगृहं प्रविश्य विग्रहमुत्तं सिंहघोषं
जीवग्राहम् अग्रहीषत्, आक्रुष्य च तमह्निवाहिशत्रुः स्फुरन्तममुनेव
भित्तिरन्ध्रेण स्तौणसन्निधिं ततः स्वभवान् च नीत्वा आयसनिगडसन्दानित-
चरणयुगल एवमितमलिनवदनमश्रुबह्वलरक्तचक्षुषं पितोर्मनादर्शयन्-
कथयञ्च विलकथाम् ।

अथ पितरौ तं निरुद्धाशयं सिंहघोषं बन्धने नियम्य यथाविधि तस्या दारिकायाः मां पाणिमग्रहयेतात् । अराजकञ्च तद्राज्यमक्ष-
दायत्तमेव जातम् । प्रकृतिकीपभयानु मन्माला मुमुक्षितोऽपि न मुक्त एव सिंहघोषः । तथा स्थिता वयं सहसा सिंहवर्मणः देवपादभक्तस्य
अमिताभियोगमाकर्ण्य अभिसरन्तः देवचरणदर्शनमुखमलमानहि ।”
इति अभिधाय कृताञ्जलिं तिष्ठतं तं देवो राजवाहनः सस्मिन् प्राह
स्म—“बहु पराक्रान्तं, बुद्धिश्च समुपयोगिनी, साम्प्रतं मुक्तबन्धस्ते श्वशुरः
पश्यतु माम्” इत्यभिधाय प्रीतिपूर्णः “त्वमपि स्वचरितमाख्याहि” इति
प्रमतिमन्वयुङ्क्त ।

इति चतुर्थोच्छ्वासः ।

अथ पञ्चमोच्छ्वासः ।

प्रमतिचरितम् ।

सोऽब्रवीत्—“देव ! भवदन्वेषणाय भ्रमबन्धं विन्ध्याद्रिपार्श्वरूढस्य
कस्यचित्तरोरधः सन्ध्यायां समुपास्य सन्ध्यां भूतज्ञे किसलयशय्यामधिशयानः
कृताञ्जलिः ‘या आस्मिन् वनस्पतौ वसति देवता, मेव मेऽत्र शरणमस्तु’
इति उपधाय वामभुजं निद्रामगच्छम् । क्षणेन च अवनिदलंभेन स्पृशेन
किमपि सुखायितगात्रः परिस्फुरितदक्षिणभुजः ‘किमेतत् !!’ इति मन्दं
मन्दम् उन्मिषन् वामतः सौधोपगि चिलास्तरणोपितशय्यायां प्रसुप्तमङ्गनाजनं
दक्षिणतश्च परमसुन्दरीं कामपि तरुणीं निद्रितामालोकयम्, अतकथञ्च—
‘क गता सा महाटवी !! कुत एतत् अशङ्क्यं सौधमागतं !! कथासौ
सुराङ्गनाजन इव खैरसुप्तः सुन्दरीजनः !! का चेयं देवीवारविन्द्वासिनी
शयनतलमधिगते !! अस्ति चानतिक्रान्तशिष्टमय्यादचेतसो ममांस्था-
मासक्तिः ; तदत्र यद्भवतु तद्भवतु, भाग्यं परीक्षये’ इति तां स्पृष्टास्पृष्टमेव
किमपि सञ्जातरागसाध्वसं लक्षसुप्तः स्थितोऽस्मि । साऽपि मत्स्पर्शेन

किमपि सुख यमानेन मन्दमन्दमुत्पिषन्ती तारुस्मिन्प्रह्वरारशङ्का-
विलासविभ्रमव्ययहितानि व्रीडाऽन्तराणि कानि कानि कामेनावस्थान्त-
राणि कार्ज्यामाणा कथमपि भावविप्रेषान् निगृह्य सस्यूहेण मधुर-
सङ्घ्विनविभागेण मन्दमन्दप्रसारितेन चक्षुषा मां निर्वर्त्य तस्मिन्नेव
शयनतले सचकितम् अश्रयिष्ट । अहञ्च कथमपि निद्रामभजे । सहसा
प्रबुद्ध्यालक्ष्यं, सेव महाटवी, तदेव तदतनं, तदेव पर्णशयन- । विभवरी
ष अचगत् । 'किमिदम् !!' इति विस्मिनः 'तत्त्वत एतद्विदित्वा न
त्यक्त्यामि भूमिशयनं, यावदायुरवत्याथै देवतायै प्रतिश्रयिष्यामि' इति
कृतमतिरतिष्ठन् ।

अथ आविर्भूय काऽपि वराङ्गना विरहिणीव लन्त्यमाणा प्रस्थि-
पतन्तं मामुत्थाय पुत्रवग् परिष्वज्य स्नेहजङ्गदमगदीत्—'वस !
श्रुतमश्वेतदायुश्मतः मगधराजमहिषीमुखान् यथा 'बालमर्षपालं मम
हस्ते निश्चिय मणिभद्रस्य यक्षस्य कन्या तारावली अन्तर्हिता' इति ।
साऽहमास्मि धर्मपालनृजोः कामपालस्य गृहिणी । कथमपि भर्तृपाल-
मूलात् निष्कारणजलुषिता प्रीथ जानातुशया स्वप्ने केनापि रक्षसा
शप्तऽस्मि 'चण्डिकयां त्वयि वर्षमात्रं वसामि प्रवासदुःखय' इति
ब्रुवन्नेव आदमाविष्टा प्रापुष्ये । गतञ्च तदर्थं वर्षमहसदीर्घम् । अतोता-
यान्तु यामिन्यां 'यावत्क्यां देवदेवस्य उखवममाजदवलीक्य पतिपादमलं
गमिष्यामि' इति प्रस्थितायामेव मयि त्वमलागत्य 'प्रतिपन्नऽस्मि
शरणमिच्छत्यां देवतायै' इति प्रसुप्तोऽसि । तदा तु न तत्त्वतः परिच्छिन्नो
भवान्, परं शरणागतमत्यां महाष्टव्यां परित्यज्य गन्तुमुक्तमिति त्वां
राजः यावत्प्रीत्यस्य धर्मवर्द्धनस्य प्राप्तादे विप्रञ्चप्रसुप्तादानाद्वहितुः
नवमालिकायाः पाशे शाययित्वा तमुद्देशम् अगमम् । तत्र च गत्वा
उखवमनुभ्रय भगवतीं गौरीमभवाय सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमा प्रति-
निवृत्य त्वां यथावदभ्यजानं, 'कथं म.सुत एवायं वत्सस्यार्थपालस्य सखा
प्रमतिरिति, दृश्यते चायमस्थानासक्तभावः, कन्या चैनं कामयते युवानम्,
उभौ चैभौ लक्षसुप्तौ तपया साध्वेन च न किञ्चिद्विदुःखवति । गन्तव्यञ्च
मया, साम्प्रतं नयामि तावत् यथास्थानं कुमारं, परतश्च कश्चनपि
उपादैरर्थम् इमं साधयिष्यति' इति भवन्तम् एतदेव पत्रशयनसन्निभम् ।

राम्प्रतं गच्छामि भर्तृपादमूलम्' इति प्राञ्जलिं मामभिधाय प्रायात् ।

अहञ्च कामवशः श्रावस्तीं गच्छन् पथि ताम्रचूडयुङ्गनैपुण्यप्रदर्शनेन कमपि वृद्धविटं मिलत्वेनाभिगृह्य तैनातितरां समादृतः 'स्मर्त्तव्योऽस्मि सत्यर्थे' इति तेन विसर्जितः श्रावस्थाम् अध्वशान्तो वाञ्छोद्यानलता-मण्डपे श्रयितोऽस्मि । हंसखप्रबोधितश्च उच्यते मदन्तिकमायान्तीं कामपि तरुणीम् अपश्यम् । सा तु हृत्वर्त्तिनि चित्रपटे लिखितं कमपि पुरुषं मात्र पथ्यायेण अवलोकयन्ती सस्मितं मामवादीत्—'सौम्य ! देशातिथिरसि, दृश्यन्ते च ते अध्वशान्तानौव गावाणि, तदद्य मद्दृष्टे आगत्य अतिदसत्कारोऽनुभूयताम्' इति । अहञ्च तथेति तदृहगतो राजाह्णेण ज्ञानभोजनादिना परिचरितः सुखं निषण्णस्तथा रहसि परिपृष्टः,—'महाभाग ! किञ्चिदद्भुतमुपलब्धं भवता कुतोऽपि ?' इति । अहन्तु लब्धावसरः,—'भद्रे ! देहि चित्रपटम्' इत्युक्त्वा तथा दत्ते चित्रपटे चित्रितयुवकस्य पाशे तामपि तथैव व्याजसुप्तं वक्त्रभा-मभिलिख्य 'काविदेवंरूपा युवतिरौदृशस्य पुंसः पाशे अरण्यान्यां श्रयानेन मयोपलब्धा, किलैष स्वप्नः' इत्यालपम् । हृष्टया तथा सविस्तरं पृष्टः सवे वृत्तान्तमकथयम् । सा तु मख्या मन्निमित्ताणि दशाऽन्तराणि अवर्णयत् । अहन्तु तदाकर्ण्य 'यदि तव सख्या मय्यनुग्रहः, तदा कानिचिन् दिनानि गमय, कमपि उपायं शीघ्रमाचरिष्यामि' इति तां विसर्ज्य तेन मित्रेण वृद्धविटेन समगंसि । तैनापि पूर्ववत् समादृतः 'क्लिमर्थमचिरात् प्रत्यागतः ?' इति पृष्टतमवादिषं—'मिल ! श्रावस्तीप्ररस्य दृष्टिना प्रत्यादेश इव श्रियः जवमालिका नाम मया कथमपि दृष्टा कामजाराचपङ्क्तिनिव कटाक्षपङ्क्तिं मां प्रति व्यकिरत् । तच्छब्दोद्भरणक्षमश्च त्वदृते नेतरोऽस्ति वैद्य इति प्रत्यागतोऽस्मि, तदत्र कमप्युपायं कर्तुं प्रसीद । मां स्त्रीवेशधारिणीं निजकन्यां क्त्वा त्वं धर्मासनगतं धर्मवर्द्धनं समेत्य वक्ष्यसि, 'ममेयमेकैव कन्या, जात-मात्राशमस्यां जनन्यस्याः संख्यिता, कथमपि एनामवर्द्धयम् । एतदर्थमेव विद्यामयं शुष्कमर्जयितुमवन्तीं गतोऽस्मि द्रुवैवाह्वितनयः । तस्मै दिहिः ता चयं तरुणीभूता, स च विलम्बितः, तेन तमानीय पाणिमस्था ग्राहयित्वा

सन्नसिधे । दुरभिरव्यतया च दुहितृणां विग्रेषतो मुक्तगैश्वानाम्
अमातकाणान् इह देवं पितृमातृस्थानीयमागतोऽस्मि । सैषा भवद्भुज-
तरुच्छायायामखण्डचरित्वा तावदास्तां यावदस्थाः पाणियाहकम्
आनयेयम्' इति । स एवमुक्तो नियतमङ्गीकरिष्यति, वासयिष्यति च
खर्दुहृदसन्निधौ माम् । ततश्च अहं कियन्तं कालं तथा रहसि विहृत्य
'धनः कथमपि त्वत्सकाशमागमिष्यामि । ततश्च नृपालजां मामित-
स्ततोऽन्विष्य अनासादयन्तीं 'तया विना न भोक्ष्ये' इति रुदतोमालोक्य
परिजनेषु व्याकुलेषु महति कोलाहले किंकर्तव्यतामूढे च राजनि त्वं मां
जामातरं कृत्वा राजसभां गत्वा वक्ष्यसि, 'देव ! स एष मे जामाता
समागतः, अधीनी चतुर्ध्वान्नायेषु विविवविद्याविचक्षणः चतुःषष्टिकला-
निष्णुः गजतुरगरथतन्त्रवित् धनुर्वेदविशारदः मन्त्रागुणशाली । तदस्मै
दुहितरं समर्थं अन्त्यनाश्रयम् आश्रयेयम्' इति । स राजा इदमाकर्ण्य
विवर्णवदनः सामात्यस्वामनुनेतुर्मां मातं यत्नं करिष्यति । त्वन्तु तेषु
अदत्तकर्णाश्विरं रुद्रिचा राजमन्दिरद्वारं चिताऽधिरोहणाद्योपक्रमिष्यसे,
तदैव स त्वत्पादयोर्निपत्य दद्याऽभिलषितैरर्थैस्त्वां परितोष्य दुहितरं
मह्यं दत्त्वा मद्दूयो यतासमाराधितः समस्तमेव राज्यभारं मयि समर्प-
यिष्यति, सोऽयमुशयोऽनुष्ठोयताम्' इति ।

सोऽपि विद्याग्रणीरसक्तदम्भजकपटप्रपञ्चः पाञ्चालग्रामा यथोक्त-
मभ्यधिकञ्च अन्वतिष्ठत्, आसीच्च मम इष्टसिद्धिः, अन्वभवच्च मधुकर इव
नवमालिङ्गानाट्रेमुमनसम् । ततश्च अस्य राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं
सुहृत्सङ्केतभूमिगमनञ्चापेक्ष्य सर्वबलसमूहेन चम्पामभिगतो देवात् देव-
दर्शनसुखं अनुभवामि" इति ।

श्रुत्वैतत् देवो राजवाहनः सस्मिन् "विलासप्रायमूर्जितं मृदुप्रायं
चेष्टितम्, इष्ट एव मार्गः प्रज्ञावताम्" इति प्रमतिमभिनन्दयन् मितगुहं
प्रति वक्तुमादिदेश ।

इति पञ्चमोच्छ्वासः ।

अथ षष्ठोच्छ्वासः ।

मित्तगुप्तचरितम् ।

सोऽब्रवीत्—“देव ! संऽहं भवदन्वेषणपरः कदाचित् दामलिप्ता-
ख्यस्य नगरस्य वह्निद्याने महति उखत्रे वर्तमाने कमपि विजने
वीणया आमानं विनादयत्तं कोऽदासनामानं युवानमपश्यम्,
अपृच्छञ्च—‘भद्र ! को नाम अयमुखवः ? किमयं वा समारब्धः ? कथं
वा भद्रान् उखवमनादृत्य एकान्ते विषस्य इव तिष्ठति ?’ इति ।
सोऽभ्यधात्—‘सौम्य ! मुञ्चपतिस्तुङ्गधन्वा नामानपत्यः अमुष्मिन् आयतने
स्थितां निस्थितासिनीम् आराधयन् अपत्यद्वयं प्रार्थयामास । अनया किल
खप्रे लमादिष्टम्, ‘उत्पश्यते तव एकः पुत्रः, कन्या च एका, स तु तस्याः
पाणिग्राहकमनुजोविष्यति । सा तु सप्तमात् वर्षादारभ्य आ-परिणयं
प्रतिमासं कृत्तिकासु कन्दुकृत्येन गुणवद्भर्तृलाभाय मामाराधयतु,
यच्चाभिलषेत् सा अमुष्मे देया, स च लखवः कन्दकोत्खवनामास्तु’
इति । ततोऽल्पेनैव कालेन राजमहिषी मैदिनी नामिकं प्लवमसूत
कन्याम् एकां । सा कन्दुकवती नाम अद्य कन्दुकृत्येन देवीमा-
राधयिष्यति, तन्निमित्तोऽयमुखवः । तस्यास्तु सखी चन्द्रसेना नाम
मम प्रिया आसीत् । सा साम्प्रतं राजपुत्रेण भीमधन्वना बलादा-
क्रान्ता । तदहमुक्कलितो ममयशरविद्धचेताः कश्चिन् वीणारवेणात्मानं
क्रिञ्चिदाश्वासयन् विविक्तमध्यासे’ इति । अस्मिन्नेव क्षणे काचिदङ्गना
तमुद्देशमागमत् । दृष्ट्वा स तामुक्कलितदृष्टिरभ्यधात्—‘सा इयं मे प्राणसमा,
यद्विरहो दहन इव दहति मां । एनामपहरति राजसूतुः, न च
शक्यामि तस्य किमपि प्रतिविधातुम्, अतोऽद्य अनया आत्मानं सुदृष्टं
कारयित्वा परित्यज्यामि निरुपायान् प्राणान्’ इति । सा तु रुदती
कथमपि प्रियमाश्वास्य अब्रवीत्—‘नाथ ! नय मामभोषितं देशम् ।’
सोऽवदत् मां—‘भद्र ! भवदृष्टेषु राष्ट्रेषु कतमत् सुरम्यं सुसम्पन्नञ्च ?’ ।
तमहमीषत् विद्वस्याब्रवं—‘भद्र ! विश्वीर्यमर्षवनेभिः, न पर्यन्तः अस्ति

स्थाने स्थाने रम्याणां जनपदानाम् । न चेदहं युवयोः सुखनिवासोपायं कर्तुं शक्नुयां ततोऽहमेव भवेयमध्वदर्शी ।' तावन्वै किमपि नूपुरकण्ठित-
माविरभूत् । ततश्च असौ जातसम्भ्रमा 'प्रामैव भर्तृदारिका, अनिषिद्ध-
दर्शना च द्रयस्मिन् कन्दुकोत्सवे, सफलमत्तु युग्मञ्चलुः, आगच्छतं द्रष्टुम्,
अहमस्याः पार्श्ववर्तिनी भवेयन्' इत्यथासौत् । तामन्वधाव च आवाम् ।
अहन्तु तां कन्दुकेन क्रीडन्तीं साक्षाच्छोमिव मनोभुवः समवलोक्य
नितान्तविह्वलतामयासिषम् । साऽपि मामवलोक्य किमपि अवस्थान्तर-
मापद्यमाना कथञ्चित् कन्दुकेन यथायथं विहृत्य चन्द्रसेनादिभिः सखीभिः
सह भगवतीं विन्ध्यशशिनीं प्रणिपत्य मनसा मे सानुरागेणैव परि-
जननानुगम्यमाना कुवलयशरमिव कुसुमशरस्य मयि अपाङ्गं विक्षिपन्ती
सापदेशम् असकृदावर्त्यमानवदनचन्द्रमण्डलतया स्वहृदयमिव मत्समीपे
प्रेषितं प्रतिनिवृत्तं न वेत्यालोकयन्ती कुमारीपुरमगात् ।

अहञ्च कामवशः कोशदासेन स्वं गेहं नीत्वा स्नानभोजनादिकं
कारितोऽस्मि । सायञ्च चन्द्रसेना समुपेत्य रहसि मां प्रणम्य कोश-
दासेन सानन्दं परिष्वक्त्वा समुपविश्य अभाषत—'नाथ ! मा
व्यथिशाः, सिद्धं नः समोहितम्, अद्य खलु कन्दुकोत्सवे युवानमेन-
मवहसितमनीभवाकारमभिलषन्ती रोषादिव हरद्विषा अतिमात्रमा-
यास्यत राजपुत्रो । सोऽथमर्था मया राजमहिये, तथा च राज्ञे
निवेदयिष्यते । विदितार्थञ्च नृपः स्वां दुहितरमस्मै प्रदास्यति, ततश्च
राजपुत्रेण अस्य महाभागस्थानुजीविना भाव्यम्, एष देवताऽऽदिष्टो
विधिः । एतदायत्तं च राज्ये नालपेव भोमवन्वा मां रोडुम् ।
तत् सहतां विचतुराणि दिनानि' इत्यभिवाप्य प्रियमालिङ्गं प्राया-
सौत् । तदाकर्ण्य मम कोशदासस्य च बहु विकल्पयतोः कथञ्चिद-
धीयत क्षपा ।

अन्धशुर्भीमधन्वा कथञ्चित् विदितमदृष्टतान्तः केनचित् अपदेशेन
मां स्वावाप्तं नीत्वा राजवदुपचरितं पर्यङ्कोपरि सुखसुप्तं पूर्वसङ्केतितैः
पुरुषैर्बन्धयित्वा आयसनिगडेन सागराम्भसि न्यक्षेपयत् । अहन्तु
निरवलम्बनः भुजाभ्यामितक्षतः श्वमानः किमपि दैवदत्तं काष्ठमेकमुप-
क्षिष्य तावदग्नीषि यावदपासरत् वासरः शर्वरी च । प्रातश्चैकानु-

दृश्यत वह्नितम् । तत्र स्थिता यवना मामुहृत्य रामेषुनाम्ने नाविक-
नायकाय समर्पयन् । क्षणे चास्मिन् नैकनौपरिवृतं कमपि नौदस्युम्
अभिधावन्तं दृष्ट्वा भयमापुर्षयवनाः । प्रतिनावष्टातिषेगेन श्वान इव
वराहमस्मत्पोतं पर्युत्सन् ; प्रावर्तत सम्प्रहारः, पराजिता यवनाः ।
तानहमगतीन् समाश्वास्थावादिषम्—‘अपनयत मे निगडबन्धनम्,
अवसादयामि वः सपत्नान्’ इति । अंशितबन्धनस्य तैरहं तान् सर्वान्
प्रतिभटान् भङ्गवर्षिणा धनुषा लवलवीकृताङ्गान् अकार्षम् । अभिपत्य
च हतविध्वस्तं तत्पोतम् अमुत्र स्थितं नाविकनायकं जीवग्राहम्
अग्रहोषम् । असौ च स एव भीमधन्वा । तच्चाहं जातव्रीडमभाषे—
‘तात ! दृष्टानि कृतान्तविलसितानि ?’ । ते तु सांयात्रिका मदीयेनेव
निगडेन तम् अतिगाढं बद्ध्वा हर्षरवमकुर्वन्, माञ्चापूजयन् । दुर्वारा
तु सा नोरननुकूलशतनुन्ना कमपि द्वीपमाङ्घ्रिष्ठवती ! तलासीन्महा-
शैलः । अहन्तु तस्य रम्यतामवलोकयितुमवतीर्णः इतस्ततो विचरन्
परमकमनीयमेकं सरः समध्यगाम् । स्नातश्च तत्र काञ्चिदमृतस्वादून्
विसभङ्गानास्वादयन् तीरवर्तिना केनापि भीमरूपेण ब्रह्मराक्षसेनाभि-
पत्य ‘कोऽसि ? कुतस्थो वा ?’ इति निर्भर्त्स्यताऽभिहितोऽहं निर्भयः
समभ्यधां—‘सौम्य ! अहमस्मि द्विजन्म, शत्रुहृतादर्शवम् अर्णवात्
यवननावं यवननावः चित्रमेनं पर्वतं प्राप्तो यदृच्छया अस्मिन् सरसि-
विश्रमामि’ इति । सोऽब्रूत—‘न चेत् ब्रवीषि प्रश्नानश्रामि त्वाम्’ इति ।
मयोक्तं—‘पृच्छ तावत् ।’ अथाऽऽवयोरैकयाऽऽर्थ्या आसीत् संलापः ।

‘किं क्रूरम् ? स्त्रीहृदयं, किं गृह्णिणः प्रियहिताय ? दारगुणाः ।

कः कामः ? सङ्कल्पः, किं दुष्करसाधनम् ? प्रज्ञा ॥’

‘तत्र धूमिनी-गोमिनी-निम्बवती-नितम्बवत्यः प्रमाणम्’ इति
उक्ते मया सोऽब्रूत—‘कथय कौटुश्यताः ?’ इति । ततो मयोक्तं—
‘त्रिगतांख्ये जनपदे महति दुर्भिक्षे वर्त्तमाने तयो आतरः धनक-धान्यक-
धन्यकाख्याः क्रमेण सर्वाणि धनानि अपत्यानि ज्येष्ठमध्यमभार्य्ये अपि
भक्षयित्वा ‘कनिष्ठभार्य्या धूमिनी श्चो भक्षणीया’ इति समकल्पयन् ।
कनिष्ठस्तु प्रियां स्वामतुमक्षमस्तस्यामेव यामिन्यां पलाय्य मार्गकान्तां कान्तां
स्वमांसासृगपनीतक्षुत्पिपासासुदहन् वनं प्रविष्टः कमपि विकलीन्द्रियम्

अवनौ लुठन्तमद्राक्षीत् । जातदयश्च तमपि स्कन्धेनोहन् कन्दमूलमृगबहुञ्जे
वनोद्देशे यत्ररचितपर्णशालो वसन् तमपि विकलमिडुदीतैलादिभिः
विरोपितत्रणमामिषादिना स्वनिर्विशेषमपुषत् । एकदा मृगयाथं
गते पत्न्यौ सा धूमनी अनिच्छताऽपि तेन विकलेन बलात्कारमरोरमत्,
न्यक्षिपच्च पतिभाग्नं जलार्थिनं कूपे । अथ तं विकलं स्कन्धे गृहीत्वा
देशान्तरं गता 'पतिव्रता' इति तत्तद्देशीयजनैः प्रशंसाः पूजाश्च
लेभे । अथ कथञ्चित् कूपात् कैश्चित् कृपासुभिरुद्धृतम् अन्तिके चरन्तं
पतिं धन्यकमालोक्य सा पापा 'येन मे पतिर्विकलीकृतः स दुराला अयम्'
इति तस्य माधोश्चित्रवधमञ्जेन राज्ञा ससादेशयाञ्चकार । स तु वराकः
सशेषत्वादायुषः 'यदि असौ विकलः ममापराधं वदेत् तदा मे युक्तो दण्डः'
इत्यदीनमाचष्ट । तथा कृते स विकलः पर्यश्रुः पादपतितस्तस्य साधोस्तत्
सुकृतम् असत्याश्च तस्यान्तथाभ्रं दुश्चरितमाचचक्षे । ततः कुपितो
राजा तां पापां विद्वपितमुखीं कृत्वा धन्यकं प्रसादयामास । तत्
ब्रवीमि, 'क्रूरं स्त्रीहृदयम्' इति ।

अस्ति द्रविडदेशेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्यां शक्तिकुमारो नाम
कश्चिन्महाधनो बणिक्मुतो गुणवतीं भार्यां परिणेतुमितस्ततो
ज्योतिषिकच्छयना परिश्रमन् कामपि कन्यकां परीक्ष्य 'सुलक्षणा' इति
निश्चिन्त्य शालिप्रस्थानेकं तस्यै दत्त्वाऽब्रवीत्—'भद्रे ! शक्तोपि किमनेन
शालिप्रस्थेन गुरुवद्भ्रमस्मान्मयाञ्चारयितुम् ?' इति । सा तु सलज्जस्मितं
वददासीहृत्तेन तं शालिप्रस्थमादाय तं बणिक्पुत्रमुपवेश्य विविधकौशलेन
सुचारु अन्नं पक्त्वा यथोचितं स्नानाहारादिप्रदानेन पर्यतोषयत् ।
परितुष्टश्च स तां विधिवद्गुपयम्य गृहमनैषीत् । नीत्वैतदनपेक्षः कामपि
गणिकामवरोधम् अकरोत् । तामयसौ प्रियसखीमिवोपाचरत्, पतिञ्च
दैवतमिव अजलसा पर्यचरत्, अन्वतिष्ठच्च गृहकार्यार्थाणि यथायथम्,
अकरोच्च परिजनं दाक्षिण्येन स्वयम् । ततश्च तद्गुणवशीकृतो भर्ता
सर्वमेव कुटुम्बं तदायसमेव कृत्वा तदेकाधीनजीवितस्त्रिषुर्गं निर्विघ्नेषु ।
तद्ब्रवीमि, 'गृह्णिणः प्रियहिताय दारगुणा.' इति ।

अस्ति सोराष्ट्रेषु वलभी नाम्नी नगरी । तस्यां गृहगुप्तनाम्नः
महाविभवशालिनः कस्यचिन्नाविक्रपतेः कन्यां द्रववतीं नाम मधुमतीः

निवासी बलभद्रो नाम कश्चिन् सार्थवाहसुतः परिश्रिनाय । सा तु नवोदासुलभलजया पशुरभिलषितसाधनपराङ्मुखी भर्तृद्वेषताम् अयासीत् । तदारभ्य भर्ता तां कथमपि द्रष्टुं न इधेव । ततश्च सर्वे तां दुर्भगां 'नेथं रत्नवती निम्बवती' इति समाख्याय आजुहुवः ।

गते च कस्मिंश्चिन् काते सा तु नितरां तप्यमाना गत्यन्तर-मपश्यन्ती कामपि प्रव्राजिकां शरणमापना रुदती सकरुणं प्राह—
'मातः ! किञ्चिदस्मि वक्तुकामा, मत्तो दुर्भगा काऽपि नास्ति भूतले । दोर्भाग्यं हि जीव शरणमङ्गजानां विशिषतः कुलबधूनाम् । माष्टप्रमुखो बधुवर्गोऽपि मां सावज्ञं पश्यति, तन् यथाऽहं पशुरनु-ग्रह्या भवेयं तथा उपायः क्रियतां भवत्या, नो चेत् त्यज्यामि निष्प्रयोजनान् प्राणान्' इति । सा तु सकरुणा तामुवाच—'वस्त्रे ! मा साहसम् अवलम्बस्व, यदि कश्चिदुपायस्ते मनसि वर्तते तत् ब्रूहि, अहं तदनुसारेण यते, बुद्धिमतो असि' इति । अथासौ किञ्चित् ध्यात्वा अब्रवीत्—'भगवति ! अस्ति अस्मत्प्रतिवेशिनः कस्यचित् धनिनः कनकवती नाम कन्या मन्मथारूपावधवा मम प्रियसखी, तथा सह तदोयद्वर्ष्यतजे ततोऽपि द्विगुणमण्डिता विहरिष्यामि । त्वया तु तस्मादुपार्थनं सकरुणमभिधाय पतिरेनबृहं कथञ्चनानेयः, आनीतश्च तं प्रति अङ्गं तथा अभिलाषं दर्शयिष्यामि यथाऽसौ कनकवतीमेव मां मन्यमानो मदासक्तिश्च जानन् गृहं प्रतियास्यति । ततस्त्वया यथाऽसौ मां कनकवतीमेव विदित्वा देशान्तरं नेष्यति तथाऽयुपायः करणीयः' इति ।

सा तु धूर्ता तथैव सर्वे सम्पादितवती । अथासौ बलभद्रः तां सरत्राऽऽभरणपरिच्छेदामादाय निशि पलाश्य प्रावसत् । सा तु प्रव्राजिका वार्त्तामघोषयत् 'अन्देन मया निर्निमित्तम् उपेक्षिता रत्नवती, अशुरो च परिभूतो, तदत्रैव पुनः मंसर्गे जिह्मि' इति पूर्वेषुर्मानकथयत् बलभद्रः, मूनम् असौ रत्नवती तेन नीता' इति । ततोऽसौ बलभद्रः खेटकपुरं गत्वा तत्र बाशिष्यकौशलेन बह्वनि धनानि उपाय्यं प्राधान्यमगात् । क्रमेण कथाचिदास्या कारणीन ज्ञेनापि रोषितया निर्भिक्तं रदस्सम् 'अथं बलभद्रः निधिपक्तिः

दत्तस्य कन्यां कनकवतीमपहृत्य अत्रैव वसति' इति । ततो राजा तस्य सर्वस्वहरणो दण्डे आज्ञप्ते भीतं बलभद्रमेकान्ते प्राह रत्नवती—'नाथ ! न भेतव्यं, ब्रूहि, 'नियं कनकवती, परं मया न्यायोदा रत्नवती गृहगुप्तदुहिता ; न चित् प्रतीथ प्रणिधिं प्रच्छिणुत अस्या बन्धुपार्श्वम्' इति ।' अथ तदुबन्धुवर्गः समागतस्तां दुहितरं जामात्रा सह हृष्टः स्वपुरं प्रत्यनैषीत् । ततो रत्नवतीं कनकवतीं भावयतस्तस्य सा अतिप्रिया आसीत् । तत् ब्रवीमि, 'कामो नाम सङ्कल्पः' इति' ।

तदनन्तरमसौ नितम्बवतीवृत्तान्तमपृच्छत् । अहमब्रवम्—'अस्ति मधुरा नाम्नी पुरी, तस्यां कोऽपि कलहकण्टको नाम बणिकुपुलः कलासु गणिकामु चातिमत्तः प्रतिवसति स्म । एकदाऽसौ एकं चित्रपटं कस्यापि हस्ते ददर्श । तत्र काचिदालिखिता युवतिरस्य कामार्ते मनश्चकार । अब्रवीच्च तं—'विरुद्धमिवैतत् दृश्यते, यतः कुलजादुर्लभं वपुः, आभिजात्यशंसिनी च नम्रता, पाण्डुरा च सुखकविः ; न चैषा प्रोषितभर्तृका, प्रवासविरुद्धस्य वेण्यादेः अदर्शनात् ; तदियं वृद्धस्य कस्यचित् नातिपुंस्तस्य यथाऽहंसम्भोगालाभपीडिता गृह्णिणी भवितुमर्हति' इति । चित्रपटधारी प्राह—'सत्यमुपलक्षितम्, एषा अवन्तिपूर्यामनन्तकीर्तिनाम्नः सार्धवाहस्य वनिता यद्यार्थनाम्नी नितम्बवती नाम । सौन्दर्यविस्मितेन मया आलिखिता' इति ।

स तु कलहकण्टको नाम तदाकर्ण्येव जगामोज्जयिनीम् । तत्र देवज्ञो नाम भूत्वा भिक्षामिषेण तद्गृहं गत्वा तामवलोक्य नितरं मन्त्रध्वजवदः पौरमुख्येभ्यः तत्रत्यश्मशान-रक्षामयाचत अलभत च । क्रमेण च कामपि श्मशानिकां वशीकृत्य दूतिकाकार्यार्थं शिक्षयित्वा नितम्बवतीसकाशं प्राहिणोत् । सा तु धूर्ता 'पुत्रवती भव' इति तामाशिषा संवर्द्धा विविधालाप-मकरोत् । ततश्चान्यद्युः पुनरागत्य प्राब्रवीत्—'वत्से ! भर्ता तव पाण्डुरोगग्रस्तः श्रूयते भोगे चासमर्थः, मम चाशीर्वादोऽवितथः, न च शक्यं तस्य विघ्नमप्रतिकृत्यापथ्यमस्मात् लक्ष्मम् । तत् ऽसौद, निशि मद्रुपनी-कस्य क्रस्यन्निवन्तवादिनः करे अरण्यमर्पयित्वा तदभिमानितेन चरः

शेन प्रणयकुपिता नाम भूत्वा भर्तारसुरसि प्रहर्त्तुमर्हसि, ततोऽसौ भर्ता नीरोगोऽपथोत्पादनक्षमो भविता; नात्र शङ्का कार्या' इति । सा तु सरला तद्वचसि विश्वस्ता निश्चयां तथा उपनीतस्य तस्य कलहकण्टकस्य हस्ते यावत् स्वचरणं न्यस्यति, तावदेव स धूर्त्तस्तद्रूप-मूले छुरिकया किमयालिख्य नूपुरभेकं चरणादाचिय द्रुतम् अपासरत् ।

सा तु सत्तासा स्वमेव दुर्नयं गर्हमाणा तं व्रणं पटबन्धनेनाच्छाद्य आमयापदेशेन त्रिचतुराणि दिनानि शयनपरा अतिष्ठत् । स तु धूर्त्तः 'विक्रोधे' इति तेन नूपुरेण तमनन्तकीर्त्तिम् आससाद । स दृष्ट्वेव 'मङ्गद्विष्टा एष नूपुरः कथं त्वयोपलब्धः?' इति तमपृच्छत् । स तु निर्वन्धपृच्छयाऽपि यदा न किञ्चित् अब्रवीत् तदाऽसौ वणिक् 'स्वनूपुर-युगलं प्रेषय' इति गृह्णीं सन्दिदेश । सा तु सलज्जं सत्तासञ्च 'अद्य रात्रौ कापि खलिनः अन्विष्टोऽपि नाधिगत एकः,' अयं पुनर-परः' इति द्वितीयं प्राहिणोत् । अथ समवेतेषु वणिग्वर्गेषु स धूर्त्तः पुनः पुनरनुयुक्तः सविनयमवादीत्—'विदितमेव भवतां यथाऽहं श्मशानरक्षणे नियुक्तः तदुपजोवी तिष्ठामि, धूर्त्ताश्च कदाचिद्दर्शन-भौरवः निशि दृष्टेयुरपि श्वानोति निशाःत्वपि श्मशानमधिगये । पूर्वद्युर्निशि कामपि दग्धादग्धं शक्रमाकर्षन्तीं चिताया नारीमालोक-यम् । अर्थलोभात् साहसमवलम्बा सा मया गृहीत्वा शस्त्रिकया चोरुमूले किञ्चिदालिख्य नूपुरभेकं पदादाचिय च मुक्ता पलायिष्ट । एष तावदस्यागमः, परं भवन्तः प्रमाणम्' इति ।

ततो विमर्शेण तस्याः शाकिनोत्वं पौरैर्निश्चितम् । भर्ता च सा परित्यक्ता तस्मिन्नेव श्मशाने बहु विलय मर्त्तुकामा तेन धूर्त्तेन नक्तं पादयोर्निपथ्य अनुनीता अगथा तत्राणवह्मभा आसीत् । तदुक्तं 'दुष्करसाधनं पक्षा' इति' ।

एतदाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपूजयत् । तस्मिन्नेव क्षणे सञ्ज्ञा अम्बरतलात् मुक्ता मलयूलाः मलिनविद्वोऽपतन् । अहन्तु 'किमिदम्?' इति उच्चक्षुः आलोकय क्वमपि राक्षसं कामयङ्गनामाकर्षन्तम् । 'कथमयमकामामनाकारो चरति !' इति गगनगमनमन्दगती अशक्ते च मयि तयमाने स तु ब्रह्मराक्षसः 'निह दे पाप ! कापहरसि ?'

इति भर्ष्यन् उत्यत्य तेन राक्षसेन स्रमस्रज्यत । तान् रोषादन-
पेक्षापविह्वाम् अन्तरोक्षादापतन्तीम् अहमुमुखः प्रसारितोभयकरः
अग्रहीषम् । गृह्णीत्वा च वेपमानां सम्भ्रीलिताचीं मदङ्गुस्पर्शनीङ्गिन्न-
रोमाञ्चां ताम् अनवतारयन्नेव निर्वर्ष्य मन्त्राणवल्गुभां राजकन्यां
कन्दुकवतीमेवालक्ष्यम् । तावन् तावपि राक्षसब्रह्मराक्षसौ परस्परं
सम्प्रहारेणाक्षपयेताम् । अहन्तु तां प्लिने समवरोप्य समाश्वास्य
अपृच्छं—‘किमिदम् ?’ इति । सा तु निर्यञ्जामभिवीच्य जातप्रत्यभिज्ञा
सकरुणामरोदीत्, अब्रवीच्च—‘नाथ ! त्वद्दर्शनादुपोढरागा अहं
चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरेव सनाश्वासिताऽस्मि । अत्रान्तरं पापेन
मद्वात्रा त्वां समुद्रे मज्जितं श्रुत्वा सखोजनं परिजनञ्च वच्चयित्वा
जीविनं त्यक्तुतामा एकाकिनी क्रौडावनमुपागमम् । तत्र मामसौ
पापः अवक्रान्त । ततः सोऽग्रं मया भोतयाऽवधूतप्रार्थनः मां
स्फुरन्तीं गृह्णीत्वा गगनमुदपतत्, अभवच्च साम्प्रतमवसितः । अहञ्च
देवात् तवैव जीवितेशस्य हृत्ते पतिता’ इति ।

एतदाकर्ण्य तथा सह नावमभ्यारोहम् । मुक्ता च नौः प्रतिवार्त
नीयमाना तमेव दामलिप्तं प्रत्युपातिष्ठत्, अवतीर्णाश्च वयमग्रमेण ।
‘तनयस्य तनयायाश्च नाशात् तुङ्गवन्वा सकलत्र एव गङ्गारोधसि
अनशनेनोपरन्तं प्रनिष्ठते, सह तेन मर्तुमिच्छति अनुरक्तः पौरजनः’
इति अश्रुमुखीणां प्रजानामाक्रन्दं शृण्वन् अहं सत्वरं समेत्य अस्मै
राक्षे यथावृत्तमाख्यय तदपत्यद्वयं समार्पयम् । प्रीतेन तेन जामाता
कृतोऽस्मि । तत्पुत्रश्च मदनुजीवी जातः, चन्द्रसेना च निर्बाधं
कोशदासमभजत् । ततश्च सिद्धवर्मसाहाय्यार्थमागत्य भर्तुंस्ते दर्शनसुख-
मनुभवामि” इति ।

श्रुत्वा राजवाहनः “चित्त्रेयं देवगतिः, पुष्कलः पुरुषकारः” इति
तमभिनन्द्य मन्त्रगुप्ते हृषीत्फुल्लं चक्षुः पातयामास ।

इति षष्ठीच्छ्वासः ।

अथ सप्तमोच्छ्वासः ।

मन्त्रगुप्तचरितम् ।

सोऽब्रवीत्—“देव ! नगरम्भ्रगतस्य ते गतिं ज्ञास्यन् कदाचिदहं गतः कलिङ्गनगरम् । तत्र ज्ञानसन्निकृष्टस्य कस्यचित्तरोः किसलय-सम्भृते तले स्थित्वा निद्रामभजे । निशीथे शीतवातस्यर्शात् गतनिद्रः ‘कथं खगेनानेन दग्धसिद्धेन विरंभाकाले निदेशं दिव्यता जन एष रागाविष्ट इत्थं विरहोक्तः, अपि क्रियेत केनचित्कृत्किमता अस्य सिद्धेरन्तरायः ?’ इति किङ्करस्य कातरं विलपितमाकर्ण्य ‘क एष सिद्धः ? का च सिद्धिः ? किञ्च किङ्करेण करिष्यते ?’ इति द्रिष्टुः तद्गतया दिशा किञ्चित् सविधवर्ती नरास्थिशकलरचिनालङ्कारं भस्म-कृताङ्गरागं जटिजं हिरण्यरेतसि तिलमिद्दार्थादीन् विकिरन्तं कञ्चिददर्शम् । तस्याग्रे कोऽपि किङ्करः तिष्ठति । सोऽनेन निरुष्टाऽऽश-थेनाऽऽदिष्टः, ‘गच्छ, कलिङ्गराजस्य रुदनस्य कन्यां कनकगिर्यां नाम कन्यागृहादिहानय’ इति । तेन च तद्वृणानानीतां वासकम्पित-कलेवरां ‘हा तात ! हा मातः !’ इति क्रन्दन्तीं कर्मेषु गृह्णित्वा असिना कर्तिगुमचेष्टत । अहन्तु भटिति तस्य हस्तात् तमसि-माच्छ्रित्य तेन तस्य शिरश्छित्त्वा कस्यचित् सालतराः स्कन्धे न्यधिषि । तदवलोक्य स किङ्करः प्रहृष्टः प्रोवाच—‘आर्य्य ! अनार्य्यस्यास्य पार-तन्त्रगात् अद्य भोचितोऽस्मि कन्याणिना, साधु कृतं यदेषः पापः कौनाश्रनिकेतनं नीतः ; तदत्र दयानिधिर्भवतः काञ्चिदाज्ञां चिकीर्षति अयं जनः, आदिशत् भवान्’ इति प्राणंसीत् । आदिशच्च तं—‘सखे ! इयमज्ञेशार्हा राजनन्दिनी अनेन दुराचारेण अत्ययं क्लेशिता, तच्चयेनां खनिलयं, नान्यदितः किञ्चिन्मे प्रियमस्ति’ इति ।

तदाकर्ण्य सा चमलतारकां दृशं तिर्यक् सञ्चारयन्ती रागलज्जा-ऽन्तरवर्तिनी किमपि मन्दमधुरमभाषत—‘आर्य्य ! किमर्थमिमं जनं कालहस्तादाच्छ्रित्य रणारणिकावाहिनि अनङ्गरागसागरे निक्षिपसि ?

यद्यस्ति दया अस्मिन् जने, तदा त्वया अनन्यसाधारणः क्रियतामयं जनश्रवणसेवायाम् । यदि च कन्यापुरे रहस्यभेदादनर्थं आशङ्कते; तदपि नास्ति, रक्ततरा हि नः सख्यः यथा न कश्चिदेतत् आस्यति तथा यतिष्यते' इति । अहञ्च तद्दर्शनेन नितरां रागपूर्वकं किङ्कर-मगादिषम्—'इयं चार्वङ्गी यथा कथयति तथा चेन्नाचरेयं नयेत मदनः क्षणेन अन्त्यां दशां, तत् सहानया हरिणाद्या जनमिमं कन्यकागारं नय' इति । नीतश्चाहं तेन किङ्करेण राक्षसेन कन्यकापुरं तत्रैकदेशे प्रियानिदेशात् क्षणमतिष्ठम् । सा च सर्वाः सखीः निद्रिताः हस्तपरामर्शेन प्रबोध्य सर्वे वृत्तान्तं ताभ्यः कथयित्वा ताभिः प्रणताभिरनिगोरवात् पूज्य-मानं मां निजनिकेतनम् अनैषीत् । ततश्चाहं सखीजनेनातिदक्षिणेन दृढतरीकृतमेहनगडः तथा सङ्गृह्य मुखेन कालमगमयम् ।

कदाचिन्मधुमासे कलिङ्गनाथः सहाङ्गनाजनेन तनयया सकलेन च पौरजनेन तयोदशदिनानि सागरतीरकानने क्रीडारसेन कालं नयन् अम्बुनाथेन जयसिंहेन रन्ध्रान्वेषिणा अनेकबलसमेतेन द्रागा-गत्यागच्छत सकलत्रः । सा च प्रिया मे सह सखीजनेनानीयत तं देशम् । अहन्तु तां प्रियां चिन्तयन् किं कर्तव्यविमूढोऽनर्कयं—'गता सा कलिङ्गराजकन्या पिढ्यां सहारिहत्, निरस्तधैर्यैः स राजा नियतं तां सञ्चिष्टचेत्, तदसहा च सा मती गररसादिना सखः सन्तिष्ठेत, तस्याच्च मृतायाम् अयं जनो हन्येत कामेन, काऽत्र गतिः?' इति ।

अत्रान्तरे अश्रुदेशात् कश्चिदग्रजन्मा समायातः । तन्मुखात् श्रुतं 'जयसिंहेन जिघांसितः स कर्दनः कनकलेखाः शनजेन रागीशैव अरक्ष्यत । सा च राजदारिका यज्ञेण केनचिदाविष्टा न तिष्ठति कस्याप्यग्रे नरस्य । जयसिंहश्च तन्निराकरणाद्यं नानाचिकित्स्कादि-सङ्गृहेण आयस्यति, न चास्ति सिद्धिः' इति ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सञ्जातप्रत्याशः जटापीरकन्याधरः सन्यासी भूत्वा काञ्चित् शिष्यानग्रहीषम्, अकार्षञ्च तान् नानाऽऽश्चर्यक्रियाविप्र-लम्बात् जनादाहृतावस्त्रादिदानेन अत्यन्तानुरक्तान् ; अयासिषञ्च अम्बुनगरम् । तत्र कस्याचित् महासरसस्तीरकानने कृताश्रमः शिष्य-वर्गैरित्यमकोर्त्य दिशि दिशि 'य एष यतिः सरस्तीरे स्थण्डिलशायी

तिष्ठति, तस्य सर्वाणि सरहस्यानि सपङ्कानि कन्दांसि रसनाग्र-
वर्तीनि अन्यानि च शास्त्राणि, यस्य यत् ज्ञातुमिच्छा स्यात्
स तत्सकाशात् तस्य निर्णयं करोतु, अस्य नालीकं किञ्चिदपि,
भूर्त्तिमान् दयाराशिरयम्, अस्य चरणरजसा शिरसि स्पृष्टस्य
चिकित्सकेरप्रतिकार्यस्य व्याधिरुपशमः स्यात्, न तस्य शक्तेः शक्य-
मियत्तान्नानम्' इति ।

इयञ्च वार्त्ता कर्णपरम्परया तस्य राज्ञो जयसिंहस्य श्रुतिपथम्
अगात् । स च अह्वरह्वरागत्य आदरातिशयेन शिष्यान् मे सन्तोष्य
तन्मुखेन काङ्क्षितार्थसाधनाय मामयाचत । अहन्तु ध्यानधीरः
सहेलं निरौह्येनमकथयं—'तात ! स्थाने एव हि यत्रः, तस्य कन्या-
रत्नस्य सर्वलक्षणभवेतस्याधिगतिः ससागरायाः पृथिव्याः आसादानाय
साधनं, न च स यच्चः तदधिष्ठायी कजचिन्नरेन्द्रेण प्रतिकर्तुं शक्यः ।
तदत्र सहस्रं लीला अहानि धैर्यं यतियेऽस्य अर्थस्य साधनाय'
इति । तत्राऽऽदिष्टे च हृष्टे नृपे गते निशि निशि तमिस्रायां
निशीथे तदेकतः सरस्तटं तीर्थसन्निकृष्टं खनिरेण छिद्रीकृतान्तरालम्
अकार्पम् । क्वचि च घनशिलाच्छन्नच्छिद्राननं तत्तोरदेशं जनैरशङ्कनीयं
प्रातः स्वनिर्गतं न्यशिश्रियम् ।

गते च दिनत्रये स राजा समागत्य कृताऽऽनतिः कृताञ्जलिश्च
मपुरोधर्त्तौ मया आदिष्टः,—'अनुद्योगिनं कदाचित् श्रियः न संश्रयन्ते,
सावीर्यसा ते सञ्चरितेनाकृष्टवेतसा मया सरस्तथा संस्कृतं यथा
तेऽद्य भिद्विः स्यात् । तदद्य निशीथे गाहयित्वैतत् सरः सलिलतले
अन्तःसन्नारिणः वायून् सन्निगृह्य शयानेन जलसङ्घातस्याऽऽरटितं
क्षणात् जनिष्यमाणं श्रोतव्यम् । ततः शान्ते तद्रटिते क्लिन्नगावः
किञ्चिदारक्तनयनः येन आकारेण निर्यास्यसि, तमवलोक्य सर्वजना-
नन्दजननं स यच्चः न शक्यति अग्रतः स्थातुं, कन्यकायाश्च तस्या हृदयं
सद्य एव त्वय्यतिसक्तं स्यात्, करतलगतञ्च भूमण्डलं, नात्र संश्रयः । इच्छसि
चेदिमं विधिं नानाशास्त्रवेदिभिरधिकुरैरन्यैश्च हितैः आकलय्य जालिक-
शतमानाद्य यथेष्टदृष्टान्तरालं सरः क्रियेत, सैनिकैश्च यथास्थानस्थितैः रक्षा
विधेया ; कसत् जानाति यच्छिद्रेण अरयश्चिकीर्षन्ति !!' इति । तत्

तस्य हृदयहारि जातं, तदधिकृतैश्च तदनुमोदितम् । स पुनर्मयोक्तः,—
 'राजन् ! अत्र तवाधिकारि चिरं स्थितं, न चैकत्र नः चिरस्थानं युक्तं, तत्
 कृतकृत्यः पुनर्मां न द्रव्यसि । तव राष्ट्रे यत् अन्नादि आसादितं तस्य
 किञ्चित् अनुपकृत्य न गन्तव्यं, तच्चाद्य सिद्धम् । गच्छेदानीं गृहान्,
 यथासमयमागत्यार्थसिद्धये यतेथाः' इति । स किल कृतज्ञतां दर्शयन्
 भाविनि मद्दिरहे कातर इव गृहानयासीत् । अहञ्च निर्जने निशीथे
 सरस्तीररन्ध्रनिलीनः ईषच्छिद्रदत्तकर्णोऽतिष्ठम् । स च राजा कृतयथा-
 ऽऽदिष्टक्रियः स्थाने स्थाने कृतरञ्जाविधानः निःशङ्कं सरःसलिलमगाहत् ।
 यथाऽऽशं शयानञ्च तत्र मलिलतने तं कम्बरायां दृढं निगृह्य करचरणै-
 स्तथा प्राहुरं यथा सद्यः प्राणानजहात् । आकृष्य च तच्छरीरं
 तीरच्छिद्रे निवाय नीरान्निर्गच्छम् । सद्यः-सङ्गतानाञ्च सैनिकानां
 तदत्यचित्रीयञ्च आकारान्तरग्रहणम् ।

अथ गजस्कन्धगतः राजभवनं प्रविश्य कथमपि निशां नीत्वा
 प्रातः कृतनिश्चक्रियः सिंहासनासीनः पार्श्ववर्तिनोऽमात्यादीन् प्राथोचं—
 'दृश्यतां शक्तिराषीं, अथ नास्तिकानां जायेत लज्जाननं शिरः ।'
 ते च हर्षविम्बगाक्रान्तचेतसः 'जय प्रभो ! स्वतेजसा अतिशय्य दश
 दिशः' इत्याशास्य यथाऽधिकारमन्वतिष्ठन् । अहञ्च प्रियायः मखीं
 शशाङ्कसेनां रहसि समागतामब्रुवं—'कञ्चित् अयं दृष्टस्त्वया जनः ?'
 इति । सा मां निरोच्य हर्षकाडां गता बद्धाञ्जलिः 'वितरां दृष्टः
 यदि न स्यादैन्द्रजालिकस्य जालं, तत् कथयतु देवः किमेतत् ?'
 इति सनिर्बन्धम् अकथयत् । अहञ्चास्यै सर्वं यथावदाख्याय तन्मुखेन
 *प्रियां प्रीणयित्वा तथैव दयितया निरर्गलोक्तातिसत्कृतकलिङ्गनाथ-
 न्यायदत्तया सङ्गथ अम्बुकलिङ्गराज्यं कलिङ्गनाथे न्यस्य अरिणा
 लिलङ्कयिषितस्याङ्गराजस्य साहाय्याथे बहुभिः साधनैः समागतः
 सखिजनसमेतस्य देवस्य यादृच्छिकदर्शनसुखम् अनुभवामि" इति ।

तदाकर्ण्य देवो राजवाहनः "चित्तमिदं महामुनेर्दत्तम्" इति
 स्मितविकसिताननक्षमभिनन्द्य विश्रुते दृष्टिं चिक्षेप ।

इति सप्तमोच्छ्वासः ।

अथ अष्टमोच्छ्वासः ।

विश्रुतचरितम् ।

सोऽब्रवीत्—“देव ! मयाऽपि पर्यटता विन्ध्याटव्यां कोऽपि कुमारी-
ऽष्टवर्षीयः क्वचित् कृपाभ्यासे क्लिश्यन् दृष्टः । स त्वासगद्गदमगदत्—
‘महाभाग ! क्लिष्टय मे क्रियतां किञ्चित् साहाय्यं, मम प्राणाप-
हारिणीं पिपासां प्रतिऋर्तुमुदकसुत्तोलयन्निह कूपे कोऽपि स्थविरः
ममेकशरणभूतः पतितः, तं नाहम् उद्धर्तुमलम्’ इति । अहं
तदाकथं प्रतया कयऽपि वृद्धमुत्तार्य तच्च बालं कथमपि उद्धृता-
भिरङ्घ्रिः फलेश्च पञ्चषेष्टेच्छात् पापाण्यपातितेः प्रत्यानीतप्राणवृत्ति-
मापाय तरुतलनिषण्णत्वं वृद्धमभाषे—‘तात ! क एष बालः ? कश्च
भवान् ? कथमिमं देशमापय आपदि पतितः ?’ इति । सोऽश्रु-
गद्गदमवादीत्—‘महाभाग ! आसीत् विदभीधिपतिः परमधार्मिकः
राजनैतिकुशलः पुण्यवर्मा नाम । तस्मिंश्च कालेनोपरते तत्सुतो-
ऽनन्तवर्मा नाम तस्मिंहासनमध्यतिष्ठत् । स तु सर्वगुणसमृद्धोऽपि
दण्डनीत्यां नातिकुशल आसीत् । एकदा रहसि वसुरक्षितो नाम
महामन्त्री तं दण्डनीत्यनुशीलने सविशेषमनुरोध, दर्शयामास च
तदनुशीलनस्य फलमननुशीलनस्य च दोषम् ।

स तु तदाकथं ‘स्थाने एव गुह्यमिहपदिश्यते, तथा क्रियते’
इत्युक्त्वा अन्तःपुरगतः तद्दार्तां प्रमदानां सन्निधौ समाचष्ट । तत्र
स्थितस्तस्य नर्मसचिवश्चित्तानुवर्तिकुशलः सङ्कोतव्यापारनिपुणः पर-
मर्मान्वेषणपरः सकलदुर्नयोपाध्यायः कामतन्त्रकर्णधारः कुमारसेवको
विचारभट्टी नाम सखितमभाषत—‘देव ! दैवानुग्रहेण यदि कश्चित्
भाजनं भवति विभूतेः, तं विविधकौशलेः प्रतार्य स्वार्थं साधयन्ति
धूर्ताः । सम्यक् नोतिशास्त्रपरिशीलनं केवलं ज्ञेयाय, नात्र अथवपि
सुखसुपकारो वा । यावता च नयेन विना न लोकायात्रा, स लोकत
एव सिद्धः, न अत्र शास्त्रेण्यर्थः । स्तनन्धयोऽपि विना उपदेशं

जनन्याः स्तन्यं पिबति, तदपास्य अतियन्त्रणाम् अनुभूयन्तामिन्द्रिय-
सुखानि । येऽप्युपदिशन्ति 'इन्द्रियाणि जंतव्यानि, अरिषड्बुवर्गस्याव्यः,
सामादिः उपायवर्गः स्वेषु परेषु च अजस्रं प्रयोज्यः, सन्धिविग्रहादि-
चिन्तयैव नियः कालः, स्वल्पोऽपि सुखावकाशो न देयः' इति,
तैरपि धूर्तैः युष्मत्तश्चौर्यार्जितं धनं दामोद्वहेषु भुज्यते । ये च
नीतिशास्त्रकाराः शुक्राङ्गिरसपराशरप्रभृतयः, तैः किमरिषड्बुवर्गो
जितः ? कृतं वा तैः शास्त्रानुष्ठानम् ? तैरपि प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे
सिद्धासिद्धी । देवस्य किमनुपपन्नम् ? सर्वलाकाराद्या जातिः, नव
वयः, दर्शनोद्यं वयुः, अपरिभिता विभूतिः, एतत् सर्वं सर्वभोग-
वर्जितः मा कृथा वृथा । मन्ति ते दन्तिनां दशसहस्राणि, हयानां
सहस्रत्रयम्, अनन्तं पादातं, पूषांश्चैव हिमरत्नैः काषट्काणि,
सर्व एव जीवलोकः युगसहस्रं भुञ्जानः न क्षयं जेष्यति । जीवितं
हि नाम क्षणिकं, तत्रापि भोगयोग्यं वयः अव्यल्पम्, अपण्डिताः
पुनरर्जयन्त एव ध्वंसन्ते, नार्जितस्य लवमपि आस्वादयितुमीहन्ते ।
किं बहुना, राज्यभारम् अन्तरङ्गेषु समर्थं अपसरःप्रतिरूपाभिरन्तः-
प्रिकाभिः रममाणो गीतपानगोडोश्च ययर्त्तुं अनुभवन् यथायं कुरु
शरीरलाभम्' इति पद्माङ्गोत्सृष्टभूभिः अञ्जलिबुम्बितचूडः चिरं प्राणमत् ।
तदाकर्ण्य अन्तःप्रिकागणः प्राहसोत् । जननाथश्च सम्प्रहृष्टः
समुत्तिष्ठन् तं प्रणतमथाप्य- 'ननु हितोपदेशात् गुरवो भवन्तः, किं
गुरुत्वविपरीतम् अनुष्ठितम् ?' इति वदन् क्रोडानिर्भरमतिष्ठत् ।

अथ वृद्धमन्त्रिणोपदिष्टं वचसा अनुमोदते स्म परं कार्यतः न
अनुतिष्ठति स्म । क्रमेण नयन्ते तस्मिन् विद्वेषमेव अदर्शयत्, अभवच्च
कामप्रवृत्तो भोगसुखेषु नितरामासक्तः । एवं गते चन्द्रपालितो
नामाश्मक्रेन्द्रस्य वसन्तभानोर्मन्त्रिपुत्रः पिष्टनिर्वासितो नाम भूत्वा
बहुभिश्चारणैर्ब्रह्मीभिरनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणोभिरनेकेषु प्रच्छन्न-
किङ्करैर्गूढपुरुषैश्च परिवृतोऽभ्येय विविधकौशलैः विहारभद्रमात्म-
सादकरोत्, अलभत च अमुनैव द्वारेण राजन्यास्यदम् । स च
सम्बरन्धुः राजानं व्यसनानां गुणव्याख्यानेन नितरां प्रीणयन् तदेका-
सक्तम् अकार्षीत् । असावपि राजा गुरुपदेशमिव तन्मतमन्ववर्त्तत ।

प्रकृतयश्च तच्छीलानुवर्तिन्यः विष्टङ्गलम् असेवन्त व्यसनानि । सर्वश्च
समानदोषतया न कस्यापि दोषान्वेषणे अयतिष्ठ । समानभर्तृ-
प्रकृतयश्च राष्ट्राध्यक्षाः खानि खानि राज्ञादीनि स्वयमभक्षयन् ।
क्रमेण आयुद्धारणि व्यशीर्यन्त, व्ययाश्च विभोर्विष्टविधेयतया प्रतिदिन-
मवर्द्धन्त । सामन्तपौरजानपदाश्च समानशीलतया उपारूढविश्रम्भेण राज्ञा
सजानयः पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं स्वमाचारम् अत्यक्रामन् ।
तदङ्गनासु च राजा ते च राजान्तःपुरिकासु निर्भयं विचरन्ति स्म ।
सर्वश्च कुलाङ्गनाजनः छिवचारित्रबन्धनक्षृणाय अपि न मत्वा
भर्तृन् जारिषु अरमत । तस्मूलाश्च विवादाः सक्रोधानामुद्भवन् ।
अहन्यन्त च दुर्बलाः प्रबलेः । अपहृतानि धनवतां धनानि तस्करा-
दिभिः । हृतबान्धवा हृतवित्ता बधबन्धातुराश्च सुक्तकण्ठमाक्रोशन्
अश्रुकण्ठाः प्रजाः । दण्डश्च अयद्यप्रयुक्तो भयक्रोधावजनयत् ।
कृशकुदुम्बेषु लोभः पदम् अधत्त । विमानिताश्च तैजस्विनी मानिन
अदहन्त ।

अस्मिंश्च समये अश्लकेन्द्रप्रयुक्ताः तीक्ष्णरसदादयो गूढपुरुषाः
नानाविवर्तकौशलेः प्रक्षुपितप्रचोरमनन्तवर्मकटकं जर्जरम् अकुर्वन् ।
अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणां नाम वनेचराधिपं प्रोत्साह्य अनन्तवर्मणा
व्यग्राहयन् । अनन्तवर्मा च तदाक्रान्तराष्ट्रपर्यन्तक्षमभियोक्तुं बल-
समुत्थानम् अकरोत् । अश्लकेन्द्रश्च वसन्तभानुः सर्वेभ्यः सामन्तेभ्यः
प्राक् आगत्य अथ प्रियतरोऽभूत् । अपरे च सामन्ताः प्रभुसाहाय्याद्यं
समागताः नर्मदारोधसि शिविरं सन्नाविशन्त । अस्मिंश्च अवसरे राजा
अनन्तवर्मा महासामन्तस्य कुन्तलपतेरवन्तिदेवस्य नर्तकीं क्ष्मातलोर्वशीं
नाम आह्वय चन्द्रपालितादिभिर्नृत्यमद्राक्षोत्, अतिरक्तश्च भुक्तवानिर्मा
सधुमत्ताम् । ततोऽश्लकपतिः कुन्तलेश्वरम् एकान्तोऽवदत्—‘प्रमत्त
एष राजा कलत्राणि नः परामृशति, कियत्थवज्ञा सोढव्या ? नम
शतमक्षि दन्तिनां, पञ्च शतानि ते ; तदावां सभ्य्य सुरलेशं वीरसेनम्,
ऋषीकेशमेकवीरं कौङ्कणपतिं कुमारगुप्तं सासिक्यनाथं नागपालञ्च
उपजपाव, ते च अवश्यम् अस्याविनयमसहमाना अस्मन्नतेनैव उपा-
वर्त्तेरन् । अयञ्च वनेचराधिपः भानुवर्मा प्रियं मे मित्रम्, असुना

एनं हृविनीतम् अग्रतः अभियुक्तं पृष्ठतः प्राहरेम, कोषवाहनञ्च विभज्य गृह्णीमः' इति ।

हृष्टेन च अमुना 'तथा अस्तु' इति स्वीकृते तानपि सामन्तानसौ वसन्तभानुः स्वमतावस्थापयन् । परेद्युश्च सर्वं मिलित्वा अनन्तवर्माणां व्यनाशयन् । वसन्तभानुश्च तत्कोषवाहनं शाश्वतेन सर्वान् सामन्तान् भ्रंशयित्वा आत्मसात् कृत्वा भानुवर्माणां कियताऽग्नेन सन्तोष्य अनन्त-वर्मराज्यमग्रहीत् ।

अस्मिंश्च अवसरे मन्त्रिवृद्धो वसुरक्षितः कैश्चिन्नौलैः सम्भूय बालमेनं भास्करवर्माणां अस्य एव ज्यायसीं भगिनीं तयोदशवर्षीयां मञ्जु-वादिनीमनयोश्च मातरं महादेवीं वसुधरामादाय अपसर्पन् अस्या आपदो भावितया दाहज्वरेण देहमजहत् । किंकर्तव्यमृद्वैश्च अस्माभिः नोत्वा माहिष्मतीं अर्नृहेमातुराय आत्मे मितवर्मणे सापत्या देवी दर्शिता । ताव्वाचार्यान् असौ अन्यथा अभ्यमन्यत । निर्भर्त्सितश्च तया 'सुतमियम् अखण्डचारिता राजानं शिकीर्षति' इति नैर्घृष्ट्यात् बालमिमम् अजिघांसीत् । इदन्तु ज्ञात्वा देव्या अहमाज्ञप्तः,—'तात नालीजङ्घ ! जीवता अनेनार्भकेण यत्र क्वचिदवधाय जीव, जीवेयच्चेदहमपि एनमनुसरिष्यामि, ज्ञापय च मां जैमवार्त्ताम्' इति । अहन्तु सङ्कुले राजकुले कथञ्चिदपसार्य एनं दिन्ध्याटवीं व्यगाह्विषि । पादचार-क्लान्तमेनं क्वचिन् घोषे कानिचिदहनि विश्रमय्य तत्रापि राजपुरुष-सम्पातभौतो दूरमपासरम् । तत्र अस्य दारुणपिपासापीडितस्य पयो दातुकामः कूपेऽस्मिन् पतितस्त्वया एवमनुरह्यहीतः । त्वमेव अस्य शरण-मेधि विश्रम्यस्य राजतूनोः' इत्यञ्जलिमब्रूत्वा ।

'का जातिरस्य मातुः ?' इति पृष्टे मया तेन उक्तं—'पाटलि-पुत्रस्य बगिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्तायां कोशलेन्द्रात् कुसुम-धन्वनीऽस्य माता जाता' इति । 'यदि एवमेतन्मातुर्मत्पितुश्चैको माता-महः' इति सखेहं तमहं सखजे । वृद्धेन 'सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते प्रियतः ?' इति अनुयुक्ते 'सुश्रुतः' इत्युक्तवन्तं सामसौ श्रुत्वा भृश-मनन्दत् । अहन्तु 'तं जयावलिप्तम् अस्मकं नयेनेवोन्मूल्य बालमेनं प्रियेण पदे प्रतिष्ठापयेयम्' इति प्रतिज्ञाय 'कथमस्य सुखं त्वपयिष्यम् ?'

इति यावदचिन्तयं, तावत् आपतितौ कस्यापि व्याधस्य लीनिपूनतीत्य
द्वौ मृगौ स च व्याधः । अहन्तु तस्य हृत्तादिषु द्वयं कोदण्डञ्च आचिप्य
मृगावबधिषं, तत्रैकः सपत्नाकृतः अपरो निष्पत्नाकृतः पपात । एकञ्च
मृगं मृगयवे दत्त्वा अन्येन तथोरात्मनश्च वृत्तिम् अकार्षम् । तेन च
कर्मणा तुष्टं किरातमपृच्छम्—‘अपि जानासि माह्विषतीवृत्तान्तम्?’
इति । असौ आचष्ट—‘तव व्याघ्रत्वचो विक्रीय अद्य एवागतोऽहं,
किं न जानामि? प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो मित्रवर्मदुश्चितरं
मञ्जुवादिनीं लिप्सुरभ्येति, तेन एव उत्सवोत्तरा पुरी’ इति ।

तदाकर्ण्य कण्ठे वृद्धमत्रवं—‘धूर्त्तां मित्रवर्मा दुहितरि सम्यक् प्रति-
पत्या मातरं त्रिष्टय्य तन्मुखेन बालकमाकृष्य जिघांसति, तत् प्रतिगत्य
कुशलमस्य सद्धान्ताञ्च देयं रक्षा निवेद्य ‘कुमारः शार्दूलभक्षितः’
इति प्रकाशमाक्रोशः कार्य्यः । स दुर्मतिरन्तःप्रौतो वह्निर्दुःखं दर्शयन्
देवीमनुनेष्यति । पुनस्तथा त्वन्मुखेन स वाच्यः, ‘यदपेक्षया त्वन्मतमति-
क्रमितवती सोऽपि बालः पापिन भे परलोकमगात्; अद्य तु त्वदा-
देशवर्तिनी एवाहम्’ इति । स तद्योक्तः पगं प्रौतिमापत्यते । अद्य
विषयुक्तया मालया असौ धर्मयित्नुनागतः पापः ‘स एवायम् असि-
प्रहारस्तं पापीयसो भवतु यदि अस्मि पतिव्रता’ इति तथा प्रहर्त्तव्यः,
यथा सद्य एव प्राणान् त्यजेत् । ततश्च सा माला गूढमगदेनानेन
सङ्गमिते अम्भसि क्षालिता खदुहिते देया । मृते तस्मिन् तस्याञ्च
निर्विकारायां सत्यां ‘सती’ इत्यंघ्रिनां प्रकृतयोऽनुवर्त्तिष्यन्ते । प्रचण्ड-
वर्मणे च सन्देष्टव्यम् ‘अनाथकम् इदं राज्यम्, अनेनैव सह बालिका इयं
स्त्रीकार्या’ इति । आवाञ्च कापालिकत्रयश्चक्रौ देव्या एव दीयमान-
भिश्चो पुरात् वह्निरुपमशानं वक्ष्यावः । पुनरार्यपायान् पौरवृद्धान्
मन्त्रिवृद्धान् एकान्ते ब्रवीतु देवो ‘स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या
कृतः प्रसादः, ‘चतुर्थोऽहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति, पञ्चमेऽहनि
रेवातटवर्तिनि मङ्गवने परीक्ष्य जनेषु निर्गतेषु कवाटमुद्वाञ्च त्वन्मुतेन
सह काऽपि द्विजकुमारो निर्शास्यति । स राज्यमिदम् अनुपात्य बालं
ते पित्रो पदे प्रतिष्ठापयिष्यति । स खलु बालो मया व्याघ्री-
कृपया तिरस्कृत्य रचितः । सा च इयं व्रत्सा मञ्जुवादिनी तस्य

द्विजसुतस्य दारत्वेन कल्पिता' इति । तदेतदतिरक्ष्यं युष्मासु सुगुहं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्याते' इति ।

स च स्थविरोऽतिहृष्टः प्रयातः सर्वमथं यथाऽऽदिष्टं समपादयत् । प्रतिदिशञ्च लोकवादः प्रासर्पत् 'अहो माहात्म्यं पतिव्रतायाः !! असि-प्रहार एव असौ मालाप्रहारस्तस्मिन् जातः, न शक्यमुपधियुक्तमेतत् वक्तुं, यतस्तदेव दत्तं दाम दुहित्रे स्तनमण्डनमेव जातं नास्या मृत्युः, योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्तते स भस्मैव भवेत्' इति ।

अथ महाप्रतिवेशं मां पुत्रञ्च भिक्षाथे प्रविष्टं दृष्ट्वा सा देवो प्रसूतस्तनी सहर्षमब्रवीत्—'भगवन् ! अनुगृह्यतामथं जनः, मया एकः स्वप्नो दृष्टः, स किं सत्यः ?' । मयोक्तं—'फलमस्य अथ एव द्रव्यसि' इति । अथ मदर्शनरागबद्धसाध्यसां मञ्जुवादिनीं प्रणम्य भूयोऽवदत्—'तच्चेन्मिथ्या, सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्वो मया निरोड्व्यः' इति । अहन्तु 'तथा' इत्युक्त्वा पृष्ठत आयान्तं नालीजङ्गमपृच्छ—'क असौ प्रचण्डवर्मा ?' । सोऽवदत्—'राज्यमिदं मम इति कृतमतिराख्यानमण्डप एव तिष्ठति ।' 'यदि एवमुद्याने तिष्ठ' इति तं वृद्धमादिश्य तत्राकारिकपाश्च परिच्छेदान् अङ्गादपनीय तद्रक्षणं राजपुत्रं नियुज्य कृतकुशीलववेशः प्रचण्डवर्माणमेत्य रञ्जयन् प्रमत्तमेनं सहसा कुरिकया वक्षसि प्रहृत्य अन्याञ्च तदनुचरान् निपात्य प्राकारम् अत्यलङ्घयम् । आगत्य च पुनर्नालीजङ्गसविधिं प्रतिमुक्तपूर्ववेशः सह कुमारं मत्कर्मतुमुलराजवर्त्मना श्मशानोद्देश-मभ्यगाम् । पूर्वमेव तस्मिन् दुर्गागृहे प्रतिमाभिश्चानि एव मया कृतं स्थूलप्रस्तरस्थगितवाञ्छद्वारं विलम् । निशीर्थं च वर्षवरोपनीतमहाह्वरज-भूषणपट्टनिवसनौ तं विलमावां प्रविश्य तूष्णीम् अतिष्ठाम् ।

देवो तु पूर्वशुः प्रचण्डवर्मणे अग्निसंस्कारं दत्त्वा चण्डवर्मणे तामवस्थामश्रक्रेन्द्रोपधिकृतामेव सन्दिश्य उत्तरदुः प्रत्यूर्षसि पौरामात्य-परिव्रता अभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा सर्वजनसमक्षं तद्भवनं परीक्ष्य सङ्केतानुरूपं महान्तं पट्टहनादम् अकारयत् । तेन च नादेनाहं दत्त-सञ्च; शिरसा एव उत्लिच्य सप्रतिमं लोहपादपीठम् एकतः निवेश्य निरगमं, निरगमयञ्च कुमारम् । अथ यथापूर्वमर्चयित्वा देवोम् उवाटितकपाटः प्रत्यक्षीभूय विस्मिताः सर्वाः प्रकृतोरभ्यर्था—'देवा

विन्ध्यवासिनी मन्मुखिन एव वः समाज्ञापयति 'मया सकृपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्य रक्षितोऽयं बालोऽय दत्तः । अद्य प्रभृति मत्पुत्रतया अयं परिगृह्यताम् ।' माञ्च अस्य रक्षितारं मन्यध्वं, रक्षणवेतनञ्च अस्य स्वसा मञ्जुवादिनी' इति ।

श्रुत्वैतत् 'अहो !! भाग्यवान् भोजवंशः, यस्य त्वं देवीदत्तो नाथः' इति परां प्रीतिमन्वभवन् प्रकृतयः । सा तु मे श्वश्रूः तदहरेव परमप्रीता यथाविधि दृष्टितरं मन्त्रमदात् । आगतायाञ्च यामिन्यां सम्यगेव तद्विलमपूरयम् । सर्वे च मां देवांशं राजपुत्रञ्च देवोपुत्रं मन्यमाना मदाज्ञां नात्यवर्तन्त । कुमारञ्च विधिवदुपनाय्य पाठयन् नोतिशास्त्रं राजकार्यमन्वतिष्ठम् ।

अथ क्रमेण मितवर्ममन्त्रिणमार्य्यकेतुं नाम कौशलाभिजनत्वात् कुमारमाटपञ्चं मन्त्रिगुणोपेतं नालीजङ्घेन परीच्य सहायं कृत्वा सत्यशौचयुक्तान् अमात्यान् विविधव्यञ्जनांश्च गूढपुरुषान् नियोजयन् स्व-परराष्ट्रेषु विविधेन कौशलेन उपायान् प्रयुञ्जन् अतिष्ठं, व्यचिन्तयञ्च—'सर्वोऽपि अतिशूरः सेवकवर्गो मयि तथाऽनुरक्तो यथा आज्ञया जीवितमपि दृणाय मन्यते । राज्यद्वितयसैन्यसामग्र्या च न अह-मश्मकेन्द्रात् वसन्तभानोर्नूनो नीत्याविष्टश्च । अतस्तं पराजित्य विदर्म-पतेरनन्तवर्मणस्तनयं भास्करवर्माणां पित्रेण पदे स्थापयितुमलम् अस्मि । अथञ्च राजसूनुः 'भवान्याः पुत्रः अहञ्च तत्साहाय्ये नियुक्तः' इति सर्वत्र किंवदन्तो । इदञ्च मत्कपटं न केनापि विदितम् । अत्रस्थाञ्च अस्मिन् भास्करवर्मणि 'अयमस्मत्स्वामिनोऽनन्तवर्मणः पुत्रो भवान्याः प्रसादात् एतद्राज्यमवाप्सति' इति बद्धाशा वर्तन्ते । अश्मकेन्द्रबलञ्च राजपुत्रस्य भवानोपुत्रत्वं त्रिदित्वा 'देवशक्तेः पुरो न बलवती मानवी शक्तिः' इति अस्माभिर्विग्रहे चलचित्तम् इवोपलक्ष्यते । मौलाः प्रकृतयश्च स्वत एव राजसुताभ्युदयकाङ्क्षिण्यः, मया पुनर्दानमानादिना विश्वासिता विश्लेषेण राजपुत्रमेवाभिकामयन्ते । अश्मकेन्द्रान्तरङ्गाश्च भृत्याः मदीयैः गुरुषुः प्रभृतां प्रीतिसुत्याद्य मदाज्ञया रक्षसि इत्यमुपजप्ताः 'यूष्-मस्मिन्निवाशि मित्राणाञ्च शुभोदकं वचो वाचमेव । ये भवानोवरपुत्रं त्यक्त्वा वसन्तभानोः प्रचीया धोक्षन्ति तेषां नियतम् अन्तकभवन्-

गमनम् । तत् यदि सपरिजनाः सुखेन स्थातुमिच्छथ तदा अनन्तवर्मतनयं
भास्करवर्माणमनुसरथ ।' इति आकर्ष्य बहवोऽश्मकेन्द्रभृत्या महशे
एवावर्तन्त ।

अथाश्मकेन्द्रोऽपि अभिन्तयत्—'राजसूनोर्मौला; प्रजाः सर्वा एव
एनमेव प्रभुमभिलषन्ति, मदीयञ्च आभ्यन्तरो भृत्यवर्गः भिन्नमना इव
लब्धते । यदि अहमुपेक्षमाणलिष्टामि तत उत्पन्नोपजापं स्वराज्यमपि
नालं रञ्जितुम् । अतोऽविलम्बमेव अभिन्नमनोभिः कतिपयैर्बलेः समेतः
विग्रहं रचयामि' इति कृतमतिः मृत्युमुखमिवास्मत्सैन्यमभ्ययात् ।
तमभ्यायान्तमालोक्य राजपुत्रेण साङ्गे तुरगाधिरूढोऽभ्यसरम् । तावत्
सर्वा एव तस्मैनाः 'यद्यमेतावतोऽपरिमितस्य अस्मत्सैन्यस्य उपरि एक
एव अभ्यागच्छति तदत्र भवानोवर एव असाधारणो हेतुः' इति निश्चित्य
आनेख्यलिखिता इव अवस्थिताः ।

ततो मयाऽभिगम्य सङ्गराय समाहृतो वसन्तभानुः समेत्य मामसि-
प्रहारेण दृढमभ्यहन । अहन्न शिञ्जावनेन त्रिफलिनतप्रहारः प्रति-
प्रहारेण तं विनाश्य तच्छिरोऽवनौ विनिपात्य सैनिकान् सर्वान् अवदम्—
'अतःपरमपि ये युयुत्सवः, ते समेत्य मया सह युध्यन्ताम् ; नो चेत् राज-
तनयचरणशरणा भवन्तु ।' महचनमाकर्ण्य सर्वेऽपि अश्मकेन्द्रसैवकाः
स्वस्ववाहनेभ्यः समवतीर्य राजसूनुमानस्य तद्वशवर्तिनोऽभवन् । ततोऽहम्
अश्मकराज्यं राजसूनुमात् विधाय तद्रक्षणार्थं मौलान् खानधिकारिणो
नियुज्य आम्नोभूतेन तस्मैचेन साकं विदर्भान् अन्येत्य राजधान्यां तं
पित्रेण पदे न्यवेशयम् ।

अथ एकदा मात्रा सहावस्थितं तं राजानं व्यजिज्ञपं—'मया
एकस्य कार्यस्य आरम्भश्चिकीर्षितः, स यावन्न सिध्यति तावन्मया न कुवापि
अवस्थातुं शक्यम् ; अत इयं मद्गार्था त्वद्गिनी मञ्जुवादिनी कियन्त्यहानि
त्वदन्तिकमेव तिष्ठतु ; अहं यावदिष्टजनोपलभं भुवं विभ्रम्य तमासाद्य
पुनरहं समेष्यामि ।' इत्याकर्ण्य मात्राऽनुमतेन राजा अभिहितम्—'आर्य्य !
अस्माकमेतद्राज्योपलभस्य असाधारणो हेतुर्भवान्, भवन्तं विना क्षणमपि
मया राज्यधूरियं न निर्वाह्या, तत् किमेवं ब्रवीति भवान् ?' इति ।
मया उक्तं—'त्वया न अत्र किमपि चिन्तनीयं, योऽयं ते सचिवरत्नम्

आर्य्यकेतुरस्ति, म ईदृशानां बहूनां राज्यानां धुरं बोदमलम्, अतस्मिन् न्युज्य गमिष्यामि ।” इत्येवमाश्वासितोऽपि समाटकोऽसौ विविधै-
रायुधैः कियन्तं कालं मां प्रयागोपक्रमात् न्यवर्त्तयत्, प्रादाच्च
उत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्मणो राज्यं मङ्गलम् । अहञ्च तद्राज्यं स्वायत्तं
कृत्वा राजानमामन्त्रा यावत् भवदन्वेषणार्थं व्रजामि तावत् अङ्गनाथेन
सिंहवर्मणा स्वसाहाय्याय आकारितोऽत्र समागतः पूर्वपुण्यपरिपाकात्
स्वामिना समगंसि ।”

इत्याकर्ण्य सम्प्रहृष्टाः सर्वे कुमाराः पाटल्यां यौराज्यमुपभुञ्जानं पूर्ण-
सङ्केतितं मभार्य्यं सोमदत्तमानाय यावत् परस्परमानन्दमनुभवन्ति तावत्
पुष्यपुराद्राजः पत्नमादाय राजहंसस्य समागता राजपुरुषाः प्रणम्य
राजवाहनं व्यजिज्ञपन्—“कुमार ! देवस्य पितृस्ते आज्ञापत्वं
गृह्यताम् ।” इत्याकर्ण्य सादरं तत् गृह्णीत्वा राजवाहनः सर्वेषां शरणवता
तदवाचयत् ।—

“स्वस्ति श्रीराजहंसभूपतिः पुष्यपुरात् चम्यामधिवसतो राजवाहन-
प्रमुखानाशास्य निगदति यथा. यूयमितो मामामन्त्रा प्रस्थिताः
पथि कस्मिंश्चित् वनोद्देशे उपाश्रित्वालयं स्कन्धावारं निधाय स्थिताः ।
तत्र राजवाहनं निशि शिवालये शिवगुजार्यं स्थितं प्रातरनुपलभ्य
अवशिष्टा सर्वेऽपि कुमाराः ‘सह एव राजवाहनं न राजहंसं
प्रणास्यामो न चेत प्राणांश्चक्ष्यामः’ इति प्रतिज्ञाय सैन्यं परावर्त्य
राजवाहनमन्वेषुं पृथक् प्रस्थिताः । एवं भवद्द्वत्तान्तमाकर्ण्य मैनि-
केभ्यः असह्यशोकसागरे निमग्नोऽहं ‘वामदेवाश्रमं गत्वा तद्विदितं
कृत्वेतं द्वत्तान्तं प्राणांस्तद्व्यामि’ इति निश्चित्य तदाश्रमगतस्मं मुनिं
प्रणम्य यावत् तिष्ठामि, तावदसौ त्रिकालवेदी विदितान्मदभिप्रायः
सादरमवादीत्—‘राजन् ! विदितं ते समोहितम्, एतं हि त्वत्कुमाराः
राजवाहननिमित्तं कियन्तं कालमापदमासाद्य भाग्योदयात् असाधारण-
विक्रमकौशलाभ्यां विहितदिविजयाः प्रभूतानि राज्यानि उपास्युः तव
पादाभिन्दनार्थमन्विरेणागमिष्यन्ति, तदत्र म् साहसं कार्ज्वै.’ इति ।
तदाकर्ण्य तत्रत्ययात् धैर्य्यमालम्बा स्थितं मामद्य असौ मुनिराज्ञापयत्—
‘राजन् ! राजवाहनप्रमुखाः सर्वे कुमाराः साम्प्रतं समोहितमिच्छिताम-

शोभिनश्चन्यायां समेताः, तत् प्रेयतामाज्ञापकं सेवकैः' इति अहमाज्ञापकमिदं भवतां प्रेषयम्; अतःपरच्छेत् क्षणमपि विलम्बं विधास्यथ, ततो मां जननीञ्च वसुमतीं कथाऽवशेषावेव श्रोष्यथ इति ।”

एवं पितुराज्ञापकं श्रुत्वा सराजवाहनाः कुमाराः वशीकृत-
राज्यरक्षणसमर्थान् आप्तान् पुरुषान् स्थाने स्थाने नियुज्य कियता
सेन्येन मार्गरक्षां विधाय पूर्ववैरिणां मालवेन्द्रं मानसारं पराजित्य
तद्राज्यं वशीकृत्य चण्डवर्मणा मन्त्रिणा पूर्वं कारागृहे निक्षिप्तं
पुष्पोद्भवं कुमारं समर्थ्य मोचयित्वा स्वस्वभार्यामहितः पुष्पपुरं
गत्वा राजवाहनम् अवन्तिमुन्दर्या समेतं पुरस्कृत्य तस्य राजहंसस्य
मातुर्वसुमत्याश्च चरणान् ववन्दिरे । तो च पुत्रमनागमेन परमा-
नन्दमनुभवन्तौ वामदेव' समीच्य सर्वान् कुमारानाज्ञापयत्—“भवन्तः
सर्वेऽपि साम्प्रतं स्वानि स्वानि राज्यानि गत्वा न्यायेन परिपाल-
यन्तु, यदा च इच्छा पनर्भवति तदा पितोश्चरणाभिवन्दनाय आगन्तव्यम् ।”
ततस्ते सर्वेऽपि कुमारास्तन्मुनिवचनं शिरसि आदाय तं प्रणम्य पितरो
च दिग्विजयं पुनर्विधाय मुनिसन्निधौ स्थितं पितरं राजहंस-
मुपागमन् ।

अथ राजा कुमाराणां स्वस्वचरितानि आकर्ण्य परमप्रीतो मुनिं
सविनयं व्यजिज्ञपत्—“भगवन् ! तव प्रसादादस्माभिर्मनुजमनो-
रथाधिकं सुखमधिगतम् । अतःपरं मम भवच्चरणसन्निधौ स्थित्वा
आत्मसाधनमेव विधातुमुचितं, तत् पुष्पपुरराज्यं मालवराज्ये च
राजवाहनमभिषिच्य अवशिष्टानि राज्यानि नदभ्यः कुमारेभ्यो
यथायथं सम्प्रदाय ते च कुमारा राजवाहनवशवर्तिनस्तदैकमत्या
समग्रां भुवमकण्टकां यथा उपभुञ्जन्ति तथा विधेयं स्वामिना” इति ।
मुनिरवदत्—“कुमाराः ! अयं वो जनकः वयःसमुचिते पथि वर्तमानः,
अस्य मदाश्रये स्थित्वा वानप्रस्थाश्रमाश्रयणं सर्वथा भवद्भिर्न निवार-
णीयम् । भवन्तश्च पितृमन्निधौ न सुखमवाप्स्यन्ति” इति अभिधाय
राज्यानि कुमारेभ्यो यथायथं विभज्य प्रादात् । ते च मुनेः पितुश्च
आज्ञां शिरसा आधाय राजवाहनं पुष्पपुरे अवस्थाय तदनुज्ञया
स्वानि स्वानि राज्यानि गत्वा न्यायेन प्रतिपालयन्तः स्नेह्या पितोः

सुक्राग्निं गतागतमकुर्वन् । एवमवस्थितास्ते कुमाराः सर्वमपि भूमण्डलं
परस्परम् ऐकमत्येन परिपालयन्तः परमसुखेन कालमत्यवाहयन् ।

इति अष्टमोच्छ्वासः ।

इति श्रीदण्डिभक्तं दशकुमारचरितं गद्यकाव्यमवलम्ब्या
श्रीजोवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण विरचिता
सङ्क्षिप्तदशकुमारचरितकथा समाप्ता ।

दशकुमार-चरितम् ।

पूर्वपीठिका ।

प्रथमोच्छ्वासः ।

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतघृतिभवनान्धोरुहो नालदण्डः
चौषीनीकूपदण्डः चरदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।
ज्योतिषक्राचदण्डस्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधदोषिणा कालदण्डः ॥ (१)

प्रथम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दमंत्रेण ।

व्याख्या दशकुमारस्य क्रियते कालवोधिनी ॥

(१) ब्रह्माण्डेति ।—दृतीयत्वद्योतनाय ब्रह्माण्डेत्यादि विशेषणानि । ब्रह्माण्डं विश्वं, तदेष कर्म तस्य दण्डः आचारव्यतिरिक्त्यर्थः, शतघृतिः ब्रह्मा, तस्य भवनस्य चण्डित्पट्टदण्ड, अन्धोरुहः पद्मस्य, नालदण्डः, तथा च, तावत्पर्यन्तव्याप्तित्वात् चरदण्ड-कालदण्डेत्यादित्वं गम्यते ; चौषी प्रप्यो एव, नीः तरुणः, तथाः कूपदण्डः गुणदण्डः, "नास्तुल्" इति यस्य भाषाप्रसिद्धिः ; यदा—कूपदण्डः कण्ठदण्डः, "ङाङ्" इति यस्य भाषाप्रसिद्धिः, चरतो प्रवहन्ती, या चमरसरित् मन्दाकिनो, सैव पट्टिका पताका, तथाः केतुदण्डः ध्वजव्यतिः, ज्योतिर्यंजमण्डली एव, अक्रं रघाङ्, तस्य अक्षदण्डः नाभिकपकाष्ठविशेषः, विद्वन्मानसराजदंसेत्यादाविव अक्रमण्डः समूह-रकाङ्कपोभयायंक्तत्वात् श्लिष्टः, त्रिभुवनानां विजयस्य व्यापनकपस्य, कण्ठदण्डः, तथा विबुधदोषिणाम् असुराणां, कालदण्डः समदण्डसदृशः, (त्रैविक्रमस्य वामनस्याह-निमिष) त्रैविक्रमः अङ्घ्रिदण्डः चरणदण्डः, विशेषणसामर्थ्यात् दृतीय इति भावः,

अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाणा शश्वदगण्यपण्यविस्तारित-
मणिगणादिवस्तुजातव्याख्यातरत्नाकरमाहात्म्या (२) मगधदेश-
शेखरीभूता (३) पुष्यपुरी नाम नगरी। तत्र वीरभटपटलोत्तरङ्ग-
तुरङ्गकुञ्जरमकरभीषणसकलरिपुगणकटकजलनिधिमथनमन्दरा-
यमाणसमुद्गण्डभुजदण्डमण्डलः (४) पुरन्दर-पुराङ्गणवनविहरण-
परायण-तरुणगणिकागण-गौयमानया (५) प्रतिमानया (६) शरदिन्दु-
कुन्द-घनसार-नीहार-हार-मृणाल-मराल-सुरगज-नीर-क्षीर-गिरौ-

ने तत्र, "वैविकमस्ते" इत्यत्र "वैविकमो वः" इति क्वचित् पाठः ; तथात्वे वः शुष्माकं,
श्रेयः कल्याणं, वितरत् ददात् । रूपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—“रूपकं
हृदयतारोपात् विषयं निरपह्नवं” इति । अत्र पद्ये दण्डशब्दस्य प्रायश एकाधेत्वात्
अनधीकृतत्वं दोषः । स्रग्धरा इत्तम् ।—“सङ्घेयानां त्रयेण विमुनिवतियुता
स्रग्धरा कीर्तितेयम्” इति लक्षणात् ।

(२) समस्तेति ।—समस्तानां नगरीणां निष्कषः गण्यपरीवाच्यानम् आदर्शो वा,
न इव आचरतीति तथोक्ता, (निकषशब्दादाचारार्थे कण्ठ्) । शश्वदिति ।—शश्वत्
निरन्तरम्, अगण्यैः असङ्ख्यैः, पण्यैः विन्नेयैः, विस्तारितैः मणिगणादिवस्तुजातैः
रत्ननिचयादिदिव्यमङ्गैः, व्याख्यातं निवेदितं, रत्नाकरस्य समुद्रस्य, रत्नानाम् आकरस्य
अनेषां, माहात्म्या माहिमा यथा तन्माभूता विविधानेकारणपूर्वतापणा इत्यर्थः ।

(३) मगधेति ।—मगधदेशस्य शेखरीभूता शिरोभूतपण्यरूपा ।

(४) वीरंति ।—वीराणां भटानां धीमानां, पटलाणि मथाः, उत्तरङ्गा उन्नताः,
तुरङ्गा श्रेयः, कुञ्जराः हस्तिगण्य, मकरा जलजन्तुविशेषा इव, तैर्भीषणं भयङ्करं,
अकृपाना रिपुगणानां कटकं भेष्यं, जलनिधिरिव, तस्य मथने मन्दरायमाणं मन्दरादि-
रिवाचरत्, समुद्गण्डं समुद्रतं, भुजदण्डमण्डलं बाहुदण्डपुगलं यस्य तद्योविषयः ।

(५) पुरन्दरेति ।—पुरन्दरस्य इन्द्रस्य, पुरम् अमरावती, तस्य अङ्गणे अक्षरी,
अदृक्मं मन्दमनिति यावत्, तत्र विहरणे विहारं, परायणानां तत्पराणां, तच्छीनां
पुत्राणां, गणिकाणाम् असुरसामित्यर्थः, गणैः वर्गैः, गौयमानया कीर्त्यमानया ।

(६) प्रतिमानयेति ।—अति अधिकं, मानं परिमाणं धत्वास्तथा मङ्गला इत्यर्थः ।

(७) शरदिति ।—शरदिन्दुः शरणाधीनः अन्धः, कुन्दं त्रासकुमुदविशेषः,

षाट्ठहामकैनासकांशनीकाशमूर्त्यां (७) रचितदिगन्तरालपूर्यां (८)
कीर्त्या अभितः सुरभितः. स्वर्नोकशिखरोरुचिररत्नरत्नाकरवेना-
मेखलावलयितधरणीरमणीसौभाग्यभोगभाग्यशान् (९) अनवरत-
यागटच्चणारक्षितगिष्टविशिष्टविद्यासम्भारभासुरभूसुरनिकरो (१०)
विरचितारातिसन्तापेन प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्यहंसो (११)

चनसारः चन्दनरसः कर्पूरं वा, नीहारः हिमं, चारः भौक्तिकसक्, सृष्टार्थं पञ्च-
मूलस्थितसूत्रावयवसुकोमलधवलतन्तुविशेषः, मरालः राजहंसः, सुरगणः ऐरावतः,
नीरं जलं, क्षीरं दुग्धं, गिरौश्लेष इत्यर्थः. अट्टहासः हास्यविशेषः, केलासः रजत-
गिरिः, काश तदःस्थलविशेषकृष्णं, तैः नौकाया सदृशी, मूर्त्तिर्ध्वान्तवाभूतया,
अतिशुद्धीश्वलया इति भावः । (सदृशी इत्यर्थे नौकाशब्दोऽनन्वित्यसमासः) ।

(८) रचितेति ।—रचिता कृता, दिग्गन्तु अन्तरालस्य पूर्णिः पूरणम्,
आच्छादनमित्यर्थः, यथा तद्योक्तया सर्वदिग्गन्त्यापिन्था इत्यर्थः ।

(९) कौत्यां यमसा, अभितः समन्तात्, सुरभितः आनीदितः, विख्यातश्च ।
स्वर्नोकैति ।—स्वर्नोकानां स्वर्गवाहिनां, शिखरेषु चूडासु मुकुटेषु वा, उरुषि मङ्गलिकं,
मङ्गलार्थीति भावः, चरित्राणि मनोज्ञानि, रत्नानि यस्य तादृशी यो रत्नाकरः
समुद्रः, तस्य वेला तटं, ("वेला आनीरनीरयोः" इत्यमरः) सा एव मेखला काची,
तथा वलयिता मण्डलिता, वेष्टितेत्यर्थः, या धरणी पृथिवी एव, रमणी तस्याः सौभाग्येन
शुभगत्वेन, वाङ्मयेन इत्यर्थः, यो भोगः तत्र भाग्यं विद्यते यस्य तथाभूतः, प्रियतमाया
इव ससागराया परित्रया भोगे निरत इति भावः ।

(१०) अनवरतेति ।—अनवरतं निरन्तरं, यो यागः यज्ञानुष्ठानं, तस्य
दक्षिणाभिः वैश्वपुरस्कारविशेषैः, रचितः प्रतिपालितः, शिष्टानां ज्ञानप्रज्ञतीर्णा,
विशिष्टानां मङ्गला, विद्यासम्भारेण विद्यावित्तारेण, भासुराणां दीप्तिमतां, स्व-
प्रतिष्ठानानिति याचनं, भूसुराणां त्राह्मणाणां, निवारः समुद्रः यैव तादृशः ।

(११) विरचितः कृतः, जनित इत्यर्थः, अरातीनां शत्रूणां, सन्तापो येन
तादृशेन प्रतापेन तेजोविशेषेण, ("स प्रतापः प्रभाषश्च यजेतः कोषदण्डजम्"
इत्यमरः) सततं प्रतिदिनं, तुलितः समीकृतः, विबन्धमध्यहंसः अन्तरीक्षमध्यधरः सूर्या
यैव तथादिधः, तेजसा मध्याह्नसूर्येणिव इत्यर्थः ।

राजहंसो नाम घनदपंक्तन्दर्पभीन्दर्यसोदर्यहृद्यनिरवद्यरूपो(१२)
भूपो बभूव । तस्य वसुमती नाम सुमतिर्नीलावती कुलशेखर-
मण्यो(१३)रमण्यो बभूव । रोषरूत्वेण निटलात्वेण भस्मोक्तचेतने
मकरकेतने तदा मयेनानवद्या वनितेति मत्वा तस्या रोलम्बा-
वल्लो केशजालं, प्रेमाकरो रजनीकरो विजितारविन्दं वटनं,
जयध्वजायमानो मौनो जायायुतोऽक्षियुगलं, (१४) मकलसैनि-
काङ्गवीरो मलयसमीरो निश्वासः, (१५) पथिकहृद्दहनकरवालः

(१२) घनेति ।—घनः सान्द्रः, अत्यन्त इत्यर्थः, दपंः रूपजनित इति भावः
यस्य मः, रूपेणापतित इत्यर्थः, यः कन्दर्पः कामः, तस्य यत् सौन्दर्यं तस्य सौदर्यं
सङ्घोदरं, सममित्यर्थः, हृद्यं मनोघ्नं, निरवद्यम् अनिन्द्यं, रूपं यस्य तथोक्तः, रूपेण
कन्दर्पसम इत्यर्थः ।

(१३) सुमतिः अतिवृद्धिमती । नीलावती विलासवती, बहुविलासपूर्णेत्यर्थः ।
कुलस्य वंशस्य, श्रेष्ठरं शिरोभूषणं, तस्य मणिः रत्नभूतेत्यर्थः, राजकुलस्य विशेषण
आदरणीयेति भावः ।

(१४) रोषरूत्वेण क्रोधनिष्ठुरेण, "रोषरूत्वेण" इति क्वचित् पाठः ; निटलात्वेण
खलाटचक्षुषा, इदमेत्यर्थः । (निटले ललाटे चक्षु यस्य यच्च समासान्) ।
भस्मोक्तचेति ।—भस्मोक्तता नाशिता, चेतना यस्य तादृशे, दग्धे इति यावत् । तदा
तस्मिन् काले, मयेन मङ्गसा मदनमकलजनितेन मङ्गसिचेति भावः । अन्वया
अनिन्द्या, सर्वाङ्गसुन्दरीति यावत्, वनिता रमणी, कामस्येति भावः, मत्वा इयं
कामपत्नी इतिरिति मत्सेत्यर्थः । रोलम्बावल्लौ ध्वजश्रेणी, कामस्य मङ्गश्रेणीति भावः,
तस्याः बहुमत्याः, केशजालं केशकलापः, काङ्गोऽन समत्वं समभूदिति विभक्ति-
विपरिवासेनान्वयः । एवं सर्वत्र । प्रेमाकरो परमप्रेमपातमित्यर्थः, रजनीकरः
अन्द्रः, विजितम् अरविन्दं पश्यंति तस्माभूतं, वटनं समभूदित्यर्थः । जयध्वजायमानः
विजयपताकाभ्यनदृश्यमदृश्यः, जायायुतः सखीक इत्यर्थः, मौनः, आरक्षेति शेषः,
अक्षियुगलं नेत्रे इत्यर्थः ।

(१५) सकलेति ।—सकलेषु वेदिशास्त्रेषु सेवेषु मध्ये, वीरः प्रधानभटः,
मलयसमीरः निःश्वसः, तस्मा इत्यनेनान्वयः सर्वत्र ।

प्रबालसाधरविम्बं, (१६) विजयशङ्खो वन्धुरा लावण्यधरा कन्धरा,
पूर्णकुम्भी चक्रवाकानुकारी पयोधरो, (१७) ज्यायमाने मादंवा-
समाने विमलते वाहू, (१८) ईषदुत्फुल्लावतंस-कङ्कारकोरको
गङ्गावत्सनाभिः (१९) नाभिः, दूरीकृतयोगिमनोरथो चैत्ररथो-
ऽतिघनं जघनं, (२०) जयस्तम्भभूते सौन्दर्यभूते विघ्नितयतिजना-
रम्भे रम्भे चोक्त्युगम्, आतपत्रसहस्रपत्रं पादद्वयम् (२१) अस्त्रभूतानि

(१६) पथिकेति ।—पथिकानां हत हृदयं, तस्य दलने करवालः असिलरूपः,
प्रवालः नवपङ्क्तयः, अधरविम्बं विम्बतुल्यौष्ठम् ।

(१७) विजयशङ्ख एव वन्धुरा उपप्रतापता, लावण्यधरा लावण्यपूर्णव्यर्थः,
कन्धरा शोभा, साम्यत्वं तयोस्तुल्यरूपत्वात् । चक्रवाकानुकारी चक्रवाकसदृशो,
पयोधरो सगो ।

(१८) ज्यायमाने ज्या धनुर्गुणः, सेवाचरतः (इति कण्ड्) भौर्वीसदृशे । मादंवेन
मौक्त्युत्साहेन, असमाने अत्यर्थे, विमलते ख्यालतन्तू, तस्या वाहू समभ्रुतःमिति
विभक्तिविपरिणामेनात्यर्थः ।

(१९) ईषदिति ।—ईषत् अल्पम्, " फुल्लः विकस्वरः, अवतंसः कर्णभूषणो-
क्त इत्यर्थः, कङ्कारकोरकः रक्तसन्धककलिका, " रक्तकन्वल " इति भाषा, उत्फुल्ल-
त्वात् तत्कोरकस्य नाभिसदृशाकारत्वम्, (" कलिका कोरकः पुमान् " इत्यमरः)
गङ्गाया आवर्तः जलधनः, (" स्वादावर्तोऽश्वसां धनः " इत्यमरः) तस्य सनाभिः
सोदरः, सदृश इत्यर्थः ।

(२०) दूरीकृतैति ।—दूरीकृतः निराकृतः, योगिनां मनोरथः योगाभिलाष
इत्यर्थः येन तादृशः, योगिनां योगधनकारकः इत्यर्थः । चैत्ररथः नन्दनकानन-
मित्यर्थः, अतिघनम् अतिसान्द्रं, विमालमित्यर्थः, अतिमेघस्वानय, एवञ्च जघन-
स्वातिघनत्वाच्चैत्ररथसादृश्यम् ; चैत्ररथस्य योगिजनानां योगधनसम्पादकत्वात्
दूरीकृतयोगिमनोरथेत्यादिविशेषश्च योज्यम् । जघनं कटिपुरोभागः, (" स्त्रीकथ्याः
जघनं पुरः " इत्यमरः) ।

(२१) विघ्नितैति ।—विघ्नितः विहृतः, योगिजनानाम् आरम्भो योगाभ्यासकथो
वाभ्यां तादृशे, एकस्याः कन्दर्पसम्भवेन अपरस्याः सौन्दर्यवत्त्वेन तथात्वम् ; रम्भा
कदली, असुरीभेदश्च । आतपत्रं हतं, तद्रूपं सहस्रपत्रं अमलम् एव पादद्वयम् ।

प्रसूनानि(२२) तानि इतराणि अङ्गानि समभूवन्निव । विजिना-
मरपुरे पुष्पपुरे निवसता सा वसुमती वसुमतीव मगधराजेन
यथामुखमन्वभावि (२३) । तस्य राज्ञः परमविधेया (२४) धर्म-
पालपद्मोद्भवसितवर्मनामधेया धीरधौषणाऽवधौरितविबुधाचार्य्य-
विचार्य्यकार्य्यसाहित्याः (२५) कुलामात्यास्त्रयोऽभूवन् । तेषां
सितवर्मणः सुमति-सत्यवर्माणी, धर्मपालस्य सुमन्त्र-सुमित्र-काम-
पालाः, पद्मोद्भवस्य सुश्रुत-रत्नोद्भवाविति तनयाः समभूवन् । तेषु
धर्मशीलः सत्यवर्मा संसारासारतां बुद्ध्वा तीर्थयात्राऽभिलाषो
देशान्तरमगमत् । विटनटवारनारौपरायणो दुर्विनोतः कामपालो
जनकाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य भुवं बभ्राम । रत्नोद्भवोऽपि
द्वाणिल्यनिपुणतया पारावारतरणमकरोत् । इतरे मन्त्रिसूनवः
पुरन्दरपुरातिथिषु पितृषु यथापूर्वम् (२६) अन्वतिष्ठन् । ततः
कटाचिन्धानाविधमहटायुधनेपुण्य-रचितागण्यजन्य-राजन्यमौलि-
पालिनिहितनिश्चितसायको(२७) मगधनायको मालवेश्वरं(२८)

(२२) प्रसूनानि पुष्पाणि । कामं विनष्टं दृष्टा तस्य अनृचरा रोलन्वादयो समेण वसु-
मतीः कामस्य पत्नी रतिं मन्यमानाः तस्याः मर्षांरूपेण परिचमन्ति खेवेति सर्वनिष्कर्षः ।

(२३) वसुमती वसुन्धरेव । मन्वभावि भुक्ता ।

(२४) परमविधेया अतिब्रह्मवटाः ।

(२५) धीरिति ।—धीराभिः गम्भीराभिः, धीवशाभिः प्रज्ञाभिः, अवधौरितम्
अवज्ञातं, विबुधाचार्य्यस्य ब्रह्मस्यतेः, विचार्य्यस्य कार्य्यस्य साहित्यं समूहः येः तादृशाः,
ब्रह्मस्यतेरपि प्राज्ञतमा इत्यर्थः ।

(२६) पुरन्दरपुरातिथिषु स्वर्गेषु सत्सु, पितृषु पितृपितृव्येषु इति यावत् ।
यथापूर्वं पूर्वाङ्कमेव, असात्यकार्य्यमिति भावः ।

(२७) नानाविधेति ।—नानाविधानां विचित्राणां, महतान् आयुधानान्
अस्त्राणां, नेपुण्येन शिवाकौशलेन, रचितं कृतम्, अगण्यम् अमङ्गा, जन्वं युक्तं येः
तादृशानां, राजानानां अत्रियाणां, मौलिपालिषु मत्तकानिचयेषु, निहितः प्रवेशितः,
निश्चितः लीलाः, सायकः शरो येन तथाभूतः, महामोरचत्रियशिक्षितेत्यर्थः ।

(२८) मालवेश्वरं मालवाख्य-जनपदाधीश्वरम् ।

प्रत्ययसङ्ग्रामघस्मरं समुत्कटमानसारं मानसारं प्रति (२८) सहेलं
न्यक्तजस्रधिनिर्घोषाहङ्कारेण भेरीभङ्कारेण हठिकाकर्णनाक्रान्त-
भयचण्डिमानं (३०) दिग्दन्तावलवलयं विघूर्णयन् (३१) निज-
भरनमन्त्रेदिनीभरेण आयस्तभुजगराजमस्तकवलेन चतुरङ्ग-
वलेन (३२) संयुतः सङ्ग्रामाभिलाषिण रोषिण महता आविष्टो
निर्ययौ । मालवनाथोऽपि अनेकानेकपयूथसनाथो विग्रहः सवि-
ग्रह इव साग्रहोऽभिमुखीभूय भूयो निर्जंगाम । तयोरथ रथ-
तुरङ्गखुरक्षुष्यचौणोसमुद्धूते (३३) करिघटाकटस्रवन्मदधाराधीत-

(२८) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययः अभिनवः, यः सङ्ग्रामः रथः, तस्य घस्मरः जेता
इत्यर्थः तं, कुर्वन्त नवे सङ्ग्रामे जयशालिनमित्यर्थः, अत एव समुत्कटः समुद्रतः,
मानसारः अभिमानातिशयः यस्य तथाभूतम्, अतिदर्पमित्यर्थः । मानसारं तदाव्य-
मित्यर्थः ।

(३०) सहेलं मावज्जम् । षकृतेति ।—अकृतः तिरस्कृतः, जलधेः समुद्रस्य,
निर्घोषाहङ्कारः कलरवकमिताहङ्कारः येन तादृशेन । हठिकेति ।—हठिकस्य हठा-
दानतस्य शब्दस्येति भावः, (हठ + ठन् हठिकः) अःकार्थेनेन श्रवणेन, आक्रान्तः
आविष्कृत इत्यर्थः, भयेन चण्डिमा चण्डलं यस्य तादृशम् ।

(३१) दिगिति ।—दिशां ये दन्तावला हस्तिनः, ऐरावतादय इत्यर्थः, तेषां
बल्यं मण्डलं, विघूर्णयन् क्षम्ययमित्यर्थः ।

(३२) निजेति ।—निजस्य स्वस्य, भरेण नमन् अधोगच्छन्, मीदिन्या भरः
यस्य तथोक्तेन । आयस्तेति ।—आयस्तम् आयासेन ज्ञेशितं, भुजगराजस्य शेषाष्टैः,
महाकानां सङ्घस्यशिरसामिति यावत्, बलं येन तथाभूतेन । चतुरङ्गेति ।—चत्वारि
अङ्गानि यस्य तथोक्तं, यत् बलं सेन्यं तेन, हस्त्यश्वरथपादातमयेन चतुर्विधेन सेन्येन
इत्यर्थः, ("हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं व्याचतुष्टयम्" इत्यमरः) ।

(३३) अनेकेति ।—अनेकेषां बहूनाम्, अनेकपानां हस्तिनां, यथेन सजातिसङ्घेन,
सनाथः सहितः । विग्रहः सङ्ग्रामः । सविग्रहः मुक्तिमान् । सापहः सामिनिवेशः,
सङ्ग्रामस्य अथाद्वरवानित्यर्थः । तथीः राजर्षिसमानसारथीः । अथ अनन्तरम् ।

मूले (३४) नववल्गुभ्रमरणागतदिव्यकन्यका-जनजवनिकापट-
मण्डले इव (३५) वियत्तलव्याकुले धूनीपटले दिविषदध्वनि
धिकृतान्यध्वनिपटहध्वानवधिरिताशेषदिगन्तरालं (३६) शस्त्रा-
शस्त्रि हस्ताहस्ति (३७) परस्परभिहतसैन्यं जन्यमजनि (३८) ।
तत्र मगधनाथः प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं जौवग्राह-
मभिगृह्य (३९) कपालुतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठापया-
मास (४०) । ततः स रत्नाकरमेखलाम् इलाम् अनन्यशासनां

रथेति ।—रथतुरङ्गाणां रथाशानां, खुरेः चक्षुः दक्षिता, या मही तस्याः समुद्भूते
समुत्थिते ।

(३४) करोति ।—करिषटानां हस्तिहस्तानां, सवन्त्यः चरन्त्यः, या मदधाराः
माभिः क्षीतं चालितं, मूलं यस्य तथाभूते ।

(३५) नवेति ।—नवाः वल्गुनाः पिशाः, रथनिहता भीरा इति यावत्, रथ-
निहताः सद्य एव स्वयंमायाकीर्ति शस्त्रादिति भावः ; तेषां वरथाद्य आगतानां
दिव्यकन्यकाजनानाम् अप्सरसामित्यर्थः, जननिका तिरस्कारिणी एव, पटमण्डलं
वसनचयः तस्मिन् ।

(३६) वियत्तलव्याकुले आकाशविस्तारिते इत्यर्थः । दिवोति ।—दिवि
स्वर्गे क्षीटकीर्ति दिविषदः देवाः, तेषाम् अध्वनि पक्षि । धिकृतेति ।—धिकृत
अन्वेषां अध्वनिः ये तादृशेः, पटहानां वाद्यभेदानां, अध्वनिभिः वधिरौजसं प्यगितम्,
अश्रेयं समस्तं, दिशाम् अन्तरालं येन तथोक्तम् ।

(३७) शस्त्राशस्त्रि—शस्त्रेषु शस्त्रेषु प्रकृत्य यत् इत्तं तत् । हस्ताहस्ति—
हस्तेषु हस्तेषु प्रकृत्य यत् इत्तं तत् । (कर्मव्यतिहारी इच् सनासान्तः, पूरुषददोर्घच) ।

(३८) परस्परैति ।—परस्परैश्च अन्योऽन्येन, अभिहतानि सैन्यानि यस्मिन्
तथोक्तम् । जन्यं युद्धम् ।

(३९) प्रक्षीयेति ।—प्रक्षीयं निःशेषितं, सकलं सैन्यमण्डलं यस्मिन् तथोक्तम् ।
जौवग्राहं जौवस्य जौवनस्य, याहो यद्वयं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, अभिगृह्य
आकम्प्य, धृत्वा इत्यर्थः ।

(४०) प्रतिष्ठापयामास प्रतिष्ठितमश्नोत् ।

शासत् अनपत्यतया (४१) नारायणं सकललोकैककारणं निर-
न्तरम् अर्चयामास । अथ कटाचित् तदग्रमहिषी देवी “देवेन
कल्पवल्लीफलमाधेहि” (४२) इति विभातसमये सुखप्रम् अव-
लोकितवती, सा तदा (४३) दयितमनोरथपुष्पाभूतं गर्भम् अधत्त ।
राजाऽपि सम्यक् न्यङ्कताखण्डलः (४४) सुहृन्नृपमण्डलं समाह्वय
निजसम्पन्ननोरथानुरूपं देव्याः सीमन्तमहोत्सवं (४५) व्यधत्त ।

एकदा हितैः सुहृन्मित्रपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो
गुणैरहीनो भालस्थलन्यस्ताञ्जलिना (४६) द्वारपालेन व्यञ्जापि—
“देव ! देवसन्दर्शनलालममानसः कोऽपि देवेन विरच्यार्चनाहर्षि
(४७) यतिः द्वारि निवसति” इति । तदनुज्ञातेन तेन स संयमी
नृपसमीपम् अनायि । भूपतिः आयान्तं तं विलोक्य मस्यग्ज्ञात-
तदीयगूढचारभावो निखिलम् अनुचरनिकरं विसृज्य मन्त्रिजन-
समेतः प्रणतमेनं मन्दहासम् अभाषत—“ननु तापस ! देशं साप-

(४१) शासत् पालयन्नित्यर्थः । अनपत्यतया अपुत्रतया । नास्ति अन्यस्य
शासनं यथां ताम् अन्यशासनम् । इत्थां पृथिवीम् ।

(४२) देवेन महाराजेन, (सहाये ततोया) कल्पवल्लीफलं कल्पतरुफलम्,
आधेहि लभस्व ।

(४३) विभातसमये प्रलूषे । तदा यस्मिन् प्रभाते स्वप्नं दृष्टं तस्यैव दिवसस्य
राशौ इत्यर्थः ।

(४४) न्यङ्कताखण्डलः निर्जितदेवराजः ।

(४५) सीमन्तमहोत्सवं क्षेत्रान्तसंस्काररूपानन्दसर्वम् ।

(४६) भालेति ।—भालव्यले ललाटदेशे, न्यसः अस्त्रिकेन तपोत्तेन,
ललाटवहास्त्रनिवेशः । “ललाटतलन्यसा—” इति क्वचित् पाठः ।

(४७) विरच्येति ।—विरच्या करचीया, या अर्चनां ताम् अर्चतीति तथासूतः,
देवज्ञापि पूजनीय इत्यर्थः ।

देशं भ्रमन् (४८) भवान् तत्र तत्र भवदभिज्ञातं कथयतु" इति ।
 तेन अभाषि भूभ्रमणबलिना (४९) प्राञ्जलिना—“देव ! शिरसि
 देवस्याज्ञामादायेन निर्दोषवेशं स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं प्रविश्य
 तत्र गूढतरं वर्त्तमानः तच्च राज्ञः समस्तम् उदन्तजातं विदित्वा
 प्रत्यागमम् । मानी मानसारः स्वसैनिकायुथान्तराये सम्पराये (५०)
 भवतः पराजयमनुभूय वैलक्ष्यलक्ष्यहृदयोऽपि (५१) इतदयो
 महाकालनिवासिनं कालीविन्नासिनम् अनश्वरं महेश्वरं (५२)
 समाराध्य तपःप्रभावमन्तुष्टाटस्माटेकवीरारानिर्घ्नी भयदां गदां
 सञ्चु आत्मानमप्रतिभटं (५३) मन्यमानो महाऽभिमानो भवन्त-
 मभियोहुम् उदयुक्तः । ततः परं देवः प्रमाणम्” इति । तदा-
 ऽऽलोच्य निश्चिततत्कृत्यैः अमात्यैः राजा विज्ञापितोऽभूत्—“देव !
 निरुपायेन (५४) देवमहायेन योहुमरातिरायाति, तस्माटस्माकं

(४८) सापदेशं सङ्घ अपदेशेन क्लृप्तं, कपटेन तापसवेशं कृत्वा, देशं देशान्,
 (जातावेकवचनम्) । भ्रमन् पथ्यटनित्यर्थः ।

(४९) भूभ्रमणेति ।—भुवः भ्रमणे पथ्यटने, यत् बलं सामर्थ्यं तदस्मात्तीति
 तथोक्तेन ।

(५०) स्वसैनिकेति ।—स्वसैनिकानाम् चायुध्यस्य जीवनस्य, अनराये विप्रभूते ।
 सम्पराये सङ्ग्रामे ।

(५१) भवतः तत्रः, पराजयं पराभवम् । (“पराजितोदः” इत्युपादानम्) ।
 वैलक्ष्येति ।—वैलक्ष्यस्य लज्जायाः, लक्ष्यं हृदयं यस्य तथाभूतः, सञ्चितान्तःकरण
 इत्यर्थः ।

(५२) इतदयः प्राप्तदयः, भवतः सत्त्वात्तदिति शेषः । “अपीतदयः” इति
 पाठे—अपीता अपमता, दृष्टं प्रतीत्यर्थात् दया यस्य, शरीरपातमनपेक्ष्येव कृतपरिग्रम
 इत्यर्थः । महाकालः दालिषाण्यसोर्धविशेषः, तत्र निवासिनं, कालीविन्नासिनं
 पावंतीरमणम्, अनश्वरं नित्यं, महेश्वरं शिवम् ।

(५३) अप्रतिभटम् अप्रतिबोधारम् ।

(५४) निरुपायेन नास्ति उपायः प्रतिविधानं यस्य तादृशिन, प्रतिबन्धु-
 मशक्यंनेत्यर्थः ।

युद्धं साम्प्रतम् असाम्प्रतम् (५५) । सहसा दुर्गः संश्रयः क्रियताम्^१ इति तैर्बहुधा विज्ञापितोऽपि अखर्वेण (५६) गर्वेण विराजमानो राजा तदाकथमक्रतमिदमित्यनादृत्य प्रतियोद्गमना बभूव । शितिकण्ठदत्तशक्तिसारो मानसारो योद्गमनसामग्रौभूय (५७) सामग्रौसमेतः (५८) अक्षेयं मगधदेशं प्रविवेश । तदा तदाकर्ण्य मन्त्रिणो भूमहेन्द्रं मगधेन्द्रं कथञ्चिदनुनीय रिपुभिः अवाध्ये विख्याटवोमध्येऽवरोधान् मूलबलरक्षितान् (५९) निवेशयामासुः । राजहस्तु प्रशस्तवोतदन्यसेन्यसमेतः (६०) तीव्रगत्या निर्गत्य अधिकरुषं द्विषं कुरोध । परस्परवद्वैरयोरेतयोः शूरयोस्तदालोकनकौतूहनागतगगनचराश्चर्यकारणे (६१) रणे वर्तमाने जयाकाङ्क्षां मालवदेशरक्षो विविधायुधस्थैर्यैचर्याऽञ्चितसमरतुलितामरेश्वरस्य (६२) मगधेश्वरस्य तस्योपरि पुरारातिदत्तां गदां ग्राह्णोत् । निशितशरशतैर्न शक्योऽपि (६३) सा पशु-

(५५) असाम्प्रतम् अयुक्तम् ।

(५६) अखर्वेण महता ।

(५७) योद्गमनसां युद्धार्थिनां भटानाम्, अग्रौभूय अग्रेश्वरो भूत्वा ।

(५८) सामग्रौसमेतः उपायसमाप्तः ।

(५९) अवरोधान् अन्तःपुरिकावर्णान् । मूलबलेति ।—मूलबलेः अक्षतमानस-
सेनैः, रक्षितान् ।

(६०) प्रशंसति ।—प्रशंसतेः उत्कृष्टैः, वीरदेवैः, अज्ञातैः, सेनैः समेतः युक्तः ।

(६१) शूरयोः वीरयोः । आलोकनेति ।—आलोकनकौतूहलेन सङ्ग्रामदर्श-
नौत्सुक्येन, आगतानां गगनचराणां खिबराणाम्, आश्चर्यकारणे विस्मयजनके ।

(६२) विविधैः ।—विविधानाम् आयुधानाम् अस्त्राणां, श्रेयैचर्यया
प्रहृष्टवद्वैरया, अञ्चितः यः समरः तेन तुलितः समीकृतः, अनरेश्वरो देवद्वो-
शेन तादृशः ।

(६३) शक्योऽपि शक्यतेत्यर्थः ।

पतिशासनस्य अबन्ध्यतया सूतं निहत्य रथस्थं राजानं मूर्च्छित-
मकार्षीत् । ततो वीतप्रग्रहा (६४) अक्षतविग्रहा वाहा रथ-
मादाय दैवगत्या अन्तःपुरशरणं (६५) महाऽरण्यं प्राविशन् ।
मालवनाथो जगलक्ष्मीमनाथो मगधराज्यं प्राज्यं समाक्रम्य पुष्प-
पुरमध्यतिष्ठत् । तत्र हेतिततिहतिश्रान्ताः (६६) अमात्या
दैवगत्या अनुत्क्रान्तजोविता निशान्तवातलब्धसंज्ञाः (६७) कथ-
ञ्चिदाश्वास्य राजानं समन्तादन्वोच्य (६८) अनवलोकितवन्तो
दैव्यवन्तो (६९) देवीमवापुः । वसुमती च तंभ्यो निखिलसैन्य-
क्षतिं (७०) राज्ञोऽदृश्यत्वं चाकर्ण्योद्दिग्ना शोकसागरमग्ना रम-
णानुगमने मतिं व्यधत् । “कल्याणि ! भूरमणमरणमनिश्चितं, (७१)
किञ्च देवञ्चकथितं मथितोहतारातिः (७२) सार्वभौमोऽभि-
रामो भविता सुकुमारः कुमारस्त्वदुदरे वसति, तस्मादद्य तव

(६४) वीतेति ।—वीतः विगतः, प्रग्रहः रश्मिः, वेषां ताडशाः, नियन्त्रभावा-
दपसृतवन्धनरज्जवः इति भावः ।

(६५) अक्षतविग्रहाः अक्षतशरीराः । अन्तःपुरशरणम् अचरोधरचण्डालान-
मित्यर्थः ।

(६६) प्राज्यं विशालम् । हेतौति ।—हेतिततोनाम् अक्षरवृद्धातानां, इत्या-
प्रकारेण, श्रान्ताः ।

(६७) अनुत्क्रान्तजोविताः अवर्द्धिर्गतप्राणाः । निशान्तेति ।—निशान्तेन शान्तेन,
मन्दं मन्दं बहतेत्यर्थः, (“निशान्तं गृहशान्तयोः” इत्यमरः) वातेन, अथवा
निशान्तवातेन प्रत्युपनातरिच्यना, लब्धसंज्ञाः प्राप्तचेतनाः ।

(६८) अन्वोच्य अन्विष्य ।

(६९) दैव्यवन्तः सुदुःखिता इत्यर्थः ।

(७०) निखिलेति ।—निखिलानां सैन्यानां क्षतिं नाशम् ।

(७१) भूरमणेति ।—भूरमणस्य सुपतः, राजहठस्येति भावः, मरणम् अनि-
श्चितम् अप्रभुं, सान्दग्धविषयमित्यर्थः ; राजा अस्माकं सुत इत्यत्र सन्देहः इति निष्कर्षः ।

(७२) नाशयेति ।—नशित, उन्मूलितः, उद्गारातिः उल्काटप्रदुर्धेन तदाविषः ।

भरणमनुचितम्” इति भूषितभाषितैः (७३) अमात्यपुरोहितैः
अनुनोयमानया तथा क्षणं क्षणहीनया (७४) तु तूष्णीम अस्थायि ।
अथाह्नरात्रे निद्रालीढमेत्रे (७५) परिजने विजने शोकपारावारम्
अपारमुत्तर्जुम् अशक्नुवती सेनानिवेशदेशं निःशब्दलेशं (७६)
शनैः अतिक्रम्य यस्मिन् रथस्य संसक्ततया तदानयनपलायनपरि-
श्रान्ता (७७) गन्तुम् अक्षमाः क्षमापतिरथ्याः (७८) पथ्याकुलाः
पूर्वमतिष्ठन्, तस्य निकटवटतरोः शाखायां सृतिरेखायामिव (७९)
क्षचित् उत्तरौयाह्नं बन्धनं सृतिसाधनं विरथ्य मर्त्तुकामाऽभि-
रामा वाङ्माधुरौदूरीकृतकलकण्ठाकण्ठा (८०) साशुक्रण्ठा
व्यलपत्—“लावण्योपमितपुष्यसायक ! (८१) भूनायक ! भवा-

(७३) भूषितेति ।—भूषितम् अलङ्कृतं, मधुरमिति यावत्, भाषितं येषां
तादृशैः ।

(७४) क्षणहीनया क्षणेन उत्सवेन, हीना तथा, निरुत्सवया इत्यर्थः ।

(७५) निद्राति ।—निद्रया लीढे आकान्ते, नेत्रे यस्य तादृशे ।

(७६) शोकपारावारं शोकसागरम् । अपारम् अशेषं, दुःखरमिति यावत् ।
निःशब्दति ।—गात्रात् शब्दाणां शेषः यस्य तथोज्ज्वलम् ।

(७७) यस्मिन् वटतरो, रथस्य संसक्ततया लग्नतया, सान्द्रस्थित्या इत्यर्थः ;
गन्तुमक्षमाः पथि आकुलाः सन्तः पूर्वमतिष्ठन्, तस्य निकटवटतरोः इति योजना ।
तद्वेति ।—तस्य राज्ञः, आनयने यत् पलायनं तेन परिश्रान्ताः ।

(७८) क्षमापतीति ।—क्षमापतेः राज्ञः, रथ्याः रथबाह्वका वाङ्माः । “क्षमा-
पतिरथा रथ्याः” इति पाठे—क्षमाप्रतिस्तिष्ठत्यत्र आधारे कृप्, राजाधारभूता इत्यर्थः ।

(७९) सृतिरेखायामिव सृतेः मरुत्स्य, रेखायामिव विज्जडपायामिव, पात्र-
रूपत्वात् तस्यार्वाच्चज्जडपत्वम् ।

(८०) अभिरामा सुन्दरी । वामिति ।—वाचां माधुर्यां दूरीकृतः तिरस्कृतः,
कलकण्ठावः कोकिलायाः, कण्ठो यथा तादृशो ।

(८१) लावण्येति ।—लावण्येन सौन्दर्येण, उपमितः पुष्यसायकः क्षान्तः येन
तथोज्ज्वलः तस्यन्तुषो ।

नेव भाविष्यपि (८२) जन्मानि वल्लभो भवतु” इति । तदाकर्ण्य
 नौहारकर-किरणनिकरमम्पर्कलब्धावबोधो (८३) मागधोऽगाध-
 रुधिर-चिरञ्चरण-नष्टचेष्टः (८४) स देवीवाक्यमेव निश्चिन्वान-
 स्तन्वानः प्रियवचनानि शनकैः तामाह्वयत् । सा ससम्भ्रमम् (८५)
 आगत्यामन्दहृदयानन्दप्रफुल्लवटनारविन्दा तमुपोषिताभ्याम् इव
 अनिमेषिताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन्ती विकस्वरेण (८६) स्वरेण
 पुरोहितामात्यजनमुच्चैः आह्वय तेभ्यः तमदर्शयत् । राजा निटल-
 तले (८७) चुम्बितनिजचरणाम्बुजेः प्रशंसितदेवमाहात्म्यैः अमात्यैः
 अभाषि—“देव ! रथ्यचयः (८८) सारथ्यपगमे रथं रभसात् (८९)
 अरथ्यमनयत्” इति । “तत्र निहतसैनिकग्रामे सङ्ग्रामे मालवपतिना
 आराधितपुरारतिना प्रहितयागदया दयाहोनेन ताडिता
 भूर्च्छाम् आगत्यात्र वने निशोथपवनेन (९०) बोधितोऽभवम्”
 इति महीपतिः अमात्यान् अकथयत् । ततो विरचितमहेन (९१)
 मन्त्रिनिवहनेन विरचितदेवाऽऽनुकूल्येन कालेन शिविरमानीय

(८२) भूनायक ! पृथिवीपते ! । भाविष्यपि भविष्यत्यापि ।

(८३) नौहारैति ।—नौहारकरव्य श्रोतकिरणव्य, चन्द्रव्य इत्यर्थः, किरण-
 निकरणाणां मयूखचयानां सम्पर्केण लब्धः प्राप्तः, अवबोधः चेतनं येन तदामृतः ।

(८४) अगाधेति ।—अगाधम अत्यन्तं, यत्र बाधराणां चिरञ्चरणं तेन नष्टा
 चेष्टा यद्य तद्योक्तः, अदृशस्तस्मात् अङ्गचालनाच्चम इत्यर्थः ।

(८५) तन्वानः विभावयत् । ससम्भ्रमं सत्वरमित्यर्थः ।

(८६) विकस्वरेण क्विप्तिदुञ्जेन ।

(८७) निटलतले भाले ।

(८८) रथ्यचयः रथ्यानाम अश्वानां, चयः समूहः ।

(८९) सारथ्येः अपगमे नाशे । रभसात् वंशात् ।

(९०) निशोथपवनेन निश्वासातरिद्यना ।

(९१) विरचितमहेन सङ्घबनशुद्धिता इत्यर्थः ।

अपनीताशेषशब्धो (६२) विकमितानिजाननारविन्दो राजा सहसा
विरोपितव्रणोऽकारि । विरोधिदैवधिकृतपुरुषकारो (६३) दैन्य-
व्याप्ताकारो मगधाधिपतिः अधिकाधिः (६४) अमात्यममत्वा मृदु-
भाषितया तथा वसुमत्या मत्याकलितया (६५) च समबोधि—
“देव ! सकलस्य भूपालकुलस्य मध्ये तेजावैरिष्ठो गरिष्ठो भवानद्य
विन्ध्यवनमध्ये निवसतीति सलिलबुद्बुदसमाना (६६) विराज-
माना सम्पत् तडिल्लतेव सहसा एव उदयति विनश्यति च,
तन्निखिलं देवायत्तमेवावधार्यं कायेम् । किञ्च, पुरा हरिश्चन्द्र-
रामचन्द्रमुख्या महेन्द्रा ऐश्वर्योपमितमहेन्द्रा (६७) दैवतन्त्रं
दुःखधन्व (६८) सम्यगनुभूय पद्याटनेककालं निजराज्यम् अकुर्वन् ।
तद्वदेव भवान् भविष्यति, कञ्चन कालं विरचितदैवममाधिः (६९)
गलिताधिः (१००) तिष्ठतु तावत्” इति । ततः सकलमैन्यसम-

(६२) अपनीतेति ।—अपनीतं गात्रात् अपसारितम्, अशेषं शब्दम् अस्त्रं
यस्य तादृशः ।

(६३) विरोपितव्रणः पुरितक्षतदेश इत्यर्थः । विरोधीति ।—विरोधिना
प्रतिकूलिन, देवेन अधिकृतः पराक्षः, पुरुषकारः पराक्रमः यस्य तथोक्तः ।

(६४) दैव्येति ।—दैव्येन पराभवदुःखेन, व्याप्तः आकारो यस्य तथाविधः ।
अधिकः आधिः मनोमत्या यस्य सः अधिकाधिः, अत्यन्तं व्यथितमना इत्यर्थः ।

(६५) मत्याकलितया प्रज्ञाप्रेरितया ।

(६६) सलिलीति ।—सलिलस्य जलस्य, बुद्बुदः जलस्योत् इत्यर्थः, तत्समाना
तत्सदृशी ।

(६७) ऐश्वर्येति ।—ऐश्वर्येण उपमितः महेन्द्रो येः तथाविधाः ।

(६८) देवतन्त्रं भाग्यायत्तम् । दुःखधन्व दुःखराशिम् ।

(६९) विरचितेति ।—विरचितः अनुष्ठितः, देवः देवोद्देश्यकः, उनाधिः ध्यानं
यिन तादृशः, देवमाराधयान्नित्यर्थः ।

(१००) गलिताधिः गतमनःपीड इत्यर्थः ।

न्वितो राजहंसस्तपोविभ्राजमानं (१) वामदेवनामानं तपोधनं
 निजाभिन्नाषावासिसाधनं (२) जगाम । तं प्रणम्य तेन कृता-
 तिथ्यस्तस्मै कथितकथ्यः (३) तदाश्रमे दूरीकृतश्रमे कश्चन काल-
 सुषित्वा निजराज्याभिन्नाषी मितभाषी सोमकुलावतंसो (४)
 राजहंसो मुनिम् अभाषत—“भगवन् ! मानसारः प्रबलेन
 देवबलेन मां निर्जित्य मञ्जोष्यं राज्यं चानुभवति । तददृष्टमपि
 उद्यं तपो विरच्य तम् अरातिम् उन्मूलयिष्यामि लोकशरख्येन
 भवत्काकण्ठेनेति नियमवन्तं भगवन्तं प्राप्नुवम्” इति । तत-
 स्त्रिकालज्ञः तपोधनो राजानम् अबोधत्—“सखे ! शरीर-
 कार्यकारिणा तपसा अलम् । वसुमतौगर्भस्थः सकलरिपु-
 कुलमर्दनो राजनन्दनो नूनं सम्भविष्यात् । कश्चन कालं तूष्णी-
 मास्वु” इति । गगनचारिण्या वाण्याऽपि “एतत्सत्यम्” इति तदैवा-
 वोचि । राजाऽपि मुनिवाक्यमङ्गोक्तव्यातिष्ठत् । ततः सम्पूर्ण-
 गर्भटिवसा वसुमतौ शुभमुहूर्ते सकललक्षणलक्षितं सुतमसूत ।
 ब्रह्मवर्चसेन तुलितवेधसं (५) पुरोधसं पुरस्कृत्य कृत्यवित् मही-
 पतिः कुमारं सुकुमारं जातमंस्कारेण बालालङ्कारेण च विराज-
 मानं राजवाहननामानं व्यधत् । तस्मिन्नेव काले सुमति-सुमन्त्र-
 सुमित्र-सुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमति-मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-विश्रुताख्या

(१) तपोविधाजमानं तपसा दीप्यमानम् ।

(२) निजिति ।—निजस्य अभिन्नाषस्य वैरसाधनरूपमनोरथस्य, अशक्तिः शिष्टेः,
 साधनम् उपायभूतमित्यर्थः ; तदनुग्रहैवैव शत्रुजयो भवितेति भावः ।

(३) कथयित्वाः उक्ताभिन्नाष इत्यर्थः ।

(४) सोमिति ।—सोमकुलस्य चन्द्रवंशस्य, अशक्तसः शिरोभूतवभूत इत्यर्थः ।

(५) ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मतेजसा, वेदाभ्यासजनितप्रभावेण वा । तुलितेति ।—

तुलितः समीकृतः, वेद्या येन तथोक्तम् ।

महाऽभिख्याः (६) सूनवो नवोद्यादिन्दुरुचयः चिरायुषः (७) सम-
जायन्त । राजवाहनो मन्त्रिपुत्रैरात्ममित्रैः सह बालकैलिम् (८)
अनुभवन्नवर्द्धत ।

उपहारवर्मात्पत्तिकथा ।

अथ कदाचिद्वेकेन तापसेन रसेन (१) राजलक्षणविराजितं
कश्चित् नयनानन्दकरं सुकुमारं कुमारं राज्ञे समर्प्य अधोचि—
“भृवल्लभ! कुशममिदानयनाय वनं गतेन मया काचित् अशरण्या
व्यक्तकार्पण्या (२) अश्रु मुञ्चती युवतौ विलोकिता । ‘निर्जने
वने किं निमित्तं रुदत्ये त्वया ?’ इति पृष्टा सा करसरोरुहैः (३)
अश्रूणि प्रसृज्य सगद्गदं मामवोचत्—‘मुने ! लावण्याजतपुष्प-
सायके मिथिलानायके कौर्त्तिव्याप्तसुधर्मणि (४) निजसुहृदो
मगधराजस्य सीमन्तिनौसीमन्तमहोत्सवाय पुत्रदारसमन्विते पुष्प-
पुरमुपेत्य कञ्चन कालमधिवसति समाराधितगिरीशो मालवा-

(६) महाऽभिख्याः महती अभिख्या शोभा येषां तथोक्ताः, अतिसुन्दरावयवा
इत्यर्थः ।

(७) नवेति ।—नवम उदयं उदयं मञ्जु, य इन्दुः चन्द्रः, तस्य कश्चिन्न
कश्चिदेषां तन्नामृताः, नवोदितचन्द्रनिभा इत्यर्थः । चिरायुषः दीर्घजीविनः ।

(८) बालकैलिं बाण्यक्रीडाम् ।

(१) रसेन राजानं प्रत्यमुपदेशेत्पथः ।

(२) अशरण्या निराश्रया । व्यक्तकार्पण्या प्रकटितदीनभावा ।

(३) करसरारुहैः करकमलैः ।

(४) कौर्त्तिति ।—कौर्त्त्या व्याप्ता सुधर्मा तदाख्या देवसभा येन तस्मिन् ।

धौशो मगधराजं योद्दुमभ्यगात् । तत्र प्रख्यातयोरेतयोरसङ्घे
 सङ्घे (५) वर्त्तमाने सुहृत्साहाय्यकं कुर्वाणो निजबले सति विदेहे
 विदेहेश्वरः (६) प्रहारवर्मा जयवता रिपुणाऽभिगृह्य कारुण्येन
 पुण्येन (७) विसृष्टो हतावशेषेण शून्येन (८) सैन्येन सह स्वपुर-
 गमनम् अकरोत् । ततो वनमार्गेण दुर्गेण (९) गच्छन्नधिकबलेन
 शवरबलेन रभसात् अभिहन्यमानो मूलबलाभिरक्षितावरोधः
 सः (१०) पलायिष्ट । तदीयार्भकयोर्मजयोः (११) धात्रीभावेन
 परिकल्पिताऽहं महुचिताऽपि तीव्रगतिं भूपतिम् अनुगन्तुमक्षमे
 अभूव (१२) । तत्र विहृतवदनः कोऽपि रूपी कोप इव व्याघ्रः
 शौघ्रं माम् आप्नातुम् (१३) आगतवान् । भीता अहम् उग्र-
 धाव्णि (१४) खलन्ती पथ्यपतम् । मदीयपाणिभ्रष्टो बालकः

(५) असङ्घे सङ्घात्सङ्घे, अवर्त्तमाने इत्यर्थः । सङ्घे युद्धे ।

(६) निजबले स्वसेन्ये । विदेहे देहशून्ये, विनष्टे सति इत्यर्थः । विदेहेश्वरः
 निषिलापतिः ।

(७) जयवता विजयिता । रिपुणा मानसारेण इति यावत् । अभिगृह्य
 धृत्वा । कारुण्येन कृपया । पुण्येन शुभाष्टवर्षेण ।

(८) विसृष्टः मृतः । शून्येन पराभवदुःखात् विनष्टप्रायेत्येति यावत् ।

(९) दुर्गेण दुर्गसेन्ये ।

(१०) रभसात् वेगात् । मूलैति ।—मूलबलेन कुलकनागतसेन्येन, अति-
 विश्रुक्तेनेति भावः, अभिरक्षितः अवरोधः अन्तःपुरिकावर्गः यस्य तथाभूतः । सः
 प्रहारवर्मा ।

(११) तदीयार्भकयोः तस्य प्रहारवर्मेणः पुत्रयोः । समजयोः युग्मजातयोः ।

(१२) तीव्रगतिं त्वरितगतिमित्यर्थः । अभूव, आवामिति शेषः ।

(१३) विहृतवदनः व्यापासः, विस्तारितमुख इत्यर्थः । रूपी मूर्त्तिमान् ।

आप्नातुम् आकामितुम् इत्यर्थः ।

(१४) उग्रधाव्णि कठिने प्रकारे ।

कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडम अनीयत(१५) । तच्छ्रवाऽऽर्षिणो-
ऽमर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणान् बाणो बाणामनयन्त्रमुक्तः (१६) अपा-
हरत् । विलोलालको (१७) बालकोऽपि शवरैः (१८) आनीय
कुत्रचिद्रूपानीयत । कुमारमपरमुद्वहन्ती मम नान्दनी कुत्र
गता न जाने । साऽहं मोहं गता केनापि कृपालुना गोपालेन
स्वकुटीरमावेश्य विरोपितव्रणाऽभवम् । ततः स्वस्थोभूय भूयः
क्षामर्तः (१९) अन्तिकमुपतिष्ठासुः अमहायतया दृष्टितुरनभि-
न्नातनया च व्याकुलीभवामि' इत्यभिटधाना (२०) 'एकाकिन्यपि
स्वामिनं गमिष्यामि' इति उक्त्वा सा तदेव निरगात् । अहमपि
भवन्मित्रस्य विदेहनाथस्य विपन्नमित्तं विघाटमनुभवन् तदन्वया-
द्गुरं (२१) कुमारमन्विष्यन् तदैकं चण्डिकामण्डिमन्दरं सुन्दरं
प्रागाम् । तत्र सन्ततमेवंविधविजयसिद्धये कुमारं देवतोपहारं (२२)
करिष्यन्तः किराताः 'महोरुहशाखाविजम्बितम् एनम अमिलतया
वा मैकततले खनननिक्षिप्तचरणं लक्ष्योक्त्य श्रितशरनिकरेण
वा अनेकचरणैः पलायमानं कुङ्करबालकैर्वा दंशयित्वा (२३)

(१५) कपिलाशवस्य सृतगोशरीरस्य । अनीयत प्राविशत् ।

(१६) तच्छ्रवाकर्षिणः तस्य शवस्य सृतदेहस्य, आर्षिणः । अमर्षिणः
क्षीपपरौतस्य । बाणामनयन्त्रमुक्तः धनुर्मुक्त इत्यर्थः ।

(१७) विलोलालित ।—विलोलाशयपलाः, अललाः चूर्णकुमलाः, सुद्वेषा इत्यर्थः
यस्य तथाभूतः ।

(१८) शवरैः आण्डालैः, व्याघेरित्यर्थः ।

(१९) क्षामर्तुः राज्ञः निश्चिन्तितस्य ।

(२०) अभिटधाना कथयन्ती ।

(२१) तदन्वयाद्गुरं तदंशपरोक्षभूतम् ।

(२२) देवतोपहारं देवतायाश्चण्डिकायाः, उपहारं बलिम् ।

(२३) खननेति ।—खनने निक्षिप्तौ चरणौ यस्य तथाभूतम् । अनेकचरणैः

संहनिष्यामः' इति भाषमाणा मया समभ्यभाष्यन्त (२४)—
 'ननु किराताः ! सुघोरप्रचारे कान्तारे खलितपथः स्वविरभूसुरो-
 ऽहं (२५) मम पुत्रकं कुत्रचिच्छायायां निक्षिप्य (२६) मार्गा-
 न्वेषणाय कश्चिदन्तरमगच्छम् । स कुत्र गतः ? केन वा गृह्येत ?
 परीक्ष्यापि न वीक्ष्यते, तन्मूलावलीकनसुखेन विना अनेकानि
 दिनानि अतौतानि । किं करोमि ? क्व गच्छामि ? भवद्भिर्न
 किमदर्शि ?' इति । 'द्विजोत्तम ! कश्चिदत्र तिष्ठति, किमेष तव
 नन्दनः ? सत्यमेव, तदेनं गृह्णाण' इत्युक्त्वा देवानुकूल्येन मर्त्यां
 तं व्यतरन् । तेभ्यो दत्ताश्रीः अहं बालकम् अङ्गौक्त्य शिशुरो-
 दकादिना उपचारेण (२७) प्राश्नास्य निःशङ्कं भवदहं समानीत-
 वानसिम् । एनम् आयुष्मन्तं पित्ररूपी भवानाभरक्षतात्" इति ।
 राजा सुहृदापन्नमित्तं शोकं तन्नन्दनवदनविलोकनसुखेन किञ्चित्
 सङ्कुचौक्त्य तमुपहारवर्मनाम्ना आहूय राजवाहनमिव पुपोष ।

वह्निः पटन्वाधेः, द्रुतपदनिचैपरिति यावत् । अनेकचरणैः कुङ्कुरवाक्यैः दर्शयित्वा
 दर्शनं कारयित्वा ।

(२४) समभ्यभाष्यन्त अभ्यधीयन्त, उक्त्वा इत्यर्थः ।

(२५) सुघोरः अतिभयानकः, प्रचारो यत्र तादृशः । कान्तारे दुर्गमे स्थाने
 इत्यर्थः । खलितपथः मार्गच्युत इत्यर्थः । स्वविरभूसुरः उग्रनामकः ।

(२६) निक्षिप्य रक्षित्वा ।

(२७) अङ्गौक्त्य स्तौत्र्य, गृह्णीत्या इत्यर्थः । उपचारेण यन्मूलकानामो-
 निषयेन ।

अपहारवर्मात्पत्तिकथा ।

जनपतिः (१) एकस्मिन् पुण्यदिवसे तीर्थस्नानाय शवरालय-
निकटमार्गेण गच्छन्नवलया कयाचित् उपलालितमनुपमशरीरं
कुमारं काञ्चदवलोक्य कौतूहलाकुलः तामपृच्छत्—“भामिनि !
वचिरमूर्त्तिः सराजगुणसम्पूर्णः असौ अर्भको भवदन्वयसम्भवो (२)
न भवति, कस्य नयनानन्दः ? निमित्तेन केन दीनो भवदधीनो
जातः ? कथ्यतां याथातथ्येन त्वया” इति । प्रणतया च तया
शवर्या मलीलमलापि—“राजन् ! आत्मपत्नीसमीपे (३) पटव्यां
वर्त्तमानम् (४) शक्रसमानस्य मिथिलेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति
शवरसैन्ये मह्यितेन (५) अपहृत्य कुमार एष मह्यमर्पितो
व्यवर्त्तत” । तदवधार्य कार्य्यज्ञो राजा मुनिकथितं द्वितीयं
राजकुमारमेव निश्चित्य सामटानाभ्यां तामनुनौयापहारवर्म-
त्याख्याय देव्यै “वर्द्धय” इति उक्त्वा समर्पितवान् ।

(१) जनपतिः नृपतिः, नगधेश्वर इत्यर्थः ।

(२) सराजैति ।—राज्ञो गुणानां सम्पूर्णां सम्यक् पूरणेन सह वर्त्तमानः,
समसाराजवत्कामान् इत्यर्थः । अर्भकः शिशुः । भवदिति ।—भवत्या अन्वय-
सम्भवो वैश्वीत्यसः ।

(३) आत्मपत्नीसमीपे शवरपत्नीसमीपे ।

(४) पटव्यां पटि । वर्त्तमानम् गच्छत इत्यर्थः ।

(५) मह्यितेन मन स्त्रामिना ।

पुष्पोद्भवोत्पत्तिकथा ।

कटाचित् वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कश्चिदेकं बालकं
 राज्ञः पुरतो निक्षिप्याभाषत—“देव ! रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्या-
 गच्छता मया काननावनी (१) वनितया कयाऽपि धार्यमाणम्
 एनमुज्ज्वलाकारं कुमारमवलोक्य सादरमभाषि—‘रुचिरे !
 का त्वमेतस्मिन् अटवौमध्ये बालकमुद्वहन्तौ ? किमर्थमायासेन
 भ्रमसि ?’ इति । वनितया तयाऽप्यनापि—‘मुनिवर ! काल-
 यवननाम्नि होपे कालगुप्तो नाम धनात्या वैश्यवरः कश्चिदस्ति ।
 तन्नान्दनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्ता नाम एतस्माद्धीपाटागतः
 कश्चिन्मगधनाथमन्त्रिसम्भवो रत्नोद्भवो नाम रमणोयगुणालयो
 भ्रान्तभूवल्लयो मनोहारी व्यवहारो उपयस्य (२) सुदस्तुसम्पदा
 श्वशुरेण सम्भ्रानितोऽभूत् । कालक्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता ।
 ततः सहोदरविलोकनकौतुकेन रत्नोद्भवः कथां श्रुत् श्वशुरमनुनीय
 चपललोचनयाऽनया सह प्रवहणम् (३) आरुह्य पुष्पपुरम् अभि-
 प्रतस्थे । कङ्कालमालिकाभिहतः (४) पोतः समुद्रार्भास अभज्जत् ।
 गर्भविलासालसा तां ललना धात्रोभावेन काल्पताऽहं कराभ्या-
 मुद्वहन्तौ फलकम् (५) एकमधिरुह्य दैवगत्या तौरभूमिमगमम् ।
 सुहृज्जनसहितो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्ना वा केनोपायेन तौरदेश-

(१) काननावनी वनभूमौ ।

(२) भ्रान्तभूवल्लयः पर्यटितपृथिवीमण्डलः । व्यवहारो वाचिज्यकार्यपरः ।
 उपयस्य परिशोध ।

(३) चपललोचनया चञ्चलात्त्या । अनया पत्न्या इत्यर्थः । प्रवहणम् चर्षव-
 यानम् ।

(४) कङ्कालीति ।—कङ्कालमालिकया तरङ्गनिचयेन, अभिहतः ताडितः ।

(५) फलकं चाठखण्डम् ।

मगमत् वा न जानामि । क्लेशस्य पराकाष्ठामधिगता सुवृत्ता
 अस्मिन् अटवौमध्ये सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा
 प्रच्छायघ्नौतले लतातले निवसति स्म । विजने वने स्थातुमशक्य-
 तया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुम् उद्युक्तया मया विवशाया-
 स्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुम् अनुचितमिति कुमारी-
 ऽपि अनायि'इति । तस्मिन्नेव क्षणे वन्द्यो वारणः कांसित् अट्टश्यत ।
 तमवलोक्य भौता सा बालकं निपात्य प्राद्वत् । अहमपि
 समीपलतागुल्मं प्रविश्य परोक्षमाणः (६) अतिष्ठम् । निपतितं
 बालकं पङ्कवक्त्रमिव (७) आटटति गजपतौ कण्ठोरवो भौमरवो
 महाऽऽग्रहणे (८) न्यपतत् । भयाकुलेन दन्ताबलेन भाटति
 वियति समुत्पात्यमानो (९) बालको न्यपतत् । चिरायुष्यतया (१०)
 स चोन्नततरुशाखाममासोर्नन वानरेण केनचित् पङ्कफल-
 मनीषया (११) परिगृह्य फलेतरतया विततस्कन्धमूले (१२)
 निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः कुत्रापि अगात् । बालकं न
 सत्त्वसम्पन्नतया (१३) सकलक्लेशसहेन अभावि । केशरिणा
 कारिणं निहत्य कुत्राचदगामि । लतागृहान्निर्गत्य अहमपि
 तेजःपुङ्खं बालं शनैः अवनोरुहात् (१४) अवतार्य वनान्तरे

(६) परोक्षमाणः प्रतीक्षमाण इत्यर्थः ।

(७) पङ्कवक्त्रमिव किमलययासमिव ।

(८) कण्ठोरवः सिंहः । महाऽऽग्रहणे महता चाग्रहणे यत्नेन ।

(९) दन्ताबलेन दंक्षणा । समुत्पात्यमानः समुत्पद्यमानः ।

(१०) चिरायुष्यतया दीर्घजीवितया ।

(११) पङ्कफलमनीषया पङ्कफलवाधेन ।

(१२) विततमिति ।—विततस्य विस्तृतस्य, स्कन्धस्य काण्डस्य, मूले तथै ।

(१३) सत्त्वसम्पन्नतया महाबलत्वेन ।

(१४) अवनोरुहात् उच्यते ।

वनितामन्विथाविलोक्य एनमानोय गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भवदन्तिकम् आनीतवानस्मि” इति । सर्वेषां सुहृदाम् एक-
 देवाननुकूलदेवभावेन महदाश्चर्यं विभ्राणो राजा “रत्नोद्भवः
 कथमभवत् ?” इति चिन्तयन् तन्नन्दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय
 तद्दुदन्तं व्याख्याय सुश्रुताय विषादसन्तोषो अनुभवन् तदनुज-
 तनयं समर्पितवान् ।

—०—

अर्थपालोत्पत्तिकथा ।

अन्येद्युः कश्चन बालकमुरसि दधती वसुमतो वज्रभमभिगता ।
 तेन “कुतोऽसौ ?” इति पृष्ट्वा समभाषत—“राजन् ! अतोतायां
 रात्रौ काचन दिव्यवनिता मत्पुरतः कुमारमेनं संस्थाप्य निद्रा-
 मुद्धितां मां विबोध्य वितौताऽब्रवीत्—‘देवि ! त्वन्मन्त्रिणो धर्म-
 पालनन्दनस्य कामपालस्य वज्रभा यक्षकन्याऽहं तारावली नाम
 नन्दिनी मणिभद्रस्य । यक्षेश्वरानुमत्या मदात्मजमेनं तव तनूज-
 स्यान्मोनिधिबलयवेष्टितक्षीणोमण्डलेश्वरस्य भाविना विशुद्धयशो-
 निधेः राजवाहनस्य परिचर्याकरणाय आनीतवन्त्यस्मि । त्वमेनं
 मनोजसन्निभमभिवर्द्धय’ इति । विस्मयविक्रमितनयनया मया
 सावनयं सत्कृता स्त्रियो (१) यच्चौ साऽपि अदृश्यतामयासीत्”
 इति । कामपालस्य यक्षकन्यासङ्गमे विस्मयमानमानसो
 राजहंसो रञ्जितमित्रं सुमित्र मन्त्रिणम् आह्वय तदौघभ्राट्पुत्रम्
 अर्थपालं विधाय तस्मै सर्वे वार्त्ताजातं व्याख्याय अद्रात् ।

(१) स्त्रियो सुन्दरमयभा । सुष्टु अवि यस्माः स्त्रियो ततः “सुः पूजायाम्” इति
 यमाद्यान्निधेऽपि “अदिश्वारादज्ञानः” (ग० सू०) इति डी० ।

—

सोमदत्तोत्पत्तिकथा ।

ततः परस्मिन् दिवसे वामदेवान्तेवासौ तदाश्रमवासी समा-
राधितदेवकीर्त्तिं निर्भर्त्सितमारमूर्त्तिं (१) कुसुमसुकुमारं कुमार-
मेकम् अवगमय्य नरपतिम् अवादीत्—“देव ! तीर्थयात्राऽभि-
लाषिण कावेरो-तौरमागतोऽहं विलोलालकं बालकं निजोत्सङ्ग-
तले निधाय रुदतीं स्थविराम् एकां निरीक्ष्य अवोचं—‘स्थविर !
का त्वम् ? अयमर्भकः कस्य नयनानन्दकरः ? कान्तारं किमर्थ-
मागता ? शोककारणं किम् ?’ इति । सा करयुगेन वाप्यजलम्
उत्सृज्य निजशोकशङ्कृत्पाटनक्षमामिव मामवेक्ष्य शोकहेतुमवोचत्
—‘द्विजोत्तम ! राजहंससचिवस्य सितवमणः कनोयानात्मजः
सत्यवर्मा तीर्थयात्राऽऽकाङ्क्षया (२) देशमेनमागच्छत् । स कस्मिंश्चित्
अग्रहारं (३) कालीं नाम एकस्य भूसुरस्य नन्दिनीं विवाह्य
तस्या अनपत्यतया गौरीं नाम तद्भगिनीं काञ्चनकार्त्तिं परिणीय
तस्यामैकं तनयम् अलभत । काली सासूयम् एकदा धात्र्या
मया सह बालमेनमेकेन भिक्षेण (४) आनीय तार्त्न्यामितस्या-
मक्षिपत् । करणैकेन बालम् उद्धृत्यापरिणाम्भसि (५) प्लवमाना
नदीवेगाऽऽगतस्य कस्यचित्तरोः शाखाम् अवलम्ब्य तत्र शिशुं

(१) समाराधितेति ।—समाराधिता देवानां कीर्त्तियेन तादृशं, देवतुल्य-
कीर्त्तिमित्यर्थः । निर्भर्त्सितति ।—निर्भर्त्सिता तिरस्कृता, मारस्य कान्तस्य, मूर्त्तियेन
तथोक्तं, अलुप्तकाममित्यर्थः ।

(२) “यान्ताऽभिलाषिण” इति वा पाठः ।

(३) अग्रहारं नृपतिप्रतिपक्षस्येति याज्ञे ।

(४) भिक्षेण कृत्स्नम् ।

(५) पुस्तकान्तरे “अम्भसि” इति पाठो नास्ति ।

निधाय नदीवेगेन उह्यमाना केनचित् तरुलग्नेन कालभोगिना
 अहम् अदंशि । मदवलम्बीभूतो भूरुहः (६) अयम् अस्मिन् देशे
 तीरमगमत् । गरलस्योद्दोषनतया मयि मृतायामरस्ये कश्चन
 शरस्यो (७) नास्तौति मया शोच्यते' इति । ततो विषमविषो-
 ल्खणज्वालाऽवलीढावयवा सा धरणीतले न्यपतत् । दयाऽऽविष्ट-
 हृदयोऽहं मन्त्रबलेन विषव्यवस्थाम् (८) अपनेतुमक्षमः समीप-
 कुञ्जे औषधावशेषमन्विष्य प्रत्यागच्छन्नुत्क्रान्तजौवितां तां
 व्यलोकयम् । तदनु तस्याः पावकसंस्कारं विरच्य शोकाऽऽकुल-
 चेता बालमेनमगतिमादाय सत्यवर्मवृत्तान्तश्रवणवेलायां तन्नि-
 वासाग्रहारनामधेयस्य अश्रुततया (९) तदन्वेषणमशक्यम् इत्या-
 लोच्य भवदमात्यनन्दनस्य भवानेव अभिरक्षितेति भवन्तमेन-
 मनयम्" इति । तन्निशम्य सत्यवर्मस्थितेः सम्यगनिश्चिततया खिन्न-
 मना राजा सुमतये मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम तदनुजतनयम् अर्पित-
 वान् । सोऽपि सोदरमागतमिव मन्यमानो विशेषेण पुषीष ।

एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन सह बालकेलिमनुभवन्नधि-
 रुढानेकवाहनो (१०) राजवाहनोऽनुक्रमेण चौडोपनयनादि-
 संस्कारजातम् अलभत । ततः सकललिपिज्ञानं, सकलदेशीय-
 भाषापाण्डित्यं, षडङ्गसहितवेदसमुदायकीविदत्वं, (११) काव्य-

(६) मदवलम्बीभूतः मदाश्रयभूतः । भूरुहः तरुः ।

(७) उद्दोषनतया तीव्रतया । शरस्यः आश्रयः, अथ वा लक्ष्येति शेषः ।

(८) विषव्यवस्था विषजनितविकृतावस्थाम् इत्यर्थः ।

(९) सत्यति ।—सत्यवर्मः; इतान्तश्रवणसमये इत्यर्थः, तन्निवासस्य अग्रहारस्य

प्रतिपदलक्षणवामस्य, यत् नामधेयम् आख्या तस्य, अश्रुततया अनकार्पणेन ।

(१०) अशौति ।—अधि अधिष्ठानम्, आरुढानि अनेकानि वाहनानि अश्वदीनि
 येन तथाभूतः ।

(११) षडङ्गेति ।—षड्भिरङ्गैः त्रिधा कल्पव्याकरणच्छन्दोनिबन्तार्थतिथेः, सहितः
 यः इदानीम् ऋग्यजुःसामाथर्षाख्यानां, समुदायः तस्मिन् कीविदत्वं वैचक्षण्यम् ।

नाटकाख्यानकाख्यायिकेतिहासचित्रकथासमन्वित(१२)पुराण-
गणनैपुण्यं, धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशास्त्रनिकर-
चातुर्यं, कौटिल्य (१३) कामन्दकीयादि-नीतिपटलकौशलं,
वीणाद्यशेषवाद्यदाह्यं, सङ्गीतसाहित्यहारित्वं, मणिमन्त्रीषधादि-
मायाप्रपञ्चप्रावीण्य (१४) मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाटवं,
विविधायुधप्रयोगचतुरत्वं, चीर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वञ्च
तत्तदाचार्यभ्यः सम्यक् लब्ध्वा यौवनेन विलसन्तं कृत्येषु अनलसं-
तं कुमारनिकरं निरीक्ष्य महीवल्लभः “मोऽहं शत्रुजनदुर्लभः”
(१५) इति परमानन्दममन्दमविन्दत । (१६)

इति श्रोदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते कुमारोत्पत्तिर्नाम
प्रथम उच्छ्वासः ।

(१२) “समन्वित” इत्यत्र “सहित” इति वा पाठः ।

(१३) कौटिल्यः चाणक्यः ।

(१४) सङ्गीतेति ।—सङ्गीतेषु नृत्य-गीत-वाद्यनिरूपेषु, गानादिविद्याम्
इत्यर्थः, बहुविधानि खलु सङ्गीतशास्त्राणि, तत्र मूलव्यक्तारश्चत्वारः, भरत-
ङ्गमन-भिमेश्वर-कलनाथाश्चेति ; तेषु च साम्यतं ङ्गमद्वयस्यैव लोके बहुलप्रचारः ।
तद्व्यत्यस्य चध्यायाः सप्त—लराध्यायः, रागाध्यायः, ताळाध्यायः, नृत्याध्यायः, भावा-
ध्यायः, कोलाध्यायः, इत्याध्यायश्चेति ; साहित्येषु च हारित्वं मणीरत्नहारित्वम् ।
मथीति ।—मणिमन्त्रीषधादिषु मायाप्रपञ्चेषु कपटविस्तारेषु च, प्रावीण्यं कौशलम् ।
“प्रावीण्यम्” इत्यत्र “पुष्पत्वम्” इति पाठे—विख्यातत्वम् ।

(१५) शत्रुजनदुर्लभः शत्रुजनदुर्लभ इत्यर्थः ।

(१६) “अविन्दत” इत्यत्र “अवाप” इति वा पाठः ।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः ।

द्विजोपकारः ।

अथैकदा वामदेवः सकलकलाकुशलेन कुसुमसायकसंशयित-
सौन्दर्येण (१) कल्पितसौन्दर्येण साहसापह्नितकुमारेण (२)
सुकुमारेण जयध्वजाऽऽतपवारणकलसाङ्कितकरेण (३) कुमार-
निकरेण परिवेष्टितं राजानमानतशिरसं निजचरणकमलयुगल-
मिलनमधुकरायमाणकाकपक्षं (४) विदलिष्यमाणविपक्षं कुमार-
चयं गाढम् आलिङ्ग्य अमितमत्यवाक्येन विद्विताशीः अभाषत
(५)—“भूवल्लभ ! भवदौयमनोरथफलमिव समृद्धलावण्यं
तारुण्यं नुतमित्रो (६) भवत्पुत्रोऽनुभवति । सहचरसमेतस्य

(१) कुसुमेति ।—कुसुमसायकः कामः. तेन संशयितं सन्देहं, सौन्दर्ये यस्य
तदाभूतेन, सौन्दर्येण कामोऽयं न वेति लोकाणां हृदि संशयसादधानेनेत्यर्थः ।

(२) कल्पितेति ।—कल्पितं वेशरचनादिना विशेषितं, सौन्दर्यं यस्य तादृशेन ।
साहसेति ।—साहसेन शीरत्वजनितेन व्यापारेण इत्यर्थः, अपह्नितः कुमारः
कार्तिकेयो येन तद्योक्तेन ।

(३) जयेति ।—जयैः जयसाधनैः, ध्वजातपवारणकलसेः पताकाच्छत्रकुम्भैः,
अङ्कितः कसो यस्य तेन ।

(४) चानतशिरसमित्यनन्तरं “समभिमग्न्य तेन तां कृतां परिचर्यामङ्गीकृत्य”
इत्यधिकः क्वचित् पाठः । निजैति ।—निजं स्वं, यत् चरणकमलयुगलं
पादपद्मद्वयं, तस्मिन् मिलनः सङ्गच्छतः, मधुकरायमाणाः मधुकरा इवाचरन्तः,
काकपक्षाः शिखाभूतकेशनिचया यस्य तादृशं, (“बालानानु शिखा भ्रोज्ञा
काकपक्षः शिखण्डकः” इत्यमरः) ।

(५) विद्विताशीः कृताशीर्वादः । “अभाषत” इत्यत्र “अभाषत” इति वा पाठः ।

(६) नुतमित्रः नुतानि स्तुतानि, सन्तोषितानीत्यर्थः, मित्राणि येन तथोक्तः ।

नूनमेतस्य दिग्विजयारम्भसमय एषः । तदस्य सकलक्लेशसङ्घस्य राजवाहनस्य दिग्विजयप्रयाणं क्रियताम्” इति । कुमारा माराभिरामा रामास्त्रपौरुषा रूषा भस्मौक्ततारयो रयोपहसित-समीरणा रणाभियानेन (७) यानेन तेन अभ्युदयाशंसं (८) राजानमकार्षुः । तस्माच्चिव्यम् इतरेषां (९) विधाय समुचितान् बुद्धिम् उपदिश्य शुभे सुहृत्ते मपरिवारं कुमारं विजयाय विससर्ज ।

राजवाहनो मङ्गलसूचकं शुभशकुनं (१०) विलोकयन् देशं कश्चिदतिक्रम्य विख्याटवौमध्यमविशत् । तत्र हेतिहतिकिणाङ्कं कालायसकर्कशकायं (११) यज्ञीपवोतेन अनुमेयविप्रभावं व्यक्त-किरातप्रभावं लोचनपरुषं कमपि पुरुषं ददर्श । तेन विहित-पूजनो (१२) राजवाहनोऽभ्यभाषत—“ननु मानव ! जनमङ्ग-रहिते मृगहिते घोरप्रचारे कान्तारे विख्याटवौमध्ये भवान् एकाकी किमिति निवसति ? भवदंसोपनोतं यज्ञीपवोतं

(७) माराभिरामाः कन्दर्पसुन्दराः । रामेति।—रामस्यैव अस्त्रेषु पौरुषं सामर्थ्यमित्यर्थः । येषां तथाभूताः । “रामास्त्रपौरुषाः” इति पाठे—रामस्यैव आर्यं सवङ्गम्, सञ्ज्वलनित्यर्थः, पौरुषं पुरुषकारो येषां तथोक्ताः । रणेति।—रथेषु वेगेन, उपहसितः समीरणी वायुः येः तथाभूताः । रणाभियानेन रथे युद्धे, अभियानं गमनं येन तादृशेन, साङ्गानिकैरेत्यर्थः ।

(८) अभ्युदयाशंसम् अभ्युदये आशंसा आशा यत्न तादृशम् ।

(९) तस्माच्चिव्यं तस्य कुमारस्य, साच्चिव्यं साहाय्यम् । इतरेषां कुमारानाम्, इतरान् कुमारान् तस्य राजवाहनस्य साहाय्यकर्तृभिः नियुज्येत्यर्थः ।

(१०) शुभशकुनं सुनिमित्तं, सुलक्षणमित्यर्थः ।

(११) हेतिति।—हेतीनाम अस्त्राणां, हत्या आघातेन प्रचारेण वा, लिङ्गः अङ्कः विरुं यत्न तथोक्तम् । कालायसं कृष्णलोहितः, तदत् कर्कशः कठिनः, कायी यत्न तथाभूतम् ।

(१२) विहितेति।—विहितं पूजनं यत्न तथोक्तः, कृतसत्कार इत्यर्थः ।

भूसुरभावं द्योतयति । हंतिहृतिभिः किरातरौतिः अनुमौयते ।
 कथय किमेतत् ?” इति । “तजोमयोऽयं मानुषमात्रपौरुषो (१३)
 नमं न भवति” इति मत्वा स पुरुषः तद्वयस्यमुखाद्दामजनने
 विज्ञाय तस्मै निजवृत्तान्तमकथयत्—“राजनन्दन ! केचिदस्या-
 मटव्यां वेटादिविद्याभ्यासम् अपह्राय निजकुलाचारं दूरीकृत्य
 सत्यशौचादिधर्मव्रतं परिहृत्य किल्बिषमन्विथन्तः पुलिन्दपुरो-
 गमाः तदन्नम् (१४) उपभुञ्जाना बहवो ब्राह्मणद्रुवा (१५)
 निवसन्ति । तेषु कस्यचित् पुत्रो निन्दापात्रचारित्रो मातङ्गो
 नामाहं सह किरातबलेन (१६) जनपदं प्रविश्य ग्रामेषु धनिनः
 स्त्रोबालसहितानानीय अटव्यां बन्धने निधाय तेषां सकलधन-
 मपहरन् उहत्य वीतदयो (१७) व्यचरम् । कटाचिदेक-
 क्षिन् कान्तारे मदीयमहचरगणेन जिघांस्यमानं भूसुरमेकमव-
 लोक्ष्य दयाऽऽयत्तचित्तोऽब्रुव—‘ननु पापाः ! न हन्तव्यो ब्राह्मणः’
 इति । तं रोषारुणनयना मां बहुधा निरभर्त्सयन् । तेषां
 भाषणपारुष्यमसहिष्णुरहमवनीसुररक्षणाय चिरं प्रयुध्य तैरभि-
 हृतो गतजोवितोऽभवम् । ततः प्रेतपुरीम् उपेत्य तत्र देह-
 धारिभिः पुरुषैः परिवेष्टितं समामध्ये रत्नखचितसिंहासनासीनं

(१३) मानुषेति ।—मानुषमात्रस्य मानुषसाधारणस्यैव, पौरुषं पुरुषकारो यस्मिन्
 तथोक्तः, ननुप्याकृतिः अपि अत्राप्याहार्यः ।

(१४) किल्बिषं पापम् । पुलिन्दपुरोगमाः पुलिन्दाः स्वेच्छनातिविशेषाः,
 पुरोगमा अथगामिनी येषां तथोक्ताः । तदन्नं तेषां पुलिन्दानाम् अन्नम् ।

(१५) ब्राह्मणद्रुवाः ब्राह्मणपसदाः ।

(१६) “किरातबलेन” इत्यत्र “किरातपालेन” इति वा पाठः ।

(१७) उहत्य उहती भूलेत्यर्थः । “उहृत्य” इत्यपपाठः । वीतदयः निर्दयः ।

शमनं विलोक्य तस्मै दण्डप्रणाममकरवम् । सोऽपि मामवेक्ष्य
चित्रगुप्तं नाम निजामात्यमाह्वय तमवोचत्—‘सचिव ! नैषो-
ऽमुष्य मृत्युममयः । निन्दितचरितोऽप्ययं महौसुरनिमित्तं (१८)
गतजीवितोऽभूत् । इतः प्रभृति विगलितकल्मषस्यास्य पुण्य-
कर्मकरणे रुचिरुदेत्यति । पापिष्ठैरनुभूयमानमत्र यातनाविशेषं
विलोक्य पुनरपि पूर्वशरीरमनेन गम्यताम्’ इति । चित्रगुप्तोऽपि
तत्र तत्र सन्तमेषु आयसस्तम्बेषु बध्यमानान् अत्युष्णीकृते वितत-
शरावतैले निक्षिप्यमाणान् लगुडैर्जर्जरीकृतावयवान् निशितटङ्कैः
परितक्ष्यमाणानपि (१९) दर्शयित्वा पुण्यबुद्धिम् उपादिश्य माम-
मुञ्चत् । तदेव पूर्वशरीरमहं प्राप्तो महोऽटवोमध्ये शीतलोपचारं
रचयित्वा (२०) महौसुरेण परोक्ष्यमाणः शिक्षायां शयितः क्षण-
मतिष्ठम् । तदनु विदितोदन्तो मदीयबन्धुगणः महमा समागत्य
मन्दिरमानीय माम् अपक्रान्तव्रणमकरोत् । द्विजन्मा कृतज्ञो (२१)
मह्यमचरशिक्षां विधाय विविधाऽऽगमतन्त्रम् आख्याय
कल्मषक्षयकारणं सटाचारमुपदिश्य ज्ञानेक्षणगम्यमानस्य शशि-
खण्डशेखरस्य (२२) पूजाविधानम् अभिधाय पूजां मत्कृतामङ्गी-
कृत्य (२३) निरगात् । तदारभ्याहं किरातकृतमंससर्गं बन्धुकुल-

(१८) महौसुरनिमित्तं ब्राह्मणरचायेन ।

(१९) निशितटङ्कैः तौष्णपाषाणदारणास्त्रविशेषैः, (“टङ्कः पाषाणदारणे”
इत्यमरः) । परितक्ष्यमाणानपि ताड्यमाणानपि ।

(२०) शीतलोपचारं शिशिरोपचारमित्यर्थः । रचयित्वा अवलम्ब्य ।

(२१) अपक्रान्तव्रणं शुष्कजतमित्यर्थः । कृतज्ञः स्मृतमत्कृतीपकार इत्यर्थः ।

(२२) ज्ञानेति—ज्ञानेक्षणेन ज्ञानदृष्ट्या, गम्यमानस्य ज्ञेयस्य । शशिखण्ड-
शेखरस्य चर्षपन्दभीलेः ।

(२३) अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, गृहीतेत्यर्थः ।

मुत्सृज्य सकललोकैकगुरुम् इन्दुकलाऽवतंसं चेतमि अरन् अस्मिन्
 कानने दूरीकृतकलङ्को वमामि । देव ! भवते विज्ञापनीयं
 रहस्यं किञ्चिदस्ति, आगम्यताम्” इति । स च वयस्यगणाटपनीय
 (२४) रहमि पुनरेनमभाषत—“राजन् ! अतीते निशान्ते
 (२५) गौरौपतिः स्वप्नमन्निहितो निद्रामुद्रितलोचनं विबोध्य
 प्रसन्नवदनकान्तिः प्रश्रयावनतं माम् अवाचत्—‘मातङ्ग !
 दण्डकारणान्तरालगामिन्यास्तटिन्यास्तोरभूमौ सिद्धमाध्याराध्य-
 मानस्य (२६) स्फटिकलिङ्गस्य पश्चात् अद्रिपतिकन्या-पटपङ्क्ति-
 र्चाङ्गतस्य अश्मनः (२७) सविधे विधेः आननमिव किमपि विलं
 विद्यते । तत् (२८) प्रविश्य तत्र निजिसं ताम्रशासनं शासनं
 विधातुरिव समादाय विधिं (२९) तदुपदिष्टं टिष्टविजयमिव (३०)
 विधाय पाताललोकाधोश्वरेण भवता भवितव्यं, भवत्ताज्ञायकरो
 राजकुमारोऽस्य श्वो वा समागमिष्यति’ इति । तदादेशानुगुण-

(२४) अपनीय अपसार्थः ।

(२५) एनं राजवाहनमित्यर्थः । “एवम्” इति पाठ—एवं वक्ष्यमाणकर्म-
 योत्यर्थः । निशान्ते प्रत्यर्थः ।

(२६) विद्धेति ।—सिद्धेः, साध्येय देवयोनिविशिष्टैश्च, आराध्यमानस्य सेव्य-
 मानस्य ।

(२७) अद्रिपतीति ।—अद्रिपतिः हिमवान्, तस्य कन्यायाः पार्वत्याः, पद-
 पङ्क्तिभिः पादन्ध्यामपरम्परामिः, र्चाङ्गतस्य । अश्मनः पाषाणस्य ।

(२८) तत् विलसित्यर्थः ।

(२९) तत्र विलं । ताम्रशासनं ताम्रफलकलिखितः आश्रविशेष इत्यर्थः ।
 विधिम् अनुष्ठानम् ।

(३०) तदुपदिष्टं तस्मिन् ताम्रशासने, उपदिष्टम् उक्तम् । टिष्टविजयमिव
 द्दिष्टं देवं, तेन विजयः तस्मिन् ।

मेव (३१) भवदागमनमभूत् । साधनाभिलाषिणो मम तोषिणो रचय (३२) साहाय्यम्” इति । “तथा” इति राजवाहनः साकं मातङ्गेन नमितोत्तमाङ्गेन विहाय अर्द्धरात्रे निद्रापरतन्त्रं मित्रगणं वनान्तरम् अवाप । तदनु तदनुचराः कल्ये साकल्येन (३३) राजकुमारमनवलोकयन्तो विषस्रहृदयास्तेषु तेषु वनेषु सम्यक् अन्विथानवेक्षमाणा एतदन्वेषणमनीषया देशान्तरं चरिष्णवोऽति-सहिष्णवो निश्चितपुनःमङ्गमसङ्केतस्थानाः परस्परं वियुज्य ययुः ।

लोकैकवीरेण कुमारेण रक्ष्यमाणः सन्तुष्टान्तरङ्गो (३४) मातङ्गाऽपि विलं शशिशेखरकथिताभिज्ञानपरिज्ञातं निःशङ्कं प्रविश्य गृहीतताम्रशासनो रमातलं पथा तेनैवोपेत्य तत्र कस्य-चित् पट्टनस्य (३५) निकटे केलिकाननकासारस्य (३६) विगत-सारसस्य समीपे नानाविधेन ईशशासनविधानोपपादितंन हविषा ह्रीं विरच्य प्रत्यूहपरिहारिणि (३७) सविस्मयं विलोक-यति राजवाहने समिदाज्यसमुज्ज्वलिते ज्वलने (३८) पुण्यगेहं

(३१) तदादेशानुगुणं तस्य स्वप्रकाशितस्य शङ्करवाक्यस्य, आदेशानुगुणम् आशानुकूलमेव ।

(३२) साधनेति ।—साधनम् उपायः, तस्य अनिलाभिषः उपायप्रामिलास-स्येत्यर्थः । तोषिणः त्वदागमनसन्तुष्टस्य इत्यर्थः । रचय कुर्व ।

(३३) कल्ये प्रलूषे, (“प्रलूषोऽहर्मुखं कल्यम्” इत्यमरः) । साकल्येन सर्वभोगावेन ।

(३४) सन्तुष्टान्तरङ्गः प्रीतान्तःकरणः ।

(३५) पट्टनस्य नगरस्य ।

(३६) केलिकाननकासारस्य क्रीडोद्यानसरसः, (“कासारः सरभी सरः” इत्यमरः) ।

(३७) प्रत्यूहेति ।—प्रलूषो विघ्नः, तस्य परिहारिणि नाशिनः ।

(३८) समिदिति ।—समिद्विः काष्ठैः, आक्यैः हविर्भिद्य, समुज्ज्वलिते सम्यक् उद्दीपिते । ज्वलने वज्रो ।

देहं मन्त्रपूर्वकमाहुतीकृत्य (३८) तद्विद्वन्मानकान्तिं दिव्यां तनु-
मल्लभत । तदनु माणमयमण्डनमण्डलमण्डिता सकललोक-
ललनाकुल-ललामभूता (४०) कन्यका काचन विनीतानेकसखी-
जनानुगम्यमाना कलहंसगत्या शनैरागत्य अवनिसुरोत्तमाय
मणिमेकमुज्ज्वलाकारम् उपायनौकृत्य (४१) तेन "का त्वम् ?" इति
पृष्टा सीत्कण्ठा कलकण्ठस्त्रेण मन्दं मन्दमुदङ्गलिरभाषत—
"भूसुरोत्तम ! अहम् असुरोत्तमनन्दिनी कालिन्दो नाम, मम
पिताऽस्य लोकस्य शासिता महानुभावो निजपराक्रमासङ्घिष्णुना
विष्णुना दूरीकृतामरे ममरे यमनगरातिथिः अकारि । तद्वियोग-
शोकमागरमग्नां मामवेक्ष्य कोऽपि कारुणिकः सिद्धतापसो-
ऽभाषत—'बाले ! कश्चिद्दिव्यदेहधारौ मानवो नवो वल्लभस्तव
भूत्वा सकलं रसातलं पालयिष्यति' इति । तदादेशं निशम्य
घनशब्दोन्मुखौ चातकी वर्षाऽऽगमनम् इव तवालीकनकाङ्घ्रिणौ
चिरमतिष्ठम् । मन्मनोरथफलायमानं भवदागमनमवगम्य
मद्राज्यावलम्बनभूतामात्यानुमत्या मदनकृतसारथ्येन मनसा
भवन्तम् प्रागच्छम् । लोकस्य अस्य (४२) राज्यलक्ष्मोमङ्गीकृत्य
मां तत्क्षपत्रीं करोतु भवान्" इति । मातङ्गोऽपि राजवाहनानु-
मत्या तां तरुणीं परिणीय दिव्याङ्गनालाभेन हृष्टतरो रसातल-
राज्यमुरीकृत्य परमानन्दमाससाद ।

वञ्चयित्वा वयस्यगणं समागतौ राजवाहनस्तदवलोकनकौतू-

(३८) पृथगेहं पुण्याधारम् । आहुतीकृत्य इत्या, अप्रो प्रविष्येत्यर्थः ।

(४०) मथीति ।—मन्दिमयानां रत्नमयानां, मण्डनानां भूषणानां, मण्डलैः
समृद्धैः, मण्डिता अङ्गता । सकलेति ।—मण्डलेषु लोकेषु भुवनेषु, ("लोकस्तु
भुवने जने" इत्यमरः) यत् ललनाकुलं नारीकुलं, तत्र ललामभूता रत्नभूता ।

(४१) अवनिसुरोत्तमाय द्वापन्नचयेष्टाय । उपायनौकृत्य उपहारौकृत्यम् ।

(४२) लोकस्य अस्य पातालहेत्यर्थः ।

इलेन भुवं गमिषुः (४३) कान्दिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादिक्लेशनाशनं
 मर्षं साहाय्यकरणसन्तुष्टात् मातङ्गादवाप्य कञ्चनाध्वानमनुवर्त्त-
 मानं तं विसृज्य विलपथेन तेन निर्ययी । तत्र च मित्रगणमनव-
 लोक्य भुवं बभ्राम । भ्रमंश्च विशालोपशब्दे कमप्याक्रौड-
 मासाद्य तत्र विशिश्रमिषुः आन्दोलिकारूढं (४४) रमणो-
 सहितमासजनपरिवृतमुद्याने समागतमेकं पुरुषमपश्यत् । सोऽपि
 परमानन्देन पल्लवितचेताः (४५) विकसितवदनारविन्दः “मम
 स्वामौ सोमकुलावतंभो विशुद्धयशोनिधिः राजवाहन एषः ।
 महाभाग्यतया अकाण्डे (४६) एवास्य पादमूलं गतवानस्मि ।
 सम्प्रति महात्रयनोत्सवो जातः” इति मसभ्रममान्दोलिकाया
 अवतीर्थ्य सरभसपटावन्त्यासविलासिहर्षोत्कर्षचरितः (४७) त्रिचतुः-
 पदानि उद्गतस्य चरणकमलयुगलं गलदुल्लसन्मल्लिकाबलयेन (४८)
 मौलिना पस्पर्श । प्रमोटाशुपूर्णे राजा पुलकिताङ्गं तं गाढ-
 मालिङ्ग्य “अये सोम्य सोमदत्त !!” इति व्याजहार । ततः
 कक्षार्पण पुत्रागभूरुहस्य प्रच्छायशीतले तले संविष्टेन मनुजनाथेन

(४३) गमिष्वारति गमेर्बाहुलकादिशुच् कथञ्चित् समर्थनीयः ।

(४४) विशालोपशब्दे विशालं मद्यत्, उपशब्दे यामानः (“यामान्य
 उपशब्दं स्यात्” इत्यमरः) तस्मिन् । आक्रौडं साधारणविहारकानम् उद्यमानं
 वा । आन्दोलिकारूढं दीलाहृदम् ।

(४५) पल्लवितचेताः चाप्याधितमनाः ।

(४६) अकाण्डे उच्यते ।

(४७) सरभसेति ।—सरभसेन ससभ्रमेण, पटावन्त्यासेन विलासि प्रकाशमानं,
 उद्यमानं उल्लसन् चरितं भाव इत्यर्थः यस्य तथोक्तः ।

(४८) उद्गतस्य व्युत्क्रम्य अलितस्य । गलदिति ।—गलनं खलनं, उल्लसन्
 प्रिकृष्टत्, मल्लिकानां तदाप्यनुसुमनालानां, बलयं वेदभं यस्य तादृशेन ।

सप्रणयमभाणि—“सखे ! कालमेतावन्तं देशं कस्मिन् प्रकारेण केनास्थायि ? भवता सम्प्रति कुत्र गम्यते ? तरुणी केयम् ? एष परिजनः सम्पादितः कथम् ? कथम्” इति । सोऽपि मित्र-सन्दर्शनव्यतिकरापगतचिन्ताज्वरातिशयो मुकुलितकरकमलः सविनयमात्मीयप्रचारप्रकारमवोचत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते द्विजोपकृतिर्नाम
द्वितीय उच्छ्वासः ।

अथ तृतीयोच्छ्वासः ।

सोमदत्तचरितम् ।

“देव ! भवच्चरणकमलसेवाऽभिनाशोभूतोऽहं भ्रमन् एकस्यां वनावनी पिपासाऽऽकुलो लतापरिहृतं श्रौतलं नदसलिलं पिबन् उज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्रक्षम् । तत् आदाय गत्वा कञ्चन अध्वानम् अम्बरमणेः अत्युष्णतया गन्तुमक्षमो वर्जेऽस्मिन् एव किम् अपि देवतायतनं प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमतं स्थविर-महोसुरमेकम् अवलोच्य कुशलम् उदितदयोऽहम् (१) अपृच्छम् । कार्पण्यविवर्णवदनां महदाशापूर्णमानसोऽवोचत् अग्रजन्मा (२) —महाभाग ! सुतान् एतान् मादृहोणान् अनेकैः उपायैः

(१) अम्बरमणेः सूर्यस्य । स्थविरमहोसुरं उज्ज्वलाकारम् । उदितदयः सहातदयः ।

(२) महदिति ।—महत्या प्रवक्ष्या, मादृश्या पूर्णं व्याप्तं, मानसं यस्य तादृशः । अपणत्या ब्राह्मणः ।

रक्षन्, इटानीम् अस्मिन् कुदेशे भैक्ष्यं सम्पाद्य ददत् एतेभ्यो वसामि
 शिखालये अस्मिन्' इति । 'भूदेव ! एतत्कटकाधिपतिः राजा
 कस्य देशस्य ? किं नामधेयः ? किमत्र आगमनकारणम् अस्य ?'
 इति पृष्टो अभाषत मञ्जोसुरः,—'सौम्य ! मत्तकालो नाम
 लाटेश्वरो देशस्य अस्य पालयितुः वीरकेतोः तनयां वामलोचनां
 नाम तरुणोरत्नम् असमाननावर्ण्यं श्रावं श्रावम् अवधूतदुहितृ-
 प्रार्थनस्य (३) तस्य पाटलीं नाम नगरीमरौक्षीत् । वीरकेतुः
 अपि भीतो मञ्जत् उपायनम् इव तनयां मत्तकालाय अदात् ।
 तरुणोलाभहृष्टचेता लाटपतिः, 'पारिणोया निजपुरे एव' इति
 निश्चित्य गच्छन् निजदेशं प्रति, सम्प्रति मृगयादरेण अत्र वने
 सैन्यावामम् अकारयत् । कन्याऽऽसारेण (४) नियुक्तो मानपालो
 नाम वीरकेतुमन्त्रो मानधनः चतुरङ्गबलमन्वितः अन्यत्र
 रचितशिविरस्तं निजनाथावमानखिन्नमानसः अन्तर्बिभेद' इति
 (५) । विप्रोऽसौ बहुतनयो विद्वान् निर्धनः स्थविरश्च दानयोग्य
 इति तस्मै करुणपुण्येभ्यो रत्नमदाम् । परमाह्लादविकमितानोऽभिहितानेकाशीः कुत्रचित् अग्रजन्मा जगाम । अध्वश्म-
 खिन्नेन मया तत्र निरवेशि (६) निद्रासुखम् । तदनु पश्चात्-
 निगडितवाहुयुगलः स भूसुरः कशाऽऽघातचिह्नितगात्रः अनेक-

(३) श्रावं श्रावं सुता सुता, (वानकन्याधिं चषम्) । अवधूतेति ।—

अवधूता अगच्छिता, दुहितुः पाथना येन तस्मै ।

(४) कन्यासारेण कन्याया आसारेण अपसारणार्थमित्यर्थः, लाटेश्वरादप-
 नयनाशंभिति यावत् ; अष्टवा—कन्येव सारो धर्मं तेन । "कन्यासारेण" इति पाठो वा ।

(५) अन्यत्र लाटेश्वरशिविरात् अन्यस्मिन् स्थाने इत्यर्थः । अन्तर्बिभेद
 अन्तर्भेदे तत्परी वभुवेत्यर्थः ।

(६) निरवेशि निर्विष्टं, लम्बमित्यर्थः ।

नैस्त्रिंशिकानुयातः (७) अभ्येत्य माम् 'असौ दृष्टुः' इति अदर्शयत् ।
 परित्यक्तभूसुरा राजभटा रत्नावाप्तिप्रकारं मदुक्तम् अनाकण्ठं
 भयरहितं मां गाढं नियम्य (८) रञ्जुभिः आनीय कारागारम्,
 'एते तव मखायः' इति निगडितान् (९) काञ्चित् निर्दिष्टवन्तो
 मामपि निगडितचरणयुगलम् अकार्षुः । किं-कर्त्तव्यतामूढेन
 निराशक्तेषानुभवेन (१०) अवीचि मया—'ननु पुरुषाः ! वीर्य-
 पुरुषाः ! निमित्तेन केन निर्विशथ (११) कारावासदुःखं
 दुस्तरम् ? यूयं वयस्या इति निर्दिष्टम् एतैः, किमिदम् ?' इति
 (१२) । तथाविधं मामवेक्ष्य भूसुरात् मया श्रुतं लाटपतिवृत्तान्तं
 व्याख्याय चौरवोराः पुनरवीचन्—'महाभाग ! वीरकेतुमन्त्रिणो
 मानपालस्य किङ्करा वयं तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ
 सुरङ्गद्वारेण तदागारं प्रविश्य तत्र राजाभावेन विषसा बहुधनम्
 अपहृत्य मञ्जाटवीं प्राविशाम ।

अपरेद्युः च अन्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य धृतधन-
 चयान् अस्मान् परितः परिवृत्य दृढतरं बद्ध्वा निकटमानीय

(७) अनेकनैस्त्रिंशिकानुयातः अनेकेः बहुभिः, नैस्त्रिंशिकैः खड्गधारिभिः,
 अनुयातः परितः ।

(८) नियम्य बद्ध्वा ।

(९) निगडितान् निगडः शृङ्खलं, तत्र बद्धानित्यर्थः ।

(१०) निराश्रितः ।—निराशः अप्रतीकार इत्यर्थः, श्लेशानुभवः यच्च तादृशेन,
 कारावासश्लेशात् प्रतीकारमपश्यता ।

(११) वीर्यशून्यः ।—वीर्यशून्यः कठिनाः, तीक्ष्णवीर्यवन् इत्यर्थः । निर्विशथ
 सुखे, ("निर्विशो भृतिभोगधीः" इत्यमरः) ।

(१२) निर्दिष्टं कथितम् । किमिदं किमभिप्रायकम् एतेषां वचनमिति जिज्ञा-
 सितमिति यावत् ।

समस्तवस्तुशोधनवेलायाम् (१३) एकस्य अनर्घ्यरत्नस्य अभावेन
अस्मद्बधाय माणिक्यादानाय अस्मान् किल अशृङ्खनयन्' इति
(१४) । श्रुतरत्नरत्नालोकनस्थानः (१५) अहम् 'इदं तदेव
माणिक्यम्' इति निश्चित्य भूटेवदाननिमित्तां दुरवस्थाम् आत्मनो
जन्म नामधेयं युष्मदन्वेषणपर्यटनप्रकारं चाभाष्य समयोचितैः
संलापैः मैत्रीमकार्षम् । ततोऽर्द्धरात्रे तेषां मम च शृङ्खलवन्धनं
निर्भेद्य तैः अनुगम्यमानो निद्रितस्य दाःस्त्रगणस्य आयुधजाल-
मादाय पुररत्नकान् पुरतोऽभिमुक्त्वागतान् पटुपराक्रमलौलया
अभिद्राव्य मानपालशिविरं प्राविशम् । मानपालो निज-
किङ्करेभ्यः मम कुलाभिमानवृत्तान्तं तत्कालीनं विक्रमञ्च
निशम्य मामार्चयत् ।

परिद्युः मत्तकालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालम्
उपेत्य 'मन्त्रिन् ! मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनम्
अपहृत्य चौरवोरा भवदीयकटकं प्राविशन्, तान् अर्पय, नो
चेन्नहाननर्थः सम्भविष्यति' इति क्रूरतरं वाक्यमब्रुवन् । तदाकण्ठे
रोषारुणितनेत्रो मन्त्री—'लाटपतिः कः ? तेन मैत्री का ? पुन-
रस्य वराकस्य सेवया किं लभ्यम् ?' इति तान् निरभस्मयत् । ते च
मानपालेनोक्तं विप्रलापं(१६) मत्तकालाय तथा एव अकथयन् ।
कुपितोऽपि लाटपतिर्दोर्वीर्यगर्वेण अल्पसैनिकसमेतो योद्धुम्
अभ्यगात् । पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानी मानपालः सन्नहयोधो

(१३) समस्येति ।—समस्तानां वस्तूनां इतद्व्याप्तं, शोधनं प्रत्यर्पणमित्यर्थः,
तस्य वेलायां समये ।

(१४) माणिक्यादानाय माणिक्यस्य लक्षणं अनर्घ्यरत्नविशेषस्य, आदानाय
यद्बधार्थम् । अशृङ्खलवन् शृङ्खलवदानकुर्वन्मित्यर्थः ।

(१५) श्रुतेति ।—श्रुतं रत्नरत्नस्य श्रेष्ठरत्नस्येत्यर्थः, आलोचनस्थानं येन तथोक्तः ।

(१६) विप्रलापं विरुद्धवचनमित्यर्थः ।

योडुकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात् । अहमपि सबहुमानं मन्त्रि-
दत्तातिबहुलतुरङ्गमोपेतं चतुरसारथिं रथञ्च दृढतरं कवचं
मदनुरूपं चापञ्च विविधबाणपूर्णं तूणौरहयं रणसमुचितानि आयु-
धानि गृह्णीत्वा युद्धसन्नद्धो मदीयबलविश्वासेन रिपूहरणोद्युक्तं
मन्त्रिणमन्वगाम् । परस्परमत्सरैण तुमुलसङ्गरकरम (१७) उभय-
मैत्र्यमतिक्रम्य समुल्लसद्भुजाटोपेन (१८) बाणवर्षं तदङ्गे विमुञ्चन्
अरातोन् प्राहरम् । ततोऽतिरयतुरङ्गमं मद्रथं तन्निकटं नौत्वा
श्रीमल्लङ्घनोपेततदीयरथः (१९) अहम् अरातेः शिरःकर्त्तनम्
अकार्षम् । तस्मिन् निपतिते तदाऽवशिष्टमैनिकेषु पलायितेषु
नानाविधहयगजादिवस्तुजातम् आदाय परमानन्दसन्ततो (२०)
मन्त्रौ मम अनेकसंविधां सन्भावनाम् (२१) अकार्षीत् । मान-
पालप्रेषितात् तदनुचरात् एनम् अखिलमुदन्तम् आकर्ष्य सन्तुष्ट-
मना राजा अभ्युदतो मदीयपराक्रमे विस्मयमानः समहोत्सवम्
अमात्यबान्धवान्मत्या शुभटिने निजतनयां मङ्गलम् अदात् ।
ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनम् आराधितमहीपालचित्तो
वामलोचनया अनया सह नानाविधं सौख्यमनुभवन् भवद्विरह-

(१७) परस्परमत्सरैश्च अन्योऽन्यविदेषैश्च । तुमुलसङ्गरकरं मदासङ्ग्रामकरम् ।

(१८) समुल्लसदिति ।—समुल्लसता वृद्धिं गच्छता, भुजाटोपेन बाहुबलेन ।

(१९) अतिरयतुरङ्गमम् अतिजवनाश्रमम् । शोभेति ।—श्रीमं दुर्गं यत्र, लङ्घनम्
उल्लम्भनं, तेन उपेतः प्राप्तः, तदीयः तत्सम्बन्धी, रथो येन तथाभूतः, उल्लम्भनेन लङ्घना
तद्रथञ्च इत्यर्थः ।

(२०) परमेति ।—परमेष्ठ महता, आनन्देन सन्ततः पूर्णं इत्यर्थः । "सन्ततः"
इत्यत्र "सन्ततः" इति पाठे—विगत इत्यर्थः । "सन्ततः" इति वा पाठः ।

(२१) अनेकसंविधाम् अनेकप्रकाराम् । सन्भावनां सन्धाननाम् ।

वेदनाशस्य सुलभवेत्क्षय्यहृदयः (२२) सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकन-
फलं प्रदेशं (२३) महाकालानवांसिनः परमेश्वरस्य आराधनाय
अथ पत्नीसमेतः समागतोऽस्मि । भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारु-
ण्येन भवत्पदारविन्दसन्दर्शनानन्दसन्दोहो मया लब्धः” इति ।

तन्निशम्य अभिनन्दितपराक्रमी राजवाहनः तन्निरपराधदण्डे
द्वैवमुपालभ्य (२४) तस्मै क्रमेण आत्मचरितं कथयामास ।
तस्मिन्नवसरे पुरतः पुष्पोद्भवं विलोक्य ससम्भ्रमं निजनिटलतट-
स्यृष्टचरणाङ्गुलिम् उदञ्चालिममुं गाढमालिङ्ग्य आदन्दवाप्यसङ्कुल-
सम्प्लुतलोचनः, (२५)—“सौम्य ! मोमदत्त ! अयं स पुष्पोद्भवः”
इति तस्मै तं दर्शयामास । तौ च चिरविरहदुःखं विसृज्य अन्यो-
ऽन्यालिङ्गनसुखम् अन्वभूताम् । ततः तस्यैव महीरुहस्य छाया-
याम् उपविश्य राजा सादरहामम् अभाषत—“वयस्य ! भूसुर-
कार्यै करिष्याुः (२६) अहं ‘मित्रगणो विदितार्थः सर्वथा अन्तरायं
(२७) करिष्यति’ इति निद्रितान् भवतः परित्यज्य निरगाम ।

(२२) भवदिति ।—भवतो विरहेषु या वेदना स्यात्, सा एव शस्यं नर्भ-
निष्ठातमस्त्रं, तेन मुक्षयं वेत्तव्यं कातव्यं यत्र तादृशं हृदयं यस्य तथामृतः ।

(२३) सिद्धादेशेन कथञ्चित् निश्चयं तपःसिद्धिं गतस्य मुनेरित्यर्थः,
आदेशेन आज्ञया । सुहृज्जनेति ।—सुहृज्जनस्य तवेति भावः, आलोकनमेव फलं
यस्य तथामृतं, प्रदेशं स्थानम् ।

(२४) तदिति ।—तस्य निरपराधे यो दण्डः आरावासादिरूपः तत्र ।
उपालभ्य तिरस्कृत्य ।

(२५) निजिति ।—निजेन निटलतटेन स्यृष्टः चरणाङ्गुल्यः, राजपुत्रस्येति
भावः येन तथामृतं, पादतलनिपातितमित्यर्थः । उदञ्चालं बहाञ्चलिम् ।
आनन्देति ।—आनन्दवाप्येषु सङ्कुली पूर्णं, ससुक्ते लोचने यस्य तथामृतः ।

(२६) अलं निरापूर्वकादेव कृञ् इच्छयां विधानेऽपि बाहुल्यवादान् इच्छ-
सुसर्षणीयः ।

(२७) अन्तरायं विघ्नम् ।

तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य मन्वेषणाय कुत्र गतवान् ? भवान् एकाकी क्व गन्ता ?” इति । सोऽपि ललाट-तटचुम्बदञ्जलिपुटः (२८) सविनयं समालपत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते सोमदत्तचरितं नाम
द्वितीय उच्छ्वासः ।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः ।

पुष्पोद्भवचरितम् ।

“देव ! महीसुरोपकाराय एव देवो गतवानिति निश्चित्यापि देवेन गन्तव्यदेशं निर्णयितुम् अशक्तुवानो मित्रगणः परस्परं वियुज्य दिक्षु देवमन्वेष्यम् अगच्छत् । अहमपि देवस्य अन्वेषणाय महीमटन् कटाचित् अस्वरमध्यगतस्य अस्वरमणेः किरण-भसद्दिष्णुः एकस्य गिरितटमहीरुहस्य प्रच्छायशोतले तले क्षण-भ्रुपाविशम् । मम पुरोभागे दिनमध्यसमये सङ्घुचितसर्वावयवां कूर्माकृतिं (१) मानुषच्छायां निरीक्ष्य उन्मुखो गगनतलात्

(२८) इति इत्यन्तः । सः पुष्पोद्भवः । ललाटेति ।—ललाटतटं चुम्बन्
स्रजन्, अञ्जलिपुटं यस्य तथोक्तः, शिरसि वञ्जलिखिरित्यर्थः ।

(१) दिनमध्येति ।—दिनस्य मध्यसमये मध्यभागे, सङ्घुचितः सर्भः अरव्यः
स्रजाः तादृशीम्, अत एव कूर्माकृतिं कमठाकारान् । “शुपांक्तितम्” इत्यपपाठः ।

महारयेण पतन्तं पुरुषं कश्चिदन्तराले एव (२) दयोपनतहृदयो-
ऽहम् अवलम्ब्य शनैः अवनीतले निक्षिप्य दूरापातबीतसंज्ञं (३) तं
शिशिरोपचारेण विबोध्य शोकातिरेकेण उद्गतवाप्यलोचनं तं भृगु-
पतनकारणम् (४) अपृच्छम् । सोऽपि कररुहैः अशुकगानपनयन्
अभाषत—‘सौम्य ! मगधाधिनाथामात्यस्य पद्मोद्भवस्य आत्म-
सम्भवो (५) रत्नोद्भवो नामाहं वाणिज्यरूपेण (६) कालयवन-
होपम उपेत्य कामपि वाणिक्कृत्यां परिणोय तथा सह प्रत्या-
गच्छन् अशुद्धी तीरस्य अनतिदूरे एव प्रवहणस्य भग्नतया सर्वेषु
निमग्नेषु कथं-कथमपि दैवानुकूल्येन तीरभूमिम अभिगम्य
निजाङ्गनावियोगदुःखार्णवे प्लवमानः कस्यापि मिहतापसस्य
आदेशादरेण षोडशहायनानि (७) कथञ्चित् नीत्वा दुरवस्थापार-
मनवेत्तमागो गिरिपतनम् (८) अकार्षम्’ इति ।

तस्मिन्नेव अवसरे किमपि नारीकूलितम् अश्रावि—‘न
खलु समुचितमिदं यत् मिहादिष्टे पतितनयमिहने विरहम-
सहिष्णुः वैश्वानरं (९) विशसि’ इति । तन्निशम्य मनोविदितजनक-

(२) महारयेण महावेगेन । अन्तराले एव मध्ये एव ।

(३) दूरापातेति ।—दूरात्^१ आपातः आपतनं, तेन बीता विनष्टा, संज्ञा
चेतना यस्य तादृशम् ।

(४) शिशिरोपचारेण शीतलपक्रियया । भृगुपतनेति ।—भृगो प्रपाते,
(“प्रपातस्ततटी भृगुः” इत्यमरः) पतनस्य कारणं हेतुम् ।

(५) आत्मसम्भवः पुत्रः ।

(६) वाणिज्यरूपेण वाणिज्यव्यवसायेन ।

(७) हायनानि वस्त्रान् ।

(८) गिरिपतनं गिरिः पर्वतात् पतनं, मरणे कथ्येति भावः ।

(९) मिहादिष्टे सिद्धेन मुनिना, आदिष्टे कथिते, अपश्यन्नापितीति भावः ।

वैश्वानरम् अपिम् ।

भावं (१०) तमवादिषं—‘तात ! भवते विज्ञापनीयानि बहूनि सन्ति । भवतु, पश्चात् अखिलम् आख्यातव्यम्, अधुना नारौ-कूजितमनुपेक्षणीयं मया, क्षणमात्रम् अत्रभवता स्थीयताम्’ इति । तदनु सोऽहं त्वरया किञ्चित् अन्तरमगमम् । तत्र पुरतो भय-ङ्करज्वालाकुलद्वृतभुगवगाहमानसाहसिकां (११) मुकुलिताञ्जलि-पुटां (१२) वनितां काञ्चित् अवलोक्य मसम्भ्रमम् अनलादपनीय कूजन्या (१३) वृद्धया सह मत्पितृभ्यर्णम् अभिगमय्य स्थविराम् अवाचं—‘वृद्धे ! भवत्यौ कुत्रत्ये ? (१४) कान्तारे निमित्तेन केन द्रवस्था अनुभूयते ? कथ्यताम्’ इति । सा सगद्गदम् अवादीत्—‘पुत्र ! कालयवनदोषे कालगुणान्नां बणिजः कस्याचित् एषा सुता सुवृत्ता नाम रत्नीद्वयेन निजकान्तेन आ-गच्छन्ती, जलधौ भग्ने प्रवहणे, निजधात्रा मया सह फलकम् एकम् अवलम्ब्य देवयोगिन कूजमुपेता आसन्नप्रसवममया कस्या-श्चिदटव्याम् आत्मजमसूत । मम तु मन्दभाग्यतया बाले वन-मातङ्गेन गृहीते, माद्वितीया परिभ्रमन्ती, ‘षोडशवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसङ्गमो भविष्यति’ इति सिद्धवाक्यविश्वासात् एकास्मिन् पुण्याश्रमे तावन्तं समयं नीत्वा शोकम् अपारं मोदुमक्षमा समु-क्त्वलिते वैश्वानरे शरीरम् आहुतीकर्तुम् उद्युक्ता आसीत्’ इति । तदाकर्ण्य निजजननीं ज्ञात्वा तामहं दण्डवत् प्रणम्य,

(१०) मन इति ।—मनसा अन्तःकरणेन, विदितः ज्ञातः, जनकभावः पित्रभावो बलत्वं, तमेव पितरं मन्वमान इति भावः ।

(११) भयङ्करेति ।—भयङ्करः ज्वालाकुलः शिखापूर्णः, यः इतमुक् चपिः, तत्र अवनगाहमाना पविशन्ती, अत एव साहसिका ताम् ।

(१२) मुकुलितेति ।—मुकुलितं बहूमिति यावत्, अञ्जलिपुटं यथा तपोक्षाम् ।

(१३) कूजन्या विलपन्त्या ।

(१४) कुत्रत्ये कुत्र जाते, कुत आगते वा ।

तस्मै मदुदन्तम् अखिलम् आख्याय, धात्रीभाषणफुल्लवदनं विस्मय-
विकसिताक्षं जनकम् अदर्शयम् । पितरौ तौ साभिज्ञानम्
अन्योऽन्यं ज्ञात्वा मुदितान्तरात्मानौ विनोतं माम् अमन्दाश्रुवर्षेण
अभिषिच्य, गाढमाश्लिष्य, शिरसि उपाघ्राय, कस्त्राञ्चित् मही-
रुहच्छायायाम् उपाविशताम् । 'कथं निवर्तति महीवृक्षभो
राजहंसः ?' इति जनकेन पृष्टोऽहं तस्य राज्यच्युतिं, त्वदौयजननं,
सकलकुमारावाप्तिं, तव दिग्विजयारम्भं, भवती मातङ्गानुयानम्,
अस्माकं युष्मदन्वेषणकारणं सकलमभ्यधाम् । ततः तौ कस्य-
चिदाश्रमे मुनः अस्थापयम् । ततो देवस्य अन्वेषणपरायणोऽहम्
अखिलकार्यनिमित्तं वित्तं (१५) निश्चित्य, भवदनुग्रहात् लब्धस्य
साधकस्य (१६) साहाय्यकरणदत्तं शिष्यगणं निष्पाद्य, विन्ध्य-
वनमध्ये पुरातनपट्टनस्थानानि उपेत्य (१७) विविधनिधिसूच-
कानां महीरुहाणामधो निक्षिप्तान् वसुपूर्णान् (१८) कलसान्
सिद्धाङ्गनेन ज्ञात्वा, रक्षिषु परितः (१९) स्थितेषु खननसाधनैः
उत्पाद्य, दौनारान् असङ्ख्यानं राशौकृत्य, तत्कालागतम् (२०)

(१५) अखिलेति ।—अखिलानि समवाप्ति, कार्याणि तेषां निमित्तं साधन-
भूतमित्यर्थः । वित्तं धनम् ।

(१६) भवदिति ।—भवतः अनुग्रहात् लब्धस्य प्राप्तस्य, साधकस्य मुनेरित्यर्थः ।

(१७) निष्पाद्य नियुज्य, पित्रोर्भारघटने इति भावः । पुरातनेति ।—पुरा-
तनानि प्राप्तानि, पट्टनानि नगराणि । उपेत्य प्राप्य ।

(१८) विविधेति ।—विविधानां निधीनां मूलनिहितद्वयविशेषाणां, सूचकाः
प्रकाशकाः तेषां, सिद्धाङ्गनप्रभावेण तद्वृत्तदर्शनेनैव निधिस्थितिरनुभूयते इति भावः ।
वसुपूर्णान् धनपूर्णान् ।

(१९) रक्षिष्वनेन नयनदत्ताभोधकञ्जलविशेषेण । परितः समन्तात् ।

(२०) खननसाधनैः अस्त्रविशेषैः, खनिवैरित्यर्थः । दौनारान् सुवर्णमुद्रा-
विशेषान् । तत्कालागतं तत्कालोपस्थितम् ।

अनतिदूरं निवेशितं बणिक्कटकं (२१) काञ्चदभ्येत्य, तत्र बलिनी
बलीवर्दान् गोषोष क्रौत्वा अन्यद्वयमिषेण वसु तन्नोषो (२२)-
सञ्चितं तैः (२३) उह्यमानं शनैः कटकमनयम् । तदधिकारिणा
चन्द्रपालेन केनचित् बणिक्पुत्रेण विरचितसौहृदोऽहममुना एव
साकम् उज्जयिनीम् उपाविशम् । मत्पितरौ अपि तां पुरीम्
अभिगमय्य (२४) सकलगुणनिलयेन बभ्रुपालनाम्ना चन्द्रपाल-
जनकेन नौयमानो मालवनाथदर्शनं विधाय तदनुमत्या गूढवसति-
मकरवम् । ततः काननभूभिषु भवन्तम् अन्वेष्टुम् उद्युक्तं मां
परममित्रं बभ्रुपालो निशम्य अवदत्—‘सकलं धरणोत्तमम्
अपारमन्वेष्टुम् अक्षमो भवान् मनोग्लानिं विहाय तूष्णीं तिष्ठतु ।
भवन्नायकावलोकनकारणं (२५) शुभशकुनं निरोच्य कथयिष्यामि’
इति । तल्लपितामृताश्वासितहृदयोऽहम् अनुदिनं तदुपकण्ठ-
वर्ती कदाचित् इन्दुमुखीं नवयौवनावलीढावयवां नयनचन्द्रिकां
बालचन्द्रिकां नाम तरुणैरत्नं बणिक्छन्दिरलक्ष्मीं मूर्त्तामिव
अवलोक्य तदोयलावण्यावधूतर्धोरभावो लतान्तबाणबाणलक्ष्य-
ताम् (२६) अयाविषम् । चकितबालकुरङ्गलोचना साऽपि कुसुम-
सायकसायकायमानेन कटाक्षवोक्षणेन माम् असक्तत् निरोच्य

(२१) बणिक्कटकं बणिनावासम् ।

(२२) गोषोः शान्वादिषडनोपथोगिरञ्जुनिर्मितपात्रविशेषान्, “बले” इति
यासां बह्वभाषया प्रसिद्धिः ।

(२३) तैः बलीवर्दैः ।

(२४) अभिगमय्य गीत्वा ।

(२५) अवदति ।—भवतः तव, नायकस्य प्रभोः, राजवाहनस्येत्यर्थः, अवलोकने
कारणं हेतुभूतम् ।

(२६) लतान्तेति ।—लतान्तः कुसुमं, बाणो यस्य सः शानः इत्यर्थः, तस्य
बाणलक्ष्यतां प्ररव्यताम् ।

मन्दमारुतान्दोलिता लता इव अकम्पत । मनसा अभिसुखैः
समाकुञ्चितैः रागलज्जान्तरालवर्तिभिः साङ्गवर्तिभिः ईक्षणविशेषैः
निजमनोवृत्तिम् अकथयत् । चतुरगूढचेष्टाभिः अस्या मनोऽनु-
रागं सम्यक् ज्ञात्वा सुखसङ्गमोपायम् अचिन्तयम् । अन्यदा
बन्धुपालः शकुनैः भवद्गतिं प्रेषिष्यमाणः, पुरोपान्तविहारवनं
मया सह उपेत्य, कास्मिंश्चित् महोरुहे शकुन्तवचनानि शृण्वन्
अतिष्ठत् । अहम् उल्लसिकाविनोदप्ररायणो (२७) वनान्ते परि-
भ्रमन् सरोवरतीरे चिन्ताक्रान्तचित्तां दीनवदनां मन्वनोरथैक-
भूमिं बालचन्द्रिकां व्यलोकयम् । तस्याः ससम्भ्रमप्रेमलज्जा-
कौतुकमनोरमं लीलाविलोकनसुखम् अनुभवन् सुदत्या वदनार-
विन्दे विषमभावं मदनकदनखेटानुभूतं ज्ञात्वा तन्निमित्तं ज्ञास्यन्
लोलया तदुपकण्ठम् उपेत्य अवोचिषं—‘सुमुखि ! तव
सुखारविन्दस्य दैन्यकारणं कथय’ इति । सा रहस्यसञ्जात-
विश्रम्भतया विहाय लज्जाभये शनैः अभाषत ।—

‘सौम्य ! मानसरो मालवाधीशो वार्द्धकस्य प्रबलतया निज-
नन्दनं दर्पमारम् उज्जयिन्याम् अभ्यषिञ्चत् । स कुमारः सप्त-
सागरपर्यन्तं महोभण्डलं पालयिष्यन् निजपेटेष्वसेयौ उद्दण्ड-
कर्माणौ (२८) चण्डवर्मटारुवर्माणौ धरणोभरणे नियुज्य तप-
थरणाय राजगिरिम् अभ्यगात् । राज्यं सर्वम् असपत्नं (२९)
शासति चण्डवर्मणि दारुवर्मा मातुलाग्रजन्मनोः शासनम् अति-

(२७) उल्लसिकेति ।—उल्लसिका उल्लसिता, तस्या विनोदः अपनयनं, परम्
अपनयनं चाश्रयः यथा तस्मात्तः, कान्ताविरहोत्कण्ठानवारणार्थं इत्यर्थः ।

(२८) पेटेष्वसेयो पितुः ससुः पुत्रो । उद्दण्डवर्माणौ अतिप्रचण्डश्रीशो
इत्यर्थः ।

(२९) असपत्नं अतुरहितम्, अकष्टवन्वित्यर्थः ।

क्रम्य पारदार्यपरद्रव्यापहरणादि दुष्कर्मं कुर्वाणो मन्मथ-
समानस्य भवती ज्ञावण्यायत्तचित्तां माम् एकदा विलोक्य,
कान्यादृषणदोषं दूरोक्त्य, बलात्कारेण रन्तुम् उदयुङ्क्तो,
तच्चिन्तया दैन्यमगच्छुम्' इति । तस्या मनोगतं मयि रागोद्रेकं
मन्मनोरथसिद्धान्तरायञ्च निशम्य, बाष्पपूर्णलोचनाम् आश्लास्य,
दारुवर्मणो मारणोपायञ्च विचार्य वल्लभाम् अबोचं—
'तरुणि ! भवदभिजाषिणं दुष्टहृदयमेनं निहन्तुं सृदुरुपायः
कश्चित् मया चिन्त्यते । 'यत्तः कश्चित् अधिष्ठाय बालचन्द्रिकां
निवसति । तदाकारसम्पदाशाशृङ्खलितहृदयो(३०) यः सम्बन्ध-
योग्यः साहसिको रतिमन्दिरे तं यत्नं निजित्य तया एकसखी-
समेतया सृगाच्या संज्ञापासृतसुखम् अनुभूय कुशलो निर्गमि-
ष्यति, तेन चक्रवाकसंशयाकारपयोधरा (३१) विवाहनीया'
इति मिथेन एकेन अवादि इति पुरजनस्य पुरतो भवदीयैः सत्य-
वाक्यैः जनैः असक्त कथनौयम् । तदनु दारुवर्मा वाक्यानि
इत्थंविधानि श्रावं श्रावं तूष्णीं यदि भिधा स्थास्यति, तर्हि वरं,
यदि वा दीर्जन्येन त्वया सङ्गम् अङ्गीकरिष्यति तदा स भवदीयैः
इत्थं वाच्यः,—'मौम्य ! दर्पसारवसुधाऽधिपामान्यस्य भवतः अन्ध-
न्निवासे साहसकरणम् अनुचितम् । पौरजनसाक्षिकं भवन्म-
न्दिरम् आनोतया अनया तोयजाच्या (३२) सह क्रौडन् आयुष्मान्
यदि भविष्यसि तदा परिणोय तरुणीं मनोरथान् निर्विश' इति ।

(३०) तदिति ।—तस्या आकार एव सन्पत् तस्यां, या आशा भोगानिजावः,
तथा शृङ्खलितं वरं, हृदयं यस्य तथाभूतः ।

(३१) चक्रवाकिति ।—चक्रवाके संशयो येन तादृश आकारी यथीसधामुनी
पयोधरी यस्याः तथोक्ता ।

(३२) तोयजाच्या पद्मनेत्रया ।

सोऽपि एतत् अङ्गीकरिष्यति । त्वं सखीवेशधारिणा मया सह
 तस्य मन्दिरं गच्छ, अहम् एकान्तनिकेतने सुष्टिजानुपादाघातेः
 तं रभसा निहत्य पुनरपि वयस्यामिषेण भवतौमनु (३३) निःशङ्कं
 निर्गमिष्यामि इति ; तदेनमुपायम् अङ्गीकृत्य विगतसाध्वसलज्जा
 त्वं जनकजननीसहोदराणां पुरत आवयोः प्रेमातिशयम्
 आख्याय सर्वथा अस्मात्परिणयकारणे तान् अनुनयेः । तेऽपि वंश-
 सम्पन्नावय्याख्याय गूने मञ्चं त्वां दास्यन्ति एव । दारुवर्मणां
 मारणोपायं तेभ्यः कथयित्वा तेषाम् उत्तरमाख्येयं मञ्चम् इति ।
 साऽपि किञ्चिदुत्फुल्लसरसिजानना माम् अब्रवीत्—‘सुभग !
 क्रूरकर्माणं दारुवर्माणं भवान् एव हन्तुमर्हति । तस्मिन् हते
 सर्वथा युष्मन्नोरथः फलिष्यति । एवं क्रियताम् । भवदुक्तं
 सर्वम् अहमपि तथा करिष्ये’ इति माम् असक्तत् विवृत्तवदना
 विलोकयन्ती मन्दं मन्दम् अगारम् अगात् । अहमपि बन्धु-
 पालम् उपेत्य शकुनज्जात् तस्मात् ‘द्वंशद्विवसानन्तरम् एव भवत्सङ्गः
 सन्धविष्यति’ इति अशृणवम् । तदनु मटनुगम्यमानो बन्धुपालो
 निजावासं प्रविश्य मामपि निलयाय विससर्ज । मन्मायोपाय-
 वागुरापाशलग्नेन दारुवर्मणा रतिमन्दिरे रन्तुं समाहृता बाल-
 चन्द्रिका तं गमिष्यतीति दृष्टिकां मन्त्रिकटम् अभिप्रेषितवती ।
 अहमपि मणिनूपुरमेखलाकङ्कणकटकताटङ्गहारश्रीमकञ्जलं
 वनितायोग्यं मण्डनजातं निपुणतया तत्तत्स्थानेषु निक्षिप्य
 सम्यगङ्गीकृतमनोज्ञवेशो वल्लभया सह तदागारहारोपान्तम्
 अगच्छम् । हाःस्यकथितास्मदागमनेन सादरं विहित्वाभ्युद्-
 गतिना (३४) तेन हारोपान्तनिवारिताशेषपरिवारेण मदन्विता

(३३) वयस्यामिषेण सखीच्छलेन । अगु पयात् ।

(३४) विहित्वाभ्युद्गतिना कृतप्रत्युद्गमेन ।

बालचन्द्रिका सङ्केतागारमनोयत । नगरव्याकुलां यच्चकथां
 परीचन्(३५)नागरिकजनोऽपि कुतूहलेन दाक्षर्मणः प्रतीहार-
 भूमिम अगमत् । विवेकशून्यमतिरसो रागातिरेकेण रत्नचचित-
 छिमपर्यङ्के हंसतूलगर्मशयनम् आनीय तरुणी, तस्ये मञ्चं तमिस्रा-
 सम्यगनवलोकितपुम्भावाय (३६) मनोरमस्त्रीवेशाय च चामो-
 करमणिमयमण्डनानि सूक्ष्माणि चित्रवस्त्राणि, कस्तूरिकामिलितं
 हरिचन्दनं, कर्पूरसहितं ताम्बूलं, सुरभीणि कुसुमानि इत्यादि
 जलितं वस्तुजातं समर्प्य मुह्यतेदयमात्रं ह्यामवचनैः संलपन्
 प्रतिष्ठत् । ततो रागान्धतया सुसुष्यालिङ्गने मतिं व्यधत् । रोषा-
 रुणितोऽहमेनं पर्यङ्कतलात् निःशङ्को निपात्य मुष्टिजानुपादा-
 धातैः प्राहरम्(३७) । नियुद्धरभसविकलम् अलङ्कारं पूर्ववत् मेल-
 यित्वा, मयकम्पितां नताङ्गोम् उपलालयन् (३८) मन्दिराङ्गणम्
 उपेतः साध्वनकम्पित इव उच्चैः अकूजं—‘हा! बालचन्द्रिका-
 ऽधिष्ठितेन घोराकारेण यत्नेण दाक्षवर्मा निह्न्यते सहसा,
 समागच्छत, पश्यत इमम्’ इति । तदाकर्ण्य मिक्षिताः जनाः
 समुद्यदाप्याः हाहा-निनादेन दिशो बधिरयन्तः, (३९) ‘बाल-

(३५) नगरेति।—नगरेषु व्याकुलां प्रचारितानिति यावत् । परीचन्
 परीक्षनाच्च इत्यर्थः । अलपत्यस्यः प्रामादिकः प्रयोगः ।

(३६) तमिस्रेति।—तमिस्रश्च तामस्या राश्या हेतुना, (“तमिस्रा तामसो
 राशिः” इत्यमरः) सम्यक् स्पष्टम्, अनवलोकितः अक्षचित्, पुम्भावः पुरुषत्वं यच्च
 तादृश्याय ।

(३७) प्राहरं व्यनाशयम् ।

(३८) नियुञ्जेति।—नियुञ्जे व हुपुञ्जे, यो रभसः वेगः, (“रभसो वेगदर्शयोः”
 इत्यमरः) जैन विकल्पं विपर्ययम् । मेलयित्वा यथाव्याजं विचक्षण इत्यर्थः ।
 उपलालयन् सान्त्वयन् ।

(३९) बधिरयन्तः, बधिराः कुर्वन्तः, पुरयन्त इत्यर्थः ।

चन्द्रिकाम् अधिष्ठितं यत्नं बलवन्तं शृण्वन् अपि टारुवर्मा मदान्धः
तामेव अयाचत, तदमी स्वकीयेन कर्मणा निहतः, किं तस्य
विलापिन ?' इति मिथो लपन्तः प्राविशन् । कोलाहले तस्मिन्
चटुललोचनया सह नैपुण्येन महसा निर्गती निजावाममगाम् ।
ततो गतेषु कतिपयदिनेषु पौरजनममत्तं सिद्धादेशप्रकारेण
विवाह्य ताम् इन्दुसुखीं पूर्वमङ्कल्यितान् सुरतविशेषान् यथेष्टम्
अन्वभवम् । बन्धुपालशकुननिदिष्टे दिवसेऽस्मिन् निर्गत्य पुरात्
वर्द्धित्तमानो नेत्रीसवकारि भवदवलोकनसुखम् अनुभवामि”
इति ।

एवं मित्रवृत्तान्तं निशम्य अज्ञानमानसो राजवाहनः स्वस्व-
च सोमदत्तस्य च वृत्तान्तमस्मै निवेद्य, सोमदत्तं “महाकालेश्वरा-
बाधनानन्तरं भवद्वल्लभां सपरिवारां निजकटकं प्रापय्य
आगच्छ” इति नियुज्य, पुष्योद्भवेन सेव्यमानो भूस्वर्गायमाणम्
(४०) अत्रन्तिक्रापुरं विवेश । तत्र “अयं मम स्वामिकुमारः”
इति बन्धुपालादये बन्धुजनाय कथयित्वा, तेन राजवाहनाय
बहुविधां सपथ्यां कारयन् “मकलकलाकुशलो महीसुरवरः” इति
पुरि प्रकटयन् पुष्योद्भवोऽमुथ राज्ञो मज्जनभोजनादिकम्
अनुदिनं (४१) स्वमन्दिरे कारयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते पुष्योद्भवचरितं
नाम चतुर्थ उच्छ्वासः ।

(४०) सपरिवारां सपरिजनान् । निजकटकं स्ववासस्थानम् । सुवि स्वर्गं
इव याचरन् तम् ।

(४१) सपथ्यां सत्कारम् । महीसुरवरः ब्राह्मणश्रेष्ठः । प्रकटयन् प्रकथयन् ।
मज्जनं खानम् । अगुदिनं दिवसे दिवसे ।

अथ पञ्चमोच्छ्वासः ।

राजवाहनचरितम् ।

अथ मीनकेतनसेनानायकेन, मलयगिरिमहोरुहनिरन्तरा-
वासिभुजङ्गमभुक्तावशिष्टेन (१) इव सूक्ष्मतरेण, धृतहरिचन्दन-
परिमलभरेण (२) इव मन्दगतिना दक्षिणानिलेन वियोगि-
हृदयस्थं मन्मथानलम् उज्ज्वलयन्, सहकारकिसलयमकरन्दा-
स्वादनरक्तकण्ठानां मधुकरकलकण्ठानां (३) काकलीकलकलेन
दिक्चक्रं वाचालयन्, मानिनीमानसोत्कलिकाम् उपनयन्, (४)
माकन्दसिन्धुवाररक्ताशोककिंशुकतिलकेषु कलिकाम् उपपादयन्,
(५) मदनमहोत्सवाय रसिकमनांसि समुक्तासयन् वसन्तसमयः

(१) मीनकेतनसेनानायकेन चन्द्रपंसेनापतिना । मलयेति ।—मलयगिरिः
महोरुहेषु इषेषु, निरन्तरावाशिभिः भुजङ्गभेः भुक्तावशिष्टेन भक्षितशेषेण ; भुज-
ङ्गमा वायुमीनिन इति प्रसिद्धिः । “भुक्त” इत्यत्र “भुक्त” “मुक्ति” इति पाठव्यं दृश्यते ।

(२) सूक्ष्मतरेण अस्त्राल्येन । धृतेति ।—धृतः गृहीतः, हरिचन्दनानां
चन्दनमकुसुमानां, चन्दनविशेषाणां वा, परिमलभरः शौरभातिशयो येन तपोत्तम ।

(३) सहकारेति ।—सहकाराणां वृत्तानां, किसलयस्य नवपल्लवस्य, मकरन्दस्य
पुष्परसस्य च, आस्वादानेन रक्तः मधुर इत्यर्थः, कण्ठी येषां ताडयामात् । मधुकरकल-
कण्ठानां समरकोकिलानाम् ।

(४) दिक्चक्रं दिक्चक्रम् । मानिनीति ।—मानिनीनां मानसेषु उत्कलि-
काम् उत्कलिकाम्, उपनयन् जनयन् ।

(५) माकन्दः सहकारः । कलिकां कीरकम् । उपपादयन् उत्पादयन् ।

समाजगाम । तस्मिन् प्रातरमणीये काले अवन्तिसुन्दरो नाम
मानसारनन्दिनी प्रियवयस्यया बालचन्द्रिकया सह नगरोपान्त-
रम्योद्याने विहारोत्कण्ठया पौरसुन्दरोसमवायसमन्विता कस्य-
चित् चूतपोतकस्य छायाश्रीतले सैकततले गन्धकुसुमहरिद्रा-
ऽक्षतर्चोनाम्बरादिना नानाविधेन परिमलद्रव्यनिकरेण (६) मनो-
भवम् अर्चयन्ती रेमे । तत्र रतिप्रतिकृतिम् अवन्तिसुन्दरीं द्रष्टुकामः
काम इव वसन्तसहायः पुष्पोद्भवसमन्वितो राजवाहनः तदुपवनं
प्रविश्य तत्र तत्र मलयमारुतान्दोलितशाखानिरन्तरसमुद्भव-
किसलयकुसुमफलसमुल्लासितेषु रसालतरुषु कोकिलकोराल-
मधुकराणाम् आलापान् आवां आवां (७) किञ्चित् विकसदिन्दी-
वरकङ्कारकैरवराजोवराजिकैलिलाल-कलहंस-सारस-कारण्डव-
चक्रवाक-चक्रवाल-कलरव-व्याकुल-विमल-श्रीतलसलिल-ललि-
तानि सरांसि दृश्ये दृश्यम् (८) अमन्दलीलया ललनासमीपम्
अवाप । बालचन्द्रिकया “निःशङ्कमित आगम्यताम्” इति
हस्तसंज्ञया समाहृतो निजतेजोजितपुरुहृतो (९) राजवाहनः
क्षयादर्थ्या अवन्तिसुन्दर्या अन्तिकं समाजगाम । या वसन्तसहायेन

(६) चूतपोतकस्य वृदासदृशस्य । गन्धेति ।—गन्धय कुसुमानि च, अथवा—
गन्धप्रधानानि कुसुमानि गन्धकुसुमानि । परिमलद्रव्यनिकरेण मनोहरगन्धवत्-
सानयोसमूहेन ।

(७) कोकिलेति ।—कोकिलानां पिङ्गानां, कोराक्षीनां शुक्रपङ्क्तोनां, मधु-
कराणां भनराणाम् । आवां आवां सुत्वा सुत्वा ।

(८) दृश्ये दृश्ये दृष्टा दृष्टा ।

(९) निजेति ।—निजं तेजः तेन जितः पुरुहृतः पुरन्दरः येन सः ।

समुत्सुकतया रतः केलिशालभञ्जिकाविधित्पया कञ्चन
 नारीविशेषं विरच्य आत्मनः क्रीडाकासारसारारविन्दसौन्दर्येण
 (१०) पादद्वयम्, उद्यानवनदौर्घिकामत्तमरान्तिकागमनरीत्या
 (११) लीलालसगतिविलासं, तूणौरलावण्येन जङ्घे, लीलामन्दिर-
 द्वारकदलीलालित्येन (१२) मनोज्ञमूर्कयुगं, जैत्ररथचातुर्येण
 घनं जघनं, किञ्चिद्विकसञ्जीलावतंसकङ्कारकोरककोटरानुवृत्त्या
 (१३) गङ्गावतंसनाभिं नाभिं, सौधारोद्वेगपरिपाद्या बलित्रयं,
 मौर्वीमधुकरपङ्क्तिनौलिमलौलया (१४) रोमावलिं, पूर्णसुवर्ण-

(१०) वसन्तसहायेन कामेन । समुत्सुकतया समुत्काण्डततया, रतिविहीन-
 तया चञ्चलपि श्यातुमन्वमतयेत्यर्थः । केलीति ।—केलिशालभञ्जिका क्रीडापुत्रलिका,
 तस्या विधित्पया विधानेच्छया । क्रीडाकासारः केलिसरः, ("कासारः सरसो
 सरः" इत्यमरः) तस्मिन् साराणाम् उत्कृष्टानाम्, सरविन्दाणां कनकानां, सौन्दर्येण ।
 "सारारविन्द" इत्यत्र "सारदारविन्द" इति वा पठः ।

(११) उद्यानेति ।—उद्यानवने उपवने, या शीर्षिका वापी, तस्यां या मत्ता
 मधुपानमन्वरा, मरान्तिका राजदंशो, तस्या गमनरीत्या मन्दमन्दगतिक्रमेण ।

(१२) लीलेति ।—लीलामन्दिरं केलिगृहं, तस्य द्वारे या कदली रक्षा, तस्या
 लालित्येन सौन्दर्येण ।

(१३) जैत्ररथेति ।—जैत्रे जघसाघनं, शो रथः, ("रथचक्रम्" इति पाठान्तरं)
 तस्य चातुर्येण नेपथ्येन, विलासेनेत्यर्थः । किञ्चिदिति ।—किञ्चित् कुंपत्, विश्वसत्
 लीलावतंसकङ्कारं लीलालकथंभूपरक्तोत्पलं, तस्य कोरकः कलिका, तस्य कोटरं
 विशं, तस्य अनुवृत्त्या अनुक्रमेण ।

(१४) गङ्गायाम् ।—गङ्गाया यः आवर्णः तस्य सनाभिः सङ्घोदरः, समान इत्यर्थः,
 तादृशम् । शोधेति ।—शोधेषु दृश्येषु, यत् पारोद्वेगम् (पारुद्वेगते कनेनेति व्युत्पत्त्या)
 शोपानमित्यर्थः, तस्य परिपाद्या रचनाक्रमेण । मौर्वीति ।—मौर्वी शिञ्जनी, या
 मधुकराणां पङ्क्तिः तस्या गोलिमा गोलत्वं, तस्य लोबया विशासेन ।

कलसशोभया कुचदन्धं, लतामण्डपसौकुमार्येण बाहू, जयशङ्का-
भिख्यया (१५) कण्ठं, कामिकर्णपूरसहकारपङ्कवरागेण प्रति-
विम्बोक्तविम्बं रदनच्छदं, बाणायमानपुष्पलावण्येन (१६)
शुचिस्मितम्, अग्रदूतिकाकलकण्ठकाकलालापमाधुर्येण (१७)
वचनजातं, सकल-सैनिकनायक-मलयमारुत-भौरभ्येण निश्वास-
पवनं, जयध्वजमौनदर्पेण (१८) लोचनयुगलं, चापयष्टिश्रिया
भ्रूलते, प्रथमसुहृदः सुधाकरस्य अपनौतकलङ्कया कान्त्या वदनं,
लीलामयूरवह्भङ्गा केशपाशञ्च विधाय समस्तमकरन्दकस्तूरिका-
सन्मितेन (१९) मलयजरसेन प्रचाल्य कर्पूरपरागेण संसृज्य
निमिता इव रराज । सा मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः मालवेशकन्यका
स्वेनैवाराध्यमानं सङ्कल्पितवरप्रदानाय (२०) आविर्भूतं
मूर्त्तिमन्तं मन्मथमिव तम् आलोक्य मन्दमारुतान्दोलिता लता

(१५) जयेति ।—जयशङ्कस्य अभिख्यया शोभया (“अभिख्या नाम-शोभयोः”
इत्यमरः) ।

(१६) प्रतिविम्बोक्ततेति ।—प्रतिविम्बोक्तमम् अग्रकृतं, विम्बं तदाख्यं फलं
येन तादृशं, रदनच्छदम् ओष्ठम् । बाण्येति ।—बाणायमानं बाणः शरः, कौमुद
इति भावः, तद्वदाचरत् यत् पुष्पं तस्य लावण्येन ।

(१७) अयेति ।—अग्रदूतिका अग्रदूती, या कलकण्ठिका कोकिला, तस्याः
कलः मधुरासुहृदः, य आलापः तस्य माधुर्यं च ।

(१८) जयध्वजः जयचिह्नं ध्वजः केतुरेव, मौनः तस्य दर्पेण अहङ्कारेण,
निश्वासनेति भावः ।

(१९) लीलामयूरस्य क्रीडाशिक्षिणः, वह्भङ्गः कलापः, तस्य मञ्जा लीलया ।
समसोति ।—समस्ताभिः निखिलाभिः, मकरन्दाः पुष्परसाः, कस्तूरिकाश्च ताभिः
सन्मितेन संबलितेन ।

(२०) आराध्यमानं सेव्यमानम्, अर्च्यमानमित्यर्थः । सङ्कल्पितेति ।—
सङ्कल्पितः शान्तिः, यो वरः तस्य प्रदानाय ।

इव मदनावेशवती चकम्पे । तदनु क्रौडाविश्रम्भात् निवृत्ता
 लज्जया कानि कानि अपि भावान्तराणि व्यधत् (२१) । “ललना-
 जनं सृजता विधात्रा नूनमेषा घुणाच्चरन्यायेन (२२) निर्मिता ; नो
 चेत् अजभूः (२३) एवंविधानिर्माणनिपुणो यदि स्यात्, तर्हि
 तत्समानलावण्याम् अन्यां तरुणीं किं न करोति ?” इति सवि-
 स्मयानुरागं विलोकयतः तस्य समक्षं स्यातुं लज्जिता सा किञ्चित्
 सखीजनान्तरितगात्रा तन्नयनाभिमुखैः किञ्चिदाकुञ्चितैः अञ्चित-
 भ्रूकृतैः अपाङ्गवीक्षितैः आत्मनः कुरङ्गस्य आनायमानलावण्यं
 (२४) राजवाहनं विलोकयन्ती अतिष्ठत् । सोऽपि तस्याः तदा
 उत्पाटितभावरसानां सामग्र्या (२५) लब्धवलस्य इव विषमशरस्य
 शरव्यापमाणमानसो बभूव । सा मनसि इत्यम् अचिन्तयत्—
 “अनन्यसाधारणमौन्दर्येण अनेन कस्यां पुरि भाग्यवतीनां तरु-
 णीनां लोचनीत्सवः क्रियते !! पुत्ररत्नेन अमुना पुरन्ध्रिणां पुत्र-

(२१) व्यधत् आबिम्बितवती ।

(२२) घुणाचरति ।—घुणो नाम काष्ठकौटविशेषः, तेन काष्ठं कृत्यमानं
 कृत्यमानं कदाचित् अक्षराकारमेकं काष्ठखण्डम् आबिम्बिते, स एव घुणाचरन्याय
 उच्यते तेन, ललनाकुलस्य अनवरतनिर्माणेन देवात् इन्द्रो रमणी विधातुर्हस्तात्
 निर्गच्छतेति भावः ।

(२३) अजभूः जज्ञा ।

(२४) कुरङ्गस्य मृगविशेषस्य । आनायमानलावण्यम् आनायः जालं, स इव
 आचरतीति (कञ्जि जालच्) तादृशं लावण्यं मौन्दर्ये यस्य तादृशम्, (“आनायः
 मुंसि जालं स्यात्” इत्यमरः) ; यथा कुरङ्गो जालपतितो तत् नातिक्रान्तिं अक्रोति
 तथा सोऽपि राजपुत्रमिति भावः ।

(२५) तदा तस्मिन् समये, उत्पाटितानां प्रकटितानां, भावानां विचार-
 विशेषाणां, (“निर्विकारात्मकै चित्ते भावः प्रथमविक्रिया” इत्याहकारिकाः) रसानां
 मङ्गरानिलादाणां, सामग्र्या समवायेन ।

वतीनां सौमन्तिनीनां का नाम सौमन्तमौक्तकीक्रियते !! का
अस्य देवी ? किमत्र आगमनकारणम् अस्य ? मन्मथो माम्
अपहसितनिजलावण्यम् एनं विलोकयन्तौम् असूयया इव अति-
मात्रं मष्टुन् निजनाम सान्वयं (२६) करोति । किं करोमि ?
कथमयं ज्ञातव्यः ?” इति । ततो बालचन्द्रिका तयोः इतरेतर-
रागवृत्तिं भावविवेकैः (२७) ज्ञात्वा कान्तासमाजसन्नद्धी राज-
नन्दनोदन्तस्य सम्यगाख्यानम् अनुचितमिति लोकसाधारणैः
वाक्यैः अभाषत—“भर्तृदारिके ! अयं सकलकलाप्रवीणो देवता-
सान्निध्यकरण आहवनिपुणो (२८) भूसुरकुमारो मणिमन्त्रौ-
षधज्ञः परिचर्यार्ही भवत्या पूज्यताम्” इति । तदाकर्ण्य निज-
मनोरथम् अनुवदन्त्या बालचन्द्रिकया सन्तुष्टान्तरङ्गा तरङ्गा-
वली मन्दानिलेन इव सङ्कल्पजेनाकुलीकृता राजकन्या
जितमारं (२९) कुमारं समुचितासनासीनं विधाय, सखीहस्तेन
शस्तेन गन्धकुसुमाक्षतघनसारताम्बूलादिना नानावस्तुनिचयेन
पूजां तस्मै कारयामास ।

राजवाहनोऽपि एवम् अचिन्तयत्—“नूनमेघा पूर्वजन्मनि
मे जाया यज्ञवती, (३०) नो चेत् एतस्याम् एवंविधोऽनुरागो

(२६) निजनाम स्वं मन्मथेति नाम, सान्वयम सन्वयम् ।

(२७) इतरेतररागवृत्तिम् अन्वोऽन्वागुरागप्रसरम् । भावविवेकैः अविभाषाभि-
निवेद्यैः ।

(२८) टेषतेति ।—देवतानां सान्निध्यं क्रियते अनेनेति तथोक्तः, मन्मथभा-
वेण देवताऽऽविभाषकारण इत्यर्थः । आहवनिपुषः सकृन्मनुष्यः ।

(२९) सन्तुष्टान्तरङ्गा सन्तुष्टचित्ता । सङ्कल्पजेन कान्तेन । जितमारं
सौमन्त्यैश्च कामजयिनित्यर्थः ।

(३०) ब्राह्मनामदृपतेर्भाष्यां यज्ञवती जन्माकारे वासीत् ; तत्कथा चानुपदं
अयं अदृषियते ।

मन्थनसि न जायेत । शापावसानसमये तपोनिधिदत्तं जाति-
स्मरत्वम् आवयोः समानमेव, तथाऽपि कालजनितविशेषसूचक-
वाक्यैः अस्या ज्ञानमुत्पादयिष्यामि” । तस्मिन् एव समये
कोऽपि मनोरमो राजहंसः केलिविधित्वया तदुपकण्ठम् (३१)
अग्रमत् । समुत्सुकया राजकन्यया मरालग्रहणे नियुक्तां बाल-
चन्द्रिकां समवलोक्य “समुचितो वाक्यावसर एषः” इति
सम्भाषणनिपुणो राजवाहनः सलीलमस्तपत् —“सखि ! पुरा
शाम्बो नाम कश्चित् महीवल्लभो मनोवल्लभो मनोवल्लभया सह
विहारवाञ्छया कमलाकरम् अवाप्य तत्र कोकनदकदम्ब-
समीपे(३२)निद्राधीनमानसं राजहंसं शनैः गृहीत्वा विसगुणेन
तस्य चरणयुगलं निगडयित्वा, कान्तामुखं सानुरागं विलोकयन्
मन्दस्मितविकसितैककपोलमण्डलः ताम् अभाषत—‘इन्दु-
सुखि ! मया बह्वा मरालः शान्तो मुनिवटास्ते । खेच्छयाऽनेन
गम्यताम्’ इति । सोऽपि राजहंसः शाम्बम् अग्रपत्—‘मही-
पाल ! यत् तस्मिन् अम्बुजषण्डे अनुष्ठानपरायणतया परमा-
नन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं (३३) माम् अकारणं राज्यगर्भेण अव-
मानितवानसि, तदेतत्पाप्मना रमणोविरहसन्तापम् अनुभव’
इति । विषण्णवदनः शाम्बो जीवनेश्वरोविरहमसहिष्णुर्भूमौ दण्ड-
वत् प्रणम्य सविनयमभाषत—‘महाभाग ! यदज्ञानेन अकरवं
तत् क्षमस्व’ इति । स तापसः करुणाकण्ठचेताः तम् अवदत्

(३१) तदुपकण्ठ तस्यसमीपम् ।

(३२) कोकनदिति ।—कोकनदानीं रत्नीपखानी, कदम्बः समूहः, तस्य समीपे ।

(३३) अम्बुजीति ।—अम्बुजानीं पद्मानी, वण्डः कदम्बः तस्मिन्, पद्मसमूह-
समीपे इत्यर्थः, (“अज्ञादिकदम्बे वण्डमन्त्रियान्” इत्यमरः) । अनुष्ठानपरायण-
तया परमात्मध्यानासक्ततथैत्यर्थः । नैष्ठिकं यावज्जीवमज्ञाचारिणम् । (निद्रा मरणं,
सत्कालपर्यन्तमिदमकरोति चरतीति ठक् नैष्ठिकः) ।

—‘राजन् ! इह जन्मनि भवतः श्रापफलाभावो भवतु, महचनस्य अमोघतया भाविनि जनने शरीरान्तरं गतायाः अस्याः (३४) सरसिजाच्या रसेन (३५) रमणो भूत्वा मुहूर्त्तद्वयं मञ्चरणयुगल-बन्धनकारितया मासद्वयं शृङ्खलनिगडितचरणो रमणीवियोग-विषादम् अनुभूय पश्चादनेककालं वल्लभया सह राज्यसुखं लभस्व’ इति । तदनु जातिस्मरत्वमपि तयोः अन्वगृह्णात्; तस्मात् मरालबन्धनं न करणोयं त्वया” इति । साऽपि राजदारिका तद्वचनाकर्णनाभिज्ञातस्वपुरातनजननवृत्तान्ता “नूनमयं मयाण-वल्लभः” इति मनसा जानती रागपल्लवितमानसा (३६) समन्द-हासम् अबोचत्—“मौम्य ! पुरा शाब्बो यज्ञवतोसन्देशपरि-पालनाय (३७) तथाविधं हंसबन्धनम् अकार्षीत् । तथा हि, लोके परिण्डिता अपि दाक्षिण्येन (३८) अकार्यं कुर्वन्ति” इति ।

कन्याकुमारौ एवम् अन्योऽन्यपुरातनजनननामधेये परस्पर-ज्ञानाय साभिन्नम् (३९) उक्त्वा मनोजरागपूर्णमानसौ बभूवतुः । तस्मिन् अवसरे मालवेन्द्रमहिषो परिजनपरिवृता दुहित्व-केलिविलोकनाय तं देशम् अवाप । बालचन्द्रिका तु तां दूरतो विलोक्य ससम्भ्रमं रहस्यनिर्मदभिया हस्तसंज्ञया पुष्पोद्भव-सेव्यमानं राजवाहनं वृक्षवाटिकाऽन्तरितगात्रम् अकरोत् । सा

(३४) शरीरान्तरं देहान्तरं, गतायाः अस्याः भवत्येयस्याः ।

(३५) रसेन अगुराजेषु ।

(३६) रागपल्लवितमानसा अतुरागपूर्णमानसा ।

(३७) यज्ञवतोति ।—यज्ञवतो शाब्बक राघः महिषी, तस्याः सन्देहः वचनं,

पल्लव परिपालनाय परिवर्त्तयाव ।

(३८) दाक्षिण्येन स्त्रीणां प्रीत्यनहेतुना इत्यर्थः ।

(३९) साभिन्नं साभिज्ञानमित्यर्थः ।

मानसारमहिषो सखीसमेताया दुहितुः नानाविधां विहारलीला-
मनुभवन्ती क्षणं स्थित्वा दुहित्वा समन्विता निजागारगमनाय
उद्युक्ता बभूव । मातरम् अनुगच्छन्ती अबन्तिसुन्दरी—“राज-
हंसकुलतिलक ! विहारवाञ्छया केलिवने मदन्तिकमागतं भवन्तम्
अकाण्डे एव विसृज्य मया अनुचितमपि जनन्यनुगमनं क्रियते,
तदनेन भवन्ननोऽनुरागोऽन्यथा मा भूत्” इति मरालमिव
कुमारमुद्दिश्य समुचितान्नापकलापं वदन्ती, पुनः पुनः परिहृत्य
टोननयना वदनं विलोकयन्ती निजमन्दिरम् अगात् । तत्र
हृदयवल्लभकथाप्रसङ्गे बालचन्द्रिकाकथिततदन्वयन्यामधेया, (४०)
मन्मथत्राणपतनव्याकुलमानसा, विरहवेदनया दिने दिने बहुल-
पक्षशशिकला इव चामचामा (४१) आहारादिसकलव्यापारं
परिहृत्य रहस्यमन्दिरे मलयजरसक्षालितपल्लवकुसुमकल्पित-
तल्पतलायत्ततनुलता बभूव । तत्र तथाविधाम् अवस्थाम् अनु-
भवन्ती मन्मथानलसन्तप्तं सुकुमारीं कुमारीं निरीक्ष्य खिन्नो
वयस्यागणः काञ्चनकलससञ्चितानि हरिचन्दनोशीरघनसार-
मिलितानि तदभिषेककल्पितानि सलिलानि, विभक्तनुमयानि
वासांसि च, नलिनोदलमयानि तालवृन्तानि च सन्तापहरणानि
बहूनि सम्पाद्य तस्याः शरीरम् अशिशिरयत् (४२) । तदपि
शीतलोपचरणं सलिलमिव तप्ततैले, तदङ्गे दहनमिव समन्ता-
दाविशकार । किंकर्तव्यतामूढां विषयां बालचन्द्रिकाम्
ईषदुष्कौलितेन कटाक्षवीक्षितेन वाप्यकणाकुलेन विलोक्य, विर-

(४०) बालचन्द्रिकेति ।—बालचन्द्रिकया कथिते तस्य राजकुमारस्य, चन्मथ-
नामधेये कुलनामनो यस्या इति तद्योक्ता ।

(४१) बहुलेति ।—बहुलपक्षे कृष्णपक्षे, या शशिकला सेव । चामचामा
चतिसौषा ।

(४२) अशिशिरयत् शीतलोपकार ।

हानलोत्पत्तिः श्वासग्लपिताधरया नताङ्गा। शनैः सगद्दं व्यन्नापि
—“प्रियसखि ! कामः कुसुमायुधः पञ्चबाण इति नूनमसत्यम्
उच्यते। इयमहम् अयोमयैः असङ्ख्यैः इषुभिः अनेन हन्ये। सखि !
चन्द्रमसं बाहुवानलात् अतितापकरं मन्ये ; यदस्मिन् अन्तः-
प्रविशति शुष्यति पारावारः, सति निर्गते (४३) तदा एव वर्हेति।
दोषाकरस्य दुष्कर्म किं वर्ण्यते मया ? यदनं निजसोदर्याः
पद्मालयायाः गेहभूतमपि (४४) कमलं हन्यते। विरहानलसन्तप्त-
हृदयस्पर्शनं नूनम् उष्णोक्ततः स्वल्पो भवति मलयानिलः। नव-
पल्लवकल्पितं तल्पम् (४५) इदम् अनङ्गाग्निशिखापटलम् इव
सन्तापं तनोः तनोति। हरिचन्द्रमपि पुरा निजयाष्टसंश्लेष-
वदुरगरदनलिप्तोत्प्लवणगरलमङ्कलितम् इव (४६) तापयति शरी-
रम् ; तस्मादलमलम् आयासेन शीतलोपचारे। लावण्य-
जितमन्वथो राजकुमार एव अगदङ्कारो (४७) मन्वथञ्ज्वरापहरणे,
सोऽपि लब्धुमशक्यो मया, किं करोमि ?” इति। बालचन्द्रिका
मनोजञ्ज्वरावस्थापरमकाष्ठां गतां कोमलाङ्गीं तां राजवाहन-
लावण्याधोनमानमाम् अनन्यशरणाम् अवेक्ष्य आत्मनि अचिन्त-
यत्—“कुमारः सत्वरमानंतथ्या मया, नी चेदेनां स्मरणोयां गतिं

(४३) अस्मिन् चन्द्रमसि, चन्द्रः जलमध्ये, प्रविशति सति। पारावारः समुद्रः।
निर्गते जलमध्ये वा निर्गते, उदिते सति इत्यर्थः, चन्द्रमसोति शेषः।

(४४) दोषाकरस्य चन्द्रमसः। दुष्कर्म दुष्कार्यम्। पद्मालयायाः लक्ष्म्याः ;
“लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा” इत्यमरः। गेहभूतमपि निवासस्थानमपि।

(४५) तल्पं शय्या, (“तल्पं शय्याऽदृष्टारेषु” इत्यमरः)।

(४६) निजिति।—निजयष्टेः निजाश्रयस्य तरुकाण्डस्य, संश्लेषवन्तः संसर्गिणः,
शे श्वरगाः पद्मगाः, तेषां रदनेषु दन्तेषु, लिप्तं श्लिप्तं, यत् उल्लसत् उल्लसत्, गरलं
हलाहलं, तेन सहलितमिव सम्मिश्रितमिवेत्यर्थः।

(४७) अगदङ्कारः रोगप्रतिकारकः, चिकित्सक इति यावत्।

नेष्यति मौनकेतनः । तत्र उद्याने कुमारयोः अन्योऽन्यावलोकन-
 वेलायाम् असमसायकः (४८) समं मुक्तसायकोऽभूत् ; तस्मात्
 कुमारानयनं सुकरम्” । ततोऽवन्तिसुन्दरौरक्षणाय समयोचित-
 करणीयचतुरं सखीगणं नियुज्य राजकुमारमन्दिरम् अवाप ।
 पुष्पबाणबाणतुणौरायमाणमानसोऽनङ्गतमावयवसम्पर्कपरिस्नान-
 पल्लवशयनम् अधिष्ठितो राजवाहनः प्राणेश्वरौम् उद्दिश्य सह
 पुष्पोद्भवेन संलपन्, आगतां प्रियवयस्याम् आलोक्य पादमूलम्
 अन्वेषणीया (४९) लता इव बालचन्द्रिका आगतेति सन्तुष्टमनाः,
 निटलतटमण्डनीभवदम्बुजकोरकाकृतिलसदञ्जलिपुटाम् (५०)
 “इतो निषोद” (५१) इति निर्दिष्टसमुचितासनामीनाम् अवन्ति-
 सुन्दरोप्रेषितं सकर्पूरं ताम्बूलं विनयेन ददतीं तां कान्ता-
 वृत्तान्तम् अपृच्छत् । तथा सविनयम् अभाषि—“देव ! क्रौडा-
 भवने भवदवलीकनकालम् आरभ्य मन्मथमथ्यमाना पुष्प-
 तल्यादिषु तापशमनम् अलम्भवती, वामना इव (५२) उन्नतत-
 फलम् अलभ्यं त्वदुरःस्थलानिङ्गनमीढ्यं स्मरान्वतया लिपः सा
 स्वयमेव पत्रिकाम् आलिख्य ‘वल्लभाय एनाम् अपर्यय’ इति मां
 नियुक्तवती” । राजकुमारः पत्रिकां ताम् आदाय पपाठ—

(४८) असमसायकः निवसन्नरः, कामः इत्यर्थः, पश्यन्नर इति यावत् ।

(४९) अन्वेषणीया अन्वेष्या, या अन्विष्यते सर्वेष्वर्थः ।

(५०) निटलीति ।—निटलतटस्य ललाटदेशस्य, मण्डनीभवत् अलङ्कारोभवत्,
 इत् अम्बुजकोरकं पद्मसिद्धिदा, तस्य आकृतिरिव लसत् शोभमानम्, अञ्जलिपुटे
 अलङ्कारां, अस्मिन् कृताञ्जलिपुटामित्यर्थः ।

(५१) निषोद उपविष्ट ।

(५२) वामना इव खनिकृतिकन्यका इव ।

“सुभग ! कुसुमसुकुमारं जगदनवद्यं निरीक्ष्य तं रूपम् ।

मम मानसमभिलषति त्वं चित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥” (५३)
इति पठित्वा सादरम् अभिषत—“सखि ! छायावत् माम् अनु-
वर्त्तमानस्य पुष्पोद्भवस्य वल्लभा त्वमेव तस्या मृगौदृशो वहिःशराः
प्राणा इव वर्त्तसे । त्वच्चातुर्यम् अस्यां क्रियालतायाम् आल-
वालम् अभूत् । यत्तवाभीष्टं, येन क्रियामनोरथः (५४) फलि-
ष्यति, तदखिलं करिष्यामि । नताङ्गा मन्थनःकाठिन्यम्
आख्यातम् ; यदा केलिवने कुरङ्गनयनालोचनपथम् अवर्त्तं,
(५५) तदैव अपङ्क्तमदोयमानसा सा स्वं मन्दिरम् अगात् । सा
स्वचेतनो माधुर्यकाठिन्ये स्वयमेव जानाति । दुष्करः कन्याऽन्तः-
पुरप्रवेशः, तदनु रूपम् उपायम् उपपाद्य श्वः परश्वो वा नताङ्गीं
सङ्गमिष्यामि । (५६) मृदुदन्तम् एवम् आख्याय शिरीषकुसुम-
सुकुमाराया यथा शरीरवाधा न जायेत, तथाविधम् उपायम्
आचर” इति । बालचन्द्रिकाऽपि तस्य प्रेमगर्भितं वचनम्
आकर्ण्य सन्तुष्टा कन्यापुरम् अगच्छत् ।

(५३) सुभगेति ।—सुभग ! हे वल्लभ ! कुसुमसुकुमारं जगति अनवद्यम्
अनिन्द्यं, सर्वजनमनोहरमिति यावत्, ते तव, रूपं निरीक्ष्य मम मानसमभिलषति,
तव रूपं त्वां वेति शेषः ; अत एव त्वं, यथा तव रूपं मृदुलं खोललं, तथा तादृक्, तव
चित्तमपि मृदुलं कुरु, मां प्रति सदयमाननो भव इत्यर्थः । अत्र वाक्यार्थहेतुर्ल
आन्वयिभङ्गमलङ्कारः, प्रथमपादे च लुप्तोपमा, अनथोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

(५४) क्रियेति ।—क्रियासु तत्तत्कामव्यापारेषु, मनोरथः मनोऽभिलाषः ;
यथा—क्रियया चानिङ्गनादिभेदिकव्यापारेण युक्तः, मनोरथः ज्ञानः ।

(५५) इतिः लुदित्सेनाङ्-विधानेन अङ्गय परस्मैपदानविषयत्वात् लुङि
परस्मैपदमिति द्रष्टव्यम् ।

(६६) संपूर्णकालमनेरिह सङ्गर्भत्वेन नात्मनेपदम् ।

राजवाहनोऽपि यत्र हृदयवल्लभाऽवलोकनसुखम् अलभत
 तत् उद्यानं विरहवेदनाविनोदाय पृष्योद्भवममन्विती जगाम ।
 तत्र चकोरलोचनाऽवचितपल्लवकुसुमनिकुरम्बं (५७) मञ्जीरुह-
 मसूहं, शरदिन्दुमुख्या मन्मथममाराधनस्थानञ्च, नताङ्गीपट-
 पङ्क्तिचिह्नितं शीतलभैकतलञ्च, सुदतीभुक्तमुक्तं (५८) माधवी-
 लतामण्डपान्तरपल्लवतल्पञ्च विलोकयन्, ललनातिलकविलोकन-
 वेलाजनितशेषाणि स्मारं स्मारं, (५९) मन्दमारुताकम्पितानि
 नवचूतपल्लवानि मदनान्निशिखा इव चकितर्चाकितो दर्शं दर्शं,
 मनोजकर्णेजपानाम् इव (६०) कोकिलकौरमधुकराणां कृष्णि-
 तानि श्रावं श्रावं, मारविकारेण (६१) क्वचिदपि अवस्थातुम्
 अमहिष्णुः परिवभ्राम । तस्मिन् अवसरे धरणीसुर एकः सूक्ष्म-
 चित्रनिवसनः (६२) स्फुरन्मणिकुण्डलमण्डितो मण्डितमस्तक-
 मानवसमेतः चतुरवेशमनोरमो यदृच्छया समागतः समन्ततो-
 ऽभ्युल्लसतेजोमण्डलं राजवाहनम् आशीर्वादपूर्वकं ददर्श । राजा
 सादरं "को भवान् ? कस्या विद्यायां निपुणः ?" इति तं पप्रच्छ ।

(५७) चकोरलोचनाया चकोराद्या भिद्यथा, अवचितानि पल्लवकुसुमनिकुर-
 म्बाणि पत्रपुष्पमूहानि यस्य तथाविधम् ।

(५८) मञ्जीरुहमसूहं इवसहातम । सुदतीति ।—सु भीमना दत्ता यस्याः सा
 (दन्तशब्दस्य ददादंशः) तथा आदौ मुक्तं पश्चात् मुक्तं, (क्षिप्तबाधितवत्प्रसासः) ।

(५९) ललनेति ।—ललनातिलकम् अवकीमुन्दरी, तस्या विलोकनवेद्यायां
 दर्शनावसरे, जानितशेषाणि प्रकटितावशिष्टानि । स्मारं स्मारं स्मृता स्मृता ।

(६०) मनोजेति ।—मनोजस्य कामस्य, कर्णेजपाः कर्णे जपन्तीति तथोक्ताः
 तेषामिव, कामस्य दुर्भान्स्यामिवेत्यर्थः ।

(६१) मारविकारेण कामविकारेण ।

(६२) धरणीसुरः ब्राह्मणः । सूक्ष्मेति ।—सूक्ष्मं चित्रं निवसनं बलं यस्य
 तथाभूतः ।

स च “विद्येश्वरनामधेयोऽहम् ऐन्द्रजालिकविद्याकोविदो विविध-
देशेषु राजमनोरञ्जनाय भ्रमन् उज्जयिनीम् अथ आगतोऽस्मि”
इति शशंभुम् । पुनरपि राजवाहनं सम्यक् आलोक्य “अस्यां
लीलाऽवनौ पाण्डुरतानिमित्तं किम् ?” इति साभिप्रायं विहस्य
अपृच्छत् । पुष्पोद्भवश्च ऐन्द्रजालिकचातुर्यं निजकार्यकरणं
तर्कयन् एनम् आदरेण बभाषे—“ननु सतां सख्यस्य आभाषण-
पूर्वतया चिरं रुचिरभाषणो (६३) भवान् अस्माकं प्रिय-
वयस्यो जातः, सुहृदाम् अकथ्यश्च किमस्ति ? केलिवने अस्मिन्
वसन्तमहात्सवागतायाः मालवेन्द्रसुताया राजनन्दनस्य अस्य
चाकस्मिकसन्दर्शनेन अन्योऽन्यानुरागातिरेकः समजायत । सतत-
सम्भोगसिद्धुपायाभावेन अभी ईदृशोभवस्थाम् अनुभवति” इति ।
विद्येश्वरो लज्जाऽभिरामं राजकुमारमुखम् अभिवीक्ष्य विरचित-
मन्दहासो व्याजहार—“देव ! भवदनुचरे मयि तिष्ठति, तव
कार्यम् असाध्यं किमस्ति ? अहम् इन्द्रजालविद्यया मालवेन्द्रं
मोहयन् पौरजनसमक्षमेव तत्तनयापरिणयं रचयित्वा कन्याऽन्तः-
पुरप्रवेशं कारयित्वा मीति, वृत्तान्त एव राजकन्यायै सखी-
मुखेन पूर्वमेव कथयितव्यः” इति । सन्तुष्टमना मञ्जीपतिः
अनिमित्तं मित्रं प्रकटोक्तकृत्रिमक्रियापाटवं विप्रलभकृत्रिम-
प्रेमसहजसौहार्दवेदिनं (६४) तं विद्येश्वरं सबहुमानं विससर्ज ।
अथ राजवाहनो विद्येश्वरस्य क्रियापाटवेन फलितम् इव
मनोरथं मन्यमानः पुष्पोद्भवेन सह स्वमन्दिरम् उपेत्य सादरं

(६३) सख्यस्येति ।—“सख्यस्य आभाषणपूर्वमाहुः” इति रघुवंशोपश्लोकोऽनानुप्या-
तव्यः । रुचिरैति ।—रुचिरं मनोरंजं, भाषणं वचनं यच्च स तादृशः ।

(६४) विप्रलभेति ।—विप्रलभः प्रतारणा, कृत्रिमं कपटं, प्रेम सहजं
स्वाभाविकम्, अकृत्रिममित्यर्थः, सौहार्दं च वेत्तीति तथाविधम् ।

बालचन्द्रिकामुखेन निजवत्सभायै मञ्जौसुराक्रियमाणं सङ्गमोपायं वेदयित्वा, कौतुकाकण्टकदयः “कथाममां क्षपां क्षपयामि ?” इति चिन्तयन् अतिष्ठत् । परेद्युः प्रभाते विद्येश्वरो रसभावगौति-रोतिगतिचतुरः तादृशेन महता निजपरिजनेन सह राजभवन-द्वारान्तिकम् उपेत्य, दीवारिकनिवेदितनिजवृत्तान्तः सहसा उपगम्य सप्रणामम् “ऐन्द्रजालिकः समागतः” इति दाःस्यैर्विज्ञा-पितेन तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन समुत्सुकावरोधसहितेन मालवेन्द्रेण समाह्वयमानः कक्षान्तरं प्रविश्य सविनयमाशिश्वं दृष्ट्वा, तदनुज्ञातः परिजनताड्यमानेषु वाद्येषु नदत्सु, गायकौषु मदकल-कौकिलामञ्जुलध्वनिषु समाधिकरागरञ्जितसामाजिकमनोवृत्तिषु, पिच्छिकाभ्रमणेषु सपरिवारं परिवृढं भ्रामयन् मुकुलितनयनः (६५) क्षणम् अतिष्ठत् । तदनु विषमं विषमं उखलं वमन्तः फणा-लङ्करणा रत्नराजिनौराजितराजमन्दिराभोगा भोगिनो भयं जन-यन्तो निश्चेदुः (६६) । गृध्राश्च बहवः तुण्डैः अहिपतीन् आदाय दिवि समचरन् । ततोऽग्रजम्ना नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोः दैत्येश्वरस्य विदारणमभिनौय महदाश्चर्यान्वितं राजानम् अभाषत—“राजन् ! अवसानसमये भवता शुभसूचकं द्रष्टु-सूचितम् । ततः कल्याणपरम्पराऽवाप्तये भवदात्मजाकारायाः तरुण्याः निखिललक्षणोपेतस्य राजनन्दनस्य विवाहः कार्य्यः” इति । तदवलोकनकुतूहलेन मञ्जौपालेन अनुज्ञातः स सङ्कल्पि-तार्थसिद्धिसम्भावनसम्पुञ्जवदनः सकलमोहजनकम् अज्ञानं लोचन-

(६५) पिच्छिकेति ।—पिच्छिका मयूरपिच्छनिर्मितः ऐन्द्रजालिकसाधन-विशेषः, तस्या अन्तरेषु घूर्णनेषु समन्तकेष्विति भावः । परिवृढं स्वामिगं, राजान-नित्यर्थः ; यदा—परिवृढं वृद्धम्, अतिप्रवृत्तमित्यर्थः । (धानपक्रियाविशेषज्ञम्) , भ्रामयन् धानं कुर्वन्नित्यर्थः । मुकुलितनयनः मुदितनेत्रः ।

(६६) निश्चेदुः निर्गत्य वमन्ति इत्यर्थः ।

योर्निश्चिप्य परितो व्यलोकयत् । सर्वेषु तत् “ऐन्द्रजालिकमेव कर्म” इति साद्गतं पश्यन्, रागपल्लवितद्दयेन राजवाहनेन पूर्वसङ्केतसमागताम् अनकभूषणभूषिताङ्गीम् अवन्तिसुन्दरीं वैवाहिकमन्वतन्वनेपुण्येन अग्निं साक्षीकृत्य संयोजयामास । क्रियाऽवसाने सति “इन्द्रजालपुरुषाः ! सर्वे गच्छन्तु भवन्तः” इति द्विजन्मना उच्चैः उच्चमाने सर्वे मायामानवा यथायथम् अन्तर्भावं गताः । राजवाहनोऽपि पूर्वसङ्कल्पितेन गूढोपायचातुर्येण ऐन्द्रजालिकपुरुषवत् कन्याऽन्तःपुरं प्रविवेश । मालवेन्द्रोऽपि तत् अद्भुतं मन्यमानस्तस्मै बाहुवाय (६९) प्रचुरतरं धनं दत्त्वा “विद्येश्वर ! त्वम् इदानीं साधय” (६८) इति तं विसृज्य स्वयमन्तर्मन्दिरं जगाम । ततोऽवन्तिसुन्दरी प्रियसङ्घचरीसमेता वल्लभोपेता मन्दिरं ययौ । एवं दैवमानुषबलेन मनोरथसाफल्यमुपेतो राजवाहनः सरसमधुरचेष्टाभिः शनैः शनैः हरिणलोचनाया लज्जाम् अपनयन्, सुरतरागम् उपचयन्, रङ्गो विश्रम्भम् उपजनयन्, संलापे तदनुलापपौयूषपानलीलुभः चित्रचित्रं चित्रहारिणं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं श्रावयामास ।

इति श्रौटण्डिनः कृतौ राजवाहनचरिते अवन्तिसुन्दरी-

परिणयो नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

पूर्वपीठिकेयं समाप्ता ।

(६७) बाहुवाय ब्राह्मवाय ।

(६८) साधय तच्छेत्स्येः, नाटके साधेर्गन्धेतादर्भनेन इहापि अग्निशार्ध-मुदयुक्तमैन्द्रजालिकं प्रति तद्योक्तिर्भावुता ।

उत्तरपीठिका ।

अथ प्रथमोच्छ्वासः ।

अन्यं राजवाहनचरितम् ।

श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्तम् उत्तमाङ्गना विस्मयविकसिताक्षी
सस्मितम् इदम् अभाषत—“दयित ! त्वत्प्रसादात् अद्य मे चरि-
तार्था श्रीवृत्तिः । अद्य मे मनसि तमोऽपहः त्वया दत्तो ज्ञान-
प्रदोपः । (१) पक्वमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम् । अस्य च
त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवतो भवेयम् ? कभवदौयं हि
नैव किञ्चित् स-सम्बद्धम् । अथवा अस्त्येव अस्यापि जनस्य
क्वचित् प्रभुत्वम्, अशक्यं हि मदिच्छ्या विना सरस्वतीमुख-
ग्रहणोच्छेषणोक्ततो दशनच्छद एष चुम्बयितुम्, अम्बुजासना-
स्तनतटोपभुक्तम् उरःस्थलञ्चैतदालिङ्गयितुम्” इति (२) । ततः

(१) आश्रयः अथोच्छ्वासोच्छ्वासः । तमोऽपहः अज्ञानान्धकारध्वंशो ।
ज्ञानमेव प्रदोपः स ज्ञानप्रदोपः । अत्र श्लेषपरम्परितरुपकमलङ्कारः ।

(२) सरस्वतीति ।—सरस्वत्या कव्यां यत् मुखस्य बदनस्य, तवेति भावः,
यद्यथा चुम्बनमित्यर्थः, तेन उच्छेषणोक्ततः उच्छिष्टोक्ततः, एष दशनच्छदः अधरः,
तवेति शेषः, मदिच्छ्या विना मया चुम्बयितुम् अशक्यं त्वया न पारणीयम् ।
अम्बुजासनात् ।—अम्बुज पद्मम्, आश्रयं यस्याः तथोक्तायाः कव्याः, स्तनतटेन
पयोधरप्रदेशेन, उपभुक्तम् आलिङ्गनेन सम्भुक्तम्, एतत् उरःस्थलं वक्षःस्थलं, तवेति
शेषः, (एतेन त्वं सरस्वतीपतिर्लक्ष्मीपतिश्चेति ध्वन्यते) मदिच्छ्या विना मया
आलिङ्गयितुमशक्यमित्यन्वयः । सरस्वत्युच्छिष्टस्य तस्य दशनच्छदस्य चुम्बने
लक्ष्मीभुक्तस्य उरःस्थलस्य च आलिङ्गने नम प्रभुत्वं, यद्यदनिच्छामि, तदेव त्वया

प्रियोरसि प्रावृडिव नभसि उपास्तोर्णगुरुपयोधरमण्डला, प्रौढ-
कन्दलीमुकुलम् इव (३) रुदरागरूपितं चक्षुरुल्लामयन्ती, वहि-
वर्हावलीविडम्बिना (४) कुसुमचन्द्रकशारेण मधुकरकुलव्या-
कुलेन केशकलापेन स्फुरटरुणकिरणकेशरकरालं कटम्बमुकुल-
मिव कान्तस्य अधरमणिम् अधीरम् (५) आचुचुम्ब । तदारभ-
स्फुरितया च रागवृत्त्या (६) भूयोऽप्यावर्त्तत अतिमात्रचित्रोप-
चारशीफरो रतिप्रबन्धः (७) ।

चुम्बयितुमालिङ्गयितुश्च शक्यते, गान्धेति भावः । यदा—सरस्वत्याः वाण्याः, मुखेन
गण्डयनुच्चारणं, तज्जन्मथम इत्यर्थः, तस्य उच्छ्वषणीकृतः निवारणमाधनीकृतः,
अशक्यमित्यस्य विपरीतामः । चक्षुर्जेति ।—अस्त्वामना कमलया लक्ष्मीः, तस्याः
स्तनतटोपभुक्तम ; स्तनयुक्तस्य उरःप्यलस्य लक्ष्मीस्तनाकटत्वेन चङ्घोत्तेत्ता ।

(३) उपास्तोर्णितं ।—उपास्तोर्णे समर्पितं, गुरु विशालं, पयोधरमण्डलं यथा
तादृशी ; यदा—पयोधरः मेघः स्तनय, मण्डलं समूहः मण्डलाकारश्च । प्रौढति ।—
प्रौढा विकसिता, या कन्दली तस्या मुकुलमिव ।

(४) रुदति ।—रुदेन सञ्जातेन, रागेण अनुरागेण लौहित्येन च, रूपितं
रञ्जितं, रागावकास्वरमित्यर्थः । वहिर्ति ।—वहिर्णां मगूराणां, या वर्हावली पिच्छावलिः,
तस्या विडम्बिना अनुकारिणा, तस्मादृशेनेत्यर्थः । अत्र चार्थो उपमा ।

(५) कुसुमेति ।—कुसुमं चन्द्रकं मधुरमेवकमिव यत्र तेन, अत एव शारेण
कर्बुरेण, कृथाशुभ्वर्थात्मयथात विदितेन इत्यर्थः, (अत्र श्रेती लुप्तोपमा)
अत एव मधुकरकुलेः भ्रमरसङ्घेः, व्याकुलेन परितः सञ्चारितेनेति यावत्, (उपलक्षणे
दृतीयः) । स्फुरदिति ।—स्फुरन्तः विकसन्तः, अरुणकिरणाः केशराः किञ्चलका
इव, तेः करालं व्याप्तम, (अत्रापि श्रेती लुप्तोपमा) । अधरमणिम् अधरः
मन्थिरिव तम् अधररत्नम् । अधीरम् अत्यर्थं धैर्यहीनं यथा तथा, (इति क्रिया-
विशेषणम्) ।

(६) तदारभेति ।—तस्य तुम्बनस्य, चारणेण स्फुरितया सङ्घीपितया, रागवृत्त्या
अनुरागावेशेन ।

(७) आवर्त्तत पुनः चभूत् । अतिमादेति ।—अतिमादेच अत्यधिकेन, चित्रेण

सुरतखेटमुसयोस्तु तयोः स्वप्ने विसगुणानगडितपादो (८)
 जरठः कश्चित् जालपाटः प्रत्यदृश्यत, प्रत्यबुध्येताञ्च (९) उभौ ।
 अथ तस्य राजकुमारस्य कमलमूढशशिकिरणरञ्जुदामनिगृह्योत-
 मिव रजतशृङ्खलोपगूढं (१०) चरणयुगलम् आसीत् । उपलभ्यैव
 (११) च "किमेतत् !!" इत्यतिपरित्रासविह्वला मुक्तकण्ठम् (१२)
 आचक्रन्द राजकन्या । येन च तस्मैकलमेव कन्याऽन्तःपुरम् आगन्-
 परोतमिव, पिशाचोपहतम् इव वेपमानम्, (१३) अनिकृप्यमाण-
 तदात्वार्यात्विभागम्, (१४) अगण्यमानरहस्यरक्षाममयम्, अवनि-

विधिनेन. उपचारं च सुरतोपकरणविशेषं च सुरताकन्यापारविशेषं वा, शोकरः
 स्तौतः रम्या वा । रतिप्रबन्धः सुरतचर्चा ।

(८) विसंति ।—विषयस्य स्वप्नाख्य, गुणेन तन्तुना, निगडितो संघनितो, पादो
 यञ्च तथाभूतः ।

(९) जरठः खड्गविरः जालपाटः कंसः । प्रत्यबुध्येतां जागरितवन्तौ ।

(१०) अथ प्रबोधानन्तरम् । कमलमिति ।—कमलमूढम् कमलमिति मूढेन
 भात्मिमता, शशिका चन्द्रस्य, किरणाः रञ्जुदामानोव तैः निगृह्योतामिव संघनितमिव ;
 ऊदामं शिरसा गृह्योता अपि शशिकचन्द्रस्य, किरणा रञ्जुदामानोव तैः निगृह्योत-
 मिव मयमिममिव, कमलमिति वा । इत्येव धृते हि दुर्लभाञ्च परिचायमिति ध्वनिः ।
 रजतेति ।—रजतशृङ्खलाया रौप्यशृङ्खलाया, उपगूढम् आच्छादितं, संघनितमिति
 यावत् ।

(११) उपलभ्यैव दृष्टेव ।

(१२) मुक्तकण्ठम् उच्चैरित्यर्थः ।

(१३) येन आकन्देनेत्यर्थः । अग्निपरोतमिव बह्निव्याप्तमिव । पिशाचोप-
 हतमिव पिशाचेरधमदैवशोर्निर्विशेषैः उपहतमिव आकालमिव । वेपमानं कण्डमानम् ।

(१४) अनिकृप्यमाणेति ।—तदात् तत्कालः, आद्यतिव्यग्रकालः, ("तत्कालस्तु
 तदात्वं छादुत्तरः काल आद्यतिः" इत्यमरः) । अनिकृप्यमाणः अनिर्णीयमाणः,
 तदात्वाद्यन्तोः विभागे यञ्च तथाभूतं, तत्काले किं कर्तव्यमुत्तरार्थं च आद्ये वा किं
 कर्तव्यमिति विमूढमित्यर्थः ।

तल्लविप्रविध्यमानगात्रम्, (१५) आक्रन्दविदीर्यमाणकण्ठम्, अशु-
स्नीतोऽवगुण्ठितकपोलतलम् (१६) आकुक्षीवभूव । तमुले च
अस्मिन् समये अनियन्त्रितप्रवेशाः (१७) “किं किम् !!” इति सह-
स्रोपसृत्त्य विविशुः अन्तर्वेशिकपुरुषाः (१८) ददृशुश्च तदवस्थं
राजकुमारम् । तदनुभावनिरुद्धनिग्रहेच्छास्तु (१९) सद्य एव
ते तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयामासुः । सोऽपि कीपादागत्य
निर्दहन् इव दहनगर्भया दृशा निशाम्य उत्पन्नप्रत्यभिज्ञः (२०)
“कथम् !! स एवैषः मदनुजमरणनिमित्तभूतायाः (२१) पापायाः
बालचान्द्रकायाः पत्युः अत्याभनिविष्टवित्तदर्पस्य (२२) वैदेशिक-

(१५) अगण्यमानेति ।—अगण्यमानः अगण्यमानः, रजस्रस्य गूढं निर्व्यङ्ग्यं
राजकन्यायाः कान्तसङ्कल्पस्य, रक्षायाः गोपनस्य, समयः यत्र तादृशम् । अवधीति ।—
अवगतिले भूतले, विप्रविध्यमानम् आह्वयमानं, गात्रं यस्मिन् तथोक्तम् ।

(१६) आक्रन्देति ।—आक्रन्देन विदीर्यमाणः कण्ठी यस्मिन् तथाभूतम् ।
अशुस्नीत इति ।—अशुष्कां मयनवारीणां, स्नीतोभिः अवगुण्ठितम् आच्छादितं, कपोल-
तलं गण्डदेशे यस्मिन् तथोक्तम् ।

(१७) अनियन्त्रितप्रवेशाः अनिविह्वलप्रवेशाः ।

(१८) विविशुः प्रविष्टवन्तः । अन्तर्वेशिकपुरुषाः अन्तःपुराविह्वलतरसि पुरुषाः,
अन्तःपुररक्षार्थे नियुक्ताः कुलकलागतभृत्याः इत्यर्थः, (“अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्वादन्त-
र्वेशिको जनः” इत्यमरः) ।

(१९) तदनुभावेति ।—तस्य राजकुमारस्य, अनुभावेन प्रमादेषु, तेजसीत्यर्थः,
निरुद्धा प्रतिबन्धा, नियुक्त्य पीडनस्य, राजकुमारस्येति भावः, इच्छा येषां तथाभूताः ;
तत्तेजसा नियुक्तुमशक्नुवन्त इत्यर्थः ।

(२०) निर्दहन्निव भस्मीकुर्यन्निव । दहनगर्भया अग्निपूर्यया, अग्निस्फुल्लिङ्ग-
मुद्गिरन्त्या इति यावत्, दृशा अक्षुषा । निशाम्य दृष्ट्वा, राजकुमारमिति शेषः ।
उत्पद्येति ।—उत्पन्ना जाता, प्रत्यभिज्ञा ज्ञातज्ञानं यस्य तथाभूतः ।

(२१) मदनुजेति ।—मम अनुजस्य दाहवर्मण इति भावः, मरणस्य निषण्ण,
निमित्तभूतायाः कारकभूतायाः ।

(२२) अत्याभनिविष्टेति ।—अत्याभनिविष्टः अतिग्रयेण जातः, वित्तदर्पः
धनद्वेषः, अहं महामुन इत्येवद्वार इत्यर्थः यस्य तादृशस्य ।

वणिकपुत्रस्य पुष्योद्भवस्य मित्रं, रूपमत्तः, कलाऽभिमानो, (२३)
 नैकविधविप्रलम्भोपाय-पाटवावर्जितमूढपौरजनाध्यारोपितवितथ-
 देवताऽनुभावः, कपटधर्मकञ्चुकः, निगूढपापशीलः, (२४) चपलो
 ब्राह्मणव्रुवः !! (२५) । कथमिव एनमनुरक्ता मादृशेषु अपि पुरुष-
 सिंहेषु सावमाना (२६) पापेयम् भवन्तिसुन्दरी !! पश्यतु पति-
 मद्यैव शूलावर्तंसितमियमनार्थ्यशीला कुलपांसनी" (२७) इति
 निर्भर्त्सयन् भोषणभ्रुकुटिटूषितललाटः काल इव काललोहदण्ड-
 कर्कशेन (२८) बाहुदण्डेन भ्रवलम्ब्य हस्ताम्बुजे रेखाऽम्बुजरथाङ्ग-
 लाञ्छने (२९) राजपुत्रं सरभसम् (३०) आचकषे । स तु स्वभाव-

(२३) रूपमत्तः सौन्दर्येण गर्वित इत्यर्थः । कलाऽभिमानो अहं चतुःषष्टि-
 प्रकाराः कलाः कानविद्याः ज्ञानाभौति अभिमानवान् ।

(२४) नैकविधेति ।—नैकविधाः बहुप्रकाराः, ये विप्रलम्बस्य प्रतारणायाः,
 उपायाः तेषु पाटवेन नेपथ्येन, आवर्जितैः बशीकृतैः, मूढैः अज्ञैः, पौरजनेः पुर-
 वाश्रमिः, अध्यारोपितः वितथः अलौकिकः, देवताऽनुभावः देवप्रभावः यस्य तादृशः,
 प्रतारणाकुशलतया पौरैः कथितेवोऽयं मानवाकारेण भूतले चरतीति मन्वसान
 इत्यर्थः । कपटधर्मेति ।—कपटः कृत्रिमः, लोकाञ्छन्नाकार इति यावत्, धर्मः कञ्चुको
 वारधाणः, गणवाह्यादणविशेषः इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, अहं धार्मिकः इति बहिः
 प्रकटयन् इत्यर्थः । निगूढति ।—निगूढं निश्चतं, पापं शीलं स्वभावो यस्य तादृशः ।

(२५) ब्राह्मणव्रुवः आत्मानं ब्राह्मणं व्रूते इति ब्राह्मणव्रुवः विनापसद इत्यर्थः ।

(२६) सावमाना सावज्जा ।

(२७) शूलावर्तंसितं शूलभूषितं, पाथुदत्तशूलमिति यावत् । अनार्थ्यशीला
 दुःशीला । कुलपांसनी कुलदूषिका ।

(२८) भीषन्नेति ।—भोषणया भयदृष्ट्या, भुकृत्वा मूढकेन, दूषितं भयावह-
 मिति यावत्, ललाटे यस्य तथोक्तः । काल इव यम इव । कालेति ।—कालः कृष्णवर्णः,
 यः लोहदण्डः तद्वत् कर्कशेन कर्कशेन ।

(२९) रेखेति ।—रेखा अम्बुजं पद्मं, रथाङ्गं चक्रं, लाञ्छनं चिह्नं यत्र
 तथाभूते । हस्ताम्बुजे धरकमले (भवच्छेदे सप्तमी) ।

(३०) सरभसं सवेगम् ।

धौरः सर्वपौरुषातिभूमिः (३१) सर्वाहृष्युतैकप्रतिक्रिया देवोमेव ताम्
आपदम् अवधार्ये “स्मर तस्या हंसगामिनि ! हंसकथायाः ।
सहस्र वासु ! मासद्वयम्” इति प्राणपरित्यागरागिणीं (३२)
प्राणसमां समाश्वास्य रिपुवश्यतामयासीत् ।

अथ विदितवार्तावार्त्ती (३३) महादेवीमालवेन्द्री जामा-
तरम् आकारपक्षपातिनी आत्मत्यागोपन्यासेन अरिणा जिघांस्य-
मानं (३४) ररक्षतुः । न शकतुः तम् अप्रभुत्वात् उत्तारयितुम्
(३५) आपदः ।

स किल चण्डशीलः चण्डवर्मा सर्वमिदम् उदन्तजातं राज-
राजगिरौ (३६) तपस्यते (३७) दंपंसाराय सन्दिश्य सर्वम् एव

(३१) सर्वेति ।—सर्वेषां पौरुषाणां पुरुषकाराणाम्, अतिभूमिः एकमात्र-
निलय इत्यर्थः ।

(३२) वासु ! वाञ्छे । प्राण्येति ।—प्राणानां परित्यागे रागिणीम् अनुरागवतीं,
प्राणत्यागोपन्यासिनि यावत् ।

(३३) विदितेति ।—विदिता वार्ता वृत्तान्तः । याभ्यां तादृशौ, अत एव वार्त्ती
ज्ञातरौ, दुहितुः स्नेहादिति भावः ; यद्वा—विदितो वार्त्ता वृत्तान्तः, अवार्त्तः आनय-
वत्ता वेदनाऽधिगमश्च याभ्यां तादृशौ ।

(३४) आकारेति ।—आकारेण आकारदर्शनेनेति यावत्, आकारश्लि-
षण्णवर्षिलक्षणेनेति भावः, पक्षपातिनी स्नेहवती । आत्मत्यागेति ।—आत्मनः
जीवनस्य, त्यागः तस्य उपन्यासेन कथनेन, “यदेवं कुमारं वृथं नाशयेत्, तदाऽऽर्थां
प्राणान् त्यज्यावः” इति कथनेनेति यावत् । अरिणा अण्डवर्षणा । जिघांस्यमानं
हन्तुं नीयमानमित्यर्थः ।

(३५) शकतुः शक्तवन्तौ । अप्रभुत्वात् अस्त्राधीनत्वात्, पुत्रे राज्यभारप्रदा-
नात् स्वस्य अप्रभुत्वमिति भावः । उत्तारयितुं नीययितुम् ।

(३६) उदन्तजातं वृत्तान्तमुद्दम् । राजराजगिरौ राज्ञां राजा राजराजः
१. कुबेरः, (“राजराजो धनाधिपः” इत्यमरः) तस्य गिरौ पर्वते, केषासे इत्यर्थः ।

(३७) तपस्यते तपसरते ।

पुष्पोद्भवकुटुम्बकं सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा, कृत्वा च देवं राजवाहनं राजकेशरिकिशोरकम् इव (३८) दारुपञ्जर-निबद्धं, मूर्धजजाललीनचूडामणिप्रभावविचित्रस्तुत्पिपासादिखेदश्च (३९) तम्, अवधूतदुहित्वप्रार्थनस्य अङ्गराजस्य उद्धरणाय अङ्गान् अभियास्यन् अनन्यविश्वासान्निनाय, कुरोध च बलभरदत्तकम्पः चम्पाम् (४०)। चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्मा सिंह इव असङ्घ-विक्रमः प्राकारं भेदयित्वा, महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्व-प्रहितदूतव्राताङ्गतानां साहाय्यदानाय अतिसत्वरमापततां (४१) धरापतीनाम् अचिरकालभाविन्यपि सन्निधावदत्तापेक्षः साक्षा-दिवावलेपो वपुष्मान् अक्षमापरीतः प्रतिबलं प्रतिजग्राह (४२)।

(३८) राजेति।—केशरिणां राजा राजकेशरी, सिंहभवर इत्यर्थः, तस्य किशोरकः श्रावणः तमिव।

(३९) मूर्धजेति।—मूर्धजानां केशानां, जालेषु लीनः स्थितः, ययूडामणिः किशोरकः, तस्य प्रभावेण सामर्थ्येन, विचित्रः निराकृतः, स्तुत्पिपासादिखेदः स्तुत्पा-दृष्ट्यादिजनितः क्रोधः यस्य तादृशम्।

(४०) अवधूतेति।—अवधूना निराकृता, दुहितुः प्राप्तेना याज्ञा येन ततोक्तस्य, अक्षवर्मा अङ्गराजदुहितरं स्वामथमानः तदर्थे यथापि, स तु याज्ञां न अगच्छयदिति सं प्रति याञ्छति भावः। उद्धरणाय चम्पूक्ष्णाय। अङ्गान् तदाख्यदेवान्। अनन्यविश्वासात् अन्यस्मिन् अने राजवाहनरत्नभारदाने अविश्रान्तादित्यर्थः। वलेति।—वलाणां लेनिकानां, भरेण अतिरेकेण, दणः जनित इत्यर्थः, चम्पो येन तत्राभूतः। चम्पा तदाख्यात अङ्गदेशराजधानीमित्यर्थः।

(४१) स्वप्रहितेति।—स्वैव प्रहितैः दूतव्रातैः दूतसङ्घैः, साह्यतानां कृताङ्गा-नाम्। आपतताम् आगच्छताम्।

(४२) अचिरकालभाविनि अविच्छिन्नेन भविष्यति। सन्निधौ उपस्थितौ। साहाय्यपेक्षः निरपेक्ष इत्यर्थः। अवलेपः गर्वः। वपुष्मान् मूर्त्तिमान्। अक्षमा-परीतः क्लोषाभिभूतः। प्रतिबलं विपक्षसेवम्। प्रतिजग्राह आचक्राम।

जगृहे (४३) च महति सम्पराये प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलः
प्रचण्डप्रहरणशतभिन्नमर्मा (४४) सिंद्धवर्मा करिणा करीव
अवप्लुत्य अतिमानुषप्राणबलेन (४५) चण्डवर्मणा । स च तद्दृष्टि-
तरि अम्बालिकायाम् अवलारत्नसमाख्यातायाम् (४६) अति-
मात्राभिलाषः प्राणैरेनं न व्ययूयुजत् (४७), अपि तु अनी-
नयत् अपनोताशेषशल्यम् अकल्यसन्धो (४८) बन्धनगृहम् ।
अजोगणञ्च गणकसङ्घैः अथ एव क्षपाऽवसाने (४९) विवाहनौया
राजदुहिता इति ।

कृतकौतुकमङ्गले च तस्मिन्, एकपिङ्गाचलात् (५०) प्रति-
नित्य एणजङ्घो नाम जङ्घाकरिकः प्रभवतो (५१) दर्पसारख्य

(४३) जगृहे गृह्यतेः, धृत इत्यर्थः ।

(४४) सम्पराये सङ्गर्भे । प्रचण्डेति ।—प्रचण्डेः दारुणे, प्रहरणशतेः
अस्त्रसमूहेः, भिन्नं विद्धं, मर्मं यत्नं तथाभूतः ।

(४५) अतीति ।—अतिमानुषं मानुषमतिक्रान्तं, प्राणानां बलं यत्नं तथा-
भूतेन, अलौकिकसत्त्वप्राप्तिनेत्यर्थः ।

(४६) तद्दृष्टितरि तस्य सिंद्धवर्मणः, दृष्टितरि कन्यायाम् । अवलारत्नेति ।—
अवलासु नारीषु, रत्नमिति समाख्यातायां प्रसिद्धायाम् ।

(४७) व्ययूयुजत् विद्योजितवान्, मारितवानित्यर्थः ।

(४८) अपि तु किन्तु । अनीनयत् प्रापयामास । अपनीः-ति ।—अप-
नोतानि अङ्गैः व्यावितानि, अशेषाणि शल्यानि अस्त्रखण्डानि यत्नं तथाभूतम् ।
अकल्यसन्धः दृढप्रतिज्ञः ।

(४९) अजोगणत् गणयामास, शुभलक्षणं कारयामासेति यावत् । गणक-
सङ्घैः व्योतिषिकवर्गैः । क्षपाऽवसाने निशाऽवसाने ।

(५०) कृतैति ।—कृतं कौतुकक विवाहक, मङ्गलम चाभ्युदयिकं कर्म येन
तथाभूते । एकपिङ्गाचलात् एकपिङ्गस्य कुवेरस्य, अचलात् पर्वतात्, कैलासादित्यर्थः ।

(५१) जङ्घाकरिकः जङ्घायां करीव इत्येवेति जङ्घाकरिकः अतिदुत्पद-
व्यापरोति यावत् । प्रभवतः प्रभोः ।

प्रतिसन्देशमावेदयत्—“अयि मूढ ! किम् अस्ति कन्याऽन्तः-
 पुरदूषकेऽपि कश्चित् कृपावसरः ? स्यविरः स राजा जराऽवलुप्त-
 मानावमानचित्तो (५२) दुश्चरितदुहितृपक्षपाती यदेव किञ्चित्
 प्रलपति, त्वयाऽपि किं तदनुमत्या स्थातव्यम् ? अविलम्बितम्
 एव तस्य कामोन्मत्तस्य चित्रवधवात्तः प्रेषणेन श्रवणोत्सवोऽस्माकं
 विधेयः । सा च दुष्टकन्या सहानुजेन कौर्त्तिमारेण निगडित-
 चरणा चारके (५३) निरोद्धव्या” इति । तच्च आकर्ष्य “प्रातरिव
 राजभवनहारे स दुरात्मा कन्याऽन्तःपुरदूषकः सन्नधापयितव्यः,
 चण्डपीतश्च मातङ्गपतिः (५४) उपरचितकल्पनोपपन्नः (५५)
 तत्रैव ममुपस्थापनीयः । कृतविवाहकृत्यशोच्याय अहमेव तम्
 अनाथ्ये तस्य इस्तिनः कृत्वा क्रौडनकं, तदधिरूढ एव गत्वा
 शत्रुमाहाय्याय प्रत्यासीदतो (५६) राजन्वकस्य सकोषवाहनस्य
 अवग्रहणं (५७) करिष्यामि” इति पाश्वेचरान् अवेद्या-
 च्चक्रे (५८) ।

नित्ये च असी अहनि अन्यस्मिन् उश्मिषति एव उषोरागे(५९)

(५२) स्यविरः इडः, स राजा पितेति भावः । अरेति ।—अथवा वार्द्धकेन,
 अवस्रप्तं विनष्टं, मानावमानयोः चित्तं यस्य तन्नामृतः, मानावमानबोधरहित इत्यर्थः ।

(५३) चारके कारायाम् ।

(५४) सन्निधापयितव्यः उपस्थापयितव्यः । चण्डपीतः तदास्य इत्यर्थः ।
 मातङ्गपतिर्दक्षीन्द्रः ।

(५५) उपरचितेति ।—उपरचितया अनुष्ठितया, कल्पनया वैश्वरचनया,
 उपपन्नः युक्तः, सुमञ्जित इत्यर्थः ।

(५६) शत्रुमाहाय्याय शत्रोः निन्दनार्थः, माहाय्यार्थे, प्रत्यासीदतः आपततः ।

(५७) सकोषवाहनस्य सधनयानस्य । अवग्रहणम् आक्रमणम् ।

(५८) पाश्वेचरान् अनुचरान्, भृत्यामित्यर्थः । अवेद्याचक्रे अवबोधकवामाह ।

(५९) नित्ये च नीतश्च, [द्विर्नर्भकोऽयं धातुः] । असी राजवाहनः । अहनि

राजपुत्रो राजाङ्गनं रक्षिभिः, उपतस्थे च क्षरितगण्डः (६०)
चण्डपोतः ।

क्षणे च तस्मिन् ममूचे तटाङ्घ्रियुगलं (६१) रजतशृङ्खलाया ।
सा चेनं चन्द्रलेखाच्छ्रविः कार्चित् अप्सरोरूपिणी भूत्वा,
प्रदक्षिणोक्तव्य प्राञ्जलिः व्यजिज्ञपत् (६२)—“देव! दीयताम्
अनुग्रहाद्रे (६३) चित्तम् । अहमस्मि सोमरश्मिमन्धवा सुरतमञ्जरी
नाम सुरसुन्दरी, तस्या मे नभसि नलिनलुब्धमग्धकलहंसानु-
बद्धवक्त्रायाः तन्निवारणक्षोभविच्छिन्नावगलिता (६४) हारयष्टि-
यदृच्छया जातु हैमवते सरसि मन्दोदके मग्नान्मग्नस्य (६५)

अन्वस्मिन्—परेश्वरित्यर्थः । उन्मिषति प्रकाशमाने । उषोरामे उषसः रागे लौहित्ये,
अरुणोदये इत्यर्थः ।

(६०) राजाङ्गनं राजभवनस्याङ्गरम । उपतस्थे प्रापेत्त्यर्थः । [सा गति-
निव्रतो, “उपाद्दृशपूजासङ्कतिकरणमिदंकरणपश्चिदिति वाच्यम्” (वा०) “वा-
लिप्रायामिति वक्तव्यम्” (वा०) इति चेति अत्यतरेण आत्मनेपदम्] । क्षरितेति ।—
क्षरितः मदस्त्रावोत्थः, गण्डो यस्य तथाभूतः ।

(६१) मुमुचे अक्रम । तटाङ्घ्रियुगलं तस्य राजपदस्य, अरण्ययुगलम् ।

(६२) सा रजतशृङ्खला । चन्द्रेति ।—चन्द्रस्य लेखाया इव कृषिः शान्तिर्यस्याः,
मनोहारिणीत्यर्थः । अप्सरोरूपिणी अप्सरसो रूपधारिणी । व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास ।

(६३) अनुग्रहाद्रे प्रसादकीमलमित्यर्थः । दीयतां क्षिप्रतमित्यर्थः, मदपराध-
क्षमापुरःसरं मयि कृपा कुरु इत्यर्थः ।

(६४) नभसि आकाशे । नलिनेति ।—नलिने कमले, लुब्धः मुग्धः
भ्रान्तस्य, यः कलहंसः तेन अनुबद्धम् अनुसृतं, वक्त्रं वदनं यस्यास्तथाभूतायाः । तन्निवा-
रयेति ।—तस्य निवारणे निराकरणे, हाडने इति यावत्, यः क्षोभः सम्भ्रमः, तेन
विच्छिन्ना निरुक्ता. अत एव विगलिता पतितता ।

(६५) यदृच्छया शिच्छया । जातु कदाचित् । हैमवते हैमवत इदं
हैमवतं तस्मिन् । मन्दोदके सख्यसखिले । मग्नान्मग्नस्य अत्रगादोद्गादस्य ।

महर्षेः मार्कण्डेयस्य मस्तके मणिंकरणाद्द्विगुणतर्पणतत्तम् (६६)
 अपतत् । पातितश्च कोपितेन कोऽपि तेन मयि शापः 'पापे !
 भजस्व लोहजातिम भजातचेतन्या सती' इति । स पुनः प्रसाद्य-
 मानः (६७) त्वत्पाटपद्मद्वयस्य मासद्वयमात्रं सन्धानतामेत्य
 निस्तरणीयाम् इमाम् आपदम्, अपरिचीणशक्तित्वं पञ्चेन्द्रियाणा-
 मकल्पयत् (६८) । अनल्पेन च पाप्मना रूप्यशृङ्खलीभूतां
 मामैस्त्वाकस्य राज्ञो वेगवतः पौत्रः पुत्रो मानसवेगस्य वीर-
 शेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरी समध्यगमत्, आत्मसात्कृता
 (६९) च तेनाहमासम् । अथासौ पितृप्रयुक्ते (७०) वैरे वर्त्तमाने
 विद्याधरचक्रवर्त्तिनि वत्सराजवंशवर्द्धने नरवाहनदत्ते विरसा-
 शयः (७१) तदपकारक्षमोऽयम् इति तपस्वता तर्पणसारेण सह
 समसृज्यत । प्रतिश्रुतश्च तेन अस्मै स्वसुः (७२) अवन्तिसुन्दर्याः
 प्रदानम् । अन्यदा तु विद्यति व्यवदायमानचन्द्रिके (७३) मनो-

(६६) मणीति।—मणीनां मीकिकाणां, क्षनिष्ठानामिति भावः, क्षिरधेन
 प्रभवा, द्विगुणितं द्विराद्यं, वर्द्धितमिति यावत्, पण्डितं जराजनितकेशश्रीलां
 यस्मिन् तत् यथा तथा ।

(६७) प्रसाद्यमानः चतुर्नोयमानः ।

(६८) सन्धानतां बन्धनरज्जुनाम् । निस्तरणीयां नीचनीयाम् । आपदं
 आपत् । अपरिचीयेति।—रजतशृङ्खलात्वेऽपि नन इन्द्रियजन्यं ज्ञानमासीदिति
 भावः ।

(६९) अनल्पेन बहुना । पाप्मना पापेन, मुनिशिरशि हारपातनरूपेणेति
 भावत् । समध्यगमत् समप्रापत् । आत्मसात्कृता गृहीता ।

(७०) पितृप्रयुक्ते पिता कृते ।

(७१) विरसाशयः निराशः, क्लृप्तचित्त इति वा, तस्मात्पापं विचोर्षुरिति
 भावः । समसृज्यत संसृष्टः, निहित इत्यर्थः ।

(७२) तेन तर्पणसारेण । अस्मै वीरशेखराय । स्वसुः मनिष्याः ।

(७३) अन्यदा अन्वयिन् समये, एकदेशेऽर्थः । विद्यति प्राप्तायै । व्यवदाय-

रथप्रियतमाम् अवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुः अवशेन्द्रियः (७४) तदिन्द्र-
मन्दिरद्युति कुमारीपुरमुपासरत् । अन्तरितश्च तिरस्कारिण्या
(७५) विद्यया तां तदा त्वदङ्गीपात्रयां (७६) सुरतखेटसुप्तगार्शीं
त्रिभुवनसर्गयात्रासंहारसंश्रिताभिः कथाभिः अमृतस्यन्दिनौभिः
प्रत्यानीयमानरागपूरां न्यरूपयत् (७७) । स तु प्रकृपितोऽपि
त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहान्तराध्यवसायः (७८) समालिङ्ग्य इतरे-
तरम् (७९) अत्यन्तसुखप्रसुप्तयोर्युवयोः दैवदत्तोत्साहः (८०)
पाण्डुलोहशृङ्खलात्मना मया पादपद्मयोर्युगलं तव निगडयित्वा
सरोषरभसम् (८१) अपासरत् । अवसितश्च ममाद्य श्रापः, तच्च
मासहयं तव पारतन्त्र्यम् (८२) । प्रसौद, इदानीं किं तव

मानेति ।—व्यवटायमाना दीप्यमाना, चन्द्रिका यस्मिन् तस्योक्ते, [व्यवपूर्वकात् देप्
शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि शानच्-प्रत्ययः] ।

(७४) अवशेन्द्रियः अधोरचितः ।

(७५) अन्तरितः तिरोहितः । तिरस्कारिण्या आत्मसन्कादयिष्या ।

(७६) त्वदङ्गीपात्रयां तस्योत्सङ्गस्थिताम् ।

(७७) अमृतस्यन्दिनौभिः पीयूषवर्षिणीभिः । प्रत्यानीयमानेति ।—प्रत्यानीय-
मानः पुनरानीयमानः, रागस्य अनुरागस्य, सुरतावेशस्य इत्यर्थः, दूरः प्रवाङ्गे यज्जा-
स्तादृशीम् । न्यरूपयत् अपश्यत् ।

(७८) त्वदनुभावेति ।—तव अनुभावेन प्रभावेण, तेजसेत्यर्थः, प्रतिबद्धः
पाशितः, निग्रहान्तरस्य षोडशविंशत्यस्य, अध्यवसायः उदयोः यच्च तच्चाभूतः ।

(७९) इतरेतरं परस्परम् ।

(८०) देवेति ।—देवेन तव दुर्भाग्यसूचकैश्च दुरदृष्टेर्नैत्यर्थः, दत्तः उत्साहः
तव निगड्ये अभ्युदयोः यस्मै तच्चाभूतः ।

(८१) निगडयित्वा संशस्य । सरोषरभसं सङ्गीतवेद्यम् ।

(८२) अवसितः अवसानं गतः, समाप्त इत्यर्थः । पारतन्त्र्यं पराधीनता ।

करणोद्यम् ?” इति प्रणिपतन्तो “वार्त्तया अनया मत्राणसमां समाख्यासय” इति व्यादिश्य (८३) विमसज्ज ।

तस्मिन् एव क्षणान्तरे “हतो हतस्रण्डवर्मा सिंहवर्मदुहितु-
रखालिकायाः पाणिस्पर्शरागप्रसारिते (८४) बाहुदण्डे एव
बलवटवलम्ब्य सरभसमाकृष्य केनापि दुष्करकर्मकारिणा तस्करे-
णैकेनैव नखरप्रहारेण, राजमन्दिरदेशञ्च शवशतमयम् (८५)
आपादयन् अचकितगतिरसौ विहरति” (८६) इति वाचः सम-
भवन् । श्रुत्वा चैतत् तमेव मत्तहस्तिनम् उदस्ताधोरणो राज-
पुत्रोऽधिरुह्य रंजमोत्तमेन (८७) राजभवनम् अभ्यवर्त्तत । स्तम्बे-
रमरयावधूनपत्तित्तवर्त्ता (८८) च प्रविश्य वेश्माभ्यन्तरम्
अदभ्राडभ्रनिर्घोषगर्भोरिण (८९) स्वरेण अभ्यधात् (९०)—
“कः स महापुरुषः, येनैतन्मानुषमात्रदुष्करं महत् कर्मानुष्ठितम् ?
आगच्छतु स मया सह इमं मत्तहस्तिनम् आरोहतु । अभयमेव

(८३) व्यादिश्य आज्ञाप्य ।

(८४) पाणोति ।—पाणिस्पर्शः पाणियुद्धं, तस्मै धी रागः अनुरागः, तेन प्रसारिते विलासिते ।

(८५) शवेति ।—शवानां मृतदेहानां, शतमयं बहुतरशवपूर्णमिति यावत् ।

(८६) आपादयन् कुर्वन् । अचकितगतिः निभंशप्रचारः, (“चकितं भय-
सन्धुमे” इति कोषः) । असौ तस्करः । विहरति प्रचरति ।

(८७) उदस्तेति ।—उदस्तः ताडितः, आधोरणः इस्तिपकः, इस्तिपालक इत्यर्थः
युन तपोक्तः (“आधोरणो इस्तिपकः” इत्यमरः) । उदस्तेन अतिशयेन, रंजसा वेगेन ।

(८८) स्तम्बेरमेति ।—स्तम्बेरमल्ल इस्तिनः, रयेष वेगेन, अवधूतेः निराश्रितैः,
पत्तिभिः पदातिक्रमेणैः, तेषां वर्त्म यज्ञे तथाविधः ।

(८९) अदभेति ।—(“अदभ बहुलं बहु” इत्यमरः) अदभं ग्रहणं मेघः,
तल्ल निर्घोषः गर्जनं, तदत् नखोरिण ।

(९०) अभ्यधात् अघोषत् ।

मदुपकण्ठवर्त्तनो देवदानवेरपि विगृह्णानस्य” (८१) इति
 अवदत् । निशम्य एवं स पुमान् उपोढहर्षो (८२) निगंत्य
 कृताञ्जलिराक्रम्य संज्ञाकुञ्चितं कुञ्जरगात्रमसक्तम् (८३) अर्ध-
 रुक्षत् । आरोहन्तमेव एनं निर्वर्ण्य हर्षोत्फुल्लदृष्टिः “अये ! प्रिय-
 सखोऽयमपहारवर्मैव !” इति पश्चान्निषीदतः (८४) अस्य बाहुदण्ड-
 युगलमुभयभुजमूलप्रवेशितम् अग्रेऽवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास,
 स्वयञ्च पृष्ठतो वलिताभ्यां भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् (८५) । तत्-
 क्षणोपसंहृतमालिङ्गनव्यातिकरः (८६) च अपहारवर्मा चापचक्र-
 कण्ठकपर्णप्रासपट्टिशमुपलतोमरादिप्रहरणजालम् (८७) उप-
 युञ्जानो बलावलिप्तान् (८८) प्रतिबलवीरान् बहुप्रकारयोधिनः
 परिक्षिपतः क्षितौ विचिक्षेप (८९) । क्षणेन च अद्राक्षीत् तदपि

(८१) मदुपकण्ठेति ।—मम उपकण्ठे समीपे, वर्त्तते इति तथोक्तम् ।
 विगृह्णानस्य युध्यमानस्य ।

(८२) उपोढहर्षः सञ्जातप्रीतिः ।

(८३) संज्ञेति ।—संज्ञया सङ्केतेन, (“संज्ञा स्याच्चेतना नाम ह्यसाद्यैश्वर्य-
 सूचना” इत्यमरः) कुञ्चितः कुण्ठितः, अवगतदेह इति यावत्, तम् । असक्तम्
 असंसक्तं, राजपुत्रदेहस्यै विनेति भावः ।

(८४) निषीदतः उपविष्टस्य ।

(८५) वलिताभ्यां बालिताभ्याम् । पर्यवेष्टयत् बालिलिङ्गम् ।

(८६) तत्क्षणेति ।—तत्क्षणेन उपसंहृतः समापितः, मालिङ्गनव्यातिकरः
 परस्परम् आग्नेवव्यापारो येन तथोक्तः ।

(८७) चापेति ।—चापं धनुः, चक्रं चक्राकारास्त्रविशेषः, कण्ठः खोददण्ड-
 विशेषः, कर्पणः कुटिलोस्त्रविशेषः, प्रासः कुलः, पट्टिशः अस्त्रविशेषः, मुपलं तोमरः
 अस्त्रविशेषश्च, आदधौ यस्य तद्याविधं प्रहरणजालम् अस्तजातम् ।

(८८) उपयुञ्जानः प्रयुञ्जानः । बलावलिप्तान् बलगर्भितान् ।

(८९) परिक्षिपतः समतात् अवरिधं कुर्वत इत्यर्थः । विचिक्षेप पातयामास ।

सैन्यमन्येन समन्ततोऽभिमुखम् अभिधावता बलनिकायेन (१००)
परिचिप्तम् (१) ।

अनन्तरञ्च कश्चित् कर्णिकारगौरः, कुबविन्दसवर्णकुन्तलः, (२)
कमलकोमलपाणिपादः, कर्णचुम्बिदुग्धधवलस्निग्धनौललोचनः,
(३) कटितटनिविष्टरत्नखरः, पट्टनिवसनः, कशाकशोदरोरः स्थलः,
(४) कृतहस्ततया (५) रिपुकुलमिषुवर्षेण अभिवर्षन् पादाङ्गुष्ठ-
निष्ठरावष्टकर्णमूलेन प्रजयिना गजेन सन्निक्तथ (६) पूर्वापदेश-
प्रत्ययात् “अयमेव स देवो राजवाहनः” इति प्राञ्जलिः प्रणम्य
अपहारवर्मणि निविष्टदृष्टिः आचष्ट (७) — “त्वदादृष्टेन मार्गेण
सन्निपातितम् (८) एतत् अङ्गराजसाहाय्यदानाय उपस्थितं

(१००) बलनिकायेन सैन्यनिचयेन ।

(१) परिचिप्तं विताडितम्, अवदहं वा ।

(२) कर्णिकारगौरः कर्णिकारकुसुममिव गौरः पीतदेहः । कुबविन्देति ।—
कुबविन्देन नीलगुच्छेन, समानः वर्णो यस्य तादृशः कुन्तलः केसः यस्य सः, नीलकुन्तल
इत्यर्थः ।

(३) कश्चेति ।—कर्णचुम्बिनी आकर्षयिष्यते इत्यर्थः, दुग्धधवले स्निग्धे नीले च
लोचने यस्य तथाभूतः ।

(४) कटितटेति ।—कटितटे निविष्टं रत्नं रत्नखचितमिति यावत्, नखरं
नखाकृतिः अस्त्रविशेषः यस्य तथाभूतः । पट्टनिवसनः पट्टवसनपरिधायी । कृमेति ।—
कृतं क्रीडन्, अकृतं विमालस्य, उदरम् उरःस्थलस्य यस्य तथाभूतः, कशोदरः
विमालोरःस्थलस्य इत्यर्थः ।

(५) कृतहस्ततया त्रिपट्टस्ततया ।

(६) पादाङ्गुष्ठेति ।—पादाङ्गुष्ठेन निष्ठुरं निर्दयं यथा तथा, अष्टकं ताडितं,
कर्णमूलं यस्य तादृशेन, अत एव प्रजयिना प्रकटवेगवता । सन्निकृत्य सनोपमानस्य ।

(७) पूर्वापदेशेति ।—पूर्वः उपदेशः परिचयदानं, तस्य प्रत्ययात् विद्यासात् ।
आचष्ट चक्रवीत् ।

(८) मार्गेण पथा प्रयात्या वा । सन्निपातितम् उपस्थापितम् ।

राजन्यकम् । अरिबलञ्च विहृतविध्वस्तं स्त्रीबालहाय्यशस्त्रं (८)
वर्त्तते, किमन्यत् कृत्यम् ?” इति । हृष्टस्तु व्याजहार अपहारवर्मा
—“देव ! दृष्टिदानेन अनुगृह्यतामयम् आन्नाकरः । सोऽयमपि
अहमेव अमुना रूपेण धनमित्नाख्यया च अन्तरितो(१०)मन्तव्यः।
स एव अद्य निर्गमय्य बन्धनादङ्गराजम्, अपवर्जितं कोषवाहनम्
एकीकृत्य अस्मद्गृह्येण (११) च अमुना सह राजन्यकेन एकान्ते
सुखोपविष्टमिह देवम् उपतिष्ठतु, यदि न दोषः” इति । देवोऽपि
“यथा ते रोचते” इति तमाभाष्य गत्वा च तन्निर्दिष्टेन मार्गेण
नगरात् वहिरतिमहतो रोहिणद्रुमस्य कस्यचिन्मूले क्षीमाव-
दातरुकेते (१२) गङ्गातरङ्गपवनपातशौतले तले हिरदात् (१३)
अवततार । प्रथमसमवतीर्णेन अपहारवर्मणा च स्वहस्तसत्वर-
समीकृते (१४) मातङ्गे इव स्फटिकमये इव भागीरथोपुलिन-
मण्डले सुखं निषसाद् । तथा निषसञ्च तम् उपहारवर्माऽर्थ-

(८) विहृतेति।—विहृतं विशेषेण इतं नाशितं, विध्वस्तं विशेषेण अयं
गतम्, अत एव स्त्रीभिः बालैः शिशुभिश्च, दार्याणि शस्त्राणि यश्च तथाभूतम् ।

(१०) अन्तरितः तिरोहितः ।

(११) स एकः धनमित्त्र एव । निर्गमय्य निःसार्य । अपवर्जितं विकृष्टितं
विध्वंसितं वा । कोषवाहनं धनं यामञ्च । एकीकृत्य नानाख्यानैर्भ्यः एकस्मान्मुख्यं कृत्वा ।
अस्मद्गृह्येण अस्त्यत्येष । [“गृह्य विधीय—” इत्यादिना यद्देः पक्ष्यार्थे निपातनम्
इति वीपद्देवः । कौमुद्यान्तु “पदास्त्रैरिवास्त्रापक्ष्येषु च” (३।१।१२ पा०) इति
यद्देः क्वप्] ।

(१२) क्षीमेति ।—क्षीमं श्वेतपट्टवस्त्रं, तद्वत् अवदातं धर्मं, सेवितं यस्मिन्
समाभूते ।

(१३) हिरदात् इति ।

(१४) समीकृतेति ।—स्वहस्ताभ्यां सत्वरं समीकृते उत्तताग्रतभावनपनीच
रुमभूमीकृते ।

पाल-प्रमति-मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-विश्रुतैः, मैथिलेन च प्रहारवर्मणा,
 काशीभर्षा च कामपालेन, चम्पेश्वरेण सिंहवर्मणा सह उपागत्य
 धनमित्रः प्रणिपपात । देवोऽपि हर्षाविहम् (१५) अभ्युत्थितः
 “कथं, समस्त एव मित्रगणः समागतः !! को नाम अयमभ्युदयः !!”
 इति कृतयथोचितोपचारान् (१६) उत्पीडिततरं परिरेभे (१७) ।
 काशीपतिमैथिलाङ्गराजांश्च सुहृन्निवेदितान् पिबवत् अपश्यत् ।
 तश्च हर्षकम्पितपलितं सरभसोपगूढः (१८) परम् अभिननन्द ।
 ततः प्रवृत्तासु (१९) प्रीतिसङ्घासु प्रियवयस्यगणानुयुक्तः (२०)
 स्वस्य च सोमदत्तपुष्योद्भवयोश्चरितम् अनुवर्ण्य, सुहृदामपि वृत्तान्तं
 क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्तावः तांश्च तदुक्तावन्वयुङ्क्त । (२१) तेषु प्रथमं
 प्राह स्म किल अपहारवर्मा ।

इति दशकुमारचरिते उत्तरपौठिकायाम् अन्यां राजवाहन-

चरितं नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

- (१५) हर्षाविहं हर्षेण आविहं युक्त, सदृशं यथा तथा इत्यर्थः ।
 (१६) कृतेति ।—कृतः यथोचितः उपचारः भक्तारो येषां तान् ।
 (१७) उत्पीडिततरम् अतिगूढम् । परिरेभे आलिखितम् ।
 (१८) हर्षेति ।—हर्षेण कम्पितं पलितं अराजनिर्गुणैश्चरितम् यस्मिन् तत्
 यथा तथा । सरभसोपगूढः सवेगमालिङ्गितः ।
 (१९) प्रवृत्तासु प्रारब्धासु ।
 (२०) प्रियेति ।—प्रियवयस्यगणैः अनुयुक्तः पृष्टः ।
 (२१) तदुक्तौ तेषां वृत्तान्तकथने । अन्वयुङ्क्त पृष्टवान्, नियुक्तवान् इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः ।

अपहारवर्मचरितम् ।

“देव ! त्वयि तदाऽवतीर्णे द्विजोपकाराय असुरविवरं त्वदन्वेषणप्रसूते(१)च मित्रगणे अहम् अपि महौमटन्(२)‘अङ्गेषु गङ्गातटे वर्हिश्चम्पायाः काञ्चित् अस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्यचक्षुःमरौचिर्नाम महर्षिः’ इति कुतश्चित् संलपतो जनसमाजात् उपलभ्य अमुतो बुभुक्षुस्त्वङ्गतिं (३) तम् उद्देशम् अगमम् । न्यशामयश्च (४) तस्मिन् आश्रमे कस्यचित् चूतपोतकस्य छायायां कमपि उद्दिग्धवर्णं (५) तापसम् । अमुना च अतिथिवत् उपचरितः(६)क्षणं विश्रान्तः ‘कासौ भगवान् मरौचिः?तस्मात् अहम् उपलिप्तः प्रसङ्गप्रोषितस्य (७) सुहृदो गतिम्, आश्चर्य्यज्ञानविभवो हि स महर्षिः मद्भ्यां विश्रुतः’ (८) इति अवादिषम् ।

(१) अवतीर्णे प्रावष्टे । असुरविवरं पातालम् । त्वदन्वेषणेति ।— तव अन्वेषणाय प्रसूते इतस्ततः प्रवर्षिते ।

(२) अटन् भ्रमन् ।

(३) संलपतः परस्परमाक्षपतः, (“संलापो भाषणं निघः” इत्यमरः) । उपलभ्य ज्ञात्वा । अमुतः अमुस्मात् महर्षेरित्यर्थः । बुभुक्षुः भोजुमिच्छुः, जिज्ञासुरित्यर्थः । त्वङ्गतिं तपोद्देशम् ।

(४) न्यशामयन् अपश्यम् । [निपूर्वकाच्छानयते रूपम्] ।

(५) उद्दिग्धवर्णं मलिनकान्तिं, विषण्णमित्यर्थः ।

(६) उपचरितः सत्कृतः ।

(७) उपलिप्तः जिज्ञासुः । प्रसङ्गप्रोषितस्य केनचित् काव्यानुरोधेन प्रोषितस्य हेतुना गतस्य ।

अथ आसीत् उष्णमायतञ्च निश्चस्य अग्रंसत्—‘आसीत् तादृशो मुनिः अस्मिन्नाश्रमे । तमेकदा काममञ्जरी नाम अङ्गपुण्यवतंस-स्थानीया (८) वारयुवतिः अश्रुविन्दुतारकितपयोधरा सनिर्वेद-मभ्येत्य कौर्णशिखण्डास्तीर्णभूमिः अभ्यवन्दिष्ट (१०) । तस्मिन्नेव च क्षणे मातृप्रमुखः तदाप्तवर्गः सानुक्रीडाम् अनुप्रधावित-स्तत्रैव अविच्छिन्नपातम् अपतत् (११) । स किल कृपालुस्तं जनमार्द्रया गिरा आश्लास्य आर्त्तिकारणं (१२) तां गणिकाम् अपृच्छत् । सा तु सत्रोडेव सविषादेव सगौरवेव (१३) च अत्रवोत्—‘भगवन् ! ऐहिकस्य (१४) सुखस्य अभाजनं जनो-

(८) आश्रयेति ।—आश्रयः विषयकारः, अशौकिक इति यावत्, शान्त-विभवः सामर्थ्यं यस्य तथाभूतः । विस्तृतः प्रसन्नः ।

(९) अङ्गपुण्यवतंसस्थानीया अङ्गानां देवभेदानां, पुरी चत्या, तथा अतंस-स्थानीया शिरोभूषणभूता ।

(१०) अश्रुविन्दिति ।—अश्रुणां विन्दुभिः तारकितौ [तारका जाता अनयो-रिति तद्योक्तौ, अथ जाते इतच्-प्रत्ययः] भीतिकङ्कणागलङ्कितौ इति यावत्, पयोधरी क्षणी यस्याः तादृशी । सनिर्वेदं सविरागम् । अभ्येत्य आगत्य । कौर्णेति ।—कौर्णेन विचित्रेण, इतस्ततः पार्श्वेनेति यावत्, शिखण्डेनः कुन्तलेन, आसीत् आश्लासिता, भूमिर्धराः तथाभूता, भूमिपतितेत्यर्थः । अभ्यवन्दिष्ट प्रथमाम् ।

(११) मातृप्रमुखः मातादिः । तदाप्तेति ।—तथा आप्तवर्गः परिजनवर्गः । सानुक्रीडाम् सदयम् । अनुप्रधावितः पश्चादागतः । तत्रैव मुनिसमीपे एव । अवि-च्छिन्नपातम् अविरतसन्वातम्, एकादिकमेवेति भावः । अपतत् उपतस्थे ।

(१२) सः सङ्घर्षितित्यर्थः । तं जगं तदाप्तवर्गेमित्यर्थः । मार्द्रया स्निग्धया । गिरा वाचा । आर्त्तिकारणं वैराग्यकारणम् ।

(१३) सत्रोडेवः शिखण्डेन, अस्त्रामभिनयनीत्यर्थः, न तु वास्तवो अस्त्रेति भावः । सविषादेव विषादम् अभिनयनीयम्, न तु वास्तवो विषाद इति भावः । सगौरवेव गौरवं सम्मानं प्रदक्षयनीयम्, न तु वास्तवं गौरवमिति भावः ।

(१४) ऐहिकस्य इहकावभोग्यस्य ।

ऽयम्, आमुष्मिकाय श्लोवमोयाय (१५) आर्त्ताभ्युपपत्तिवित्तयोः
 भगवत्पादयोर्मूलं शरणमभिप्रपन्नः' (१६) इति । तस्मास्तु
 जन्तौ उदञ्जलिः । पलितशारशखण्डबन्धस्यष्टमुक्तभूमिः (१७)
 अभाषत—'भगवन् ! अस्या मे दोषम् एषा वो टासौ विज्ञा-
 पयति, दोषश्च मम स्वाधिकारानुष्ठापनम् (१८) । एष हि
 गणिकामातुरधिकारः यत्, दुहितुर्जन्मनः प्रभृत्येवाङ्गक्रिया,
 तेजोबलवर्णभेदासंबर्द्धनेन दोषाग्निधातुमास्यकृता मितेनाहारेण
 (१९) शरीरपोषणम्, आ-पञ्चमाहर्षात् पितुरपि अनतिदर्शनं,
 (२०) जन्मदिने पुण्यदिनेषु च उक्तवोत्तरो (२१) मङ्गलविधिः,

(१५) अभाजनम् अपानम्, अनङ्ग इत्यर्थः । आमुष्मिकाय पारलौकिकाय ।
 श्लोवश्लोवाय निश्लेषकाय ।

(१६) आर्त्तेति ।—आर्त्ताणां विपन्नाणां, शरणगतानामिति यावत्, अभ्युप-
 पत्तिरनुपपत्तिः, तत्र वित्तयोः स्थातयोः । अभिप्रपन्नः प्राप्तः ।

(१७) उदञ्जलिः वज्राञ्जलिः । पलितेति ।—पलितेन जरसा केसरीक्रेमन,
 शारः शखः, यः शिखण्डबन्धः केसकलापबन्धनं, तेन आदौ सृष्टा पश्चात् मुक्ता व्यक्ता,
 मूर्तिवर्धया तथामृता, शिरःसृष्टभूतलतया प्रपतेति भावः ।

(१८) स्वाधिकारानुष्ठापनं स्वस्य आत्मनः, गणिकाया इत्यर्थः, यः अधिकारः
 व्यवहारः, तस्य अनुष्ठापनम् अनुष्ठानकरणम् ; स्वस्य आत्मनः, गणिकामातु-
 रित्यर्थः, यः अधिकारः कस्यायाः गणिकाव्यवहारमित्यर्थं, तस्य अनुष्ठापनं
 तदुचितचरणकारणा इति वा ।

(१९) अङ्गक्रिया शरीरसंस्कारः, दैह्यपरिष्कार इत्यर्थः । तेज इति ।—
 तेजः प्रभावः, बलं सामर्थ्यं, वर्णः गौरवादिः, भेदा कृतिशक्तिः, प्रज्ञा वा, तासां संबर्द्ध-
 नेन वृद्धिकरैव । दोषेति ।—दोषाणां वातपित्तकफानाम्, अप्रैः जाठरस्येति भावः,
 आतूनां रसरक्तादीनां, सास्यकृता समभावेन स्थापयतेत्यर्थः । मितेन परिमितेन,
 नास्येन नातिविक्षरैचेति भावः ।

(२०) आ-पञ्चमाहिति ।—पञ्चमाहारश्च प्रायेण पिष्टदर्शनाभावात् सज्जाभवा-
 यभावनृचनार्थमिति भावः ।

अध्यापनम् अनङ्गविद्यानां साङ्गानां, नृत्यगौतवाद्यानाद्याचित्रा-
स्वाद्यगन्धपुष्पकलासु लिपिज्ञानवचनकौशलादिषु च सम्यक्-
विनयनं, (२२) शब्दहेतुसमयविद्यासु वार्त्तामात्रावबोधनम्,
(२३) आजीवज्ञाने, क्रीडाकौशले, सजीवनिर्जीवासु च द्यूत-
कलासु अभ्यन्तरीकरणम्, (२४) अभ्यन्तरकलासु वैश्वसिकजनात्
प्रयत्नेन प्रयोगग्रहणं, यात्रोत्सवादिषु आदरप्रसाधितायाः (२५)

(२१) उत्सवोत्तरः उत्सवप्रधानः, नृत्यगौतवाद्याद्यानन्दजननव्यापार इति
यावत्, प्रायश्चित्तदनुष्ठानात् चत्वारसादावक्तिर्भाविनोति सूच्यते ।

(२२) अध्यापनं पाठनं, शिक्षणमित्यर्थः । अनङ्गविद्यानां कामशास्त्राणां ।
साङ्गानां चङ्गसङ्घितानां, येन शास्त्रेण कामशास्त्रं परिपुष्यते, तत् कामशास्त्राणा-
मङ्गशास्त्रं तस्यापि पाठनमिति तात्पर्यम् । नृत्तेति—नृत्यं नर्तनं, गीतं सङ्गीतं,
वाद्यं, नाट्यम् अभिनयः, चित्रम् आलेख्यविधानम्, आस्त्राद्यानि आस्त्रादनीयानि
वस्तूनि मिष्टान्नादीनि, मन्त्राः पुर्याण तेषां कलासु विद्यासु, तत्तद्विबरचघटितासु
इति यावत् । सम्यक् हाकल्येन, विनयनं शिक्षणम् ।

(२३) शब्देति—शब्दविद्यासु व्याकरण्यादिषु, हेतुविद्यासु तर्कशास्त्रेषु,
समयविद्यासु कालज्ञानोपयोगिनीन्द्रित्यर्थः, वार्त्तामात्रावबोधनं ठप्तात्ममात्रज्ञापनं,
व्याकरण्यादिपाठे एतत् ज्ञानं लभ्यते, तर्कशास्त्रपाठे एतत्, समयविद्यापाठे एतदित्यं
विबरचमावबोधनमिति यावत् । शब्दहेतुसमयः शब्दज्ञानहेतुसङ्घेतः, तद्विद्यासु
वार्त्ता आजीविका, तस्यावस्थावबोधनमिति वा ।

(२४) आजीवज्ञाने जीविका समर्थमिति ज्ञाने, क्रीडाकौशले विहारनेपुण्ये,
सजीवनिर्जीवासु जीवेः प्राणमिः सङ्घितासु, मेवादीनां हन्त्युत्कृष्टपासु इत्यर्थः, तथा
नास्ति जीवः प्राणी यासु तादृशीषु अस्वक्रीडादिकृष्टपासु इत्यर्थः, द्यूतकलासु देवतविद्यासु,
अभ्यन्तरीकरणम् अन्तःप्रवेशनं, सम्यग्बोधनमिति यावत् ।

(२५) अभ्यन्तरकलासु प्रयत्नरतलीलासु । वैश्वसिकजनात् विश्वसमानकालं,
प्रयत्नेन आदरातिशयेन, प्रबोधनवद्दणं रतिस्वार्थशिक्षणमिति यावत् । अथ किमपि
चत्वारिंशत् ना भूदिति वैश्वसिकजनादित्युक्तम् । आदरप्रसाधितायाः सादर-
मसङ्गतायाः ।

स्कीतपरिवर्द्धायाः प्रकाशनं, प्रसङ्गवत्यां(२६)सङ्गीतादिक्रियायां
पूर्वसङ्गृहीतैर्वाङ्मवाग्भिः सिद्धिलक्षणं, दिङ्मुखेषु तत्तच्छिल्प-
वित्तकैः (२७) यशःप्रख्यापनं, कार्तान्तिकादिभिः कल्याण-
लक्षणोद्घोषणं, (२८) पीठमर्दविटविदूषकैः भिक्षुक्वार्दाभिश्च
(२९) नागरिकपुरुषसमवायेषु (३०) रूपशीलशिल्पसौन्दर्य्य-
माधुर्य्यप्रस्तावना, (३१)युवजनमनोरथलक्ष्यभूतायाः प्रभूततमेन

(२६) स्कीतेति ।—स्कीताः प्रवृद्धाः, समुक्त्वता इति यावत्, परिवर्द्धाः परि-
च्छदाः यस्यास्तथोक्तायाः । प्रसङ्गेति ।—प्रसङ्गः कोऽपि काव्यविशेषः तद्वत्यां
काव्यविशेषप्रयोजनायाम् ।

(२७) पूर्वैति ।—पूर्वे सङ्गृहीतेः आद्यप्रीकृतेः । वाङ्मवाग्भिः वाङ्मा श्राव्या,
वाक् येषां तैः, येषां वचनं लोकेः गृह्यते तैरेति यावत् । सिद्धिलक्षणं काव्यसिद्धि-
साधनम् । दिङ्मुखेषु दिग्भ्रमरालेषु । तत्तच्छिल्पवित्तकैः तत्तच्छिल्पविदाविविध्यातेः ।

(२८) यशःप्रख्यापनं कार्तान्तिकादिभिः कृतान्ति यम-
सिद्धान्तः, तं विदन्तीति कार्तान्तिकाः सामुद्रिकाः, तदादिभिः तत्प्रभृतिभिः, कल्याणं
शुभं, यत् कल्याणं चक्रं, तस्य उद्घोषणम् ; अत्र नगव्या या अमुकी वाराङ्गना निवसति,
सा अतीव सुलक्षणा, तस्या यद्यपि महानभ्युदयः स्यादित्येवं प्रकाशनमिति भावः ।

(२९) पीठमर्देति ।—पीठमर्दः नायकस्य प्रधानसहायः नायकसदृशगुणः,
तदुक्तं दर्पणे—“दूरानुवर्तिनि स्थापित्वा पासङ्गिकेतिष्ठते तु । किञ्चित्तदगुणघोचः
सहाय एवाथ पीठमर्दोऽस्य ॥” इति, विटः नायकस्य शङ्कारसहायविशेषः, विदूषकः
तथैव सहायविशेषः, तदुक्तं दर्पणे—“शङ्कारस्य सहाया विटवटविदूषकाद्याः
स्युः । भक्ता नमंसु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गनाः गुणाः ॥ सयोग्योऽनसम्पत्
विटस्तु धूमः कालैकदेश्यः । वेद्योपचारकुशलौ वायो मधुरोऽथ बहुमती गोत्र्याम् ॥
कुमुदवसनाद्यभिधः कर्मवर्तुः श्रमावायेः । हास्यकरः कलहरतिर्दूषकः स्नात्
स्वकर्मणः ॥” इति तेः । भिक्षुक्वार्दाभिः प्रव्रजिनादिभिः ।

(३०) नागरिकेति ।—नागरिका नगरवासिनः, पुरुषा युवकाः, तेषां समवायेषु
समाजेषु ।

(३१) रूपेति ।—रूपं वर्णः, शीलं सुशीलता, शिल्पं कालं, सौन्दर्य्यं श्रीः,
माधुर्य्यं मनीहारिलं, तेषां प्रस्तावना प्रसङ्गः ।

शुक्लेन अवस्थापनं, (३२) स्वतो रागान्वाय तद्भावदर्शनोन्मादि-
 ताय वा जातिरूपवयोऽर्थशक्तिशौचत्याग-दाक्ष्यदाक्षिण्यशिल्प-
 शीलमाधुर्थीपपन्नाय (३३) स्वतन्त्राय प्रदानम्, अधिकगुणाय
 अस्वतन्त्राय प्राज्ञतमाय अल्पेनापि (३४) बहुव्यपदेशेन (३५)
 अपर्णम्, अस्वतन्त्रेण वा गान्धर्वसमागमेन तद्गुरुभ्यः शुक्लापहर-
 णम्, अलाभे (३६) पर्यस्य कामम् अस्वीकृते स्वामिन्यधिकरणे वा
 साधनं, रक्ततरस्य दुहितेकचारिणीव्रतानुष्ठापनं, (३७) नित्य-
 नैमित्तिकप्रीतिदायकतया हृतशिष्टानां गम्यधनानां चित्रैः उपायैः

(३२) प्रभूतमेव प्रचुरेण । शुक्लेन पथेन । अवस्थापनं युवकस्येति भावः ।

(३३) स्वतो रागान्वाय स्वयम् अनुरागपरतन्त्राय । तद्भाविति ।—तस्य
 गविकायाः, भावस्य विलासस्य, दर्शनेन उन्मादिताय उन्मनीकृताय । ज्ञातीति ।—
 जातिः ब्राह्मणत्वादिः, रूपं सौन्दर्यं, वयः यौवनम्, अर्थशक्तिः धनसामर्थ्यम्, अर्थः
 धनं, शक्तिः सामर्थ्यं, प्रताप इति वा, शौचं विशुद्धता, अङ्गसंस्कार इति यावत्,
 त्यागः दानं, दाक्ष्यं चतुरता, दाक्षिण्यं क्षारल्यं, शिल्पं कारवं, शीलं सञ्चरितं,
 माधुर्यं मनोरञ्जनकारित्वं, तैः उपपन्नैः समन्विताय ।

(३४) स्वतन्त्राय स्वाधीनाय, न तु पित्रादिपरतन्त्राय । प्रदानम् अपर्णं,
 गविकाया इति शेषः । अधिकगुणाय अतिगुणवते । अस्वतन्त्राय पराधीनाय ।
 प्राज्ञतमाय अतियुद्धिमते, विद्वत्तमाय वा । अल्पेन अपक्षमेन ।

(३५) बहुव्यपदेशेन प्रभूतं लब्धमिति क्लृप्तेन ।

(३६) गान्धर्वसमागमेन गान्धर्वविवाहेन, तद्गुरुभ्यः तस्य यूनः पित्रादिभ्यः ।
 शुक्लापहरणं पञ्चयज्ञस्य । अलाभे अप्राप्ते ।

(३७) स्वामिनीति ।—स्वामिनि नायकस्य प्रभो, अधिकरणे धर्माधिकरणे,
 विचारालये इत्यर्थः, साधनं धनार्थमभियोगकरस्य । रक्ततरस्य अत्यनुरागिणः
 भावकस्य, दुहितुः स्वकन्यायाः, गविकाया इत्यर्थः, एकचारिणीव्रतस्य एकनायका-
 सक्तिरूपनियमस्य, अनुष्ठापनम् अनुष्ठानकारणा ।

अपहरणम्, (३८) अददता लुब्धप्रायेण (३९) च विगृह्यासनं, प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेन लुब्धस्य रागिणः त्यागशक्तिसन्मुक्त्यम्, असारस्य वाक्सन्तक्षयैः (४०) लोकोपक्रोशनेः दुर्दृष्टनिरोधनेः ब्रौह्मीत्यादनेः अन्याभियोगैः अवमानैश्च अपवाहनम्, अर्थदैः अनर्थप्रतिघातिभिः (४१) च अनिन्यैः (४२) अन्यैः अनुवहार्थान् अर्थसंशयान् विचार्य भूयः संयोजनमिति (४३) । गणिकायाश्च गम्यं प्रति सज्जतेव, न सङ्गः, सत्यामपि प्रौतौ न मातुः

(३८) निश्चेति ।—निष्ठा नियमिता, मासिद्धादिरूपेषु व्यवस्थापिता इत्यर्थः, नेमिसिक्तौ उक्तवाटिकारणमुद्राया कल्पिता, या प्रीतिः सक्तोपकरणद्वयदानरूपः, तथा दायकतया दातव्येन, दत्तश्रितानां हृतेभ्यः श्रितानाम् अवश्रितानाम् । गम्यस्य भुजङ्गस्य, लम्पटयुवकस्येत्यर्थः, क्षमानाम् । शिबैः विविधैः, मुक्तौशलसमन्वितैः इति यावत् । अपहरणं, श्रितधनस्येति शेषः ।

(३९) अददता, अर्थमिति शेषः । लुब्धप्रायेण प्रायशी पूर्णेनेत्यर्थः ।

(४०) विगृह्य विरोध्य, आसनम् अवस्थानं, पुनस्तदान्तकी न मननमिति भावः । प्रतिहस्तौति ।—प्रतिहस्तिलः प्रतिहस्तनः इत्यर्थः, प्रतिघातिनी वा, तेषां प्रोत्साहनेन उद्दीपनेन । लुब्धस्य अर्थक्षीणस्य, लपणस्येत्यर्थः । रागिणः अनुराग-वतः । त्यागेति ।—त्यागशक्तेः दानशक्तेः, सन्मुक्त्यं समुत्तेजनम् । असारस्य निर्धनस्य । वाक्सन्तक्षयैः वाक्पीडनेः, कटुवधोभिरिति भावः ।

(४१) लोकेति ।—लोकेषु जनसमाजेषु, उपक्रोशनेः निन्दनैः । दुर्दृष्टनिरोधनेः गणिकायास्तस्मिन्निषे मनननिवारणे । ब्रौह्मीत्यादनेः सज्जापदानैः । अन्याभियोगैः अन्यविधैः अभियोगैः, धर्माधिवारणनिवेदनादिरूपैरिति भावः । अवमानैः निर्भर्त्सनादिभिरित्यर्थः, अपवाहनं बहिष्कारणम् । अर्थदैः धनप्रदानचर्माैरिति यावत् । अनर्थप्रतिघातिभिः विसंवादनवर्तकैः ।

(४२) अनिन्यैः भद्रत्वेन गच्छितैरिति भावः ।

(४३) अनुवहार्थान् अनुवहः मिश्रितः, अर्थो येषु ताज्, अतिप्रयोगनीया-नित्यर्थः । अर्थसंशयान् युक्तप्राप्तौ संशयोदिति न वेति तागित्यर्थः । विचार्य विविध । संयोजनं सञ्जेलनं, गणिकाया इति शेषः ।

मातृकाया वा शासनातिवृत्तिः (४४) । एवं स्थिते, (४५) अनया प्रजापतिविहितं स्वधर्मसुलङ्घ्यं, क्वचित् आगन्तुके रूपमात्रधने (४६) विप्रयूनि स्वेनैव धनव्ययेन रममाणया मासमात्रमत्य-
वाहि (४७) । गम्यजनस्य भूयानर्थयोग्यः प्रत्याचक्षमाणया (४८) अनया प्रकीर्णितः स्वकुटुम्बकञ्च अवसादितम् (४९) । एषा कुमतिर्न कल्याणी (५०) इति निवारयन्त्यां मयि वनवासाय कोपात् प्रस्थिता । सा चेत् इयम् अहाय्येनिश्चया, सर्वं एष जनोऽत्रैव अनन्यगतिः अनशनेन संस्थास्यते (५१) इति अरोदीत् ।
अथ सा वारयुवतिः तेन तापसेन—‘भद्रे ! ननु दुःखाकरोऽयं वनवासः, तस्य फलम् अपवर्गः (५२) स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयोः

(४४) सञ्जतेषु सुपरिच्छेदादिप्रदर्शनमेव । किन्तु न ६३ः सङ्घवासः, सुरतविभ्रान्त इत्यर्थः । भीती अनुरागे । मातृकान्याः । मातृकाया मातेव मातृका [इवाद्ये कन्-प्रत्ययः] तस्या उपमातृकायाः, धाम्ना इत्यर्थः, यथा—माताः नद्याः, (“मातृमाता तु मातृका” इति वेजयन्ती) शासनातिवृत्तिः आदिशातिक्रमः, मातृकाया वा शासने वृत्तित्वमित्यमिति भावः ।

(४५) स्थिते, अधिकारे इति शेषः ।

(४६) स्वधर्मं वेश्योचितकर्मव्यमित्यर्थः, सलङ्घ्यं अतिक्रम्य । आगन्तुके सदासीने । रूपेति—रूपमात्रं धीन्द्व्यमात्रं, धनं यस्य तादृशे ।

(४७) विप्रयूनि ब्राह्मणयुवके । रममाणया विहरन्त्या । अत्यवाहि अतिवाहितम् ।

(४८) गम्यजनः, अपर इति शेषः, भूयान् बहुसङ्ख्याकः । अर्थयोग्यः अनदानक्षमः । प्रत्याचक्षमाणया निराकुर्वन्त्या ।

(४९) स्वकुटुम्बकं निजपरिजनः, अस्वदादिरित्यर्थः, अवसादितम् अवसप्ततां मोतं, वनाभावेन लोबिकाया अनिर्वाहादिति भावः ।

(५०) कल्याणी शुभकरी ।

(५१) अहाय्येनिश्चया अहाय्यः दुर्भूमशक्यः, अनिर्वाह्य इत्यर्थः, निश्चयः प्रतिज्ञा यस्मात्सवाभूता । अनशनेन अनाहारेण । संस्थास्यते मरिष्यति इत्यर्थः ।

(५२) अपवर्गः लोचः ।

प्रकृष्टज्ञानसाध्यः (५३) प्रायो दुःसम्पाद एव । द्वितीयस्तु (५४) सर्वस्यैव सुलभः कुलधर्मानुष्ठायिनः, तदशक्यारम्भादुपरस्य (५५) मातुर्मते वर्त्तस्व' इति सानुकम्पम् अभिहिता 'यदौह भगवत्पाद-मूलं न शरणं, शरणमस्तु मम कृपणाया हिरण्यरेता देवः एव' इति उदमनायत (५६) । स तु मुनिः अनुविमृश्य (५७) गणिका-मातरम् अवदत्—'सम्प्रति गच्छ गृहान्, प्रतीक्षस्व कानिचि-हिनानि, यावदियं सुकुमारी सुखोपभोगसमुचिता मते! अरण्य-वासव्यसनेन (५८) उद्देजिता भूयो भूयश्च अस्माभिर्विबोध्यमाना प्रकृतावेव स्थास्यति' इति । 'तथा' इति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा गणिका तमृषिम् अलघुभक्तिः धीतोद्गमनोयवामिनो (५९) न अत्यादृतशरौरसंस्कारा वनतरुपोतकालवालपूरणैः (६०) देवता-

(५३) प्रथमः आद्यः, अपवर्ग इत्यर्थः । तयोः स्वर्गपवर्गयोः । प्रकृष्टेति ।— प्रकृष्टेन प्रकृष्टे गतेन, ज्ञानेन ब्रह्मज्ञानेनेति यावत्, आद्यः सन्पाद्यः ।

(५४) प्रायः बाह्येन । दुःसम्पादः दुःखेन सम्पाद्यते इति तथोक्तः, सम्पाद-यितुमशक्य इत्यर्थः । द्वितीयस्तु स्वर्ग इत्यर्थः ।

(५५) कुलेति ।—कुलधर्मस्य कुलकामानतर्कव्यत्य, अनुष्ठायिनः अनुष्ठान-परम् । अशक्यारम्भात् असाध्याध्यवसायात् । उपरस्य निवृत्त्य ।

(५६) हिरण्यरेता आद्यः, देवः मम शरणम् आश्रयोऽस्तु, अग्री प्रवेक्ष्यामीति भावः । उदमनायत उदमना इवाचरत् ।

(५७) अनुविमृश्य चतुः पश्चात् विविच्य ।

(५८) अरण्यवासव्यसनेन वनवासदुःखेन ।

(५९) अलघुभक्तिः अतिभक्तिमतीत्यर्थः । धीतेति ।—धीतं विद्युत्तम, उद्गमनोद्यम् उपखानयोग्य परिधेशोत्तरीयरूपं वसनयुगलं, तत् वस्त्रे आच्छादयति, परिधत्ते इति तथोक्ता, ("तत् आदुद्गमनोद्यं यत् धीतयोर्वस्त्रयोर्गुणम्" इत्यमरः) ।

(६०) वनेति ।—वनस्य तरुपोतकानां सनानभूतानां सुदृढाचारान्, आसवात्सल्य तत्कल्पितजलाधारवेष्टनविशेषम्, पूरणैः जलसंचयनेः ।

ऽचंनकुसुमोच्चयावचयप्रयासैः नैकविकल्पोपहारकर्मभिः (६१)
कामशासनार्थं (६२) च गन्धमाल्यधूपदीपनृत्यगीतवाद्यादिभिः
क्रियाभिः, एकान्ते च त्रिवर्गसम्बन्धिनीभिः (६३) कथाभिः
अध्यात्मवादेषु अनुरूपैः अल्पोयसैव कालेन अन्वरक्षयत् (६४) ।

एकटा च रक्षसि रक्तं तम् उपलक्ष्य (६५) 'मूढः खलु लोको
यत् सह धर्मेण अर्थकामावपि गणयति' इति किञ्चित् अस्मयत
(६६) । 'कथय वासु ! केनाग्नेन अर्थकामातिशायी धर्मस्तवाभि-
प्रेतः ?' इति प्रेरिता मरीचिना लज्जामन्थरम् (६७) आरभताभि-
धातुम्—'इतः (६८) किल जनाङ्गवतः त्रिवर्गवलाबल-
ज्ञानम् (६९), अथ वा एतदपि प्रकारान्तरं दासजनानुग्रहस्य ।
भवतु, श्रूयताम् । ननु धर्मादृतेऽर्थकामयोः अनुत्पत्तिरेव । तदन-

(६१) द्येतेति ।—द्येतानाम् अपेनाय कुसुमानाम् उच्चयस्य सहस्रं,
अवचयः सखयः, तस्मिन् प्रयासः प्रयत्नः तेः । नैकेति ।—नैके वक्ष्यः, विकल्पोप-
हाराः विविधोपचाराः, तेषां कर्मभिः बलिहर्तानुष्ठानैः इत्यर्थः ।

(६२) कामशासनार्थं कामस्य शासनः शिवः, तदर्थं तत्पूनायैमित्यर्थः ।

(६३) एकान्ते रक्षसि । त्रिवर्गेति ।—त्रयाणां धर्मावधानानां, धर्मैः गणः,
तस्य सम्बन्धिनीभिः तस्य श्लागाभिः ।

(६४) अध्यात्मवादैः आत्मानं जीवं परमात्मानं वा अचिन्त्य, वादाः प्रवृत्ताः
तैः । अनुरूपैः लययोगैरित्यर्थः । अन्वरक्षयत् अनुरक्तमश्नोत् ।

(६५) उपलक्ष्य लक्षयित्वा ।

(६६) किञ्चित् कृतवत्, अस्मयत अस्मितमश्नोत् ।

(६७) अर्षेति ।—अर्थकामौ अरिभित्ते श्रेष्ठत्वेन अतिक्रम्य वर्तन्ते इति लक्षोक्तः ।
लज्जामन्थरं लज्जया मन्थरं मन्दं यथा 'स्नातुं तथा ।

(६८) इतः अस्नात् ।

(६९) जनवतः सर्वशक्तिमतः सर्वज्ञानवतो वा । त्रिवर्गेति ।—त्रयाणां धर्मैः
तेषां वलाबलयोः बलं सामर्थ्यम्, अवलम्बनम् अस्मान्मर्थस्य लयोः ज्ञानम् ।

पेष एव स धर्मो निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुः आत्मनः समाधान-
मात्रसाध्यश्च (७०) । सोऽर्थकामवत् वाङ्मसाधनेषु नात्यायतते
(७१) । तत्त्वदर्शनोपवृद्धितश्च (७२) यथाकथञ्चिदपि अनुष्ठीय-
मानाभ्यां नार्थकामाभ्यां बाध्यते । बाधितोऽपि च अत्यायासप्रति-
समाहितस्तमपि दोषं निर्हृत्य (७३) श्रेयसेऽपि अनत्याय कल्पते ।
तथा द्वि.पितामहस्य तिलोत्तमाऽभिलाषः, (७४) भवानीपतेर्मुनि-
पत्नीसहस्रसन्दूषणं, पद्मनाभस्य (७५) षोडशसहस्रान्तःपुरविहारः,
प्रजापतेः स्वदुहित्येऽपि (७६) प्रणयप्रवृत्तिः, शचीपतेः अहत्या-
जारता, शशाङ्कस्य गुरुतल्पगमनम्. (७७) अंशुमालिनो बड्वा-
लङ्घनम्, अनिलस्य केशरिकलत्रसमागमः, (७८) वृहस्पतेः उत्पत्त्यस्य

(७०) तदनपेक्षः अर्थकामनिरपेक्षः । निवृत्तीति ।—निवृत्त्या, सांसारिक-
व्यापारादिति भावः, यत् सुखं तस्य प्रसूतः उत्पत्तेः, हेतुः । आत्मनः स्वस्य, समाधानं
समाधिः, तन्माद्येण साध्यः अत्यादधीयः ।

(७१) वाङ्मसाधनेषु वाङ्मसाधनेषु, वैषयिकव्यापाररूपोपायेषु इत्यर्थः । अत्यायतते
अत्यन्तमधीनो भवतीत्यर्थः ।

(७२) तत्त्विति ।—तत्त्वदर्शनेन तत्त्वज्ञानेन, उपवृद्धितः वर्द्धितः ।

(७३) अत्येति ।—अत्यन्त आयासेन यत्नेन, प्रतिसमाहितः प्रतिजगतः, तमपि
दोषम् अर्थकामसंवाधनमितिति भावः । निर्हृत्य निरस्य ।

(७४) पितामहस्य ब्रह्मणः, तिलोत्तमाऽभिलाषः तिलोत्तमा न.न आचित्
सुरसुन्दरी, तन्नाम् अभिलाषः कामादेशः ।

(७५) भवानीपतेः इत्यस्य । मुनिपत्नीनां सहस्रसहस्रसन्दूषणं गमनम् । पद्मनाभस्य
श्रीकृष्णस्य ।

(७६) प्रजापतेः विश्वानुः । स्वदुहितरि निजकन्यायां, सरकन्यामित्यर्थः ।

(७७) शचीपतेः इन्द्रस्य । अहत्याजारता अहत्या गीतभपत्नी, तस्यां जारता
कृपपतित्वम् । शशाङ्कस्य अन्द्रस्य । गुरुतल्पेति ।—गुरोर्भूतस्थितेः, तस्ये दारासु, पद्मना-
भस्येः, ("तस्य प्रव्याऽऽदकारेषु" इत्यमरः) गमनं तत्कन्यास इत्यर्थः ।

(७८) अंशुमालिनः सूर्यस्य, बड्वालङ्घनम् अश्वीरुपाया संज्ञायां गमनम् ।

(७८) भाय्याऽभिसरणं, पराशरस्य दासकन्यादूषणं, पाराशर्यस्य भ्रातृदारसङ्गतिः, अत्रेः सृगीसमागम (८०) इति । अमराणाञ्च तेषु तेषु कार्येषु (८१) असुरविपलम्भनानि (८२) ज्ञानबलात् न धर्मपौडाम् आवहन्ति । धर्मपूते च मनसि नभसौव न जातु रजोऽनुषज्यते (८३) । तस्मन्ये न अर्थकामौ धर्मस्य शत-तमीर्माप कलां (८४) स्पृशतः' इति ।

श्रुत्वा एतदृषिः उदोर्णरागवृत्तिः (८५) अभ्यधात्—'अयि विलासिनि ! साधु पश्यसि, न धर्मस्तस्त्वदर्शितां विषयोपभोगेन उपरुध्यते' (८६) इति । किन्तु जन्मनः प्रभृति अथकामवार्त्ता-ऽनभिज्ञा वयम् । ज्ञेयौ च इमौ किं-रूपौ ? किं-परिवारो? किं-फलौ च ?' इति । सा त्ववादौत्—'अर्थस्तावदूर्जनवर्द्धनरक्षणालोकः, कृषिपाशुपाख्यबाणज्यसन्धिविग्रहादिपरिवारः, तीर्थप्रतिपादन-

अनिलस्य बाधोः । केसरैति ।—केसरिणः तदाख्यस्य हनुमत्पितुः वानरविशेषस्य, कलत्रेण पद्मा, अञ्जनयेति यावत्, समागमः सङ्घवासः ।

(७८) सतप्यस्य तन्नामः जंघभातुः ।

(८०) दासकन्येति ।—दासस्य धीवरस्य, कन्यायाः सत्यवत्या इत्यर्थः, दूषणं कुमारीधर्मनाशः । पाराशर्यस्य पराशरस्य चदत्तं पुत्रान् पाराशर्यः हेपाथनः तस्य, भ्रातृदारैषु भातुः विचित्रवीर्यस्य दारैषु, सङ्गतिः गमनं, येन घृतराष्ट्रपाशू-जातौ इति भीष्म । अत्रेः तन्नामकस्य देवर्षेः, सृग्या समागमः गमनम् ।

(८१) तेषु तेषु कार्येषु समुद्रमन्थनादिव्यापारैषु ।

(८२) असुरैति ।—असुराणां विपलम्भनानि प्रतारणानि ।

(८३) रजः पापं धूलिम् । अनुषज्यते अनुषक्तं भवति [कर्त्तरि लट्] ।

(८४) कलाम् अंशम् ।

(८५) उदोर्णरागवृत्तिः सङ्घीपिताशुरागत्यापारः ।

(८६) उपरुध्यते बाध्यते ।

फलश्च (८७) । कामसु विषयातिसक्तचेतसाः (८८) स्त्रीपुंसयोः
निरतिशयसुखस्पर्शविशेषः । परिवारस्वस्य यावत् इह (८९)
रम्यमुज्ज्वलञ्च वस्तु, फलं पुनः परमाह्लादनं परस्परविमर्दजन्य
स्मर्यमाणमधुरम् उदीरिताभिमानम् अनुत्तमं सुखम् अपरीचं
स्वसंवेद्यमेव (९०) । तस्यैव कृते विशिष्टस्थानवर्तिनः (९१)
कष्टानि तर्पामि, सद्धान्ति दानानि, दारुणानि युद्धानि, भौमानि
समुद्रलङ्घनानि च मानवाः समाचरन्ति इति । निशम्य एतत्
निर्यातवन्तात् (९२) नु, तत्पाटवात् नु, स्वबुद्धिमान्द्यात् नु
स्वनियमम् अनादृत्य तस्याम् असी प्राप्तवत् (९३) ।

सा सुदूरं मूढात्मानञ्च तं प्रवहणेन नीत्वा पुरम्, उदार-
शीभया राजवीथ्या (९४) स्वभवनम् अनैपोत् । अभूच्च घोषणा

(८७) कीर्तितः ।—तीर्थेषु भयावेपु, प्रतिपादनं दानं, फलं यस्य तथाभूतः ।

(८८) विशिष्टः ।—विषयाः स्पर्शस्वनभितादयः, तेषु अतिसक्तं चेतः चित्तं
ययोः तथाभूतयोः ।

(८९) इह जगति ।

(९०) उदीरितात् ।—उदीरितः उद्दीपितः, अभिमानः अहङ्कारः यस्मिन्
तथोक्तम् । अनुत्तमं नास्ति उत्तमं यस्मात् तादृशम् । अपरीचं प्रत्यक्षम् । स्वसंवेद्यं
स्वनेव अदुभयमानमित्यर्थः ।

(९१) तस्यैव कामजनितसुखस्वैध, कृते निर्मितं, भोग संमित्यर्थः ।
विशिष्टेति ।—विशिष्टे विशुद्धे इति यावत्, स्थाने तीर्थादी इति भावः, वर्तन्ते
तिष्ठन्तीति तथाभूताः ।

(९२) निर्यातवन्तात् देववन्तात् ।

(९३) तत्पाटवात् तस्या गणिकायाः, पाटवात् वचनशतानुव्यादित्यर्थः । स्वेति ।—
स्वस्य आत्मनः, बुद्धेः प्रज्ञायाः, मान्यात् दीर्घल्यात् । स्वनियमं नियन्त्रणं, सार्धं प्राप्तः-
सुखनादिकमित्यर्थः । अनादृत्य अगणयित्वा, विहादित्यर्थः । प्राप्तवत् प्रसक्तोऽभवत् ।

(९४) सुदूरम् अत्यर्थं यथा तथा । मूढात्मानं विमुग्धाचलम् । प्रवहणेन
कर्णोरधेन, उपारवस्त्राह्लादितयानविशेषेण, ("कर्णोरधः प्रवहणम्" इत्यमरः) ।

‘श्वः (६५) कामोत्सवः’ इति । उत्तरेद्युः स्नातानुत्तिसम् आरचित-
मञ्जुमानम् (६६) आरब्धकामिजनवृत्तं, निवृत्तस्रवृत्ताभि-
स्वापं (६७) क्षणमात्रे गतेऽपि तथा विना दूयमानचित्तं
तस्मिन् ऋद्धिमता राजमार्गेण उत्सवसमाजं नीत्वा, क्वचित्
उपवनीदेशे युवतिजनशतपरिवृतस्य राज्ञः मन्निधी समामदत् ।
(६८) तत्र स्मितमुखेन तेन (६९) ‘भद्रे ! भगवता सह निषीढ’
(१००) इत्यादिष्टा सखिभ्रमकृतप्रणयाया समितं न्यषीढत् ।

तत्र काचित् उत्थाय बद्धाञ्जलिः उत्तमाङ्गना—‘देव !
जिताऽनया अहं, तत् टास्यम अद्य प्रभृति अभ्युपेतं मया’ इति
प्रभुं प्राणंसीत् (?) । विस्मयहर्षमूनश्च कोलः जलो लोकस्य उद-

उदारगोभया उदारा मङ्गी, श्रीमा सौन्दर्ययोः यथास्तथासूतया । राजनीत्या
राजमार्गेण ।

(६५) घोषणा प्रचारः । श्वः परदिने ।

(६६) स्नातेति ।—स्नातस्नानीः अनाङ्गपः गन्धद्रव्येषु स्रष्टयेति तथोक्तः तम् ।
आरचितेति ।—आरचिता कल्पिता, मञ्जुः मनारता, माना यद्य तादृशम् ।
“आरचितमुपमञ्जुमानम्” इति पाठे—आरचिता सुष्ठे शिरसि, मञ्जुमासा यद्य
सङ्गामृतं, शिरीवेष्टितसमीरकस्रजमित्यर्थः ।

(६७) आरब्धेति ।—आरब्धं प्रकृतं, कामिजनस्य वृत्तम् आचारः तेन
तथोक्तं, कामिजनवत् व्यवहरन्तमित्यर्थः । निवृत्तेति ।—निवृत्तः, क्लृप्ततात् निज-
काव्यात्, तपोनिघण्तात् इत्यर्थः, अभिलाषः यद्य तादृशम् ।

(६८) तथा कामसङ्ख्यां । दूयमानेति ।—दूयमानं व्यसमानं, चित्तं यत्
सङ्गामृतं, तदूर्ध्वं विना स्नातमञ्जुवत्सिति भावः । ऋद्धिमता स्रवृत्तेन, समु-
त्सवस्येतित्यर्थः । समामदत् स्नातमानम् ।

(६९) तेन राज्ञा ।

(१००) निषीढ उपविश ।

(१) अभ्युपेतम् अङ्गीकृतम् । प्राणंसीत् प्रकृतम् ।

जिह्वीत (२) । हृष्टेन च राज्ञा महार्हेः अलङ्कारैः महता च परिवर्हेण (३) अनुगृह्य विष्टया मा वारमुख्याभिः पौरमुख्यैश्च गणशः (४) प्रगम्यमाना स्वभवनम् अगत्यैव तस्यपिम् अभाषत— 'भगवन् ! अयमञ्जलिः, चिरम् अनुगृह्यतोऽयं दासजनः, स्वार्थं (५) इदानीम् अनुष्ठेयः' इति । स तु रागात् अशनिनिहत इव उद्गम्य अत्रयीत्—(६) 'प्रिये ! किम् एतत् ? कुत इदम् औदार्योन्मत्तम् ? (७) क्व गतस्तव मयि असाधारणोऽनुरागः ?' अथ सा मस्मितम् अवादीत् महर्षिं—'भगवन् ! यथा अद्य राजकुले मत्तः पराजयोऽभ्युपेतः, तस्याश्च मम च कस्मिंश्चित् सङ्घर्षे 'मराचिम् आवर्जितवतीव स्नाघसे' इति तथा अहम् अधि-क्षिप्ता (८) दास्यपणवन्धेन च अस्मिन्नर्थं प्रार्थित्वाभि, सिद्धार्थां (९) च अस्मि त्वत्प्रसादात्' इति । स तथा तथाऽवधूतो दुर्मतिः

(२) उदाजिह्वीत उच्यते । (उत्तूर्णत्वात् जडातेर्कङ्कि उच्यते) ।

(३) परिवर्हेण राजयोग्यदृश्यशब्दपरिच्छेदेन ।

(४) विष्टया विमर्जिता । वारमुख्याभिः वाराङ्गनायेहाभिः । पौरमुख्यैः पुरवाविशेषैः । गणशः सङ्घः ।

(५) स्वार्थः स्वप्रयोजनं, तप इत्यर्थः ।

(६) अशनिनिहत इव बलवति इव । उद्गम्य उद्गम्यो भूत्वा ।

(७) औदार्योन्मत्तं विदारः ।

(८) सङ्घर्षे चर्म्भेऽन्वेषणार्थम् । आवर्जितवतीव आननितवतीव, वशीकृत-वतीवेत्यर्थः । स्नाघसे स्पृहसे, आत्मगौरवं प्रकटयतीत्यर्थः । अधिक्षिप्ता आक्रुता ।

(९) दास्यपणेति—यद्यहं मरौचिमावर्जितं शक्तीणि तदा कः पणः ? इति मधोक्ते साऽनुरीत, तदा तेऽहं दासो भविष्यामि, अन्वेषणं त्वं मम दास्येति कृतः पणः दास्यपणः, तस्य बन्धेन दृढनिबन्धनेत्यर्थः । अर्धे विपद्ये, तदावर्जितरूपे इत्यर्थः, प्रार्थित्वाभि प्रशान्ता अभूवन् । सिद्धार्थां कृतवार्थां ।

कृतानुशयः शून्यवत् (१०) न्यर्वात्तष्ट । यः तथा एवं-कृत-
स्तपस्वी, तमेव (११) मां महाभाग ! मन्यस्व । स्वनिषिक्तं रागम्
उद्धृत्य तथा एव बन्धक्या (१२) महद्वैराग्यम् अर्पितम् । अचिरात्
एव शक्य आत्मा त्वदर्थमाधनक्षमः (१३) कर्तुम् । अस्यामेव
तावत् वस अङ्गपुर्यां चम्पायाम्' इति ।

अथ तन्मनस्रुततमःस्पर्शाभिद्या इव अस्तं रविरगात् । ऋषि-
मुक्तश्च रागः सन्ध्यात्वेन अस्फुरत् । तत्कथादत्तवैराग्याणि इव
कमलवनानि समकुचन् (१४) । अनुमतमुनिशासनस्त्वहम्
अमुनेव (१५) सङ्घोपास्य सन्ध्याम्, अनुरूपाभिः कथाभिः तम्

(१०) तथा तेन प्रकारेण, अवधूनः निराकृत इत्यर्थः । कृतानुशयः
कथमहमेतस्याः प्रसीधनेन व्यासुग्ध इति कृतपश्चात्ताप इत्यर्थः । शून्यवत् विषय
इति भावः ।

(११) एवम् इत्यं, कृतः प्रतारित इति यावत् । तपस्वी वराकः । तमेव
मरीचिमेव ।

(१२) स्वनिषिक्तं स्वस्मिन् निषिक्तं समासतमम् । रागम् अनुरागं, प्रेमेति
यावत् । बन्धक्या कुलटया ।

(१३) त्वदर्थेति ।—तव अर्थः कार्यं, सुहृदः नान्यव्यस्ताननिर्धयकरूपमिति
भावः, तस्य साधने सम्पादने, क्षमः समर्थः ।

(१४) तन्मन इति ।—तस्य मुनेः, मनसः स्मृतं निःसृतं, यत ततः भोडकरूप-
मिति भावः, तस्य स्पर्शात् वा भोः अर्थः, तथैव तदस्पर्शजनितपापभङ्गादिवेत्यर्थः ।
ऋषिमुक्तः ऋषिणा मुक्तः परित्यक्तः, रागः वैश्यानुराग इत्यर्थः, अकथता च, सन्ध्यात्वेन
सन्ध्यारागरूपेणेति यावत्, अस्फुरत् प्रासरत् । तत्कथेति ।—तस्य मुनेः, कथया
उत्तामकथनेन, दशं कथितं, वैराग्यं वीतरामत्वं वेषां तानि । समकुचन् सङ्घोप-
नमनम्, मुकुटितानीत्यर्थः ।

(१५) अनुमतेति ।—अनुमतम् अङ्गीकृतं, मुनेः शासनम् आदेशः शिव
तथाभूतः, मुनिशासनमनुभोदमान इत्यर्थः । अमुनेव मुनिमेव ।

अनुशय्य (१६) नीतरात्रिः, प्रत्युत्थिषति उदयप्रस्थदावकल्पे
कल्पद्रुमकिमलयावधीरिणि (१७) अरुणार्चिषि तं नमस्कृत्य
नगराय उदचनम् (१८) । अटर्शश्च मार्गाभ्यासवर्तिनः कस्य
अपि क्षपणकविहारस्य (१९) वहिः विविक्ते (२०) रक्ताशोकपण्डे
निषस्यम्, अस्यष्टममाधिम्, आधिचीषम्, (२१) अग्रगण्यम् अनभि-
रूपाणां, क्षपणवर्णं कमपि क्षपणकम् (२२) । उरसि च अस्य
शियिमितमलनिचयान् (२३) मुखान्निपततोऽशुविन्दून् अलक्ष-

(१६) अनुशय्य पश्चात् शयित्वा ।

(१७) प्रत्युत्थिषति प्रकाशमाने । उदयेति ।—उदयस्य उदयाचलस्य,
यः प्रस्थः तटः, तस्मिन् यो टावः वनानलः, ("टवटावौ वनानले" इत्यमरः) तत्कल्पः
तस्मादौषद्रुमः तस्मिन्, तत्सदृशे इत्यर्थः । अल्पेति ।—कल्पद्रुमस्य सुरतकविशेषस्य, यः
किञ्चलस्यः नवपल्लवः, तस्य अवधीरयति अवजानीते इति तथाभूते ।

(१८) अरुणार्चिषि अरुनेर्गसि सूर्योच्चरणे वा । तं मुनिम् । उदचनं
प्रातिष्ठे ।

(१९) मार्गाभ्यासवर्तिनः मार्गस्य पथः, अभ्यासे चलिने, वर्तते इति तथोक्तम् ।
क्षपणकैति ।—क्षपणकाः क्षीणताः, नम्रबीडसञ्ज्ञासिन इत्यर्थः, तेषां विहारः विहरन्ति
अस्त्रिविति विहारः आसस्यः तस्य ।

(२०) विविक्ते निर्जने विधुजे वा ("विविक्तौ पृतविजगौ" इत्यमरः) ।

(२१) रक्तेति ।—रक्तानां रक्तपुष्पाणामित्यर्थः, अशोकतद्वर्णां पण्डे कदम्बे,
("कदम्बे पण्डमस्त्रियाम्" इत्यमरः) वने इत्यर्थः, निषस्यम् आसीनम् । अस्यष्टेति ।—
अस्यष्टः अष्टमः, समाधिः धीमः येन तादृशम् । आधिचीषम् आधिनिर्जनेत्येवाभिः,
शोकः तं, ("पुंकाविर्जानसो व्यथा" इत्यमरः) ।

(२२) अनभिरूपाणां कुक्षपाणामित्यर्थः । क्षपणवर्णं दोषवर्णं, विषादपूर्णा-
मिति वाच्यम् । क्षपणकं नम्रबीडसञ्ज्ञासिनम् ।

(२३) उरसि वक्षसि शियिलितेति ।—शियिलिताः क्षीणताः, द्राविता
इत्यर्थः, मलानां नागरजसां, निचया हेः तथोक्तान् ।

यम् ; अप्राचक्ष (२४) अन्तिकोपविष्टः,—‘क तपः ? क च रुदितम् ? न चेत् रहस्यमिच्छामि श्रोतुं शोकहेतुम्’ इति । भोऽन्नवोत्—‘सौम्य ! श्रूयताम्, अहम् अस्यामेव चम्पायां निधि-पालितनाम्नः श्रेष्ठिनो ज्येष्ठसूनुः वसुपालितो नाम । वैरूप्यात्तु मम ‘विरूपकः’ (२५) इति प्रसिद्धिः आसौत् । अन्यस्य अत्र ‘सुन्दरकः’ इति यद्यार्थनामा कलागुणैः समृद्धः, वसुना नाति-पुष्टः (२६) अभवत् । तस्य च मम च वपुः वसूनि च निमित्ती-कृत्य वैरं वैरोपजीविभिः (२७) पौरधूर्तैः उदपायत । ते एव कदा-चिदावयोः उल्लवसमाजे स्वयमुत्पादितम् (२८) अन्योऽन्यावमान-मूलम् अधिक्षेपवचनव्यतिकरम् उपशमस्य, (२९) ‘न वपुः वसु वा पुंस्त्वमूलम्, अपि तु प्रकृष्टगणिकाप्रार्थयौवनी (३०) हि यः, स पुमान् ; अतो युवतिललामभूता (३१) काममञ्जरो यं वा

(२४) अप्राचक्ष पृष्टवांचाक्षि ।

(२५) वैरूप्यात् कुरूपत्वात् । विरूपकः विकृतं रूपं यस्य तथोक्तः, ततः स्वार्षे क-प्रत्ययः ।

(२६) कलागुणैः कलागां विद्याविशिषाणां, गुणैः प्रभावेः ; कलाच गुणाः दवादाक्षिणादयस्य तेरिति वा । समृद्धः सम्यग्, युक्त इत्यर्थः । वसुना धनेन । नातिपुष्टः नात्युपचितः, अल्पचन इत्यर्थः ।

(२७) वपुः शरीरं, सौन्दर्यमिति भावः । वसूनि धनानि । वैरोपजीविभिः वैरेण विहेवोत्पादनेन, उपजीवन्तीति तथाभूतैः ।

(२८) ते एव पौरधूर्ता एव । स्वयमात्मना उत्पादितं जनितम् ।

(२९) अधिक्षेपेति ।—अधिक्षेपः अर्क्षनं, तस्य वचनव्यतिकरं परस्परप्रयुक्त-वाक्यावलीनित्यर्थः, नम्रिण्डटे तस्य दुर्बचनं, तन्निण्डटे मम दुर्बचनं स्वच्छलितमिति भावः । उपशमस्य शानयित्वा ।

(३०) पुंस्त्वमूलं पुरुषत्वनिदानम् । प्रकृष्टेति ।—प्रकृष्टवा सर्वश्रेष्ठवा, नचि-कथा शार्थम् आकाङ्क्षं, शीवनं यस्य तथाभूतः ।

(३१) युवतीति ।—युवतिषु तदुच्यते, कलामभूता रत्नभूता, प्रथमैत्यर्थः ।

कामयते, स हरतु सुभगपताकाम्' इति व्यवस्थापयन् (३२) ।
अभ्यपेत्य भावां प्राहिणुव (३३) तस्यै दूतान् । अहम् एव
किलामुखाः स्मरोन्मादहेतुरासम् । आसीनयोश्च प्रावयोः माम्
एव उपगम्य सा नीलोत्पलमयम् इव अपाङ्गदामाङ्गे मम
सुखन्तौ (३४) तं जनमपत्रपयाऽधोमुखं व्यधत् (३५) । सुभगेन
च मया स्वधनस्य, स्वगृहस्य, स्वगणस्य, स्वदेहस्य, स्वजीवितस्य
च सेवेश्वरो(३६) कृता । कृतश्च अहम् अनया मलमङ्गकशेषः,
(३७) हृतसर्वस्वतया च अपवाहितः प्रपद्य लोकोपहासलक्ष्य-
ताम् (३८) अक्षमश्च सोढुं धिक्कृतानि पौरवृद्धानाम् इह जेना-
यतने मुनिना एकेन उपदिष्टमोक्षवर्त्मा (३९) 'सुकर एष वेशो

(३२) हरतु प्राप्नोतु । सुभगपताकां सुभगः क्षान्तिर्नोवङ्गमः, तस्य पताका
चिह्नविशेषः ताम् । व्यवस्थापयन् निरधारयन् ।

(३३) अभ्यपेत्य स्वीकृत्य, तथाऽस्त्विति तेषां मतमनुमन्येत्यर्थः । प्राहिणुव
उदितवन्तौ ।

(३४) अपाङ्गदाम नखनप्रान्तावलीकनपरम्पराकृपां नाक्षानिति यावत् ।
सुखन्तौ निश्चिपन्तौ ।

(३५) अपत्रपया बहुजनसन्निधौ सञ्जातसञ्जया, ("सञ्जा साऽपत्रपयाऽन्वतः"
इत्यमरः) । व्यधत् कृतवती ।

(३६) सुभगेन तदङ्गमेव । स्वगणस्य स्वजनस्य । ईश्वरो क्षान्तिर्नो ।

(३७) मलेति ।—मलमङ्गकं कौपीनम्, ("वाच्यादनं संविधानं कौपीनं
मलमङ्गकम्" इति वैजयन्ती) शेषः यस्य तथाभूतः ।

(३८) अपवाहितः गृह्णात् निष्क्रान्तः । प्रपद्य प्राप्य । लोकोपहासेति ।
—लोकाणाम् उपहासः तस्य लक्ष्यता, लोकोपहासविषयीभूततामिति
यावत् ।

(३९) जेनेति ।—जेनेनां जैनतानाम्, आद्यतने आवासे । एकेन मुनिना
जैनतेनेति दावत् । उपदिष्टेति ।—उपदिष्टम् अनुश्रितं, मोक्षस्य अपवर्गेण,
वर्त्म दको तदोक्तः, शिचित्तमुक्तिमार्गं इत्यर्थः ।

वेशाविनिर्गतानाम्' इति उदोर्णवैराग्यः तदपि कौपीनम्
 अजहाम्(४०) । अथ पुनः प्रकीर्णमलपङ्कः(४१) प्रबलकेशलुचन-
 व्यथः, प्रकृष्टतमक्षुत्पिपासादिदुःखः, (४२)स्थानामनशयनभोज-
 नेषु अपि द्विप इव नवग्रहः बलवतीभिः यन्त्रणाभिः उद्देजितः
 प्रत्यवासृशम्—(४३) 'अहमस्मि द्विजातिः, अस्वधर्मो (४४)
 मम एषः पाषण्डपथावतारः, (४५) श्रुतिस्मृतिविहितेन एव
 वर्त्मना मम पूर्वजाः प्रावर्त्तन्त । मम तु मन्दभाग्यस्य निन्द्यवेशम्
 अमन्ददुःखायतनं हरिहरहरिख्यगर्भादिदेवताऽपवादश्रवण-
 नैरन्त्यायात् (४६) प्रेत्यापि निरयफलम् (४७) अफलं विप्रलम्ब-

(४०) सुकरः सुसाध्यः । एष वेशः नप्रतयाऽवस्थानरूप इति भावः । वेश-
 विनिर्गतानां वेश्यागृहनिष्काशितानां, ("वेशी वेश्याजनाश्रयः" इत्यमरः) । उदो-
 र्णोति ।—उदोर्णे प्रकृष्टं, वैराग्यं यस्य तच्चाभूतः । अजहाम् अत्यजम् ।

(४१) प्रकीर्णोति ।—प्रकीर्णः प्रसृतः, सर्वेशरीरव्याप्त इति यावत्, बौद्धानां
 नात्रपरिष्कारकरणनिषेधादिति भावः, मलपङ्कः घनीभूतरजोनिषधी यस्य
 तच्चाभूतः ।

(४२) प्रबलीति ।—प्रबला केशानां लुचनेन छेदनेन, व्यथा यस्य तच्चाभूतः,
 बौद्धानां सर्वकेशमुच्छन्नविधानादिति भावः । प्रकृष्टोति ।—प्रकृष्टतमम् अतिप्रसन्नं,
 क्षुत्पिपासादिभिर्दुःखं यस्य तच्चाभूतः, भक्ष्याद्यभावादिति भावः ।

(४३) द्विपः द्वयोः । नवग्रहः नवः भूतनः, ग्रहः ग्रहणं यस्य तादृशः,
 अचिरगृह्येत इत्यर्थः । प्रत्यवासृशम् अश्लिष्टम् ।

(४४) द्विजातिः वैश्य इत्यर्थः । अस्वधर्मः स्वधर्मो वैदिकाचारः, न
 स्वधर्मः अस्वधर्मः ।

(४५) पाषण्डोति ।—पाषण्डानां वैदिकाचारवर्जितानां, पन्थाः पाषण्डपङ्कः
 तस्मिन् अवतारः अवतरणं, बौद्धानां श्रुतिस्मृत्याः ।

(४६) अमन्देति ।—अमन्दानां मन्दतां, दुःखानाम् आवतनं ज्ञानम् ।
 हरिहरैति ।—हरिहरहरिख्यगर्भादिदेवतानां विष्णुशिवब्रह्मादीनाम्, अपवादः निन्दा, ।
 एष अश्रवणैरन्त्यायात् अमन्दतमश्रवणादित्यर्थः ।

प्रायम् ईदृशम् इदम् अधर्मवत्तं धर्मवत् ममाचरणोयमाभोत्' इति प्रत्याकनितस्वदुर्नयः (४८) पिण्डोपण्डं विविक्तम् एतदासाद्य अपर्याप्तम् (४९) अशु मुञ्चामि' इति ।

श्रुत्वा च एतदनुकम्पमानोऽब्रुव—'भद्र ! क्षमस्व(५०) कश्चित् कालम्, अत्र एव निवस, निजिन दुष्त्रेण असौ एव वेण्या(५१) यथा त्वां योजयिष्यति तथा यतित्थे, सन्ति सपायाः तादृशाः' इति आश्वास्य तम् अभ्यात्यतोऽहं नगरम् आविशन्नेव च उपलभ्य (५२) लोकवादात् लुब्धमसृष्टपूर्णं पुरमिति अर्थानां नश्वरत्वञ्च प्रदर्श्य, प्रकृतिस्थान् अमून् विधास्यन् कर्णोसुतप्रहितं पथि (५३) मतिम् अकरवम् । अनुप्रविश्य च द्यूतसभाम् अक्षधूर्तैः

(४७) प्रेत्यापि अमुवापि, परलोकेऽपीत्यर्थः, ("प्रेत्यासुव भवान्तरं" इत्यमरः) । निरयफलं नरकफलम् । ("स्याप्रारकम् नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः) ।

(४८) अरुलं लिप्फलम् । विप्रलम्बप्रायं प्रायशः प्रतारणात्मकम् । ("विप्रलम्बो विसंवाधी।वरदो वचनं तथा" इति विश्वः) । प्रत्याकलितेति—प्रत्याकलितः चिन्तितः, स्वप्न आत्मनः, दुर्नयः दुर्व्यवहारः येन तथाभूतः । (दुर्नय इत्यत्र पुमादित्वात् यत्वाभावः) ।

(४९) पिण्डोति ।—पिण्डोनाम् अशोकानां, षष्ठं समूहः, वनमित्यर्थः तत्, ("अशोकः पिण्डिका पिण्डो" इति वैजयन्तो) । नास्ति पर्याप्तं यद्यात् तत् अपर्याप्तं यद्येष्टम् ।

(५०) क्षमस्व सङ्क्ष ।

(५१) दुष्त्रेण धनेन, ("द्विरयं द्रविणं दुष्त्रम्" इत्यमरः) । असावेव वेण्या ज्ञानमसुरीत्यर्थः ।

(५२) उपलभ्य ज्ञात्वा ।

(५३) क्षम्येति ।—क्षम्येः धूर्तैः, ससृष्टैः ऐश्वर्यवालिभिरित्यर्थः, पृष्ठे प्यातम् । अर्थानां नश्वरत्वञ्च प्रदर्श्य "अश्वेसनर्षे सावय गित्यम्" तथा "ना कुक्कनजनधौरनगरे, हरति निमेषात् कालः सर्वज्ञ" इत्यादिभिः ज्ञापयित्वेति यावत् । प्रकृतिस्थान् स्वभावस्थान्, सत्यवर्तिन इति यावत् । अमून् पुरवासिन इति यावत् । विधासन् करिष्यन् । कर्णोसुतेति ।—कर्णोसुतः श्लेषशास्त्रप्रवर्तकः

समर्गं च (५४) । तेषां च (५५) पञ्चाविंशतिप्रकारासु सर्वासु
 द्यूताश्रयासु कलासु कौशलम्, अन्नभूमिहस्तादिषु च अत्यन्त-
 दुर्बलत्वाणि (५६) कूटकर्माणि, तन्मूलानि सावलेपानि अधि-
 क्षेपवचनानि, (५७) जौवित्तरपेक्षाणि संरन्ध्रविचेष्टितानि,
 सभिकप्रत्ययव्यवहारान् न्यायवन्नप्रतापप्रायान् प्रयोजितार्थ-
 साधनक्षमान्, (५८) बलिषु सान्त्वनानि, दुर्बलेषु भर्त्सितानि,
 पञ्चरचनानैपुण्यम्, उच्चावचानि उपप्रलोभनानि, (५९) ग्लह-

पुत्रविक्षेपः, ("कर्णोत्तः कर्णः शेषशास्त्रकारः" इति वैजयन्ती) तेन
 प्रकृते प्रदर्शिते, पक्षि चौरवर्त्मनीत्यर्थः ।

(५४) द्यूतसभां पाशकलीकाख्यानम् । अक्षरैः पाशकलीकाचतुरैः । समर्गं च
 निश्चितोऽभूत् ।

(५५) तेषाम् अक्षरानाम् ।

(५६) कलासु विद्यासु, चातुरीयवृत्ति भावः । कौशलं नैपुण्यम् । अक्ष-
 यनिहस्तादिषु अक्षय पाशकविक्षेपस्य, अक्षय चूर्णनेषु, ये हस्तादयः हस्तकौशलादय
 इति यावत् तेषु । "अन्नभूमिहस्तादिषु" इति पठे—रुक्षाणां पाशकानां, भूमिः
 धातुनष्टं, तद्वन् हस्तादयः हस्तप्रक्षेपचातुर्यादय इति भावः तेषु । अत्यन्तेति ।
 —अत्यन्त दुःखेन उपलक्ष्यन्ते इति तथोक्तानि, दुर्बलाणीत्यर्थः ।

(५७) कूटकर्माणि अपटव्यवहारान् । तन्मूलानि तत् कूटकर्म, मूलं शेषा
 तानि तन्निवन्धनाणीत्यर्थः । सावलेपानि समर्गाणि । अधिक्षेपवचनानि निन्द-
 सूचकदुर्वाक्यानि ।

(५८) संरन्ध्रविचेष्टितानि संरन्ध्रः कोपः, ("संरन्ध्रः सन्ध्रे कोपे" इत्यमरः)
 तेन विचेष्टितानि क्रोधविकसितानीत्यर्थः । सभिकः द्यूतकारकः, द्यूतसभाखापकः इत्यर्थः,
 तदप्यत्र इति यावत्, ("सभिको द्यूतकारकः" इत्यमरः) तस्य प्रत्ययः विन्नासः,
 तदधीग्यव्यवहारान् तदुचितानि अनुष्ठानानीत्यर्थः । न्यायेति ।—न्यायः युक्तिः, यथं
 क्षामस्यै, तथैः प्रतापः प्रभावः, प्रायो बहुलौ शेषु तत्राविधान् । प्रयोजितेति ।—
 प्रयोजितानां देवार्थे प्रयोजितानामिति यावत्, अर्थाणां साधने सकृदप्ये, यन्मन्
 योग्यामिति सभिकप्रत्ययव्यवहारान् इत्यत्र विशेषणवचनं बोध्यम् ।

(५९) पक्षेति ।—पञ्चरचनार्थां अपचौरवचरथे, नैपुण्यं पाटवम् । उच्चा-

प्रभेदवर्णनानि, द्रव्यसंविभागोद्धार्यम्, अन्तराऽन्तरा(६०)अश्लोक-
प्रायान् कलकलानित्येतानि च अन्यानि च अनुभवन् न दृष्टिम्
अध्यगच्छम् (६१) । अहसञ्च किञ्चित् प्रमाददत्तशारिके
(६२)कचित् कितवे(६३) । प्रतिक्रितवस्तु निर्दण्डन् इव क्रोध-
तास्त्रया दृशा माम् अभिवीक्ष्य 'शिक्षयसि रे ! द्यूतवर्त्म हास-
स्याजेन ? आस्ताम् (६४) अयम् अशिक्षितो वराकः, त्वया एव
तावत् विचक्षणोऽपि देविष्यामि'इति द्यूताध्यक्षानुमत्या व्यत्यषजत् ।
(६५) मया जितस्वामी षोडशसहस्राणि दौनाराणाम् (६६) ।

मथानि नेकविधानि, ("सद्यःसर्वं नेकविधम्" इत्यन्तरः) । उपप्रसोभनानि सोभ-
प्रदर्शनानि ।

(६०) प्रकटितः !—अहः द्यूतार्थं पणः, ("पणोऽक्षेपः क्लृप्तो मतः" इत्यन्तरः)
तस्य प्रभेदः विज्ञेयः, तस्य वर्णनानि प्रकटनानि, अनेनात्र इयान् पणः स्थापितः, मया
तु अस्मादपि आधिक्यः पणः स्थाप्यते इत्येवंकथेति भावः । द्रव्येति ।—दृश्याणां
पणोक्ततानामिति भावः, संविभागे संवयटने, ओद्धार्यं महत्त्वं, स्वाश्रयानादिनेति
भावः, अथवा—द्यूतार्थं दास्यं, तुतदकतेति यावत् । अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये ।

(६१) अश्लोकप्रायान् ("अश्लोकं वाच्यभाषणम्" इति नेणयन्ती) । तच्च
कुण्डलानिन्दाश्लोकाश्रयत्वेन दिविधे, तस्यायान् प्रायेण तद्रूपानित्यर्थः । दृष्टिं कन्तोषम् ।
अध्यगच्छं प्रापम् ।

(६२) किञ्चित् ईषत् । प्रमादति ।—प्रमादेन अनवधानतया, इत्या-
निर्वेक्षिता, शारिका अस्मृष्टिका येन तस्माभूते, ("शारः शारिच खेखनी" इति
मञ्जुपः) । "प्रमाददत्तशारः" इति पाठे—स एवायं ।

(६३) कितवे द्यूते, द्यूतकरे इत्यर्थः ।

(६४) आस्तां तिप्रत् ।

(६५) देविष्यामि क्रीडिष्यामि । व्यत्यषजत् व्यतिषक्तोऽभूत्, मया सह
द्विधितुमुपाविशदित्यर्थः ।

(६६) दौनाराणां सुप्रथमुदाप्रशेषाणाम् ।

तदहं सभिकाय (६७)सभ्येभ्यश्च दत्त्वा अहं स्वीकृत्य उदतिष्ठम् ।
 उदतिष्ठंश्च तत्र गतानां हर्षगर्भाः प्रशंसालापाः । प्रार्थयमान-
 सभिकानुरोधाच्च तदगारेऽत्युदारम् अभ्यवहारविधिम(६८)अक-
 रवम् । यन्मूलश्च मे दुरीदरावतारः, (६९) स मे विमर्दको नाम
 विश्वास्थतरं द्वितीयं हृदयम् आसीत् । तन्मुखेन च सारतः
 कर्मतः शीलतश्च सकलमेव नगरम् अवधार्य, धूर्जटिकण्ठकल्पाघ-
 कालतमे तमभि नौलानिवसनाहोर्कपरिहितो (७०) बहतीक्ष्ण-
 कौक्षेयकः फणिसुखकाकलीसन्दंशकपुरुषशोषकयोगचूर्णयोग-
 वर्त्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेको-
 पकरणयुक्तो(७१)गत्वा कस्याचित् लुब्धश्चरथ्य गृहे सन्धिं कृत्वा,

(६७) सभिकाय द्यूताध्यक्षाय ।

(६८) अभ्यवहारविधिर्भीमनम ।

(६९) दुरीदरिति ।—दुष्टम् उदरं यस्य तत्, (पृथीदरादि, निपातनात् साधु)
 द्यूतमित्यर्थः ("दुरीदरं द्यूतकारे पक्षे द्यूतेऽपि पाशके" इति मञ्जीपः) । तादृक्
 अवतारः प्रवेशः, तदनुष्ठानमिति यावत् ।

(७०) धूर्जटिति ।—धूर्जटिः शिवः, ("धूर्जटिर्नीलकोदितः" इत्यमरः)
 तस्य कण्ठे यत् कल्याणं कालिमा, ("सितेतरः स्यात् कल्याणम्" इति शान्तरः)
 तद्वत् कालतमे अतिक्रम्यर्थे इत्यर्थः । तन्मभि चम्यकारे । नीलानि ।—नीलं
 निवसनं वस्त्रं, तस्य अर्द्धाङ्कम अर्द्धोरुपर्यन्त व्याप्तिर्गोति कन्, अवगुण्डनवस्त्रं,
 परिहितं येन सः, (निष्कालस्य परनिपातः) नीलवस्त्रेष्वङ्गादितमरोर इत्यर्थः ।

(७१) बहति ।—कुक्षौ बहः इति टक् कौक्षेयकः करवाहः, ("कौक्षेयकः
 मण्डलायः करवाहः क्षयाद्यवत्" इत्यमरः) । बहः कुक्षौ निवेशितः, तीक्ष्णः कौक्षेयकः
 येन तथाभूतः । फणिसुखिति ।—फणिनः सुखमिव सुखमस्य तत् फणिसुखं सुरङ्गा-
 साधनमस्त्रविशेष इत्यर्थः, काकलीः काकश्चतुवत् लोयते, काकचन्द्राकारः यत्न-
 श्लेष्टः, "कर्मरी", सन्दंशकः हृदयिस्त्रातकीलादेवद्वारायः यत्नविशेषः, "सर्वासी"
 इति यस्य प्रसिद्धिः, पुरुषशोषकं पुरुषस्य शोषकं शिरःप्रतिहपं काष्ठमथं शिरः, सन्धिं
 कृत्वा प्रथमतस्तत्प्रवेशनेन विघ्नशानं तत्कारेण क्लिप्तते इत्यभिप्रायकं, योगचूर्णं

पटहाचसूक्ष्मच्छिद्रालक्षितान्तर्गृहप्रवृत्तिः (७२) अथ्यथो (७३)
निजगृहमिव अनुप्रविश्य नीवीं सारमहतीम् आदाय निरगाम्
(७४)। नीलनीरदनिकरपीवरतिमिरनिविडपीडितायां राजवीथ्यां
भ्रटिति शतङ्गदासम्पातमिव (७५) क्षणमालोकम् अलक्षयम् ।
अथ असी नगरदेवता इव (७६) नगरमोषरोषिता निःसम्बाध-

योगेन समाधिर्विशेष, क्षेत्रशास्त्रप्रदर्शितेन इति भावः, प्रविष्यमाणं पूर्णं, येन गृहस्थानां
निद्रावेजातिरेकः साध्यते इति भावः, योगवर्निष्ठा विनाऽप्रिसाञ्जोक्तसाधनवस्तु-
विशेषः, मानसुं परिमाणाद्यं रज्जुः, येन अलक्ष आकारपरिमाणेन सन्धिः क्षियते
इति भावः, कर्कटकः कुक्षोराकारो यन्त्रभेदः, “कन्यास” इति लोके, रज्जुः उपरि-
तक्षारोहचमासनं, दीपभाजनं प्रदीपाधारः, समरः वेधनयन्त्रभेदः, “तुर्गोन”
इति लोके, करण्डकः दीपनिर्वाणयाद्यं ब्रह्मभक्षणं, तन्मूर्तिभिः अनेकैः बहुभिः,
उपकरणैः शौर्यसाधनद्रव्यैः, युक्तः ।

(७२) लम्बानाम् अर्धलीनुपानाम्, अदाहणामिति यावत्, ईश्वरस्य गेहस्य
लुम्बेश्वरस्य रूपस्येत्यर्थः । पटहासिति ।—पटहास्य वाद्यभेदक, अत्र
पटहासं, (“अच्छ समासान्तः) तद्वत् सूक्ष्मं यत् छिद्रम् ; “पटभास” इति पाठे—
पटभासः प्रेक्षककं, जाहान्तरमिति यावत्, (“पटभासः प्रेक्षककम्” इति वैजयन्ती)
तेन आलक्षिता उपलब्धा, अन्तर्गृहे गृहमध्ये, प्रवृत्तिः इत्यान्तः येन तथाभूतः ।

(७३) अथ्यथः अकृष्टः, अत्रान्त इत्यर्थः ।

(७४) नीवीं वक्षिणां मूलधनं, (“मूलद्रव्यं परिपथो नीवी” इति हेमचन्द्रः) ।
सारमहतीं शारेण उत्कृष्टरत्नादिवाङ्मयेन, महतीं महामूर्ख्यवतीमिति यावत् ।
निरगां बहिरगच्छन् ।

(७५) नीलेति ।—नीलानां नीरदानां निधानां, निकरः समूहः, तद्वत्
पीवरं सान्द्रमित्यर्थः, यत् तिमिरम् अन्धकारं, तेन निविडम् अतिमात्रं,
योक्षितायाम् आलक्षितायाम् । राजवीथ्यां राजमार्गे । शतङ्गदा विद्युत्, तक्षाः सन्पात-
मिव आपतनमिव ।

(७६) नगरदेवतैव नगराधिष्ठात्री इवीव ।

वेलायां निःसृता सन्निकृष्टा(७७)काचिर्दुःखपङ्कषणा(७८)युवातः
 आविरासीत् । 'काऽसि वासु ! ? क्व यासि ?' इति सदयमुक्त्वा
 त्रासगद्गदम् अवादीत्—'आर्य्य ! पुर्यामस्याम् अर्य्यवर्य्यः(७९)
 कुबेरदत्तनामा वसति, अस्मि अहं तस्य कन्या । मां जातमात्रां
 धनमित्रनाम्ने अत्रत्याय एव कस्मैचित् इभ्यकुमाराय अन्व-
 जानात् (८०) भार्यां मे पिता । स पुनः अमुष्मिन् अत्युदारतया
 (८१) पित्रोः अन्ते वित्तैः निजैः क्रीत्वेवार्थवर्गात् (८२) दारिद्र्यं
 दरिद्रति सति, अथ 'उदारकः' इति च प्रीतलोकाधिरोपितापर-
 श्लाघ्यनामनि (८३) वरयांत एव (८४) तस्मिन् मां तरुणी-
 भूताम्, अधन इति अदत्त्वा अर्थपतिनाम्ने कस्मैचित् इतरस्मै

(७७) नगरति ।—नगरस्य नागरिकधनसमुच्चयेत्यर्थः, भोवेषु शीर्षेषु, रोषिता
 क्षीपिता । निःसृतावेलायां निःसृतसमये इत्यर्थः । सन्निकृष्टा समीपवर्तिनी ।

(७८) उन्मिषदिति ।—उन्मिषमिति प्रस्फुरन्ति, भूषणानि यस्यास्ततोक्ता
 उन्मिषालङ्कारेत्यर्थः ।

(७९) वासु ! बाले ! ('अथ बाला ज्ञात वासुः' इत्यमरः) । अर्य्यवर्य्यः
 वैश्वश्रेष्ठः । ('ऊरव्या ऊरवणा अर्य्यां वैश्या भूमिस्पृशो विशः' इत्यमरः) । [अर्य्यः
 खानो वैश्या वेति वेधावरणाः] ।

(८०) अत्रत्याय उत्तमगरवासिने इत्यर्थः । इभ्यकुमाराय अनिपुणाय । अन्व-
 जानान् भार्यांलेन प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

(८१) स पिता । अमुष्मिन् धनमित्रे । अत्युदारतया अतिवदान्वतया ।

(८२) पित्रोः जननीजनकयोः । अन्ते अवसाने । क्रीत्वेवार्थवर्गादित्यादि ।—
 'अर्थिभ्यः अर्थेषु धनं दत्त्वा निर्धने सतीत्यर्थः ।

(८३) उदारकः उदारः दाता एव उदारकः [स्वार्थे कान्-प्रत्ययः] । प्रीतेति ।—
 प्रीतेः तस्य हानशीलतया वस्तुष्टेः, शोकेः अधिरोपितं दत्तम्, अपरं भ्रमणित्वाद्दत्तम्,
 क्लृप्तं प्रसक्तं, नाम यस्य तादृशे ।

(८४) वरयति प्राथेवमात्ने ।

यथार्थनाम्ने सार्थवाहाय (८५) दिक्षति (८६) मे पिता । तन्
अमङ्गलम् अथ किल प्रभाते भावोति ज्ञात्वा, प्रागेव प्रियतम-
दत्तसङ्केता वञ्चितस्वजना (८७) निर्गत्य, बाह्याभ्यस्तेन वर्त्मना
मन्मथैकाभिसरा तदगारम् अभिसरामि ; (८८) तन्मां मुञ्च,
गृह्णाण एतद्गाण्डम्' इति उन्मुच्य (८९) मङ्गलम् अर्पितवती ।
दयमानश्च अहमब्रवम्—'एहि साध्वि ! त्वां नयेयं त्वत्प्रियतमम्'
इति त्रिचतुराणि पदानि अचलम् । आपतञ्च दौपिकाऽऽलोक-
परिलुप्यमानतिमिरभारं (९०) यष्टिक्लपाणपाणि नागरिकबलम्
अनल्पम् (९१) । दृष्ट्वा एव प्रवेपमानां (९२) कन्यकाम् अवदं—
'भद्रे ! मा भैषीः, अस्ययम् असिद्वितीयो मे बाहुः । अपि तु,

(८५) अथनः दरिद्रः, इति इति ज्ञत्वा, अदत्त्वा, अगमिवाय मामिति शेषः ।
यथार्थनाम्ने तदाचनत्वादर्थपतिरिति सार्थकनाम्ने । सार्थवाहाय वञ्चिजे ।

(८६) दिक्षति दातुमिच्छति ।

(८७) प्रियतमेति ।—प्रियतमाय अगमिवाय, दत्तः प्रदत्तः, सङ्केतः अमि-
श्रवाद्येभिरङ्गितः यथा, प्रियतमेन दत्तः 'सङ्केतो यस्ये इति वा तथाभूता । वञ्चित-
स्वजना वञ्चिताः प्रतारिताः, अर्गाण्यता इत्यर्थः, स्वजनाः पितादयः यथा तादृशी ।

(८८) बाह्याभ्यस्तेन बाह्ये श्रेयसे, अन्वयं परिचितं तेन । वर्त्मना पथा ।
मन्मथेति ।—मन्मथः कामः, एकः आदित्यः, अभिसरः सहाय, यत्काम्योक्ता,
मदनप्रेरितेति यावत् । तदगारं तस्य प्रियतमस्य, अगारं गृहम् । अभिसरामि
अभिसारिकारोत्था मच्छामि ।

(८९) माण्डं भूषणं, ('माण्डं भूषाऽन्वभूषयोः' इत्यनरः) । उन्मुच्य अङ्गा-
दुत्तार्थं ।

(९०) आपतन् आगच्छत् । दौपिकेति ।—दौपिकानाम् आसौकेन परि-
लुप्यमानः निराक्रियमाचः, तिमिरभारः तमःसङ्घातः येन तथाभूतम् ।

(९१) यष्टीति ।—यष्टयः दण्डाः, कृपायाः तरवारश्च, पाथी यज्ञ तथोक्तं,
यष्टितरवारिधारोत्यर्थः । नागरिकबलं प्रहरिकसङ्घः । अनल्पं बहुबलम् ।

(९२) प्रवेपमानां कम्पमानां, मथेति भावः ।

मृदुः अयमुपायः त्वदपेक्षया (८३) चिन्तितः, अयेऽहं भावित-
 विषवेगविक्रियः (८४)। त्वयाऽपि अमी (८५) वाच्याः,—‘निशि
 वयमिमां पुरीं प्रविष्टाः, दष्टश्च मम एष नायको दर्वीकरेण
 अमुष्मिन् सभागृहकोषे, (८६) यदि वः कश्चित् मन्त्रवित्, कपालुः
 स एनम् उज्जीवयन् मम प्राणान् आहरेत् (८७) अनाथायाः’
 इति। साऽपि बाला, गत्यन्तराभावात् भयगद्गदस्वरा
 वाष्पदुर्दिनाक्षी (८८) बह्वेपथुः कथंकथमपि गत्वा (८९)
 मदुक्तम् अन्वतिष्ठत्, अशयिषि च अहं भावितविषवेगविक्रियः।
 तेषु कश्चित् नरेन्द्राभिमानो (१००) मां निर्वर्ष्य सुद्रातन्त्रमन्त्र-

(८३) मृदुः अदाहणः, युद्धादिहिंसाकर्मराहित्यादिति भावः। त्वदपेक्षया
 तव हितानुरोधेन।

(८४) अये अयं करोमि। भावितेति।—भावित्वा उद्भावित्वा, प्रकटितेत्यर्थः,
 विषयस्य सर्पदंशनेन शरीरप्रविष्टस्य गरलस्य, वेगेन विक्रिया विकारो येन तथाभूतः,
 विषमूर्च्छित इव तिष्ठामीति भावः।

(८५) अमी पुरुषाः।

(८६) दर्वीकरेण दन्द्युक्तेन, सर्पेयेत्यर्थः। (“दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्द्युको
 विश्वेश्वरः” इत्यमरः)। सभागृहकोषे सभागृहकैलाशि।

(८७) वः युष्माकं मध्ये। एनं मन नायकम्। उज्जीवयन् निर्निबीडं तप्त
 प्राणयन्। आहरेत् दद्यात्।

(८८) गत्यन्तराभावात् उपायान्तराभावात्। वाचेति।—वाच्येण अमुष्मा,
 दुर्दिने मेघाच्छब्दादिवचनत् आच्छन्ने इत्यर्थः, अस्मिन्नी यत्नात्कथिता।

(८९) बह्वेपथुः अनवरतं चरन्मानसः। कथंकथमपि अतिरुद्धेभ्यः। गत्वा,
 तेषां पुरुषाणां समीपमिति शेषः।

(१००) तेषु नागरिकवलेषु। नरेन्द्राभिमानो नरेन्द्रः विषवेद्यः, (“नरेन्द्रो
 नार्त्तिके राशि विषवेद्ये च अर्ष्यते” इति विश्वः) तम् आत्मनम् अभिमन्यते इति
 तथाविधः।

ध्यानादिभिश्च उपक्रम्य अङ्गतार्थैः (१) 'गत एवायं कालदष्टः ;
तथा हि स्तब्धश्यावमङ्गं, (२) रुद्धा दृष्टिः, शान्त एवोष्मा । शुचा
अन्नं वासु ! श्वोऽग्निंसात् करिष्यामः (३) । कोऽतिवर्त्तते
दैवम् ?' इति सहेतुरैः (४) प्रायात् । उच्यते च अहम् उदारकाय
तां नीत्वा (५) अन्नवम्—'अहमस्मि कोऽपि तस्करः, त्वद्गतेन
एव चेतसा सहायभूतेन त्वाम् अभिसरन्तीम् इमाम् अन्तरोप-
लभ्य (६) कृपया त्वत्समीपमनैषम् ; भूषणम् इदमस्याः' इत्यंशु-
पटलपाटितध्वान्तजालं तत् अपि तवान् (७) ।

उदारकस्तु तदादाय सलज्जश्च सहर्षश्च ससम्भ्रमश्च माम्

(१) निर्वर्त्य दृष्ट्वा मुद्रेति—मुदा करान्दुष्प्रीतचालनविशेषः, तन्नम्
उपायः, अरिष्टावस्थनादि विषयैरुपशमनार्थमुपायविशेष इत्यर्थः, मन्त्रध्याने प्रसिद्धे,
तदादिभिः । उपक्रम्य चिकित्स्वा, ("उपक्रमरूपधारायां ज्ञानाऽऽरम्भे च विक्रमे ।
चिकित्सायाम्" इति मेदिनी) अङ्गतार्थैः अङ्गतकाव्यैः, किमपि कर्तुमशक्तुर्वाच्यैः ।

(२) गत एव पञ्चलं प्राप्त एव । कालेन चलेन, समीपमेव संप्रोक्ष्यत्यर्थः,
दष्टः । तथा हि तमेवाद्ये जानीह्येति भावः । सज्जेति—स्तब्ध निश्चेष्ट, श्वाभं
अपिशं, कृपयौतनिश्वर्थनित्यर्थः, शाकवर्धनिति लोके ।

(३) रुद्धा निर्व्यापारा । शान्त एव उपशमं गत एव । शुचा शीकेन
चलं, शीकं मा क्रूर इत्यर्थः । चः परदिने । अग्निंसात् करिष्यामः अत्याम इत्यर्थः ।

(४) अतिवर्त्तते अतिक्रामति, न कोऽपीत्यर्थः । इति, अङ्गोति शेषः ।
इतरेः अन्यैः, सहचरैरित्यर्थः ।

(५) उदारकाश्च अन्ननिद्रापरनाम्ने । नीत्वा समर्थम् ।

(६) अभिसरन्तीम् अभिसारिकारीत्वा त्वत्समीपमनैषन्तीमित्यर्थः, ४
("आन्तार्धिनी तु या याति सहेतं साऽभिसारिका" इत्यमरः) । अन्तरा पक्षिण्ये ।
उपलभ्य प्राप्य विदित्वा च ।

(७) अंशुपटलेति—अंशुर्ना त्रमाणां, पटलैः समुद्वैः, पाटितं अक्षितं, ध्वान्त-
जालम् अन्वहारसमूहः येन तदाभूतम् । तत् पक्षि नाविक्रया मयेन हतं भूषण-
मित्यर्थः ।

अभाषत—'आर्य्य' ! त्वया एव इयमस्या निधि प्रिया मे दत्ता,
 वाक् पुनः मम अपहृता । तथा हि, न जाने वक्तुं, त्वत्कर्म
 एतदद्भुतमिति ; ननु ते सुश्रीलम् अद्भुतवत् प्रतिभाति । (८) नैव-
 मन्येन अपि कृतपूर्वमिति ; प्रतिनियतैव वस्तुशक्तिः । (९) न हि
 त्वयि अन्यदीया लोभादयः, त्वया अथ साधुतोऽश्लीलितेति ; तत्
 प्रायस्त्वत्पूर्वावदानेभ्यो न रोचते । (१०) दृष्टम् इदानोम्प्रीदार्य्यस्य
 स्वरूपमिति ; त्वदाशयम् अननुमान्य न युक्तो निश्चयः ।
 (११) त्वया अमुना सुकृतेन क्रीतोऽयं दासजन इति ; असारम्

(८) तदिति ।—एतत् तव कर्म एतस्मां रामो मद्यम् एतदवकाशाः
 मिश्रायाः समपंचमित्यर्थः । अद्भुतं विचयजनकमित्यर्थः, इति न वक्तुं जाने
 अज्ञोतीति भावत् इति चन्वयः । अतः ते तव, सुश्रीलं सरसभावः, अद्भुतवत्
 अनन्वारोद, प्रतिभाति प्रकाशते, तस्मात् तवेतत् कर्म केवलं नाद्भुतं, अरिजनपि
 अद्भुतमिति भावः ।

(९) चन्वेन केनापीत्यर्थः, एवं कर्म न कृतपूर्वे पूर्वे न कृतमित्यर्थः, इत्यपि
 न जाने वक्तुं जाने इति पूर्वोच्यन्वयः । यतः वस्तुनः शक्तिः सामर्थ्ये, प्रतिनियतैव
 प्रत्येककृतिरेवेत्यर्थः । एकस्य वस्तुनः सा शक्तिः सा तन्निष्ठैव, अपरस्य सा शक्तिर्न
 सशक्ति, तस्मात् नैवमन्येन कृतपूर्वमिति वचनत्वापि अवसरो नास्तीति भावः ।

(१०) न हीति ।—त्वयि अन्यदीयाः अन्यपुदवसन्निधिनः, लोभादयः न हि,
 तिष्ठन्तीति शेषः । त्वया अथ साधुता सज्जनता, सश्लीलता प्रकटिता, इति न
 जाने वक्तुमित्यनेनान्वयः । अतः तत् वचनं, प्रायः वाङ्मयेन, तव पूर्वावदानेभ्यः
 पूर्वकृतेभ्यः परोपकाराद्विदपनङ्गः इत्यकर्मभ्यः, ("अवदानं कर्म इत्यमरः)
 अ रोचते न स्रष्टे ; तव पूर्वे कृतानि अति महानि आर्याणि सन्ति, अथ
 साधुतोऽश्लीलितेति कवने तेषामवमानना अप्रतीतिश्च भवतीति भावः ।

(११) दृष्टमित्यादि ।—इति एतदपि, वक्तुं न जाने इत्यनेन चन्वयः । अतः
 तव आशयम् अननुमान्य, अननुमान्य वस्तुमत्तकारयित्वेत्यर्थः, तवेव लोका अज्ञालेति
 भावत्, निश्चयी निश्चरत्, न युक्तः नीचिः, तवाशये एतन्नादपि महत प्रीदार्य्यस्य
 अश्वत्वात् अद्भुतम् अश्वमेतन्निधेयं कर्मपि तव प्रीदार्य्यस्य स्वरूपनिष्ठैव ? इति भावः ।

अतिशरीयसा क्रीणासीति ; स ते प्रज्ञाऽभिचेपः । (१२) प्रियादानस्य प्रतिदानम् इदं शरीरम् इति ; तदस्त्राभे निधनोन्मुखम् इदमपि त्वया एव दत्तम् । (१३) अथ वा एतावदत्र प्राप्तरूपम्, (१४) अथ प्रभृति भर्त्सव्योऽयं दासजनः' इति मम पादयोः अपतत् ।

उत्याप्य च एनम् उरसोपस्त्रिष्य अभाषिषि—'भद्र ! काऽस्य ते प्रतिपत्तिः ?' (१५) इति । सोऽभ्यधत्त—'न शक्नोमि च एनाम् अत्र पित्रोः अनभ्यनुज्ञया उपयम्य (१६) जीवितुम्, अतोऽस्वाम् एव यामिन्यां देशमिमं जिहासामि ; को वा अहम् ? (१७) यथा त्वम् आज्ञापयसि' इति । अथ मया उक्तम्—'अस्तु एतत्, स्वदेशो देशान्तरमिति नेयं गणना विदग्धस्य (१८) पुरुषस्य, किन्तु बालेयम् अनल्पसौकुमार्या, कष्टाः प्रत्यवायभूयिष्ठाश्च

(१२) वृकतेन सत्यार्थेण । क्रीतोऽयं दासजन इति, एतदपि वक्तुं न जाने इति पूर्ववत्, यतः अक्षरम् अक्षिष्वित्त्वरमित्यर्थः, जानिति शेषः, अतिशरीयसा कृतेनेतेनातिमहता, अर्भवा इति शेषः । क्रीणासीति कृतीः, सः त्वत्समीपे तथाविध आक्षाप इत्यर्थः, ते तव, प्रज्ञायाः बुद्धेः, अभिचेपः निन्दा ; तथा कथने तव बुद्धिनिन्दा कृता आदिति भावः ।

(१३) प्रतिदानं प्रतिरूपं दानम् । शरीरमिति एतदपि, न जाने वक्तुमिति अल्पम्, यतः तदस्त्राभे तस्याः प्रियायाः, अस्त्राभे चप्राप्ती, निधनोन्मुखं नरयोद्यत-निमित्तम्, इदं शरीरं, त्वयेव दत्तं, मममिति शेषः, यतः अहं तत् शरीरं प्रतिदानं आदिति भावः ।

(१४) एतावत्, वचनमिति शेषः । प्राप्तरूपं रस्यं, बुद्धिबुक्तमेतद्वचनं वक्तुमुचित-निमित्तम् । ("प्राप्तरूपो शरम्यवोः" इति मेदिनी) ।

(१५) उरसा वचसा । उपस्त्रिष्य आक्षिप्य । प्रतिपत्तिः अर्त्सव्यबुद्धिः ।

(१६) उपयम्य परिचीय ।

(१७) जिहासामि अल्पनिन्दामि । को वा अहम् ? एतदुपावचिन्तने इति शेषः ।

(१८) विदग्धस्य विदग्ध अनुरक्त वा ।

कान्तारपथाः(१८)। शैथिल्यमिव किञ्चित् प्रज्ञासत्त्वयोः अनर्थेन
 ईदृशेन देशत्यागेन सम्भाव्यते(२०)। तत् सद्य अनया सुखमिहैव
 वस्तव्यम्(२१)। एहि, नयावैनां स्वमेव आवासम् इति।
 अविचारानुमतेन(२२) तेन सद्य एवैनां तद्गृहम् उपनीय,
 तथैव अपसर्पभृतया तत्र मृङ्गाण्डावशेषम् अचोरयाव(२३)।
 ततो निष्पत्य क्वचित् मुषितकं(२४) निधाय समुच्चलन्ती नाग-
 रिकपुरुषसम्प्राप्ते मार्गपार्श्वशायिनं कश्चित् मत्तवारण्यं उपरि
 पुच्छम् आकृष्य अध्यारोहाव(२५)। शैथिल्यप्रोतपादयुगलेन च

(१८) अनन्वसोक्तुमाख्यां अतिक्रान्ताङ्गीत्यर्थः। अष्टाः क्षेत्रप्रदाः। प्रत्य-
 वायेति।—प्रत्यवायो वाचकं, विघ्नः इत्यर्थः, (“वाचकं प्रत्यवायः स्यात्” इत्यमरः)
 मूषिष्ठः बहुलो यत्र तादृशाः। कान्तारपथाः वनमार्गाः दुर्गममार्गा वा, (“कान्तारोऽस्त्री
 मङ्गारख्ये विले दुर्गमवर्त्मनि” इति मेदिनी)।

(२०) शैथिल्यमिति।—ईदृशेन पूर्वोक्तरूपेण, अनर्थेन निरर्थकेन विपदा-
 कीर्णेन वा, देशत्यागेन देशं त्यक्त्वा राजन्यामेवान्यत्र गमनेनेति यावत्। प्रज्ञा बुद्धिः,
 सत्त्वं बलं तयोः, किञ्चित् ईदृशत्, शैथिल्यमिदं ज्ञान इव, सम्भाव्यते विवेक्यते ;
 अज्ञा दुर्बलाय ईदृशमाचरन्तीति भावः।

(२१) अनया कान्तया। इहैव नगरे। वस्तव्यं वाचः कर्त्तव्यं, त्वयेति शेषः।

(२२) अविचारानुमतेन निर्निचारप्रतिपक्षेन।

(२३) तद्गृहं कुवेरदत्तगृहम्। तथैव कान्तया एव। अपसर्पभृतया अरभृतया,
 (“अपसर्पभृतः अश्वः” इत्यमरः)। मृङ्गाण्डेति।—मृङ्गाण्डम् अश्वशेषो यस्मिन् तन्
 सद्य तदा। तत्र तत्पिष्टगृहे। अचोरयाव अचोरितवन्ती, आवायामिति शेषः।

(२४) निष्पत्य निर्गम्य। मुषितकम् अपष्टतद्रव्यम्।

(२५) निधाय प्रोबधित्वा। समुच्चलन्ती दुर्गं प्रयात्ती इत्यर्थः। नागरिकेति।—
 नागरिकाणां पुरुषाणां प्रहरिषामित्यर्थः, सन्प्राप्ते सद्यसा समुच्छापवने सतीति
 यावत्। मार्गपार्श्वशायिनं पश्चिमपार्श्वशायिनम्। मत्तवारण्यं मत्तमजम्। पुच्छं
 आकृष्यम्। आकृष्य आसिष्य। “उपरिपुदवम्” इति पाठे—उपरिस्थितम्
 आचोरचमित्यर्थः, आकृष्य आकर्षणेन निपात्य। अध्यारोहाव अचिरद्वयन्ती।

मया उत्याप्यमान एव पातिताधीरणपृथुलोःखलपरिणतः(२६)
पुरीतज्ञतापरीतदन्तकाण्डः स रक्षिकबलम् अचिषोत् (२७) ।
अध्वंसयाव च अमुनेव अर्थपतिभवनम् (२८) । अपवाद्य च
ज्ञचन जीर्णोद्याने शाखायाहिकया च अवातराव (२९) ।
खगृहगतौ च स्नातौ शयनम् अध्याश्रित्रयाव (३०) ।

तावदेव उदगात् उदधेः उदयाचलेन्द्रपद्मरागमृङ्गकल्पं कल्प-
द्रुमहेमपङ्कवापीडपाटलं पतङ्गमण्डलम् (३१) । उत्याय च

(२६) येवेथेति।—येवेथं अखरञ्जुः, ("श्रीवाविभुषणे रञ्जी येवं येवेथ-
नित्यपि" इति वेजयन्त्री) तस्मिन् प्रीतं निवेदितं, 'पादयुगलं येन तथाभूतेन । पाति-
तेति।—पातितस्य आधीरणस्य इतिपक्षस्य, पृथुले विज्ञाने, उरःखले वचसि,
परिणतः नित्येन्दुप्रकारः, तथा नित्यध्वंसः, ("नित्येन्दुप्रकारस्तु गजः परिणतो मतः"
इति इत्यायुधः । "पतितः" इति पाठे—पतितकर्मकत्वान् अधिकरणे ज्ञः, पतितं
पतनाधिकरणस्य, आधीरणस्य इतिपाठस्य, पृथुलमुरःखलं यत् तथाभूतः, अत्र एव
परिणतः परिपक्वः इति ।

(२७) पुरीतज्ञतेति।—पुरीतज्ञता अन्वबन्धो, इतिपक्षस्येति शेषः, ("अन्व
पुरीतम्" इत्यनरः); तथा परीतं वेदितं, दन्तकाण्डं दन्तदण्डः यत् तथाभूतः ।
स गजः । रक्षिकबलं नागरिकसेन्यम् । अचिषोत् अद्यमनयत् ।

(२८) अध्वंसयाव ध्वंसितवन्तौ । अमुनेव मत्तवारणेनेव । अध्वंसतेः तदाख्यस्य
पूर्वोक्तस्य धनिकपुत्रस्य, भवनं गृहम् ।

(२९) अपवाद्य निष्कृत्य । ज्ञचन कुम्भितम् । जीर्णोद्याने प्राचीनोपवने ।
शाखायाहिकया शाखावहणेन इत्यर्थः, पर्यायेण यदर्थं वाहिका । (यद्यथाताम्रं
चक्र-प्रलयः स्त्रीलिकता च) । अवातराव अवतीर्थवन्ती, प्रथमम् अहं पश्चात्
चननिवः इत्यावां शाखां गृहीत्वा अवातराव इत्यर्थः ।

(३०) शयनं शयानम् । अध्याश्रित्रयाव अधिश्रितवन्तौ ।

(३१) तावदेव तरङ्गमेव । उदगात् उदियाव । उदधेः समुद्राद् । उदवा-
चसिन्द्रस्य उदयाख्यपर्वतराजस्य, यत् पद्मरागमृङ्गं पद्मरागो खोदितमविचित्रैः तन्मर्थं
त्रिखरनित्यध्वंसः, तत्कल्पं महादीपद्रुमं, प्रायसात्पद्मनित्यध्वंसः । अस्मद्रुमस्य देव-

धौतवस्त्रौ (३२) प्रगेतनानि मङ्गलानि अनुष्ठाय अस्त्रार्थ-
 तुमुलं (३३) पुरम् अनुविचरन्तावशृणुव वरबधूटहेषु कोला-
 हलम् । अथ अर्थैः अर्थपतिः कुवेरदत्तम् आश्रास्य कुल-
 पालिकाविवाहं मासावधिकम् अकल्पयत् (३४) । उपहरे
 पुनरित्यशिक्षयं धनमित्रम्, 'उपतिष्ठ (३५) सखे ! एकांते एव
 चर्मरत्नभस्त्रिकाम् इमां पुरस्कृत्य अङ्गराजम्, (३६) आचक्ष्व च,
 'जानात्येव देवो नैककोटिसारस्य (३७) वसुमित्रस्य मां धनमित्रं

तद्विशेषस्य, हेमपद्म एव स्वर्णमयस्त्रिशलय एव, चापीडः शिखरः, त्रिरीभुवच-
 मित्यर्थः, ("चापीडः शिखरे त्राते" इति वैजयन्ती) तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तं,
 ("श्वेतरक्तस्य पाटलः" इत्यमरः) । पतङ्गमण्डलं सूर्यमण्डलं, ("पतङ्गौ पञ्चसूर्यौ च"
 इत्यमरः) ।

(३२) उत्थाय, अथनादिति शेषः । धौतवस्त्रौ प्रक्षालितमुखौ ।

(३३) प्रगेतनानि प्रातःकालीनानि, प्रातःकर्त्तव्यानीत्यर्थः । (प्रगे इति पदना-
 मव्ययं, ततः श्युल् लुट् च । "प्रगे प्रातः प्रभाते च" इत्यमरः) । अस्त्रादिति—
 अस्त्राकं कर्मभिः शौच्येतिभिरित्यर्थः, तुमुलं व्याकुलं, भयसङ्कुलमित्यर्थः, ("तुमुलं
 व्याकुले रणे" इति शिखाण्डशेषः) ।

(३४) आश्रास्य सान्त्वयित्वा । मासावधिकं मासः अविधिंस्त तथोक्तम्,
 अथारम्भ मासमध्ये यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने खरणीयमित्यर्थः । अकल्पयत्
 निश्चरयामास ।

(३५) उपहरे रक्षति, ("रक्षोऽन्तिकमुपहरे" इत्यमरः) । उपतिष्ठ भजत ।

(३६) एकांते एव निर्भने एव । चर्मरत्नेति—चर्मरत्नस्य उत्कृष्टचर्मणः,
 भस्त्रिका पेटिकाविशेषः ताम् ; यदा—चर्मणः रत्नभस्त्रिकां चर्मनिर्भतरदाधार-
 पेटिकाम् । पुरस्कृत्य अये धृत्वा । अङ्गराजम् अङ्गदेशाधिपतिं, विहारान्तर्गत-
 भागलपुरप्रदेशाधीनाम् अशौचरम् ।

(३७) आचक्ष्व ब्रूहि । नैककोटिसारस्य नैककोटयः बहुकोटिसङ्ख्यानि,
 साराधि यनानि यस्य तादृशस्य, ("सरो वले स्थिरांश्च सत्तत्र पुंश्चिर्बले
 चने । आच्ये क्लीबं द्विषु वरे" इति मेदिनी) ।

नामैकपुत्रम् । सोऽहं मूलहरत्वमित्यर्थवर्गात् अस्मि अवज्ञातः
(३८) । मदर्थमेव संवर्द्धितायां कुलपालिकायां (३९) महारिद्र-
टोषात् पुनः कुबेरदत्तेन दुहितरि अर्थपतये द्विक्षितायाम् (४०)
उद्देगात् उज्झितम् असून् उपपौरिकं जरदनम् अवगाञ्च (४१)
कण्ठम्यस्तशस्त्रिकः केनापि जटाधरेण निवार्य एवमुक्तः, 'किं
ते साहसस्य (४२) मूलम् ?' इति । मयोक्तम्—'अवज्ञासोदर्थ्यं
(४३) दारिद्र्यम्' इति । स पुनरेवं कृपालुः अन्वग्रहीत्—
'तात ! मूढोऽसि, न अन्यत् पापिष्ठतमम् आत्मत्यागात् ।
आत्मानम् आत्मनाऽनवसाद्यैव उद्धरन्ति (४४) सन्तः । सन्ति

(३८) मूलहरत्वं विज्ञप्तमूलजनत्वमित्यर्थः. ("मूलं त्रिफाद्ययोः । मूलवित्ते-
ऽन्तिके वा ना भे" इति मेदिनी) । एव्य प्राप्य । अर्थवर्गात् याचककुलात्, अर्थभ्यः
सर्वे धनं दत्त्वेत्यर्थः । अवज्ञातः पृथितः, निःश्रतयेति भावः ।

(३९) मदर्थमेव मर्त्यां दानार्थमेवेत्यर्थः ; एव-कारोऽन्वयवच्छेदकः । संवर्द्धि-
तायां पाणितायाम् । कुलपालिकायां कुलस्त्रियां, सुपरितायां कन्यापानित्यर्थः,
("कुलस्त्री कुलपालिका" इत्यमरः) ।

(४०) द्विक्षितायां दातुमिष्टायाम् ।

(४१) उद्देगात् तद्विरुद्धत्वात् । उज्झितं त्यक्तम् । असून् प्राचान् । पुरस्
समीपे इत्युपपुरं, (समीपार्थेऽन्वयीभावः) उपपुरे भवन् उपपौरिकं, (भवार्थे षष्ण-
प्रत्ययः) । "उपगतभयम्" इति पाठान्तरम् । जरदनं जीर्णोद्यानं, शोकप्रचार-
दहितमिति भावः । अवगाञ्च प्राविश्य ।

(४२) कण्ठेति ।—कण्ठं म्बसा अर्पिता, शस्त्रिका कुरिका येन तथाभूतः ।
केनापि अविहितनासेत्यर्थः । साहसस्य ईदृशकुरकमर्थः ।

(४३) अवज्ञेति ।—अवज्ञा, लोकाणामिति श्रेयः, सोदर्थ्यां उद्योदरा,
ज्ञानद्वेषीत्यर्थः यस्य तादृशम्, अवज्ञासुचपरमित्यर्थः ।

(४४) तात ! वस ! । मूढः मूर्खः, निर्धोष इत्यर्थः । आत्मत्यागात् प्राणत्यागात्,
कृत्वात् अपरं, पापिष्ठतमम् अतिपातकं, न, अस्तीति श्रेयः । अगवसाय प्राविशाम् ।
कृत्वात् अपरं, पापिष्ठतमम् अतिपातकं, न, अस्तीति श्रेयः । अगवसाय प्राविशाम् ।
कृत्वात् अपरं, पापिष्ठतमम् अतिपातकं, न, अस्तीति श्रेयः ।

उपाया धनार्जनस्य बहवः, नैकोऽपि क्लिन्नकण्ठप्रतिसन्धानपूर्वस्य
प्राणलाभस्य । किमनेन ? (४५) सोऽस्मि अहं मन्त्रसिद्धः ;
साधिता इयं लक्ष्म्याहिणी चर्मरत्नभस्त्रिका, चिरम् अहमस्माः
प्रसादात् (४६) कामरूपेषु कामप्रदः प्रजानामवाहं, मन्त्ररिष्यां
क्षरसि (४७) भूमिस्वर्गम् अतीदृशे प्रवेक्ष्यन् पागतः । ताम् इमां
(४८) प्रतिगृह्णाण, मदन्वत्र च इयं त्रिणिग्भ्यो वारमुख्याभ्यो वा
दुग्धे, इति हि तद्गता प्रतीतिः (४९) । किन्तु यत्प्रकाशात्
अन्यायापहृतं, तत् तस्मै प्रत्यर्पणीयं, न्यायार्जितन्तु देवब्राह्म-
णेभ्यः त्याज्यम् (५०) । अथ (५१) इयं देवता इव शुची देशे

(४५) नैकोऽपि, उपाय इति शेषः । क्लिन्नेति ।—क्लिन्नः वः कण्ठः तस्य प्रति-
सन्धानं योजनं, पूर्वं बन्ध तादृशस्य । प्राणलाभस्य जीवनप्राप्तः । अनेन प्राणत्यागेन ।

(४६) साधिता निर्मिता निष्पादिता वा, मन्त्रवर्त्तनेति शेषः । लक्ष्म्याहिणी
प्रतिदिनं लक्ष्म्युदाप्रसविनीत्यर्थः । चिरं दीर्घकालम् । अस्माः चर्मरत्नभस्त्रि-
कायाः । प्रसादात् अनुग्रहात् ।

(४७) कामरूपेषु जनपदभेदेषु, रत्नपुरसन्निहितेषु चासामदेयानर्गतप्रदेश-
विशेषेषु । कामप्रदः वाञ्छितप्रदायी । मन्त्ररिष्यां विद्वेषिष्यां, भोगविघ्नकारिष्या-
निति वाच्यम् । क्षरसि वाहंके इत्यर्थः ।

(४८) अत्र अदृशे प्रदेशे, जीर्णवने इत्यर्थः । भूमिस्वर्गं भूमा पृथिवीगर्भं,
स्वर्गं इव तम् । इमां चर्मरत्नभस्त्रिकाम् ।

(४९) मदन्वत्र मत्तः अन्वत्र, मत्तः अन्येषु कनेषु मध्ये इत्यर्थः । इयं चर्मरत्न-
भस्त्रिका । दुग्धे स्वयं लक्ष्म्युदाः प्रसूते इत्यर्थः । इति हि इत्येव, हि मन्त्रोऽवधारणार्थः ।
तद्गता तन्निष्ठा, चर्मरत्नभस्त्रिकासम्बन्धिनीत्यर्थः । प्रतीतिः स्थातिः निश्चयो वा ।

(५०) "क्लिन्तु" इत्यादि "त्याज्यम्" इत्यन्तवाक्ये—यदतिक्रमेण इत्थं तिष्ठति
तेनेति भावः ।

(५१) अथ अनन्तरम्, अन्यावार्जितप्रत्यर्पणान् न्यावार्जितस्य च उपायप्रति-
प्रादानाद्वनताप्रतिलम्बः ।

निवेश्य अर्थमाणा प्रातः प्रातः सुवर्णपूर्णेव दृश्यते, स एव कल्पः’ इति ब्रह्मसंहितया मङ्गलम एनां दत्त्वा किमपि यावच्छिद्रं (५२) प्राविशत् । इयञ्च रत्नभूता चर्मभस्त्रिका देवाय अनिवेद्य न उपजीव्या (५३) इत्यानीता, परन्तु देवः प्रमाणम्’ (५४) इति । राजा च नियतम् (५५) एवं वक्ष्यति, ‘भद्र ! प्रीतोऽस्मि, गच्छ, यथेष्टम् एनाम् उपभुङ्क्ष्व’ इति । भूयश्च ब्रूहि, ‘यथा न कश्चित् एनां मुञ्चति, तथा अनुगृह्यताम्’ इति । तदपि अवश्यम् असी अभ्युपेक्षति । (५६) ततः स्वगृहमेत्य यथोक्तम् अर्थत्यागं कृत्वा दिने दिने वरिवस्त्रमानां स्त्रियलब्धैः अर्थैः नक्तमापूर्य्य प्राङ्गे (५७) लोकाय दर्शयिष्यति ; ततः कुबेरदत्तस्तूषाय मत्वाऽर्थ-पतिम् अर्थलुब्धः कन्यकया स्वयमेव त्वाम् उपस्थास्यति । (५८)

(५२) कल्पः कथं कार्यमित्यपेक्षापुरकेतिकर्तव्यताभेदः, नियमः इत्यर्थः । इति, उक्तेति शेषः । यावच्छिद्रं पर्वतनिबरम्, (“अद्रिगोमगिरियावाचसमेकत्रिषो-त्रयाः” इत्यमरः) ।

(५३) रत्नभूता “जाती जाती सदृक्कृतं तद्रत्नमिति कथ्यते” इति तत्स्वरूपा, परमोत्कृष्टं वस्तु इत्यर्थः । देवाय महाराजाय । अनिवेद्य अनिवेद्य । उपजीव्या भोक्तव्या ।

(५४) प्रमाणं निर्णयकर्त्ता, व्यवस्थापयितेति यावत्, (“प्रमाणं हेतुमर्थादा-त्रास्त्रेयनाप्रमादपु” इत्यमरः) ।

(५५) नियतं नियतम्, अवश्यमित्यर्थः ।

(५६) मुञ्चति अपहरति । अभ्युपेक्षति अङ्गीकरिष्यति ।

(५७) अर्थत्यागम् अर्थाणां त्यागं दानम् । वरिवस्त्रमानां सुश्रूषणाणां, पूज्यमानान् इत्यर्थः, एनामिति शेषः, (“वरिवस्त्रा तु सुश्रूषा” इत्यमरः) । केषेति ।—केषीन शौर्येषु, लब्धैः उपार्जितैः । अर्थैः धनेः । नक्तं रात्रौ । आपूर्य्य पूरयित्वा । प्राङ्गे प्रातः ।

(५८) उपस्थास्यति पाराशरिष्यति । (“मैत्रायणवृद्धाराधे” इति सूत्रेणैव-पूर्ववात् तिष्ठतेरात्मनेपदम्) ।

अथ कुपितोऽर्थपतिः व्यवहर्तुम् अर्थगर्वात् अभियोज्यते, तत्र
भ्रयक्षिप्तेः (५८) उपायेः कौपीनावशेषं करिष्यावः। स्वकश्च
चौर्यम् अनेनैव अभ्युपायेन सुप्रच्छन्नं (६०) भविष्यति' इति।

पृष्टश्च धनमित्रो यथोक्तम् अन्वतिष्ठत्। तदहरेव मन्त्रि-
योगादिमर्दकोऽर्थपतिसेवाऽभियुक्तः तस्मोदारके वेरम् (६१) अभ्य-
वर्षयत्। अर्थलुब्धश्च कुबेरदत्तो निवृत्त्य अर्थपतेः, धनमित्राय
एव तनयां सानुनयं प्रादित्स्वत्, प्रत्यबध्नाश्च अर्थपतिः। (६२)

एषु एव द्विवसेषु 'काममञ्जय्याः स्वसा यवीयसी (६३) राग-
मञ्जरी नाम पञ्चवीरगोष्ठे सङ्गीतकम् अनुष्ठास्यति' इति सान्द्रा-
ऽऽदरः समागतम् नागरजनः। (६४) स च अहं सह सख्या धन-
मित्रेण तत्र सख्यधिवि। प्रहृत्तनृत्यायाश्च तस्यां द्वितीयं रङ्ग-

(५८) व्यवहर्तुं विवाहं कर्तुं, ("विवाहो व्यवहारः कर्तुं इत्यमरः)।
अर्थगर्वात् धनमहात्। अभियोज्यते उदयोच्यते, राज्ञे विद्यापविषयतोत्कर्षो वा।
क्षिप्तेः निवर्षेः।

(६०) कर्कं निजम्। सुप्रच्छन्नं सुदुतम्।

(६१) पृष्टः प्रीतः। विमर्दकः पूर्वोक्तः दूतसुहृदित्यर्थः। अर्थपतीति।
अर्थपतेः सेवयां अयुष्ये, दास्यन्ते इत्यर्थः, अभियुक्तः उद्यतः, निवृत्त इत्यर्थः।
तत्र अर्थपतेः। उदारके धनमित्रे। वेरं विषेवम्।

(६२) निवृत्त्य अर्थपतेः अर्थपतये कन्यादानेच्छां परित्यज्येत्यर्थः। प्रादित्स्वत्
प्रदातुमिच्छत्। प्रत्यबध्नात् प्रतिपत्नं अकार।

(६३) स्वसा ममिनी। यवीयसी क्षतिष्ठा।

(६४) पञ्चवीरगोष्ठे नागरकथाचारकसभातिथीये इत्यर्थः, ("तत् पञ्चवीरः
गौडम् वनम् नामवर्धं वदः" इति शोषचारः)। सङ्गीतकं गीतवाद्यनृत्त्यादिकम्।
तथा च सङ्गीतपारिजाते— "गीतवादिनृत्त्यानां त्रयं सङ्गीतमुच्यते। नामकान्
उच्चारणान् वन सङ्गीतमुच्यते" सान्द्रादरः निविदान्द्रः, प्रह्लादपूर्व इति
कामम्। नागरजनः नागरिककोकः।

पौठं (६५) मम अभून्ननः । तर्ह्यष्टविभ्रमोत्पलवनसञ्जापात्रयश्च
पञ्चशरः (६६) भावरसानां सामग्र्यात् समुदितवल् इव (६७)
माम् अतिमात्रम् अश्वययत् । अथ असौ नगरदेवतेव नगरभोव-
रोषिता लीलाकटाक्षमालाशृङ्खलाभिः नीलोत्पलपलाशदाम-
श्यामलाभिः मामबध्नात् । नृत्योत्थिता च सा सिद्धिस्ताभ-
शोभिनी (६८) किं विलासात् ? किम् अभिलाषात् ? किम्
अकस्मादेव वा ? न जाने, असकृत् मां सखीभिः अपि अनुप-
सञ्चितेन अपाङ्गप्रेक्षितेन सविभ्रमारेचितभ्रूलतम् (६९) अभि-

(६५) च अक्षम् अपङ्कारवर्णा इति भावः । तत्र सभावाम् । अश्वययि
अभिधानन्यायं, अगमनित्यर्थः । एकपौठं नृत्यकानम् ; मनसो द्वितीयरूपपौठत्वं
समानिर्गम्यमानाश्च तथा नर्तनशरचादिति भावः ।

(६६)—तस्या इष्टविधम् एव उत्पलवनं नीलोत्पलमाला, तदेव
सुतं कस्यं, चापं चतुः, चाश्वः चवल्ग्वनं यत् तन्नामूतः । “सञ्जापात्रयः” इत्यत्र
“सञ्जापात्रयः” इति पाठान्तरे—समम् चाश्वम्, अवाश्वः चवल्ग्वनं यत् तादृशः,
("सर्वं नामाशुभं प्रीतं सर्वं दानं समीरितम्" इत्यनेन्यायंभिनिसहस्री) । पञ्चशरः
शानः ।

(६७) भावरसानां भावानां प्राधान्येनाभिव्यक्तानां सञ्चारिणां निषेधादीनां,
सदुक्ते सर्वथै—“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया इति । सदुक्तनामः
आथो च भाव इत्यभिधीयते ॥” इति, रसानां शृङ्गारादीनाम् । (“शृङ्गार-
वीरसदृशाहुतहात्मनयानयाः । वीरसरोद्रे च रसाः” इत्यनरः) । “शृङ्ग-
नन्द्यधीरेकसदानमनहेतुषः । उत्तमप्रकृतिः प्राथो रसः शृङ्गार इत्यते ॥” इति
“सर्वचकारः” । एवाद्यान्तं विवरणसङ्घारवन्त्येव द्रष्टव्यम् । सामग्र्यात् सम्बन्धि-
र्जावदित्यर्थः । समुदितवल् इव सम्युत्पराक्रम इव ।

(६८) सिद्धिस्ताभशोभिनी विभेः मनीरवीमृतकावांदिरेत्यर्थः, चाभेन शोभते
सङ्गसतीति तन्नामूता, मपुरार्थेकाभंशोतेत्यर्थः ।

(६९) असकृत् पुनः पुनः । अपाङ्गप्रेक्षितेन यैत्रप्रान्ताश्वीकमेन, कटाक्ष-
इत्येकैर्भः । सविधमिति—सविधमं सविधासन्, चारेचिता कुटिचिदा, मूल्याः
सकिन् सत् यथा तथा ।

वीक्ष्य, सापदेशश्च किञ्चिदाविष्कृतदशनचन्द्रिकं (७०) स्मिता
लोकलोचनमानसानुयाता (७१) प्रातिष्ठत ।

सोऽहं स्वगृहमेत्य दुर्निवारयोत्कण्ठया दूरीकृताऽऽहारसृष्टः
(७२) शिरःशूलस्पर्शम् अपदिशन् विविक्ते तल्पे मुक्तेः अवयवैः
(७३) अशयिषि । अतिनिष्ठातश्च मदनतन्त्रे (७४) माम् अभ्यु-
पेत्य धनमित्रो रहसि अकथयत्—‘सखे ! कैव धन्या गणिका-
दारिका, (७५) यामेवं भवन्मनोऽभिनिविशते । तस्याश्च
मया सुलक्षिता भावप्रवृत्तिः, (७६) तामपि अचिरात् अयुग्मशरः
शरशयने शाययिष्यति ; स्थानाभिनिवेशिनोश्च वाम् (७७) अयत्न-

(७०) सापदेशं धन्याजं, (“व्याजोऽपदेशः” इत्यमरः) । किञ्चिदिति ।
—किञ्चित् ईदृशं, चाविष्कृता प्रकटिता, दशनचन्द्रिका दन्तज्योत्स्ना, दन्त-
प्रमेत्यर्थः यत्र तत् वचा तथा ।

(७१) लोकेति ।—लोकानां लोचनैः नेत्रैः, मानसैश्चित्तैः, अनुयाता अनु-
नयमाना इत्यर्थः ।

(७२) दुर्निवारया निवारयितुमशक्यया, उल्कटयेति यावत् । दूरीकृतेति ।—
दूरीकृता विवर्जिता, आहारस्य सृष्टा अभिखापः यस्य तथाभूतः, आहारविरत
इत्यर्थः ।

(७३) शिर इति ।—शिरसः शूलं वेदनाविज्ञेयं, तस्य स्पर्शं चाविर्भावम् ।
अपदिशन् व्याजोक्तुर्वन्, व्यापयन्नित्यर्थः । विविक्ते विक्रमे । तल्पे शय्यागारम् ।
मुक्तेः पातितेः । अवयवैः चक्रेः ।

(७४) अतिनिष्ठातः अतिनिपुणः, सन्धापारेण विशेषाभिज्ञ इत्यर्थः, (“निष्ठातो
निपुणोऽभिज्ञः” इति वेजयन्ते) । मदनतन्त्रे कामशास्त्रे, (“तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये
स्वात् कारये च परिच्छदे । शास्त्रे प्रथाने लिङ्गान्ते” इति विश्वः) ।

(७५) गणिकादारिका वेद्याकथा ।

(७६) भावप्रवृत्तिः अनुसन्धानविशः, कामजचित्तविकारोदय इति भावः,
“निर्विकारात्मकै चित्ते भावः प्रथमविक्रिया” इति दर्पणोक्तेः ।

(७७) अयुग्मशरः पक्षशरः । स्थानाभिनिवेशिनोः अनुदपप्रवृत्तयोः । यौ
वृषयोः ।

साध्यः समागमः । किन्तु सा किल वारकन्यका गणिका-
स्वधर्मप्रतीपगामिना भद्रोदारैश्च आश्रयेन समगिरत, (७८)
'गुणशुक्लाऽहं, न धनशुक्ला, न च पाण्डियदृष्यादृते (७९) अन्य-
भोग्य यौवनम्' इति । तच्च सुहृः प्रतिषिध्याकृतार्था तद्गुणिनो
काममञ्जरी माता च माधवसेना राजानम् अशुक्रगृह्यौ व्यजि-
ज्ञपतां—'देव ! युष्मदासी रागमञ्जरी रूपानुरूपशीलशिल्प-
कौशला पूरयिष्यति मनोरथानित्यासौत् अस्माकमतिमहत्याशा,
साऽय मूलच्छिन्ना, (८०) यत् इयमतिक्रम्य स्वकुलधर्मम् अर्थ-
निरपेक्षा गुणेभ्य एव स्वं यौवनं विचिक्रीषते, (८१) कुलस्त्रोत्त-
मेव अनुतिष्ठासति, सा चेत् इयं देवपादाऽऽज्ञयाऽपि तावत् प्रकृतिम्
आपद्येत, तदा पेशलं (८२) भवेत्' इति । राज्ञा च तदनुरोधत्
तद्याऽनुशिष्टा सत्यपि अनाश्रवैव (८३) सा यदाऽऽसौत्, तदाऽऽद्याः
स्वसा माता च रुदितनिर्वन्धेन राज्ञे समगिरितां (८४)—'यदि

(७८) गणिकेति ।—गणिकानां स्वधर्मः येन केनापि प्रकारेण विटप्रतारण-
रूपः, तस्य प्रतीपगामिना पतिकूलित्वत्वं । भद्रोदारैश्च भद्रेण साधुना, उदारैश्च
महता च । आश्रयेन अभिप्रायेण । समगिरत प्रतिजज्ञे ।

(७९) अहं गुणशुक्ला गुणः शुक्लः पणः यस्यासादृशी, गुणवन्तमेवाहं
इत्येति, न केवलं धनवन्तमिति भावः । पाण्डियदृष्यात् परिषद्यात्, ऋते विना ।

(८०) मूलच्छिन्ना मूले मूलदेशे, छिन्ना भटा, सम्पूर्णतया विनष्टत्वत्वं ।

(८१) अर्थनिरपेक्षा धननिरपेक्षा । विचिक्रीषते विक्रेतुमिच्छति ।

(८२) कुलच्छोडनं कुलनारीचरितम् । अनुतिष्ठासति अनुष्ठानमिच्छति ।
पेशलं कोमलं, भद्रमित्यर्थः, मनोज्ञमिति यावत् ।

(८३) तदनुरोधत् तयोः काममञ्जरीमाधवसेनाभोरनुरोधत् । अनुशिष्टा उप-
दिष्टा । अनाश्रवा अश्रुतवचना, ("नशने स्थित आश्रवः" इत्यमरः) ।

(८४) रुदितनिर्वन्धेन रोदनातिशयेन, अतिरोदनपूर्वकमित्यर्थः । राज्ञे सम-
गिरितां राजमनोपे प्रतिष्ठातवन्तौ विद्यापितवन्तौ वा ।

काञ्चित् भुजङ्गोऽप्यदिच्छया विना एनां वाचां विप्रसभ्य
नाशयिष्यति, (८३) स तस्करवत् बध्यः' इति । तदेवं स्थिते धना-
दृते न तत्स्वजनोऽनुमन्यते, न तु धनदाय असौ अभ्युपगच्छतीति
(८६) विचिन्त्योऽत्राभ्युपायः' इति ।

अथ मया उक्तं—'किमत्र चिन्त्यम् ? गुणैः ताम् श्रावर्ज्यं
(८७) गूढमर्थैः तत्स्वजनं (८८) तोषयिष्यामि' इति । ततश्च
काञ्चित् काममञ्जर्याः प्रधानदूतीं धर्मरक्षितां नाम शाक्य-
भिक्षुकीं चौरपिण्डदानादिना उपसङ्गृह्य (८९) तन्मुखेन तथा
बन्धक्या पणबन्धम् (९०) अकरवम्—'अजिनरत्नम् उदारकात्
मुषित्वा मया तुभ्यं देयं, यदि प्रतिदानं (९१) रागमञ्जरी' इति ।
सोऽहं 'तथा' इति प्रतिपन्नायाश्च तस्यां, तथा तमर्थं सम्पाद्य
(९२) मङ्गलोन्मादिताया रागमञ्जर्याः करकिसलयम् अग्रहौषम् ।

(८५) मुजङ्गः विटः, ("मुजङ्गः विटसर्पयोः" इति विश्वः) । विप्रसभ्य
प्रताप्ये । नाशयिष्यति कुलचर्मं त्याजयिष्यति, चौरयित्वा अदमनं प्रापयिष्यति वा ।

(८६) धनदाय धनदायिने । न अभ्युपगच्छति नायसत्वेन न स्वीकरोति,
धनदसकामं नागमिष्यतीत्यर्थः ।

(८७) श्रावर्ज्यं पत्नीकृतम् ।

(८८) तत्स्वजनं तस्याः रागमञ्जर्याः, स्वजनः मगिन्नादिः तम् ।

(८९) शाक्यभिक्षुकीं बौद्धसम्प्रदायिनीम् । चौरपिण्डदानादिना बन्ध-
क्यापणदानादिदानेनेत्यर्थः । उपसङ्गृह्य चायत्नीकृत्येत्यर्थः ।

(९०) बन्धक्या मणिक्या काममञ्जर्या, (सहाय्ये तृतीया) । पणबन्धं मुस्क-
न्धवस्त्रान् ।

(९१) अजिनरत्नं धर्मरत्नमस्त्रिकामित्यर्थः । उदारकात् धनमिवात् । मुषित्वा
चौरयित्वा । प्रतिदानं प्रतिदपदानम् ; यदि रागमञ्जरी मद्यं दीयते, तदा तुभ्यम्
अजिनरत्नं चौरयित्वा दास्यामीति भावः ।

(९२) प्रतिपन्नायान् चङ्गीकृतवन्वान् । तस्यां काममञ्जर्याम् । तथा तैम
प्रकारेण । तमर्थं सम्पाद्य उदारकात् ऋणोत्तमजिनरत्नं काममञ्जर्यं इत्येत्यर्थः ।

यस्याञ्च निशि चर्मरत्नस्तेयवादः, तस्याः प्रारम्भे कार्यान्तरापदेशेन (८३) समाहृतेषु शृङ्खलसु एव नागरमुख्येषु मन्थनिधिः विमर्दको-
ऽर्थपतिगृह्यो नाम भूत्वा धनमित्तम् उल्लङ्घ्य (८४) बह्वतर्जयत् ।
उक्तञ्च धनमित्त्रेण—‘भद्र! कस्तुवार्थः, यत् परस्य (८५) हेतोर्नाम्
आक्रोशसि ? न स्मरामि स्वल्पमपि तव अपकारं मत्कृतम्’ इति ।
स भूयोऽपि तर्जयन्निवः ब्रवीत्—‘स एष धनगर्वो नाम, यत्
परस्य भार्यां शुल्कक्रोतां पुनस्तत्पितरौ (८६) द्रव्येण विलोभ्य
स्त्रीचिकीर्षसि, (८७) ब्रवीषि च ‘कस्तुवापकारो मत्कृतः ?’ इति ।
ननु प्रतीतमेव एतत्, साधेवाहस्य अर्थपतेविमर्दको वहिश्चराः
(८८) प्राणा इति ; सोऽहं तत्कृते प्राणान् अपि परित्यजामि,
ब्रह्महत्यामपि न परिहरामि, (८९) मम एकरात्रजागरप्रती-
कारः तवैष चर्मरत्नाहङ्कारदाहज्वरः’ (१००) इति । तथा ब्रवा-

(८३) चर्मरत्नस्तेयवादः चर्मरत्नस्य चौर्यप्रवादः । तस्याः निशायाः । प्रारम्भे
प्रारम्भकाले, निशासुखे इत्यर्थः । कार्यान्तरापदेशेन अन्यकार्यनिवेधेन ।

(८४) मन्थनिधिः मम गूढचरः । अर्थपतिगृह्यः अर्थपतेर्नस्थः । नामैकस्त्रीके,
वस्तुतोऽसौ नाथपतिगृह्य इति भावः । उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य, अपवमत्येत्यर्थः ।

(८५) अर्थः प्रयोजनम् । परस्य स्तेतरस्य, अर्थपतेरिति यावत् ।

(८६) परस्य अर्थपतेः । भार्यां पत्नीं, कुवेरदत्तात्मजामित्यर्थः । शुल्कक्रोतां
शुल्केन पथेन, धनदानेनेत्यर्थः, क्रोतान् । तत्पितरौ तस्याः कन्यायाः, पितरौ
मातापितरौ ।

(८७) द्रव्येण धनेन । स्त्रीचिकीर्षसि स्त्रीकर्तुमिच्छसि ।

(८८) प्रतीतं स्थातम् । साधेवाहस्य त्रेष्ठिनः । वहिश्चराः नाश्याः ।

(८९) परिहरामि परित्यजामि ।

(१००) एकरात्रेति ।—एकरात्रं जागरः जागरणं, प्रतीकारो यत्र तादृशः ।
चर्मरत्नेति ।—चर्मरत्नस्य यः अहङ्कारः, स एव दाहज्वरः उपज्वरः ; एकरात्रं
जागरित्वा तत्र चर्मरत्नं हरिष्यामि, तथाचैव तत्र धनगर्वो मध्येदिति भावः ।

एष (१) पौरमुख्यैः सामर्थं निषिध्य अपवाहितः(२)गतोऽभूत् ।

इयञ्च वार्त्ता कृत्रिमार्त्तिना धनमित्रेण चर्मरत्ननाशम्
आदौ एव उपचिद्य (३) पार्थिवाय निवेदिता । स च अर्थपतिम्
आह्वय उपह्वरे(४) पृष्टवान्—‘अङ्ग! किमस्ति कश्चित् विमर्दको
नाम अत्रभवतः ?’ (५) इति । तेन च मूढात्मना (६)—‘अस्ति
देव ! परं मित्रं, कस्य तेनार्थः ?’ इति कथिते राज्ञोक्तम्—
‘अपि(७) शक्नोषि तमाह्वातुम् ?’ इति । ‘वादमस्मि शक्तः’ इति
निर्गत्य स्वगृहे वेशवाटे (८) द्यूतसभायाम् आपणे च निपुणम्
अन्विष्यन् न उपलब्धवान् । कथं वा उपलभ्येत स वराकः ?
स खलु विमर्दको मद्गाहितत्वदभिज्ञानचिह्नः (९) मन्त्रियोगात्
स्वदन्वेषणाय उज्जयिनीं तटहरेव प्रातिष्ठत । अर्थपतिस्तु
भ्रमन् तम् अदृष्ट्वा तत्कृतमपराधम् आत्मसम्बन्धोति मत्वा
मोहात् भयाद्वा प्रत्याख्याय (१०) पुनः धनमित्रेण विभावितेन
कुपितेन राज्ञा निगृह्य निगडबन्धनम्(११) अनौयत ।

(१) वृषाणः वदन् ।

(२) सामर्थं समीचनम् । अपवाहितः ताडितः ।

(३) इयं वार्त्ता विमर्दकेन सप्त सप्तसप्ततानः । कृत्रिमार्त्तिना उपचिद्येन ।
उपचिद्य प्रसाध्य, अन्विष्येति वाच्यम्. (‘प्रसाधः आदुपचेपः’ इति वैजयन्ती) ।

(४) उपह्वरे रक्षसि ।

(५) अङ्गेति आनन्दणे । अत्रभवतः नाम्बरस्य, तत्रेति शेषः ।

(६) मूढात्मना निर्धोषिनः ।

(७) तेन विमर्दकेन । अर्थः प्रयोगनम् । अपि प्रत्ये ।

(८) वादमिति स्त्रीकारार्थं धनस्ययम्, अन्विष्यमित्यर्थः । वेशवाटे वेश्यागृहे ।

(९) वराकः अनुकल्पार्थः । महिति ।—मया वाहितं तव अभिज्ञानचिह्नं
शेन तथाभूतः ।

(१०) प्रत्याख्याय निराकृत्य, असौक्येत्यर्थः, विपरीतमुक्त्वा वा, (‘प्रत्याख्यानं
निरुद्धेन विपरीतविलस्यते’ इत्यजयः) ।

(११) विभावितेन निवेदितेन । ‘विभाविते’ प्रति पाठान्तरे—विभाविते

तेषु एव द्विवसेषु विधिना कल्पोक्तेन चर्मरत्नं दोग्धुकामा
(१२) काममञ्जरौ पूर्वदुग्धं क्षपणीभूतं विरूपकं (१३) रहसि
क्षपसृत्वा, ततोऽपहृतं सर्वम् अर्थजातं तस्मै प्रत्यर्घ्यं, सप्रत्ययश्च
(१४) बह्वनुनौय प्रत्यागमत् । सोऽपि कथञ्चित् निर्यन्त्रिक-
ग्रहमोचिताऽऽत्मा मदनुशिष्टः (१५) हृष्टतमः स्वधर्ममेव (१६)
प्रत्यपद्यत । काममञ्जर्यपि कतिपयैरेव ग्रहोभिः अश्रमन्तक-
शेषम् अजिनरत्नदोहाऽऽशया स्वमभ्युदयम् (१७) अकरोत् । अथ
मत्पयुक्तो धनमित्रः पार्थिवं मिथो (१८) व्यञ्जापयत्—'देव !

तस्मिन् विषये प्रमाणीकृते इत्यर्थः । निगृह्य यत्नात् धृत्वेत्यर्थः । निगृह्यन्तं
अह्वलवन्तम्, पादयोरिति शेषः ।

(१२) विधिना अग्न्यानेन । कल्पोक्तेन चर्मरत्नस्य नियमोक्तेन । चर्मरत्नं
दोग्धुकामा चर्मरत्नात् क्षपणप्रसादिनीत्यर्थः ।

(१३) पूर्वदुग्धं पूर्वम् अपहृतसर्वस्वमिति यावत् । क्षपणीभूतं बौद्धसत्यास-
धर्माश्रितमित्यर्थः । विरूपकं तदाख्यं पूर्वोक्तपुरुषम् ।

(१४) सप्रत्ययं सविज्ञासं, येन विज्ञासो जायते तत् यथा तथेत्यर्थः, सप्रत्ययं
वा, ("प्रत्ययोऽधीनक्षपणज्ञानविज्ञासहेतुषु" इत्यमरः) । "सप्रत्ययम्" इति पाठे—
सविनयमित्यर्थः ।

(१५) सोऽपि विरूपक इत्यर्थः । निर्यन्त्रिकेति—निर्यन्त्रः क्षपणकः,
("निर्यन्त्रोऽर्जुन् क्षपणकः अमणो जिग इत्यपि" इति वेङ्गवक्तो । तस्य अश्रमिति ठक्)
निर्यन्त्रिकः स चासौ यद्वेत्ति निर्यन्त्रिकग्रहः क्षपणकाचारः, तस्मात् मोचितः आत्मा
येन तादृशः ; अथवा, निर्यन्त्रिकः क्षपणकाचारः, स एव ग्रहः सत्यातविशेषः पित्राण-
विशेषो वा तस्मादित्यादि । मदनुशिष्टः मथीपदिष्टः ।

(१६) स्वधर्मं कुलधर्मं, वैदिकाचाररूपम् इति यावत् ।

(१७) अश्रमन्तकशेषम् अश्रमन्तकं पुत्रिः दत्तविशेषो वा, ("अश्रमन्तकमुद्धानमवि-
श्रयस्यो पुत्रिरनिका" इत्यमरः । "मुञ्जावाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्रमन्तकवत्सलीः"
इति मनुः) शेषो वक्ष्ये तथाभूतम् । कं कक्षीयम् । अभ्युदयं सम्पदम् ।

(१८) निघः रहसि ।

थियं गणिका काममञ्जरी लोभोत्कर्षात् लोभमञ्जरीति लोकोप-
क्रोशपात्रम् (१८) आसौत्. साऽथ मुसलीमुखानि अपि
निरपेक्षं (२०) त्यजति ; तन्न्ये मञ्जरीरत्नलाभा हेतुः, तन्न
खलु कल्पस्तादृशः, 'वणिग्भगो वारमुत्थाभ्यश्च वा दुग्धे, न
अग्रेभ्यः' इति हि तद्वता प्रतीतिः । अतोऽमुष्याम् अस्ति मे
शङ्का' इति ।

सा सद्य एव राज्ञा सह जनन्या समाङ्गयत । व्यथितवर्णेन
इव मया उपहरे कथितं (२१)—'नूनमार्थे ! सर्वस्वत्वागात्
अतिप्रकाशात् आशङ्कनीयचर्मरत्नलाभा तदनुयोगाय अङ्गराजेन
(२२) समाङ्गयसे, भूयोभूयश्च निर्वहया त्वया नियतमस्मि तदा-
गतित्वेन अहमपदेश्यः, ततश्च मे भावो चित्रवधः । (२३) मृते
च मयि न जीविष्यति एव ते भगिनी, त्वश्च निःस्त्रीभूता, (२४)

(१८) लोभोत्कर्षात् लोभातिशयात् । लोभोत्कर्षात् लोभानाम्
उपलोभक निन्दायाः, पात्रम् ।

(२०) अथ कथयति । निरपेक्षं नास्ति अपेक्षा बन्धुत्वं यत् यथा यथा,
अविचारितमित्यर्थः ।

(२१) व्यथितवर्णेन व्यथिताकारेण । कथितं, काममञ्जरीसम्प्राप्त्युक्त
कथयति, इति शेषः ।

(२२) नूनं सर्वस्वानीत्यर्थः । मार्थे ! मान्ये काममञ्जरी ! आशङ्कनीय-
चर्मरत्नलाभा आशङ्कनीयः स्यादनीयः, चर्मरत्नलाभः यथाः तादृशी, लभिति
शेषः । तदनुयोगाय तदात्तामन्त्राय, ("मन्त्रोऽनुयोगः पृथ्वा च" इत्यनन्तरः) ।

(२३) भूयोभूयश्च पुनः पुनश्च । निर्वहया चापदिच पृथया । नियतं निवि-
सम् । तदानतित्वेन तन्न चर्मरत्नक, चानतित्वेन चानतित्वेन, प्राप्तिहेतुमित्यर्थः ।
अपदेश्यः लोचनीयः । भावो भवितव्यः । चित्रवधः चित्रः अदुतः, कुसुरादिना मन्त्र-
द्वारा अतिदाहकल्प इति भावः. वधः हन्ता, नासायर्थादिच्छेदन-कुसुरादिना
मन्त्रद्वारा अतिदाहकल्पेन प्रकारेण मन विचित्रकृत्वा भविष्यतीत्यर्थः ।

(२४) निःस्त्रीभूता निर्धनीभूता ।

चर्मरजसु धममित्रमेव प्रतिभजिष्यति, तत् इयम् आपत् समन्ततो-
ऽनर्थात्तुवन्विनी ; (२५) तत् किमत्र प्रतिविधेयम् ? इति । तथा
तज्जनन्या च अश्रुणि विस्तृत्य उक्तम्—‘अस्त्रेवैतत्, अस्त्रहासि-
श्यात् निर्भिन्नप्रायं रक्षस्वम् । (२६) रात्रश्च निर्बन्धात् द्वित्रिचतुरम्
अतिनिद्रुत्वापि नियतम् आगतिः अपदेश्यैव (२७) चौरितस्य
त्वयि । त्वयि च व्यपदिष्टे सर्वम् अस्त्रकुटुम्बम् अवसीदेत् । (२८)
अर्धपतौ च तदयशो रूढम्, (२९) अङ्गपुरप्रसिद्धञ्च तस्य कौना-
शस्य अस्त्राभिः सङ्गतम्, अमुनेव तत् अस्त्रभ्यं दत्तमिति अपदिश्य
वरमात्मा गोपयितुम्’ इति माम् अभ्युपगमस्य (३०) राजकुलम्
अगमताम् ।

राज्ञाऽनुयुक्ते च ‘नेष न्यायो वेशकुलस्य यत्, दातुः अपदेशः ।
(३१) न हि अर्थैः न्यायार्जितैः एष पुरुषा वेशमुपतिष्ठन्ति’ इति

(२५) प्रतिभजिष्यति आश्रयिष्यति । “प्रतिभज्यति” इति पाठान्तरम् ।
समन्ततः सर्वतोभावेन । अनर्थात्तुवन्विनी अनिष्टोत्पादिनी ।

(२६) अस्त्रहासिशात् अस्त्राकं मोक्ष्यात् । (“मूर्खंविधेयवालिशाः” इत्यनरः) ।
निर्भिन्नप्रायं प्रायेण निर्भिन्न प्रकाशितम् । रक्षस्व गोपनीयविषयम् ।

(२७) निर्बन्धात् आपदातिशयात् । अतिनिद्रुत्वं अतिशयेन गोपायित्वेत्यर्थः ।
आगतिः प्राप्तिहेतुरित्यर्थः । अपदेश्या वक्तव्या ।

(२८) व्यपदिष्टे कौर्षिते । अस्त्रकुटुम्बम् अस्त्राकं परिजनः । अवसीदेत् अस्त्रेण ।

(२९) तदयस्यः तत् चर्मरजसरचनितम्, अयस्यः दुर्गमं, अपवाद इत्यर्थः ।
रूढं प्रसिद्धम् ।

(३०) तस्य अर्धपतेः । कौनाशस्य धूर्तस्य । अमुनेव अर्धपतिनेव । तत्
चर्मरजसु । अपदिश्य कौर्षयित्वा । वरं न्याय्यम्, उचितमित्यर्थः । गोपयितुं रक्षितुम् ।
अभ्युपगमस्य बोधयित्वा ।

(३१) न्यायः निवन्, रीतिरित्यर्थः । वेशकुलस्य वेशान्तरम् । अपदेशः,
प्राप्त्युपगमम् ।

असक्तत् अतिप्रणय कर्षणासाच्छेदोपक्षेपभौषिताभ्यां दग्ध-
बन्धकौभ्यां(३२)स एव तपस्वी तस्करत्वेन अर्थपतिः अग्राह्यत ।
(३३) कुपितेन च राज्ञा तस्य प्राणेषु उद्यतः(३४) दण्डः ।
प्राञ्चलिना धनमित्त्रेण एव प्रत्यषिध्यत(३५)—‘आर्य्य ! मौर्य्यदत्त
एष वरो बणिजाम, ईदृशेषु अपराधेषु नास्ति असुमिः
अभियोगः, (३६) यदि कुपितोऽसि, हृतसर्वस्वो निर्वासनीयः
पाप एषः’ इति । तन्मूला च धनमित्तस्य कीर्त्तिः अप्रथत, अप्री-
यत च भर्त्ता । पटञ्चरच्छेदशेषः अर्थपतिः अर्थमत्तः सर्वपौरजन-
समक्षं निरवाह्यत । (३७)तद्दृश्याणान्तु केनचित् अवयवेन (३८)

(३२) असक्तत् पुनः पुनः । अतिप्रणय निऋत्य । “प्रणय” इति पाठान्तरम् ।
कथंति ।—कर्षणोर्नासाद्याश्छेदीपक्षेपश्च कर्त्तनप्रकारेण : यदि पुनः पुनः निष्ठा
वदित्यर्थः, तदा युवयोः नासां कर्षो च छेद्यामीति कीर्त्तनेनेति भावः ; भौषिताभ्यां
प्रदर्शितभयाभ्याम् । दग्धबन्धकौभ्यां इतमग्न्यवेश्याभ्यां, कामनञ्जरी-तन्मादृश्या-
मित्यर्थः ।

(३३) तपस्वी वराकः, निर्दोष इत्यर्थः । अग्राह्यत गार्हितः ।

(३४) उद्यतः उद्युतः, आक्रम इत्यर्थः ।

(३५) प्रत्यषिध्यत व्यवर्ष्यत ।

(३६) आर्य्य ! मान्य ! राजन्मित्यर्थः । मौर्य्यदत्तः मौर्य्येण सुरायाः
तदाख्याया अपरं पुमानिति मौर्य्यचन्द्रगुप्तः, तेन दत्तः, मौर्य्यदत्त इति नामान्तरेण
ख्यात इति वा । ईदृशेषु अपराधेषु वेश्यासक्तिनिबन्धनेषु मौर्य्येषु इति भावः ।
असुमिः प्राणैः, अभियोगः दण्डः, प्राणदण्ड इति यावत् । “ईदृशेषु अपराधेषु
प्राणैरभियोगः” इति पाठान्तरे—अभियोगः विधेयाभावः ।

(३७) पटञ्चरिति ।—पटञ्चरश्च जीर्णवस्त्रस्य, (“पटञ्चरं जीर्णवस्त्रम्”
इत्यमरः) छिदः खण्डः, श्रेयो वस्त्र तादृशः, कौपीनावशेष इत्यर्थः । निरवाह्यत
द्विजात् निर्वासितः ।

(३८) तद्दृश्याणां तस्मात्पतेर्धनानाम् । अवयवेन अंशेन ।

सा वराको काममञ्जरो चर्मरत्नसृष्टाणां काऽपविष्टसर्वस्वा सानु-
काम्यं (३८) धनमित्राभिर्नोदितेन भूपेन अन्वष्टयत । (४०) धन-
मित्रश्च अहनि गुणिनि कुलपालिकाम् उपायंस्त । (४१)

तदेवं सिद्धसङ्कल्पः (४२) रागमञ्जरौ गृहं हेमरत्नपूर्णम् अकर-
वम् । अस्मिंश्च पुरे लुब्धमसृष्टवर्गः तथा मुषितः, यथा कपाल-
पाणिः स्वैरेव धनैः महिष्याणितैः समृद्धीकृतस्य (४३) अर्थिवर्गस्य
गृहेषु भिक्षार्थम् अभ्रमत् ।

न हि अलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखितां (४४)
लेखाम् अतिक्रमितुं, यतोऽहमेकदा रागमञ्जर्याः प्रथयकोप-
प्रशमनाय सानुनयं पायितायाः पुनः पुनः प्रथयसमर्पितसुख-
मधुगण्डूषम् आस्वादम् आस्वादं मदेनासृश्ये । (४५) शीलं हि

(३८) वराको अनुकाम्यार्था, अस्मत्कृते सर्वस्वनाम्नादिति भावः । चर्मरत्नेति ।
—चर्मरत्नमेव चर्मरत्नश्च इति वा सृष्टाणां दुरासाक्षात्, तथा अपविष्टं नाशितं,
सर्वस्वं समस्तधनं यथा तादृशी । सानुकाम्यं सदस्यम् ।

(४०) धनमित्राभिर्नोदितेन धनमित्रनिवेदितेन । अन्वष्टयत अनुगृहीता ।

(४१) अहनि दिने । गुणिनि शुभे । उपायंस्त परिशीतवान् ।

(४२) सिद्धसङ्कल्पः सन्त्यग्रमनोरथः ।

(४३) लुब्धेति ।—लुब्धाणां लोभपरतन्त्राणाम्, अत एव कृपयानामिति भावः,
समृद्धानां धनिनां, वर्गः मत्तः । मुषितः चोरितः, हतसर्वस्वः सञ्जात इत्यर्थः । कपाल-
पाणिः अपालं खपरं, लिखापाणि इत्यर्थः, पाचो यत्न तथाभूतः । स्वैरेव आस्मीवैरेव ।
महिष्याणितैः मह्यैः । समृद्धीकृतस्य धनीकृतस्य ।

(४४) अलं समर्थं । नियतिलिखितां भाग्यनिर्दिष्टान् । “देवं दिष्टं भाग्य-
धेवं भाग्यं लो नियतिर्विधिः” इत्यमरः ।

(४५) पायितायाः, सुरानिति शेषः । आस्वादनास्वादं पुनः पुनरास्वाद्य ।
मदेनासृश्ये मत्तोऽभवत् ।

मदोन्मादयोः(४६)अमार्गेण अपि उचितकर्मस्त्रैव प्रवर्त्तनम्;(४७)
 यदहम् उपोढमदः 'नगरमिदमनयेकयेव शर्व्व्यां (४८) निर्धनी-
 क्तव्य त्वद्भवन् पुरयियम्' इति प्रव्यथितप्रियतमाप्रणामाञ्जलि-
 शपथशतातिवर्त्ती मत्तवारण इव रभसच्छुक्लशृङ्गलः कयाऽपि
 धात्र्या(४९)शृगालिकाऽऽख्ययाऽनुगम्यमानो नातिपरिकरोऽसि-
 द्वितीयो रंद्धसा परेण (५०) उदचलम् । अभिपततोऽपि (५१)
 नागरिकपुरुषान् अशङ्कमेव अवगाह्य तस्कर इति तैः अभिह्वय-
 मानो (५२) नातिकुपितः क्रीडस्त्रिव मदावसन्नहस्तपातितेन
 निर्लिङ्गिण (५३) द्वित्रान् एव हत्वा अवधूर्णमानतास्त्रदृष्टिः(५४)
 अपतम् । अनन्तरमात्तंरवान् विस्तृजन्तो शृगालिका मम

(४६) शील ब्यभावः । मदः सुरापानना मत्तता, उन्मादः चिन्ता तथोः ।

(४७) अमार्गेण विद्वहमार्गेण । उचितकर्मसु अन्वयव्यापारेषु, "अन्वये-
 ऽप्युचितं न्याय्ये" इति वैजयन्ती । प्रवर्त्तनं उच्यते, नियोजनमित्यर्थः ।

(४८) उपोढमदः प्रहृजमदः । शर्व्व्यां रात्र्या ।

(४९) प्रव्यथितेति ।—प्रकर्षेण व्यथितायाः भीतायाः, मदनिष्टमयादिति ज्ञानः,
 प्रियतमायाः राजमन्त्र्याः, प्रथमाञ्जलिः अनुशयार्थं करयुगलसंयोगः, शपथशतयोः
 मत्तम् अतिवर्त्तते अतिक्रान्तौति तथाभूतः, प्रियतमावाक्यमश्लिन्नित्यर्थः । मत्तवारण
 इव मत्तवक्षीव । रभसेति ।—रभसेन वेगेन, द्वित्रा शृङ्गला मिनकः वेग तथाभूतः ।
 धात्र्या उपमाया, राजमन्त्र्या इति भावः, "धामो व्यादुपमाताऽपि चितिरप्या-
 मन्वपि" इत्यमरः ।

(५०) नातिपरिकरः अउक्कृतीतसर्व्वीर्षोपकरश्च इति यावत् । रंद्धसा वेगेन ।
 परेण मद्धता ।

(५१) अभिपततोऽपि आगच्छतोऽपि ।

(५२) अवगाह्य प्रविष्ट्य, तेषां मध्ये पतित्वेति भावः । अभिह्वयमानः ताद्य-
 मानः ।

(५३) मदावहरेति ।—मद्वेग मत्ततथा, अवसन्नः अवसन्नः, यः हतः तेन पाति-
 णिण प्रविष्टेण । निर्लिङ्गिण अस्मिन्ना ।

(५४) अवधूर्णमानेति ।—अवधूर्णमाना अमनी, तासां इत्ता, इतिर्धेय तथोक्तः ।

अभ्यासम् अगमत्, अवध्ये च अहम् परिभिः । (५५) आपदा तु मदापहारिण्या (५६) सद्य एव बोधितस्तत्क्षणोपजातया प्रतिभया व्यचौचरम्—‘अहो ! मम इयं मोहमूला महती आपत् आपतिता । (५७) प्रसृततरश्च सख्यं मया सह धन-मित्रस्य, मत्परियहत्वश्च (५८) रागमञ्जल्याः ; मदेनसा च तौ प्रीर्णुतौ खो नियतं निग्राहयिष्येते । (५९) तत् इयमिह प्रति-पत्तिः, (६०) यया अनुष्ठेयमानया मन्त्रियोगतस्तौ परिव्राख्येते, माञ्च कटाचित् अनर्थादितः (६१) तारयिष्यति’ इति कमपि उपायमात्मनेव निर्णीय शृगालिकाम् अगादिषम्—‘अपेहि जर-तिके ! या ताम् अर्षेलुब्धा दग्धगणिकां (६२) रागमञ्जरिका-

(५५) आर्षरवान् कातरध्वनीम्, विष्टमनी मुचली. इदतीत्यर्थः । अभ्यासम् अन्वितम् । अवध्ये बहः । परिभिः अतुभिः, नागरिकपुत्रैरिति यावत् ।

(५६) आपदा विपदा । मदापहारिण्या मत्तानामाश्रित्या, दृश्यते च लोकी यत्, विपदि उपस्थितायां मत्तानां मत्तता दूरीभवति, अतः आपदः मदापहारकत्व-मिति भावः ।

(५७) प्रतिभया प्रज्ञया, “प्रज्ञा नवनवोद्भासशालिनी प्रतिभा मता” इति भरतः । व्यचौचरं विचारितवान् । मोहमूला मत्तानामिवाश्रयानिवन्धना । आपतिता उपस्थिता ।

(५८) प्रसृततरम् अतिशयेन विख्यातम् । मत्परियहत्वं मत्पदोत्तम् । “परियहः परिक्रमे पञ्चां खोकारमूलयोः” इति मेदिनी ।

(५९) मदेनसा मत्पापेन । प्रीर्णुतौ आच्छादितौ, संसृष्टौ इत्यर्थः । अः परहिजे । निग्राहयिष्येते ; निग्राहयितव्यौ । “निग्राहयिष्येते” इति पाठे—निगृहीतौ भविष्यत् इत्यर्थः ।

(६०) प्रतिपत्तिः इति कसंब्यता, प्रतिविधानमित्यर्थः ।

(६१) मन्त्रियोगतः मम आदेशात् । परिव्राख्येते परिवर्चितौ भविष्यतः । अनर्थात् विपदः । इतः अस्मात् ।

(६२) अपेहि चपनञ्च, दूरीभवेत्यर्थः । जरतिके ! हरे ! वा त्वम् । अर्षेलुब्धा चनकारसामुत्तान् । दग्धगणिकां दग्धवारारुणाम् ।

मजिनरत्नमत्तेन शत्रुणा मे मित्रच्छेदना धनमिषेण सङ्गमित-
वती, सा हताऽसि । (६३) तत्र पापस्य चर्मरत्नमोषात् (६४)
दुहितुश्च ते साराऽऽभरणापहारात् अहमस्य निःशस्यमुत्सृजेयं (६५)
जोषितम्' इति । सा पुनः उद्वटितञ्चा (६६) परमधूर्ता
साशुगद्गदम् उदञ्जलिस्तान् पुरुषान् सप्रणामम् आसादितवती
मामपूर्वं (६७) मम पुरस्तात् अयाचत—'भद्रकाः ! प्रतीक्ष्यतां
कश्चित् कालं, यावत् अस्मात् (६८) अस्मदीयं सर्वं मुषितमर्थ-
जातम् अवगच्छेयम्' इति । 'तथा' इति तैः प्रतिपन्ने (६९) पुनः
मत्समीपम् आसाद्य 'सीम्य ! क्षमस्वाद्य दासीजनस्य एकम्
अपराधम्, अस्तु स कामं त्वत्कलत्राभिमर्शी वैरास्यदं धनमित्रः,
स्मरंस्तु चिरकृतां ते परिचर्याम् अनुग्रहीतुम् अर्हसि दासीं राग-

(६३) अजिनैति—अजिनरत्नेन अजिनरत्नं ममासीत्अजिनानेन इत्यर्थः, मत्तः
अवित्तः तेन । मित्रच्छेदना अपटमिषेण । सङ्गमितवती सञ्चक्षणं कारितवती । सा
सं हताऽसि स्वपापना स्वधनेन विनष्टाऽसौत्वर्थः ।

(६४) पापस्य दुरात्मनः धनमिषण । चर्मरत्नमोषात् चर्मरत्नस्य अपहरणात् ।

(६५) दुहितुः कन्यायाः, रामनक्षत्र्यां इत्यर्थः । सारायां अनाया,
"सादी वने लिकारित्री च मज्जनि न्याये च भीरे च अने च सारम । वरेऽन्ववत्
सारमुदाहरन्ति" इति विश्वः, आभरणाणां अपहारात्वाच्च, साराभरणाणां उत्कृष्ट-
भूषणानामिति वा । अपहरणात् खेयात् । निःशस्यं निष्कस्यत्त्वमित्यर्थः, विनतदुःखं
कथा तथेति यावत् । उत्सृजेयं उत्सृजेयं, राजदण्डादिति भावः ।

(६६) उद्वटितञ्चा उद्वटिता उद्योषिता, चा बुद्धिर्लक्षाद्युद्योषिता ; वद्या—
उद्वटितं प्रकृत्यस्रमत्तिलेन उद्व्यावितं, सूचितं वस्त्रित्वर्थः, जानाति बुध्यते इति तद्योषिता ।
'उद्वटितञ्चा' इति पाठे—स एवार्थः, "सूचनसुवद्वृत्तं वीचिः" इत्यमरः ।

(६७) आसादितवती प्राप्तवती उच्यते । मामपूर्वं सात्त्वपुनः स्मरं, उद्विनयनित्यर्थः ।

(६८) अस्मात् शौरात् ।

(६९) प्रतिपन्ने क्रीकृते ।

मन्त्ररोम, आकल्पसारो हि रूपाऽऽजीवो (७०) जनः, तद्ब्रूहि,
 क्व निहितम् (७१) अस्या भूषणम् ?' इति पादयोः अपतत् ।
 ततो दयमान इव अहमन्नवं—'भवतु (७२) सृष्ट्युद्दस्तावर्त्तिनः
 किं मम अमुष्यां वैरानुबन्धेन ?' (७३) इति तत् भ्रूवन्निव कर्णं
 एवैनाम् अशिक्षयम्, 'एवमेवं प्रतिपत्तव्यम्' (७४) इति । सा
 तु प्रतिपन्नार्था, 'जौव चिरं, प्रसीदन्तु ते देवताः, देवोऽपि
 अङ्गराजः पौरुषप्रौतो मोचयतु त्वाम्, एतेऽपि भद्रमुखास्तव
 दयन्ताम्' (७५) इति क्षणात् अपासरत् । आनीये च अहम्
 आरक्षिकनायकस्य शासनात् चारके (७६) ।

अथ उत्तरेद्युः आगत्य दृप्ततरः सुभगमानी सुन्दरमन्यः पितुः
 अत्ययात् (७७) अचिराधिष्ठिताधिकारः तारुण्यमदात् अनति-

(७०) त्वत्कथमाभिमतो तव कथं स्त्रियं, राजमन्त्रोनिन्द्यः, अनिमृष्टवान्
 अर्धितवानिति तच्चाभूतः त्वत्प्रबोधधर्षणकारी । अत एव वैरास्यदं प्रातवभाजनं,
 अमुभूत इत्यर्थः । परिषद्यां सेवाम् । आकल्पसारः वेदसारः, अलङ्कारसारः
 इत्यर्थः, "आकल्पवेदो नेपथ्यम्" इत्यमरः । रूपाऽऽजीवः रूपेण सौन्दर्येण, अल-
 ङ्कारादिजनितेनेति भावः, आजीवति इति करोतीति तच्चाभूतः वेद्याजनः, "वारक्षो
 नचिन्वा वेद्या रूपाऽऽजीवा" इत्यमरः ।

(७१) निहितं रचितम् ।

(७२) भवतु, इदिति अर्त्पदमुच्यम् ।

(७३) अमुष्यां राजमन्त्रव्याम् । वैरानुबन्धेन अमुतामुष्येण ।

(७४) प्रतिपत्तव्यं प्रतिविधातव्यं, तस्य अनुपदमेव प्रगालिकाया वचयवमनुष्ठाप
 प्रस्ताप्रविच्यते ।

(७५) प्रतिपन्नार्थां निदिताभिप्राया । पौरुषप्रौतः पौरुषेण पुद्गलकारेण, प्रौतः
 प्रसन्नः । दयन्ताम् अनुकल्पन्ताम् ।

(७६) आरक्षिकनायकस्य आरक्षिकायां नगरपालायां, नायकस्य अर्धधरः ।
 शासनात् आदेशात् । चारके चाराज्ञम् । "चारकम्" इति पाठान्तरम् ।

(७७) उत्तरेद्युः परदिशि । दृप्ततरः अतिवर्धितः । "वर्धितो ह्यत उद्वतः"

पक्षः कान्तको नाम नागरिकः (७८) क्विचिदिव भर्त्सयित्वा
माम् अभ्यक्षत् (७९)—‘न चेत् धनमित्त्रस्य अजिनरत्नं प्रति-
प्रयच्छसि, (८०) न चेत् वा नागरिकेभ्यश्चोरितकानि प्रत्यर्पयसि,
दृच्छसि पारम् अष्टादशानां कारणानाम्, (८१) अन्ते च मृत्यु-
सुखम्’ इति । मया तु क्षयमानेन अभिहितं—‘सौम्य !
यद्यपि दद्याम् आ-जन्मनो सुधितं धनं, न तु अर्थपतिदाराऽप-
हारिणः शत्रोर्मे मित्तसुखस्य (८२) धनमित्तस्य चर्मरत्नप्रत्याशां
पूरयेयम्, अदत्त्वैव तत् अयुतमपि यातनानाम् अनुभवेयम् इयं
मे साधीयसौ सन्धा’ (८३) इति । तेन च क्रमेण वर्त्तमाने साम्बन्-
तर्जनप्राये प्रतिदिनम् अनुयोगव्यतिकरे (८४) अनुगुणानुपान-

इति वैजयन्ती । सुभगनामो आत्मानं सुभगं श्रेष्ठं मन्यते इति तथाभूतः । “सर्वोत्तमं
सौमन्यं तवाम् सुभग उच्यते” इति दिशाकरः । सुन्दरकन्धः आत्मानं सुन्दरं
मन्यते इति तद्योक्तः, सौन्दर्याभिमानोच्यते । अथवात् आत्मात् ।

(७८) अचरितेति ।—अचरितम् अधिहितः प्राप्तः, अधिहारः काराप्यक्षपदमित्यर्थः
येन तथाभूतः । तारुण्यमदात् धौवनगवात् । अनतिपक्षः अनतिपरिचयः, अत्यदुष्-
प्रित्यर्थः । नागरिकः काराप्यक्षः, “कारापतिर्नागरिकः” इति वैजयन्ती ।

(७९) अभ्यक्षत् अभिहितवान् ।

(८०) प्रतिप्रयच्छसि प्रत्यर्पयसि ।

(८१) नागरिकेभ्यः नगरवासिणोकेभ्यः । पारम् अन्तम् । कारणानां यातनानां,
“कारणा तु यातना तीव्रवेदना” इत्यमरः । तासावाष्टादशविधत्वं नीतिशास्त्रेऽभि-
हितं दृष्टव्यम् ।

(८२) क्षयमानेन दुर्बलसता । निमसुखस्य निमच्छमनः, क्षपटमित्तस्य इत्यर्थः,
“सुखस्य वशने मुख्ये तापे क्षमति वा पुमान्” इति नागुरिः ।

(८३) साधीयसौ सुदुर्देत्यर्थः । सन्धा प्रतिज्ञा, “सन्धा क्षिती प्रतिज्ञावान्”
इति विश्वः ।

(८४) अनुगुणव्यतिकरे प्रत्यप्रकारे, वादावृत्तौ इति वाचस्पतिः । “अन्तर्गत-
व्यतिकारः प्रत्यप्रकारतयोरेपि” इत्यमरः ।

स्वाभात् कतिपर्यैः एवाहोभिः विरोपितत्रयः प्रकृतिस्योऽह-
मासम् । (८५)

अथ कदाचित् अच्युताम्बरपीताऽऽतपस्विषि अयिषि
वासरे (८६) हृष्टवर्णा शृगालिका उज्ज्वलेन वेशेन उपसृत्य दूर-
स्थानुचरा माम् उपसृज्य (८७) अत्रवोत्—‘आर्य्य ! दिष्ट्या वर्षसे,
फलिता (८८) तव सुनीतिः । यथा त्वयाऽऽदिष्ट्ये, (८९) तथा
धनमित्रमित्य अन्नयम्—‘आर्य्य ! तवैवमापन्नः (९०) सुहृत्
इत्युवाच—‘अहमद्य वेशसंसर्गसुलभात् पानदोषाहृष्टः । त्वया
पुनः अविशङ्कम् अद्यैव राजा विज्ञापनीयः, ‘देव ! देवप्रसादात्
एव पुराऽपि तत् अजिनरत्नम् अर्थपतिमुषितम् आसादितम्, अथ
तु भर्ता रागमन्त्र्याः कश्चित् अक्षधृत्तः कलासु कवित्वेषु लोक-
वार्त्तासु च अतिवैचक्षण्यात् मया समसृज्यत ; (९१) तत्सम्बन्धा-

(८५) विरोपितत्रयः विरोपितम् उपग्रानं, चिकित्सितमिति वा, “विरोपित
उपग्रान्चिकित्सितः” इति बोधोपहितः, त्रयं रक्षितप्रहारजनित अतन्मिर्त्यैः यत्न
तथाविधः । प्रकृतिस्यः स्वस्वतानामपन्नः ।

(८६) अच्युतेति—अच्युतः ऋषयः, तस्य अन्वयं वक्षं, पीतमिति भावः,
तदन् पीता पीतवर्णा, आतपाना सूर्यांशोकाणां, लिट् प्रभा वर्धयन् तथामृते,
“प्रकाशो योव आसवः” इत्यनरः । आयवि अय गच्छति, वासरे दिवसे, सावंशाली
इति भावः ।

(८७) हृष्टवर्णा प्रफुल्लकारा । उज्ज्वलेन विशदेन, शुभेवेशधेः । दूरस्थेति ।—
दूरस्था अशुचराः मन्त्रासाहस्री । उपसृज्य आलङ्कृत्य, सन्निकृत्य वा ।

(८८) दिष्ट्या भाग्येन । फलिता, सजातफला, फलमजा कृतमिति इत्यु-
पलब्धः ।

(८९) आदिष्ट्ये आदिष्टाऽऽश्रीत्यर्थः ।

(९०) आहन्नः आनृष्टि वतितः, आपन्नानः इत्यर्थः, “आपन्न आपन्नानः कान्”
इत्यनरः ।

(९१) शौक्यवर्त्तासु शौक्यवर्त्तासु; शौक्यवर्त्तासु इत्यर्थः । समसृज्यत
असृष्टः, निश्चितः इत्यर्थः, यत्पुनान्वेति भावः ।

च वस्त्राभरणप्रेषणादिना तद्दार्थ्यां प्रतिदिनम् अन्ववर्त्ते, तद्
 असावाशङ्कित निष्कृष्टाऽऽश्रयतया कितवः । (९२) तेन च कुपितेन
 हृतं तत् चर्मरत्नम्, आभरणसमुद्भक्तं तस्याः । (९३) स तु
 भूयस्तेष्वय भ्रमन् अगृह्यत नागरिकपुरुषैः, (९४) आपत्तेन च
 अमुना अनुसृत्य (९५) रुदत्ये रागमन्त्रोपरिचारिकायै शृगालि-
 कायै पूर्वप्रणयानुवर्तिना तद्वाण्डनिधानोद्देशः (९६) कथितः ।
 मम अपि चर्मरत्नम् उपायोपक्रान्तः (९७) यदि प्रयच्छेद्विह
 देवपादैः प्रसादः कार्य्यः' इति । तथा निवेदितश्च नरपतिः असुभिः
 मामवियोज्य (९८) उपच्छन्दनेः एव स्वं ते दापयितुं प्रयतिष्यते,
 तन्नः पथ्यम्' (९९) इति । श्रुत्वैव च त्वदनुभावप्रत्ययान्
 अनतिव्रज्जुना (१००) तेन तत् तथैव सम्पादितम् । अथ अहं

(९२) अन्ववर्त्ते अनुसरणं करोमि, प्रीत्ययान्त्वयः । निष्कृष्टाऽऽश्रयतया नीचा-
 ऽऽश्रयत्वेन । कितवः धूर्तः ।

(९३) आभरणसमुद्भक्तः अलङ्कारसम्पृक्तः, अलङ्कारभाननमिति यावत् ।
 "समुद्भक्तः सम्पृक्तः" इत्यमरः । तस्याः रागमन्त्रयोः ।

(९४) भूयस्तेष्वय पुनर्चौर्थाय । नागरिकपुरुषैः कारापतिपुरुषैः, प्रहरिनि-
 रित्वयः ।

(९५) आपत्तेन आपत्त्यात्तेन । अमुना अचक्षुर्त्तेन । अनुसृत्य अनुगम्य ।

(९६) पूर्वप्रणयानुवर्तिना पूर्वप्रणयानुवर्तिना । तद्वाण्डेति ।—तस्याः राग-
 मन्त्रयोः, भाण्डं भूषणपादं, "भाण्डं भूषणपादेऽपि भाण्डं भूषणविश्वधने" इति
 विश्वः ; यथा—तद्वाण्डं पूर्वोक्तालङ्कारभाननं, तस्य निधानोद्देशः रचयच्छानम् ।

(९७) उपायोपक्रान्तः उपायेः शान्तादिभिः, उपक्रान्तः आयत्तीकृतः, वञ्चीकृत
 इत्यर्थः । "उपक्रान्तो वञ्चीकारे उपायस्ये चिकित्सने" इति वेजयनी ।

(९८) असुभिः प्राचेः । मामवियोज्य न विच्छिद्य, मम प्राचेदृक्कलत्वा इत्यर्थः ।

(९९) उपच्छन्दनेः सान्त्वनेः, नष्टप्राप्तुपायेः इति भावः । स्वं त्वम्, चर्मरत्नम्
 इत्यर्थः । ते तुभ्यम् । नः अस्माकम् । पथ्यं हितम् ।

(१००) त्वदिति ।—तव अनुभावः प्रभावः, तस्य प्रत्ययात् विद्यायात् ।
 अनतिव्रज्जुना नातिभीतेन ।

त्वदभिज्ञानप्रत्यायितायाः (१) रागमञ्जर्याः सकाशात् यथे-
 षितानि (२) वस्तूनि सभमाना राजदुहितुः अम्बालिकाया
 धात्रीं माङ्गलिकीं त्वदादिष्टेन मार्गेण अन्वरञ्जयम् । (३) तामेव
 च सङ्गमोक्तव्य (४) रागमञ्जर्यांश्च अम्बालिकायाः सख्यं परम-
 वीरुधम् । (५) अहरहश्च नवनवानि प्राभृतानि उपहरन्ती
 कथाञ्चित्राः चित्तहारिणीः (६) कथयन्ती तस्याः परं प्रसाद-
 पात्रम् (७) आसम् । एकटा च हर्म्याङ्गनगतायाः तस्याः खान-
 स्थितमपि कर्णकुवलयं सस्तम् (८) इति प्रतिसमादधती प्रमत्तेव
 प्रथ्याव्य पुनः उत्तिष्ठप्य भूमिः तेन (९) उपकन्यकापुरं कारणेन

(१) त्वदिति ।—तव अभिज्ञानेन केनचित् विश्वासजनकचित्रेण, प्रत्यायितायाः
 विश्वासेन मनितायाः ।

(२) यथेष्टितानि यथाऽभिज्ञितानि ।

(३) त्वदादिष्टेन तव मन्त्रवाऽनुकपेति भावः । मार्गेण यथा, उपायेन इत्यर्थः ।
 अन्वरञ्जयम् अनुरञ्जितवती ।

(४) तां माङ्गलिकीम् । सङ्गमोक्तव्य उपायोक्तव्य, शरीरकथनार्थः । "वस्तुपादे
 सङ्गमे च निःश्रेयाः सङ्गमो मतः" इत्युत्पत्तिर्गो ।

(५) अवीरुधम् अवर्द्धयम् ।

(६) प्राभृतानि उपायनानि । "प्राभृतानु प्रद्वेषनम् । उपायनमुपपाश-
 मुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः । उपहरन्ती अपहरन्ती । चित्राः वाच्यजननीः । चित्त-
 हारिणीः मनोहारिणीः ।

(७) प्रसादपात्रम् अनुग्रहभाजनम् ।

(८) खानस्थितमपि कर्णकुवलयमर्थवत् । कर्णकुवलयं कर्णस्थितं गोक्षीपकम् ।
 कर्णं खलितम् ।

(९) प्रतिसमादधती यथाखानमर्थवन्ती । प्रमत्तेव अनवहितेव । प्रथ्याव्य
 अंशविला, कर्णादिति शेषः । तेन कर्णकुवलयेन ।

केनापि भवनाङ्गनं (१०) प्रविष्टस्य कान्तकक्षीपरि प्रवृत्तकुङ्कर-
पारावतवासनापदेशात् प्रवृत्तवती प्राहार्षम् । (११) सोऽपि
धन्यमन्यः (१२) पुरा किञ्चित् उन्मुखः स्मयमानो मत्कर्मप्रहासि-
तायाः राजदुहितुः विश्वासप्रायम् (१३) आकारमात्माभिस्त्वाव-
भूत्तमिव यथा सङ्कल्पयेत्तथा मया अग्नि संज्ञयैव किमपि चतुरम्
आचेष्टितम् । (१४) आकृष्टधन्वना च मनसिजेन विद्वः सन्
दिग्धफलेन पत्रिषाऽतिमुग्धः कथं कथमपि (१५) अपासरत् ।
सायस्य राजकन्याऽङ्गुलीयकमुद्रितां (१६) वासताम्बूलवरांशुक-
सुगन्धभूषणावयवगर्भांश्च पेटिकां (१७) कयाचित् बालिकया

(१०) उपकल्पनापुरं कन्याऽन्तःपुरसमीपे । भवनाङ्गनं गृहचत्वरम्, "बङ्गनं
चत्वरानिरे" इत्यमरः ।

(११) कान्तकक्ष पूर्वोक्तकाराञ्जलम् । प्रवृत्तेति ।—प्रवृत्तं प्रारम्भं, कुङ्करं
सुरतं येन तादृशम्, "कुङ्करं सुषिरे दग्धे नानखीके रतेऽपि च" इत्यमरः, "कुङ्कर-
प्रवृत्त" इति पाठे—कुङ्करे सुरते, प्रवृत्तस्य, पारावतस्य अपीतस्य, "पारावतः सत्वरवः
अपीतः" इत्यमरः, वासनं भयप्रदर्शनं, तदेव अपदेशः क्लृप्तं तस्मात् । प्राहार्षं
प्रवृत्तवती, निश्चिन्नेव इत्यर्थः ।

(१२) धन्यमन्यः आत्मानं धन्यं सुभगं, मन्वते इति धन्यमन्यः ।

(१३) कथमानः मन्दं वृत्तम् । महिति ।—मन क्लान्तं वा कुवलयतादृकरूपित्वत्वेः,
प्रहासितायाः प्रहर्षेण वारं गमितायाः, वृत्तवत्या इति भावः । राजदुहितुः राज-
कन्यायाः । विश्वासप्रायं विश्वासवद्भवम् ।

(१४) आत्मानिस्त्वावभूत्तमिव स्त्वाभिस्त्वावभूत्तमिव । सङ्कल्पयेत् बुध्येत ।
संज्ञयैव वृत्तनेऽहिभिरसंस्पृशयेव, इच्छितेनेव इत्यर्थः, "संज्ञा काचेतना नान सत्वादी-
न्वासेस्पृशना" इत्यमरः । आचेष्टितं विकल्पितम् ।

(१५) दिग्धफलेन दिग्धं विवात, "विवाते दिग्धलिप्तयो" इत्यमरः, फलं
प्रदार्थं "खानि प्रखे प्रदायणे स्पृष्टो च फलके फलम्" इति प्रायतः, यत् तादृशम् ।
पत्रिषा वरैश्च । अतिमुग्धः अतिमानं विद्वत् । कथं कथमपि अतिच्छब्दश्च ।

(१६) राजकन्येति ।—राजकन्याया वङ्गुलीयकेन मुद्रितान् अर्पितमुद्राभिज्ञानम् ।

(१७) वासिति ।—वासः सुगन्धिद्रव्यं, ताम्बूलं पत्रैः, वरा—वारं वरपूरानिभिः

प्राङ्गयित्वा रागमञ्जर्या इति नीत्वा कान्तकल्याणारम्भं अगाम् ।
 अगाधे च रागसागरे मग्नी नावमिव माम् उपलभ्य परम् (१८)
 अङ्गुष्ठम् । अवस्थान्तराणि (१९) च राजदुहितुः सुदारुणानि
 व्यावर्णयन्त्या मया स दुर्मतिः दूरम् उदमाद्यत । (२०) तत्प्रार्थिता
 च अहं त्वप्रियाप्रहितमिति मम एव मुखताम्बूलोच्छ्रिष्टानुलेपनं
 निर्माल्यं मलिनांशुकञ्च अन्येद्युः उपाहरम् । (२१) तदौद्यानि च
 राजकन्यार्थमिति आदाय ह्यत्रमेव अपाविध्यम् । (२२) इत्यञ्च
 सन्मुञ्चितमभ्याग्निः एकान्ते मया उपमन्त्रितोऽभूत्—
 'आर्य्य ! लक्षणानि एव तव अविस्वादीनि, (२३) तथा हि,

वाचितं, सुरभोजनमित्यर्थः, "चनसारादिभिर्यत् वाचितं वासमुच्यते" इति वैजयन्ती,
 तादृशं यत् ताम्बूलं, वरं श्रेष्ठम्, अंशुकयुगलं वसनयुगलं, मुखवासयवाः कतिपिदूषणा-
 नीत्यर्थः, गर्भे अभ्यन्तरे यस्मात्प्रोक्तान् । पेटिकां समुद्रकविशेषम् । "वङ्गेरिकात्" इति
 वाटे—वेत्तपुटिकां, "भांवी" इति यस्याः प्रसिद्धिः । "वङ्गेरी वेत्तपुटिका" इति
 वैजयन्ती ।

(१८) अगाधे अतलस्थाने, प्रगाढे इत्यर्थः । रागसागरे राजकन्यां प्रति अगुराग-
 ङ्गुष्ठेः नावमिव तरन्तीति । उपलभ्य प्राप्य । परमलभ्यम् ।

(१९) अवस्थान्तराणि कालानां दशाविशेषान् ।

(२०) सुदारुणानि दुःखानि । व्यावर्णयन्त्या वि विशेषयत्, आ सत्यम्, वर्णयन्त्या
 प्रकटयन्त्या । स दुर्मतिः निर्दोषः कान्तकः । दूरम् अत्यन्तम् । उदमाद्यत अन्तर्भोजितः ।

(२१) तत्प्रार्थिता तेन कान्तकेन, प्रार्थिता वाचिता यतो । तदिति—तव
 श्रेयसा राजदुहित्या, प्रहितं प्रेषितं, तदर्थमिति शेषः । मुखताम्बूलं मुखपरितं
 ताम्बूलम्, उच्छ्रिष्टानुलेपनं स्फुटतावप्रिष्टाकराजम् । निर्माल्यं मुक्तोच्छ्रित-
 पुष्पम् । मलिनांशुकं परिहितवसनम् । अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने । उपाहरम्
 उपहारमदानम् ।

(२२) तदौद्यानि कान्तकसन्त्वनीनि, तत्रदलभीति शेषः । राजकन्यां च राज-
 दुहित्वमिति नवानि । इति एवम्, उज्ज्वेति शेषः । आदाय गृह्यत्वा । ह्यत्रमेव
 अत्रमेव । अपाविध्यं पर्य्यलभ्यम् । "अपोदानि" इति वाटे—अपोदानि स्वत्तानि ।

(२३) सन्मुञ्चितेति ।—सन्मुञ्चितः प्रज्वालितः, सन्मवाग्निः सद्गान्धः बुद्ध

मत्प्रातिवेश्यः कश्चित् कात्तान्तिकः 'कात्तकस्य हस्तो राज्य-
मिदं पतिष्यति, तादृशानि तस्य लक्षणाणि' इत्यादिष्वत् । (२४)
तदनुकूपमेव (२५) च त्वाम् इयं राजकन्यका कामयते । तदेका-
पत्न्यञ्च (२६) राजा तथा त्वां समागतम् उपलभ्य कुपितोऽपि
दुहितुर्मरणभयात् न उच्छेत्स्यति, (२७) प्रत्युत (२८) प्रापयिष्यति
एव यौवराज्यम् । इत्यञ्च अयमर्थोऽर्थानुबन्धी किमिति
तात ! न धाराध्यते ? (२९) यदि कुमारोपुरप्रवेशाभ्युपायं न
अवबुध्यसे, ननु बन्धनागारभित्तेर्व्यामत्रयमन्तरालम् आराम-
प्राकारस्य, (३०) केनचित्तु हस्तवतैकागारिकेण (३१) तावतीं
हाद्वहः । उपमन्त्रितः उपदिष्टः । लक्षणाणि चिह्नानि । अविशंवादीनि विशंवाद्-
रहितानि, शोभनाभोल्लभः ।

(२४) मत्प्रातिवेश्यः मम प्रतिवेशी, "प्रतिवेशे चरति यः प्रातिवेश्यः स
उच्यते" इति वैजयन्ती । कात्तान्तिकः सामुद्रिकः, लक्षणाभिज्ञ इत्यर्थः, ज्योतिषिक
इति यावत्, "कात्तान्तिको लक्ष्यज्ञः" इति वैजयन्ती । आदिष्वत्, आदिष्टवानित्यर्थः ।

(२५) तत् तस्मात्, अनुकूपमेव युक्तमेव ; यदा—तदनुकूपमेव सामुद्रिकोक्त-
लक्ष्यलक्ष्यमेव ।

(२६) तदेकापत्न्यः तन्प्राप्तकल्पानः ।

(२७) उपलभ्य ज्ञात्वा । उच्छेत्स्यति हनिष्यति, त्वामिति शेषः ।

(२८) प्रत्युत वैपरीत्ये ।

(२९) अयमर्थः राजदुहिता समागतकूपं वस्तु । अर्थानुबन्धी प्रशोभनात्मक-
साधकः, राज्यलान्कषावाप्तारविषयसम्प्रादह इत्यर्थः । धाराध्यते धारयेत्यते, धारयते
इत्यर्थः ।

(३०) ननु इत्यवधारणे । बन्धनागारभित्तेः बन्धनागारं धारा, तस्य भित्तेः
कुञ्जस्य, "भित्तेः" इति पञ्चम्यन्तनिर्देशो वा, भित्तिप्रदेशादित्यर्थः । व्यासः परिलाभ-
विशेषः, "वैश्व" इति वल्ल प्रविष्टिः, "व्यासो वाह्यः लक्ष्यविशेषार्थोक्तिर्धननगरम्"
इत्यनरः, तस्य नयम् । आरामप्राकारस्य उपवनप्राचोरस्य, "आरामः कादुपवनम्"
इति "प्राचारी वरुणः सायः" इति व्यासः ।

(३१) हस्तवता चिपचसेन, सुरज्ञानमन्त्रवेदीत्यर्थः । ऐकानारिकेव चौरस्य,
"चौरैकानारिकेन हस्तवस्त्ररनीषकाः" इत्यनरः ।

सुरङ्गां (३२) कारयित्वा प्रविष्टस्य उपवनं तव उपरिष्ठात्
 अन्वदायत्तैव रक्षा, (३३) रक्षतगो हि तस्याः परिजनो न
 रक्ष्यं भेक्षति' (३४) इति । सोऽब्रवीत्—'साधु भद्रे !
 दर्शितम् ; अस्ति काचित् तस्कारः खननकर्मणि सगरसुता-
 नामिव अन्यतमः, स चेत् लब्धः क्षणेनैतत् कर्म (३५)
 साधयिष्यति' इति । 'कतमोऽसौ ? किमिति न लभ्यते ?' इति
 मयोक्ते 'येन तत् खननमिदस्य चर्मरत्नं मुषितम्' इति त्वामेष
 निरदिष्टत् । (३६) 'यदि एवम् एहि, 'त्वया अस्मिन् कर्मणि
 साधिते विद्वैः उपायैः त्वामहं मोचयिष्यामि' इति शपथपूर्व-
 तेन सन्धाय सिद्धेऽर्थे भूयोऽपि निगडयित्वा 'योऽसौ चौरः स
 सर्वथा उपक्रान्तः, न तु घृष्टतमः प्रकृष्टवैरः (३७) तत् अजिन-
 रत्नं दर्शयिष्यति' इति राज्ञे विज्ञाय चित्रमेनं घातयिष्यसि ।
 तथा च सति अर्थः सिध्यति, रक्ष्यश्च न स्रवति' (३८) इति

(३२) तावन्तो तदग्रमात्मान् । सुरङ्गां सन्धिम् ।

(३३) उपरिष्ठात् उपरोत्थयः । अन्वदायत्तैव अन्वदायत्तैव, यद्यमेव तस्मात्
 रक्षये नियुक्ताः, कतमस्य रक्षयतस्याभिरैव कारणीयं, सा तेऽस्तु काऽपि शक्येति भावः ।

(३४) रक्षतगोः अथशुररक्तः, तां प्रतीति श्रेयः । रक्ष्यं गोप्यम् । भेक्षति
 प्रकटयिष्यति ।

(३५) अन्यतमः एकतमः । सगरसुता हि वटिसदृशसङ्घाताः पृथ्वी खनित्वा
 पातालं कम्पुदिति नीराकिनी वासा । एतत् कर्म सुरङ्गाखननकर्म कारम् ।

(३६) निरदिष्टत् निर्दिष्टवान् ।

(३७) त्वया चौरकपित्वा अत्रहारवसंभेत्यर्थः । कर्मणिः सुरङ्गाखननकर्म ।
 साधिते निष्पादिते । विद्वैरदुः । उपायैः कौशलेः । तेन चौरैश्च । सन्धाय
 सङ्घाय । सिद्धे सम्पन्ने । अर्थे प्रयोजने । निगडयित्वा संयस्य, यदेत्यर्थः । सर्वथा
 सर्वैः प्रकारैः, सामदृष्ट्यादिभिरुपायैरित्यर्थः । उपक्रान्तः प्रकृतप्रणालं कथयितुं
 प्रारम्भः इत्यर्थः । घृष्टतमः क्षतिप्रणयः । प्रकृष्टवैरः दृढप्रदुःभावः ।

(३८) अर्थः प्रयोजनम् । रक्ष्यं दुर्घं, राजसन्ध्यासङ्घनकपनिर्णयः । न
 स्रवति न भिद्यते, न प्रकटोभवतीत्यर्थः ।

मया उक्ते सोऽतिहृष्टः प्रतिपद्य मामेव त्वदुपप्रसोभने (३८)
नियुष्य वहिरवस्थितः, प्राप्तरूपम् (४०) इतःपरं चिन्थयताम्'
इति ।

प्रीतेन च मया उक्तं—'मदुक्तमस्यं, त्वन्नय एव अत्र
भूयान्, (४१) आनयेनम्' इति । अथ आनीतेन अमुना
मन्मोचनाय शपतः कृतः, मया च रहस्यानिर्भेदाय । (४२)
विनिगडोक्तस्य स्नानभोजनविलेपनानि अनुभूय नित्यान्ध-
कारात् काराभित्तिक्लोणात् आरभ्योरगाख्येन (४३) सुरङ्गाम्
अकरवम्, अचिन्तयञ्चैवं, 'इन्तुमनसैव अमुना (४४)
मन्मोचनाय शपथः कृतः, तत् अमुं इत्वाऽपि नासत्यवाद-
टोषेषु स्पृश्ये' इति । निष्पततस्य मे निगडनाय प्रसाय्यै-
माणपाणेस्तस्य पादेन उरसि निहृत्य पातितस्य तस्यैव असि-
धेन्वा शिरो न्यक्कन्तम्, (४५) अकथयस्य शृगालिकां,

(३८) उ कालकः । प्रतिपद्य स्वीकृत्य । त्वदिति ।—तव उपप्रसोभने
स्वीभप्रदर्शनेन वशीकरणे ।

(४०) प्राप्तरूपं युक्तरूपं, युक्तियुक्तमित्यर्थः, "प्राप्तं युक्तञ्च कर्तव्यम्" इति
द्वैजयन्ती ।

(४१) मदुक्तं मया यदुपदिष्टं तदित्यर्थः । अल्पं क्वचित्, क्वचिद्विष्कर-
मित्यर्थः । त्वन्नयः तव भोतिः, भूयान् मदान्, तव भोत्यैव सर्वं सेत्यतीति भावः ।

(४२) अमुना कालकेन । मन्मोचनाय मम कारामोचनाय । रहस्यानिर्भेदाय
दुपप्रस्थापारामकटनाय ।

(४३) विनिगडोक्तः निगडात् भोचितः, विमुक्तशब्दश्च इत्यर्थः । नित्यान्ध-
कारात् सतततिमिरात् । उरगाख्येन फुषिसुखाकारखननाख्येन ।

(४४) इन्तुमनसैव वधाधिनेव । अमुना कालकेन ।

(४५) निष्पततः निर्गच्छतः, उपवनगतसुरङ्गापरप्रान्तादिति शेषः ।
निगडनाय हन्नाय । प्रसाय्यैनायः विसाय्यैनायः, प्राचयेन तत्राभूतस्य । तस्य
क्लोणात्, उरसोत्पन्नेनान्वयः । असिधेन्वा कुरिष्या, "कुरिष्या त्रासिधेन्वा"
इत्यन्तः । अक्कन्तं निहृतवान्, चिच्छेदित्यर्थः ।

—‘भय भद्रे ! कथञ्भूतः कन्यापुरसन्निवेशः ? (४६) महा-
नयं प्रयासो मा हृद्येव भूत्, अमुत्र (४७) किञ्चित् चोरयित्वा
निवसिष्ये’ इति । तदुपदर्शितविभागश्च अवगाह्य कन्या-
ऽन्तःपुरं प्रज्वलत्सु मणिप्रदोपेषु नैकक्रीडाखेदसुप्तस्य परि-
जनस्य मध्ये महाहर्षरत्नप्रत्युत्ससिंहाकारदन्तपाटे हंसतूल-
गर्भक्रीमलशय्योपधानशालिनि कुसुमलवच्छुरितपर्यन्ते
पर्यङ्कतले (४८) दक्षिणपाटपार्श्वप्रधोभागानुवेक्षिततर-
चरणाग्रपृष्ठम्, (४९) ईषद्विहृतमधुरगुल्फसन्धि, परस्परान्निष्ट-

(४६) भय कथय । कन्यापुरस्य कन्याऽन्तःपुरस्य, सन्निवेशः संज्ञानं,
“संज्ञानं सन्निवेशे च स्वदपि च निगद्यते” इति वररविः ।

(४७) प्रवासः अमः, वती वा । अमुत्र अस्मिन् कन्यापुरे ।

(४८) तदिति ।—तथा श्यालिकथा, उपदर्शितः उपदिष्टः, विभागः संज्ञान-
विशेषः यस्य तादृशम् । अवगाह्य प्रविश्य । मणिप्रदोपेषु मन्थः प्रकीर्ण इव तेषु
रत्नरूपदोपेषु । नेकेति ।—नेका बहुविधाः, क्रीडाः ताभिः खेदः परिश्रमः, तेन सुप्तस्य
निद्रितस्य । महाहर्षेति ।—महाहर्षैः महामूर्खैः, रत्नैः मणिभिः, प्रत्युत्साः अमुविद्याः,
सिंहाकाराः सिंहाकृतिवत् निर्भिताः, दन्तपाटा इतिदन्तनिर्मितपाटा यस्य तादृशे ।
“मञ्जलमहाहर्षरत्नप्रत्युत्ससिंहाकारदन्तपादे” इति पाठे—महितानि अश्लथानि,
महाहर्षाणि महामूर्खानि, रत्नानि प्रत्युत्सानि येषु तादृशाः सिंहाकारा दन्तपाटा
यस्य तथाविधे इत्यर्थः । हंसेति ।—हंसवत् चावस्थे स्वर्गे च हंसतुल्याः, तूष्णाः
क्षार्पावाः, गर्भे चभ्यन्तरे यथाः तादृशी, कोमला मदुला च, या शय्या, तादृशम्
उपधानस्य शिरोनिधानस्य, तच्छालिनि तच्छोभिनि । कुसुमेति ।—कुसुमार्णव खेदः
खल्लैः सुदृशुद्रपुष्पैरित्यर्थः, क्षुरितः व्याप्तः, पुरित इत्यर्थः, पर्यन्तः प्रान्तदेशः यस्य
तथाभूते । पर्यङ्कतले खट्वोर्परि, “अक्षरं मन्त्रपर्यङ्कवत्खट्वाः खट्वया समाः” इत्यमरः ।

(४९) दक्षिणेति ।—दक्षिणपादस्य यः पार्श्वः पश्चाद्भागः पादमूलं वा, तस्य
अधोभागेन निक्षद्वेशेन, अनुवेक्षितं युक्तम्, इतरचरस्य वामपादस्य, अग्रपृष्ठम्
उपरिभागः यस्मिन् तत् यथा तथा, “पार्श्वः पाशात्कभागेऽपि पादमूलोऽप्यद-
क्षिणोः” इति विश्वः । “अनुवेक्षित” इत्यत्र “अनुवक्षित” इति पाठान्तरम् ।

(५०) ईषद्विति ।—ईषत् अक्षं, विहृतः प्रकटितः, सुकोमलस्रग्व्यार्षा प्रायेण

जङ्घाकाण्डम्, (५०) आकुञ्चितकोमलोभयजानु, किञ्चि-
 द्वेङ्गितोददण्डयुगलम्, (५१) अधिनितम्बसस्तसुक्तैकभुज-
 लताग्रपेशलम्, (५२) अपाश्रयान्तनिहिताकुञ्चितेतरभुज-
 लतोत्तानतलकरकिसलयम्, (५३) आभुग्नश्रीणिमण्डलम्,
 अतिस्लष्टचौनांशुकोत्तरीयम्, (५४) अनतिवक्षिततनुतरो-
 टरम्, अणुतरनिःश्लासारश्वकम्पमानकठोरकुचकुङ्कुलम्, (५५)

निमग्नत्वादिति भावः, लघुरः लघोहरः, गुणकञ्च सुःटकाद्याः, पादवन्द्यैरिति धावन,
 "तद्गुणो सुटिके गुणो" इत्यमरः, सन्धिः संयोगो यः क्विन् तद्वयथा तथा । परस्परैति ।—
 परस्परम् आश्रितौ संवर्ती, जङ्घाशङ्खी जङ्घादयो दण्डो यः क्विन् तद्वयथा तथा,
 "आण्डोऽखी दण्डनाथार्थवर्गावसरवारिषु" इत्यमरः ।

(५१) आकुञ्चितेति ।—आकुञ्चितं सङ्कुचितं, कोमलं सुकुमारम्, लभ्यं जगु
 कर्तृर्वाः सन्धिः यः क्विन् तत् यथा तथा । किञ्चिदिति ।—किञ्चित् क्वेवत्, वेङ्गितं
 सङ्कुचितम्, जङ्घदण्डयुगलं यः क्विन् तत् यथा तथा ।

(५२) अधीति ।—अधिनितम्बं नितम्बञ्च उपरि, ललं शिथिलं यथा तथा,
 सुक्तं पातिलं, यत् एकभुजकलायम् एककारायभागः, तेन पेशलं लघोचं यथा तथा ।

(५३) अपाश्रयेति ।—अपाश्रयञ्च शिरीमानञ्च, "अपाश्रयः शिरीमानः" इति
 वेजकण्ठी ; अन्ते पर्यन्ते, निहिताद्याः स्थापिताद्याः, "निहित" इत्यञ्च "निर्मित"
 इति पाठेऽपि स एवार्थः ; आकुञ्चितायाः सङ्कुचितायाः, इतरभुजकलाया अपर-
 नाङ्गकलायाः, उत्तानम् ऊर्ध्वोक्तं, तलं यञ्च तादृशः, करः किसलयनिव यञ्च
 तद्वयथा तथा ।

(५४) आभुग्रेति ।—आभुग्नश्रीणम् कुटिलं, श्रीणिमण्डलं नितम्बविलम्बं यः क्विन्
 तत् यथा तथा । अतीति ।—अतिशयेन श्रुतं शरीरकश्रमिलम्बं, चोनांशुकञ्च
 चोन्द्रीवदण्डञ्च, उत्तरीयं यः क्विन् तत् यथा तथा । "अन्तरीयम्" इति पाठे—
 अन्तरीयमधीवक्ष्यम्, "अन्तरीयोपसंभ्रानपरिधानान्धोऽंशुके" इत्यमरः ।

(५५) अनतीति ।—अनतिवक्षितं नातिगतं, तनुतरम् अतिशोचम्, लहरं
 यः क्विन् तत् यथा तथा । अणुतरैति ।—अणुतरैश्च अस्त्रास्त्रेण, "अतनुतर" इति
 पाठे—अतनुतरैश्च आश्रितैस्त्वयैः, निद्रितञ्च निःश्लासाधिक्यादिति भावः, निःश्लासा-
 रश्वेच निःश्लासनश्ल्या इत्यर्थः, कम्पमाने कठोरे कठिने, कुचकुङ्कुले कान्तुकुले यः क्विन्,
 यत् यथा तथा ।

आ-तिरश्चीन-बन्धुर-श्रीरोधरोद्देश-दृश्यमान-निष्ट-तपनीय-सूत्र-
पर्यस्तपस्यरागद्वयकम्. (५६) अर्धसंख्याधरकर्णपाशनिभृत-
कुण्डलम्, (५७) उपरिपरावृत्त-श्रवणपाशरत्नकर्णिकाकिरण-
मञ्जरीपिञ्जरितविषमव्याविहाशिशिलशिशुखण्डबन्धम्, (५८)
आत्मप्रभापटलदुर्लभपाटलोत्तराधरविवरं, (५९) गण्डस्थली-
सङ्क्रान्तहस्तपङ्कवटर्मितकर्णावतंसकृत्यम्, (६०) उपरि-

(५६) आ-तिरश्चीनेति ।—आ-तिरश्चीनः ईषद्वयकः, बन्धुरः उन्नतानतः,
“बन्धुरलूतानतम्” इत्यमरः ; सुन्दरी वा, “बन्धुरं सुन्दरे दृष्टं बन्धुरं नस्य-
वाचकम्” इति शाश्वतः ; अः श्रीरोधरोद्देशः शीघ्रादेशः, तस्मिन् दृश्यमानं निष्टमे
अधिसत्तापेन विशुद्धे इति वाच्यं, निर्मले इति भावः, “निसकपतायनासेवने”
(८।१।१०२ पा०) इति चत्वनः ; तपनीयसूत्रे सुवर्णतन्त्रे, “तपनीयं ज्ञातकृष्णं
वाङ्मयं भर्तुं कर्तुं” इत्यमरः ; पर्यस्तं विवृतं, यद्वितनित्यं ; पस्यरागद्वयकं
पस्यरागमन्विनिर्मितकण्ठाभरणाविशेषी यस्मिन् तत् यथा तथा ।

(५७) अर्धेति ।—अर्धसंख्यः उपरितर्णासंख्यं केशावृत्तान् अर्धसंख्यं
दृश्यः, अधरोऽधोभागी यच्च तादृशी, “अधस्तादपि आधरः” इत्यमरः ; कर्णपाशे
श्रीभगवत्कर्णं, “पाशस्तु मगपत्यादिवन्धने । कर्णान्ते श्रीभगवायः स्थातु कर्णान्ते
निकाराद्यैः । स्थापयन्ते च निन्दायैः” इति हेमः ; निभृतं नियतं, कुण्डलं
कर्णभूषणं यस्मिन् तद्वयथा तथा ।

(५८) उपरीति ।—उपरिपरावृत्तः समुत्तानः, ऊर्ध्वसंख्य इत्यर्थः, अः श्रवणपाशः
श्रीभगवत्कर्णः, कर्णपरिमाण इत्यर्थः, तच्च रत्नकर्णिकाया रत्नपङ्कचभूषणविशेषत्वात्,
“कर्णिका तालपत्रं ज्ञातु कुण्डलं कर्णवेष्टनम्” इत्यमरः ; किरणानां प्रभाकां, मञ्जरीभिः
राजिभिः, पिञ्जरितः पिञ्जरीकृतः, विषमव्याविहः अन्वये कुटिलः, “आविर्भूतं कुटिलं
सुस्रम्” इत्यमरः ; शिशुखण्डः अश्रुखण्डः, रचनानेपुञ्जिन निहायस्त्राशानपि यथापूर्वमव-
स्थित इति भावः, “व्याविहशिशुखण्ड” इति पाठे—शिशुखण्डः पार्श्वपरिवर्तनादिना
सुधीभूतव इत्यर्थः, शिखण्डबन्धः शूलाबन्धः, वैश्वन्ध इत्यर्थः, केशवन्धरचना इति
वाच्यं, यस्मिन् तद्वयथा तथा, “शिखण्डो वर्धकशुधीः” इति मेदिनी ।

(५९) आत्मैति ।—आत्मनः स्वल्प, उभापटलेन शिरसनिचयेन, दुर्लभं दुर्लभं,
पाटलक चेत्यन्वय, उत्तराधरस्य शीतपुनस्य, विवरम् अन्तरालं यस्मिन्
तद्वयथा तथा ।

कपोलादर्शतल-निषक्त-चित्रावतानपत्रजातजनित-विशेषक-
क्रियम्, (६१) आमीलितलोचनेन्दीवरम्, अविभ्रान्तभ्रू-
पताकम्, (६२) उद्भियमानश्मजलपुलकभिन्नशिथिल-चन्दन-
तिलकम्, (६३) आननेन्दुसम्पुखालकलतश्च विश्रब्धप्रसुप्तम्
अतिधवलोत्तरच्छुदनिमग्नप्रायैकपार्श्वतया (६४) चिर-
विलसनखेदनिखलां, (६५) शरदशोधरोत्सङ्गशायिनीमिव
मौटामनीं (६६) राजकन्याम् अपश्यम् ।

(६०) गच्छेति ।—गच्छच्छल्यां कपोलदेशे, कपोलनिघ्ने इत्यर्थः, सङ्क्रान्तेन
स्थितेन, हस्तपङ्कजेन करकिमलशैलेन, दर्शितं प्रकटितं, कर्णावतंसस्य कर्णभूषणस्य,
नवपङ्कवचपस्थिति भावः, कृत्यं कार्यं यस्मिन् तद्व्यथा तथा ।

(६१) उपरीतिः—उपरिकपोलः गच्छच्छोर्द्धभाग एव, आदर्शतलं दर्पणं,
दर्पणवत् स्पर्शगच्छोर्द्धभाग इत्यर्थः, तत्र निषक्ता सङ्क्रान्ता, चित्रावतानस्य उपरि-
स्थितस्य चित्रितचन्द्रातपस्य, पत्रजातेन पत्राकाराच्छिथिलेभ्यः, प्रतिविक्रमेति भावः,
जनिता उत्पादिता, विशेषकक्रिया तिलकक्रिया, भक्तिरचना इत्यर्थः, यस्मिन् तद-
व्यथा तथा ।

(६२) आमीलितेति ।—आमीलिते मुद्रिते, लोचने इन्दीवरे नीलोत्पले इव
यस्मिन् तद्व्यथा तथा । अविभ्रान्तेति ।—अविभ्रान्ते विभ्रानरहिते, निद्रावशादिति
भावः, भ्रवी पताके इव यस्मिन् तद्व्यथा तथा ।

(६३) उद्भियमानेति ।—उद्भियमानेन उद्भ्रष्टता, श्मजलपुलकेन चर्मजनित-
पीनदुर्घण्डेन, भिन्न विदारितं, शीतप्रायमित्यर्थः, अत एव शिथिलम् आर्द्रलात् विद्वृतं,
चन्दनतिलके यस्मिन् तद्व्यथा तथा ।

(६४) आननेति ।—आननं मुखम्, इन्दुयन्त्र इव, तस्य सम्पुखे चलन्नाचूर्ण-
कुललाः, खता इव कलङ्कद्विपेति भावः, यस्मिन् तद्व्यथा तथा । एतानि क्रिया-
विशेषानि । विश्रब्धप्रसुप्तं निःशङ्कनिद्रितान् चतीति ।—अतिधवले अतिधुम्भे,
उत्तरच्छुदे उपर्यात्तरणे, निमग्नप्रायः प्रायैव निमग्नः, वक्षसाव्यादङ्गप्रभाव इति
भावः, एकपार्श्वे यस्मात्सखा भावस्तथा ।

(६५) चिरंति ।—चिरं दीर्घकालं व्याप्य, विलसनं विहारः, तेन नः खेदः श्रमः,
तेन निखलां छिरां, प्रगाढनिद्रावशादिति भावः ।

(६६) शरदिति ।—शरदशोषरः शरदशोषी मेघः, निजलतया अतिधवल

दृष्ट्वैव स्फुरदनङ्गरागशक्तिः चौरयितव्यानिष्पृहः तथैव(६७)
तावत् चौर्यमाणहृदयः (६८) किंकर्तव्यतामूढः क्षणम्
अतिष्ठम्, अतर्कयञ्च—'न चेत् इमां वामलोचनामाप्नुयां,
न मृष्याति मां जीवितुं वसन्तबन्धुः । (६९) असङ्केतितपरा-
मृष्टा च इयमतिबाला व्यक्तमार्त्तरवेण (७०) निह्नव्यान्ने
मनोरथं, ततोऽहमेवाग्नीय, (७१) तत् इयमत्र प्रति-
पत्तिः' इति नागदन्तलग्ननिर्व्यासबालुकाकल्कवर्णितं (७२)
फलकमादाय मणिसमुद्रकात् वर्णवर्त्तिकाम् (७३) उद्धृत्य

इति भावः, तस्य लक्ष्मि लोके, मध्ये इत्यर्थः, श्रुते तिष्ठतीति तद्योक्तान् । सोदान्तो
विद्युत्तमिष, सुदाना पर्वतभेदस्तेनेका दिक् तन्नामभवत्वात् अण् ।

(६७) स्फुरदिति ।—स्फुरन् उद्भवन्, अनङ्गस्य कामस्य, रागः आवेशो यस्य
तथाभूतः । शक्तिः सम्भ्रान्तः । चौरचित्तव्ये चौर्यव्यापारे, निष्पृहः निराकाङ्क्षः ।
तथैव लक्ष्यलक्ष्येभ ।

(६८) चौर्यमाप्नोति ।—चौर्यमाचम अपक्रियमाणं, हृदयं यस्य तथाभूतः ।

(६९) वामलोचनां सुनयनाम् । मृष्यति चमते । वसन्तबन्धुः कामः ।

(७०) असङ्केतितेति ।—असङ्केतितता अदत्तसङ्केता सती, परामृष्टा मृष्टा,
हठात् स्पृष्टेति यावत् । अतिबाला; अतिशयेन मुग्धा । व्यक्तं स्फुटं, निश्चितमेवेत्यर्थः ।
मार्त्तरवेण चोत्कारेणेत्यर्थः ।

(७१) निह्नव्यात् नाशयेत्, विफलीकृत्यादित्यर्थः । आग्नीय आहतो भवेशमित्यर्थः,
पुररश्मिरिति शेषः । आङ्-पूर्वात् इन्दोरकमंकादात्मनेपदविधानात् विश्विजिङ्-
सत्तमपुङ्गवेःस्यचगन् ।

(७२) प्रतिपत्तिः क्षणव्येत्यर्थः । नागदन्तेति ।—नागदन्तः गृहभित्तौ
प्रोक्षितकाष्ठखण्डविशेषः, "साङ्गा" इति यस्य प्रविद्धिः, "नागदन्तो द्विपरदे गृहा-
प्रिगैतदाक्षि" इति विश्वः; तत्र लक्षणेन स्थितेन, निर्व्यासबालुकाकल्केन चिह्नवकाच-
रूपेण द्रव्येण, यद्वा—निर्व्यासेन रत्नकद्रव्यविशेषस्य क्षाणेन सङ्घ, पिष्टा बालुका
एलवालुकाख्यः सुगन्धिहरितवर्णद्रव्यविशेषः, "एलवालुकभैक्षेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।
बालुकश्च" इत्यमरः; तत्कल्केन तत्पिष्टेन, तत्कल्कशीपमेत्यर्थः, यथैतं रक्षितम् ।

(७३) फलकं काष्ठखण्डम् । मणिसमुद्रकात् मणिमणिसमुद्रकात्, रत्न-
पेडिकात् इत्यर्थः, "समुद्रकः समुद्रकः" इत्यमरः । वर्णवर्त्तिका रत्नद्रविकाम् ।

तां तथाशयानां तस्माच्च माम् चावहाञ्जलिं चरचलम्गमास्त्रि-
माख्यांश्चेताम् (७४)—

‘त्वामयमावहाञ्जलिं दासजनस्तमिममर्थमर्थयते ।

स्त्रिपिडि मया सह सुरतव्यतिकरस्त्रिभ्रैव मा मैवम् ॥’ (७५)

द्वैमकरण्डकाच्च वासताम्बूलवीटिकां कर्पूरगुटिकां पारि-
जातकञ्च उपयुज्य अलक्तकपाटलेन तद्रसेन सुधाभित्तौ
चक्रवाकमिष्टुनं निरह्वीवम्, (७६) अङ्गुलीयकविनिमयश्च

(७४) आलिखन् इत्यत्र पद्यत्र चिदितवान् इत्यर्थः. अपरत्र सव्यक्-
लिखितवान् इत्यर्थश्च, तेन चरचलपत्रं मां चिदितवान् आख्यांश्च लिखितवानिति
निश्चयः. आख्यां हृदोविशेषमयो वाक् तां, “सत्याः प्रथमं पादौ हादत्रनामासवा
हतीथेऽपि । अष्टादश द्वितीये पद्यदश चतुर्थेऽथे साऽऽख्यां ॥” इति लक्षणात् । एतां
पद्यनाथान् ।

(७५) त्वानिति.—अत्रं दासजनः तव भृत्यत्वरूपः अर्थं जनः. आवहाञ्जलि
कृतचरचलसंबोधेन यथा ज्ञात् तदा, इति क्रियाविशेषश्चमः ; “ती युतावहालिः
पुनान्” इत्यनरः ; तां भवतीं, तत्त्वभोपे इत्यर्थः, तं मनसा अभिलिखितम्, इमं
पद्यनाथम्, अथे प्रथोजनम्. अर्थयते वाचते । विनिमयः. स्त्रिपिडोति.—मया सह
सुरतव्यतिकरैश्च निधुवनव्यापारेण, लिखा ग्रामा सत्येव, स्त्रिपिडि निद्रां नश्य,
एवम् अनेन प्रचारेण, सुरतखेदं विनेत्यर्थः. मा मा न न, स्त्रिपिडोति शेषः ।

(७६) द्वैमकरण्डकात् सुवर्चपेटकात् । वासताम्बूलवीटिकां सुगन्धाना-
वह्वीपत्रवीटिकां “निद्रा पात्रेण लिखि” इति भावा । कर्पूरगुटिकां कर्पूर-
वटिकां, अष्टकर्पूरगोक्षकम् इत्यर्थः । पारिजातकं सुगन्धद्रव्यं, पारिजातं देवतक-
पुत्रं, तद्विष इति पारिजातकं देवकुमुदापरपर्यायकं लवङ्गमित्यर्थो वा, “लवङ्गं देव-
कुमुदं श्रीसंज्ञम्” इत्यनरः ; इवार्थे चम् । उपयुज्य भवद्विला । अलक्तकैति ।—
अलक्तकवत् साधारणवत्, पाटलः श्वेतरक्तः तेन, “श्वेतरक्तसु पाटलः”
इत्यनरः । तद्रसेन तत्र चर्षितञ्च ताम्बूलादेरित्यर्थः, रसेन द्रवेण । सुधाभित्तौ
सुधया चूर्णेन, चूर्णलेपेन चर्षितेत्यर्थः, “सुधा गङ्गेटकाचूर्णे सुहो चाव्यतमूर्धयोः”
इत्यनयः ; मितिः कुर्यां तस्मान् । निरह्वीवं निरह्वीवमन्वयं, निह्वीवनेन चक्रवाकं
चक्रवाकोश्च विदितवानित्यर्थः ।

स्रत्वा कथंकथमापि निरगाम् । सुरङ्गया च प्रत्येत्य (७०)
बन्धनागारं तत्र बहस्य नागरिकवरस्य सिंहघोषनाम्नः
तेषु एव दिनेषु मित्रत्वेन उपचरितस्य (७८) 'एवं मया
इतस्तपस्वी कान्तकः, तत् त्वया प्रतिभिय रदस्यं लब्धयो
भोक्षः' इत्युपदिश्य सह शृगालिकया निरक्रामिषम् । (७९)

नृपतिपथे च समागत्य रक्षिकपुरुषैः अगृह्ये, (८०)
अचिन्तयञ्च—'अलमस्मि जवेनापसर्तुमनामृष्ट एवैभिः,
एषा पुनर्वराको गृह्येत, तत् इदमत्र प्राप्तरूपम्' (८१) इति
तान् एव चपलम् अभिपत्य (८२) स्रष्टुष्टसमर्पितकूर्पूरः
परास्फुल्लः स्थित्वा 'यस्यहमस्मि तस्करः, भद्राः ! बध्नीत मां,
युष्माकमयमधिकारी न पुनरस्या वर्षीयस्याः' (८३) इत्य-
वादिषम् । सा तु तावता उन्नोतमदभिप्राया (८४) तान्

(७०) प्रत्येत्य प्रत्यागत्य ।

(७८) तेषु एव दिनेषु यावन्ति दिनानि अहं कारागारे अवरं तावत्याजानये
इत्यर्थः । उपचरितस्य उपहितस्य, मित्रभावेनाराधितस्येति ।

(७९) तपस्वी दीनः । प्रतिभिय प्रकाशः । भोक्षः खारानाहान् मुक्तिः ।
निरक्रामिषं निरजनम् ।

(८०) अगृह्ये गृहीतः ।

(८१) अलं समर्थः । जवेन जेनेन । अपसर्तुं पचायितुम् । अनावष्टः अस्तुष्टः ।
एभिः रक्षिकपुरुषैः । एषा शृगालिका । वराको अनुकन्याहा । प्राप्तरूपं रूपं,
रमणीयतया मुक्तियुक्तम् इत्यर्थः, "प्राप्तरूपो अ-रम्यकोः" इति नैदिभी ।

(८२) तान् एव रक्षिकपुरुषान् एव । चपलं शीघ्रं यथा तथा । अभिपत्य उपनम्य ।

(८३) स्रष्टेति ।—अस्य पृष्ठे गिज्जुच्छेदे, समर्पितो व्यापितो, कूर्पूरो कपोविहवं
वेन तथाभूतः, "आत् कपोविस्तु कूर्पूरः" इत्यमरः । परास्फुल्लः विस्तुल्लः, रक्षितुत्वान्
पचात्कृत्वा इत्यर्थः । अयमधिकारः मां बहुं जनया । अजाः वर्षीयकाः उद्यावा न
पुनर्मां वस्तुमधिकार इत्यर्थः ।

(८४) वा शृगालिका । तावता क्षणरिनिवचनेन । उन्नोतेति ।—उन्नोतः
अवनतः, मन अभिप्रायो यथा ताडनी ।

सप्रणामम् अभ्युपेत्य, 'भद्रमुखाः ! मम एष पुत्रो वायु-
ग्रस्तः (८५) चिरञ्चिकित्सितः । पूर्वेषुः प्रसन्नकल्पः प्रकृतिस्त्र
एव जातः, जातास्तथा मया बन्धनात् निष्क्रम्य स्नापितोऽनु-
लेपितश्च परिधाप्य निष्प्रवाणियुगलम्, (८६) अभ्यवहार्यं
परमात्ममौशौरेऽद्य कामचारः (८७) कृतोऽभूत् । अथ
निशीथे (८८) भूय एव वायुनिम्नः 'निहत्य कान्तकं नृपति-
दुहित्वा रमेयम्' इति रंहसा परेण (८९) राजपथम् अभ्यपतत् ।
निरूप्य च अहं पुत्रम् एवं-गतम् (९०) अस्यां वेलायाम् (९१)
अनुधावामि । तत् प्रसौटत, बह्वेनं मच्चमपयत' इति यावत्
असौ क्रन्दति, तावदहं 'स्यविरे ! केन देवो मातरिश्वा
बहपूर्वः ? किमेते जाकाः श्रौङ्गेयस्य मे निग्रहोतारः ? (९२)

(८५) भद्रमुखाः ! भद्रं वायुः, "स्नाहृष्टं वायुग्रमंभोः" इति ज्ञान्तः ;
इति मुखं शब्दः, अभिधा इत्यर्थः, येषां ते, हे वायवः ! "मुखं निःसरणे वक्रो
प्रारम्भोपाययोग्यः । सन्ध्यादरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम् ।" इति मेदिनी ।
वायुवक्तः उच्यते ।

(८६) प्रसन्नकल्पः प्रायेण दृष्टचित्तः । जातास्तथा जातविद्यास्तथा, सुकृतौ
प्रतीति शेषः । निष्प्रवाणियुगलं नववस्त्रद्वयम्, "अनाहृतं निष्प्रवाणि तन्मन्त्र
नवात्मरे" इत्यमरः ।

(८७) अभ्यवहार्यं भोजयित्वा । मोशौरे श्रवणात्तने, "मौशौरे श्रवणात्तनम्"
इति उवाचुषः । कामचारः स्नेहाचारः ।

(८८) निशीथे अहंरान्ने ।

(८९) वायुनिम्नः वाताचीनः, वायुरीमात्मानः इत्यर्थः । रंहसा वेगेन । परेण
महता ।

(९०) निरूप्य इति । एवं-गतम् एवमवस्थम् ।

(९१) अस्यां वेलायां निशीथसमये इत्यर्थः ।

(९२) मातरिश्वा वायुः, वायुः सत्वा न केनापि वस्तुं शक्यते तथा चङ्गमपीति
भावः । श्रौङ्गेयः विद्वज्जन्तुः नीलपथः पश्चिमिदिशः, "किन्ना" इति शब्दः ।

शान्तं पापम्' (८३) इत्यभ्यधावम् । असौ अपि असौभिः
'त्वमेव उन्मत्ता, या अनुन्मत्त इत्युन्मत्तं मुक्तवती, कस्यम्
इदानीं बध्नाति ?' इति निन्दिता कटार्यता (८४) इदमेव
माम् अन्वधावत् । गत्वा च रागमञ्जरीगृहं चिरवियोगविक्ष्वाम्
इमां बहुविधं समाश्लास्य तं निशाशेषमनयं, प्रभाते पुनः
उदारकेण च समगच्छे ।

अथ भगवन्तं मरीचिं वेगकृच्छ्रात् उत्याय पुनः प्रतिपन्न-
तपःप्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषम् (८५) उपसङ्गम्य तेनास्त्रोव-
न्भूतत्वदर्शनम् अवगमितः । (८६) किंघोषश्च कान्तकापचारं
निर्मिष्य तत्पदे प्रसन्नेन राज्ञा प्रतिष्ठापितः (८७) तेन
एव चारकसुरहृत्पापघनेन (८८) कन्यापुरप्रवेशं भूयोऽपि मे

"तिष्ठच्छदसु शोकेषु विहङ्गारातिरित्यपि" इति वेजयन्ती । निघण्टोत्तरः निघण्टु-
वर्णनः ।

(८३) शान्तं पापम् इदंश्री असम्भवोक्तिः त्वया न निर्दोशा इत्यर्थः, "शान्तं
पापमनिर्दोशं" इति रत्नकोषः ।

(८४) असौ शशाङ्किका । असौभिः रत्निभिः । अनुन्मत्त इति ।—
अन्मत्तं पुत्रम् अनुन्मत्त इति बुद्धा मुक्तवती, उन्मत्तादिति शेषः । कटार्यता
तिरस्कृता ।

(८५) वेगकृच्छ्रात् वेगान्मरणान् । उत्याय आत्मानमुद्धृत्यर्थः । प्रति-
पन्निति ।—प्रतिपन्नेन प्राप्तेन, तपसः प्रभावेण कामर्थेन, प्रत्यापन्नं प्रकृतपापघनं, दिव्यम्
असौक्षिकं, चक्षुः यस्य तत्राविषयम् ।

(८६) उपसङ्गम्य समुपेत्य । तेन मरीचिना । अवगमितः ज्ञापितः ।

(८७) कान्तकापचारमिति ।—कान्तका राजकन्या प्रति पापमाचारिण्यम् इति
विहित्वा क्लेशित्वा काराशाठिना मदनबद्धेन निहत इति कान्तकस्यैव अपराधम् ।
निर्मिष्य प्रकाशय, राजसन्निधाविति शेषः । तत्पदे तस्यैव कान्तकस्य, पदे कान्ते,
काराश्लेषत्वे इति यावत् । प्रतिष्ठापितः नियोजितः, उन्मत्तान् मुक्त्वा काराश्लेष-
कृत इति भावः ।

(८८) तेन मया कृतेन । चारकसुरहृत्पापघनेन चारकसुरहृत्पापघनेन ।

समपादयत् । समगंसि च अहं शृगालिकामुखविन्दत-
 वार्त्तानुरक्तया (२८) राजदुहित्वा । तेषु एव दिवसेषु चण्डवर्मा
 सिंहवर्मावधूतदुहित्प्रार्थनः कुपितोऽभियुज्य पुरम् अवा-
 दयत् । (१००) अमर्षणस्य अङ्गराजो यावत् अरिः पारशामिकं
 विधिम् (१) आचिकीर्षति, तावत् स्वयमेव सालं (२) निर्भश्य
 प्रत्यासन्नानपि (३) सहायान् अपतीक्षमाणो निर्गत्य
 अभ्यधिकबलेन विहिषा महति सम्पराये भिन्नमर्मा (४) सिंह-
 वर्मा बलात् अगृह्यत । अश्वालिका च बलवदभिगृह्य
 चण्डवर्मणा हठात् परिषेत्तुम् आत्मभवनम् अनीयत । कौतु-
 कस्य स खिल 'अपावसाने (५) विवाहः' इति अबध्नात् ।
 अहस्य धनमिदमगृहे तद्विवाहाय एव पिनङ्गमङ्गलप्रतिसरः
 तमेवम् अशीचं—'सखे ! समापतितमेव अङ्गनाथाभिसरं (६)

(२८) समगंसि सङ्गतः समूहम् । शृगालिकेति—शृगालिकाया मुखेन
 मुखोच्चारितवाक्येनेत्यर्थः, निन्दताभिः विदारं गताभिः, शृगालिकया विद्वेष
 विद्वेषाभिरित्यर्थः, वार्त्ताभिः वार्त्ताभिः, अत्याय्यप्रवचनेरित्यर्थः, अनुरक्तया नहि
 जातानुरागया ।

(१००) तेषु एव दिवसेषु तारत्कारणमप्ये । सिंहवर्मेति—सिंहवर्मणा
 अवधूना निराकृता, दुहितः कन्याया अश्वालिकायाः, प्रार्थना याज्ञा यत् सः ।
 अभियुज्य अभिगृह्य, युद्धार्थमाक्रम्येत्यर्थः । अवादयत् अवदशब्धः ।

(१) अमर्षणः क्रोधनः । अरिः चण्डवर्मा । पारशामिकं परशामास्त्रद्वयी-
 चितं, परशार्थीवमित्यर्थः । विधिं व्यापारं, नगरकुलनादिकनिति भावः ।

(२) सालं प्राकारम् ।

(३) प्रत्यासन्नानपि सन्निकृतापि, समानतप्राधान्येनेत्यर्थः ।

(४) अभ्यधिकबलेन प्रवलेन । विहिषा मनुष्या चण्डवर्मणा । सम्पराये
 सङ्ग्रामे । भिन्नमर्मा विदारितहृदयः ।

(५) कौतुकं मङ्गलार्थहृदयमूढम् । अपावसाने निश्वासे ।

(६) तद्विवाहाय तथा तथा वा विवाहार्थम् । पिनङ्गः वृद्धः,
 मङ्गलप्रतिसरः माङ्गलिकवस्तुमर्थं येन तपोक्तः । "ना चमूढवने हस्तधूने प्रति-

राजमण्डलम् ; सुगूढमेव सन्भूय पौरहृद्वैः तत् उपावर्त्तय,
उपाहृतस्य कृतकृत्यः कृतशिरसमेव शत्रुं (७) द्रक्ष्यसि' इति ।
'तथा' च तेन अभ्युपगते गतायुषोऽमुष्य भवनम् उत्सवा-
कुलम् (८) उपसमाधौयमानपरिणयोपकरणम् (९) इतस्ततः
प्रवेशनिर्गमप्रवृत्तलोकसम्पातम् अलक्ष्यशस्त्रिकः सह प्रविश्य
मङ्गलपाठकैः अम्बालिकापाणिपल्लवम् अग्नी साक्षिणि आद्य-
र्वणेन विधिना (१०) अर्घ्यमाणम् आदित्समानस्य आयामिनं
बाहुदण्डम् आकृष्य कुरिकया उरसि (११) प्राहार्षम् । स्फुरतश्च
कतिपयान् अन्यानपि यमविषयम् (१२) अगमयम् । इत-

सरोऽस्त्रिषान्" इत्यनरः । तं घनमितम् । समापातते समुपस्थितम् ।
अङ्गनाद्यामिसरम् अङ्गराजसहायम् । ("अनुप्लवः सहायश्चायुषोऽमिसरः समाः"
इत्यनरः) ।

(७) सन्भूय मिलित्वा । पौरहृद्वैः स्थिरीः पुरवासिगणैः । उपावर्त्तय
प्रतिनिवर्त्तय, तत्कृत्यं रात्रौ च पूर्णकृतत्वात् न तस्य साहाय्यमपेक्षणीयमित्युक्त्वा
समीपे एव अवस्थापयेत्यर्थः । उपाहृतस्य प्रतिनिहृतस्य, प्रत्यागतस्येत्यर्थः । कृत-
शिरसं क्लिप्तमस्तकम् । शत्रुं अण्डवर्माशम् ।

(८) अभ्युपगते स्वीकृते । गतायुषः निःशेषजीवनकालस्य । समुष्य अण्ड-
वर्माशः । उत्सवाकुलम् आनन्दविह्वलम् ।

(९) उपेति ।—उपसमाधौयमानं समानीयमानं, परिषयस्य विवाहस्य,
उपहरणं द्रव्यसम्भारः यस्मिन् तथामृतम् ।

(१०) प्रवेशेति ।—प्रवेशाय अन्तरागमनाय, निर्गमस्य वहिरागमनाय च
प्रवृत्तानाम् उद्यतानां, लोचानां सन्धातः सम्पदः यत्र तादृशम् । अलक्ष्य-
शस्त्रिकः गुप्तशस्त्र इत्यर्थः । अग्नी साक्षिणि, सतीति श्रवः, अपि साक्षीकृत्य
इत्यर्थः । आद्यर्वणेन पुरीषसा । ("आद्यर्वणेनाऽऽर्ष-ब्राह्मणे च पुरीषसि"
इति मेदिनी) । विधिना ब्राह्मीकविधानेन ।

(११) अर्घ्यमाणं दीवमानम् । आदित्समानस्य आदातुमिच्छतः । आयामिनं
क्षीर्षम् । उरसि वक्षसि ।

(१२) स्फुरतः क्षीपेन प्रज्वलतः इत्यर्थः । यमविषयं समराज्यम् ।

विध्वस्तञ्च तद्गृहम् अनुविचरन् वेपमानमधुरगात्रीं विशाल-
लोचनाम् अभिनिशाम्य (१३) तदास्निग्धनसुखम् अनुबुभुषुः
ताम् आदाय गर्भगृहम् अविचम् । (१४) अस्मिन्नेव क्षणे
तवास्मिन् नवाम्बुवाहगर्भीरेण (१५) स्वरेण अनुगृहीतः” इति ।

श्रुत्वा च स्मित्वा च देवोऽपि राजवाहनः “कथमसि
कार्कश्येन कर्णोत्तम् अपि अतिक्रान्तः !!” इत्यभिधाय पुनः
अवेक्ष्य उपहारवर्माणम्—“आचक्ष्व, तव इदानीम् अवसरः”
(१६) इति अभाषत ।

इति त्रोटकचरितः कृतौ दशकुमारचरिते उत्तरपीठिकायाम्
अपहारवर्मचरितं नाम द्वितीयोच्छ्वासः ।

(१३) वेपमानेति ।—वेपमानं कल्पमानं, मधुरं रमणीयं, गावं यस्मात्तथा-
भूताम् । अभिनिशाम्य आबधित्वा, मदव्यापारमिति शेषः, सोऽस्निग्धेति प्रत्यभि-
ज्ञापनेन सान्त्वयित्वा इत्यर्थः । (“अन आलोचने” इति शौरादिकस्य उपम) ; यदा,
—अभिनिशाम्य दृष्ट्वा । [“अनो दर्शने” (ग०) इति दर्शनायं कश्चनधातोः
नित्वाभावात् न क्लृप्तः] ।

(१४) गर्भगृहं गृहाभ्यन्तरम् अन्तर्गृहं वा । अविचं प्रविष्टवानिति ।

(१५) नवाम्बुवाहगर्भीरेण नवीनमेघधनिवत् गर्भीरेण ।

(१६) कार्कश्येन मेघुर्व्येण । कर्णोत्तं तस्करशास्त्रप्रवर्धकपुरुषविशेषम् ।
अवसरः अपकासः, वक्तुमिति शेषः ।

इति दशकुमारचरितटीकायां द्वितीयोच्छ्वासः ।

अथ तृतीयोच्छ्वासः ।

उपहारवर्मचरितम् ।

सोऽपि सखितं प्रणम्य आरभत अभिधातुम्—“एषोऽपि
अहमस्मि पथ्यं गतो एकदा गतो विदेहेषु मिथिलाम् ; (१)
अप्रविश्यैव वहिः क्वचिन्नाठकायां विश्रमितुम् एव (२)
कथाऽपि वृद्धतापस्या दत्तपायः (३) क्षणम् अलिन्दभूमौ
अवास्थिवि । (४) तस्यास्तु महशंनात् एव किमपि आवह-
धारम् अशु प्रावर्त्तत । (५) ‘किमेतदस्व ! कथय कारणम् ?’
इति पृष्टा सकृणम् आचष्ट—‘जेवाटक ! (६) ननु
श्रूयते पतिः अस्याः मिथिलायाः प्रहारवर्मा नाम आसीत्,
तस्य खलु मगधराजो राजहंसः परं मित्रम् आसीत् । तयोश्च
बल्लभे बलसम्बलयोः इव वसुमतीप्रियंवदे (७) सख्यम्

(१) निषिद्धां विदेहराजधानीम् ; वर्त्तमान “विदुत” नगरीम् ।

(२) वहिः नगरात् वहिःप्रदेशे । नाठकायां सुद्रमठे । (“मठम्हानादि-
निस्यः” इत्यमरः) । एव्य सनागव्य ।

(३) दत्तपायः समर्पितपादोदकः ।

(४) अलिन्दभूमौ बहिर्द्वारप्रकोष्ठे । (“प्रघात्प्रघवालिन्दा बहिर्द्वार-
प्रकोष्ठके” इत्यमरः) । अवास्थिवि अवस्थितः ।

(५) क्षिणपि अनिर्बन्धनीयमित्यर्थः । आवहधारम् अविच्छिन्नप्रवाहम् ।
प्रावर्त्तत प्रासरत ।

(६) आचष्ट उवाच । जेवाटक ! आपुष्यन् ! (जेवाटकः स्वादायुष्यान्”
इत्यमरः) ।

(७) तयोः राजहंसप्रहारवर्मयोः । बल्लभे प्रियवर्ते, महिष्यौ इति शेषः ।
वक्षति ।—बल्लभ इन्द्रनाभितः अक्षुरभेदश्च, सम्बलश्च कामदेवनाभितश्च तौ

अप्रतिमम् अक्षताम् । (८) अथ प्रथमगर्भाभिनन्दिताश्च
प्रियसखीं वसुमतीं दिदृक्षुः प्रियंवदा सह भर्ता पुष्पपुरम् (९)
अगमत् ।

अस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य (१०) महत्
जन्यम् (११) अजनि । तत्र लेमतोऽपि दुर्लभ्यां गतिम् (१२)
अगमत् मगधराजः । मिथिलेन्द्रस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणितः
स्वविषयं प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य (१३) संहारवर्मणः सुतेः
विकटवर्मप्रभृतिभिः व्याप्तं (१४) राष्ट्रमाकर्ष्यं स्वस्रीयात्
(१५) सुहृदपतेः दण्डावयवम् आदिक्षुः अटवौपथम् अक्ष-

असुरी तयोरिव । “वलसन्वरयोः” इति पाठान्तरम् । वसुमतीप्रियंवदे तदाख्ये
महिष्याविलम्बः ।

(८) अप्रतिमं निरूपयन्, अत्यन्तानिन्द्यः । अक्षतां घृतवल्ग्वी ।

(९) प्रथमेति ।—प्रथमेन आदिभूतेन, गर्भेण गर्भधारणेन, अभिनन्दिताम्
अत्यर्थं वृष्टाम् । प्रियंवदा प्रहारवर्मस्त्री । भर्ता प्रहारवर्मणा सह । पुष्पपुरं
मगधनगरी, वर्तमान “पाटला” नगरीम् ।

(१०) मालवेन मालवाधिपेन मानसारेण । मगधराजस्य राजहंसस्य ।

(११) जन्मं युद्धम् । (“युद्धमाधोषमं जन्मम्” इत्यमरः) ।

(१२) तत्र युद्धे । लेमतोऽपि कृषदपि, सुवाचरेणोति भावः । दुर्लभ्यां
सारविहीनतया चावमानाश्वैः सुदूरापवाहनात् अन्येरलक्षितां, दुर्भ्रष्टानिन्द्यः ।
गतिमवस्थानम् ; मगधराजः पराजितः क्व गत इति न केनापि ज्ञायते इति
भावः । यथा—दुर्लभ्यां दुरनुमेवां, मगधराजः पराजितो भविष्यति इति न केनापि
तर्कितमिति भावः ।

(१३) मिथिलेन्द्रः प्रहारवर्मा, राजहंससहाय्याय सङ्ग्रामे अवतीर्थ इति
भावः । मालवेन्द्रस्य मानसारेण, प्रथमेन वेषया, सुहृदस्यप्राणितश्रवणेन
मूर्च्छितोऽपि पश्चात् चाश्रासनाक्यादिक्रमेणेति भावः, प्राणितः जीवितः । स्वविषयं
स्वदेशम् । ज्येष्ठस्य अक्षस्य भातुरित्यर्थः ।

(१४) व्याप्तम् अधिकृतम् ।

(१५) स्वस्रीयात् मगिनोपुत्रात् । (“स्वस्रीयो मगिनेवः” इत्यमरः) ।

(१६) दण्डावयवं सेनाङ्गं, अक्ष्यादिकानिन्द्यः । (“दण्डः कैन्धे दक्षे

गाह्यं लुब्धकलुप्तसर्वस्वः (१६) अभूत् । तस्मैतेन (१७) च
कनौयसा हस्तवर्तिना (१८) सह एकाकिनी वनचरशर-
वर्षभयपलायिता वनम् अगाह्विषि । (१९) तत्र च मे शार्दूल-
नखावलीढनिपतितायाः पाणिभ्रष्टः (२०) स बालकः
कष्यापि कपिलाश्वस्य (२१) क्रीडम् अभ्यलीयत । (२२)
तच्छ्वाकर्षिणश्च (२३) व्याघ्रस्य असून् इषुः इष्वसनयन्त्र-
मुक्तः (२४) क्षणादान्निक्षत् । (२५) भिल्लदारकैः (२६)
स बालोऽपाहारि । (२७) सा तु अहं मोहसुता (२८)

यमे" इति मेदिनी) । आदित्युः आदात्तं यङीतमित्यच् । षट्कोपठं वनमार्गम् ।
अवगाह्यं प्राविध्य । लुब्धकेति ।—लुब्धकेः व्याधेः, लुप्तं द्रव्यं, सर्वस्वं सर्वेषां वस्त्रं
तथाभूतः ।

(१७) तस्मैतेन तस्य प्रहारवर्षभयः पुत्रेण ।

(१८) कनौयसा कानिष्ठेन । हस्तवर्तिना हस्तस्थितेन ।

(१९) एकाकिनी अतहावा । वनचरति ।—वनचराणां व्याधानां, शर-
वर्षात् वाक्येः, भयंन पलायिता सती । वनम् अगाह्विषि प्रविष्टाऽभवत् ।

(२०) शार्दूलैति ।—शार्दूलस्य व्याघ्रस्य, मलेन मखराघातेन, अवलीढा
आक्रान्ता, विडा इत्यर्थः, अत एव निपतिता तथाभूतायाः । पाणिभ्रष्टः हस्तच्युतः ।

(२१) कपिलाश्वस्य सतगोशरीरस्य ।

(२२) क्रीडम् उदरनिक्षणम् । अभ्यलीयत प्राविश्यत् ।

(२३) तच्छ्वेति ।—तस्य श्वस्य चाकर्षिणः आकर्षकस्य ।

(२४) असून् प्राचान् । इषुः शरः । इष्वसनेति ।—इषवः शराः, अस्मिन्ने
श्विष्वक्ने अनेनेति इष्वसनं धनुः, तदेव यन्त्रं शिल्पकर्मविशेषः, तस्मात् तेन वा मुक्तः
निक्षिप्तः ।

(२५) क्षणित्वत् क्षणादघातात्, अकारित्वर्थः ।

(२६) भिल्लदारकैः क्षेच्छजातिविशेषबालकैः, व्याघ्रकुमारैरिति यावत् ।

(२७) अपाहारि अपहृतः ।

(२८) मोहसुता मोहेन मूर्च्छाया, सुता इव सुता निद्रिता, मूर्च्छाक्रान्ता
इत्यर्थः ।

केनापि वृष्णिपालेन (२८) उपनीय स्वं कुटीरम् आवेश्य (३०)
 कृपया अपक्रान्तरणा (३१) स्वस्थौभूय स्वभर्तुः (३२)
 अन्तिकम् उपतिष्ठासुः असहायतया यावत् व्याकुलीभवामि
 तावत् ममैव दुहिता सह यूना केनापि तमेव उद्देशम् (३३)
 आगमत् ।

सा च भृशं क्रोद । रुदितान्ते च सा सार्धवाते (३४)
 स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातभर्तृहस्तगमनम्, (३५)
 आत्मनश्च केनापि वनचरेण व्रणविरोपणं, (३६) स्वस्थायाम्
 पुनः तेन उपयन्तुं चिन्तितायाः निकृष्टजातिसंभवेऽप्यव्यात्
 प्रत्याख्यानपारुष्यं, तदक्षमेण च अमुना विविक्त विपिने
 स्वशिरःकत्तनोद्यमः, (३७) अनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन

(२८) वृष्णिपालेन मेघपालेन, ("मंदारखीरयोषोषांयुर्भवेत्प्रथम एवमे" इत्यमरः), गोपाध्यक्षेण वा, ("वृष्णियंदुषु गोपेषु" इति अजयः) ।

(३०) उपनीय नीत्वा । कुटीरं चुद्रुत्कृत्वा आवेश्य प्रवेश्य, तमेव अवलोक्येत्यर्थः ।

(३१) अपक्रान्तरणा शीघ्रधादिना अपनीतव्यः प्रनख्यतेत्यर्थः ।

(३२) स्वभर्तुः निजप्रभोः, प्रहारवर्मण इत्यर्थः ।

(३३) उपतिष्ठासुः जिननिषुः । यूना तरुणेन । उद्देशं स्थानम् ।

(३४) रुदितान्ते रोदनानन्तरम् । सार्धवाते सहभ्रंशे, सहचरवर्गात् विच्छेदे इत्यर्थः ।

(३५) स्वहस्तगतस्य निजहस्तस्थितस्य । राजपुत्रस्य प्रहारवर्मणः ज्येष्ठपुत्रस्य, चात्रोतया निजरक्षणाधीनस्येति भावः । किरातेति ।—किरातानां क्षेच्छजाति-
 विशंपाषां, भक्षां अश्वपतिः, तस्य हस्तगमनं हस्तप्राप्तिः, चधीनतेति धावत् ।

(३६) व्रणविरोपणम्, अस्त्राघातजनितक्षतचिकित्सनम् ।

(३७) तेन वनचरेण । उपयन्तुं परितेजुम् । चिन्तितायाः आध्यातायाः, अभिचिन्तितायाः इति भावः । निकृष्टेति ।—निकृष्टा अधमा, जातिः किरातजातिः, तस्याः संभवे साहचर्ये, यत् वेक्ष्यं निम्नवृत्ता, अक्षयवृत्ता इत्यर्थः, तस्मात् । प्रत्याख्यानपारुष्यं निरसनकार्कश्यं, तन्निराचरणाद्ये कटुपाक्षपथीय इत्यर्थः ।

तस्य दुरात्मनो (३८) हननम्, आत्मनश्च उपयमनम् (३९) इति अकथयत् । स तु पृष्टो मिथिलेन्द्रस्यैव कोऽपि सेवकः कारणविलम्बी तन्मार्गानुसारी (४०) जातः । सह तेन भर्तुः (४१) अन्तिकम् उपसृत्य पुत्रहत्तान्तेन श्रोत्रमस्य देव्याः प्रियंवदायाश्च अटहाव । (४२) स च राजा दिष्ट-दोषात् ज्येष्ठभ्राष्टपुत्रैः चिरं विगृह्य (४३) पुनः असहिष्णुतया अतिमात्रं चिरं प्रयुध्य बद्धः, देवौ च बन्धनं गमिता । (४४) दग्धा (४५) पुनः अहमस्मिन् अपि वार्द्धके हतजीवितम् अपारयन्ती हातुं प्रव्रज्यां (४६) किल अग्रहोषम् । दुहिता

तदक्षमेण तत ऋतुवाक्यं सीदुमसमर्थेनेत्यर्थः । अमुना वनचरैश्च । विविक्ते विजने । स्वस्य आत्मनः, तस्याः कन्यायाः इत्यर्थः, शिरःकर्णनीचमः शिरश्कन्दनोदयोगः ।

(३८) अनेन गूना, येन सह आगता इति भावः । “अनेन” इत्यत्र “तेन” इति पाठे—तेन मया सह आगतेनानेन इत्यर्थः । यदृच्छ्या स्त्रैरितया, स्वेच्छाक्रमेणेत्यर्थः, आगतेनेति शेषः, (“यदृच्छ्या स्त्रैरिता” इत्यभरः) यदा—सहसा इत्यर्थः । दुरात्मनः दुष्टस्य, वनचरस्येति शेषः ।

(३९) उपयमनं परिषयः, अनेन गूना सहस्येति शेषः ।

(४०) स तु मद्दुहितुः परिषयात् जानातेति यावत् । पृष्टः मया जिज्ञासितः । कारणविलम्बी कारणवशात् कृतप्रमयातिक्रमः । तन्मार्गानुसारी तस्य मिथिलेन्द्रस्य मार्गम् अनुसरतीति तथोक्तः ।

(४१) तेन मम जानावा । भर्तुः प्रभोः प्रहारवर्भणः ।

(४२) अस्य प्रहारवर्भणः । अटहाव दग्धम् अकुर्व, आवागिति शेषः, पुत्रापहरणस्यप्रियवृत्तान्तथावचनजनितशोकाग्निप्रज्वालनादिति भावः, इत्यपि साऽक्षययदिति पूर्वोक्तैर्नान्वयः ।

(४३) स राजा प्रहारवर्मा । दिष्टदोषात् भाग्यदोषात् । विगृह्य विरोध्य, क्लृप्तयित्वेत्यर्थः ।

(४४) देवौ प्रियंवदा । गमिता प्रापिता, विकटवर्मणा स्वसेव्येति शेषः ।

(४५) दग्धा भक्षीभूतमाग्या ।

(४६) हतजीवितं दुष्टप्राणम् । अपारयणी अग्रहोषणी । हातुं लक्ष्मम्,

तु मम हतजौविताकृष्टा विकटवर्ममहिषीं (४७) कल्पसुन्दरीं
 किल अशिश्रियत् । तौ चेत् राजपुत्री निरुपद्रवौ (४८) एव
 अवर्द्धिष्येताम्, इयता कालेन तव इमां वयोऽवस्थाम् अस्मत्स्य-
 ताम् । तयोश्च सतीर्न दायादा नरेन्द्रस्य प्रसन्नकारिणी भवेयुः'
 इति प्रवृद्धमन्युः (४९) अभिरुरोद ।

श्रुत्वा च तां तापसीगिरम् अहमपि प्रवृद्धवाष्पी निगूढ-
 मभ्यधां—(५०) 'यद्येवम् अस्व ! समाश्रसिद्धि । (५१)
 ननु (५२) अस्ति कश्चित् मुनिः त्वया तदवस्थया पुत्राभ्युपपाट-
 नार्थं (५३) याचितः, तेन स (५४) सन्धो वर्द्धितश्च । वार्त्ता

अत एव दग्धा सत्पापवत्त्वेन दग्धप्राया इति पूर्वोक्तान्वयः । प्रत्रय्यां सद्ग्रास-
 चर्मम् ।

(४७) हतजौविताकृष्टा हतजौवितेन दुर्बलकृष्टजौवनेन, आकृष्टा वशीभृता,
 दग्धप्रायेषु मनतावश्रवणिनी सतीत्यर्थः । विकटवर्मा प्रहारवर्मणी व्येहभाद्रपुत्रः,
 तस्य महिषीं कृताभिषेकां भाय्याम् ।

(४८) निरुपद्रवौ निर्वांधौ ।

(४९) तयोः राजपुत्रयोः । सतीः जीवतीः । दायादाः ज्ञातवः,
 विकटवर्मप्रभृतय इत्यर्थः । नरेन्द्रस्य राज्ञः प्रहारवर्मणः । प्रसन्नकारिणः
 सत्कारकारिणः, बलेन राज्यापहारिण इत्यर्थः । प्रवृद्धमन्युः प्रवर्द्धेण वर्द्धितः मन्युः
 शोको यस्यासाह्वयी, अतिशोकान्नेत्यर्थः । ("मन्युशोको तु शुक् स्त्रियाम्"
 इत्यमरः) ।

(५०) प्रवृद्धवाप्यः यद्येष्टमनु मुञ्चन्नित्यर्थः । निगूढं निश्चतम् । अभ्यधान्
 अवीचम् ।

(५१) समाश्रसिद्धि समाश्रस्ता भव ।

(५२) ननु सन्धोचनार्थमव्ययम् ।

(५३) तदवस्थया व्याघ्रनखप्रहारपतितवैत्यर्थः । पुत्रस्य भिन्नद्वारणैः अपद्रवतक,
 अभ्युपपादनार्थम् अनुकृत्याश्च यद्यथायम् इत्यर्थः ।

(५४) तेन मुनिना । स वाचः ।

इयम् अतिमहती, (५५) किमनया, सोऽहम् अस्मि । शक्यञ्च मया असौ विकटवर्मा यथाकथञ्चित् उपस्मिन् (५६) व्यापादयितुम् । अनुजाः पुनः अतिबहवः, तैः अपि घटन्ते पौर-जानपदाः । (५७) मान्तु न कश्चित् इहत्यः ईदृक्तया जनी जानाति । (५८) पितरौ अपि तावदित्यं मां न संविदाते, (५९) किमुत इतरे ? तत् एनम् अर्थम् उपायेन साधयिष्यामि' इति अगादिषम् । सा तु वृद्धा सकृदितं परिष्वज्य मुहुः शिरसि उपाग्राय प्रस्रुतस्तनी सगद्गदम् अगदत्—'वत्स ! चिरं जीव, भद्रं तव । प्रसन्नोऽद्य भगवान् विधिः । अद्यैव प्रहारवर्मणि अधि विदेहा जाताः, यतः प्रलम्बमानगौनबाहुः भवान् अपारम् एतत् (६०) शोकसागरम् अद्य उत्तारयितुं स्थितः । अहो ! महद्भागधेयं देव्याः प्रियवदायाः' इति हर्षनिर्भरा स्नानभोजनादिना माम् उपाचरत् । (६१) अशिश्रियञ्च अस्मिन्

(५५) वार्ता वृत्तान्तः । अतिमहती अतिविस्तृता इत्यर्थः ।

(५६) यथाकथञ्चित् येन केनापि प्रकारेण । उपस्मिन् सन्निधिमित्ये ।

(५७) अनुजाः कनयोः, विकटवर्मण इति शेषः । पुनरिति—मया विकटवर्मणो व्यापादनेऽपि तक्षीयानामनुजानां बहुत्वात् तैः सह पुनः पौरजानपदाः पुरवासिनः जनपदवासिनश्च, घटन्ते सङ्घच्छन्ते । (भविष्यत्कामोप्ये लट्) ।

(५८) इहत्यः चतस्रः, एतन्नगरवासीत्यर्थः । ईदृक्तया रात्रिपुत्रतया । न जानाति भवत्कथितवृत्तान्तानभिज्ञत्वात्तेषाम् इति भावः ।

(५९) संविदाते जाभीतः । (भवेत्तेरिह सकर्मकतया चात्कनेपदसहाय्ये) ।

(६०) प्रहारवर्मणि अधि प्रहारवर्मणः अश्वीना इत्यर्थः । ["यथादधिकं यत्नं चेन्नरवचनं तत्र सप्तमी" (२.३.१८ पा०) इति सूत्रेण सप्तमी] । विदेहाः विदेह-वासिनः । प्रलम्बमानो सुदीर्घो, आ-जानुविक्रतो इति यावत्, पीनो मांसजो, बाहू भुजौ यत्नः सः महाभुज इत्यर्थः । "एतत्" इत्यत्र "वत्" इति पाठान्तरं दृश्यते ।

(स्निहाद्येकसम्यग्निदं, "स्निदानुक्त्याद्यन्तोष-विक्रयामन्त्रे वत्" इत्यन्तरः) ।

(६१) भागधेयं भाग्यम् । हर्षनिर्भरा हर्षपूर्णा । उपाचरत् अर्पयत् ।

मठैकदेशे निर्गम्य कटशय्याम् । (६२) अचिन्तयञ्च—'विना
उपधिना (६३) अयमर्थो न साध्यः, स्त्रियञ्च उपधीनाम्
उद्भवचेत्सम् । (६४) अतोऽन्तःपुरवृत्तान्तम् अस्या अवगम्य
तद्द्वारेण किञ्चिज्जालम् (६५) आचरेयम्' इति चिन्तापन्न
एव मयि महार्णवोन्मग्नमार्त्तण्डितुरङ्गमनिःश्वासरयावधूतेव
व्यावर्त्तत त्रियामा, (६६) समुद्रगर्भवासजडौकृत इव मन्द-
प्रतापो दिवसकरः (६७) प्रादुरासीत् ।

उत्थाय अवसायितदिनमुखनियमविधिः (६८) तां मे
मातरम् (६९) अवादिषम्—'अम्ब ! जाल्मस्य (७०) विकट-

(६२) कटशय्यां किलिञ्जशयनं, तनुतया विदारितवंशखण्डादिकृतशयनीय-
विशेषं, "चाटाइ" इति भाषा । ("कटकिलिञ्जकौ") इत्यमरः ।

(६३) उपधिना कपटेन ।

(६४) उद्भवचेत्सम् उपपत्तिज्ज्ञानम् ।

(६५) अस्याः तापस्याः, तापस्यप्रमुखादित्यर्थः । तद्द्वारेण इत्यात्मज्ञानद्वारा ।
जालं कपटम् । ("जालं समुद्रं आनाये गवाचे कपटोऽपि च" इति वैजयन्ती) ।

(६६) महार्णवेति ।—महार्णवात् महासमुद्रात्, अन्यत्रः उत्थितः, यः
मार्त्तण्डः सूर्यः, तस्य तुरङ्गनाचाम् अश्वानां, समानानिति यावत्, तस्य सप्तसप्तिला-
दिति भावः ; निःश्वासरयेच निःश्वासपवनवेगेन, अवधूतेव कल्पितेव । व्यावर्त्तत
प्रातिष्ठत, अवासरदित्यर्थः । त्रियामा रात्रिः ।

(६७) समुद्रेति ।—समुद्रस्य गर्भे बभूवन्तरे, वासेन अवस्थानेन, जडौकृत
इव भीतकौकृत इव । ("तुषारः भीतकौ जडः" इति वैजयन्ती) । मन्दप्रतापः
ह्रीनप्रभ इत्यर्थः । दिवसकरः सूर्यः ।

(६८) अवसायितेति ।—अवसायितः समापितः, दिनमुखस्य प्रातःकालस्य,
नियमविधिः कर्त्तव्यावृष्टाभं, शौचादिकमित्यर्थः, येन सः तदाभूतः, अनुष्ठित-
प्रातःकालः ।

(६९) मातरम् उपमातरं, धात्रीमित्यर्थः ।

(७०) जालस्य मुखंज ।

वर्मणः कश्चिदन्तःपुरवृत्तान्तम् अभिजानासि ?' इति अनव-
सितवचन (७१) एव मयि काचित् अङ्गना प्रत्यदृश्यत ।
ताञ्च अवेक्ष्य सा मे धात्रौ हर्षान्मुकुण्ठितकण्ठम् (७२) आचष्ट
—'पुत्रि पुष्करिके ! पश्य भर्तृदारकम्, (७३) अयमसौ
अङ्गपया मया वने परित्यक्तः, पुनरपि एवम् (७४) आगतः'
इति । सा तु हर्षनिर्भरनिपीडिता (७५) चिरं प्रकथ्य बहु
बिलप्य शान्ता पुनः स्वमात्रा राजान्तःपुरवृत्तान्ताख्यानं
न्ययुज्यत । उक्तञ्च तथा—'कुमार ! कामरूपेश्वरस्य कलिन्द-
वर्मनान्नः कन्या कल्पसुन्दरौ नाम कलासु (७६) रूपे च
अप्सरसोऽपि अतिक्रान्ता पतिमपि अभिभूय (७७) वर्त्तते ।
तदेकवल्गवः (७८) स तु बह्ववरोधोऽपि (७९) विकटवर्मा'
इति । ताम् अवोचम्—'उपसर्पिणां मन्त्रयुक्तैः (८०)

(७१) अनवसितवचने असमाप्तवचसि, नृपतीत्यर्थः ।

(७२) हर्षेति ।—हर्षान्मुभिः आनन्दवाप्यैः, कुण्ठितः सकुचितः, निहङ्गः
वल्गवैः, कण्ठो यत्र तद्वशा तथा ।

(७३) भर्तृदारकं राजपुत्रम् ।

(७४) अङ्गपया निर्दलया । एवम् अनेन वेश्मिनेत्यर्थः ।

(७५) हर्षेति ।—हर्षस्य आनन्दस्य, निभरेष आतिशयेन, निपीडिता
आक्रान्ता ।

(७६) कलासु अतुःषट्प्रकारासु विद्यासु ।

(७७) अभिभूय पराजित्य, बभौजित्वत्यर्थः, आधिपत्येनेति भावः ; एषा
तदनुवचनार्थं बहुवचनः क्लियते इति तात्पर्यम् ।

(७८) तदेकवल्गवः सा एव एका अद्वितीया, बह्वभा प्रिया यस्य तन्नीलः ।

(७९) बह्ववरोधः बहुदारः । ("अवरोधसिरोधाने राजदारैषु तद्गृहे" इति
मैत्रिणी) ।

(८०) उपसर्पिण्येषां । एषा कल्पसुन्दरीम् । मन्त्रयुक्तैः मन्त्रियैः ।

गन्धमाख्यैः, उपजनय च असमानदोषनिन्दादिना (८१) स्वभर्त्तरि द्वेषम् । अनुरूपभर्तृगामिनीनाञ्च वासवदत्तादीनां वर्णनेन ग्राह्य अनुग्रयम्, (८२) अवरोधान्तरेषु च अमुष्य विक्षसितानि (८३) सुगूढानि अपि प्रयत्नेन अन्विष्य प्रकाशयन्ती मानमस्या वर्द्धय' इति । पुनरिटम् अस्वाम् अवोचम् — 'इत्यमेव त्वयाऽपि अनन्यव्यापारया (८४) नृपाङ्गना असौ उपस्थातव्या । (८५) प्रत्यहञ्च यद्यत्तत्र वृत्तजातं, तदस्मि त्वया एव अवबोध्य', (८६) मदुक्त्या पुनः इयमुदकेस्वादुनोऽस्मत्कर्मणः प्रसाधनाय (८७) छायेव अनपायिनी (८८) कल्पसुन्दरीम् अनुवर्त्तताम्' इति । ते च तदर्थं तथैव अन्व-
तिष्ठताम् ।

केषुचिद्दिनेषु गतेषु आचष्ट मां मटम्बा—'वक्ष्म ! माधवीव

(८१) उपजनय उत्पादय । असमानेति ।—असमानोऽनुख्यः, पति-
पत्नीरनुग्रहरूपता एवेत्यर्थः, दोषः दूषणम्, अनिष्टोत्पादक इत्यर्थः, तेन या निन्दा
तदादिना, स्त्रीपुंभो सुसदृशवैभोःकृष्टौ, विवन्तौ तु दोष एव इत्येवं स्वामिनः
स्वायोग्यत्वानवन्धननिन्दादिना ।

(८२) अनुरूपभर्तृगामिनीनां स्वसदृशपत्न्युपायिनीनाम् । ग्राह्य जनय
इत्यर्थः । अनुग्रयम् अनुतापम् ।

(८३) अवरोधान्तरेषु अपरालःपुरिक्षाविशेषेषु । अमुष्य विक्षटवर्णनैः ।
विक्षसितानि चेष्टितानि ।

(८४) अनन्यव्यापारया अनन्यकार्यया, चक्षत् कार्यं परिहरन्त्येवर्थः ।

(८५) उपस्थातव्या अनुरक्षणीया ।

(८६) वृत्तजातं वृत्तान्तसमूहः । अवबोध्यः विज्ञाप्यः, अङ्गमिति शेषः ।

(८७) इयं त्वद्गुह्यता । उदकेति ।—उदकं उत्तरं फलम्, ("उदकं
फलमुत्तरम्" इत्यमरः) स्वादु मधुरं वक्षः, तादृशञ्च, उत्तरव्यावृत्तयेति वाच्यम् ।
प्रसाधनाय निष्पादनाय ।

(८८) अनपायिनी अविनाशिनी, सततमनुगच्छन्तीत्यर्थः ।

(८९) माधवी दासकीकृताविशेषः, ("दासकी माधवीकृता" इत्यमरः) ।

पिबुमन्दाश्लेषिणी यथा असौ (८८) शोच्यमात्मानं मन्येत, तद्योपपाद्य (८०) स्थापिता, किं भूयः क्षान्त्यम् ?' इति । पुनः अहमभिलिख्य आत्मनः प्रतिज्ञातम् 'इयममुष्यै नेया ; नौताश्चैनां निर्वर्ण्य (८१) सा नियतमेवं वक्ष्यति—'ननु अस्ति कश्चित् ईदृशाकारः पुमान् ?' इति । प्रतिब्रूह्येनां 'यदि आसतः किम् ?' इति । तस्य यदुत्तरं सा दास्यति, तत् अहमस्मि प्रतिबोधनीयः' (८२) इति । सा 'तथा' इति राज-कुलम् उपसङ्गम्य (८३) प्रतिनिवृत्ता माम् एकान्ते न्यवेदयत् —'वत्स ! दर्शितोऽसौ चित्रपटः तस्यै मत्तकाशिन्यै, (८४) चित्रोद्यमाणा च असौ 'भुवनमिदं सनाथोक्तं येन, (८५) देवेऽपि कुसुमधन्वनि नदृशौ वपुःश्रीः सन्नधत्ते, चित्रमेतत् चित्रतमम् !!' (८६) न च तम् अवैमि य ईदृशम् इदम् इहृत्यो निर्मिमीते । (८७) केन इदम् आलिखितम् ?' इत्यादृतवतो

पिबुं कुशं, मन्दयति सद्ग्रात वा, (अच्) पिबुमन्दः । गन्धश्चः, तम् आश्लिष्यति आश्लिष्यतीति तद्योक्ता, निव्यतदमाश्लिष्य उच्यते इत्यर्थः । असौ कल्पमुन्दरी ।

(८०) उपपाद्य विधाव ।

(८१) एतां प्रतिज्ञातम् । निर्वर्ण्यं दृष्टा । ("निर्वर्णनमु निध्यानं दर्श-नाश्लोकनेषचन" इत्यमरः) ।

(८२) प्रतिबोधनीयः विश्वापनीयः ।

(८३) तथा तदेव करोमि । इति, उक्ता इति शेषः । उपसङ्गम्य उपगतम् ।

(८४) मत्तकाशिन्यै प्रशस्तानितन्वाये, उत्तमाङ्गनाये इत्यर्थः ।

(८५) चित्रोद्यमाणा आचर्यन्त्यात्मनाम् । सनाथोक्तं नाचवत् कृतं, भूषित-मित्यर्थः । येन, चित्ररत्नेनात्मेन इति शेषः, "चित्रमेतत् चित्रतमम्" इत्युत्तरवाक्ये-नात्यर्थः ; अत्र "तत्" इति पदम् ऊहनीयम् ; तदेतत् चित्रमिति चित्रतममित्यर्थः ।

(८६) कुसुमधन्वनि कामि । सन्नधत्ते वर्तते । चित्रम् आश्लिष्यन् । चित्रतमम् चत्वाश्रय्यम् ।

(८७) तं चित्रकरम् । अवैमि जानामि । यः चित्रकरः । इहृत्यः एतदेववाक्ये-त्यर्थः । निर्मिमीते चित्रयति ।

व्याहृतवतौ (६८) च । मया च स्मेरया उदोरितं (६९) —‘देवि ! सदृशम् प्राप्तापयसि, भगवान् मकरकेतुरपि एवं सुन्दर इति न शक्यमेवं सम्भावयितुम् । अथ च विस्तीर्ण्यम् अर्णवनेमिः, (१००) क्वचित् ईदृशमपि रूपं देवशक्त्या सम्भवेत् । अथ तु यदि एवंपो रूपानुरूपशिल्पशीलविद्या-ज्ञानकौशलो युवा महाकुलीनश्च (१) कश्चित् सर्वाङ्घ्रितः स्यात्, स किं लप्स्यते ?’ (२) इति । तयोक्तम्—‘अस्व ! किं ब्रवीमि, शरीरं हृदयं जीवितमिति, सर्वमिदम् अल्पम् अनर्हम् । (३) ततो न किञ्चित् लप्स्यते ? न चेत् अयं विप्रलम्भः स्यात्, तस्य अमुष्य दर्शनानुभवेन यथेदं चक्षुश्चरितार्थं (४) भवेत् तथाऽनुग्रहः कार्यः’ इति । भूयोऽपि मया दृढतरोक्तम् उपपन्नम्—‘अस्मि कोऽपि राजसूनुर्निगूढं (५) चरन् ।

(६८) व्याहृतवतौ कायतवतौ ।

(६९) स्मेरया ईषण इत्यस्या इत्यर्थः । उदोरितमुक्तम् ।

(१००) अर्णवनेमिः पूर्णवो ।

(१) अथ प्रश्नः । (“मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रत्यकार्क्षोप्यथो अथ” इत्यमरः) । रूपेति ।—रूपस्य सौन्दर्यस्य, अनुरूपं सदृशं, शिल्पं कारवं, शीलं स्वभावः, विद्या-अनुदर्शविधाः अटादशविधा वा, ज्ञान बुद्धिः, कौशलं नेपुण्यञ्च यच्च तथाभूतः । महाकुलीनः सद्यो जातः ।

(२) लप्स्यते ? प्राप्स्यति ? ।

(३) शरीरमिति ।—स शरीरं हृदयं जीवितञ्च, लप्स्यते इत्यनुग्रहः । अनर्हम् अयोग्यं, तस्येति शेषः ।

(४) विप्रलम्भः वचनं, स्वप्नेत्यर्थः । दर्शनानुभवेन दर्शनेन मथनेन, यः अनुभवः उपलब्धः, प्राप्तिरित्यर्थः (“उपलब्धस्त्वनुभवः” इत्यमरः) तेन, चाक्षुषपरिचयेन इत्यर्थः । चरितार्थं कृतार्थम् ।

(५) दृढतरोक्तम् एतदुक्तः सत्या न वा इति निश्चयेन ज्ञानुमित्यर्थः । उपपन्नञ्च वचनमुपक्रान्तम्, उक्तम् इत्यर्थः, (उपपन्नाद्योऽथ वास्तुत्वम् ” इत्यमरः) । निगूढं गुप्तम् ।

अमुष्य वसन्तोत्सवे सह सखीभिः नगरोपवनविहारिणी
रतिरिव विग्रहिणी यदृच्छया दर्शनपथं गताऽसि, गतञ्च असौ
कामशरैकलक्ष्यतां माम् अन्ववर्त्तिष्ट । (६) मया च वामन्यो-
ऽन्यानुरूपैः अन्यदुर्लभैः आकारादिभिः गुणातिशयैश्च प्रेय्य-
माणया तद्वर्त्तितैः एव कुसुमशेखरस्रगनुलेपनादिभिः चिर-
मुपासिता (७) असि । सादृश्यञ्च स्वमनेन स्वयमेव अभिलिख्य
त्वत्समाधिगाढत्वदर्शनाय (८) प्रेषितम् । एष चेत् अर्थो
निश्चितस्तस्य अमुष्य अतिमानुषप्राणसस्त्वप्रज्ञापकर्षस्य न
किञ्चित् दुष्करं नाम । (९) तमद्य एव दर्शयेयं, सङ्केतो
देयः' (१०) इति ।

तथा तु किञ्चिदिव ध्यात्वा (११) पुनः अभिहितम्—

(६) अमुष्य राजसूतोः । विग्रहिणी मूर्त्तिमती । यदृच्छया सहसा इत्यर्थः ।
कामेति ।—कामशरस्य महनवाणस्य, एकः मुखः, लक्ष्यः वेधः, तस्य भावः तां,
कामाधीनतामित्यर्थः । अन्ववर्त्तिष्ट अनुचरति च ।

(७) सा युवयोः । अन्योऽन्यानुरूपैः परस्परसुसदृशैः । तद्वर्त्तितैः राजपुत्र-
निर्मितैः । कुसुमेति ।—कुसुमानि, शेखरस्रजः शिरीषार्थमाख्यानि, अनुलेपनानि
घृष्टचन्दनादीनि च, तदादिभिः तत्प्रभृतिभिः । उपसिता चाराधिता ।

(८) सादृश्यं प्रतिष्ठातमित्यर्थः । स्वं स्वकीयम् । अनेन तद्वर्त्तितम् । त्वत्समाधीति ।
—तव समाधेः समवेनस्य, भर्तुरधीग्यत्वनिश्चयकरत्वरूपस्य मनोऽपारस्येत्यर्थः,
("स्युः समवेनमोवाक-निवसाय समाधयः" इत्यमरः) गाढत्वं दृढत्वं, तस्य
दर्शनाय परोक्षमाय ।

(९) एव अर्थः तद्दर्शनानुभवेन असुखीस्वरितायैतासन्त्याटनरूपविवश इत्यर्थः ।
निश्चितः नियतः । तस्य अमुष्य धूनः । अतिमानुषेति ।—अतिमानुषः अलौकिक
बलधरः । प्राणानां सत्त्वस्य बलस्य, प्रज्ञायाश्च बुद्धेयः प्रकर्षः अलक्ष्यः यस्य तथाभूतस्य ।
न किञ्चित् दुष्करं नाम तेन कर्तुं न प्रकृतं न किमपीति सम्भावनामित्यर्थः ।

(१०) सङ्केतः अभिहरत्वात्ताननिर्देश इत्यर्थः । देयः कर्तव्य इत्यर्थः ।

(११) ध्यात्वा चिन्तयित्वा ।

‘अम्ब ! तत्र न एतद्विदानीं गोप्यतमम्, अतः कथयामि ; मम तातस्व राज्ञा प्रहारवर्मणा सह महती प्रीतिः आसीत् । मातुश्च मे मानवत्याः प्रियवयस्या देवौ प्रियंवदा आसीत् । ताभ्यां पुनः अजातापत्याभ्यामेव कृतः समयः (१२) अभूत्, ‘आवयोः पुत्रवत्याः पुत्राय दुहितृमत्या दुहिता देया’ इति । तातस्तु मां जातां प्रनष्टापत्या प्रियंवदेति प्रार्थयमानाय विकटवर्मणे देवात् (१३) दत्तवान् । अयञ्च निष्ठुरः, पिष्टद्रीही, नात्युपपन्नसंस्थानः, कामोपचारेषु अलब्धवैचक्षण्यः, कलासु काव्यनाटकादिषु मन्दाभिनिवेशः, शीर्थीन्मादी, दुर्बिकल्पनः, अनृतवादी, अख्यानवर्षी (१४) च, नातिरोचते मञ्जमेष भर्ता । विशेषतश्च एषु वासरेषु, यत् अयमुद्याने मदन्तरङ्गभूतां पुष्करिकामपि

(१२) ताभ्यां मानवतीप्रियंवदाभ्याम् । अजातापत्याभ्याम् अजाते अपत्ने यथोः ताभ्याम् अनुत्पन्नतनयाभ्याम्, अपत्योत्पत्तेः प्राप्तेवेत्यर्थः । समयः प्रपद्यः, (“समयः प्रपद्याचार-सिद्धान्तेषु तथा विधिः । क्रियाकारे च निर्देशे सङ्घटे कालमावयोः ॥” इति मेदिनी) ।

(१३) प्रनष्टापत्या मृतपुत्रा अपन्नतपुत्रा वा । [“मन्त्रः कालक” (भाषा ३६ पा०) इति शाकल्यतत्त्वशास्त्रे भावः] । देवात् विश्वव्रतात्, जन दौर्भाग्यादित्यर्थः ।

(१४) पिष्टद्रीही पितुः पिष्टव्यानीयस्य प्रहारवर्मणः इत्यर्थः, अष्टपुत्रत्वादि पुत्रत्वेन पिष्टव्यस्य पिष्टतुल्यत्वमिति भावः ; द्रीही अनिष्टाचरश्चोक्षः । नात्युपपन्नसंस्थानः नात्युपपन्नं नातिपुत्रम्, अरमचोक्षमिति यावत्, संस्थानम् अक्षयवशो जर्गं यस्य सः, नातिसुखस्यसम्पन्न इत्यर्थः । कामोपचारेषु मदमन्यापारेषु । अलब्धवैचक्षण्यः अज्ञपुत्रः । कलासु अतुःपटिविषयिवासात् । काव्येति ।—काव्येषु नव्यरूपेषु, नाटकेषु इत्यन्वयेषु, चादिशब्दात् काव्याधिकेतिहासादिकेषु च । मन्दाभिनिवेशः नातिनिविष्टः, अमभिन्नः इत्यर्थः । शीर्थीन्मादी शीर्थेण वक्षस्ये-त्यर्थः, अन्मादी समुद्रत इत्यर्थः । दुर्बिकल्पनः दुष्टवादी विकल्पनः आत्मशाघा-निरतचेति तादृशः इवा आत्मशाघाकारो । अनृतवादी निष्वादादी । अख्यानवर्षी अपाकहाणशोक्षः ।

(१५) विशेषतश्च एषु वासरेषु उच्यन्ति किञ्चिन्निदिनानि चारभ्य विशेषेण च

उपात्तवर्तिनीम् अनादृत्य (१५) मयि आवहसापन्नमत्सराम्
अनात्मज्ञाम् आत्मनाटकौयां (१६) रमयन्तिकां नाम अपत्य-
निर्विशेषम् अस्मत्संवर्द्धितायाः चम्पकलतायाः स्वयमवचिताभिः
सुमनोभिः अलमकार्षीत् । (१७) मदुपभुक्तमुक्ते चित्रकूट-
गर्भवेदिकागते रत्नतल्पे (१८) तथा सह व्यहार्षीत् । (१९)
अयोग्यश्च (२०) पुमान् अवज्ञातुश्च (२१) प्रवृत्तः, तत्
किमिति अपेक्ष्यते ? (२२) परलाकभयश्च ऐहिकेन दुःखेन

ने विरागाद्यदः अभूत् इत्यर्थः । यत् यज्जात् । अयं मया । मदन्तरङ्गभृता
अनात्मोपभूताम् । उपात्तवर्तिनीं समीपस्थिताम् । अनादृत्य अवज्ञाय ।

(१६) आवहति ।—आवहः दृढसञ्जातः, सापत्न्येन प्रभुभावेन, मत्सरो
विशेषः, सपत्न्यां समानपतिव्याया मयः सापत्न्यं, तादृशः यः मत्सरः सापत्न्यमत्सरः
इति वा यस्याः तान् । अनात्मज्ञाम् आत्मज्ञानविहीनाम्, अहं का ? कीदृशी मे
मर्यादा इत्यादिज्ञानविहीनाम् इत्यर्थः । आत्मनाटकौयाम् आत्मनः नर्तकीम् ।

(१७) अपत्यानिर्विशेषं पुत्रनिर्विशेषं, सन्तानवदित्यर्थः । अस्मत्संवर्द्धिताया
अस्माभिर्धृष्टं प्रापितायाः, आलस्यप्रवृत्त्यादिनेति भावः । अवचिताभिः सङ्घी-
ताभिः, उत्तोलिताभिरित्यर्थः । सुमनोभिः क्रुसुमैः । ("सुमनाः पुष्पमालत्योः
स्त्रियां ना शीरदेवयोः" इति मेदिनी) । अलमकार्षीत् अलङ्कृतवान्, सज्जया-
भावेत्यर्थः ।

(१८) मदुपभुक्तमुक्ते मया चादौ उपभुक्तं विद्वत्, पश्चात् मुक्तं कर्त्तं तस्मिन् ।
चित्रकूटेति ।—चित्रं नानावर्णे, कूटं शिखरं यस्य तद्योक्तः कीदृपर्वतशिखरे,
("कूटोऽस्त्री शिखरं शङ्कम्" इत्यमरः) तस्य गर्भे अभ्यन्तरे, या वेदिना परिकृता
भूमिः, ("वेदिः परिकृता भूमिः" इत्यमरः) तद्गते तत्र स्त्रिये, स्त्रियेति इत्यर्थः,
रत्नतल्पे रत्नसङ्घातपथ्येति इत्यर्थः ।

(१९) व्यहार्षीत् विजहार, विहारं कृतवान् इत्यर्थः ।

(२०) अयोग्यः अननुकूपः ।

(२१) अवज्ञातुम् अवमनतुम् ।

(२२) तत् तज्जात् । किमिति कथम् । अपेक्ष्यते ? आकाङ्क्षते ?
नेत्रापेक्ष्यते, नर्धति श्रेयः, नैव तन्मुख्यपेक्षित्योतिहासोति भावः ।

अन्तरितम्, (२२) अविषह्यं हि योषिताम् अनङ्गशरनिषङ्गी-
भूतचेतसाम् अनिष्टजनचिरसंवासयन्त्रणादुःखम् । (२४)
अतोऽमुना पुरुषेण माम् अद्य श्वी वा उद्यानमाधवौगृहे
समागमय । (२५) तद्दार्ताश्रवणमात्रेण एव हि मम अति-
मात्रं मनोऽनुरक्तम् । अस्ति च अयमर्थराशिः, अनेन
अमुष्य पटे प्रतिष्ठाप्य (२६) तमेव अत्यन्तम् उपचर्य (२७)
जोविष्यामि' इति । मया अपि तदभ्युपेत्य प्रत्यागतम्,
अतःपरं भर्तृदारकः प्रमाणम्' (२८) इति ।

ततः तस्मा एव सकाशात् अन्तःपुरसन्निवेशम्, अन्त-
र्वेशिकपुरुषस्थानानि, प्रमोदवनप्रदेशानपि विभागेन अवगम्य

(२२) अन्तरितं तिरोहितम् ।

(२४) अविषह्यं अट्टमशक्त्वं । अनङ्गेति ।—अनङ्गस्य आनङ्ग, शराणां
वाद्यानां, निषङ्गीभूतं तथोभूतम्, आधारातां प्राप्तमित्यर्थः, चेतः चित्तं यासां
तथोक्तानां, मदगम्यरविद्वेषितानामित्यर्थः । अनिष्टेति ।—अनिष्टजनः अप्रियजनः,
अननीनीतजनः इत्यर्थः, तेन विरसंवासः दीर्घकालसङ्घवासः, तेन वा वक्तव्या नीत्र-
वेदना, सेव तथा वा दुःखम् ।

(२५) समागमय संशोजय ।

(२६) अनेन अर्थराशिना । अमुष्य विचटवर्षम् । पटे खाने, विंदावने
इति यावत् । ["अमुं खे पटे" इति पाठे—अमुं राजसुनुम् । खे लक्ष्मीये ।
यदे खाने, निजराज्ये इत्यर्थः] । प्रतिष्ठाप्य निवेश्य ।

(२७) तमेव राजपुत्रमेव । उपचर्यं सेवित्वा ।

(२८) मया उक्ततापत्त्या । अभ्युपेत्य तथा करोतीति प्रतिश्रुत्येत्यर्थः । भर्तृ-
दारकः राजसुतः, उपहारवनी इति यावत् । प्रमाणं प्रमाणा, कर्तव्यावधारकः
इत्यर्थः ।

(२९) तस्माः सदुपमायुः । अन्तःपुरसन्निवेशम् अन्तःपुरस्य संज्ञितिम् । अन्त-
र्वेशिकेति ।—अन्तर्वेशिकपुरुषाः अन्तःपुराधिकृताः इत्यवगन्तः, ("अन्तःपुरे लक्षितः
काङ्क्षवैशिकी जनः" इत्यमरः) तेषां खानानि अवस्थितिप्रदेशान् । प्रमोदेति ।—
अमोदवर्षं लीङ्गीयानं, तस्य प्रदेशान् खानानि । विभागेन अर्था हिनि एतत्

अस्तगिरिशिखरपातक्षुभितशोणित इव शोषीभवति भानु-
विम्बे, पश्चिमाब्धुधिपथःपातनिर्वापितपतङ्गाङ्गारधूमसम्भार इव
भरितनभसि तमसि विजृम्भिते, परदारपरामर्शीन्मुखस्य मम
आचार्य्यकमिव कर्तुमुत्थिते गुरुपरिग्रहग्रहणस्त्राघ्रिनि ग्रहाग्रे-
सरे क्षपाकरे, कल्पसुन्दरौवदनपुण्डरीकेण इव महर्गनाति-
रागप्रथमोपनतेन स्त्रयमानेन (२८) चन्द्रमण्डलेन सन्धुच्छ-
माणतेजसि त्रिभुवनविजिगीषोद्यते देवे पुष्पधन्वनि, (३०)

अमुष्यां दिशि एतदिति भागकर्मण्येत्यर्थः । अवगम्य विदित्वा । अस्ति ।—अस्त-
गिरेः अस्ताअस्तक, शिखरे शङ्के, यः पातः पतनं, तेन क्षुभितम् अङ्गात् शोष्कणितं,
निःसृतमित्यर्थः, शोणितं रक्तं यस्य तथाभूते इव । शोषीभवति सन्ध्यारागेण रक्तीभवति
सतीत्यर्थः । भानुविम्बं सूर्यमण्डलं । पश्चिमेति ।—पश्चिमाब्धेः पश्चिमसमुद्रस्य,
पश्चि जले, पातेन पतनेन, निर्वापितः निर्वापं गतः, जटप्रभ इत्यर्थः, यः पतङ्गः
सूर्यः, (“पतङ्गो पश्चिन्पूर्वी च” इत्यमरः) स एवाङ्गारः अस्मात्, दग्धकालावधवः
इत्यर्थः, तस्य धूमसम्भारे इव धूमराजाविव । (भृञ् इति) भरितं व्याप्तं, नभः
आकाशं येन तादृशं । तमसि अन्धकारे । विजृम्भिते प्रसृते । परदारिति ।—परद-
ाराः पत्नी, तेषां परामर्शं स्वर्गं, अभिनयनरूपे इत्यर्थः, उन्मुखस्य उद्यतस्य ।
आचार्य्यकम् आचार्य्यकर्म, उपदेष्टृचार्यमित्यर्थः तदिव, स्वयमपि परदारपरामर्श-
त्वान् नामपि तद्योपदेष्टृनिवेति भावः । गुर्विति ।—गुरोः अष्टापकस्थेत्यर्थः, इत्यर्थे-
रिति यावत्, यः परिग्रहः पत्नी, तारा इत्यर्थः, (“परिग्रहः कलत्रं च” इति शाश्वतः)
तस्य ग्रहणेन आशुतोषरणेन, हरणेनेत्यर्थः, श्लाघते उल्लसतीति तादृशं, कामवशंवदतया
गुरुपत्नीगामिनीत्यर्थः । यथाग्रेसरे ग्रहाणां अक्षरोत्तराणां मङ्गलादीनां, अग्रेसरे
अपवर्तनि, श्रेष्ठे इत्यर्थः । क्षपाकरे निशापती चन्द्रे । कल्पसुन्दरीति ।—
कल्पसुन्दर्यां वदननेव पुण्डरीकं सिताम्बीकं तेनेव, (“पुण्डरीकं सिताम्बीकम्”
इत्यमरः) । महर्गनेति ।—मम दर्शने अवलोकने, परदारपरामर्शीन्मुखोऽयं जनः
इदानीं कौटुम्बिकाचारः सञ्जातः इत्यवलीकनायेत्यर्थः, यः अतिरागः अत्यासक्तिः,
अत्यावह इत्यर्थः, तेन प्रथमं प्राणित्यर्थः, उपनतेन उपसृजितेन, इवेति शेषः ।
स्त्रयमानेन रूपावसता, विकसता इत्यर्थः ।

(३०) सन्धुच्छ्येति ।—सन्धुच्छ्यमाचम् उद्दीप्यन्तर्वा, तेनः प्रभाषी इत्यर्थः

यद्योचितं शयनीयम् अभजे । (३१) व्यचीचरश्च सिद्धप्राय
 एव अयमर्थः, (३२) किन्तु परकलत्रलक्ष्मणाहर्मपोडा (३३)
 भवेत्, माऽपि अर्थकामयोः द्वयोः उपलब्धे (३४) शास्त्रकारैः
 अनुमतैवेति । गुरुजनबन्धमोक्षोपायाभिसन्धिना (३५) मया
 च एष व्यतिक्रमः (३६) कृतः, तदपि पापं निर्हृत्य किय-
 त्वाऽपि धर्मः कलया (३७) मां समाश्रयेत् (३८) इति । अपि
 तु एतदाकर्ण्य देवो राजवाहनः सुहृदो वा किं नु वक्ष्यन्ति ?
 इति चिन्तापराधीन एव निद्रया परासृष्ट्ये, (३९) अदृश्यत
 च स्वप्ने भगवान् भर्गः, आह स्व च—'मौम्य उपहारवर्मन् !
 मा स्व ते दुर्विकल्पो (४०) भूतः यतस्त्वममि मटंशः

सादृशे, सम्पूर्णमण्डलचन्द्रश्च अतिशयेन उद्दीपकत्वमिति भावः । अत एव
 विभुवनस्य विजयतः, विजयोषा विजयेष्वा, तत्र उद्यते प्रथमे । पुष्यधन्वि कल्पे ।

(३१) शयनीयं प्रख्याततमम् । अभजे आश्रयम्, अभयिषीत्यर्थः ।

(३२) व्यचीचरं विचारनकार्पणम् । सिद्धप्रायः प्रायेण सिद्धः, सफल इत्यर्थः ।
 अयमर्थः अल्पसुन्दरीलाभ-पितृमातृबन्धनमोक्षणरूपप्रथीयनमित्यर्थः ।

(३३) परेति ।—परकलत्रस्य परस्त्रियाः, लक्ष्मणात् मर्यादाऽतिमानसा-
 दित्यर्थः, दरशात् इति यावत् । धर्मपोडा धर्महानिः, अधर्म इत्यर्थः ।

(३४) साऽपि धर्मपोडाऽपि । उपलब्धे लाभे ।

(३५) गुरुजनेति ।—गुरुजनानां मातापित्रादीनां, बन्धुः बन्धुर्न, कारावासः
 इत्यर्थः, तस्मात् मोक्षः परिवाचं, तस्य उपाये साधने, अभिसन्धिः आश्रयो यस्य
 तस्मान्मतेन, अथवा—उपाये यः अभिसन्धिः अभिप्रायः तेन, (उल्लेखे तृतीया) ।

(३६) व्यतिक्रमः विपर्ययः, धर्मातिक्रमरूपः अनुचितव्यवहार इत्यर्थः ।

(३७) तत् पापमपि परदारदरव्यवस्थितिक्रमजनितं दुष्कृतमपीत्यर्थः ।
 निर्हृत्य खलुयित्वा । कियत्वाऽपि अल्पसाऽपीत्यर्थः । धर्मः गुरुजनबन्धनमोक्षण-
 जनितसुखतमम् । कलया अर्थेन ।

(३८) समाश्रयेत् अथलभ्येत ।

(३९) अपि तु परस्य । परासृष्ट्ये सृष्ट्ये, निर्दा कतोऽस्तीत्यर्थः ।

(४०) भर्गः शिवः । आह स्व उवाच, भगवान् भर्गः इति शेषः । दुर्विकल्पः

ः आनिर्हृत्यः अल्पसाविचारः ।

मञ्जटाभारत्नामनोचिताऽमरसरिदसौ वरवर्णिनी । (४१) ताञ्च
कदाचित् गजाननो जलक्रीडां कुर्वन् अतिव्यगाहत् । (४२) सा
च सपत्नोतनयविहितां (४३) विलोडनात् असहमाना (४४)
तम् अग्रपत्—‘एहि मर्त्यत्वम्’ (४५) इति । सोऽपि (४६)
अहेतुकशापप्रदानात् क्रुद्धस्ताम् अग्रपत्—‘यद्येह बहुभोग्या,
तथा प्राप्यापि मानुष्यकम् अनेकसाधारणी (४७) भव’
इति । ततः तेन प्रतिशप्ता सा विलम्बेव (४८) माम् उपसृज्य
सगद्गदम् अगदत्—‘स्वामिन् ! अहम् अनवरतभवञ्चरणवरी-
वस्थाविधायिनौ (४९) न शापाह्वा ।’ इति आकर्ष्यं कृपा-

(४१) महितिः—मया हरेण, मटाभारेण मटासमूहेन, स्वात्मनं धारणं,
मनोचिता चञ्चला, निरन्तरं मम मटाशानविहारिणी । अमरसरित मङ्गा । चसौ
इत्यम । वरवर्णिनी सुन्दरी, उत्तमाङ्गनेत्यर्थः, कल्पसुन्दरी इति यावत्, चसौ
कल्पसुन्दरी शापावतीर्षां गङ्गेति निष्कर्षः ।

(४२) तां मङ्गलाम् । गजाननः गणेशः । अतिव्यगाहत् अत्यर्थं व्यसोदयत् ।

(४३) सा च अमरसरित । सपत्नीति ।—सपत्न्याः समानपतिवाद्याः,
पारिव्या इत्यर्थः, तनयेन पुत्रेण, गणेशेन इत्यर्थः, विहितार्ता कृतान् ।

(४४) विलोडनात् बालोडनात्, अशगाहनम् इत्यर्थः । असहमाना असहिष्णुः,
असहना इत्यर्थः ।

(४५) एहि प्राप्नुहि । मर्त्यत्वं मानुषभावम् ।

(४६) सोऽपि गजाननोऽपि ।

(४७) इह स्वर्गं । मानुष्यकं मनुष्यत्वं, मनुष्यदेहम् इत्यर्थः । अनेकेति ।—
अनेकेषाम् एकाचिच्छानां, साधारणी सामान्या, समानभोग्या इत्यर्थः ।

(४८) प्रतिशप्ता प्रतिरूपं शप्ता, अविहितशापस्य उत्तररूपेण प्रापयन्ता
इत्यर्थः । विलम्बेव विलम्बान्वितेव, अल्पितेव इति यावत्, (“विलम्बो विलम्बान्विते”
इत्यमरः) ।

(४९) अनवरतेति ।—अनवरतम् अजस्रं, जयतः तव, अरक्षणीः पाश्वरीः,
वरिवक्षा परिवर्ष्यां, (“वरिवक्षा तु सुश्रूषा परिवर्ष्याऽप्युपासना” इत्यमरः) विदधा-
तीति तथोक्ता भवदीवपादपद्मसिद्धिः ।

क्रान्तमनसा मया उक्तं—'प्रिये ! न अस्य (५०) श्रापोऽन्यथा भवितुम् अर्हति, परं त्वदनुग्रहार्थम् अहमात्मनोऽंशं द्विधा विभज्य विकटवर्मनृपरूपेण मिथिलापतिप्रहारवर्मात्मजोपहार-वर्मात्मना च मर्त्यलोकेऽवतरिष्यामि, त्वञ्च कामरूपाधिपतेः कालिङ्गवर्मनाम्नः कन्या कल्पसुन्दरो नाम भूत्वा ज्यायसा मदंशेन विकटवर्मणा प्रथमम् अल्पीयांसम् अनेहसं (५१) सङ्गता, तस्मिन् विकटवर्मणि मन्मूर्त्ताविव सद्यम् उपगते पुनः उपहारवर्मात्मकं कनीयांसं मदंशम् उपलभ्य तेन साकं (५२) विविधसुखोपभोगम् अनुभविष्यसि । तत् अयमर्थो भव्यः, (५३) भवता निराशङ्कः' (५४) इति ।

प्रतिबुध्य च प्रीतियुक्तः तदहरपि प्रियासङ्केतव्यतिकरादि-
स्मरणेन (५५) अहमनेषम् । अन्येद्युः अनन्यथावृत्तिः अनङ्गो
मय्येव इषुवर्षम् (५६) अवर्षत् । अशुभञ्च ज्योतिष्मतः

(५०) अस्य गजामनसः ।

(५१) ज्यायसा ज्येष्ठेन, प्रथमावतीर्षेनेत्यर्थः । अनेहसं कालम्, (कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयः" इत्यमरः) ।

(५२) मन्मूर्त्ताविव उपहारवर्मात्मकमदीयशरीरे एव सद्यं मित्रोभावम्, अद्वन्द्वमिति भावत्, नाशमिति भावः । उपगते प्राप्ते । कनीयांसं कनिष्ठं, पसादव-
तीर्षेनेत्यर्थः । उपलभ्य प्राप्य । तेन उपहारवर्मणा । साकं सह ।

(५३) बभूवः व्यापारः, विकटवर्मणः विनाशरूपा त्वया सह कल्पसुन्दर्याः समागमरूपा च वृत्तेत्यर्थः । भव्यः अवश्यभावीत्यर्थः ।

(५४) निराशङ्कः न आशङ्कनीयः, अस्याः परकलत्रत्वाभावात् एतत्समागमे
वर्मणीया ते न भविष्यति अतो न भेतव्यः इत्यर्थः ।

(५५) प्रीतियुक्तः शिवादेशस्मरणेन हृष्टचित्तः सन् इत्यर्थः । प्रियेति ।—
प्रियायाः कल्पसुन्दर्याः, सङ्केतव्यतिकरादीनां सङ्केते अनिश्चरसंज्ञाने, व्यतिकरादीनां
परस्परनिश्चिनादीनां, स्मरणेन चिन्तनेन ।

(५६) अनन्यथावृत्तिः मद्विचिन्तितः, मत्प्रीत्यनैकव्यापार इत्यर्थः । इषुवर्षे
शरवर्षेणम् ।

प्रभामयं सरः । (५७) प्रासरञ्च तिमिरमयः कटमः । (५८)
 अहञ्च कार्दमिकनिवसनः, दृढतरपरिकरः, खड्गपाणिः, उपसम्भृत-
 प्रकृतोपस्करः (५९) स्मरन् मातृदत्तानि अभिज्ञानानि राज-
 मन्दिरपरिखाम् उदम्भसम् (६०) उपातिष्ठे । अथ उपख्यतं
 मातृगृहद्वारे (६१) पुष्करिकया प्रथमसन्निधापितां वेणु-
 यष्टिम् (६२) आदाय तथा शायितया (६३) च परिखां,

(५७) ज्योतिषतः सूर्यश्च । प्रभामयं तेजोरूपम् । सरः तडागः, दिनाव-
 खानात् सूर्यः क्षीयतेनाः अभवःदति सावः ।

(५८) प्रासरञ्च अकृश्वत च, प्रादुरभवदित्यर्थः । तिमिरमयः अन्धकारव्यवस्थाः ।
 कटमः पट्टः, कृष्यवर्षत्वात् कटमेति तिमिरलोपचारी बोध्यः, सरसः युक्ततायां
 कटमप्रकाशय युज्यते एव इति भावः ; रात्रिः समागता इति समुदायाद्यर्थः ।

(५९) कार्दमिकेति ।—(कटमेन रक्तं ठक्) कार्दमिकं कटमेनाक्तं, नील-
 वर्णरक्षितमिति यावत्, निवसनं वस्त्रं यस्मै तथाभूतः, परिहितनीलाम्बर इत्यर्थः,
 अन्धकारराक्षो कृष्यवर्षेवसनस्य अभिसारी-योगिज्ञात् तत्परिधानं बोध्यम् । दृढेति ।
 —दृढतरः अतिशयेन दृढः, परिकरः कृष्यावन्धः यस्मै तःदमः, दृढवस्तुकाटि-
 रित्यर्थः, (“कृष्यावन्धः परिकरः” इति वैजयन्ती) । उपसम्भृतेति ।—उपसम्भृत-
 सङ्गृहीतः, प्रकृतः अभिसरणोपयुक्तः, उपस्करः साधनम्, उपस्करवमित्यर्थः, येन
 तथाभूतः, गृहीताभिसरणोपयोगिद्रव्यसम्भार इत्यर्थः । (साधनं स्नादुपस्करे” इति
 वैजयन्ती) ।

(६०) मातृदत्तानि उपमातृकवितानि । अभिज्ञानानि चिह्नानि । राज-
 मन्दिरेति ।—राजमन्दिरस्य राजभवनस्य, परिखां प्राचीरसन्निहितव्यातम् । उद-
 म्भसम् उल्कटजलां, कृष्णपूर्वामित्यर्थः ।

(६१) उपख्यतं ख्यातसमीपे इति उपख्यतं परिखासमीपे इत्यर्थः । मातृ-
 गृहद्वारे उपमातृसंभवनद्वारसमीपे, उपमातृगृहसन्मुखस्य परिखासमीपे इति समु-
 दितार्थः ।

(६२) पुष्करिकया उपमातृः कृष्या । प्रथमसन्निधापितां प्रागुपस्थापिताम् ।
 वेणुयष्टिं वंशदण्डम् ।

(६३) तत्रा वेणुयष्ट्या । शायितया पातितया, ख्यातोपरि इति शेषः ।

स्थापितया च प्राकारमसङ्ख्यम् । (६४) अधिरुद्र पक्षेष्टक-
चितेन गोपुरोपरितस्त्राधिरोहिणा सोपानपथेन (६५) भुवम्
अवातरम् । (६६) अवातीर्थं च वकुलवीथीम् (६७) अति-
क्रम्य चम्पकावलिवर्त्मना मनागिव (६८) उपसृत्योत्तरादि
कारुणं (६९) चक्रवाकमिथुनरवम् अमृतवम् । पुनरुदौचा
पाटलिपथेन स्मश्रूलभ्यविशालनीधकुक्षीदरेण शरत्पथेन (७०)
गत्वा पुनः प्राचा पिण्डोभाण्डीरघण्डमण्डितोभयपार्श्वेन

(६४) स्थापितया ऊर्ध्वावेन रक्षितया । प्राकारं प्राचीरम् । असङ्ख्यम्
उदपतम्, उल्लिख्यन् इत्यर्थः । "असङ्ख्यम्" इत्यत्र "अधरोद्धम्" इति पाठः
सङ्घमः ।

(६५) अधिरुद्र, प्राकारमिति शेषः । पक्षेष्टकचितेन पक्षेरिष्टकेः चितः
ध्यातः तेन पक्षेष्टकरचितेनेत्यर्थः । गोपुरेति ।—गोपुरम् पुरदारम्, ("पुरदारन्तु
गोपुरम्" इत्यमरः) उपरितल शिरोभानम्, अधिरुद्राते अनेनेति तथोक्तेन,
मनरहापोपरिव्यग्टहारोद्धोपथीगिना इत्यर्थः । सोपानपथेन सोपानमार्गं च ।

(६६) अवातरम् अवातीर्थं वा ।

(६७) वकुलवीथीम् उभयतो वकुलवृक्षवेष्टितमार्गम् ।

(६८) चम्पकावलिवर्त्मना चम्पकावृक्षयोर्वेष्टितमार्गं च । मनागिव अत्यन्त,
क्षितिन्मार्गमित्यर्थः ।

(६९) उत्तरादि उत्तरस्यां द्विवि । कारुणं दीनं, निश्वायानयोऽन्ववियुक्तत्वात्
श्रीकृत्युक्तमित्यर्थः ।

(७०) उदौचा उत्तरेच, उत्तरस्यां द्विवि अवस्थितेन इत्यर्थः । पाटलि-
पथेन उभयतः पाटलातकराजिवेष्टितपथेन, ("पाटलिः पाटला मोषा लाचल्लाओ
कलेरुहा" इत्यमरः) । स्मश्रूति ।—स्मश्रूति तिमिरावृत्तत्वात् रुद्रपरामर्शेन, कर्षं
श्रेयं, यत् विशाकम् उत्तरे, शीघ्रं इत्ये, तत्र कुत्र मितः, उदरे मध्यदेशे वक्र
तादृशेन, उभयतः पाटलावृक्षवेष्टितमार्गोपाशोवस्थितविशालकुक्षीदरेणोन्नतमार्गं
इत्यर्थः । शरत्पथेन वाचस्पत्येन देवमिव, अनेनेति तथोक्तेन पतनीवधीनि-
देवपथ्येनमित्यर्थः ।

(७१) प्राचा पूर्वदिशा, पूर्वस्यां द्विवि अवस्थितेन इत्यर्थः । पिण्डोति ।—

सैकतपथेन (७०) किञ्चित् अन्तरम् अतिक्रम्य पुनः अवाचीं
 चूतवीथीम् अगाद्धिवि । (७१) ततश्च गहनतरम् उदरोप-
 रचितरत्नवेदिकं (७२) माधवीक्षतामण्डपम् ईषद्विहत-
 समुद्रकोन्धितभासा दीपवर्त्या न्यरूपयम् । (७३) प्रविश्य
 च एकपाशे फुल्लपुष्पनिरन्तरकुण्डपोतपङ्क्तिभित्तिपरिगतं
 गर्भगृहम्, अवनिपतितारुणाशोकलतामयम् अभिनवकुसुम-
 कोरकपुलकलाञ्छितं प्रत्यग्रप्रवालपटलपाटलं कवाटम्
 उद्घाट्य (७४) प्राविक्षम् । तत्र च आसीत् स्वास्तीर्णं कुसुम-

पिण्डी तनुरततः रक्ताशोको वा, ("पिण्डी स्नातगरत्नान्बुद्धीर्गोभेदवारवि" इति
 विश्वः, "रक्ताशोके तु पिण्डी स्नात्" इति वैजयन्ती) भास्वीरः सुप्रभेदः, ("भास्वीर्गो
 मङ्गिकावन्धः" इत्यजयः) तथोः षण्डाभा श्रेणीभा, सञ्छितौ अलङ्कृतौ, उभयपार्श्वे
 यस्मै तादृशेन । सैकतपथेन वास्तुकामयमार्गेण ।

(७१) अन्तरं दूरम् । अवाचीं दाक्षिण्यदिग्दर्शनोन्मिश्रः । चूतवीथीम् उभयतो
 रसाञ्जलक्षेत्रेषोर्वेष्टितमार्गेण । अगाद्धिवि प्रविष्टवान् ।

(७२) गहनतरम् अतिक्रम्येन दुष्पवेशम्, अन्तःपुरमध्यवर्तितं वा रश्मिर्दग्ध-
 नाश्रुत्या इति भावः । उदरंति ।—उदरे अन्तरे, उपरचिता निर्मिता, रत्नवेदिका
 मन्दिनयोपवेशनस्थानं यस्मै तथोक्तम् ।

(७३) ईषदिति ।—ईषत् अल्पं, विहतेन उद्घाटितेन, समुद्रकेन समुद्रकेन,
 समुद्राकारदारविशेषेण गवाक्षविशेषेण वा इत्यर्थः । काचनिर्मितसमुद्राकारावरण-
 जेत्वर्धे वा, अन्ध्रविताः प्रकटिताः, भासः प्रभाः यस्मैः कथानिधया । दीपवर्त्या दीपव-
 र्त्या इत्यथा, दीपवर्षया वर्त्या "वाति" इति वा । न्यरूपयम् अवाचीकयम् ।

(७४) एकपाशे एकान्त्रं विभागे । फुल्लेति ।—फुल्लेः विकसितेः, पुष्पैः
 निरन्तरा व्यासा इत्यर्थः, या कुण्डपोतानां सुदकुण्डलवहवाद्यां, पङ्क्तिः राणिः, सा
 एव भित्तिः कुण्ड, तथा परिगतं युक्तम् । गर्भगृहम् अन्तर्गृहम् । अवनोति ।—
 अवनो भूमी, पतितया वा अरुणाशोकलता रक्ताशोकशाखा, ("सने प्राञ्जलते"
 इत्यनुरः) तन्मार्गं तथा निर्मितमित्यर्थः । अभिनवेति ।—अभिनवाः नवीकृतः, कुसु-
 मानां कोरकाः कश्चिदा एव, पुष्पाः प्रस्तरविशेषाः । (पुष्पकः क्षितिभेदे प्रस्तरभेदे
 च मन्दिनेषु इति सिद्धिः) तेः काल्पितम् अलङ्कृतम् । प्रत्यग्रार्थां गवाक्षां,

शयनं, सुरतोपकरणवस्तुगर्भाश्च कमलिनीपलाशसम्पुटाः, (७५)
 दन्तमयं तालवृन्तं, सुरभिसलिलभरितश्च भृङ्गारकः । (७६)
 समुपविश्य मुहूर्त्तं विश्रान्तः परिमलम् प्रतिशयवन्तम् आम्ना-
 सिषम्, (७७) अश्रीषश्च मन्दं मन्दं पदशब्दम् । श्रुत्वेव सङ्केत-
 गृह्णान्निर्गत्य रक्ताशोकस्कन्धपार्श्वव्यवहिताङ्गयष्टिः (७८)
 स्थितोऽस्मि । सा च सुभ्रूः सुधीमकामा शनैः उपेत्य तत्र माम्
 अट्टष्टा वल्लवदव्यथिष्ठ । (७९) व्यसृजश्च मत्तराजहंसौव
 कण्ठरागवल्लुगद्गदां (८०) गिरं, 'व्यक्तम् (८१) अस्मि

प्रवालानां पङ्क्तवानां, पटलेन समूहेन, पाटलं श्वेतरक्तम् । कवाटं वःरावरणम् ।
 उहास्य अपसर्यः ।

(७५) स्वाकीर्णं भु शोभनम्, आकीर्णम् आस्तरणम्, आच्छादनमित्यर्थः, यत्र
 तादृशं, यथा—सुष्टु यथा तथा आकीर्णं विशीर्षं, विरचितमित्यर्थः । कुसुमशयनं
 पुष्परचितं पर्यङ्कम् । सुरतति ।—सुरतस्य उपकरणानि साधनानि, वस्तूनि
 सुगन्धतास्फुलादीनि, गर्भे चन्द्रे येषां तथागताः । कतलिनीति ।—कमलिनीनां
 पलाशनीनां, पलाशैः पलेः, कताः सम्पुटाः पाशविशेषाः ।

(७६) दन्तमयं इक्षिद्वृत्तनिर्मितम् । भृङ्गारकः जलपानविशेषः, 'भ्रूरी'
 'गाङ्गु' इति प्रसिद्धः ।

(७७) परिमलं जनमनोहरगन्धम् ('स्वादिगर्भे परिमलो गन्धे जनमनोहर' इति
 प्राञ्चतः) । अम्नासिषम् आम्नाससकार्थम् ।

(७८) अङ्केतगृह्णात् अभिसरणाद्येनिर्दिष्टगुणगृह्णात्, माधवीमख्यपादित्यर्थः ।
 इत्येति ।—रक्ताशोकश्च स्तम्भः काण्डः, तस्य पार्श्वेन एकदशेन, व्यवहिता तिरोहितः,
 अङ्गयष्टिः यस्य तथाभूतः, गोपायितदेह इत्यर्थः ।

(७९) सुधीमेति ।—सुधीमं शिशिरं, शैत्यशब्दवद्व्यमित्यर्थः, कामयते या सा
 तथाभूता, अनुकूपमङ्गलाभेन सत्प्रसाथा अनुकूपपतिष्ठाभेन तापनिवारणात् काम-
 कलापशमनार्थित्वेति । ('सुधीमः शिशिरा जङ्गुः' इत्यमरः) । वल्लवत् अन्तमात्रम् ।
 अन्वयिष्ठ इत्यर्थः ।

(८०) व्यसृजश्च अल्लवत्, अन्नवीजेत्यर्थः । कण्ठेति ।—कण्ठरागेण कण्ठे
 ऋः रागः गान्धारादिस्वरानुकारिस्वरविशेषः तेन, ('रातस्तु मात्वर्यं शोचिस्तादिषु ।

विप्रलम्बा, (८२) नास्त्युपायः प्राणितुम् । (८३) अयि हृदय !
किम् इदम् ? अकार्ये कार्यवत् अध्यवसाय तदसम्भवेन
किमेवम् उताम्यसि ? (८४) भगवन् पञ्चवाण ! कः तव
अपराधः कृतो मया ? यत् एवं दहसि न च भस्मीकरोषि ?
इति ।

अथ अहमाविर्भूय विवृतदोषभाजनः (८५) 'भामिनि ! (८६)
ननु बह्वपराहं भवत्या चित्तजन्मनः, (८७) यत् अमुष्य
जोवितभूतां रतिमाकृत्या कदर्थितवतो, (८८) धनुर्धृष्टिं
भ्रून्ताभ्यां, (८९) भ्रमरमालामयीं ज्यां नीलालक-
द्युतिभिः, अस्त्राणि (९०) अपाङ्गवीक्षितैः, महारजनध्वजपटां-

क्षेत्रादावनुरागे च गान्धारादौ वृषेऽपि च" इति निदिने) कण्ठलननाधुर्येणैत्यर्थः,
बन्धुः मनोहरः, गङ्गदः अस्पष्टभाषणं यस्यां तादृशीम् ।

(८१) व्यक्त स्फुट, निश्चितमित्यर्थः ।

(८२) विप्रलम्बा वस्यता, इहतापम्बा; मिथ्यावचनेनेति शेषः ।

(८३) प्राणितुं जीवितुम्, उत्कण्ठातिशयादिति भावः ।

(८४) किमिदम् ? ते सज्जातमिति शेषः, तवेदं चासल्यं कथं सज्जातम् ?
इत्यर्थः । अकार्येण चतुर्धृतं कर्म, व्यभिचारकर्म इत्यर्थः, कार्यवत् करणीयवत्
कर्मस्य इत्यर्थः, अध्यवसाय निश्चित्य, तदसम्भवेन तत्र अस्विङ्गा, किं कथम्, एवम्
उताम्यसि ? प्रियसे ? ।

(८५) आविर्भूय प्रकटीभूय, आत्मानं प्रकाशयित्वर्थः । विवृतं—विहृतं
प्रकटीकृतम्, उन्मुक्तः वरणीकृतमित्यर्थः, दोषभाजनम् आलोकाधारः येन तादृशः सन् ।

(८६) भामिनि ! कोपने ! ("कोपना देव भामिनो" इत्यमरः) ।

(८७) अपराहन् अपराधः कृतः । चित्तजन्मनः मनोभवत्, कामस्त्वित्यर्थः ।

(८८) अमुष्य मदनस्य । आकृत्या अवयवेन । कदर्थितवतो अधिहितवतो,
विरक्तवतोत्यर्थः ।

(८९) धनुर्धृष्टिं चापदण्डम् । भ्रून्ताभ्यां कदर्थितवतोत्यनेनात्यर्थः ।

(९०) भ्रमरमालामयीं भ्रमरसमूहविरचिताम् । ज्यां नीर्वेण । नीलालक-
द्युतिभिः नीलवर्णवर्षाङ्गुलकमान्वा । अस्त्राणि, औद्युतमानीति शेषः ।

शुकं दशनच्छदमशूखजालेः, प्रथमसुहृद मलयमासुतं परिमल-
पटीयसा (८१) निःश्लासपवनेन, परभृतदत्तम् अतिमञ्जुलेः
प्रलापैः, (८२) पुष्पमयीं पताकां भुजयष्टिभ्यां, दिग्विजया-
रम्भपूर्णकुम्भमिथुनम् उरोजकुम्भयुगलेन, (८३) क्रीडासरो
नाभिमण्डलेन, सन्नाह्वरथं त्रीणिमण्डलेन, (८४) भवन-
रत्नतोरणस्तम्भयुगलम् (८५) ऊरुयुगलेन, लीलाकर्णकिस-
लयं (८६) चरणतलप्रभाभिः; अतः स्थाने एव त्वां
दुनोति (८७) मकरकेतुः। मां पुनः अनपराधम् अधिकम्
आयासयति (८८) इत्येष एव तस्य दोषः। तत् प्रसीद सुन्दरि !
जीवय मां जीवनौषधैः इव अपाङ्केः अनङ्गभुजङ्गदष्टम् इति

(८१) महारजनेति।—महारजनं कुसुमं, कुसुमाख्यपुष्पमित्यर्थः, ("सात् कुसुमं
वद्विशिखं महारजनमित्यपि" इत्यमरः) तेन रञ्जितो यो ध्वजपटः। तस्य चंद्ररेव
अंशुकं तत्, प्रभामित्यर्थः। दशनच्छदं इति।—दशनच्छदस्य अधरस्य, मशूखजालेः
किरन्धसमुद्वेः। प्रथमेति।—प्रथमः मुख्यः, सुहृत् बन्धुः तस्य। मलयमासुतं मलय-
पवनम्। परिमलति।—परिमलिन मनोहरस्य खौरभेष, पटीयान् महत्तरः तेन।

(८२) परभृतदत्तं कौकिलरवम्। अतिमञ्जुलेः अतिमधुरैः। प्रलापैः सुभाषितैः।

(८३) दिग्विजयेति।—दिग्भां विजयारम्भं यत् पूर्णकुम्भमिथुनं पूर्णकलसयुगलं
तत्। उरोजेति।—उरोजो पथोषरो, कुम्भादिव तथोर्ध्वगलेन दृश्यम्।

(८४) सन्नाह्वरथं साङ्गामिकसन्दनम्। त्रीणिमण्डलेन नितम्बदेशेन।

(८५) भवनेति।—भवनस्य गृहस्य, यत् रत्नमयं तोरणस्तम्भयुगलं वहिर्द्वारस्तम्भ-
युग्मं तत्।

(८६) लीलेति।—लीलाद्ये यत् कर्षणं तं किसलयं नवपद्मं तत्। सर्वत्र
"कवचित्तवती" इति पूर्वोक्तेरान्वयः।

(८७) स्थाने एव युक्तमेव, ("युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः)। दुनोति
सन्नासयति।

(८८) आयासयति क्लेशयति, पीडयतीत्यर्थः।

(८९) जीवनौषधैः यतसञ्जीवनेः भेषजैः। अपाङ्केः कटाक्षवीक्ष्यैः,

आश्लिष्टवान् अरौरमश्च अनङ्गरागपेशलविशाललोचनाम् । (६६)
 अवसितार्थाश्च आरक्तबलितेक्षणाम् ईषत्स्वेदरेखोद्भेदजर्जरित-
 कपोलमूलाम् अनर्गलकलप्रलापिनीम् अकरुणदृशनकररुहा-
 र्पणव्यतिकराम् अत्यर्थपरिस्लथाङ्गीम् (१००) आर्त्तामिव लक्ष-
 यित्वा मानसीं शारीरीश्च धारणां शिथिलयन् आत्मानमपि
 तथा समानार्थम् आपादयम् । (१) तत्क्षणाविमुक्तसङ्कतो
 रतावसानिकं विधिम् (२) अनुभवन्तौ चिरपरिचितौ इव

कटाक्षपातद्वयेः सृतमञ्जोवनमेवञ्चेरिति समुदितायेः । आश्लिष्टवान् आश्लिङ्गितवान् ।
 अरौरमं रमितवांस्य । अनङ्गेति—अनङ्गरागेश्य कामान्देशेन, पेशले मनोदरे,
 विशाले आश्रये, लोचने यस्याः तादृशीम् ।

(१००) अवसितार्थां समापितप्रयोजनां, कृतरमणानित्ययेः । आरक्तेति—
 आरक्ते ईषद्रक्ते, बलिते वक्रं बलिते, ईषद्ये यस्यास्तथाभूताम् । 'आरक्तचिकु-
 रितेक्षणाश्च' इति पाठे—आरक्ते ईषद्विहिते, चिकुरिते चक्षुषीकृते, ईषद्ये यस्या-
 लक्षणाभूताम् । ईषदिति—ईषत् अल्प एवा तथा, स्वेदरेखाणां घर्मेविन्दुनां,
 सुरतश्रमजनितानामिति भावः, उद्भेदेन उन्मेषेण, नर्भारते कुङ्किते, विन्दुविन्दुघर्मे-
 उद्भेदेन तथाविधनिबद्ध दृश्यमानमिति भावः, कपोलमूलं गच्छतलं यस्यास्तथाविधम् ।
 अनर्गलम् अनवरतं, कलं मधुरं, प्रलपतीति तथोक्ताम्, अचिरतमङ्गमाविशोमित्यर्थः ।
 अकरुण्येति—अकरुणं निर्दयं यथा तथा, दृशनानां दन्तानां, कररुहाणाञ्च
 मङ्गलानाञ्च, अर्पणेन अक्षरपथोद्भेदादौ निवेशनेन, दृशनाद्याघातक्षणेन इत्यर्थः,
 व्यतिकरः व्यसन्नं, घोडा इत्यर्थः, यस्यास्तथोक्तां, प्रगाढदृशनखल्लक्षितचिकुरितमित्यर्थः ।
 अत्यर्थेति—अत्यर्थे परिश्रवानि शिथिलानि, निःसङ्गानि इत्यर्थः, रतिशान्ततया
 इति भावः, चङ्गानि यस्यास्तथोक्ताम् ।

(१) आर्त्तामिव क्लान्तामिव । मानसीं धारणां मनसः स्थैर्यं, शारीरीं धारणां
 अरौरस्थैर्यं, मनःशरीरश्रीरक्षणेनानामिति भावः । शिथिलयन् क्रमयन् ; रतिक्रियासमाप्ती
 शारीरमानसादमादः प्रसङ्गः । समानार्थम् आर्त्तमित्यर्थः । आशादयम् अकरवम् ।

(२) तत्क्षणेति—तत्क्षणेनैव विमुक्तं त्वरं, सङ्कथं सङ्कतिः, परस्परसंश्लेषः
 इत्यर्थः, बाधां तथोक्तीं, प्रवृत्तितानित्यर्थः । रतावसानिकं सुरतावसानानुष्ठेयम् ।
 विधिं व्यापारम् ।

अतिरुद्धविश्रम्भौ (३) क्षणम् अवातिष्ठावहि । तत आशयोः
 वियोगकाले समुपजाते पुनः अहमुष्णाम् आशयतश्च निःश्लक्ष्ण
 किञ्चिद्दीनदृष्टिः सचकितप्रसारिताभ्यां (४) भुजाभ्याम् एनाम्
 अनतिपीडं (५) परिष्वज्य नातिविशदम् (६) अचुम्बिषम् ।
 अशुमुखी तु सा—‘यदि प्रयासि नाथ ! प्रयातमेव मे जौवितं
 गणय ; नय माम् अपि, न चेत् दासजनो निष्प्रयोजनः’
 इत्यञ्जलिम् अवतंसताम् (७) अनैषीत् । अवादिषश्च ताम्—
 ‘अयि सुग्धे ! कः सचेतनः स्त्रियम् अभिकामयमानां (८)
 न अभिनन्दति ? यदि मदनुग्रहनिबलः तवाभिसन्धिः, (९)
 आचराविचारं (१०) मदुपदिष्टम् । आदर्शय राज्ञे मत्सादृश्यगर्भं
 चित्रपटम्, आचक्ष्व च—‘किमियमाकृतिः पुरुषसौन्दर्य्यस्य
 पारम् आरूढा (११) न वा ?’ इति । ‘वाढमारूढा’ इति
 नूनमसौ वक्षति । ब्रूहि भूयः ‘यद्येवम्, अस्ति काऽपि
 तापसो देशान्तरभ्रमणलब्धप्रागल्भ्या (१२) मम च माढभृता,

(३) अतिरुद्धेति ।—अतिरुद्धः अतिशयेन जातः, विश्रम्भः विश्रम्भः बली-
 साहस्रविश्रम्भः, परमविश्रम्भविश्रम्भः ।

(४) सचकितप्रसारिताभ्यां ससम्भ्रमविष्टताभ्याम् ।

(५) अनतिपीडं सत्यपीडनत्वर्थः ।

(६) नातिविशदं नातिपरिरुद्धं, नातिनादनत्वर्थः ।

(७) अवतंसतां त्रिरीमुख्यताम् ।

(८) अभिकामयमानां वाचमानाम् ।

(९) मदनुग्रहेति ।—ममि अनुग्रहे कृपायां, कृपाप्रदश्रेणे इत्यर्थः, निबलः
 बल इत्यर्थः । अभिसन्धिः अभिप्रायः ।

(१०) आचर अन्वतिष्ठ । अविचारं विचारमकृत्त्वर्थः ।

(११) वारं परमोत्कर्षमिति धावत् । आरूढा प्राप्ता इत्यर्थः ।

(१२) देशान्तरेति ।—देशान्तरभ्रमणेन लब्धं प्रागल्भ्यं प्रतिभा, अभिप्रायता
 इति धावत्, यथा नादमी ।

तथा इदम् आलेख्यरूपं पुरस्कृत्य अहमुक्ता, 'सोऽस्मि तादृशो मन्त्रः, येन त्वमुपोषिता पर्वणि विविक्तायां (१३) भूमौ पुरोहितैः हुतमुक्ते सप्तार्चिषि (१४) नक्तम् एकाकिनी शतं चन्दनसमिधः (१५) शतम् अगुरुसमिधः, कर्पूरमुष्टीः, (१६) पट्टवस्त्राणि च प्रभृतानि (१७) हुत्वा भविष्यसि एव-
माकृतिः । (१८) अथ चालयिष्यसि (१९) घण्टाम् । घण्टा-
पुटकण्ठिताहृतश्च भर्ता (२०) भवत्यै सर्वं रङ्गस्त्रजातम् आख्याय
निमीलिताक्षी (२१) यदि त्वाम् आलिङ्गित्, इयम् आकृतिः
अमुम् उपसङ्ग्रामेत्, (२२) त्वन्तु भविष्यसि यथा पुराकारैव ।
यदि भवत्यै भवप्रियाय च एवं रोचेत । न च अस्मिन् विधी
विसंवादः (२३) शङ्करः' इति । वपुश्चेत् इदं तव अभिमतं, सह

(१३) येन मन्त्रेण । उपोषिता कृतोपवासा । पर्वणि अमावास्यायाम् ।
विविक्तायां विशुद्धायां, जनशुद्धायां वा ।

(१४) हुतमुक्ते आदौ हुतः पश्चात् मुक्तः परिवेषः तस्मिन् । सप्तार्चिषि अर्चो ।

(१५) चन्दनसमिधः चन्दनकाष्ठानि ।

(१६) अगुरुसमिधः अगुरुचन्दनकाष्ठानि । कर्पूरमुष्टीः मुष्टिपरिमितान् पक्ष-
परिमितान् वा कर्पूरान् ("मुष्टिर्ध्रुवोः पक्षे" इति मेदिनी) ।

(१७) प्रभृतानि प्रचुराणि ।

(१८) एवमाकृतिः एवम् ईदृशी, अन्तर्यामिणीसुखप्रदकारा इत्यर्थः,
आकृतिः यथास्तथाभूता ।

(१९) आलिङ्गयिष्यसि आन्दोलयिष्यसि, वादयिष्यसि इत्यर्थः ।

(२०) घण्टापुटेति ।—घण्टापुटस्य घण्टारूपपात्रस्य, क्वचित् अस्मिन्, तेन आहृतः
आधारितः, तदाचक्ष्मागतः इत्यर्थः । भर्ता तव स्वामी ।

(२१) सखे रङ्गस्त्रजातं सखे गोप्यमुदनाजातमित्यर्थः । निमीलिताक्षः
मुक्षितनयनः ।

(२२) अमुं तव भर्तारम् । उपसङ्ग्रामेत् सङ्गच्छेत् ।

(२३) विधी व्यापारि, विधये इत्यर्थः । विसंवादः विप्रसन्नः, प्रतारकमुक्तिः
इत्यर्थः ।

सुहृन्मन्त्रिभिः अनुजैः पौरजानपटैश्च सम्मान्त्र्य तेषामपि अनु-
मते कर्मणि अभिमुखेन स्थेयम्' इति । स नितयम् अभ्युपै-
ष्यति । (२४) पुनः अस्वामिव प्रमोदवनवाटीशृङ्गाटिका-
याम् आथर्वणिकेन विधिना संज्ञपितपशुना अभिहुत्य मुक्ते
द्विरष्टरैतसि तद्भूमशमनेन (२५) सम्प्रविष्टेन मया अस्मिन्नेव
क्षतामण्डपे स्थातव्यम् । त्वं पुनः प्रगाढायां प्रदोषवेलायाम्
आलपिष्यसि (२६) कर्णे कृतकृतकनर्मस्मिता (२७)
विकटवर्माणं, 'धूर्त्तोऽसि (२८) त्वम अक्रतज्ञश्च, (२९)
मदनुग्रहलब्धेनापि रूपेण लोकलोचनोत्सवायमानेन तत्सपत्नीः
अभिरमयिष्यसि ; नाहम् आत्मविनाशाय वेतालोत्यापनम्
आचरेयम्' (३०) इति । श्रुत्वा इदं त्वद्वचः स यत् वदिष्यति
तन्मह्यम् एकाकिन्युपागत्य निवेदयिष्यसि । ततः परम्
अहमेव ज्ञास्यामि । मत्पदचिह्नानि च उपवने पुष्करिकया

(२४) स तत्र भर्ता । निशतं निश्चितम्, अवश्यमित्यर्थः । अभ्युपैष्यति
अङ्गीकारिष्यति ।

(२५) प्रमोदिति ।—प्रमोदाथ क्रीडाथ, या वनवाटी शृङ्गाटिका, शृङ्गीरवन-
मित्यर्थः, तस्याः शृङ्गाटिकायां चतुष्ये, ("शृङ्गाटिकचतुष्ये" इत्यमरः) ।
आथर्वणिकेन अथर्ववेदोक्तेन । विधिना नियमेन ; अथवा—आथर्वणिकेन पुरोहितेन ।
विधिना यथाविधि । संज्ञपितः नारितः पशुश्लाघः यत्र विधौ तेन । अभिहुत्य होमं
कृतम् । मुक्ते त्यक्ते । द्विरष्टरैतसि वक्रौ । तद्भूमिशमनेन तस्मिन् धूमनिवृत्त्या सहित्यर्थः ।

(२६) प्रगाढायां परिपूर्णावामिति यावत् । प्रदोषवेलायां रजनौमुखसमये,
("प्रदोषो रजनौमुखम्" इत्यमरः) । आलपिष्यसि कथयिष्यसि ।

(२७) कृतेति ।—कृतं कृतकं कृत्रिमं, नर्म/कृतं कौतुकहास्यं यथा तादृशी ।

(२८) धूर्त्तोऽसि वक्रवोऽसि ।

(२९) अक्रतज्ञः कृतोपकारानभिज्ञः, अज्ञोपकार इति यावत् ।

(३०) वेतालोत्यायम् भूतविश्वीत्यादयम् । आचरेयम् अतृप्तिद्वेषम् ।

प्रमाण्य' (३१) इति । सा तथेति शास्त्रोपदेशमिव मदुक्त-
मादृत्य अदृष्टसुरतरागैव कथंकथमपि अगात् अन्तःपुरम् ।
अहमपि यथाप्रवेशं निर्गत्य स्वमेव आवासम् अयासिषम् ।

अथ सा मत्तकाशिनौ (३२) तथा तम् अर्थम् अन्व-
तिष्ठत् । अतिष्ठच्च तन्मते स दुर्मतिः । अभ्रमच्च (३३) पौर-
जानपटेषु इयमद्भुतायमाना वार्त्ता, 'राजा किल विकटवर्मा
देवीमन्त्रञ्जलेन देवयोग्यं वपुः आसादयिष्यति । नूनमेवः न
विप्रलम्बोऽतिकल्याणः, (३४) कैव कथा प्रमादस्य ? (३५)
स्वस्मिन्नेव अन्तःपुरोपवने स्वाग्रमहिष्यैव (३६) सम्पाद्यः किल
अयमर्थः । तथा तु वृहस्यतिप्रतिमबुद्धिभिः मन्त्रिभिः अपि
अभूदनुमतः । यद्येवं भावि, (३७) नान्यदतः परमस्ति
किञ्चित् अद्भुतम्, अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रीषधीनां प्रभावः' इति
प्रसूततरेषु (३८) लोकवाटेषु, प्राप्ते पर्वदिवसे, (३९)
प्रगाढायां प्रौढतमसि (४०) प्रदोषवेलायाम् अन्तःपुरोद्यानात्
उदेरत् धूर्जटिकण्ठध्वञ्जो (४१) धूमोद्गमः । क्षौराज्यदधितिल-

(३१) प्रमाण्यं प्रोच्येय ।

(३२) मत्तकाशिनौ उक्तमाह्वना, ("वराहोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्षिणी"
इत्यमरः) ।

(३३) अभ्रमत् प्रावरत् ।

(३४) अतिकल्याणः अतिशुभकरः ।

(३५) प्रमादस्य अगवधानतायाः, ("प्रमादोऽगवधानता" इत्यमरः) ।

(३६) स्वाग्रमहिष्या स्वस्य अग्रमहिषी प्रधानमहिषी तथा ।

(३७) भावि भविष्यत् ।

(३८) प्रसूततरेषु अन्त्ये विस्तृतिं गतेषु ।

(३९) पर्वदिवसे अनावसायाम् ।

(४०) प्रौढतमसि निविष्टान्यक्षारायाम् ।

(४१) उदेरत् उदतिष्ठत्, (उदपूर्वात् ईरः पातोर्लङः प्रथमपुर्ववैक्यवचने

गौरसर्षपवसामांसर्षधरादृतीनाञ्च परिमलः पवनानुसारी
 दिशि दिशि प्राधासीत् । (४२) प्रशान्ते च सहसा धूमोद्गमे
 तस्मिन् अहमविशं निशान्तोद्यानम्, (४३) आगमञ्च गज-
 गामिनौ । आलिङ्ग्य च मां सस्मितं समभ्यधत् (४४)—
 'धूर्त्त ! सिद्धं ते समौहितम्, अवसितश्च पशुरसौ । (४५)
 अमुष्य (४६) च उपप्रलोभनाय त्वदादिष्टया दिशा (४७)
 मया उक्तं—'कितव ! न साधयामि ते सौन्दर्यम्, एवं-सुन्दरो
 हि त्वम् अप्सरसाम् अपि स्पृहणौघो भविष्यसि, किमुत
 मानुषीणाम् ? मधुकर इव निसर्गचापख्यात् यत्र काचित्
 आसज्जति (४८) भवाद्दृशो नृशंसः' (४९) इति । तेन तु
 मे पादयोः निपत्य अभिहितं—'रश्मोत् ! सहस्र (५०)
 मत्कृतानि दुश्चरितानि, (५१) मनसाऽपि न चिन्तयेयमितः
 परमितरनारीम् । त्वरस्व प्रसुते (५२) कर्मणि' इति । तदहम्

निहन् । "उदेरयत्" इति पाठे—'चौरादिश्च ईर्-धातोर्लोट् ७पन । धूर्त्तौति ।—
 धूर्त्तः इत्यत्र, अण्डवत् पूसः कण्यलोहितः, ("धूमधूमस्यो कण्यलोहिते" इत्यमरः) ।

(४२) प्राधासीत् प्रासरत् ।

(४३) निशान्तोद्यानं नृहीद्यानं, ("निशान्तं नृदृशान्तयोः" इत्यमरः) ।

(४४) समभ्यधत् अत्रयीत् ।

(४५) अवसितः अवसानं गतः । पशुः पशुवत् बुद्धिरहितः, पराभिसन्धिज्ञान-
 शून्यतया पशुत्व्यः मूर्खं इत्यर्थः । असौ विकटवर्मा ।

(४६) अमुष्य पशोः ।

(४७) दिशा शैत्या, उपदेशमार्गोऽप्येत्यर्थः ।

(४८) आसज्जति आसक्तौ भवति ।

(४९) नृशंसः घातुषः, निहुर इत्यर्थः, ("नृशंसो घातुषः क्रूरः" इत्यमरः) ।

(५०) सहस्रं चमस्र ।

(५१) दुश्चरितानि दुष्टाचरितानि, अन्वयनारीमनकवाचीति भावः ।

(५२) प्रसुते प्रकान्ते । ["प्रकान्ते" इति पाठान्तरम्] ।

ईदृशिन वैवाहिकेन नेपथ्येन (५३) त्वाम् अभिसृतवती । (५४)
 प्रागपि रागाग्निसाक्षिकम् (५५) अनङ्गेन गुरुणा (५६) दत्तैव
 ब्रुभ्यम् एषा जाया । (५७) पुनरपि इमं जातवेदसं (५८)
 साक्षीकृत्य स्वहृदयेन दत्ता' इति प्रपदेन चरणपृष्ठे
 निष्पीड्य उत्तिष्ठत्पादपार्श्वः इतरैतरव्यतिषक्तकोमलाङ्गुलि-
 दलेन भुजङ्गताडयेन कन्धरां मम आवेक्ष्य सलीलमननम्
 आनमय्य (५९) स्वयम् उन्नमितमुखकमला विभ्रान्तविशाख-
 दृष्टिः (६०) अमकृत् अभ्यचुञ्चत् ।

अथ एतान् 'इदंैव कुरुण्टकगुल्मगर्भे' (६१) तिष्ठ, यावत्

(५३) नेपथ्येन वेत्रेण ।

(५४) अभिसृतवती अभिसृतवती ।

(५५) प्रागपि पूर्वमपि । रागाग्निसाक्षिकं रागः अनुरागः एव, अग्निः साक्षी
 अस्मिन् कर्मणि तदुग्रथा तथा ।

(५६) गुरुणा चाचार्य्येण, अलिङ्गति भावः ।

(५७) जाया पत्नी, अर्हति भावः ।

(५८) जातवेदसम् अग्रम् ।

(५९) प्रपदेन पादाग्रेण, अथपादनेत्यर्थः, अङ्गुलिसमूहेनेति यावत्, ["पादाग्रं
 प्रपदम्" इत्यमरः] । चरणपृष्ठ पादतले । निष्पीड्य दृढनिवेशनेन क्लेशयित्वाद्यर्थः,
 अङ्गुलीभिः सुदृढभरप्रदानेनेति भावः । उत्तिष्ठति ।—उत्तिष्ठती चञ्चती, पादयोः
 पार्श्वौ गुरुणाभिभागी यथा तथाभूता । इतरैतरिति ।—इतरैतरम् अन्वोऽर्थ,
 व्यतिषक्ताः समासक्ताः, कोमला अङ्गुलय एव दलानि पञ्चानि यस्य ताडयेत् । भुजो
 ऋते इव तयं वृथेन । कन्धरां शीबाम् । आवेक्ष्य आश्लिष्य । सलीलं सविस्वासम् ।
 आननं मुख, सदीयमिति श्रवः । आनमय्य आनमितं कृत्वा ।

(६०) विभ्रान्तेति ।—विभ्रान्ते विधूर्णते, विभ्रान्ते दीर्घे, इष्टो जेदे यस्मा-
 द्भादधी ।

(६१) कुरुण्टकेति ।—कुरुण्टकानां पीतपुष्पसङ्घराणां, गुल्मः सम्यः, गुल्म
 इत्यर्थः, ("शुभ्रवाक्छे सान्गुल्मी" इत्यमरः) तस्य गर्भे अन्तराक्षी ।

अहं निर्गत्य साधयेयं साध्यं (६२) सम्यक्' इति विसृज्य
ताम्, उपसृत्य होमानलपदेशम् (६३) अशोकशाखावनाम्बिनीं
घण्टाम् अचालयम् । अकूजञ्च (६४) सा तं जनं (६५)
कृतान्तदूतीवाहयन्ती । प्रावर्त्तिषि (६६) च अहम् अगुरु-
चन्दनप्रमुखाणि होतुम्, आयासीत् च राजा यथोक्तं देशम् ।
शङ्कापन्नमिव किञ्चित् सविस्मयं विचार्य तिष्ठन्तम् अब्रुवं—
'ब्रूहि सत्यं भूयोऽपि मे भगवन्तं चित्रभानुम् (६७) एव
साक्षीकृत्य, न चेत् अनेन रूपेण मत्सपत्नोः इभिरमयिष्यसि,
ततः त्वयि इदं रूपं सङ्ग्रामयेयम्' इति । स तदैव 'देवो एव
इयं, नोपधिः' (६८) इति स्फुटोपजातमस्मृत्ययः (६९)
प्रावर्त्तत शपथाय । स्मिन्त्वा पुनः मया उक्तं—'किं वा शपथेन ?
कैव हि मानुषो मां परिभविष्यति ? यदि अप्सरोभिः सङ्गच्छसे
सङ्गच्छस्व कामम् । कथय कानि ते रहस्यानि, तत्कथनान्ते
हि त्वत्स्वरूपभ्रंशः' (७०) इति । सोऽब्रवीत्—'अस्ति
बहो मत्पितुः कनीयान् भ्राता प्रहारवर्मा, तं विषादनेन

(६२) साधयेयम् अनुतिष्ठेयम् । साध्यं कार्यम् ।

(६३) विसृज्य विसृज्य । तां कल्पसुन्दरीम् । उपसृत्य आगत्य । होमानल-
प्रदेशं होमाग्निप्लानम् ।

(६४) अकूजम् अञ्जनम् ।

(६५) सा घण्टा । तं जनं विसृष्टवर्माञ्चम् ।

(६६) प्रावर्त्तिषि प्राक्रामम् ।

(६७) चित्रभानुम् अपिम्, ("चित्रभानुर्विभावसुः" इत्यमरः) ।

(६८) उपधिः कृतम् ।

(६९) स्फुटेति ।—स्फुटं सुव्यक्तम्, उपजातः सम्प्रत्ययः सम्बन्धविनाशः सख्य-
वधोक्तः ।

(७०) त्वत्स्वरूपभ्रंशः तव स्वरूपस्य बाह्यतेः, भ्रंशः अन्वयान्नाश इत्यर्थः ।

व्यापाद्य अजीर्णदोषं व्यापयेयम् (७१) इति मन्त्रिभिः सह
अध्यवसितम् । (७२) अनुजाय विशालवर्मणे दण्डचक्रं
पुण्ड्रदेशाभिक्रमणाय दिक्षितम् । (७३) पौरवृद्धश्च पाञ्चालिकः
परित्रातश्च सार्थवाहः (७४) खनतिनाम्नो यवनात् वज्रम् (७५)
एकं वसुन्धरामूर्ख्यं लघीयसाऽर्घ्येण लभ्यमिति मम एकान्ते-
ऽमन्त्रयेताम् । (७६) गृहपतिश्च (७७) मम अन्तरङ्गभूतो जन-
पदमहत्तरः प्रतहतिरलीकवादशीलम् अवलेपवन्तं दुष्टग्राम-
स्थम् अनन्तसीरं जनपदकोपेन घातयेयमिति दण्डधरानुद्धार-
कर्मणि मत्प्रयोगात् नियोक्तम् अभ्युपागमत् । (७८)

(७१) व्यापाद्य विनाशम् । अजीर्णदोषं विसृज्यामित्यर्थः । व्यापयेयं
प्रकाशयेयम् ।

(७२) अध्यवसितः मन्त्रव्यया स्थिरीकृतम् ।

(७३) अनुजाय मत्कनौयसे । दण्डचक्रं सेनमण्डलम् । पुण्ड्रदेश-
तन्नामकस्य देशस्य, अभिक्रमणाय जयाय । दिक्षितं दातुमिष्टम् ।

(७४) पौरिति—पौरेषु पुरवासिषु मध्ये, वृद्धः स्थविरः । पाञ्चालिकः
तदाख्यः । परित्रातः कुतश्चित् सङ्घात् परिरक्षित इत्यर्थः । सार्थवाहो वधिक्
तन्नामा वा ।

(७५) वज्रं शौरकम् ।

(७६) वसुन्धरामूर्ख्यं वसुन्धरा पृथिवी, मूर्ख्यं यत् तादृशं, समस्तभूमण्डलं
दत्त्वाऽपि लभ्यामित्यर्थः । लघीयसा अलीयसा । अर्घ्येण मूर्ख्येन । मम इति
(सन्मन्त्रविषयया दृष्टौ) तथा सदेत्यर्थः । अमन्त्रयेतां मन्त्रग्रामकुवतां, कश्चित्तन्वी
इत्यर्थः ।

(७७) गृहपतिः गृहस्थः, ("भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थोऽपि च समिधि"
इति मेदिनी) ।

(७८) अन्तरङ्गभूतः आत्मीयभूतः । जनपदमहत्तरः जनपदेषु ईशेषु, महत्तरः
अतिमहान्, अतिसम्मान इत्यर्थः । प्रतहतिः प्रतकाङ्क्षतिः कृपिकारकः कश्चित्
तन्नामा इत्यर्थः । अलीकवादशीलं मृषावादरतं, प्रतहतिः मिथ्या कृत्वाकारिणमित्यर्थः,
अनन्तसीरेण बहुलाङ्गलपत्नेन प्रतहतिः कश्चिन्ने वेवात् सीरे मिथ्याऽपवादः प्रचारितः

इत्यमिदम् आचिरप्रसूतं रजस्यम्' । (७२) इति आकर्ष्यं तम्
 'इयत् तव आयुः, (८०) उपपद्यस्व (८१) स्वकर्माचितां गतिम्'
 इति कुरिकया द्विधाकृत्य कृतमात्रं (८२) तस्मिन्नेव प्रवृत्तस्म्योत-
 सर्षिषि द्विरण्यरेतसि (८३) अजुह्वयम्, अभूच्च अशौ भस्म-
 सात् । (८४) अथ स्त्रीस्वभावात् ईषद्विह्वलां हृदयवह्निभां (८५)
 समाश्राप्य हस्तकिसलये (८६) अवलम्ब्या गत्वा तद्गृहम्
 अनुज्ञया अस्याः सर्षिषि अन्तःपुराणि आह्वय सद्य एव
 सेवां (८७) दत्तवान् । विस्मितविलासिनीसार्धमध्ये (८८)

इत्यस्य गूढाभिप्रायः । अवलेपयन्तम् अहङ्कारवन्तम् । दृष्टयान्तर्यं दुर्हंतं
 चाभाष्यत्, प्रहारवर्त्मणि अनुरागिष्यामिति भावः । जनपदकोपेन जनपदानां देश-
 वासिनां, कोपेन । घातयेयं नाशयेयम् । इति इत्याशयेनेति भावः । दण्डधरान् दण्ड-
 कर्मणि नियुक्तान्, रक्षिपुत्रप्रभृतोक्तव्यर्थः । उद्धारकर्मणि उन्मूलनक्रियायां, तस्य
 विनाशव्यापारे इत्यर्थः । मत्प्रथीनात् मदादेशात् । यथा—दण्डधरेर्दण्डनायकेः,
 अनुद्धारकर्मणि दोषशून्यत्व मारणे तेषामग्रहण्य तदनुच्छेदकर्मणि, मत्प्रथीनात्
 मत्कर्तृकगूढमन्त्रिणोक्तम्, निधीकृतम् उद्दारे प्रवर्त्तयितुमित्यर्थः । अशुभपानम्
 श्लोचकार, अतद्विचरित्यन्वयः ।

(७२) आचिरप्रसूतम् बापात्ततः उपपन्नम् । रजस्यं मोघ्यम् ।

(८०) इयत् एतावत्पर्यन्तम् । आयुः जीवनकालः ।

(८१) उपपद्यस्व प्राप्नुहि ।

(८२) द्विधाकृत्य द्विच्छेद्य कृत्वा । कृतमात्रं हितमात्रम् ।

(८३) प्रवृत्तेति ।—प्रवृत्तानि प्रदत्तानि इत्यर्थः, स्त्रीतानि प्रचुराणि, सर्षिषि
 पुत्रानि यस्मिन् तदाभूत्, अतिमात्रं ज्वलतीति भावः । द्विरण्यरेतसि चर्यो ।

(८४) भस्मसात् भस्मावश्लेषः ।

(८५) हृदयवह्निभां प्रावक्तव्याम् ।

(८६) हस्तकिसलयै करपद्मवै ।

(८७) सेवां परिचर्यां कृतव्यर्थः ।

(८८) विस्मितेति ।—विस्मितानाम् आकर्ष्यांस्त्रिणानां, विहासिनीनां कर्षः

कश्चित् विद्वद्य कालं, विसृष्टावरोधमण्डनः (८९) तामिव
 संहतीरुमूरूपपीडं भुजोपपीडश्च उपगूह्य तल्पे (९०)
 अभिरमयन् अल्पामिव तां निशामनैषम् । अलभे (९१) च
 तन्मुखात् तद्राजकुलस्य शीलम् । उषसि स्नात्वा कृतमङ्गलो
 मन्त्रिभिः सह समगच्छे, तांश्च अब्रवम्—‘आर्याः ! रूपेण एव
 सह परिवृत्तो मम स्वभावः, य एष विघ्नान्नेन हस्तुं चिन्तितः
 पिता मे, स मुक्ता स्वमितद्राज्य भूय एव आह्वयितव्यः, पितृ-
 वत् अमुष्मिन् वयं शूश्रूषया एव वर्त्तामहे, न ह्यस्ति पितृवधात्
 परं पातकम्’ इति । भ्रातरश्च विशालवर्माणम् आह्वय उक्त-
 वान्—‘वत्स ! न सुभिच्चाः (९२) साम्प्रतं पुण्ड्राः । ते
 दुःखमोहोपहताः त्यक्त्वात्मानो (९३) राष्ट्रं नः सुभिच्चम् अभि-
 द्रवेयुः । अतो मुष्टिवधः शक्यबधो वा (९४) यदा उत्पद्यते,
 तदा अभिघ्रास्यसि, नाद्य यात्रा युक्ता’ इति । नगरवह्नौ अपि
 अजापिषम (९५)—‘अल्पीयमा मूख्येन महाहं वस्तु माऽस्तु

(८९) विसृष्टेति ।—विसृष्टं त्यक्तम्, अवरोधमण्डलम् अपरान्तःपुरिकावर्गः
 शैल तथामृतः ।

(९०) संहतीरुं मण्डितोदयुगलां, चमीरुदेवान् इत्यर्थः । ऊहपपीडं ऊहम्वां
 ऊर्ध्वोर्वा उपपीडा यस्मिन् तत् यथा तथा । भुजोपपीडं भुजयोः उपपीडा यस्मिन्
 तत् यथा तथा । उपगूह्य आलिङ्ग्य । तल्पे शय्यायां, (“तल्पं शय्याऽऽहारेषु”
 इत्यमरः) ।

(९१) अलभे प्राप्नुवन्, अजानम् इत्यर्थः ।

(९२) सुभिच्चाः सुखभिक्षाः, सन्त्यजन्त्या इत्यर्थः ।

(९३) दुःखेति ।—दुःखेन दुर्भिक्षजनितेनेति भावः, यः भीहः ज्ञानाभावः,
 तेन उपहता आत्मानाः । अत एव त्यक्तं आत्मा वेः तादृशाः जीवननिरपेक्षाः सन्तः
 इत्यर्थः ।

(९४) मुष्टिवधः मुष्टेः मुष्टिमात्रकादिक, वध उपघातः । शक्यवधः
 शक्यजात्रायां वा वध उपघातः, दुर्भिक्षमिति यावत् ।

(९५) नगरवह्नौ पाशाविषवावेवाह्नौ । अजापिषम् उक्तवान् ।

मे लभ्यं धर्मरक्षायै, तत् अनुगुणेनैव मूख्येनादः (८६)
 क्रीयताम्' इति । शतहलिञ्च राष्ट्रमुख्यम् आह्वय आख्यात-
 वान्—'योऽसौ अनन्तसौरः प्रहारवर्मणः पक्ष इति निनाश-
 यिषितः, (८७) सोऽपि पितरि मे प्रकृतिस्थे किमिति
 नाश्येत ? तत् त्वयाऽपि तस्मिन् संरक्षो (८८) न कार्यः'
 इति ।

ते इमे सर्वे मम आभिन्नानिकम् (८९) उपलभ्य स एव
 अयमिति निश्चिन्वाना विस्मयमानाश्च मां महादेवीश्च प्रशंसन्तो
 मन्त्रबलानि च उद्धोषयन्तो बन्धनात् पितरौ निष्क्रामय्य
 स्वं राज्यं प्रत्यपादयन् । (१००) अहञ्च तथा मे धात्र्या
 सर्वमिदं मम आचेष्टितं (१) रहसि पित्रोः अवगमय्य
 प्रहर्षकाष्ठाधिकृदयोः (२) तयोः पादमूलम् अभजे । (३)
 अभज्ये च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञाततया (४) प्रसाधितात्मा
 देवपादविरहदुःखदुर्भंगान् भोगान् निर्विशन् ! (५) भूयोऽस्म

(८६) अनुगुणेन गुणानुरूपेण, योग्येन इत्यर्थः । अदः पक्षम् ।

(८७) निनाशयिषितः नाशयितुमिष्टः ।

(८८) संरक्षः रक्षोपः ।

(८९) ते इमे अमात्यादय इत्यर्थः । आभिन्नानिकं विषयवर्तेषु वाचनिकं
 प्रापकमित्यर्थः, वचनकातमिति शेषः ।

(१००) प्रत्यपादयन् प्रत्यर्पणानासुः ।

(१) आचेष्टितम् अनुष्ठितकार्यम् ।

(२) अवगमय्य वेदयित्वा । प्रहर्षेति ।—प्रहर्षेण प्रकृतानन्देण, साहज
 उत्सर्षः, ताम् अधिकृदयोः प्राप्तयोः ।

(३) अभजे असेवे ।

(४) अभज्ये असेव्ये, चात्रिये इत्यर्थः । तदनुज्ञाततया तात्मा पित्रभ्याम्,
 अनुज्ञाततया अनुमततया ।

(५) प्रसाधितात्मा सन्वाहितधैर्यः, धैर्यमाश्रित्य इत्यर्थः, अलङ्कृतशरीर इत्यर्थः

पिष्टसखस्य सिंहवर्मणो लेख्यात् चण्डवर्मणा चम्पाभियोगम्
अवगम्य शत्रुबधो मित्ररक्षा च उभयमपि करणीयमेव इति
अलघुना लघुसमुत्थानेन सैन्यचक्रेण अभ्यसरम्, (६) अभवच्च
भूमिः त्वत्पादलक्ष्मीसाक्षात्क्रियामहोत्सवानन्दराशिः* (७)
इति ।

श्रुत्वा एतद्देवो राजत्राहनः सन्मितम् अवादीत्—“पश्यत,
पारतत्त्विकम् उपधिद्युक्तम् अपि गुरुजनबन्धव्यसनमुक्तिहेतुतया
दुष्टामित्रप्रमापणाभ्युपायतया राज्योपलब्धिमूलतया (८) च
पुष्कली अर्थधर्मौ अपि अरीरधत् । (९) किं हि बुद्धिमङ्गिः
प्रयुक्तं (१०) न अभ्युपैति (११) शोभाम् ?” इति अर्थपालः*

अ । देविति ।—देवस्य पादविरहेण अरण्येवाविच्छेदेन यत् दुःखं तेन दुर्मनान्
अप्रियान् । निर्विशन् उपभुञ्जानः ।

(६) लेख्यात् विपितः । चम्पाभियोगं चम्पानगराक्रमणम् । शत्रुबधः रिपु-
निनाशः । चण्डवर्मणः साक्षवाचीशत्रुघ्नोपलत्वात् राजहंसप्रतिपक्षत्वेन शत्रुत्वं बोध्यम् ।
अलघुना महता । लघुसमुत्थानेन सत्त्वरोद्धीमेन शीघ्रगामिना वा । सैन्यचक्रेण
पलानिक्रमेण । अभ्यसरम् अभ्यगच्छन् ।

(७) भूमिः पानम् । त्वदिति ।—तव पादयोः या लक्ष्मीः शोभा, तस्याः
साक्षात्क्रिया सन्दर्शनं, सेव महोत्सवः, तेन य आनन्दराशिः प्रसुखनिश्चयः तस्य ।

(८) पारतत्त्विकं पारदारिकं, परलौकिकमतिव्ययं । उपधिद्युक्तं उपपटवुक्तम्,
अवर्धमित्यर्थः । गुरुजनैति ।—गुरुजनानां पित्रादीनां, बन्धुः कारावास एव,
व्यसनं विपत्, तस्मात् मुक्तेः उच्चारण, हेतुतया कारणतया । दुष्टानाम् अनिष्टाणां
शत्रूणां, प्रमापकस्य बधस्य, अभ्युपायतया साधनतया । राज्यस्य उपलब्धिः प्राप्तिः,
तस्या मूलतया निदानतया ।

(९) पुष्कली अतिशोभनी, अत्युत्कृष्टी इत्यर्थः । अरीरधत् असाधयन्,
(“दाध संविद्धौ” इत्यस्मात् नीरादिभ्यात् कुट्टि उपपत्) ।

(१०) बुद्धिमङ्गः प्राज्ञेः । प्रयुक्तम् अयुक्तम् ।

(११) अभ्युपैति प्राप्नोति ।

मुखे निधाय स्निग्धदीर्घां (१२) दृष्टिम्, “आचष्टां (१३)
भवान् आत्मीयचरितम्” इति आदिदेशः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उत्तरपीठिकायाम्
उपहारवर्मचरितं नाम तृतीयोच्छ्वासः ।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः ।

अर्थपालचरितम् ।

सोऽपि ब्रह्माञ्जलिः अभिदधे—“देव ! सोऽहमपि एभिरेव
सुहृद्भिः एककर्मा जर्मिनालिनेमिभूमिवलयं (१) परिभ्रमन्
उपासरं कदाचित् काशीपुरीं वाराणसीम् । (२) उपस्युश्य च
मणिभङ्गनिर्मलाश्रमि मणिकर्णिकायाम् (३) अविमुक्तेश्वरं (४)

(१२) स्निग्धदीर्घां सेहपूषांभावताच्च ।

(१३) आचष्टां ब्रवीतु ।

इति तृतीयोच्छ्वासः ।

(१) एककर्मा एकम् अभिदधे, सममित्यर्थः, जर्म भवदन्वेषणपर्यवसितं भावः,
यस्य तथोक्तः, भवदन्वेषणार्थोऽर्थः । जर्मोति।—जर्मोणां तरङ्गाणां, भाषा समूहः।
अस्माकोति जर्मिनासो समुद्रः, ए एव जैमिः सोना यस्य तादृशं, (“जैमिस्तु
चक्रपारावां सोमवर्मैव्यवस्थयोः” इत्यजयः) भूमिवलयं भूमिस्थलम् ।

(२) उपासरं अगच्छन् । वाराणसीम् अस्मिन्वराणसीनामयोर्मध्यवर्तिनीम् ।

(३) उपस्युश्य आत्मा । मथोति।—मणिभङ्गः एवच्छेदः, तद्वत् निर्मलम्
अथो कर्णं यज्जाहोक्तावान् । मणिकर्णिकायां तदाकृतोऽर्थ इत्यर्थः ।

(४) अविमुक्तेश्वरम् अविमुक्तं काशीधर्मं, तस्य ईश्वरं काशीनामनिर्देशः ।

भगवन्तम् अन्धकमथनम् (५) अभिप्रणम्य प्रदक्षिणं परिभ्रमन्
 पुरुषमेकम् आयामवन्तम् आयसपरिघपौवराभ्यां (६)
 भुजाभ्याम् आबध्यमानपरिकारम् अविरतवृद्धितोच्छूनताम्-
 दृष्टिम् (७) अद्राक्षम् । अतर्कयञ्च—‘कर्कशः (८) अयं
 पुरुषः, कार्पण्यम इव (९) वर्षति स्नानतारं (१०) चक्षुः,
 आरभ्य साहमानवाटौ, (११) नूनमसौ प्राणनिस्पृहः
 किमपि कृच्छ्रं प्रियजनव्यसनमूलं प्रपित्सते । (१२) तत्
 पृच्छेयम् एनम्, अस्ति चेत् ममापि कोऽपि साहाय्यदानाव-
 काशः’ (१३) इति तम् एनम् अभ्युपपद्य अपृच्छ—‘भद्र !

(५) अन्धकमथनम् अन्धकामुग्निसदनम् ।

(६) आयामवन्तम् आयतदेहमित्यर्थः । आयसेति ।—आयसः अयं लोहं
 तद्विनिर्मितः, परिघः अर्गलः, (“अर्गलः स्यात् परिघः” इति वैजयन्ती) तत्रत पौवरी
 शूलौ, दृष्टौ इति यावत् ताभ्याम् ।

(७) आबध्यमानेति ।—आबध्यमानः आरच्यमानः, परिकारः कृत्वावस्थः हेन
 तन्नाभूतम्, (“कृत्वावस्थः परिकारः” इति वैजयन्ती) । अविरतेति ।—अविरतम्
 अविरतानं यथा तथा, वृद्धितेन रोदनेन, चक्षूने स्फोते, तास्ते रक्ते, दृष्टौ नेत्रे यत्
 तथाविधम् ।

(८) कर्कशः पुरुषः, कठोराकार इत्यर्थः ।

(९) कार्पण्यमिव दैत्यमिव ।

(१०) स्नानतारं मलिनतारं, वाप्याच्छ्रतया निस्पृहजनोनिजनित्यर्थः ।

(“तारकाऽच्छः जनोनिजा” इत्यमरः) ।

(११) आरभ्य आरभ्यशायः । साहसानवाटौ साहसम् अविनाश कर्मकार-
 षीकाद्विशेषः, तदनुवदति प्रकटयतीति तथाभूतः ।

(१२) कृच्छ्रं अटन, आत्माहमनादिकथं दृष्टजनकं कर्मत्वर्थः । विद्वज्जनस्य
 व्यसनं विदुः, मूलं तद्विद्वान्मनित्वर्थः । प्रपित्सते प्रपत्नुमिच्छति ।

(१३) साहाय्यम् आशुक्रुत्सम्, अस्मैति भावः, तस्मै दाने अवकाशः अवकाशः,
 प्रवीजनमिति यावत् ।

सन्नाहः (१४) अयं साहसम् अवगमयति, (१५) न चेत् गोप्यम् इच्छामि श्रोतुं शोकहेतुम् इति । स मां सबहुमानं निर्वर्ष्य 'को दोषः, श्रूयताम्' इति क्वचित् करवीरतले मया सह निषण्णः कथाम् अकार्षीत् ।—

'महाभाग ! सोऽहम् अस्मि पूर्वेषु कामचरः (१६) पूर्वं-भद्रो नाम गृहपतिपुत्रः, (१७) प्रयत्नसंबर्द्धितोऽपि पित्रा देवच्छन्दानुवर्ती (१८) तु शौर्यवृत्तिः आसम् । अथास्मां काशीपुर्याम् अर्थ्यवर्थ्यस्य (१९) कस्यचित् गृहे चोगयित्वा रूपाभियाहितो (२०) बद्धः । बध्ये (२१) च मयि मत्तहस्ती सृष्ट्युविजयो नाम हिंसाविहारी राजगोपुरोपरितलाधि-रूढस्य पश्यतः कामपालनाम्नः उत्तमामात्यस्य शासनात् (२२)

(१४) सन्नाहः समुदयोगः, परिस्तरवन्धनं वा ।

(१५) अवगमयति बोधयति ।

(१६) पूर्वेषु पूर्वदेशेषु । कामचरः स्नेहाचारी । एकवाक्ये तु—पूर्वेषुमानः पूर्वदिग्दर्शी पुरभेदः, तत्र चरः ।

(१७) गृहपतिपुत्रः सदा अमादिदानशौलट्टहस्तपुत्रः ।

(१८) देवेति ।—देवस्य अदृष्टस्य, भाग्यस्नेहस्येः, छन्दः आश्रयः, ("देवं दितं भाग्येयं भाग्यम्" इति "छन्दोऽभिप्राय आश्रयः" इति आनरः) तम् अनुवर्तते अनुसरतीति तत्राभूतः, दुर्भाग्यपरतन्त्र इत्यर्थः ।

(१९) अर्थ्यवर्थ्यस्य वैश्वमेधस्य, ("ऊरव्या ऊरुजाः अर्थ्याः वैश्वानु भुनिस्युषी विजः" इत्यनरः) ।

(२०) इवेति ।—इषेय नाचकैः, अपहृतमुद्राचिह्नितनिष्कादिधनेनेत्यर्थः, ("हपनाकारकौन्द्ये नाचकज्ञीकथोरपि" इति ज्ञानतः) अभियाहितः चारितः, राजपुरुषैरिति शेषः ।

(२१) बध्ये बन्धये, आश्रयवधदष्टे इति भावः ।

(२२) राजेति ।—राजः गीपुरं पुरद्वारं, ("पुरद्वारम् गीपुरम्" इत्यनरः) तत्र उपरितकम् अचिदृक् उपरिहितस्येत्यर्थः । उत्तमामात्यस्य प्रधानवचिपुत्रः । आसनात् आदिज्ञान् ।

जगत्कण्ठरवद्विगुणितघण्टारवो मण्डलितहस्तकाण्डः समभ्य-
धावत् । (२३) अभिपत्य (२४) च मया निर्भयेण निर्भर्त्सितः
परिणमन् दारुखण्डसुषिरानुप्रविष्टोभयभुजदण्डचण्डघटित-
प्रतिमानो (२५) भीतवत् न्यवर्त्तिष्ट । भूयश्च नेत्रा जातसंरन्ध्रेण
निकामदारुणैः वागङ्कुशपादपातैः अभिमुखीकृतः, (२६)
मया अपि द्विगुणावहमन्युना (२७) निर्भर्त्स्य अभिहतो (२८)
निहत्यापादवत् । (२९) अथ मया निपत्य सरभसमाक्रुष्टो ।

(२३) जनेति ।—जनानां वषट्प्रंशाद्येमागतानामिति भावः, कण्ठरवेण
कोलाहलेनेत्यर्थः, द्विगुणितः द्विराठ्ठपः, वर्द्धित इति यावत्, घण्टारवाः तस्य
कण्ठविलम्बित्या इति भावः, रवः ध्वनिः यस्य तथाभूतः । मण्डलितं घूर्णितं,
हस्तकाण्डं शृङ्गादण्डः येन तथाभूतः । समभ्यधावत् द्रुतं मत्समीपमाजगामेत्यर्थः ।

(२४) अभिपत्य समुपेत्य ।

(२५) निर्भर्त्सितः तावन्तः । परिणमन् तित्थेन्दुप्रहारं कुर्वन्, ("तित्थेन्दुप्र-
हारस्तु गजः परिणतो मतः" इति वैजयन्ती) । दारुखण्डेति ।—दारुखण्डसुषिरे
तत्र पतितश्चाष्टखण्डविशेषश्च क्रिद्रे, अनुप्रविष्टेन अनुप्रवेशतेनेत्यर्थः, लभयभुजदण्डेन
दृष्टाकारमुजगृह्णन्, मदोयेनेति भावः, चण्डं तीव्रं यथा तथा, घटितं संयोजितम्,
आघातितार्त्तमित्यर्थः, प्रतिमानं दन्तमध्यं यस्य तथाभूतः, ("दन्तधीरन्तधीर्मध्यं
प्रतिमानं प्रचक्षते" इति वैजयन्ती) ।

(२६) नेत्रा नायकेन, हस्तिपालेनेत्यर्थः । जातसंरन्ध्रेण जातकोऽङ्ग, हस्तिनः
पक्षादनादिति भावः । निकामदारुणैः अतिनिष्ठुरैः । वागङ्कुशपादपातैः वाक्
सङ्केतवचनम्, अङ्कुशः हस्तिनाशनदण्डविशेषः, पादः चरणः, तेषां पातैः प्रयोगैः, मम
विनाशार्थं वाक्त्तर्जनेः अङ्कुशप्रहारेः पादाघातयेत्यर्थः । अभिमुखीकृतः मत्समीप-
मुपनीतः ।

(२७) द्विगुणेति ।—द्विगुणं यथा तथा, आवहः उघातः, मन्युः क्रोधः यस्य
तथाभूतेन, अतिक्रुद्धेनेत्यर्थः ।

(२८) अभिहतः तावन्तः ।

(२९) अपादवत् पक्षाघातः ।

दृष्टव यन्ता—‘इन्त ! (३०) मृतोऽसि, क यासि ? कुञ्जराप-
सद !’ इति निमित्तेन वारणेन वारणं (३१) मुहुर्मुहुः
अभिन्नन् निर्याणभागे (३२) कथमपि मदभिमुखम् अकरोत् ।
अथ अवोचम्—‘अपसरतु हिरदकोट (३३) एषः । अन्यः
कश्चित् मातङ्गपतिः (३४) आनीयतां, येन (३५) अहं
मुहूर्तं विहृत्य (३६) गच्छामि गन्तव्यां गतिम्’ (३७)
इति । दृष्ट्वैव स मां रुष्टम् उद्गर्जन्तम् (३८) उत्क्रान्तयन्त-
नियतनिष्ठुराञ्चः (३९) पलायिष्ट । मन्त्रिणा पुनः अहमाह्वय
अभ्यधायिषि (४०)—‘भद्र ! मृत्युरिव मृत्युविजयो नाम

(३०) निपत्य सनीपमानम् । सरभसं सवेगम्, आक्रुष्टः तर्जितः, अत एव दष्टः क्रुधः, मधीति शेषः । यन्ता आधीरणः, इक्षिवाखण्ड इत्यर्थः । इन्तेति शीपसूचकनव्ययम् ।

(३१) कुञ्जरापसद ! गजनिहीन ! गजावम ! इत्यर्थः, (“निहीनो-
ऽपसदो गायः” इत्यमरः) । निमित्तेन तोच्छेन । वारणेन गजनिवारणेन, चक्रुश्च
इत्यर्थः, (“वारणस्य गजे शीतो वारणं तन्निवारणे” इत्यमरः) । वारणं
गजेन्द्रम् ।

(३२) अभिन्नन् तादृक्त्वं । निर्याणभागे अपाङ्गदेशे, (“अपाङ्गदेशो
निर्याणम्” इत्यमरः) ।

(३३) अपसरतु गच्छतु । हिरदकोटः इक्षिवाखण्डः, अहं इक्षी कोट इव
मया गच्छते इति भावः ।

(३४) मातङ्गपतिः नगराजः ।

(३५) येन मातङ्गपतिना ।

(३६) विहृत्य शोभित्वा ।

(३७) गन्तव्यां गन्तव्याम् । गतिम् अवस्थाम् ।

(३८) स गजः । उद्गर्जन्तम् उद्गर्जन्तम् ।

(३९) उत्क्रान्तेति—उत्क्रान्ता अगतिता, यन्तुः नावच्छन्न, निवर्तनिष्ठुरा
उपसदशठिना, आत्रा येन वधामृतः ।

(४०) मन्त्रिणा कामपाक्षेन । अभ्यधायिषि अभिहितः ।

द्विसाविहारौ, (४१) सोऽयमपि तावत् त्वया एवभूतः (४२)
 कृतः । तद्विरम कर्मणोऽस्मात् मलीमसात् । (४३) किम्
 अलम् (४४) अस्ति प्रतिपद्य अस्मान् आर्य्यहत्या वर्त्ति-
 तुम् ? (४५) इति । 'यथाऽऽज्ञापितोऽस्मि' इति विज्ञापितो-
 ऽयं (४६) मया मित्रवन्मयि अवर्त्तिष्ट । (४७) पृष्टञ्च मया
 एकदा रहसि जातविश्रम्भेण अभाषत स्वचरितम् । (४८)
 'आसीत् कुसुमपुरे राज्ञी रिपुञ्जयस्य (४९) मन्त्री
 धर्मपालो नाम विश्रुतधीः श्रुतर्षिः । (५०) अमुष्य पुत्रः
 सुमित्रो नाम पितृवैव समः प्रज्ञागुणेषु, तस्य अस्मि
 हैमातुरः (५१) कनीयान् भ्राताऽहम् । विशेषेण विलसन्तं (५२)

(४१) द्विसाविहारो द्विसया वधव्यापारेणैवधेः, विहरति विहरतीति
 तथोक्तः ।

(४२) एवभूतः निर्जित इत्यर्थः ।

(४३) विरम निवर्त्तस्व । मलीमसात् मलिनात्, निन्दितधौर्ष्यादित्यर्थः ।

(४४) अलं समर्थः ।

(४५) प्रतिपद्य आश्रित्य । आर्य्यहत्या सदृशवहारेण । वर्त्तितुं ज्ञातुम् ।

(४६) अयं, मन्त्री ज्ञानपाल इति शेषः ।

(४७) अवर्त्तिष्ट अतिष्ठत्, व्यवाहरत् इत्यर्थः ।

(४८) रहसि विजने । जातविश्रम्भेण सज्जातविद्यासेन । अभाषत उपाय,
 ज्ञानपाल इति शेषः । स्वचरितं निजहस्तान्तरम् ।

(४९) रिपुञ्जयस्य शत्रुविजयिनः, राजहंसस्तीति भावः ।

(५०) विश्रुतधीः विस्तृता विख्याता, धीः प्रज्ञा यथा तथोक्तः, अतिशुद्धिमान्
 इत्यर्थः । श्रुतर्षिः अधीतवेदः, ("ऋषिस्तु वेदे भगवादी ज्ञानहरे इत्यन्वये"
 इति वेणवली) ।

(५१) हैमातुरः हथीनामीरपत्यं पुनानिति हैमातुरः वैमहःशेवः, परं व्येष्टस्य
 सुमित्रस्यैव माना प्रतिपादित इत्यतो हैमातुरत्वमिति बोध्यम् ।

(५२) विशेषेण वेङ्गाजनाशयेषु । विलसन्तं विहरन्तम् ।

माम् असौ विनयरुचिः (५३) अवारयत् । अवार्थ्यदुर्नयः (५४)
 च अहम् अपसृत्य (५५) दिङ्मुखेषु भ्रमन् (५६)
 यदृच्छया (५७) अस्यां वाराणस्यां प्रमोदवने मदनदमना-
 राधनाय (५८) निर्गत्य सह सखीभिः कन्दुकेन अनुक्रीड-
 मानां (५९) काशीभर्तुः चण्डसिंहस्य कन्यां कान्तिमतीं
 नाम चक्रुर्भू, कथमपि समगच्छे (६०) च । अथ कृत्स्न (६१)
 विहरता कुमारीपुरे सा मया आसीत् आपन्नसत्त्वा, (६२)
 कश्चित् सुतश्च सूतवती । सृतजात इति सोऽपविष्टः तथा (६३)
 रहस्यनिर्भेदभयात् परिजनेन क्रीडाशैले, शवर्या (६४) च
 श्लशानं नीतः । तथा एव निवर्त्तमानया निशीथे राजवीथ्याम्
 आरत्तिकपुरुषैः अभिगृह्य तर्जितया दण्डपाकृष्यभौतया
 निर्भिन्नं रहस्यम् । (६५) राजाश्रया निशीथेऽहम् आक्रीड-

(५३) असौ मदनमयः । विनयरुचिः विनीतस्वभाव इत्यर्थः ।

(५४) अवार्थ्यदुर्नयः अनिवार्यदुष्टे इत्यर्थः ।

(५५) अपसृत्य टिप्पणं निःसृत्येति ।

(५६) भ्रमन् पर्यटन् ।

(५७) यदृच्छया स्नेहया ।

(५८) प्रमोदवने क्रीडावने । मदनदमनस्य हरस्य, आराधनाय पूजनाय ।

(५९) कन्दुकेन नेत्रुकेन, "बल्" इति यत्नं प्रसिद्धिः । अनुक्रीडमानाम्

अनुविहरन्तीम् ।

(६०) कथमपि केनापि प्रकारेण । समगच्छे सक्रतः अभवत् ।

(६१) कृत्स्नं प्रकृतम् ।

(६२) आपन्नसत्त्वा कन्याःसत्त्वा, निर्भिचीत्यर्थः ।

(६३) अपविष्टः परिशुद्धः । तथा कान्तिमत्या इत्यर्थः ।

(६४) शवर्या कथाचित् भिन्नपदया ।

(६५) निवर्त्तमानया प्रत्यागच्छन्त्या । निशीथे अर्द्धरात्रे, ("अर्द्धरात्रिणीको
 षी" इत्यमरः) । राजवीथ्यां राजमार्गे । आरत्तिकपुरुषैः प्रहरिष्यमानैः ।

गिरिदरोद्वे विश्वप्रसुतः तथापदर्शितो यथोपपन्नरज्जु-
बद्धः (६६) श्मशानम् उपनीय मातङ्गोद्यतेन कृपाणेन
प्राजिहीर्ये । (६७) नियतिबलात् लूनबन्धः तमसिम्
आच्छिद्य अन्यजं (६८) तम् अन्यांश्च काञ्चित् प्रहृत्य
अपासरम् । अशरणश्च (६९) भ्रमन् अटव्याम् एकया
उदश्रुमुख्या कयाऽपि दिव्याकारया सपरिचारया (७०)
कन्यया उपस्थायिषि । (७१) सा माम् अञ्जलिकिसल्यो-
त्तंसितेन मुखविलोककुन्तलेन मूर्द्धा (७२) प्रणम्य मया

अभिदृष्ट धृत्वा । तर्जितया निभंक्तया । दण्डेति ।—दण्डपादव्यात् अक्षणे
कठिनदण्डात्, भीतया । निभंक्तं प्रकाशितम् । रक्ष्यं गुप्तम् ।

(६६) आकीडेति ।—आकीडगिरिः क्रीडापर्वतः, तस्य दरो गुहा एव, गृहं
तस्मिन् । विश्वप्रसुतः निःशङ्कं निद्रितः । तथा श्रव्यां । उपदर्शितः अयं स
इति प्रदर्शितः । यथेति ।—यथोपपन्नया यथाप्राप्तया, रज्ज्वा बद्धः संयमितः ।

(६७) मातङ्गेन चण्डालेन, (“चण्डालप्रवसातङ्ग-दिवाकीर्तिजनकमाः”
इत्यमरः) उद्यतः वधार्थमुद्गतः तेन । कृपाणेन अक्षिणा । प्राजिहीर्ये प्रहर्तुमिष्टः,
आराक्षकपुरुषेरिति शेषः ।

(६८) नियतिबलात् देवप्रयात । लूनबन्धः क्षिप्रबन्धनः । आच्छिद्य चण्डाल-
कृपादाकृत्येत्यर्थः । अन्यजं चण्डालम् ।

(६९) अशरणः निराश्रयः ।

(७०) उदश्रुमुख्या वाष्पप्लावितवदनया । दिव्याकारया स्वर्गीयकारवत्या ।
सपरिचारया परिचारः परिचर्या, श्रुतुवा इत्यर्थः, अत्र तु अक्षयया तदुपकरणं
प्रतीयते इति परिचर्यापकरणसमेतयेत्यर्थः । “सपरिचारया” इति पाठे तु
परिजनसहितया इत्यर्थः ।

(७१) उपस्थायिषि उपस्थानं गतोऽसि, सङ्गतिं प्राप्नोऽकीति यावत्

(७२) अञ्जलीति ।—अञ्जलिः करद्वयसंयोगः एव, (“तो युताञ्जलिः
पुमान्” इत्यमरः) क्लिसलयः नवपङ्कवः, तेन उभंसितेन अक्षरकृतेन । मुखेति ।—
मुखे विचोलाश्चलाः, कुमलाः केशाः यत्र तादृशेन । मूर्द्धा शिरसा ; शिरसि
अञ्जलिं निधाय इति समुहितार्थः ।

सह वनवटदुग्धस्य कस्यापि महतः प्रच्छायशोतले (७१)
तले निषण्णा, 'काऽसि वासु! कुतोऽस्यागता? कस्य हेतोः
अस्य मे प्रसौदसि?' इति साभिलाषम् आभाषिता (७४)
मया वाङ्मयं मधुवर्षम् अवर्षत् ।

'चार्य्य! नाथस्य (७५) यक्षाणां मणिभद्रस्य अस्मि
दुहिता तारावली नाम । साऽहं कदाचित् अगस्त्यपत्नीं
लोपामुद्रां नमस्कृत्य अपावर्त्तमाना (७६) मलयगिरिः,
परतावासे (७७) वाराणस्याः कर्मापि दारकं (७८) रुदन्तम्
अद्राक्षम् । आदाय च एनं तीव्रस्नेहात् मम पित्रोः मन्नि-
धिम् अन्वेषम्, अनैषोच्च मे पिता देवस्य अलकेश्वरस्य
आस्थानीम् । (७९) अथ अहमाह्य आक्षभा हरसखेन (८०)
—'बाले! बालेऽस्मिन् कौटुम्बस्ते भावः?' (८१) इति ।
'श्रीरसे इव आस्मिन् वत्से वत्सलता' इति मया विज्ञापितः
'सत्यमाह वराको' इति (८२) तन्मूलाम अतिमहतीं कथाम्
अकरोत् । तत्र एतावन्मयाऽवगतं, त्वं किल शौनकः शुद्धकः
कामपालस्य अभिन्नः । बन्धुमती विनयवती कान्तिमतो च

(७१) प्रच्छायशोतले प्रकृतच्छायाशोतले ।

(७४) साभिलाषं सत्कथनम् । आभाषिता अभिहितम् ।

(७५) नाथस्य अधिपतेः ।

(७६) अपावर्त्तमाना निवर्त्तमाना ।

(७७) परतावासे उल्लसने ।

(७८) दारकं बालकम् ।

(७९) अलकेश्वरस्य कुमेरस्य । आस्थानीं सभाम् ।

(८०) हरसखेन आश्वमेधेन, धनपतिना कुमेरेणैवैवैः ।

(८१) भावः, अभिप्रायः, सहः इति यावत् ।

(८२) वराको बहुकथादा ।

(८३) शौनकः, शुद्धकः, कामपाल इत्यादि।—एकस्मिन् जने ४

अभिन्ना ; वेदिमती आर्यदासी तारावली च एकैव ; हंसावली
शूरसेना सुलोचना च अनन्या ; मन्दिनी रङ्गपताका इन्द्र-
सेना च अपृथग्भूता । (८३) या किल शीनकावस्थायाम्
अग्निसाक्षिकम् आत्मसात् कृता गोपकन्या, सा एव किल
आर्यदासी, पुनश्च अद्य तारावलीत्यभूवम् । (८४) बालस्य
किल शूद्रकावस्थे त्वार्य आर्यदास्यवस्थायां मयि उदभूत्, (८५)
अवर्द्धत च विनयवत्या स्नेहवासनया । स तु तस्यां
कान्तिमत्यवस्थायाम् अद्योदभूत् । एवम् अनेकसृत्यमुख-
परिभ्रष्टं देवात् मया उपलब्धं तमेकपिङ्गादेशात् (८६)
वने तपस्यती राजहंसस्य देव्यै वसुमत्यै, तत्सुतस्य भावि-
चक्रवर्तिनी राजवाहनस्य परिचर्यायै समर्प्य गुरुभिः (८७)
अभ्यनुज्ञाता कृतान्तयोगात् कृतान्तमुखपरिभ्रष्टस्य (८८)
ते पाटपद्मशुश्रूषार्थम् आगताऽस्मि' इति ।

श्रुत्वा ताम् अनंकजन्मरमणीम् असकृत् (८९) आम्निष्य

श्रीगङ्गामा आसीः, तत्र वस्यती, वेदिमती, हंसावली, मन्दिनी इति चतस्रो
आर्यास्तवाभूवन् । ततोऽन्वेषिन् जनने त्वं शूद्रक आसीः, तत्र तत्र विनयवती,
आर्यदासी, शूरसेना, रङ्गपताका इति चतस्रः आर्याः । अस्मिन् जनने त्वं काम-
पाङ्गनामाऽसि, अत्र तत्र कान्तिमती, तारावली, सुलोचना, इन्द्रसेना इति चतस्रः ।

(८३) गोपकन्या कश्चित् गोपस्य दुहित्या, वेदिमतीति यावत्, वेदिमती-
आर्यदासी तारावलीनामभिप्रेत्यादिति भावः । सैव गोपकन्या वेदिमती एव, तत्र
शूद्रकावस्थायाम् आर्यदासी आसीत्, अद्य इदानीम् । सा तारावली नाम अहम् ।

(८४) उदभूत् उत्पन्नः ।

(८६) तं बालकम् । एकपिङ्गादेशात् कुवेराज्ञया ।

(८७) गुरुभिः पितादिभिः ।

(८८) कृतान्तयोगात् देववशात् । कृतान्तस्य वनस्य, मुखात् परिभ्रष्टः
कश्चित् अतः तत्र, ("कृतान्तो वनसिद्धान्त-देवाकुशलसमंस्तु" इति विद्यः) ।

(८९) असकृत् पुनः पुनः ।

इषांशुमुखो मुहुर्मुहुः सान्त्वयित्वा . तत्रभावदर्शिते महति
मन्दिरे अहर्निशं भूमिदुर्लभान् (१०) भोगानन्वभूवम् ।
द्वित्राणि दिनानि अतिक्रम्य मत्तकाशिनीं ताम् अवादिषं—
'प्रिये ! प्रत्यपकृत्य (११) मत्प्राणद्रोहिणः चण्डसिंहस्य
वैरनिर्यातनसुखम् अनुबुभूषामि' (१२) इति । तथा सञ्चितम्
अभिहितम्—'एहि कान्त ! कान्तिमतीदर्शनाय नयामि
त्वाम्' इति स्थितेऽर्द्धरात्रे रात्रौ (१३) वासगृहम् अनीये । (१४)
ततः तच्छिरोभागवर्त्तनीम् आदाय असियष्टिं प्रबोध्य (१५)
एनं प्रस्फुरन्तम् (१६) अब्रवम्—'अहमस्मि भवज्जामाता
भवदनुमत्या विना तव कन्याऽभिमर्षी । (१७) तम् अप-
राधम् अनुवृत्त्या (१८) प्रमार्ष्टुम् आगतः' इति । सोऽतिभीतो
माम् अभिप्रणम्य आह—'अहमेव मूढोऽपराहः, यस्तव
दुहितृसंसर्गानुग्राह्यो ग्रहयस्त इव उत्क्रान्तसौमा (१९)
समादिष्टवान् बधम् । तदास्तां कान्तिमती, राज्यमिदं,

(१०) भूमिदुर्लभान् मर्त्यलोकादप्यापान्, सगोथानित्यर्थः ।

(११) प्रत्यपकृत्य प्रत्यपकारं कृत्वा ।

(१२) अनुबुभूषामि अनुभवितुमिच्छामि ।

(१३) स्थितेऽर्द्धरात्रे अर्द्धरात्रे समागते । रात्रवृत्तसिंहस्य ।

(१४) अनीये नीतः ।

(१५) प्रबोध्य जागरयित्वा ।

(१६) प्रस्फुरन्तं प्रकम्पमानम् ।

(१७) कन्याभिमर्षी कन्याम् अभिषष्टवान् स्पष्टयानिति तथोक्तः, कन्या-
संसर्गो इत्यर्थः ।

(१८) अनुवृत्त्या सेवया ।

(१९) दुहितृति ।—दुहिता सह संसर्गात् संसर्गे कृत्वा, अनुवृत्त्यातीति
तादृशक, कृपया मद्दुहिता सकृत्तथैत्यर्थः । ग्रहयस्त इव भूतावित इव । उत्क्रान्तसौमा
सहितमथादः ।

मम च जीवितमपि अथ प्रभृति भवदधौनम्' इति ।
अथ अपरेद्युः प्रकृतिमण्डलं सन्निधाय (१००) विधिवत्
आत्मजायाः पाणिम् अग्राहयत् । अत्रायञ्च तनयवात्तां
तारावली कान्तिमत्यै, सुलोचनेन्द्रसेनाभ्याञ्च पूर्वजाति-
वृत्तान्तम् । इत्यमहं मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यम् अनुभवन्
विहरामि विलासिनीभिः' इति । (१)

स (२) एवं मादृशेऽपि (३) जन्तो परिचर्यानुबन्धी (४)
बन्धुरेकः सर्वभूतानाम् अलसकेन स्वर्गते श्शुदे, (५) ज्यायसि (६)
च श्याले (७) चण्डघोषनाम्नि स्त्रीषु अतिप्रसङ्गात् प्रागेव
अयचीषायुषि (८) पञ्चवर्षदेशीयं सिंहघोषनामानं कुमारम्
अभ्यवेचयत्, (९) अवर्हयञ्च विधिना एनं स साधुः । तस्य

(१००) प्रकृतिमण्डलम् अनात्वादवर्गेन । सन्निधाय सजीपमानाय,
समाह्वय इति यावत् । "सन्निधाय" इति पाठे—स एवाधः ।

(१) मन्त्रिपदापदेशम् अनात्पदद्वयानम्, अनात्पदद्वयनिर्देशः । इति इत्यन्तं
स्वरितं कामपाशः महा पृष्टोऽभावतेत्यन्वयः ।

(२) स कामपाशः ।

(३) मादृशेऽपि मण्डलेऽपि, अतिजात्येऽपि इति भावः ।

(४) परिचर्यानुबन्धी सेवापरः ।

(५) अलसकेन अजीर्णरोगविशेषेण, आलसकारिणा अयरीनेण इत्यर्थो वा,
("अयस्त्वलसको मतः" इति वेजयन्ती) । अशुदे चण्डसिंहे ।

(६) ज्यायसि ज्येष्ठे ।

(७) श्याले पत्नीभातरि, ("श्यालाः सुधातरः पत्राः" इत्यमरः) ।

(८) अतिप्रसङ्गात् अत्यासक्तेः । प्रागेव पूर्वमेव, पिढनरचादिति शेषः ।
अयेति—अयेच अयरीनेच, अयेच आयुर्जीवनकालो वक्ष्यताहरे ।

(९) पञ्चवर्षदेशीयं पञ्चवर्षवयस्यमित्यर्थः, प्रागेव पञ्चवर्षवयस्यमित्यर्थे
यावत् । कुमारं अनिष्टशालम् । अभ्यवेचयत् अनिष्टानकारयत् । अहरे
अलसकेन ज्यायसि श्याले च अयरीनेच स्वर्गते इति सः कामपाशः कुमारम्
अभ्यवेचयदित्यन्वयः ।

अथ यौवनोन्मादिनः (१०) पैशुन्यवादिनो (११) दुर्मान्त्रणः
 कतिचित् आसन् अन्तरङ्गभूताः । (१२) तैः किलासी इत्यम्
 अयाह्यत (१३)—‘प्रसह्यैव स्वसा तव अमुना भुजङ्गेन (१४)
 सङ्गृहीता । पुनः प्रसुप्ते (१५) राजनि प्रहर्तुम्
 उद्यतासिः (१६) आसीत्, तेन अस्मै देवात् तत्क्षणप्रबुद्धेन
 भीत्या अनुनौय दत्ता कन्या । तच्च देवज्येष्ठं चण्डघोषं विषेण
 हत्वा बालोऽयम् असमर्थ इति त्वमस्यापि प्रकृतिविश्रम्भणाय
 उपेक्षितः । क्षिणोति (१७) च पुरा स कृतघ्नो भवन्तम् । तमेव
 अन्तकपुरम् अभिगमयितुं (१८) यतस्व’ इति । स तथा
 दूषितोऽपि (१९) यक्षिणीभयात् न अर्मुषन् पापम् (२०)

(१०) तत्र कुमारसिंहघोषश्च । यौवनोन्मादिनः यौवनेन उन्मात्तव्यः ।

(११) पैशुन्यवादिनः पैशुन्यं खलसभावं, बहन्ति प्रकटयन्तीति तथाभूताः,
 दुर्जना इत्यर्थः ।

(१२) अन्तरङ्गभूताः आत्मोपसङ्घपाः ।

(१३) अयाह्यत अपोध्यत ।

(१४) प्रसह्यैव वक्ष्यपूर्वकमेव । स्वसा भगिनी, कान्तिमतीत्यर्थः । भुजङ्गेन विटेन,
 खल्यटेनेत्यर्थः, (“भुजङ्गो विटसर्पयो.” इत्यमरः) ।

(१५) प्रसुप्तं निद्रिते ।

(१६) प्रहर्तुं हर्तुं, तनिति शेषः । उद्यतासिः उद्धृतखड्गः ।

(१७) देवज्येष्ठं देवस्य राज्ञः ज्येष्ठम्, ज्येष्ठम् अयजम् । प्रकृतिविश्रम्भणात्
 प्रकृतौनाम् अनात्मादीनां प्रजावर्गेषां वा विश्वोत्पीत्यादनाय । उपेक्षितः अगणितः,
 न मारितः इत्यर्थः । क्षिणोति क्षयं नेष्यतीत्यर्थः । पुरा अचिरकालमध्ये इत्यर्थः,
 [“निकटानामिदं पुरा” इत्यमरः । “श्रावत्पुरानिपातधीर्लट्” (३३४ पा०) इति
 पुराशब्दधीनात् भविष्यति षट् ।

(१८) अभिगमयितुं नेतुम् ।

(१९) दूषितोऽपि भेदितोऽपि ।

(२०) यक्षिणीभयात् यक्षिण्याकारावस्था मयात् । “यक्षिणीप्रभावात्” इति
 शाठानरम् । अर्मुषिन् क्षानपाक्षे । पापम् अनिष्टम् ।

आचरितुम् अशक्तम् । एषु किञ्च दिवसेषु अथथापूर्वम् (२१)
 आकृतौ कान्तिमत्याः समुपलक्ष्य राजमहिषी सुलक्षणा
 नाम सप्रणयम् अपृच्छत्—‘देवि ! न अहम् अयाथातथ्येन
 विप्रलम्बनीया, (२२) कथय तथ्यं, केनेदम् अथथापूर्वम्
 आननारविन्दं तवैषु वासरेषु ?’ इति । सा तु अवादीत्—‘भद्रे !
 स्मरसि किम् अद्यापि अयाथातथ्येन किञ्चिन्मया उक्तपूर्वम् ?
 सखी मे तारावली सपत्नी च किमपि कलुषिताशया (२३)
 रहसि भर्त्सा मङ्गोत्रापदिष्टा (२४) प्रणयमपि उपेक्ष्य (२५)
 प्रणम्यमानाऽपि अस्माभिः उपोद्दमत्करा प्रावसत्, (२६)
 अवसीदति च नः पतिः, अतो मे दौर्मनस्यम्’ (२७)
 इति । तत् प्रायेण एकान्ते सुलक्षणाया कान्ताय कथितम् ।
 अथ असी निर्भयोऽथ प्रियतमाविरहपाण्डुभिः अवयवैः
 धैर्यैस्ताम्बिताशुपर्याकुलेन (२८) चक्षुषा उषश्वासशोषिता-
 भिरिव अनतिपेशलाभिः (२९) वाग्भिर्वियोगं दर्शयन्तं, (३०)

(२१) अथथापूर्वे पूर्वतो विप्रतोपं, विषादमिति भावः ।

(२२) अयाथातथ्येन अयाथाथ्येन, अतथ्यतया इत्यर्थः । विप्रलम्बनीया
 प्रसारणीया ।

(२३) किमपि किञ्चिदित्यर्थः । कलुषिताशया मखिनितान्निप्राया, विरक्त-
 भावेत्यर्थः ।

(२४) भर्त्सा कामपालेन । मङ्गोत्रापदिष्टा मदीयमाया सनाहता, (“नोमं
 नाङ्गवले कुले” इत्यनरः) ।

(२५) उपेक्ष्य अनपेक्षित्वा ।

(२६) उपोद्दमत्करा मरुद्विदेवा । प्रावसत् दीशान्तरमगच्छत् ।

(२७) अवसीदति अवसादं गच्छति । दौर्मनस्यं दुःखितचित्तत्वम् ।

(२८) धैर्येति ।—धैर्यैश्च कश्चित् बह्वैः, अशुभिः पर्याकुलेन परितो व्याकुलेन ।

(२९) उषेति ।—उषश्वाधैरुषान्निवाधैः, शोषिताभिरिव शुष्कोत्तान्निरिव ।

अनतिपेशलाभिः अनतिमगीश्राभिः, शुष्कलेन कर्षणादिति भावः ।

वायमपि राजकुले कार्याणि कारयन्तं पूर्वसङ्केतितैः (३१)
 पुद्गलैः अभिषिञ्च्य चवन्धयत् । तस्य किल स्थानस्थानेषु दोषान्
 उद्घोष्य तद्योद्धरणीये चक्षुषी, यथा तन्मूलम् एव अस्य मरुत्
 भवेदिति । अतोऽत्र एकान्ते यथेष्टम् अशु सुजा तस्य साधोः
 पुरः प्राचान् मोक्तुकामो बभ्रामि परिवारम्' इति । (३२)

मया अपि तत् पितृव्यसनम् आकर्ष्य पर्यश्रुणा (३३)
 सोऽभिहितः,—'सौम्य ! किं तव गोपायित्वा ? यः तस्य
 सुतो यच्चकाम्यथा देवस्य राजवाहनस्य पादशुश्रूषार्थं देव्या
 वसुमत्या हस्ते न्यासः (३४) कृतः, सोऽहमस्मि । शश्यामि
 सङ्घसमपि सुभटानाम् उदायुधानां (३५) इत्वा पितरं
 मोचयितुम् । अपि तु सङ्कुले (३६) यदि कश्चित् पातयेत्
 तदङ्गे शस्त्रिकां, सर्व एव मे यज्ञो भस्मानि हुतमिव भवेत्'
 इत्यनवसितवचने एव (३७) मयि महान् आश्रीविषः
 प्राकाररम्भेव उद्देरयत् (३८) शिरः । तमहं मन्त्रीषधबलेन
 अभिष्टञ्च पूर्णभद्रम् अन्नवं—'भद्र ! सिद्धं नः समीहितम्, (३९)

(३०) विद्योगं विरहम् । समंयन्तं प्रकटयन्तम् ।

(३१) पूर्वसङ्केतितैः प्रासन्नितैः ।

(३२) स्थानस्थानेषु स्थानानि तेषु विविधस्थानेषु इत्यर्थः । उद्घोषणीये
 उन्माटनीये । इति, इत्यन्तं पूर्णभद्रवचनम् ।

(३३) पर्यश्रुणा गवधायिण ।

(३४) हस्ते न्यासः हस्ते निक्षेपः ।

(३५) सुभटानां सुवीराणाम् । उदायुधानाम् उदयतन्त्रज्ञाणाम् ।

(३६) सङ्कुले जगदन्धारे इत्यर्थः ।

(३७) अनवसितवचने एव असमाप्तवाक्ये एव ।

(३८) आश्रीविषः सर्पः, ("आश्रीविषा विषहरः" इत्यमरः) । प्राकाररम्भेव
 प्राश्रीरम्भेदेव । उद्देरयत् कर्षयन्तीति ।

(३९) समीहितं वाञ्छितम् ।

अनेन तातम् अलक्ष्यमाणः सङ्कले यदृच्छया पातितेन
नाम दंशयित्वा तथा विषं स्तम्भयेयं, यथा मृत इत्यु-
टास्येत । (४०) त्वया तु मुक्तसाध्वसेन (४१) माता मे (४२)
बोधयितव्या, 'यो यच्चा वने देव्या वसुमत्या हस्तापितो
युष्मत्सूनुः, सोऽनुप्राप्तः पितुरवस्थां मत्त उपलभ्य (४३) बुद्धि-
बलात् इत्यम् आचरिष्यति । त्वया तु मुक्तवासया (४४)
राज्ञे प्रेषणीयम्, (४५) 'एष खलु क्षत्रधर्मः, यत बन्धुः अबन्धुः
वा दुष्टः, स निरपेक्षं निग्राह्यः (४६) इति । स्त्रीधर्मश्च एषः
यत् अदुष्टस्य दुष्टस्य वा भर्तुर्गतिर्गन्तव्येति । तत् अहम्
अमुना एव सह चिताग्निमारोक्ष्यामि । युवतिजनानुकूलः
पश्चिमो (४७) विधिः अनुज्ञातव्यः' इति । स एवं निवेदितो
नियतम् अनुज्ञास्यति । ततः स्वमेव अगारम् आनीय काण्ड-
पटीपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे दर्भसंस्कारणम् अधिशाय्य स्वयं
कृतानुमरणमण्डनया (४८) त्वया च तत्र सन्निधेयम् । (४९)

(४०) उटास्येत उपेत्येत ।

(४१) मुक्तसाध्वसेन निर्भयेण ।

(४२) माता मे कान्तिमतोत्तर्यः ।

(४३) मत्तः मत्संज्ञायात् । उपलभ्य विदित्वा ।

(४४) मुक्तवासया मुक्तशुद्धया ।

(४५) प्रेषणीयं सन्देष्टव्यं, वाचिकमिति शेषः ।

(४६) निरपेक्षं निरनुरोधम् । निग्राह्यः दण्डनीयः ।

(४७) युवतिजनानुकूलः तद्वचोऽनुचितः । "अभिजनानुदपः" इति पाठे
—अभिजनस्य कुलस्य, अनुदपः योग्य इत्यर्थः । पश्चिमः पश्चिमः ।

(४८) काण्डेति ।—काण्डपटी तिरस्कारिणी, तथा परिक्षिप्ते चाहते ।
विविक्तोद्देशे निर्जनप्रदेशे । दर्भसंस्कारणं कुशशयनम् । अधिशाय्य प्राययित्वा । स्वयम्
आत्मना । कृतेति ।—कृतम् अनुमरणमण्डनं सङ्गमनभूषणं यथा तथाभूतया ।

(४९) सन्निधेयम् उपस्थातव्यम् ।

अहन्तु वाह्यकलागतः (५०) त्वया प्रवेशयिष्ये । ततः पितरम् उज्जीव्य तदभिरुचितेन (५१) अभ्युपायेन चेष्टिष्यामहे' इति ।

स (५२) तथेति हृष्टतरः तूर्णम् अगमत् । अहन्तु घोषणास्थाने चिञ्चावृत्तं (५३) घनतरविपुलशाखम् आरुह्य गूढतनुः अतिष्ठम् । आरुढश्च लोको यथायथम् उच्चैः स्थानानि, उच्चावचप्रलापाः प्रस्तुताः । (५४) तावन्ने पितरं तस्करम् इव पद्याद्दभुजम् उद्गुरध्वनि महाजनानुयातम् आनीय मदभ्यासे एव (५५) स्थापयित्वा मातङ्गः त्रिः (५६) अघोषयत् — 'एष मन्त्री कामपालो राज्यलोभात् भर्तारं चण्डसिंहं युवराजं चण्डघातञ्च विषान्नेन उपांशु (५७) हत्वा, पुनः देवोऽपि सिंहघोषः पूर्णयौवन इति असुषिन् पापम् आचरिष्यन् विश्वासात् रडस्यभूमौ (५८) पुनः अमात्यं शिवनागम् आह्वय स्तूणम् अङ्गारवर्षञ्च राजवधाय उपजप्य (५९)

(५०) वाह्यकलागतः वाह्यकला वदिःप्रकाशं, गतः उपस्थितः, ("कला प्रकाशे इत्यादिः काला मध्येभवत्यने" इत्यमरः) ।

(५१) उज्जीव्य प्राणवित्वा । तदभिरुचितेन तदनुमतेन ।

(५२) स पूर्णमदः ।

(५३) घोषणास्थाने शोषाशामुच्चैः प्रख्यापनखले । चिञ्चावृत्तं तिलिकौडवृत्तम् ।

(५४) उच्चावचप्रलापाः नानाविधा आलापाः, ("उच्चावचं नेकविधम्" इत्यमरः) उच्चनीचप्रलापा वा । प्रस्तुताः प्रकान्ताः ।

(५५) उद्गुरध्वनि उद्गुरः इदः, प्रगाढः इत्यर्थः, ध्वनिः कलकलप्रदः चक्र तदवस्था तथा । मदभ्यासे एव मत्समीपे एव ।

(५६) मातङ्गः चाण्डालः । त्रिः त्रिवारम् । ["विभक्तुर्ध्वः सुच्" (५।३।१८ पा०) इति सुच्-प्रत्ययः] ।

(५७) उपांशु रडसि ।

(५८) रडस्यभूमौ निभृतप्रदेशे ।

(५९) स्तूणमङ्गारवर्षञ्च तथामकौ राजानुचरो । उपजप्य भेदवित्वा ।

तैः स्वामिभक्त्या विवृतगुह्यः (६०) 'राज्यकामुकस्य अस्य
ब्राह्मणस्य अन्यतमसप्रवेशो न्याय्यः' (६१) इति प्राङ्निवाक-
वाक्यात् अच्युद्धरणाय (६२) नीयते । पुनः अन्योऽपि यदि
स्यात् अन्यायवृत्तिः, (६३) तमपि एवमेव यथार्हेण दण्डेन
योजयिष्यति देवः' इति । श्रुत्वैतद्दृढकलकले महाजने पितु-
रङ्गे प्रदीप्तशिरसम् आशीविषं व्यक्षिपम् । अहश्च भीतो
नाम अवप्लव्य (६४) तत्रैव जनादनुलीनः (६५) क्रुद्धव्याल-
दृष्टस्य तातस्य विहितजीवरक्षो (६६) विषं क्षणात् अस्तम्भ-
यम् । (६७) अपतच्च स भूमौ मृतकल्पः । प्रालपच्च—'सत्य-
मिदं, राजावमानिनं देवो दण्ड एव स्पृशतीति, यत् अयम्
अक्षिभ्यां विना अत्रनिपेन चिकीर्षितः, (६८) प्राणैः एव
वियोजितो विधिना' इति । मत्तुक्तञ्च केचित् अन्यमन्यन्त,

(६०) तैः शिवनागादिभिः । विवृतगुह्यः प्रकाशितरहस्यः ।

(६१) अन्यतमसप्रवेशः अन्यतमसं गाढान्तरं, तस्मिन् प्रवेशः । न्याय्यः
विचारसिद्धः ।

(६२) प्राङ्निवेशवाक्यात् विचारपतिवचनात्, ("दृष्टरि व्यवहाराणां
प्राङ्निवाकाच्चदर्शकौ" इत्यमरः) । अच्युद्धरणाय नेमोत्पाटनाय ।

(६३) अन्यायवृत्तिः दुराचारः ।

(६४) भीतः नासैत्यलोकैः क्षिप्याभीत इत्यर्थः । अवप्लव्य चिन्त्वात्त्वादवतीर्य ।

(६५) जनात् जनमाश्रित्य, (लब्धलोपे पञ्चमी), अनुलीनः अन्तर्भूतः इत्यर्थः,
जनताऽन्तर्गत इति ज्ञावत् । "जनात्तुलीनः" इति पाठान्तरम् ; तत्र जनेषु अनुलीनः ।

(६६) विहितेति ।—विहितता कृता, विवक्ष्यमानादिनेति भावः, जीवस्य जीवणस्य,
इत्यादिना तथाभूतः ।

(६७) अपतच्च स भूमौ मृतकल्पः ।

(६८) अक्षिभ्यां विना अक्षुर्विहीनः । अत्रनिपेन राज्ञा । चिकीर्षितः

क्षुर्षितः ।

अपरे पुनः निनिन्दुः । दर्शीकरस्तु (६८) तमपि चण्डालं दष्टा
रुद्रद्रासद्वृतलोकदत्तमार्गः (७०) प्राद्ववत् ।

अथ मदस्वा पूर्णभद्रबोधितार्था तादृशेऽपि व्यसने नाति-
विह्वला (७१) कुलपरिजनानुयाता पद्मगम् एव धीरम्
आगत्य मत्पितुः उत्तमाङ्गम् उत्सङ्गेन धारयन्ती आसित्वा
राज्ञे समदिशत् (७२)—‘एष मे पतिः तवापकर्त्ता न वेति
दैवमैव जानाति, न मेऽनया अस्ति चिन्तया फलम् ; अस्य
तु पाणिग्राहकस्य गतिम् अननुपपद्यमाना (७३) भवत्कुलं
कलङ्कयेयम्, (७४) अतोऽनुमन्तुम् अर्हसि भर्त्सा सह चिता-
ऽधिरोहणाय माम्’ इति । श्रुत्वा चेतत् प्रीतियुक्तः समा-
दिशत् (७५) त्रितोश्वरः ‘क्रियतां कुलोचितः संस्कारः,
उत्सवोत्तरञ्च पश्चिमं विधिसंस्कारम् अनुभवत् मे भगिनीपतिः’
इति । चण्डाले तु मत्प्रतिषिद्धमकलमन्त्रवादिप्रयासे
संस्थिते (७६) कामपालोऽपि कालदष्ट एवेति स्वभवनोप-
नयनम् (७७) अमुष्य स्वमाहात्म्यप्रकाशनाय महीपतिः अन्व-

(६८) दर्शीकरः सर्पः ।

(७०) रुद्रति ।—रुद्रं जातेन, वासेन, द्रुतेः पलायितेः, लीकेः दत्तः मार्गं
यथै तथाभूतः ।

(७१) नातिविह्वला नातिकारता ।

(७२) धीरं मन्दम् । आसित्वा उपविष्टा । समदिशत् सन्देशं वाचिकं
प्रेरितवतीत्यर्थः ।

(७३) पाणिग्राहकस्य भर्तुः । अननुपपद्यमाना अनभिवृष्टनी ।

(७४) कलङ्कयेयं कलङ्कितं कुर्व्याम् ।

(७५) समादिशत् समादिशत् ।

(७६) मदिति ।—मया प्रतिषिद्धः मन्त्रवलेन निवारितः, सङ्कल्पानां मन्त्रनादिनां
माहात्म्यानां, प्रयासी यस्मिन् तादृशं, अत एव संस्थिते इति ।

(७७) स्वभवनोपनयनं स्वदृष्टमापन्नम् ।

मंस्र । (७८) आनोतश्च पिता मे विविक्तायां भूमौ दर्भ-
शय्याम् अधिशय्य (७९) स्थितोऽभूत् । अथ मदम्बा मरण-
मच्छनम् अनुष्ठाय सकारुणं सखीरामन्त्रा, मुहुः अभिप्रशस्य
भवनदेवताः, यत्ननिवारितपरिजनाक्रन्दिता पितुर्मै शयन-
स्थानम् एकाकिनौ प्राविशत् । तत्र च पूर्वमेव पूर्णभद्रोप-
स्थापितेन मया वैनेतेयतां (८०) गतेन निर्विषीकृतं भर्त्ता-
रम् ऐक्षत । हृष्टतमा पत्युः पादयोः पर्य्यशुमुखी प्रणिपत्य
माञ्च मुहुर्मुहुः प्रस्रुतस्तनौ परिष्वज्य सहर्षवाष्पगद्गदम्
अगदत्—पुत्र ! मयाऽसि जातमात्रः पापया परित्यक्तः, स
किमर्थमेवं माम् अतिनिर्घृणाम् अनुगृह्णामि ? अथवेष
निरपराध एव ते जनयिता, युक्तमस्य प्रत्यानयनम् अन्त-
काननात् । (८१) क्रूरा खलु तारावन्ती, या त्वाम् उप-
लभ्यापि तत्त्वतः कुबेरात् असमर्प्य मङ्गलम् अर्पितवती देव्यै
वसुमत्यै । सैव वा सदृशकारिणी, न हि तादृशात् भाग्य-
राशिः (८२) विना मादृशो जनोऽल्पपुण्यः तवाहंति कलप्रलापा-
मृतानि कर्णाभ्यां पातुम् ; एहि मां परिष्वजस्व' इति भूयो
भूयः शिरसि जिघ्रन्ती, अङ्गम् आरोपयन्ती, तारावन्ती
गर्हयन्ती, आलिङ्गयन्ती, अशुभिः अभिषिञ्चन्ती च उल्कस्मि-
ताङ्ग्याष्टः अन्यादृशोव क्षणम् अजनिष्ट । जनयिताऽपि मे
नरकादिव स्वर्गं तादृशात् व्यसनात्तथाभूतम् अभ्युदयम्

(७८) अन्तमंस्र अश्रुमेने ।

(७९) दर्भशय्यां कुम्भसरणम् । अधिशय्य शयिता । "अधिशय्य" इति
श्लेषित् ।

(८०) वैनेतेयतां मरुडतां, गारुडविद्यावित्त्वमिति यावत् ।

(८१) अन्तकाननात् खलुमुखात् ।

(८२) सदृशकारिणी अनुसृष्टकारिणी । भाग्यराशिः श्रीभाग्यपूर्वजनादित्यर्थः ।

आरूढः पूर्णभद्रेण च विस्तरेण यथाहृत्तान्तमावेदितो भगवतो
मघवतोऽपि (८७) भाग्यन्तमात्मानम् अजौगणत् । मनागिव
च मत्सम्बन्धम् आख्याय हर्षविस्मितात्मनोः पितोः अकथयम्—
‘आज्ञापयतं काऽस्य नः प्रतिपत्तिः ?’ (८४) इति । पिता मे
आब्रवीत्—‘वत्स! गृहमेव इदम् अस्मदीयम् अतिविशाल-
शालवलयम् अक्षय्यायुधस्थानम्, (८५) अलङ्कारतमा (८६)
च गुप्तिः, (८७) उपकृताश्च मयाऽतिबहवः सन्ति सामन्ताः,
प्रकृतयश्च भूयसो न मे व्यसनम् अनुकथ्यन्ते, (८८)
सुभटानाञ्च (८९) अनेकसहस्रम् अस्त्येव ससृष्टत्पुत्रदारम् ।
अतोऽन्वैव कतिपयानि अहानि स्थित्वा वाह्याभ्यन्तरङ्गान् (९०)
कोपान् उत्पादयिष्यामः । कुपितांश्च उपसङ्गृह्य प्रोत्साह्य
हि अस्य प्रकृत्यमितान्, उत्पाप्य सहजांश्च द्विषः, (९१)

(८३) मघवतोऽपि इन्द्रादपि ।

(८४) प्रतिपत्तिः इति कर्त्तव्यता ।

(८५) अर्थात्—अतिविशालः अत्युन्नतः, साश्चः प्राकारः, (‘‘वाचारे
वरणः साश्चः’’ इत्यमरः) बलयं वेष्टनं यत्र तथाभूतम् । अक्षय्यायुधक्षापम्
अविनष्टराजाशयं, प्रभूतान्तरूपमित्यर्थः ।

(८६) अलङ्कारतमा अतिशयेन लङ्घितमशक्ता ।

(८७) गुप्तिः संवरणं, गृहञ्च रक्षाविधानमित्यर्थः ।

(८८) सामन्ताः समन्तायाः स्वदेशान्तर्गतभूमिः इमे राजाश्च सामन्ताः
स्वदेशान्तरराजानः । प्रकृतयः प्रधानपुरुषाः । भूयसः बहवः । व्यसनम्
अनिष्टम् । अनुकथ्यन्ते अविच्छिन्ति, अनुमोदन्ते इत्यर्थः ।

(८९) सुभटानां महावीराणां ।

(९०) वाह्याभ्यन्तरङ्गान् बहिःरङ्गान् आन्तरङ्गांश्च ।

(९१) अत्र रक्षः । प्रकृत्यमितान् प्रकृतशत्रून्, द्विषान्तरवर्त्तिवृषां
इत्यर्थः । उत्पाप्य उत्पीड्य, उत्पीड्येत्यर्थः । सहजान् स्वभावविद्यान्, द्विषः शत्रून्,
विद्वेषपुत्रोदीमित्यर्थः ।

दुर्दान्तम् एनम् (८२) उच्छेत्स्वामः' इति । 'को दोषः
तथाऽस्तु' इति तातस्य मतमन्वमंसि । (८३)

तथा अस्मासु प्रतिविधाय तिष्ठन्, राजाऽपि विज्ञापितो-
दन्तो (८४) जातानुतापः पारधामिकान् प्रयोगान् (८५)
प्रायः प्रायुङ्क्त । (८६) ते च अस्माभिः प्रत्यहम् अहन्त्यन्त । (८७)
अस्मिन्नेव अवसरे पूर्णभद्रमुखाच्च राज्ञः शय्यास्थानम्
अवगम्य तदैव स्त्रोदवसितभित्तिकीणात् (८८) आरभ्य उर-
गास्येन (८९) सुरङ्गाम् अकार्षम् । गता च सा भूमिस्वर्ग-
कल्पम् अनल्पकन्यकाजनं (१००) कमपि उद्देशम् । (१)
अव्यधिष्ट च दृष्ट्वैव स मां नारीजनः । तत्र काचित् इन्दु-
लेखेव स्वलावस्येन रसातलान्धकारं निज्जुवना, (२) भूमि-
रिव विग्रहिसौ, हरगृहिसौव असुरविजयाय अवतीर्णा, (३)

- (८२) दुर्दान्तं दुर्विनीतम् । एनं सिद्धिदोषम् ।
(८३) अन्वमंसि अवसोदितवान् ।
(८४) विज्ञापितोदन्तः कोकेज्ञापितवृत्तान्तः ।
(८५) पारधामिकान् परधामे परराज्ये भवाः पारधामिकाः तान् परराष्ट्री-
यान् । प्रयोगान् विविधविनाशोपायानिति यावत् ।
(८६) प्रायुङ्क्त अस्मान् प्रति प्रयुक्तवान् ।
(८७) अहन्त्यन्त नाशिताः, व्यर्धोऽन्ता इत्यर्थः ।
(८८) स्त्रोदवसितेति ।—स्त्रोद आत्मनः, उदवसितं गृहं, ("गृहं
मिदोदवसितं वेद्यं सद्य निक्षेपनम्" इत्यमरः) तत्र भित्तिकीणात् कुच्यंशुदेवात् ।
(८९) उरगास्येन सर्पमुखाकृतिस्त्रगनास्येच ।
(१००) सा सुरङ्गा । भूमिस्वर्गकल्पं भूतवस्त्रितस्वर्गमहद्वजम् । अनस्येति ।
—अनस्यः सदृशः, अल्पज्ञानः यस्मिन् लघोक्तम् ।
(१) उद्देश्यं ज्ञानम् ।
(२) निज्जुवना अपनयन्ती, निराकुर्वन्तीत्यर्थः ।
(३) विग्रहिसौ मूर्तिमती । हरगृहिसौव बौरीव । असुराणां विजयाय
अवतीर्णा ।

पातालम् आगता गृहिण्यैव भगवतः कुसुमधन्वनः, राजसङ्घोः
 इव अनेककुट्टपतिदर्शनपरिहाराय महीविवरं प्रविष्टा,
 निष्टप्तकनकपुञ्जका इव अवदातकान्तिः (४) कन्यका चन्दन-
 क्षता इव मलयमारुतेन महर्शनेन उदकम्पत । (५) तथा-
 भूते च तस्मिन् अङ्गनासमाजे (६) कुसुमितेव (७) काश-
 यष्टिः पाण्डुशिरसिजा स्थविरा (८) काचित् चरणयोर्मै
 निपत्य त्रासदीनम् (९) अब्रूत—‘दीयताम् अभयदानमस्मै
 अनन्यशरणाय (१०) स्त्रीजनाय । किमसि देवकुमारो
 दनुजयुद्धदृष्टया (११) रसातलं विविद्धुः ? आम्नापय
 कोऽसि ? कस्य हेतोः आगतोऽसि ?’ इति । सा तु मया
 प्रत्यवादि—‘मास्त्र सुदत्यः ! भैषुः ; (१२) अहमस्मि
 द्विजातिवृषात् (१३) कामपालात् देव्यां कान्तिमत्याम्
 छित्पन्नोऽर्थपालो नाम । सत्यर्थे (१४) निजगृहात् नृपगृहं

(४) निष्टप्तेति ।—निष्टप्ता ज्वलन्ती, कनकपुञ्जकेव काचनपुञ्जकेव ।
 अवदाता उल्लसता, कान्तिः वस्त्राद्युत्थिता ।

(५) उदकम्पत उच्चैरकम्पत ।

(६) तथाभूते व्यथमाने इति भावः । अङ्गनासमाजे नारीसमूहे ।

(७) कुसुमितेव सञ्जातपुष्पेव ।

(८) पाण्डुति ।—पाण्डवः युवाः, शिरसिजाः केशा वस्त्राद्युत्थिता ।
 स्थविरा वृद्धा ।

(९) त्रासदीर्णं भयवैकल्यात् ।

(१०) अनन्यशरणाय नास्ति चत्सत् शरणं रक्षिता यत्र तादृशान्, (“शरणं
 गृहश्रितोः” इत्यनरः) ।

(११) ददुजेति ।—ददुजेः दानवैः, पातालस्यैरिति भावः, उदकं वत् कुट्टं
 यत्र दृष्टवया प्राशयेन ।

(१२) सुदत्यः ! शोभनदन्ताः ! इति स्त्रीणां सम्बोधनम् । भैषुः भोवा भवव ।

(१३) द्विजातिवृषात् विजयेवृषात् ।

(१४) सत्यर्थे प्रयोजने इति ।

सुवङ्गया उपसरन् इहान्तरे (१५) वो दृष्टवान्, कथयत काः
स्व यूयम् ? कथमिह निवसथ ?' इति ।

सा उदञ्जलिः (१६) उदीरितवती—'भर्तृदारक !
भाग्यवत्यो वयं, याः त्वाम् एभिरेव चक्षुर्भिः अनघम् (१७)
अद्राक्ष्म । अग्रतां, यस्तव मातामहः चण्डसिंहः, तेन अस्यां
देव्यां लीलावत्यां चण्डघोषः कान्तिमतीति अपत्यद्वयम्
उदपाटि । चण्डघोषस्तु युवराजोऽत्यासङ्गात् अङ्गनासु
राजयक्ष्मणाऽसुक्षयम् अगात् अन्तर्वद्वां देव्याम् आचार-
वत्याम् । (१८) असुया (१९) च इयं मणिकर्णिका नाम कन्या
प्रसूता । अथ प्रसववेदनया मुक्तजीविता आचारवती पत्युरन्ति-
कम् (२०) अगमत् । अथ देवः चण्डसिंहो माम् आह्वय
उपहरे (२१) समाज्ञापयत्—'ऋद्धिमति ! कन्यका इयं
कल्याणलक्षणा, ताम् इमां मालवेन्द्रनन्दनाय (२२) दर्प-
साराय विधिवत् वर्द्धयित्वा दिक्षामि, (२३) विभेमि च
कान्तिमतीवृत्तान्तात् आरभ्य कन्यकानां प्रकाशावस्थापनात्,

(१५) उपसरन् गच्छन् । इह अन्तरे कश्चिन् अवस्थाम् ।

(१६) उदञ्जलिः उन्नमिताञ्जलिः ।

(१७) अनघम् अपापम् ।

(१८) राजयक्ष्मणा अथैव । असुक्षयं प्राचनार्थम् । "सुरक्षयम्" इति पाठे—
सुरक्षयं देवगृहं, स्वर्गमित्यर्थः, ("क्षयो रोगान्तरे वैश्व-कल्याणापचयेषु च" इति
विश्वः) । अन्तर्वद्वां गर्भवत्याम् । आचारवती तदाख्यायां क्षमतिज्ञायाम् ।

(१९) असुया आचारवत्या ।

(२०) मुक्तजीविता न्यक्तप्राचा । पत्युरन्तिकं लभोपं, स्वर्गमित्यर्थः ।

(२१) उपहरे रक्षति ।

(२२) मालवेन्द्री मालधारः, तस्य मन्दनः पुत्रः तक्षी ।

(२३) वर्द्धयित्वा वृद्धिं प्रापय, प्रतिपालय इत्यर्थः । दिक्षामि दातुमिच्छामि ।

अत इयम् अरातिव्यसनाय कारिते (२४) महति भूमिगृहे
 कृत्रिमशैलगर्भीत्कीर्णनानामण्डपप्रेक्षागृहे प्रचुरपरिवर्द्धया (२५)
 भवत्या संवर्द्धताम् । (२६) अस्त्यत्र भोग्यवस्तु वर्षशतेनापि
 अक्षय्यम् (२७) इति । स तथोक्त्वा निजवासगृहस्य अङ्गन-
 भित्तौ अर्द्धपादं किष्कुविष्कम्भम् उद्धृत्य (२८) तेनैव द्वारेण
 स्थानम् इदम् अस्मान् अवीविशत् । (२९) इह च नो
 वसन्तीनां हादश समाः समत्ययुः । (३०) इयञ्च वत्सा
 तरुणौभूता, न च अद्यापि स्मरति राजा, काममियं पिता-
 महेन दर्पसाराय सङ्कल्पिता, (३१) त्वदम्बया कान्तिमत्या च

(२४) अरातिव्यसनाय अत्युच्यः विपत्परिभाषायेत्यर्थः । कारिते सत्यादिते ।
 “व्यसनापसारिते” इति पाठे—व्यसनाय व्यसननिवारणार्थम्, अपसारिते आस्कादिते,
 युद्धे इत्यर्थः ।

(२५) कृत्रिमिति।—कृत्रिमः यः शैलः, अतस्य इति भावः, तस्य गर्भे
 मध्ये, उत्कीर्णानि रचितानि, नाना बहुविधानि, मण्डपानि प्रेक्षागृहाणि वृत्त-
 शालास्य यस्मिन् तादृशे, (“प्रेक्षा वृत्तेष्वथं प्रज्ञा” इत्यमरः) । प्रचुरपरिवर्द्धया
 प्रभूतपरिच्छदया ।

(२६) संवर्द्धतां प्रतिपाद्यताम् ।

(२७) अक्षय्यं चेतुनशक्यम् ।

(२८) निजवासगृहस्य निजवासमवनस्य । अङ्गनभित्तौ अङ्गनप्रदेशे,
 (“भित्तिः कुक्ष्यप्रदेशयोः” इति मेदिनी) । “अङ्गनभित्तौ” इत्यत्र “द्वारभित्तौ”
 इति पाठे—अङ्गुलिद्वयपरिमितभित्तौ । अर्द्धपादम् अर्द्धेन सङ्कितं पादं चतुर्थांशं,
 इत्यनितद्वारस्य भागवयमित्यर्थः । किष्कुविष्कम्भं इत्यनितं प्रतिबन्धं, इत्यनितं
 द्वारमित्यर्थः, (“किष्कुर्द्धको वित्तौ च” इत्यमरः । “विष्कम्भो योगभेदे स्यात्
 विस्तारप्रतिबन्धयोः” इति मेदिनी) । यद्वा—सप्रकोष्ठस्मरितं विष्कम्भनावरणस्य नाम् ।
 उद्धृत्य उद्धृत्य ।

(२९) अस्मान् नः, मत्स्यधोन् कन्यकाजनामित्यर्थः । अवीविशत् प्रवेशका-
 नात् ।

(३०) समाः वत्सराः । समत्ययुः अतीताः ।

(३१) सङ्कल्पिता दिक्षिता ।

इयं गर्भस्थैव द्यूतजिता स्वमात्रा (३२) तवैव जायात्वेन (३३) समकल्पयत, तदत्र प्राप्तरूपं (३४) चिन्त्यतां कुमारेण एव' इति । तां पुनः अबोचम्—'अद्यैव राजगृहे किमपि कार्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्तो युष्मासु यथाहं प्रतिपत्स्ये' (३५) इति । तेनैव दीपदर्शितविलपथेन गत्वा, स्थितेऽर्धरात्रे, तदर्द्धपादं प्रत्युद्धृत्य वासगृहं प्रविष्टो विश्रब्धसुप्तं (३६) सिंहघोषं जीवयाहम् (३७) अग्रहोषम् । आकथ्य च तम् अहिमिव अहिशत्रुः स्फुरन्तम् (३८) अमुनैव भित्तिरम्भ्रपथेन स्त्रैणसन्निधिम् (३९) अनैषम् । आनीय च स्वभवनम्, आयसनिगडुसन्दानितचरणयुगलम् अवनमितमलिनवदनम् अशुवहलरक्तचक्षुषम् (४०) एकान्ते जनयित्वाः (४१) मम अदशयम्, अकथयञ्च विलकथाम् ।

अथ पितरौ प्रहृष्टतरो तं निःक्रष्टाशयं निशाम्य, बन्धने

(३२) द्यूतजिता द्यूतेन जिता । स्वमात्रा निजजनन्या आचारवत्या ।

(३३) जायात्वेन भाव्यात्वेन ।

(३४) प्राप्तरूपं युक्तियुक्तमित्यर्थः ।

(३५) यथाहं यथायोग्यम् । प्रतिपत्स्ये अरिष्यामि इत्यर्थः ।

(३६) विश्रब्धसुप्तं निःशङ्कनिद्रितम् ।

(३७) जीवयाहं जीवस्य जीवनस्य, याहो यदर्थं यस्मिन् कर्मणि तदवधारं स्यात् ।

(३८) अहिशत्रुः गडगः । स्फुरन्तं कम्पमानम् ।

(३९) अमुना एतेन, येन इदानीमेव जागतं तेनेत्यर्थः । स्त्रैवेति ।—स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं, तस्य सन्निधिं निःकटम् ।

(४०) आयसेति ।—आवसेन शौडमयेन, निगडेन प्रहृष्टेन, सन्दानितं बर्द्धं, अरकथोर्युगलं यत्न तथाभूतम् । अवनमितेति ।—अवनमितम् अथ कृतं, मलिनं विषयं, वदनं येन तथोक्तम् । अशुवहलेति ।—अशुवहले वाप्यपूर्णे, रक्ते चक्षुषी वल्ल तथोक्तम् ।

(४१) जनयित्वाः पितोः ।

नियम्य (४२) तस्या दारिकायाः (४३) यथार्हेण कर्मणा (४४) मां पाणिम् अग्राहयेताम् । अनाथकञ्च (४५) तद्राज्यम् अस्मदायत्तमेव जातं, प्रकृतिकोपभयात् (४६) मन्वात्रा मुमुक्षितोऽपि (४७) न मुक्त एव सिंहघोषः । तथास्थिताश्च वयम् अङ्गराजः सिंहवर्मा देवपादानां भक्तिमान् कृतकर्मा चेति अमित्राभियुक्तम् एनमभ्यसराम, (४८) अभूवच्च भवत्याटपङ्कजरजोऽनुग्राह्यः । स च इदानीं भवच्चरणप्रणाम-प्रायश्चित्तम् अनुतिष्ठतु सर्वदुश्चरितञ्चालनम् अनार्यः (४९) सिंहघोषः” इति अर्थपालः प्राञ्जलिः प्रणनाम ।

देवोऽपि राजवाहनः, “बहु पराक्रान्तं बहूपयुक्ता च बुद्धिः, मुक्तबन्धस्ते श्वशुरः पश्यतु माम्” इत्यभिधाय भूयः प्रमतिमेव पश्यन् प्रीतिस्मेरः, “प्रस्तूयतां (५०) तावत् आत्मोयं चरितम्” इति आञ्जापयत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उत्तरपीठिकायाम्
अर्थपालचरितं नाम चतुर्थं उच्छ्वासः ।

- (४२) नियम्य दृष्ट्वा । बन्धने काराधानम् । नियम्य नष्टम् ।
 (४३) दारिकायाः कन्यायाः, नणिकपिंकाया इत्यर्थः ।
 (४४) कर्मणा विधिना ।
 (४५) अनाथकञ्च अनाथकम् ।
 (४६) प्रकृतोनां प्रधानपुरुषाणाम्, अस्मदायत्तमेवानित्यर्थः, कोपभयात् कोपाग्रहात् ।
 (४७) मुमुक्षितोऽपि भोक्तृनिष्टोऽपि ।
 (४८) कृतकर्मा सन्पादितवदुश्चर्यः, देवपादानाम् इत्यनेनेवान्वयः । अनित्यानि-
 युक्तं अदुभिराक्रान्तम् । एनम् अङ्गराजम् । अभ्यसराम साहाय्यदानाय उपानयनम् ।
 (४९) अनार्यः असाधुः ।
 (५०) प्रस्तूयतां प्रकल्पयताम् ।

इति अर्थपालः ।

अथ पञ्चमोच्छ्वासः ।

प्रमतिचरितम् ।

सोऽपि प्रणम्य विज्ञापयामास—“देव ! देवस्य अन्वेष-
णाय दिक्षु भ्रमन् अभ्रङ्गषस्य (१) अपि विन्ध्यपार्श्वरूढस्य
वनस्पतेः अधः परिणतपतङ्गबालपङ्गवावतंसिते पश्चिम-
दिगङ्गनामुखे पल्लवाभसि उपसृश्य (२) उपास्य सन्ध्यां, तमः-
समीकतेषु (३) निम्नोन्नतेषु गन्तुमक्षमः क्षमातले (४) किसलयैः
उपरचय्य शय्यां शिशयिषमाणः (५) शिरसि कुर्वन्
अस्त्रिं, ‘या अस्त्रिन् वनस्पती वसति देवता, सैव मे शरण-
मस्तु शरारुचक्रचारभौषणायां शर्वगलश्यामशार्वरान्धकार-
पूराध्यातगभीरगङ्गरायाम् (६) अस्यां महाटव्याम् एककस्य (७)

(१) अभ्रङ्गषस्य गगनस्पर्शिनः ।

(२) परिणतेति ।—परिणतः परिपक्वः, अस्तीन्द्रुखलात् अस्त्रवर्ष इति
यावत्, यः पतङ्गः सूर्यः, (“पतङ्गो पश्चिसूर्यो च” इत्यमरः) स एव शालपङ्गवः
नवकिंसलयः, तेन अवतंसिते मण्डिते । पश्चिमा दिगेव अङ्गना तथा मुले ।
पल्लवाभसि सुदसरःसखिले, (“वेङ्कतः पल्लवस्याल्पसरः” इत्यमरः) । उपसृश्य
वाचस्य ।

(३) तम इति ।—तमसा अन्धकारेण, समीकतेषु समभूमिवत् प्रतीयमानेषु
इत्यर्थः ।

(४) क्षमातले पृथ्वीतले ।

(५) उपरचय्य कृत्वा । शिशयिषमाणः शयितुमिच्छन् ।

(६) शरारुचक्रोति ।—शरारुचां किंसाचां प्राचिनां, चक्रस्य समूहस्य, चारैश्च
सुचारैश्च, भौषणायां भयावहायाम् । शर्वेति ।—शर्वस्य हरस्य, गणः कण्डः, तद्वत्
श्यामः नीलः, यः शार्वरान्धकारपूरः नैश्रितिनिरचयः, तेन चाध्यातं पूरितं, गभीरं
निविष्टं, गङ्गं विष्टं यन्नासथोक्तायाम् ; यदा—चाध्यातः गभीरः गङ्गरः निकुञ्ज-
द्विष्टः यन्नासथामृतायाम् । (“गङ्गरस्य गुहादन्ध-निकुञ्जगङ्गेत्यपि” इति विश्वः) ।

(७) महाटव्यां महारथे । एककस्य एकचक्रिनः ।

मे प्रसुप्तस्य' (८) इत्युपधाय (९) वामभुजम् अशयिषि ।
 ततः क्षणादेव भवनिदुर्लभेन संशनेन असुखायिषत (१०)
 किमपि गात्राणि, आङ्गादयिषतेन्द्रियाणि, अभ्यमनायिष्ट (११)
 च अन्तरात्मा, विषेष्टतश्च हृषिताः तनूकहाः, पर्यस्फुरत् (१२)
 मे दाक्षिणभुजः । 'कथन्तु इदम्!!' इति मन्दमन्दम् उन्मिषन् (१३)
 उपर्यच्छन्द्रातपच्छेदकल्पं शुक्लाऽशुकवितानम् ऐक्षिषि । (१४)
 वामतो वलितदृष्टिः समया सौधभित्तं चित्रास्तरण-
 शायिनम् (१५) अतिविश्वप्रसुप्तमङ्गनाजनम् अलक्षयम् ।
 दक्षिणतो दत्तचक्षुः आगलितस्तनांशुकाम, अमृतफेनपटल-
 पाण्डुरशयनशायिणीम्, आदिबराहदंष्ट्राशुजाललग्नाम् अंस-
 सस्तदुग्धसागरदुकूकोत्तरीयां, भयसाध्वसमूर्च्छिताम् इव (१६)

(८) प्रसुप्तस्य शयितस्य निद्रितस्य वा ।

(९) उपधाय उपशान्तोक्त्यर्थे, शिरोनिधानोक्त्यर्थः ।

(१०) असुखायिषत सुखायितानि, सुखोक्तानोक्त्यर्थः ।

(११) अभ्यमनायिष्ट प्रमोदनापादित इत्यर्थः ।

(१२) हृषिताः तनूकहाः लोमानि, रोमदर्पि जात इत्यर्थः । पर्यस्फुरत्
 प्रसृष्टे ।

(१३) उन्मिषन् उन्मील्यन्, अक्षुरिति शेषः ।

(१४) अक्षेति ।—अच्छः निर्मलः, यच्छन्दातपः चन्द्रालोकः, तस्य छेदकल्पं
 खलसद्वनम् । शुक्लाऽशुकवितानं चेतवसमनिर्मितचन्द्रातपमित्यर्थः । ऐक्षिषि
 दृष्टवान् ।

(१५) वलितदृष्टिः लज्जालितनयनः । समया सविधे । सौधभित्तं चर्म-
 कुण्डं, (समयाधीने रितोषा) सौधभित्तेः समीपे इत्यर्थः । चित्रास्तरणशायिनं
 विश्वप्रशयाशयितम् ।

(१६) आगलितेति ।—आगलितम् भ्रूवत् खलितं, कानधीरंशुकं वसुधं वक्ष्यं
 कक्षाविधानम् । अमृततेति ।—अमृतानां कक्षानां, फेनपटलं फेनराशिः, तदन्
 पाण्डुरं श्वेतं, वनं प्रयत्नं प्रव्या, तत्र श्येते इति तद्योक्तम् । आदीति ।—आदिबराह
 दंष्ट्रीः अद्युनाक्षेपु विरचसमूहेषु, अस्यां पतितान् । अक्षेति ।—अक्षान् खलान्,

धरणीम्, अरुणाधरमणिकिरणवासाकिसलयनास्यहेतुभिः आन-
 नारविन्दपरिमलोद्वाहिभिः निःश्वासमातरिश्चभिः ईश्वरेश्वर-
 दहनदग्धं स्फुलिङ्गशेषम् अनङ्गमिव सन्धुञ्चयन्तीम्, (१०)
 अन्तःसुप्तषट्पदम् अम्बुजमिव (१८) जाननिद्रम् आमोक्षित-
 लोचनेन्द्रीवरम् आननं दधानाम्, ऐरावतमटावलेपलूनाप-
 विहाम् इव (१९) नन्दनवनकल्पवृक्षरत्नमञ्जरीं कामपि
 तरुणीम् आश्लोकथम् । अतर्कयञ्च—'क गता सा महाटवी !!
 कुत इदम्सूक्ष्माच्छक्यपालसम्पुटोक्षेष्टि शक्तिध्वजशिखरशूलोक्षेधं

सकं खलितं, दुग्धसागरवनं दूकूलं पट्टवस्त्रकृतम्, सगरवीयं यस्याःसोक्ताम् ।
 भवेति ।—अथैनं यत् साध्वयं यन्मन इत्यर्थः, तेन सूर्च्छितामिव विहङ्गामिव ।

(१०) अस्येति ।—अरुणः रक्तः, अवरणणेः किरण एव वासाकिसलयः गण-
 प्रह्वयः, तस्य लःस्यहेतुभिः अर्पणकारणैः, तं सम्पुटशिरित्यर्थः । आननेति ।—आननं-
 नेव अरविन्दं कामलं, तस्य परिमलोद्वाहिभिः शीरोद्धारिभिः । निःश्वासमातरिश्रुभिः
 निःश्वासपवनेः । ईश्वरिति ।—ईश्वरश्च इत्यर्थः, ईश्वरदहनः दतीवलयनसम्भूतः
 आश्रितः, तेन दग्धं भक्षीकृतम् ; अत एव स्फुलिङ्गशेषम् अणिकिरणवासावश्रितम् ।
 सन्धुञ्चयन्तीम् दृष्टीपथ्यन्तीम् ।

(१८) अन्तरेति ।—अन्तः अन्तरे, सुप्तः षट्पदः सगरः यस्य तादृशश्च ।
 अम्बुजमिव पद्ममिव ।

(१९) ऐरावतेति ।—ऐरावतस्य इन्द्रगणस्य, मदेन दानगणस्यसावेच, वा
 अथलेपः गर्भः, तेन युयं लूनः क्षिप्रा, पत्यात् अथविहङ्गा पातितता तादृशीम् ।

(२०) अक्षेति ।—अक्षं उपरिस्थं, अदृश्यस्यपात्रसम्पुटं ब्रह्माकारं, तत्
 अक्षिण्यति विदारयतीति दक्षिणं, समनस्यशीत्यर्थः । ("बोडाभ्याय प्ररीरात् स्वात्
 सिद्धयः विपनाः प्रजाः । अथ एव सप्तर्षीदो तावु बोजनवास्तुतः । तदक्षम-
 न्नवदेमं सप्तस्युत्तमप्रभम् । तजिन् अक्षे स्यं ब्रह्मा सर्वलोचपितामहः । नखैः
 किरण्यगर्भैः सः तदक्षं निजिदे सगम् । ताभ्यां स भक्षणाभ्याश्च दिवं भूमिश्च
 निर्भजे ॥" इति मनुः) । अक्षेति ।—अक्षिः अक्षविशेषः, अक्षः चिह्नं यत् सः कन्दः,
 तस्य शिखरवत् परंतम्यङ्गवत्, अन्नतमिात भावः, यत् मूलं तस्यैव सक्षेप उच्छ्वासी
 यस्य तथोक्तम् । "अक्षः कल्पज" इति प्राठे—अक्षः पताकाः, शिखरं अणुमाने येषां

सौधम् आगतम् !! (२०) क्व च तत् अरण्यस्थलीसमास्तौर्षं (२१)
 पद्मवशयनम् !! कुतस्थश्च (२२) इदम् इन्दुगभस्त्रिसम्भार-
 भासुरं हंसतूलदुकूलशयनम् !! (२३) एष च को नु शीत-
 रश्मिकिरणरजतरञ्जुदोनापरिभ्रष्टमूर्च्छितं (२४) इव अपसरो-
 गन्धः स्वैरसुप्तः (२५) सुन्दरीजनः !! का च इयं देवीव अरविन्द-
 हस्ता शारदशशाङ्कमण्डलामलदुकूलोत्तरच्छदम् (२६) अधिशेते
 शयनतलम् !! न तावत् एषा देवयोषा, (२७) यतो मन्दमन्द-
 मिन्दुकिरणैः संवाह्यमाना कमलिनीव सङ्गवति । (२८) भग्न-
 हस्तच्युतरसविन्दुशबलितं पाकपाण्डु चूतफलमिव उद्विन्नस्वेद-

तादृशाः, शलाः बजादिमयनिवारणार्थं प्रामादशिवरे स्थापितकौहटकविशेषाः ;
 पङ्क्तिषु दशसु दिशु. ("पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दो-दशमङ्गातिषु स्थिमान्" इति
 सिद्धिर्णो) ये ध्वजशिवरशूलाः, रैः लक्षेधनं लघतम् । सौधं इत्यम् । आगतम् उच्य-
 स्मितम् ।

(२१) अरण्यस्थलीति ।—अरण्यस्थलीया वनभूमौ, समास्तौर्षं रचितम् ।

(२२) कुतस्थां कुतो भवं, कुत आगतमित्यर्थः ।

(२३) इन्दिति ।—इन्दोयन्द्वय, गभस्तीर्णा, किरणानां, सम्भारः समष्टिः,
 तद्वत् भासुरं टोमियुक्तम्, सज्जलमित्यर्थः । हंसिति ।—हंसः हंसवत् शुभं कोमल-
 स्तेत्यर्थः, यत तूलं, तद्वत् दुकूलं तूषवन् चबलकोमलवस्त्रं, तादृशतूष्पनिर्मितवस्त्र-
 नित्यर्थो वा, तद्रचितं शयनं प्रथ्या ।

(२४) शीतेति ।—शीतरश्मियन्दः, तस्य किरणा एव रजतरञ्जवः, तासां
 शोभा तादृशरञ्जुवद्दिव्यदीप्तवन्तं, तस्मात् परिभ्रष्टः पतितः, अत एव मूर्च्छितः
 अस्मात्तनीहः ।

(२५) स्वैरसुप्तः विप्रभ्यनिद्रितः ।

(२६) अरविन्दहस्ता पद्महस्ता, लक्ष्मीरित्यर्थः । शारदिति ।—शारदस्य
 शरत्कालिण्यस्य, शशाङ्कमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्यैव, अमलं विमलम्, अतिशुभमित्यर्थः,
 दुकूलं पद्मवस्त्रम्, उत्तरच्छदः आसुरार्थं यस्य तादृशम् ।

(२७) देवयोषा देवाङ्गना ।

(२८) संवाह्यमाना सेव्यमाना । सङ्गवति निनीवति, निद्रतीत्यर्थः ।

रेखं गण्डस्थलम् आलक्ष्यते, (२८) अभिनवयौवनविदाह-
निर्भरोष्णि कुचतटे वैवर्ष्यम् उपैति वर्णकम् । (३०)
वाससी (३१) च परिभोगानुरूपं धूमरिमाणम् (३२)
आदर्शयतः ; तदेवा मानुष्येव । दिष्ट्या (३३) च अनु-
च्छिष्टयौवना, (३४) यतः सौकुमार्यम् आगताः सन्तोऽपि
संहता इव (३५) अवयवाः, प्रस्निग्धतमा अपि पाण्डुताऽनु-
विष्टेव देहच्छ्रविः, (३६) दन्तपीडाऽनभिज्ञतया नातिविशद-
रागो मुखे विदुमद्यतिः अधरमणिः, (३७) अनन्यापूर्वम्
आरक्तमूलं चम्पकमुकुलदलम इव कठोरं (३८) कपोलतलम्,

(२८) भ्रमेति ।—भ्रमात् उन्नात् श्रुता गलिताः, ये रसाः, तेषां बिन्दुभिः
स्रवतैः, प्रवृत्तं चित्रितं, व्याप्तमित्यर्थः । पाकेन परिचामेन, पाक्यु पाक्युवर्षे,
श्वेतपीतमिति यावत् । अणुफलमिव आसफलात्मिका । उद्भिन्ना स्वेदरेखा चर्मधारा
इव तादृशम् । गण्डस्थलं कपालदंशः । आलक्ष्यते दृश्यते ।

(३०) अभिनवेति ।—अभिनवं यत् यौवनं, तस्य विदाहेन विशिष्टेन
सन्नासेन, निर्भरः प्रचुरः, कस्या उतापः यस्मिन् तादृशे । “निर्भरः” इत्यत्र “दुर्लभः”
इति पाठे—दुर्लभः दुष्प्रापः, दुःसह इति यावत्, कस्या यत् तादृशे । वैवर्ष्यं विवर्षण
भावः तत्, शालिलमित्यर्थः । वर्णकमङ्गरागः, अमुलपत्रमिति यावत् ।

(३१) वाससी वसने, परिधामोत्तरीये इत्यर्थः ।

(३२) परिभोगानुरूपं व्यवहारोचितम् । धूमरिमाणं धूमरत्वम् ।

(३३) दिष्ट्या भाग्येन ।

(३४) अनुच्छिष्टयौवना अनुपशुक्तावस्था ।

(३५) संहता इव दृढा इव, अश्रवा इति यावत् ।

(३६) प्रस्निग्धतमा प्रकटेष्व् स्निग्धभावमुपनता । पाण्डुति ।—पाण्डुतया
श्वेतपीतमासेन, अणुविद्धा युक्ता । दंशच्छ्रविः अङ्गप्रणा ।

(३७) दन्तपीडेति ।—दन्तपीडा दशनघ्नं, तस्मान् अनभिज्ञतया अशिशिततया,
अज्ञानेनेति यावत् । नातिविशदरागः नातिप्रवृत्तान्तिः । विदुमद्यतिः प्रवृत्तः ।
अधरमणिः दशनच्छदरत्नम् ।

(३८) अनन्यापूर्वम् अतिशयेन अपूर्वम् न भवतीति अनन्यापूर्वम्, प्रस्निग्ध-

अनङ्गवाणपातमुक्तामङ्गल विश्वम्भधुरं (३८) सुप्यते, न च
एतद्वक्षःस्थलं निर्दयविमर्दविस्तारितमुखस्तनयुगलम् । (४०)
अस्ति च अनतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसो (४१) मम
अस्त्राम् (४२) आसक्तिः । आसक्त्यनुरूपं (४३) पुनः
आश्लिष्टा (४४) यदि, स्पष्टम् आर्त्तरेवेणैव (४५) सह निद्रां
मोक्ष्यति । अथाहं न शक्यामि च अनुपश्लिष्य (४६) शयितुम् ;
अतो यद्वावि तद्भवतु, भाग्यमत्र परीक्षिष्ये' इति स्पृष्टा-
स्पृष्टम् (४७) एव किमपि आविहरागषाध्वसं सक्षसुप्तः (४८)
स्थितोऽस्मि । साऽपि किमपि उल्कस्पिना रोमीश्वरवता (४९)

श्रीवनीश्वरात् इति भावः, श्रीवनीस्य पूर्णतायानु श्रुतिपूर्वत्वं भवतीति वीक्ष्यम् ।
आरक्तम् ईषत इत्तं, मूर्च्छं यत्न तथोक्तम् । कठोरं कठिनम्, अश्लिष्यमिति यावत् ।

(३८) अङ्गिति ।—अनङ्गस्य कामस्य, वाचपातात् शरपातात्, मुक्ता त्यक्ता,
आश्रया बन्धुन् तद्वयसा तथा, सम्यग्येव श्रीवनीश्वरात् कामस्य तातिवोद्गाहरत्वादिति
भावः । विश्वम्भधुरं निःशङ्कमनीश्वरम् ।

(४०) निर्दयति ।—निर्दयविमर्देन निहुरयोद्गमेन, त्रिस्तारितं विमिश्रेण प्रचदितं,
मुखं यत्न तादृशं क्षतयोर्धुगलम् ।

(४१) अनतिक्रान्तेति ।—अनतिक्रान्ता अनुकङ्किता, शिष्टानां मर्यादां श्लेष
ज्ञाह्यं चेतः शिरां यत्न तथाभूतस्य ।

(४२) अस्त्रां कण्ठकायास्य ।

(४३) आसक्त्यनुरूपं रागानुगुणम् ।

(४४) आश्लिष्टा आश्लिङ्गिता ।

(४५) आर्त्तरेवेणैव कामरस्त्ररेवेण, शोक्कारेणैवेत्यर्थः ।

(४६) अनुपश्लिष्य अनाश्लिष्य ।

(४७) स्पृष्टास्पृष्ट किञ्चन स्पृष्ट किञ्चन अस्पृष्टं बन्धुन् तद्वयसा तथा ।

(४८) आविह्वेति ।—आविह्वः अगुसूतः, रागः आशक्तिः, साध्वसं भगवत् बन्धुन्
तद्वयसा तथा । सक्षसुप्तः व्याजनिद्रितः ।

(४९) उल्कस्पिना उल्कस्पिनावेन, ईषद्वेपथुभता इत्यर्थः । रोमीश्वरवता
श्रीवनीश्वरेण, अङ्गमार्द्विति भावः ।

वामपार्श्वेन सुखायमानेन मन्दं मन्दं जृम्भिकारम्भमन्वराङ्गी
त्वङ्कटग्रपक्ष्मणोः (५०) चक्षुषोः अक्षसतान्ततारकेण
अनतिपक्ष्मिद्राकषायितापाङ्गपरभागेण युगलेन ईषत्
उन्मिषन्ती, (५१) त्रामविष्यद्यर्षरागशङ्काविलासविभ्रम-
व्यवहितानि त्रीडाऽन्तराणि (५२) कानि कानि अपि कामेन
अद्भुतानुभावेन अवस्थान्तराणि (५३) कार्य्यमाणा, परिजन-
प्रबोधनोद्यतां विरं, (५४) कामावेशपरवशं हृदयम्,

(५०) सुखायमानेन सुखननुभवतेत्यर्थः । मन्दमिति ।—मन्दं मन्दम् अल्पम्
अल्पं यथा तथा । जृम्भिकेति ।—जृम्भिकारम्भः नाभभङ्गीदशोः, (“जृम्भिका नाभभङ्गः
क्षात्” इत्यमरः) तेन मन्वरेण अक्षसं मनोहरं वा, (“मन्वरो नमसुन्दरी” इति
वैजयन्ती) अङ्गं यत्कालावाविषा । त्वङ्कटिति ।—त्वङ्कटं अक्षम्, (“त्वग्नि अक्षमे”
इत्यमर इतिरुपम) अपपञ्च पञ्चशं मेघसोऽनामय यक्षोत्तकोक्तयोः ।

(५१) अक्षसेति ।—अक्षसा मन्दचलिता, तान्ता ज्ञान्ता, आतरति यावत्,
तारका अनौजसा यच्च तादृशेन । अनतिपक्षेति ।—अनतिपक्षया नातिपक्षया,
असम्पूर्णंवेति यावत्, निदया कषायितः रक्षितः, आन्द्रीभूत इति यावत्, अपाङ्गयोः
मेघप्रालयोः, परमानः शुचोत्कर्षः यच्च तादृशेन । ईषत् अल्पम्, उन्मिषन्ती
उन्मोहयन्ती, अवमोहयन्तीत्यर्थः ।

(५२) ज्ञासेति ।—ज्ञासः कोऽयं किं कर्तुं वा चायात इति भयनित्यर्थः, विषयः
अनुहाटितपिधाने गृहे विप्रश्नमुत्तवा मे पार्श्वे कक्षमस्य सजानन इति वाच्ये,
उर्ध्वं अभिनवश्रीवनीन्द्रदान् तादृशवृषकसङ्घवाव इति प्रमोदः, रामः सुषण्ड
मनोहरावयवदशमेन आसक्तिः, ब्रह्मा एतदवस्थां न्युं कोऽपि पश्येत् बदीति
आजडा, विद्यासविश्वनी ज्योत्षां सात्त्विकभावविशेषो, एतेष्व्यवहितानि विश्लेष
अवहितानि, अस्यविषयोभूतानोत्कर्षः । त्रीडाऽन्तराणि त्रीडायाः अन्तरः विश्लेषो
सप्त तादृशानि, विद्विष्टवज्यावृत्तानि ।

(५३) अद्भुतानुभावेन आचर्य्यप्रभावेण । अवस्थान्तराणि दम्भाविशेषान् ।

(५४) परिजनेति ।—परिजनानां वान्प्रवर्तिनां सञ्जीवनानां, प्रबोधनार्थं
आनरथाव, उद्यतां प्रवृत्तान् । विरं वाचम् ।

अङ्गानि च साध्वनायाससंबर्द्धमानस्वेदपुनःकानि कथंकथ-
मपि निगृह्य मसृष्टेषु मधुरकूणितत्रिभागेण मन्दमन्द-
प्रचारितेन चक्षुषा मदङ्गानि निर्वर्ण्य (५५) दूरीक्षर्पितपूर्व-
कायाऽपि (५६) तस्मिन्नेव शयनतले सचकितम् (५७)
अशयिष्ट, अजनिष्ट मे रागाविष्टचेतसोऽपि किमपि निद्रा ।
पुनः अननुकूलस्पर्शदुःखायमानगात्रः प्राबुध्यै । (५८)
प्रबुद्धस्य च मैव मे महाटवी, तदेव तर्कतलं, स एव
पत्रास्तरः (५९) मम अभूत्, विभावरी (६०) च व्यया-
चीत् । (६१) अभूच्च मे मनसि 'किमयं स्वप्नः !! किं
विप्रलम्भो (६२) वा !! किम् इयम् आसुरी (६३) देवी वा
काऽपि माया !! (६४) यद्भावि तद्भवतु, नाहमिदं तत्त्वतो (६५)

(५५) साध्वसीत ।—साध्वसेन भयेन, यः आयासः क्लान्तिः, तेन संबर्द्ध-
मानः आयाध्यमानः, स्वेदपुनःकः सघर्मगोमदसंघं, सात्विकांश्चकारविशेष इति भावतः
येषु तादृशानि । कथंकथमाप चतितकृष्णेषु । निगृह्य संबल्येत्यर्थः । मसृष्टेषु
सृष्टेषु । मधुरं इति ।—मधुरं यथा तथा, कूषितः सकूषितः, त्रिभागः यथा तादृशेन ।
निर्वर्ण्यं दृष्टाः ।

(५६) दूरीक्षर्पितेति ।—दूरम् अत्यन्तम्, अर्पितः उन्नतितः, पूर्वकाये
समा तथोक्ता ।

(५७) सचकितं समयसुभ्रमम् ।

(५८) अननुकूलेति ।—अननुकूलेन अभीतिकरिण, स्पष्टेन दुःखाप्रमाणं दुःखः
अनुभवत्, गार्वं यथा तथाविधः । प्राबुध्यै अजानरम् ।

(५९) पत्रास्तरः पत्रं प्रथ्या ।

(६०) विभावरी रात्रिः ।

(६१) व्ययाचीत् अत्यन्तम् ।

(६२) विप्रलम्भः विषंवाटः, प्रकृतेरव्यवाभाव इति भावतः ।

(६३) आसुरी असुरकल्पिता ।

(६४) माया कल्पना ।

(६५) तत्त्वतः यथायंतः ।

नावबुध्य मोक्ष्यामि भूमिशय्यां, यावदायुः श्रुतव्यायै देव-
तायै प्रतिश्रयितो (६६) भवामि' इति निश्चितमतिः
श्रुतिष्ठम् ।

अथ आविर्भूय काऽपि रविकराभितप्तकुत्रलयदामतान्ताङ्ग-
यष्टिः, क्लिन्ननिवसगोत्तरीया, निरलक्षककुरुपाटलेन
निःश्र्वासीपजर्जरिताखषा दन्तच्छुटेन वमन्तीव कपिलधूम-
धूमं (६७) विरहानलम, अनवरतमलिनधाराविमर्जनात्
कधिरावशेषमिव लोहिततरं द्वितयमक्षोः (६८) उदहन्ती,
कुलचारितबन्धनपाशविभ्रमेण एकवेणीभूतेन केशपाशेन,
नीलाशुकचीरचूलिकापरिवृता, (६९) पतिव्रतापताका इव

(६६) प्रतिश्रयितः कश्चिदभीष्टलाभाय सुदृढं प्रतिज्ञाय क्वानपि देवता-
सुहिष्ठम् अथप्यानं प्रतिश्रयः, सः अथ सज्जात इति प्रतिश्रयितः । (अथ सज्जाते
इतच्-प्रत्ययः) ।

(६७) रवीति ।—रविकरेण सूर्यकिरणेन, अमितं सन्तप्तं, यत् कुत्रलय-
दाम भौषोत्पलमात्रा, तदत् तान्ता क्लान्ता, अङ्गयष्टिर्यस्यास्ताङ्गिणी । क्लिप्नेति ।—
क्लिप्तं क्लेदयुक्तं, मलिनमित्यर्थः, "क्लिप्त" इति पाठे—क्लिप्तम उपपत्त. कौर्षमित्यर्थः.
निवसणम् उत्तरीयस्य यस्यास्तधीता । निरलक्षकैति ।—निरलक्षकम् अलक्षकराग-
रहितम्, अत एव कुरुं, पाटलं स्वभावतः श्वेतरक्तं तेन । निःश्र्वासीपया अथ-
निःश्र्वासेन, जर्जरिता मालिन्यमापादिता, लिट् काल्पित्यर्थस्य तादृशेन । दन्तच्छुटेन
अधरेण । वमन्तीव उद्गारन्तीव, प्रकटयन्तीवेत्यर्थः । कपिलेति ।—कपिलः पिङ्गलः.
("कलारः कपिलः पिङ्ग-पिङ्गङ्गी कटुपिङ्गुली" इत्यमरः) यः धूमः, तदत् धूमः
द्विचिदारत्नाश्राम इत्यर्थः. तम् ।

(६८) अनवरतेति ।—अनवरतम् अविच्छेदं, यत् सखिधाराविमर्जनम्
अशुधारावर्धं तस्मान् । कधिरावशेषमिव केषवरत्नावशिष्टमिव । क्षीणतरम्
अतिरक्तम् । द्वितयं युगलम् । अक्षीयक्षुषीः ।

(६९) कुनेति ।—कुलचारितं कौलिकं सञ्चरितं, तस्य बन्धनाय पाशस्यैव
रज्ज्वा इव, विभ्रमो विलासो यस्य तादृशेन । एकवेणीभूतेन, प्रवासस्यपतिकाया
एकवेणीधरत्वस्य शास्त्रीयत्वादिति बोध्यम् । केशपाशेन उपलक्षिता । (उपलक्ष्ये

सञ्चरन्ती. क्षामक्षामा अपि देवतानुभावात् अतिक्षीणवर्णाव-
काशा भीमन्तिनी प्रणिपतन्तं (७०) मां प्रहर्षोत्कम्पितेन
भुजङ्गतादयेन उत्याप्य पुच्छवत् परिष्वन्य शिरसि उपाग्राय
वात्सल्यमिव स्तनयुगलेन स्तन्यच्छलात् प्रञ्चरन्ती (७१)
शिशिरेण अश्रुणा निरुडकगुठी स्नेहगद्गदं व्याह्वार्षीत् (७२)—
'वत्स ! यदि वः कथितवती मगधराजमहिषो वसुमती 'मम
हस्ते बालम् अर्थपालं निधाय कथाञ्च काञ्चित् आत्मभर्तृ-
पुच्छमखीजनानुबन्दां राजराजप्रवर्तितां (७३) कृत्वा अन्त-
र्हानमगात् आत्मजा मणिभद्रञ्च' (७४) इति, सा अहमस्मि
वो जननी, पितृर्वी धर्मपालसूनोः सुमन्वानुजस्य काम-
पालस्य पादमूलात् निष्कारणकोपकलुषिताशया प्रीष्यानुशय-
विधुरा (७५) स्वप्ने केनापि रक्षोरूपेण उपेत्य (७६) शप्ता-

हतोवाः) । नीलांगुकेति ।—नीलांगुकेन नीलवसनस्य, शीरं खण्डः, तस्य चूषित्वा
कचुकः, तथा परिहृता संज्ञता ।

(७०) क्षामक्षामाऽपि अतिक्षमाऽपि । देवतानुभावात् स्वकीयदेवप्रभावात् ।
अतिक्षीणः नातिमलिनः, वर्धस्य अवशाशः दीप्तिः, श्रीज्वल्यमित्यर्थः, यथास्तथोक्तम् ।
भीमन्तिनी कामिनी । प्रणिपतन्तं प्रथममन्तम् ।

(७१) तन्ने 'मम' स्तनं शीरं, तच्छलात् स्तनदुग्धमिवैव इत्यर्थः । प्रञ्चरन्ती
प्रचरन्ती ।

(७२) व्याह्वार्षीत् अवीचत् ।

(७३) राजराजप्रवर्तितां धनाधिपकवितान् ।

(७४) अन्तर्हानमगत् तिरोदधे । आत्मजा कथा । मणिभद्रञ्च अचविशेषणम् ।

(७५) निष्कारणेति ।—निष्कारणेन अपवोभोगच्छलनजनितक्षामाङ्घ्रि-
क्षीनेति भावः, शीरेण कलुषितः क्लिप्तः, आश्रयो यस्याः तादृशी । नील प्रकल-
षित्या । अश्रुजयेन अश्रुतापेन, कथमहमोदयं कीयं भर्तारं कृतवतीति पश्चात्त-
मेत्यर्थः, विधुरा क्षातरा ।

(७६) रक्षोरूपेण यन्त्रकपिषा । उपेत्य स्वभोपमानस्य ।

ऽस्मि—‘चण्डिकायां (७७) त्वयि वर्षमात्रं वसामि प्रवास-
दुःखाय’ इति ब्रुवतैव अहम् आविष्टा प्राबुध्ये । (७८)
गतञ्च (७९) तत् वर्षं वर्षमहस्रटौघम् । अतीतयान्तु यामिन्यां
देवदेवस्य त्राम्बकस्य आवस्थ्याम् उत्तवसमाजम् अनुभूय (८०)
बन्धुजनञ्च स्थानस्थानेभ्यः समापतितम् अभिसमीक्ष्य (८१)
सुक्तशापा पत्युः पार्श्वम् अभिसरिष्यामीति प्रस्थिताया-
मेव (८२) मयि त्वम् अत्र अभ्युपेत्य ‘प्रतिपन्नोऽस्मि (८३)
शरणम् इहत्यां (८४) देवताम्’ इति प्रसप्तोऽसि । एवं शाप-
दुःखाविष्टया तु मया तदा न तत्त्वतः परिच्छिन्नो (८५)
भवान्, अपि तु शरणागतम् अविरलप्रमादायाम् (८६)
अस्यां महाटव्याम् अयुक्तं परित्यज्य गन्तुमिति मया त्वमपि
स्वपन्नेवासि नीतः । प्रत्यासन्ने (८७) च तस्मिन् देवगृहे
पुनः अचिन्तय—‘कथमिह तरुणेन अनेन सह समाजं
गमिष्यामि ?’ इति । अथ राज्ञः आवस्तीश्वरस्य यथार्थनाम्नो
धर्मवर्द्धनस्य कन्यां नवमानिकां घर्मकाभसुभगे कन्यापुर-

(७७) चण्डिकायां शोपनायां, (“चण्डस्त्वन्तशोपनः” इत्यमरः) ।

(७८) आविष्टा, तेनेति शेषः । प्राबुध्ये अजागरम् ।

(७९) गतम् अतिक्रान्तम् ।

(८०) आवस्थ्यां तदाख्यायां नगव्यांम् । अनुभूय दग्गनादिना उपकम्ब इत्यर्थः ।

(८१) समापतितं समागतम् । अभिसमीक्ष्य दृष्ट्वा ।

(८२) प्रस्थितायामेव चण्डिकायामेव ।

(८३) प्रतिपन्नः प्राप्तः ।

(८४) इहत्यां अत्रत्याम्, एतदस्मान्वादिनीमित्यर्थः ।

(८५) तत्त्वतः यथाद्यतः । परिच्छिन्नः अलग्नः ।

(८६) अविरलमिति ।—अविरलः निरन्तरं, प्रमादो विपत्तं यदा तदाभूताभ्याम् ।

“अविरल” इति पाठान्तरम् ।

(८७) प्रत्यासन्ने निवृत्तमिति ।

विमानदृश्यंतले विशालकीमलतलं शय्यातल्लम् अधिशयानां
 यदृच्छया उपलभ्य (८८) 'दिष्ट्या इयं (८९) सुप्ता, परि-
 जनश्च गाढनिद्रः, शिताम् (९०) अयमत्र सुहृत्तमात्रं ब्राह्मण-
 कुमारः यावत् कृतकृत्या निवर्त्तय' (९१) इति त्वां तत्र
 शाययित्वा तम् उद्देशम् अगमम् । दृष्ट्वा च उत्सवत्रियं,
 निर्विश्य (९२) च स्वजनदर्शनसुखम्, अभिवाद्य च त्रिभुवने-
 श्वरम्, आत्मालोकप्रत्याकलनोपाकृष्टमाध्वमञ्च (९३) नम-
 स्कृत्य भक्तिप्रणतहृदया भगवतीम् अस्त्रिकां, तथा गिरि-
 दुहित्वा देव्या मस्मितम्—'अयि भद्रे ! मा भेषीः, भवेदानीं
 भर्त्तृपार्श्वगामिनी, गतस्ते प्रापः' इति अनुगृह्णीता सद्य एव
 प्रत्यापन्नमहिमा (९४) प्रतिनिवृत्त्य दृष्ट्वैव त्वां यथावत् (९५)
 अभ्यजानं 'कथं मस्मृत एवायं वत्सस्य अश्रेयानस्य
 प्राणभूतः सखा प्रमतिः !! इति । पापया मया अस्मिन् अज्ञा-

(८८) घर्मकान्ति ।—घर्मकान्तिन शोषकालेन, सुभगे प्रीतिकरे । कन्धेति ।

—कृत्यापूरक कृत्याऽकःपूरक, यत विमानदृश्ये उपभूमिकप्रामादः, ("विमानो व्योम-
 घाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च" इति विश्वः) तस्य तस्मै उपरिभागे इत्यर्थः । दृष्ट्वा यथा
 कृतात्, देवशोभनेत्यर्थः । उपलभ्य प्राप्य ।

(८९) दिष्ट्या भाग्येन । इयं नवमालिङ्गा ।

(९०) शितां जयनं करोत् ।

(९१) निवर्त्तय प्रत्यागता भवेद्यम् ।

(९२) निर्विश्य उपभुज्य, ("निर्विशी मृतिभोगधीः" इत्यमरः) ।

(९३) आत्मालोकैति ।—आत्मनः स्वस्य, अनीकम् अपराधः, भर्त्तृपरिहान-
 रूप इति भावः, ("अनीकमपराधः क्वादमत्याप्रियथोरपि" इति सञ्जनः) तस्य
 प्रत्याकलनेन विवेकेन, उपार्कदं जातं, साध्वसं मयं यस्मिन् तत् यथा तथा, ("मौतिर्भौः
 साध्वसं भयम्" इत्यमरः) ।

(९४) प्रत्यापन्नैति ।—प्रत्यापन्नः पुनः प्राप्तः, महिमा देवप्रसादो यथा साहस्यौ ।

(९५) यथावत् तत्ततः ।

नात् भौटाभौव्यम् (८६) आचरितम् । अपि च अयम्
अस्याम् प्रासक्तभावः, (८७) कन्या च एनं कामयते युवानम्,
उभौ च इमौ लक्षसुप्तौ त्रपया (८८) साध्वसेन वा अन्यो-
ऽन्यम् आत्मानं (८९) न विवृण्वते ; (१००) गन्तव्यञ्च मया ।
कामाग्रातया (१) अपि अनया कन्यया रङ्गस्वरक्षणाय (२)
न ममाभाषितः सखौजनः परिजनो वा । जयामि तावत्-
कुमारम् । पुनरपि इमम् अर्थं लब्धलक्षो यथोपपन्नैः (३)
उपायैः साधयिष्यति' इति मन्त्रभावप्रस्तापितं (४) भवन्तम्
एतदेव पत्रशयनं प्रत्यनेवम् । एवमिदं वृत्तम्, एषा च अहं
पितुः ते पादमूलं प्रत्युपमर्षयम्' (५) इति प्राञ्जलिं मां भूयः
परिष्वज्य शिरसि उपाग्राय कपोलयोः चुम्बित्वा स्नेहविक्षवा
गताऽऽसीत् ।

अहञ्च पञ्चबाणवश्यः श्रावस्तीम् अभ्यवर्त्तिषि । (६)
मार्गे च महति निगमे नैगमानां ताम्रचूडयुद्धकोलाहलो (७)

(८६) भौटाभौव्यम् उपेचकम् ।

(८७) अस्यां नवमालिकायाम् । आसक्तभावः चतुरन्ताप्रयः ।

(८८) लक्षसुप्तौ कपटनिद्रितौ । त्रपया लक्षया ।

(८९) आत्मानं स्वस्वरूपम् ।

(१००) विवृण्वते प्रकाशयतः ।

(१) कामाग्रातया नदनस्पृष्टया ।

(२) रङ्गस्वरक्षणाय गुरुभोपनाय ।

(३) लब्धलक्षः प्राप्तव्याजः, किमपि कृतमुद्राय इत्यर्थः, अर्थं कुमार एव
इति शेषः । यथोपपन्नेः यथोपस्थितेः ।

(४) महिति ।—मम प्रभावेण प्रस्तापितं निद्रापितम् ।

(५) प्रत्युपमर्षयं गच्छेद्यम् ।

(६) अभ्यवर्त्तिषि अभ्यर्क्षन् इत्यर्थः ।

(७) निगमे पुरे. ("निगमः पुरे । वेदि वचिक्पठे मार्गे" इति

महान् आसीत् । अहञ्च तत्र सन्नद्धितः किञ्चित् अस्मेषि, (८)
सन्निधिनिषस्सु (९) मे वृद्धविटः (१०) कोऽपि ब्राह्मणः
शनकैः क्षितहेतुम् अपृच्छत् । अत्रवञ्च—‘कथमिव नारिकेल-
जातेः प्राच्यवाटकुक्कुटस्य प्रतीच्यवाटः (११) पुरुषैः असमौष्य
बलाकाजातिः (१२) ताम्बूचूडो बलप्रमाणाधिकस्य एव
प्रतिविष्टः’ (१३) इति । सोऽपि तज्ज्ञः (१४) ‘किमज्ञैः
एभिः व्युत्पादितैः ? तूष्णीमास्स्व’ इति उपहसित्वायाः (१५)
ताम्बूलं कर्पूरसहितम् उद्धृत्य मर्द्दां दत्त्वा चित्राः कथाः
कथयन् क्षणम् अतिष्ठत् । प्रायुध्यत च अतिमंरञ्जम्
अनुप्रहारप्रहृतस्यैषमृत्तकण्ठीरवरवं विदङ्गमहयम् । (१६)

नदीपः) । नैगमानां निगमवातिनां, नागरिकाचारानिर्णयः । ताम्बूचूडैः ।—
ताम्बूचूडानां कस्यवाक्येषां, (“कस्यवाक्येषां ताम्बूचूडैः कुक्कुटस्यरथायुधैः” इत्यमरः) बुद्धेर्न
कोलाहलः कलरवः ।

(८) सन्नद्धितः समासज्ञः । अस्मेषि क्षितमकारवम् ।

(९) सन्निधिनिषण्णः समीपकः ।

(१०) वृद्धविटः वृद्धः स्वविरः, विटः धूर्तः ।

(११) नारिकेलजातेः नारिकेलजातीयस्य । प्राच्यवाटकुक्कुटस्य पूर्वदेशीय-
कुक्कुटविशेषस्य । प्रतीच्यवाटः पश्चिमदेशीयः ।

(१२) असमौष्य अविचार्यं । बलाकाजातिः बलाकाजातीयः सुटकुक्कुटभेदः ।

(१३) वक्षति ।—वक्ष्येन प्रत्या, प्रमायेन परिभाषेन च, अविचार्यं महतः ।
प्रतिविष्टः युक्ताद्ये निवृत्तः, विवृत्त इत्यर्थः । (“दीर्घशेषः सितवपुर्नडाप्रायः
सवन्दनाः । बलाकाजातिरित्युक्तस्तदस्यो नारिकेलजः ॥” इति वेजवक्तो) ।

(१४) तज्ज्ञः तदज्ञिज्ञः ।

(१५) व्युत्पादितैः सिद्धितैरित्यर्थः । तूष्णीं निःशब्दमित्यर्थः । चास्व
उपविष्टः उपहसित्वायाः ताम्बूलाधारचर्मपेटिकायाः, (“पूनाद्यावपनी चर्म-
मल्लिकाचीपडलिका” इति वेजवक्तो) । “उपहसित्वायाः” इति पाठेऽपि च
एवायैः ।

(१६) अतिमंरञ्जम् अतिमुह्यम् । अनुप्रहारैति ।—अनुप्रहारि प्रहृषाभ्याम्

मितः (१०) च असौ प्रतीचवाटकुङ्कुटः । सोऽपि विटः
 खवाटकुङ्कुटविजयप्रहृष्टो मयि वयोविक्रहं (१८) सख्यम्
 उपेत्य तदहरेव खगृहे ज्ञानभोजनादि कारयित्वा उत्तरेद्युः
 आवस्तीं प्रति यान्तं माम् अनुगम्य 'स्यत्तंशोऽस्मि
 सत्यर्थे' (१९) इति मित्रवत् विसृज्य प्रत्ययासीत् । अहश्च
 गत्वा आवस्तीम् अध्वशान्तो वाङ्मोद्याने क्षतामण्डले (२०)
 श्रयितोऽस्मि, हंसरत्नप्रबोधितश्च उत्थाय कामपि क्वणित-
 नूपुराभ्यां (२१) चरणाभ्यां मदन्तिकम् उपसर्पन्तीं युवतीम्
 कद्राक्षम् । सा तु आगत्य खड्गस्तवर्त्तिनि चित्रपटे लिखितं
 मत्सादृश्यं कमपि पुरुषं मास्य पर्यायेण निर्वर्णयन्ती (२२)
 सविस्मयं सवितर्कं सहर्षश्च क्षणम् अवातिष्ठत । मयाऽपि
 तत्र चित्रपटे मत्सादृश्यं पश्यता तद्वृष्टिविचेष्टितम् अना-
 कक्षिकं (२३) मन्यमानेन 'ननु सर्वसाधारणोऽयं (२४)

अद्यताम्नां, स्वपद्याम्नां मुक्तः स्वतः, अचरित इत्यर्थः, कृष्णारवस्य व हिंस्रत्वेन,
 रवी येन तादृशम् । विद्वज्महर्षं कुङ्कुटयुगलम् ।

(१०) मितः पराभृतः ।

(१८) खवाटेति ।—खख आत्मनः, वाटः मार्गः, देश इत्यर्थः, ("वाटः
 पुमान् प्रथि श्रेयो" इति अरद्विः) तस्य कुङ्कुटः निजदेशीयकुङ्कुटः इत्यर्थः, तस्य
 विजयेन प्रहृष्टः निर्गर्षश्च प्रीतः । वयोविक्रहं वयसा वार्द्धकेन, विक्रहं विपरीतम्,
 हृष्टं युवा च हृष्टः आवयोः सख्यमननुदपमिति भावः ।

(१९) सत्यर्थे प्रयोगने सति ।

(२०) वाङ्मोद्याने वहिदपवने । क्षतामण्डले क्षतान्निहितमण्डलाकारकावे ।
 'क्षतामण्डले' इति पाठे—क्षतागृहे इत्यर्थः ।

(२१) क्वणितेति ।—क्वणितः शब्दितः, नूपुरी वयोः तादृशाभ्याम् ।

(२२) निर्वर्णयन्ती अर्थोक्तयन्ती ।

(२३) तद्वृष्टोति ।—तस्या युवत्याः, दृष्टिविचेष्टितं दर्शनव्यापारं, पर्यायेण मन्
 मत्सादृश्यं च दर्शनमित्यर्थः । अनाकक्षिकम् अनिष्कारणम् ।

(२४) सर्वसाधारणः सर्वेषां जनभोक्तृ इत्यर्थः ।

रमणीयः पुष्पारामभूमिभागः, (२५) किमिति चिरस्थिति-
 क्लेशः (२६) अनुभूयते ? ननपवेष्टव्यम्' इति अभिहिता सा
 सखितम् 'अनुगृहीताऽस्मि' इति न्यपीडत् । सङ्घा च देश-
 वार्त्तानुविद्या काचनावयोः (२७) अभूत् । कथासंश्रिता (२८)
 च सा 'देशातिथिरसि, दृश्यन्ते च ते अध्वश्रान्तानौव
 गात्राणि, यदि न दोषः, मम गृहेऽद्य विश्रमितुम् अनुग्रहः
 क्रियताम्' इति अशंसत् । (२९) अहञ्च 'अयि मुग्धे ! (३०)
 नैष दोषः, गुण एव' इति तदनुमार्गगामी तद्गृहगतो
 राजार्हेण स्नानभोजनादिना उपचरितः (३१) सुखं निषण्णो
 रहसि पर्यपृच्छेत् (३२)—'महाभाग ! दिगन्तराणि भ्रमता
 क्वचिदास्त किञ्चित् अद्भुतं भवतोपलब्धम् ?' (३३) इति ।
 मम अभवत् मनसि 'महद्विदम् आशास्पदम्, (३४) एषा
 खलु निखिलपरिजनसम्बाधसंलक्षितायाः (३५) सखी
 राजदारिकायाः, चित्रपटे च अस्मिन्नपि तदुपरिविचरित-

(२५) पुष्पेति ।—पुष्पः पवित्रः, आरामभूमिभागः उपवनभूमिभागः ।

(२६) चिरस्थितिक्लेशः बहुवचनं दृश्यदवस्थानेन क्लेशः ।

(२७) सङ्घा परस्परालापः । ईदृशेति ।—कुरु देशे तव निवासः ? कथं वा
 ज्ञानागतः ? इत्याद्यनुयोगयुक्ता । आवधाः मनःसन्निवेशः ।

(२८) कथासंश्रिता संलापासक्ता ।

(२९) अशंसत् अकथयत् ।

(३०) मुग्धे ! सुन्दर ! ("मुग्धः सुन्दरमूर्खः" इति विश्वः) ।

(३१) उपचरितः संवितः ।

(३२) पर्यपृच्छेत् परिपृष्टः ।

(३३) उपलब्धं दृष्ट, प्राप्तम्, अनुभूतं वा ।

(३४) आशास्पदम् आशास्त्रागम् ।

(३५) निखिलेत ।—निखिलेन बहुधा, परिजनेन सम्बाधे सङ्घटे, आसीत्
 ज्ञाने इत्यर्थः, संलक्षितायाः सन्दृष्टायाः ।

चितवितानं हर्म्यतलं, तद्गतञ्च प्रकामविस्तीर्णं शरदभ्र-
घटलपाण्डुरं (३६) शयनं, तदधिशायिनौ च निद्रालीढ-
लोचना (३७) मम एवेयं प्रतिज्ञतिः । (३८) अतो नूनम् (३९)
अनङ्गेन साऽपि राजकन्या तावती भूमिम् (४०)
आरोपिता, यस्याम् असह्यमदनज्वरव्यथितोन्मादिता (४१)
सखी सखीनिर्वन्धपृष्ठविक्रियानिमित्ता चातुर्थ्येण एतद्रूप-
निर्माणेन एव समर्थम् (४२) उत्तरं दत्तवती । रूप-
संवादाच्च (४३) संशयात् अनया पृष्टः, भिन्याम् (४४) अस्त्राः
संशयं यथाऽनुभवकथनेन' इति जातनिश्चयोऽत्रवं—'भद्रे !
देहि चित्रपटम्' इति । सा च अपितवती महस्ते । पुनः
तम् (४५) आदाय तामपि व्याजसुप्ताम् उल्लसन्मदनराग-
विह्वलां वल्लभाम् एकत्रैव अभिलिख्य (४६) 'काचित् एवभूता

(३६) तद्गतं हर्म्यतलञ्चम् । प्रकामविस्तीर्णम् अतिविशालम् । शरदिति ।—
शरदि यत् अक्षरपटलं मेघनिश्चयः, तदत् पाण्डुरं शुभम् ।

(३७) निद्रेति ।—निद्रया आलीढे सुष्टे, लोचने यथासादृश्ये ।

(३८) प्रतिज्ञतिः कृतिः ।

(३९) नूनं मन्ये निर्वाहं वा ।

(४०) तावती तत्परिमिताम् । भूमिं स्थानम्, अवस्थानित्यर्थः ।

(४१) असह्येति ।—असह्येन शीटुनशक्येन, मदनज्वरेण कामसन्नायेन,
व्यथिता पीडिता, अत एव उन्मादिता ।

(४२) सखीति ।—सखीभिः सहचरीभिः, निर्वन्धेन आपदातिशयेन, पृष्ठम्
अनुशुक्तं, विक्रियानिमित्तं विक्रितिवारणं यथासद्योक्ता । चातुर्थ्येण वेदश्रेण ।
इतिदिति ।—एतत्क रूपक मत्प्रतिकृतेरित्यर्थः, निर्माणेनैव चित्रणेनैव । समर्थे योग्यम् ।

(४३) रूपसंवादात् रूपक आकृतेः, संवादात् सादृश्यादित्यर्थः ।

(४४) भिन्याम् अपनयेयम् ।

(४५) तं चित्रपटम् ।

(४६) व्याजसुप्तां अपटनिद्रिताम् । उल्लसति ।—उल्लसता स्फुरता,

युवातः ईदृशस्य पुंसः पार्श्वशायिनी अरख्यानीप्रसुप्तेन (४७)
मया उपलब्धा, (४८) किल एष स्वप्नः' इति आलपञ्च ।
दृष्टया तु तया विस्तरतः पृष्टः सर्वमेव वृत्तान्तम् अकथ-
यम् । असौ (४९) च सख्याः (५०) मन्निमित्तानि अवस्था-
न्तराणि (५१) अवर्णयत् । तदाकर्ण्य च 'यदि तव सख्या
मदनुग्रहोन्मुखं मानसं, गमय (५२) कानिचित् अहानि,
कमपि कन्यापुरे निराशङ्कनिवासकरणम् उपायमारचख्या-
गमिष्यामि' इति कथञ्चित् एनाम् अभ्युपगमय्य (५३) गत्वा
तदेव खर्वटं वृद्धवितेन समजंसि । (५४) समन्ध्रमं सोऽपि
विश्रमय्य तथैव स्नानभोजनादि कारयित्वा रहसि अपृच्छत्—
'आर्य्य! कस्य हेतोः अचिरात् प्रत्यागतोऽसि ?' ।

प्रत्यवादिपमेनं—'स्थाने एवाहमार्थ्येण अस्मि पृष्टः ।
श्रूयताम्, अस्ति हि आवस्ती नाम नगरी, तस्याः पतिः
अपर इव धर्मपुत्रो (५५) धर्मवर्द्धनो नाम राजा । तस्य

मदनरागेण कामवेशेन, विह्वलां विवशाम् । वल्लभां प्रियाम् । एकत्रैव एक-
स्मिन्नेव स्थाने इत्यर्थः । आभिलिख्य विवथित्वा ।

(४७) अरख्यानीप्रसुप्तेन महारख्यानादितेन ।

(४८) उपलब्धा दृष्टा ।

(४९) असौ राजकन्यायाः सङ्घचरी ।

(५०) सख्याः राजदारिकायाः ।

(५१) अवस्थान्तराणि दशविशेषान् ।

(५२) गमय अतिवाच्यम् ।

(५३) एनां सखीन् । अभ्युपगमय्य स्वीकार्यम् ।

(५४) खर्वटम् "एकतो यत्र तु याभी नगरं चेकतः स्थितम् । मिश्रं तु खर्वटो
नाम मदीगिरिसमाकुर्वः ॥" इत्युक्तवचनं यामम् । वृद्धवितेन पूर्वोक्तेन । समजंसि
सन्निवृत्तोऽसि ।

(५५) धर्मपुत्रः धर्मनन्दनः, युधिष्ठिर इत्यर्थः ।

दुहिता प्रत्यादेश इव श्रियाः, (५६) प्राणा इव कुसुमधन्वनः, सौकुमार्यविङ्गितनवमालिका (५७) नवमालिका नाम कन्यका । सा मया समापत्तिदृष्टा (५८) कामनाराचपङ्क्तिम् इव कटाक्षमालां मम मर्मणि व्यकिरत् । (५९) तच्छुल्बोदरण-क्षमश्च धन्वन्तरिसदृशः त्वदृते (६०) नेतरोऽस्ति वैद्य इति प्रत्यागतोऽस्मि । तत् प्रसीद कश्चित् उपायम् आचरितुम् । अयमहं परिवर्त्तितस्त्रीवेशः (६१) ते कन्या नाम भवेयम् ; अनुगतश्च मया त्वम् उपगम्य धर्मानगतं धर्मवर्द्धनं वक्ष्यसि—‘मम इयमेकैव दुहिता, जातमात्रायान्तु अस्यां जनः प्रियाः संस्थिता, माता च पिता च भूत्वा अहमेव व्यवर्द्धयम् । एतदर्थमेव विद्यामयं शुक्लम् (६२) अर्जितुं गतोऽभूत् अवन्तिनगरीम् उज्जयिनीम् अस्मद्देवाञ्चकुलजः (६३)

(५६) प्रत्यादेशः निराकृतिः. (“प्रत्याख्यामं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः” इत्यमरः) । श्रियाः लक्षणाः, श्रिया लक्ष्मीं निर्जितवतीत्यर्थः ।

(५७) सौकुमार्येति ।—सौकुमार्येण विङ्गिता अगुह्यता, नवमालिका यथा तादृशी ।

(५८) समापत्तिः समं तुल्यकालम्, आपत्तिर्दमनविषयप्राप्तिः यस्मिन् तथाभूतं यथा तथा, दृष्टा, चक्षुःस्यदर्शनमेकदेव जातमिति सा मया दृष्टा तथा चाहं दृष्ट इत्यर्थः । यथा—समापत्तो सम्यगापत्काले, रामी महारथस्थमध्ये त्रिद्रागमनकाले इत्यर्थः, दृष्टा ।

(५९) व्यकिरत् व्यक्षिपत् ।

(६०) तदिति ।—तच्छुल्बोदरणं तच्छुल्बनिष्काशनं, तत्र क्षमः । त्वदृते त्वां विना ।

(६१) परिवर्त्तितेति ।—परिवर्त्तितः विनिर्जीतः, गृहीत इत्यर्थः, स्त्रीवेशे येन तथाभूतः ।

(६२) एतदर्थम् एतत्कन्याप्राप्तिनिमित्तम् । विद्यामयं विद्यात्मकम् । शुक्लं पथं, विदुषे एव कन्या दीयति भावः ।

(६३) अस्मद्देवाञ्चकुलजः अस्माकं विवाहदानार्हवंशसम्भूतः ।

कोऽपि विप्रदारकः । तस्मै च इयम् अनुमता दातुम्,
इतरस्मै न । योग्या तरुणीभूता च इयं, स च विलम्बितः ।
तेन तम् आनीय पाणिम् अस्या ग्राहयित्वा तस्मिन् न्यस्त-
भारः सत्र्यसिन्धे । (६४) दुरभिरक्ष्यतया तु दुहितृणां मुक्त-
शैशवानां (६५) विशेषतश्च अमाढकाणाम् इह देवं माढपिढ-
स्थानीयं प्रजानाम् आपन्नशरणम् (६६) आगतोऽस्मि । यदि वृद्धं
ब्राह्मणम् अधीतिनम् अगतिम् (६७) अतिथिश्च माम् अनुचः छ-
पक्षे गणयति आदिराजचरितो (६८) देवः, सैषा भवद्भुजतरु-
च्छायाम् (६९) अखण्डितचारित्र्या तावत् अध्यास्तां, (७०)
यावत् अस्याः पाणिग्राहकमानयेयम् इति । स एवमुक्तो
नियतम् अभिमनायमानः (७१) स्रदुहितृसन्निधौ मां
वासयिष्यति । गतस्तु भवान् आगामिनि मासि फाल्गुने
फाल्गुनीषु उत्तरासु (७२) राजान्तःपुरजनस्य तीर्थयात्रोत्सवो

(६४) सत्र्यसिन्धे सत्र्यासाश्रमं गच्छीष्यामि ।

(६५) दुरभिरक्ष्यतया दुःखेन रक्षणीयतया । मुक्तशैशवानां शैशवाति-
कान्तानाम् ।

(६६) आपन्नशरणं विपन्नरक्षितारम् ।

(६७) अधीतिनम् अधीतम् अलाकोति अधीतो कृतवेदाध्ययनः तम् । अनर्ति-
निक्षपायम् ।

(६८) आदिराजिति ।—आदिराजस्य मनुमाढ्यादप्रवृत्तिस्य, चरितनिव चरितं
यस्य तथाभूतः । “चरितपर्य्यः” इति पाठे—चरितस्य या वृः धुरा, तदवाहकं
इत्यर्थः ।

(६९) भवदिति ।—भवती मुन एव तवः, तस्य छाया ताम् ।

(७०) अध्यास्ताम् अधितिष्ठतु ।

(७१) अभिमनायमानः अनुमोदमानः ।

(७२) फाल्गुनीषु उत्तरासु उत्तरफाल्गुनीषु मन्वन्वेदितव्यैः ।

भविष्यति, तीर्थस्थानात् प्राच्यां दिशि गोरुतान्तरम अति-
 क्राम्य बानीरवलयमध्यवर्तिनि (७३) कार्तिकेयगृहे कर-
 तलगतेन शुक्लाम्बरयुगलेन (७४) सह स्थास्यमि । स
 खलु अहम् अनभिग्रह (७५) एव एतावन्तं कालं सह
 विहृत्य राजकन्यया भूयस्तस्मिन् उत्सवे गङ्गाम्भसि विहरन्
 विहारव्याकुले (७६) कन्यकासमाजे मग्नीऽपगृतः त्वदभ्यासे
 एव उत्सङ्ग्यामि । (७७) पुनः त्वदुपहृते (७८) वाससी
 परिधाय अपनीतदारिकावेशी (७९) जामाता नाम भूत्वा
 त्वामेव अनुगच्छेयम् । नृपात्मजा तु माम इतस्ततोऽन्विथाना-
 सादयन्ती 'तया विना न भोक्ष्ये' इति रुदन्ती एव अवरोधने
 स्थास्यति । तन्मूले च महति कोलाहले, क्रन्दन् परिजनेषु,
 रुदन्तु सखीजनेषु, शोचन्तु पौरजनेषु, किंकर्तव्यतामूढे
 सामात्ये पार्थिवे, त्वम् आस्थानीम् (८०) एव्य मां स्थापयित्वा
 ब्रह्मसि—'देव ! स एष मे जामाता तव अर्हति श्रौभुजा-'
 राधनम् ; अधीती (८१) चतुर्षु आम्रायेषु, (८२) गृहीती

(७३) गोरुतान्तरं यावत्पर्यन्तं गौरवः स्याति तावत्परिमितदूरमित्यर्थः । अतिक्रम्य
 अतोत्य, किञ्चिद्दूरे इति भावः । बानीरिति ।—बानीरवलयं वेतसतद्वनच्छां, तच्छ
 मध्यवर्तिनि ।

(७४) करतलगतेन अस्तिमितेन । शुक्लाम्बरयुगलेन श्वेतवस्त्रद्वयेन ।

(७५) स खलु धृतकन्यावेश एवेत्यर्थः । अनभिग्रहः निःशङ्कः ।

(७६) विहारव्याकुले विहारगमनवहिते इति यावत् ।

(७७) त्वदभ्यास एव तव समीपे एव । उत्सङ्ग्यामि उत्सङ्गो भविष्यामि ।

(७८) त्वदुपहृते त्वहृते ।

(७९) अपनीतदारिकावेशः लज्जकन्यावेशः ।

(८०) आस्थानीं सभाम् ।

(८१) अधीती शिषितवेदः, ("बोऽधीतक्रःसवेदः स्यात् बोऽधीतीत्युच्यते वृषेः"
 इति बोषः । अधीतमनेनेति इति; तद्वधोमे धर्मं चि सप्तमी) ।

षट्सु अङ्गेषु, आन्वीक्षिकीविचक्षणः, चतुःषष्टिकलागमप्रयोग-
चतुरः, (८३) विशिषेण गजरथतुरङ्गतन्त्रवित्, इष्वसनास्त्र-
कर्मणि (८४) गदायुद्धे च निरूपमः, पुराणेतिहासकुशलः, (८५)
कर्त्ता काव्यनाटकाख्यायिकानां, (८६) वेत्ता सोपनिषदोऽर्थ-
शास्त्रस्य, (८७) निमन्तरो (८८) गुणेषु, विश्रम्भी (८९) सुहृत्सु,
शक्यः, संविभागशीलः, श्रुतधरः, गतस्मयश्च । (९०) न अस्य
दोषम् अणीयांसम् अपि उपलभे, न च गुणेषु अविद्यमानं (९१)

(८२) आस्त्राद्येषु वेदेषु ऋग्यजुःसामाथर्वसु ।

(८३) अङ्गेषु शिक्षाकल्पव्याकरणनिबन्तच्छन्दोज्योतिषेषु । आन्वीक्षिकीविचक्षणः
आन्वीक्षिक्यां तर्कविद्यायां, विचक्षणः निपुणः । चतुःषष्टीति ।—चतुःषष्टयः अष्टाद-
शिव्यानि, तावाम आगमः शास्त्रं, तस्य प्रयोगे चतुरः दक्षः ।

(८४) इष्वसनेति ।—इष्वसो वाचाः, असन्ने लिख्यन्ते अनेनेति इष्वसन् चतुः,
तथा अस्त्राणि तेषां कर्मणि व्यवहारे ।

(८५) पुराणेषु पञ्चलक्षणशास्त्रेषु ब्राह्मणादिषु, इतिहासेषु पुराणतन्त्रेषु च,
कुशलः ।

(८६) काव्यानि त्रय्यन्तकाव्यविशेषाः, शिशुपालवधादिकृपाणि इति यावत्,
नाटकानि दृश्यकाव्यविशेषाः, अभिज्ञानशकुन्तलादिप्रकाराणि इति यावत्,
आख्यायिकाः ज्ञातसन्ध्याद्यभूताः कथाः, कादम्बरोद्धर्षचरितादिकृपा इति यावत्,
तावाम् ।

(८७) सोपनिषदः धर्मशास्त्रसहितस्य वेदान्तसहितस्य वा, (“भवेदुपनिषद्दर्शने
वेदान्ते विज्ञाने स्त्रियाम्” इति मेदिनी) । अष्टोशास्त्रस्य कामन्दक्यादितीतिशास्त्रस्य ।

(८८) निमन्तरोः विद्वेषरहितः ।

(८९) विश्रम्भी विश्वासी ।

(९०) शक्यः प्रियभाषी, (“शक्यः प्रियंवदः प्रीतः” इति हलायुधः । “शक्तः”
इति पाठे—शक्तिधर्म्यः) । संविभागशीलः सुविवेचकः, अत्यद्वय्यात् देवविज-
तिविद्योग्यविभजनतत्पर इत्यर्थः । श्रुतधरः श्रवणमात्रेण शास्त्रावधारकः । गतस्मयः
गर्वरहितः ।

(९१) अणीयांसम् अलक्ष्यम् । गुणेषु मध्ये अविद्यमानम् असन्तं, ज्ञानदि-
श्रुचर्निर्गतं शेषः, न, उपलभे इति पूर्ववाक्येनान्वयः ।

तन्मादृशस्य ब्राह्मणमात्रस्य न लभ्य एष सम्बन्धी । (९२)
दुहितरम् अस्मै समर्प्यं वार्द्धकीचितम् अन्यम् आश्रमं
सङ्ग्रामेयं, (९३) यदि देवः साधु मन्यते' इति । स इदम्
आकर्ण्य वैवर्ष्याक्रान्तवक्त्रः परम् उपेतो वैलक्ष्यम् (९४)
आरप्यतेऽनुनेतुम् अनित्यतादिसङ्कीर्त्तनेन अत्रभवन्तं मन्त्रिभिः
सह । त्वन्तु तेषाम् अदत्तश्रीवो (९५) मुक्तकण्ठं रुदित्वा
चिरस्य वाष्पकुण्ठकण्ठः काष्ठानि आहृत्य अग्निं सन्मुच्य (९६)
राजमन्दिरद्वारे चिताधिरोहणाय उपक्रमिष्यसे । स तावदेव
त्वत्पादयोर्निपत्य सामात्यो नरपतिरभिमतैः अर्थैः त्वाम्
उपच्छन्द्य (९७) दुहितरं मष्ट्यं दत्त्वा मदयोग्यतासमा-
राधितः (९८) समस्तमेव राज्यभारं मयि समर्पयिष्यति ।
सोऽयम् अभ्युपायोऽनुष्ठेयो यदि तुभ्यं रोचते' इति ।

सोऽपि पटुर्विटानाम् (९९) अग्रणीः असङ्गदभ्यस्तकपट-
प्रपञ्चः (१००) पाञ्चालशर्मा यथोक्तम् अभ्यधिकञ्च निपुणम्
उपक्रान्तवान् । आसीच्च मम समौहितानाम् अहीनकाल-

(९२) एष सम्बन्धी ईदृशी जानाता ।

(९३) अन्यं चरमम् । आश्रमं सत्यावधर्मनिबन्धः । सङ्ग्रामेयम् आश्रयेयम् ।

(९४) वैवर्ष्येति ।—वैवर्ष्येन सालिन्धेन, आक्रान्तं वक्त्रं वदन् यत्र तपोक्तः ।
परं मष्ट्यम् । वैलक्ष्यं सलज्जलम् ।

(९५) अदत्तश्रीवः अदत्तकण्ठः, तेषां वक्त्रानि अग्रगण्यनिबन्धः ।

(९६) सन्मुच्य प्रज्जाल्य ।

(९७) उपच्छन्द्य प्रलोभ्य, सकीयेत्यर्थः ।

(९८) मदिति ।—मम योग्यतया नैपुण्येन, समाराधितः सेवितः, प्रीतिञ्च
इत्यर्थः ।

(९९) विटानां धूर्तानाम् ।

(१००) असङ्गदिति ।—असङ्गत् पुनः पुनः, अभ्यस्तः त्रिचितः, कपटानां कृत्तानां,
प्रपञ्चः विस्तरः येन सपोक्तः ।

सिद्धिः । (१) अश्वभवञ्च मधुकर इव नवमालिकाम् आर्द्र-
सुमनसम् । (२) अथ राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं सुहृत्-
सङ्घेतभूमिगमनम् इत्युभयम् अपेक्ष्य सर्ववत्समन्दीहेन (३)
अस्याम् इमाम् उपगतौ देवाद्देवदर्शनसुखम् अनुभवामि” इति ।
श्रुत्वा एतत् प्रमत्तिचरितं क्षितमुकुलितनयनः (४)
“विलासप्रायम् ऊर्जितं मृदुप्रायं चेष्टितम्, (५) इष्ट एष मार्गः
प्रज्ञावताम् । (६) अथ इदानीम् अत्रभवान् प्रविशतु” इति
मित्रगुप्तम् ऐक्षत (७) क्षितौशपुत्रः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उत्तरपोठिकायां
प्रमत्तिचरितं नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

(१) समीहितानां वाञ्छानाम् । अहोनवाकसिद्धिः अल्पनेव क्षान्तेन सिद्धिः
क्षान्तः । “अचिरकालसिद्धिः” इति पाठान्तरम् ।

(२) आर्द्रेति ।—आर्द्रे सरसं, सुष्ठु मनो यन्मासादृशीम् ; अश्वव—आर्द्राः
सरसाः, क्षीमता इत्यर्थः, सुमनसः पुण्याश्च यन्मासाधीतान् ।

(३) सर्वेति ।—सर्वेषां सर्वप्रकाराणां, इत्यप्रत्ययपादात्तन्मथानित्यर्थः, यस्मान्
सैन्यानां, सन्दीहः समूहः तेन ।

(४) क्षितेति ।—क्षितेन रूषवक्षितेन, मुकुलिते नयने यस्मिन् तदाभूतः ।

(५) विलासप्रायं विलासभूषितम् । ऊर्जितं वृद्धियुक्तम्, आभ्युदयिष्ठमित्यर्थः ।
मृदुप्रायं प्रायेण क्षीमलम् । चेष्टितं, तदेति शेषः ।

(६) मार्गः उपायः । प्रज्ञावतां बुद्धिमताम् ; प्रज्ञावतामेव मार्गः एक इष्टः,
इत्युच्ये इति शेषः ।

(७) ऐक्षत इष्टवान् ।

इति पञ्चम उच्छ्वासः ।

अथ षष्ठीच्छासः ।

मित्तगुप्तचरितम् ।

सोऽपि आचचक्षे ।—

“देव ! सोऽहमस्मि सुहृत्साधारणभ्रमणकारणः सुहृदुं
दामलिप्ताह्वयस्य (१) नगरस्य वाह्योद्याने मङ्गलम् उत्सव-
समाजम् आलोकयम् । तत्र क्वचित् अतिमुक्तलतामण्डपे (२)
कमपि वीणावादनन आत्मानं विनोदयन्तम् उत्कण्ठितं
युवानम् अप्राक्षम्, अप्राक्षञ्च—‘भद्र ! को नाम अयम्
उत्सवः ? किमर्थं वा समारम्भः ? (३) केन वा निमित्तेन
उत्सवम् अनादृत्य एकान्ते भवानुत्कण्ठित इव परिवादिनी-
द्वितीयः (४) तिष्ठति ?’ इति । सोऽभ्यधत्त—‘सौम्य !
सुहृत्पतिस्तुङ्गधन्वा नाम अनपत्यः (५) प्रार्थितवान् अमुंअन्

(१) सुहृदिति ।—सुहृदो साधारणं समानं, भ्रमणस्य कारणं यत् तद्योक्तः,
भवदन्ववशाद्धीति भावः । सुहृदुं तदाख्यदेशेषु । दामलिपिति ।—दामलिपि आह्वयो
नाम यत् तस्य, (“अवाह्वयः । आख्याते अभिधानस्य नामस्यैव नाम च”
इत्यमरः) ।

(२) अतिमुक्ति ।—अतिमुक्तलता साधवोलता, (“अतिमुक्तः पुच्छः कात्
वाङ्गुली साधवोलता” इत्यमरः) तद्रचिते मण्डपे गृहे ।

(३) समारम्भः प्रकालः ।

(४) परिवादिनीति ।—परिवादिनी वीणाविशेषः, (“सितार” इति भाषा ।
“वा तु तन्मोभिः सप्तभिः परिवादिनी” इत्यमरः) द्वितीया वक्ष्यते यद्यत्, वीणा
वाहयन्निवन्ते ।

(५) अनपत्यः अशुभः ।

आयतने विस्मृतविन्ध्यवासरागं (६) वसन्त्या विन्ध्यवासिन्याः
पादमूलात् अपत्यद्वयम् । अनया च किल अस्मै प्रतिशयि-
ताय (७) स्वप्ने समादिष्टम् (८) 'उत्पत्स्यते तव एकः पुत्रः,
जनिष्यते च एका दुहिता, स तु तस्याः पाणिग्राहकम्
अनुजोविष्यति । (९) सा तु सप्तमात् वर्षात् भारभ्य आ-
परिणयनात् प्रतिमासं कृत्तिकासु कन्दुकनृत्येन (१०) गुण-
वद्भृङ्गलाभाय मां समाराधयतु, यच्च अभिलषेत्, सा अमुषै
देया । स च उल्लवः कन्दुकोल्लवनाम अस्तु' इति । ततः
अल्पीयसा कालेन राज्ञः प्रियमहिषो मेदिनी नाम एकं
पुत्रम् असूत, समुत्पन्ना च एका दुहिता । सा अद्य नाम
कन्या कन्दुकावती सोमापीडां (११) देवीं कन्दुकविहारेण
आराधयिष्यति । तस्यास्तु सखी चन्द्रसेना नाम धात्रेयिका
सम प्रिया आसीत्, सा च एषु दिवसेषु राजपुत्रेण भीम-
धन्वना बलवत् अनुरुद्धा । (१२) तदहम् उक्त्वगिहती

(६) विस्मृतेति ।—विस्मृतः विन्ध्यवासक विन्ध्याचलावस्थानक, रागः अनुरागः
यस्मिन् तद्वशात् तदा, अनया विन्ध्यवासिनी देवी राज्ञा देववादिभिश्च बहु सेव्यते
इति भावः ।

(७) प्रतिशयिताय तन्मनस्कतया अनमनेन शयनं प्रतिशयः, सः सञ्जातोऽसौ
(इति तारकादित्वादितच्) प्रतिशयितः तस्मै, अभीष्टलाभाय भोगनादिवर्जनपूर्वं
देवादेशेन कृतशयनाय इत्यर्थः ।

(८) समादिष्टम् आशप्तम् ।

(९) स तु पुत्र इत्यर्थः । तस्याः कन्यायाः । पाणिग्राहकं परिषेतारम् ।
अनुजोविष्यति अनुजोऽयं करिष्यति, तदधीनो भविष्यतीति भावः ।

(१०) कृत्तिकासु तदाख्यानक्षेत्रेषु । कन्दुकनृत्येन कन्दुकक्रीडया यत् नृत्यं तेन ।

(११) सोमापीडां सोमचन्द्रः, आपीडः शिरीभूषणं सजासकीता, चन्द्रशेखरा-
निलयः, ("आपीडः शिखरः सनी" इति वैजयन्ती) ।

(१२) बलवत् नक्षत्रसंज्ञित्यर्थः । अनुरुद्धा अरुद्धा इत्यर्थः ।

मन्मथशरशल्बदुःखोद्दिग्मचेताः कलेन (१३) वीणारवेष
आत्मानं किञ्चित् आश्वासयन् विविक्तम् अध्यासे' (१४) इति ।

अस्मिन्नेव च क्षणे किमपि नूपुरकण्ठितम् (१५) उपा-
तिष्ठत्, आगता च काचित् अङ्गना । दृष्ट्वा एव स एनाम् उत्-
फुल्लदृष्टिरुत्थाय उपगूढकण्ठश्च तथा (१६) तत्रैव उपाविशत्,
अशंसच्च—'सा एषा मे प्राणसमा, यहिरहो दहन इव दहति
माम्, इदञ्च मे जौवितम् अपहरता राजपुत्रेण .मृत्युना इव
निरुपता (१७) नीतः । न च शङ्कामि राजसूनुंरिति अमु-
ष्मिन् पापम् आचरितुम्, अतोऽनया आत्मानं सुदृष्टं कार-
यित्वा त्यज्यामि निष्प्रतिक्रियान् (१८) प्राणान्' इति । सा
तु पर्येयुमुखी समभ्यधात्—'मास्म नाथ ! मत्कृतेऽध्य-
वस्यः (१९) साहसम् । यस्त्वम् उत्तमात् (२०) सार्थवाहात्
अर्थदासात् (२१) उत्पद्य कोशदास इति गुणभिः अभिहित-
नामधेयः पुनः मदत्यासङ्गात् वैशदास (२२) इति द्विषद्भिः (२३)

(१३) कलेन मधुरेण ।

(१४) विविक्तं विभ्रनम् । अध्यासे अघितिष्ठामि ।

(१५) नूपुरकण्ठितं नूपुरध्वनिः ।

(१६) स वीणावादकी युवा । उपगूढकण्ठः आच्छिन्नकण्ठः । तथा अङ्गनाया ।

(१७) निरुपतां श्रोतकतां निखोजस्वं वा ।

(१८) "पापम्" इत्यत्र "न्यायम्" इति पाठे—'न्यायगुरुपं दण्डम्' इति भावः ।
निष्प्रतिक्रियान् प्रतिहाररहितान्, राजपुत्रकृतः यायाचरणस्य प्रतीकाराद्यनान्
इत्यर्थः ।

(१९) अध्यवस्यः आश्रय, [अध्यवपूर्वान् अन्तेः अङ्गि मध्यमपुरुषवैश्वानरकपम् ;
'कोत्तरे अङ्-च' (१।३।१७६ पा०) इति अङ्] ।

(२०) उत्तमात् श्रेष्ठात् ।

(२१) अर्थदासात् तन्नाथः ।

(२२) मदत्यासङ्गात् मधि अत्यनुरागात् । वैशदासः वैश्यादासः ।

प्रस्थापितोऽसि, तस्मिंस्त्वयि उपरते यद्यच्च जीवेयं, 'नृसंसो
 वेशः' इति समर्थयेयं (२४) लोकवादम् । अतोऽद्यैव
 नव माम् ईषितं देशम्' इति । स तु माम् अभ्यधत्—
 'भद्र ! भवदृष्टेषु राष्ट्रेषु कतमत् ससृष्टं सम्पन्नशस्त्रं सत्-
 युद्धभूयिष्ठञ्च ?' इति । तमहम् ईषत् विहस्य भद्रवं—'भद्र !
 विस्तीर्णयम् अर्षवाम्बरा, न पर्यन्तः (२५) अस्ति स्थाने
 स्थाने रम्याणां जनपदानाम् । अपि तु न चेत् इह युवयोः
 सुखनिवासकारणं कमपि उषायम् उत्पादयितुं शक्नुयां,
 ततोऽहमेव भवेयम् अध्वदर्शी ।' (२६) तावता उदैरयन् (२७)
 रणितानि भणिनूपुराणाम् । अथ असौ जातसम्भ्रमा 'प्राप्तै-
 ख्यं भर्तृदारिका कन्दुकावती कन्दुकक्रौडितेन देवीं विन्ध्य-
 चासिनीम् आराधयितुम् । अनिषिद्धदर्शना च इयमस्मिन्
 कन्दुकोत्सवे । सफलम अस्तु युष्मच्चक्षुः । आगच्छतं द्रष्टुम्,
 अहमस्याः सजाशवर्तिनी भवेयम्' इति अयामोत् । ताम्
 अन्वयाव (२८) च आवाम् । महति रत्नरङ्गपीठे स्थितां
 प्रथमं ताम्नीष्टीम् अपश्यम्, अतिष्ठच्च सा सद्य एव मम
 हृदये । न मया अन्येन वा अन्तराले (२९) दृष्टा । चित्रीया-

(२३) द्विपत्रिः प्रतुभिः ।

(२४) समसंवेदन अनुभोदेय, समसंनं कुर्षानित्यर्थः ।

(२५) अर्षवाम्बरा समुद्रवचना, इतिवीत्यर्थः । पर्यन्तः शेषः ।

(२६) अध्वदर्शी मार्गदर्शकः ।

(२७) तावता तत्कालेन । उदैरयन् उदगच्छन्, ("उदैरय" इति वाटे—
 अह्वदासित ईर्-धातोर्लृक् प्रथमपुरुषवदुपपत्ते रपम्) ।

(२८) अन्वयाव अन्वयच्छाव ।

(२९) अन्तराले अन्तरारे, कालेन इति शेषः, कुनचित् अदम्यज्ञाने युष्मद्वेन
 कालेन मया कुलेन वा वा न दृष्टा, परन्तु प्रकाशमेव दृष्टा इति भावः ।

विष्टचित्तः (३०) च अचिन्तयं—'किमियं लक्ष्मीः ? न हि न हि, तस्याः किल हस्ते विन्यस्तं कमलम्, अस्यास्तु हस्त एव कमलम् ; भुक्तपूर्वा च असौ पुरातनेन पुंसा (३१) पूर्व-राजैश्च, अस्याः पुनः अनवद्यम् अयातयामश्च (३२) यौवनम्' इति चिन्तयति एव मयि सा अनघसर्वगात्री व्यत्यस्तहस्त-पल्लवाग्रसृष्टभूमिः आलोलनीलकुटिलालका सविभ्रमं (३३) भगवतीम् अभिवन्द्य कन्दुकम् अमन्दरागरूपिताक्षम् अनङ्गमिव आलस्यत, लोनाशिशिलञ्च (३४) भूमौ मत्त-वती । मन्दोत्थितञ्च किञ्चित्कुञ्चिताङ्गुष्ठेन प्रसृतकोमला-ङ्गुलिना (३५) पाणिपल्लवेन समाहृत्य हस्तपृष्ठेन च उन्नय्य चटुलदृष्टिलाञ्छितं स्तत्रकम् इव अमरमालानुविद्धम् अत्रपत-

(३०) चिन्तयति ।—चिन्तयति विन्यसेन, ("चिन्तया विन्यसोऽङ्गतम्" इति कीदः) चाविष्टम आकाशं चित्तं यस्य तथाभूतः ।

(३१) पुरातनेन पुंसा गाराशयेन ।

(३२) अनवद्यम् अनस्यता । अयातयामश्च अपरिभुक्तं, ("कीर्षश्च परिभुक्तश्च यातयामर्षिः इत्यमरः" इत्यमरः) ।

(३३) अनघसर्वगात्री रूपं प्रसृतसौम्यं । व्यत्यस्येति ।—व्यत्यस्ताभ्यां विपर्यस्ताभ्यां, परावर्तिताभ्यामित्यर्थः, हस्तपल्लवादाभ्यां करनिर्मलगादाभ्यां, सृष्टा भुमिर्धया तथोक्ता । आलोलिता ।—आलोलाः अललाः, लोलाः प्रसन्नलाः, कुटिलाः भङ्गीभूताः, अललासूक्ष्मलला यस्यालथोक्ता । सविभ्रमं सविभ्रामम् ।

(३४) अमन्देति ।—अन्देन घनेन, रामेण लोहितान्वितमवर्णेन, कवितः रञ्जितः, अक्षः शोभा, स्तम्भपरिवर्त्यः, यस्य तादृशः, अयम्—अन्देन प्रवर्णेन, रामेण अनुरामेण, कावते राजते, पश्चिमी यस्य तादृशं, सुरञ्जितमवर्णः । आलस्यत गृहीतवती । लोपति ।—लोपया विनासेन, शिथिलं स्रष्टं यथा तथा ।

(३५) मन्दोत्थितम् ईषदुत्थितम् । किञ्चिदिति ।—किञ्चित् ईषत्, कुञ्चितः सङ्कोचं नीतः, अङ्गुलः यस्य तादृशेन । प्रसृतंति ।—प्रसृताः विस्तृताः, कोमला अङ्गुलवो यस्य तादृशेन ।

(३६) चटुलंति ।—चटुलया अक्षयया, इत्यां क्षयतारेण चटुषा, लाञ्छितं

न्तम् आकाशे एवाग्रहीत असुवच्च, (३६) मध्यविलास्यितस्यै
द्वुतस्यै (३७) च सृदु सृदु प्रहरन्ती तत्क्षणं चूर्णपदम् (३८)
अदर्शयत् । प्रशान्तञ्च तं निर्दयप्रहारेः उदपातयत्, त्रिपर्ययेण
च प्राशमयत् । (३९) पक्षमृज्वागतञ्च वामदक्षिणाभ्यां
कराभ्यां पर्यायेण अभिघ्नौ शकुन्तमिव उदस्थापयत्, (४०)
दूरोत्थितञ्च प्रपतन्तम् आहृत्य गीतमार्गम् आरचयत् । (४१)
प्रतिदिशञ्च गमयित्वा (४२) प्रत्यागमत् ।

एवम् अनेककरणमधुरं (४३) विहरन्ती, रङ्गगतस्य रक्त-
चेतसो (४४) जनस्य प्रतिक्षणम् उच्चावचाः (४५) प्रशंसा-
दाचः प्रतिगृह्णन्ती, प्रतिक्षणांरुदविभ्रमं (४६) कोशदास-

कथयन्तया रञ्जितम् इत्यर्थः । सप्तकमिव पुपगुल्फमिव । असुवच्च अचयत्,
पुनरप्यूर्ध्वमिति शेषः ।

(३७) मध्येति ।—मध्ये अन्तराले, मन्दवशीप्रवलिप्ते इत्यर्थः । विलास्यते मन्दे
ष, यः लयः संख्यानविशेषः तच्छब्दः । द्वुतस्यै शीघ्रपण्याने ।

(३८) चूर्णपदं कन्दुवतन्तीकक्षियाविशेषं, ("मन्थागन्धोरागुणोस्यं नूनाधिक्यः
क्षेपणं तच्चूर्णपदम्" इति कन्दुवतन्त्रम्) ।

(३९) प्रशान्तम् अन्त्यापारतया शिखाम् । तं कन्दुवतम् । निर्दयप्रहारेः
सुदुःखार्तेः । उदपातयत् उदक्षिपत् । त्रिपर्ययेण त्रैपर्ययेण । प्राशमयत्
प्रशान्तमकरोत् ।

(४०) पक्षं वशमागतम् । मृज्वागतं सरलभावेनोपगतमित्यर्थः । अभिघ्नौ
प्रहरन्ती । शकुन्तमिव पक्षिचमिव । उदस्थापयत् उदपातयत् ।

(४१) अत्र यं गृहीत्वा । गीतमार्गं कन्दुवतन्तीकक्षीतमार्गं गीतेन दशप्रद-
कञ्जुमचक्राभ्यामभिशेषम् इत्यर्थः । आरचयत् अदर्शयत् अकारयत् वा ।

(४२) गमयित्वा गमयित्वा ।

(४३) अनेकेति ।—अने उकारणेन बहुप्रकारानुष्ठानेन, मधुरं मनोहरम् ।

(४४) रङ्गगतस्य दृग्भूमिद्वितस्य । रक्तचेतसः अक्षरकचितस्य ।

(४५) उच्चावचाः नैकाविधाः ।

(४६) प्रतिक्षयति ।—प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे, अरुदः उच्चातः, द्विभ्रमः विहातः

मंसेऽवलम्ब्य कण्ठकितगण्डम् (४७) उत्पुल्लेचणञ्च मयि
 अभिमुखीभूय तिष्ठति तत्प्रथमावतीर्णकन्दर्पकारित-कटाक्ष-
 दृष्टिः, तदनुमार्गविलसित-लीलाञ्छितभ्रूलता, श्लासानिलवेगा-
 न्दोलितैः दन्तच्छदरश्मिजालैः (४८) लीलापल्लवैः इव मुख-
 कमलपरिमलग्रहणलोलानलिनस्ताडयन्तो, (४९) मण्डल-
 भ्रमणेषु कन्दुकस्य प्रतिशौघप्रचारतया विशन्तीव महर्शन-
 लज्जया पुष्पभयं पञ्जरं, पञ्चविन्दुप्रसृतेषु (५०) पञ्चापि पञ्च-
 क्षाण्वाणान् युगपदिव अभिपततः त्रासेन अवघट्टयन्ती, (५१)
 गोमूत्रिकाप्रचारेषु घनदर्शितरागविभ्रमा विद्युल्लतामिव
 विडम्बयन्ती, भूषणमणिरणितदत्तस्यसंवादिपादचारम्,

यस्मिन् तद्वथा तथा । “तस्त्वच्छदरश्मिजालम्” इति पाठे—तरवणे शब्दः जातः,
 विश्रमः विश्रानो यस्मिन् तादृशम् ।

(४७) कण्ठकितगण्डं पुष्पकितकपोलम् ।

(४८) तादातं ।—तदेव प्रथमं पूर्वम्, अवतीर्णेन प्रविष्टेन, कन्दर्पेण कारिता
 पातिता, कटाक्षदृष्टिर्धया तद्योक्ता । तदिति ।—तस्य कन्दुकस्य, चतुर्भागे जागे
 लक्ष्मीकृत्य, विलसिते व्यापारिते, सञ्चालिते इत्यर्थः, लीलायां विलासेन, अञ्जिते च
 प्रसले च वलीकृत्ये च वा, भ्रुवो लते इव यथा तद्योक्ता । यासेति ।—श्लासानिलस्य
 निःश्लासकवन्ध, वेगेन आन्दोलितैः स्पन्दितैः, कम्पितैरिति भावः । दन्तेति ।—
 दन्तच्छदस्य अक्षरस्य, रश्मिजालैः प्रभापुञ्जैः ।

(४९) मुञ्चेति ।—मुखं कमलमिव मुञ्जकमलं, तस्य परिमलग्रहणे क्षीरभ-
 यद्वये, लीलाञ्च सल्लयान्, (“लीलसल्लसल्लयः” इत्यमरः) । अलिङ्गः क्षमरान्,
 (अक्ष-प्रसृतात् अक्ष-धातोर्वा इति-प्रत्ययान्तोऽयम्) । ताडयन्ती निरस्यन्ती ।

(५०) पञ्चेति ।—पञ्चविन्दुनामकेषु प्रसृतेषु कन्दुकस्य प्रचारविशेषेषु, अथवा—
 पञ्चविन्दुनीतसमये गतिभेदः, तत्प्रसृतेषु तद्व्यापारेषु ।

(५१) अभिपततः आपततः । अवघट्टयन्ती ताडयन्ती, कन्दुकमिति शेषः,
 पञ्चवारनामतं कन्दुकं प्रविपकीति भावः ।

(५२) गोमूत्रिका ।—गोमूत्रिका गोमूत्रं, तद्वत् प्रचाराः पक्षरक्षन्ति-
 विज्ञेयास्तु । घनेति ।—घनं शब्दं, दर्शितः प्रकटितः, रागस्य अगुरागस्य, विश्रमः

अपदेशस्मितप्रभाऽभिषिक्तविम्बाधरम्, अंस-संसित-प्रतिसमा-
 दितशिखण्डभारं, समाघटितक्वणितरत्नमेखलागुणम्, अश्वितोर्दु-
 त्यित-पृथुनितम्बविलम्बित-विचलदंशुकोज्ज्वलम् आकुञ्चित-
 प्रसृतवेङ्कितभुजलताऽभिहत-ललितकन्दुकम्, आवर्जित-
 बाहुपाशम्, उपरिपरिवर्तित-त्रिक-विलम्बलोलकुन्तलम्,
 अवगलितकर्णपूर-कनकपत्रप्रतिसमाधानश्रीप्रताऽनतिक्रमित-
 प्रकृतक्रीडनम्, असङ्कटस्त्रियमाणहस्तपादवाह्याभ्यन्तर-

विखासो यथा तथाविधा । विद्युज्जतामिव मोदाननीमिव । विचल्यन्तो अशुक्रुर्वतो ।
 भ्रूषणेति ।—भ्रूषणमखीनान् अलङ्काररत्नानां, रचितेन शब्देन, दत्तः यो लयः सार्यं,
 तत्संवादी तदनुकारी, पादवाणी यस्मिन् तद्वयथा तथा । अपदेशेति ।—अपदेशेन
 क्लृप्तम्, यत् स्मितम् ईषत् हास्यं, तस्य प्रभया अभिषिक्तः अनुरञ्जित इत्यर्थः, विम्बमिव
 अक्षरो यस्मिन् तद्वयथा तथा । अंसेति ।—अंसे स्तम्बदेशे, आदौ संसितः पतितः,
 पश्चात् प्रतिसमाहितः स्वस्थानं स्थापितः, शिखण्डभारः केशकलापः यस्मिन् तद्वयथा
 तथा । समेति ।—समाघटितः समाहितः, वृक्षवशात् सञ्चालित इत्यर्थः,
 अत एव ज्वलितः शब्दितः, रत्नमेखलागुणः रत्नवासीदाम यस्मिन् तद्वयथा तथा ।
 अश्वितेति ।—अश्वितं प्रसंसितं यथा तथा, उत्थितः यः पृथुर्भङ्गान्, नितम्बः, तत्र
 विलम्बितं संक्षुभ्रं, तथा विचलत् क्रीडावेगादुड्डीयमानञ्च, यत् अंग्रकं सूक्ष्मसम्, तेन
 उज्ज्वलं मनोज्ञं यथा तथा । आकुञ्चतेति ।—आकुञ्चितं कदाचित् ईषद्वक्त्रो-
 क्तं, प्रसृतं कदाचित् प्रसारितञ्च यथा तथा, वेङ्कितया आकम्पितया, भुजलतया
 अभिहतः प्रहतः, ललितः सुन्दरः, कन्दुको यस्मिन् तद्वयथा तथा । आवर्जितेति ।
 —आवर्जितो आगमितो, बाहू पाशाविव यस्मिन् तद्वयथा तथा । उपरीति ।—
 उपरिपरिवर्तिते त्रिके पृष्ठसंशोभने, ("पृष्ठसंशोभने त्रिकम्" इत्यमरः) विलम्बाः
 पतिताः, खोलायवाः, कुन्तलाः केशाः यस्मिन् तत् यथा तथा ; यद्वा—उपरि-
 यरिवर्तिते ऊर्ध्वदेशे, त्रिके त्रये, ज्ञानत्रये इत्यर्थः, ललाटकोलांसदेशे इति यावत्,
 विश्रमाः अनोद्गूस्वेदमखी संक्षिप्ताः, खोलाः कुन्तला यस्मिन् तत् यथा तथा । अव-
 गलितेति ।—अवगलितञ्च सस्तम्ब, कर्णपूरञ्च कर्णभूषणञ्च, कनकपत्रञ्च तदाख्यात-
 वारविशेषञ्च इत्यर्थः, प्रतिसमाधाने यथाज्ञानस्थापने, या श्रीप्रता द्रुतचलता, तथा
 अनतिक्रमितम् अनुकञ्चितम्, अश्यादितम् इत्यर्थः, प्रकृतं प्रारब्धं, क्रीडनं यस्मिन् तत्
 यथा तथा । असङ्कटेति ।—असङ्कत् पुनः पुनः, अस्त्रियमाणानां हस्तपादानां

भ्रान्तकन्दुकम्, अवनमनोन्नमननैरन्तर्येनष्टष्टमध्यष्टिकम्,
अवपतनोत्पतननिर्व्यवस्थमुक्ताहारम्, अङ्कुरितघर्मसलिल-
दूषितकपोलपत्रभङ्गशोषणाधिकृतश्रवणपङ्कवानिलम्, आगलित-
स्तनतटांशुकनियमनव्यापृतैकपाणिपङ्कवश्च निषद्य (५२)
उत्थाय निमील्योन्मौख्य स्थित्वा गत्वा च एव अति-
चिचं (५३) पर्यङ्कीडत राजकन्या । अभिहन्य भूतला-
काशयोः अपि क्रीडान्तराणि दर्शनौयानि एकेनैव वा
अनेकेनैव कन्दुकेन अदर्शयत् । (५४) चन्द्रसेनादिभिश्च ।

वाच्याभ्यन्तरेषु भ्रान्तः कन्दुको यस्मिन् तद्वदथा तथा । अवनमनेति ।—अवनमनम्
अवनतोभवमम्, उन्नमनम् उन्नतोभवमं, तयोर्नैरन्तर्येण सातत्येन, नष्टा अदर्शनं
गता, नष्टा दर्शनं गता च, अवनमने नष्टा उन्नमने च दृष्टेत्यर्थः, मध्यष्टिः मध्यस्त-
हारविशेषः (“वष्टिहारलताशस्त्रभेदयोः” इति विश्वः) यस्मिन् तद्वदथा
तथा । अवपतनेति ।—अवपतनं मृजोभावः, उत्पतनम् ऊर्ध्वोभावः, ताभ्यां
निर्व्यवस्थः अनवस्थितः, इतस्ततो टोदुल्यमान इत्यर्थः, मुक्ताहारो यस्मिन् तद्वदथा
तथा । अङ्कुरितेति ।—अङ्कुरितमौवद्भिन्नतया सञ्जाताङ्कुरवत् प्रतीवसानं, नत्
रघर्मसलिलं खेदवारि, तेन दूषिताणां नष्टाणां, स्रुतपाषाणानिलव्यं, कपोलयोः
गण्डयोः, पत्रभङ्गाणां पत्ररचनाणां, घर्मांशोषणमिति भावः, शोषणे आर्द्रभावापनवने
इति यावत्, अधिकृतः नियुक्तः, श्रवणपङ्कवश्च कर्णस्थितकिसलयव्य, अनिलो वायुः
यस्मिन् तद्वदथा तथा । आगलितेति ।—आगलितम् ईषत् खलितं, स्तनतटक
वटंशुकं वसनं, तस्य नियमने सन्नियेजने, व्यापृतः आसन्नितः, एकः पाणिपङ्कवः
कारणिसलयः यस्मिन् तद्वदथा तथा । निषद्य उपविश्य ।

(५३) अतिचिचम् अतिमनोहरम् ।

(५४) अभिहन्य अभिघातं कृत्वा । भूतलाकाशयोः कदाचित् सुवि कदाचित्
आकाशे च, कन्दुकोपरि आघातं कृतेति भावः । क्रीडान्तराणि अन्ताः क्रीडाः
क्रीडाविशेषान् वा । एकेनेति ।—एकेनेव कन्दुकेन अनेकेनेव वा अङ्कुरितैर्नैव
कन्दुकेनेव इत्यर्थः, क्रीडान्तराणि अदर्शयत् । (वा-शब्दः अत्र “मयो बोद्धव्य इत्येति
विश्वोक्तस्ततो मन्” इत्यादिभ्यत् उपमानार्थको बोधः । “वा ज्ञात् विज्ञानोपमवी-
रिवाद्ये च समुच्चये” इत्यभिधानात्) ।

प्रियसखीभिः सह विहृत्य, विहृतान्ते (५५) च अभिवन्द्य देवीं, मनसा मे सानुरागेण इव परिजनेन अनुगम्यमाना कुवलयशरमिव कुसुमशरस्व मयि अपाङ्गं समर्पयन्ती, साप-
देशम् असक्त (५६) आवर्त्यमानवदनचन्द्रमण्डलतया स्वहृदय-
मिव मत्समौपे प्रेरितं प्रतिनिवृत्तं न वेति आलोकयन्ती
सह सखीभिः कुमारीपुरम् अगमत् ।

अहश्च अनङ्गविह्वलः स्ववेश्म गत्वा कोशदासेन यत्नवत्
अत्युदारं स्नानभोजनादिकम् अनुभावितोऽस्मि । सायञ्च
उपसृत्य चन्द्रसेना रक्षसि मां प्रणिपत्य पत्नुरंसमसेन प्रणय-
पेशलम् आचष्टयन्ती (५७) उपाविशत् । आचष्ट च हृष्टः
कोशदासः,—‘भूयासमेवं यावत् आयुः आयताच्चि ! (५८)
त्वयसादस्य पात्रम्’ इति । मया तु सन्मितम् अभिहितं—
‘सखे ! किमेतत् आशास्यम् ? (५९) अस्ति किञ्चित् अज्ञ-
नम्, (६०) अनया तदज्ञनेत्रया (६१) राजसूनुरुपस्थितो
वानरौमिव एनां दृश्यति, विरक्तश्च एनां पुनः त्यज्यति’ इति ।
तथा तु स्मेरया (६२) अस्मि कथितः, ‘सोऽयमार्येण
आशाकरो जनोऽत्यर्थम् अनुगृह्यते, यत् अस्मिन्नेव जन्मनि
मानुषं वपुः अपनौय वानरीकरिष्यते । तदास्ताम् इदम्,

(५५) विहृतान्ते खेलनान्ते ।

(५६) सापदेशं सव्याजम् । असक्तं पुनः पुनः ।

(५७) प्रणयपेशलं प्रेमनक्षत्रम् । आचष्टयन्ती स्पृशन्ती ।

(५८) आयताच्चि ! आयते दीर्घे, अचिचो यत्साक्षात्सुहो ।

(५९) आशास्यम् आशंसनीयम्, इटापाशंसनमित्यर्थः, तत्रा यदाशास्यते नैवत्

दुःहायं, कल्यायासेनेव अहमेतत् साधयामीति भावः ।

(६०) अज्ञं अज्ञानम् ।

(६१) तदज्ञनेत्रया तेन अज्ञनेन, अज्ञे चित्ते, नेत्रे यक्षासपाभूतया कल्या ।

(६२) स्मेरया ईदम् इत्यन्त्या ।

अन्यथाऽपि सिद्धं नः समीहितम् । (६३) अथ खलु कन्दुको-
 क्षवे भवन्तम् अवहसितमनोभवाकारम् (६४) अभिलषन्ती
 रोषाटिव शम्बरद्विषा अतिमात्रम् आयास्यते (६५) राज-
 पुत्रौ । सोऽयमर्थो विदितभावया मया स्वमात्रे, (६६) तथा
 तन्मात्रे, महिष्या (६७) च मनुजेन्द्राय निवेदयिष्यते ।
 विदितार्थस्तु पार्थिवस्त्वया दुहितुः पाणिं ग्राहयिष्यति ;
 ततश्च त्वदनुजोविना राजपुत्रेण भवितव्यम् । एष हि देवता-
 समादिष्टो विधिः । त्वदायत्ते च राज्ये न अन्नम् (६८)
 एव त्वाम् अतिक्रम्य माम् एवम् अवरोहुं भीमघन्वा । (६९)
 तत् सहेताम् अयं त्रिचतुराणि दिनानि' इति माम् आमन्त्र्य
 प्रियञ्च उपगूह्य प्रत्ययासीत् । मम च कोशटासस्य च
 तदुक्तानुसारेण च बहु विकल्पयतोः (७०) कथञ्चित् अस्मी-
 यत क्षपा । (७१)

(६३) समीहितम् अभिलषितम् ।

(६४) अवहसितेति ।—अवहसितः लङ्कृतः, मनोभवस्य कामक्ष, आचारी येन
 तथाभूतम् ।

(६५) रोषाटिव त्वयि अभिलाषःतु क्रोधादिवैत्यर्थः । शम्बरद्विषा कामेन,
 ("शम्बरारिर्भनविजः" इत्यमरः) । आयास्यते पीडयते ; यथा कोऽपि कक्षादि
 प्रवलयस्यापकर्तुं न शक्नुवन् स्वजनानां पीडनेऽपि तस्यैव पीडनं भवेदिति मत्वा प्रवलय
 तस्य स्वजनं पीडयति, तद्वत् कामोऽपि राजतनयामिति भावः । (अथ प्रत्यनीक-
 नक्षत्रारः, तदुक्तं दर्पणे—“प्रत्यनीकनक्षत्रेण प्रतीकारे रिपोर्विद । तदीयस्य
 तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥” इति) ।

(६६) विदितभावया विज्ञाताभिप्रायया । स्वमात्रे निजजनन्ये ।

(६७) तथा मज्जनन्या इत्यर्थः । तन्मात्रे तथाः राजकन्यायाः, मात्रे जनन्ये ।
 महिष्या राजपुत्रा ।

(६८) अन्नं अन्नः ।

(६९) अवरोहुं बलात् निरीकुम् । भीमघन्वा राजपुत्रः ।

(७०) विकल्पयतोः विविधकल्पनां कुर्यातोः ।

अपान्ते च कृतयथोचितनियमः (७२) तमेव प्रिया-
दर्शनसुभगम् उद्यानोद्देशम् उपागतोऽस्मि । तत्रैव च उप-
सृत्य (७३) राजपुत्रो निरभिमानम् (७४) अनुकूलाभिः
कथाभिः माम् अनुवर्त्तमानो (७५) मुहूर्त्तम् आस्त । (७६)
नीत्वा च उपकार्याम् आत्मसमेन स्नानभोजनश्रयणादिव्यति-
करेण उपाचरत् । (७७) तल्पगतञ्च (७८) स्वप्नेन अनु-
भूयमानप्रियादर्शनालिङ्गनसुखम् आयसेन निगडेन (७९)
अतिबलवत् बहुपुरुषैः पीवरभुजदण्डोपरुहम् (८०) अवन्ध-
यत् माम् । प्रतिबुद्धञ्च (८१) सहसा समभ्यधात्—‘अयि !
दुर्मते ! श्रुतम् आलपितं हतायाः (८२) चन्द्रसेनाया जाल-
रन्ध्रनिःसृतं (८३) तच्चेष्टावबोधप्रयुक्तया अनया क्लृप्तया ।

(७१) अचोयत स्त्रीणा, अतीतेत्यर्थः । चरा रात्रिः, (“निशा निशिषिणो
रात्रिस्त्रिषामा अचदा अपा” इत्यमरः) ।

(७२) कृतेति ।—कृतः अनुहितः, यथोचितः यथाविहितः, नियमः विधिः यिन
सथाविधः, सजापितमातःकृत्य इत्यर्थः ।

(७३) उपसृत्य समीपमागत्य ।

(७४) निरभिमानम् अगर्भम् ।

(७५) अनुवर्त्तमानः अनुसरन्, प्रीत्ययित्त्वर्थः ।

(७६) आस्त अतिष्ठत् ।

(७७) उपकार्यां राजसप, राजभवनमित्यर्थः, (“उपकार्यां राजसपस्युप-
कारीचितेऽन्वयत्” इति मेदिनी) । उपाचरत् असेवत् ।

(७८) तल्पगतं शयनस्थम् ।

(७९) आयसेन स्त्रीदमयेन । निगडेन गृहलेन ।

(८०) पीवरिति । पीवरो स्त्रीषी, भुजदण्डो बाहुदण्डो, दाभान् ; उपरुहं
वशा तथा ।

(८१) प्रतिबुद्धं जागरितम् ।

(८२) आलपितं वचनम् । हतायाः दुष्टायाः ।

(८३) जालरन्ध्रनिःसृतं मयुष्यनिर्वरनिर्गतम् ।

त्वं किलामिलषितो वराक्या कन्दुकावत्या ? तव किलानु-
जीविना मया स्थेयम् ? त्वद्वचः किल अनतिक्रमता मया
चन्द्रसेना कोशदासाय दास्यते ?' इत्युक्त्वा पार्श्वचरं पुरुष-
मिकम् आलोक्य अकथयत्—'प्रक्षिपेन सागरे' इति । स तु
लम्बराज्य इव अतिहृष्टः 'देव ! यत् आज्ञापयति' इति
यथाऽऽदिष्टम् अकरोत् । अहन्तु निरालम्बनो भुजाभ्याम्
इतस्ततः स्यन्दमानः (८४) किमपि काष्ठं देवदत्तम् उरसा
उपाश्लथ तावत् अप्लोषि, यावत् अपासरत् (८५) वासरःशर्वरी
च सर्वा । प्रत्यूषसि अट्टश्यत किमपि वहिन्नम्, (८६)
अमुत्र (८७) आसन् यवनाः । ते माम् उहृत्य रामिषुनाम्ने
नाविकनायकाय (८८) कथितवन्तः, 'कोऽपि अयमायस-
निगडबड एव जले लम्बः पुरुषः । सोऽयमपि सिञ्चेत् महर्षं
द्राक्षाणां क्षणेन एकेन' (८९) इति । अस्मिन्नेव क्षणे नैकनौका-
परिवृतः कोऽपि मद्गुः (९०) अभ्यधावत् । अविभयुः (९१)
यवनाः । तावत् अतिजवाः (९२) नौकाः श्वान (९३) इव

(८४) स्यन्दमानः सञ्चरन् ।

(८५) अप्लोषि समतारिषं, भासमान एवातिष्ठमित्यर्थः । अपासरत् चलयताम् ।

(८६) वहिन्नम् अर्थावयानम् ।

(८७) अमुत्र वहिन्ने ।

(८८) नाविकनायकाय नाविकाधिपतये ।

(८९) द्राक्षाणां तदाख्यफलविशेषलताद्राक्षाणां, ("शरीका गोक्षनी द्राक्षा"
इत्यमरः) द्राक्षाणां सङ्घसम् एकेनैव क्षणेन अपि सिञ्चेत् (सम्भावनायां सिञ्च्)
एतद्विनियेन द्राक्षासङ्घसलाभ इति सम्भाव्यते ।

(९०) मद्गुः युद्धसाधनवहिरं, मोदयुः इति केषित् ।

(९१) अविभयुः भयं प्रापुः ।

(९२) अतिजवाः अतिवेगवन्तः ।

(९३) श्वानः कुतुराः ।

वराहम् अस्मत्प्योतं पर्यरन्ध्रम् । (२४) प्रावर्त्तत सम्प्रच्यरः,
 पराजायिषत (२५) यवनाः । तान् अहम् अगतौन् अव-
 सोदतः समाश्रास्य अवादिषम्—(२६) 'अपनयत (२७) मे
 निगड्वन्धनम्, अयमहम् अवसादयामि वः सपन्नान्' (२८)
 इति । अमी (२९) तथा अकुर्वन् । सर्वांस्य तान् प्रतिभटान्
 भस्मवर्षिणा भीमटङ्कतेन शार्ङ्गण लवलवोक्तताङ्गान् (१००)
 अकार्षम् । अवपुत्र्य हतविध्वस्तयोधम् अस्मत्प्योतसंसक्त-
 पोतम् (१) अमुत्र नाविक्रनायकम् अनभिसरम् अभिपत्य जीव-
 प्राहम् (२) अग्रहोषम् । असी च आसीत् स एव भीमधन्वा ।
 तच्च अहम् अवबुध्य जातव्रीडम् अन्नवं—'तात ! किं
 दृष्टानि कृतान्तविलसितानि ?' (३) इति । ते तु सांया-

(२४) अस्मत्प्योतम् अस्माकं बहिर्गमम् । पर्यरन्ध्रम् परितो बहधुः ।

(२५) सम्प्रच्यरः युद्धम् । पराजायिषत पराजिताः, रुद्धना इति शेषः ।

(२६) तान् यवनान् । अगतौन् निरुपायान् । अवसोदतः विपद्यमानान् ।
 अवादिषम् बबोधम् ।

(२७) अपनयत मोचयत ।

(२८) अवसादयामि नाशयामि । सपन्नान् शत्रून् ।

(२९) अमी यवनाः ।

(१००) प्रतिभटान् प्रतिवीरान् । भस्मेति ।—भस्मानि अस्त्रविशेषान् वर्धतीति
 तत्राविधेन । भीमं टङ्कतं टङ्कारः यस्य तथोक्तेन । शार्ङ्गणं धनुषा । लवेति ।—
 लवलवोक्तानि खण्डखण्डोक्तानि, अङ्गानि शेषां तत्राविधान् ।

(१) अवपुत्र्य उच्छ्रम्भा । हतेति ।—हताः गटाः, विध्वस्ताः पक्षाघातात्,
 शीघ्रा यत्न तथोक्तम् । अग्रहोषम् ।—अस्माकं पीते संसक्ताः पीताः बहिर्गमि यत्न
 तत्राभूतम् ।

(२) अनभिसरम् अवहावम् । अभिपत्य उपेत्य । जीवपाङ् जीवन् जीवन्त,
 याही यद्यथं यस्मिन् तद्वयवा तथा ।

(३) कृतान्तविलसितानि देवविषैष्टितानि, ("कृतान्तो यमदेवयोः
 इत्यनेरः) ।

त्रिका (४) मदीयेन एव शृङ्गलेन तम् प्रतिगाढं वद्धुः । हर्ष-
 क्रियाकिलारवम् अकुर्वन्, मास्य अपूजयन् । दुर्वारा (५) तु सा
 नोः अननुकूलवातनुदा (६) दूरम् अभिपत्य (७) कमपि द्वीपं
 निविडम् (८) आस्त्रिष्टवतो । तत्र (९) च खादु पानीयम्
 एधांसि (१०) कन्दमूलफलानि च सञ्चिष्टवतो गाढपतित-
 शिलावलयम् (११) अवातराम । तत्र च भासीत् महाशैलः ।
 सोऽहम् 'अहो! रमणीयोऽयं पर्वतनितम्बभागः, कान्त-
 तरेयं गन्धपाषाणवत्युपत्यका, (१२) शिशिरम् इदमिन्द्री-
 वरारविन्दमकरन्दविन्दुवन्दुकीत्तरं गोत्रवारि, (१३) रम्योऽयम्
 अनकवर्णकुसुममञ्जरोमञ्जलतरः तरुवनाभोगः' (१४) इति

(४) सांथात्रिकाः पीतवाणशो यवनाः ।

(५) दुर्वारा वारधितमशक्या, अनिवाध्यन्त्यः ।

(६) अननुकूनेति ।—अननुकूनेन प्रतिकूलेन, वातेन वायुना, शुद्धा
 कालिता ।

(७) अभिपत्य गत्वा ।

(८) निविडं निविधत्तःदिपूर्वमित्यर्थः ।

(९) तत्र द्वीपे ।

(१०) एधांसि काष्ठानि ।

(११) सञ्चिष्टवतः सङ्गृहीतमिच्छवः । गाढेति ।—गाढं दृढं यथा तथा,
 द्वीपं बालपतनात् नियतं यथा तथेत्यर्थः, पतितं शिलावलयं मन्जलाकारपाषाणम् ।

(१२) कान्ततरा अतिरमणीया । गन्धपाषाणवतो गन्धशब्दोपधातुपञ्चमकोर्षा,
 गन्धकशिलागम्योति यावत् । उपत्यका पर्वतासङ्गमनः, ("उपत्यकाऽद्रेरासत्रा
 भूमिदृढमपत्यका" इत्यमरः) ।

(१३) शिशिरं शीतलम् । इन्द्रीवरेति ।—इन्द्रीवराणां भोक्षीत्यज्ञानम्,
 ("इन्द्रीवरश्च गीलीऽस्मिन्" इत्यमरः) अरविन्दाना पञ्चानाञ्च, मकरन्दविन्दुः भः दुष्-
 पृष्ठपुष्पैः, पतितैरिति भावः, चन्द्रकीत्तरं सैन्धवपुष्टं, ("समी चन्द्रकीत्तरी"
 इत्यमरः) । गोत्रवारि पर्वतशिलावलयम्, ("गोत्रं नास्त्रयन्ति कुले" इत्यमरः) ।

(१४) तरुवनाभोगः, उष्णवनिहारः, परिपूर्वत्वमेव ।

अटमया (१५) दृष्ट्वा बहुबहु पश्यन् अलक्षिताध्यारुढः
 शौण्डीधरशिखरः शौण्डीभूतम् उत्पन्नाभिः पद्मरागसोपान-
 शिखाभिः (१६) किमपि नालोकपरागधूमरं (१७) सरः
 समध्यगाम् । स्रःतस्य कांसित् अमृतस्वादून् विस्रभङ्गान् आस्वाद्य
 अंमलमग्न रुद्धारः (१८) तौरवर्तिना केनापि भीमरूपेण
 ब्रह्मराक्षसेन (१९) अभिपत्य 'कोऽसि ? कुतस्योऽसि ?' (२०)
 इति निर्भर्त्सयताऽभ्यधीये । (२१) निर्भयेन च मया सोऽभ्य-
 धीयत—'सौम्य ! सोऽहमस्मि द्विजन्मा, शत्रुहस्तात् अर्णवम्,
 अर्णवात् यवननावं, यवननावसिन्नत्रयावाणम् (२२) एनं पर्वतप्रदेशं
 गतो यदृच्छ्या अस्मिन् सरसि विश्रान्तः । भद्रं तव ?' इति ।

(१५) अटमया अतिसदृशया, पुनः पुनः दर्शनेनापि अनिश्चितदर्शनात्कामाङ्क्षा
 इत्यर्थः ।

(१६) अलक्षितेति ।—अलक्षितम् अन्वैरविहितं यथा तथा, अपारुढं
 अलितं, शौण्डीधरस्य परंतप्य, शिखरं येन तथाभूतः । शौण्डीभूतं रत्नोभूतम् ।
 उत्पन्नाभिः उद्गमरूपरथाभिः । पद्मरागेति ।—पद्मरागो मणिविशेषः, तन्मयः याः
 सोपानशिखाः सोपानप्रसंगाः ताभिः ।

(१७) किमपि अदृष्टपूर्वम् । नालोकेति ।—नालोकानां पद्मानां, ("नालोकं
 पद्मवाच्यं" इति वैजयन्ती) परागेः रत्नभिः, ("परागः शौण्डीभूतः" इत्यनरः)
 धूमरम् ईषत्याकृत्यम् ।

(१८) विस्रभङ्गान् मृषाकण्ठेदान् । अंसेति ।—अंसे स्तम्भे, स्रं संस्रं,
 कण्ठात् सौमन्धिकं, युक्तवर्षोत्पन्नविशेष इत्यर्थः, धूम तादृशः, ("सौमन्धिकत्वं कण्ठारम्"
 इत्यनरः) ।

(१९) भीमरूपेण भयकराकारेण । ब्रह्मराक्षसेन यो ब्रह्मरथः सन् राक्षसो जातः
 सः ब्रह्मराक्षसः तेन ।

(२०) कुतस्योऽसि ? कुत आगतोऽसि ? (अस्मत्पत्न्यात् अप्) ।

(२१) अन्धीये अभिहितः, (अभि + धा + कर्त्तृणि लृट् इट् च) ।

(२२) चित्तेति ।—चित्ताः मनोनाः, पावाचः प्रसारा यस्य तादृशम् ।

सोऽब्रूत—‘न चेत् ब्रवीषि प्रश्नान्, अत्रामि (२३) त्वाम्’ इति । मया उक्तं—‘पृच्छ, तावद्भवतु’ इति । अथ आवयोः एकया आर्य्याया आसीत् संज्ञापः । (२४)—

‘किं क्रूरम् ? स्त्रीहृदयं, किं गृह्णः प्रियद्विताय ? दारगुणाः ।

कः कामः ? सङ्ख्यः, किं दुष्करसाधनम् ? प्रश्ना’ ॥ (२५)

इयदुक्त्वा ‘धूमिनीगोमिनीनिम्बवतीनितम्बवत्यः प्रमाणम्’ इत्युपदिष्टो मया सोऽब्रूत—‘कथय कीदृश्यस्ताः ?’ इति ।

अत्र उदाहरणम्—‘अस्ति त्रिगर्त्ती नाम जनपदः । (२६)

तत्र आसन् गृहपतयः त्रयः स्त्रीतसारधनाः सोदर्याः (२७)

धनकधान्यकधन्यकाख्याः । तेषु जीवन्तु न धर्मं वर्षाणि द्वादश दशशताब्दः, (२८) क्षीणसारं (२९) शस्त्रम्, श्रीषध्यो

(२३) अत्रामि भक्षयामि ।

(२४) आर्य्याया कन्दोविशेषः, (“यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा द्वितीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्याः ॥” इति लक्षणात्) । संज्ञापः परस्परभाषणं, (“संज्ञापो भाषणं निघः” इत्यमरः) ।

(२५) किमिति ।—क्रूरं निष्ठुरं, किम् ? स्त्रीहृदयं स्त्रिया हृदयमित्युत्तरम् । गृह्णः गृह्णस्व, प्रियद्विताय प्रीतिकरद्वितागुष्ठानाथ, किम् ? कै इत्यर्थः । दार-गुणाः दाराणां पत्न्याः, गुणाः बाल्यव्यपातित्रयकर्मपटुतादयः ; उत्तरमेतत् । कः कामः ? इष्टसाधनमित्यर्थः । सङ्ख्यो निघय इत्यर्थः ; उत्तरमेतत् । दुष्कर-साधनं दुष्करं साध्यते अनेनेति तत्, किम् ? प्रश्ना बुद्धिः, दुष्करसाधनीति शेषः ; उत्तरम् ।

(२६) जनपदः देशः, (“नवेऽनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी) ।

(२७) स्त्रीतेति ।—स्त्रीतानि प्रचुराणि, सारधनानि श्रेष्ठवस्तूनि, मन्त्रि-माषिक्यादीनीत्यर्थः ; धान्यवादीक्रीतर्षो वा शेषां तयोक्ताः । सोदर्याः सहोदराः ।

(२८) दशशताब्दः सप्तशताब्दः, इन्द्र इत्यर्थः ।

(२९) क्षीणसारं शीघ्रः क्षयं गतः, सारः उत्कर्षः श्रेष्ठो वा वल्ल-तथाविधम् ।

बन्ध्याः, (३०) न फलवन्तो वनस्पतयः, (३१) क्लीवा (३२)
 शीतघ्नः, शीतघ्नोतसः स्रवन्धः, (३३) पङ्कशेषाणि पल्लवानि,
 निर्मिच्छन्दानि उत्समण्डलानि, (३४) विरलीभूतं (३५)
 कन्दमूलफलम्, अवहोनाः (३६) कथाः, गहिताः
 कल्याणोत्सवक्रियाः, (३७) बहुलीभूतानि तस्करकुञ्जानि,
 अन्योऽन्यम् अभक्षयन् प्रजाः, पर्यलुठन् इतस्ततो
 बलाकापाण्डुराणि (३८) नरशिरःकपालानि, पर्यङ्घ्रिण्डन्त
 शुष्काः (३९) काकमण्डल्यः, शून्यीभूतानि नगर-ग्राम खर्वट-
 पुटभेदनादीनि । (४०) ते एते गृहपतयः सर्वधान्यनिक्षयम्

(३०) शीतघ्नः शीतादयः, ("शीतघ्नः फलपाकानाः" इत्यमरः) । बन्ध्याः
 निष्फलाः ।

(३१) वनस्पतयः पुष्यं विनाऽपि फलवन्तो वृक्षाः, (अपुष्याः फलवन्तो ये ते
 वनस्पतयः क्षुताः" इति अशुः) ।

(३२) क्लीवाः निर्जला इत्यर्थः ।

(३३) शीतघ्नोतसः सूक्ष्मप्रवाहाः, शुष्कप्राया इत्यर्थः । स्रवन्धः गद्यः ।

(३४) निर्मिच्छन्दानि चरचरिदतानि । उत्समण्डलानि प्रस्रवणसमूहाः,
 ("उत्सः प्रस्रवणं वारि-प्रवाही निर्भरी अरः" इत्यमरः) ।

(३५) विरलीभूतम् अस्थीभूतं, दुष्प्रापित्यर्थः ।

(३६) अवहोनाः शीघ्राः, अवसप्रत्वात् सर्वेषामिति भावः ।

(३७) गहिताः रहिताः । कल्याणिति ।—कल्याणेन नक्षत्रेण, उत्सवक्रिया
 चानन्दकर्मणि ।

(३८) पर्यलुठन् परितः लुठितानि अभवन्, भूमौ इतस्ततो निक्षिप्तानि क्षतिष्ठन्
 इत्यर्थः । बलाकंति ।—बलाका विषकण्ठिका वक्षपङ्क्तिः वा, तद्वत् पाक्षुराणि
 श्वेतानि ।

(३९) पर्यङ्घ्रिण्डन् इत्यन्तः समन्ति च । शुष्काः आहारामात्रा शीघ्रा
 इत्यर्थः ।

(४०) नक्षरिति ।—नगरं बहुसङ्घातजननावासभूमं सुवसुधं स्थानं, ग्रामः
 सतीऽस्यसङ्घातजननावासः, खर्वटम् "पक्षतो वप तु यानो नगरखेकतः स्त्रियन्" ।

उपयुज्य अजाविकं, गवलगणं, (४१) गवां यूथं, दासोदासजनम्,
अपत्यानि, ज्येष्ठमध्यमभार्य्यं च क्रमेण भक्षयित्वा कनिष्ठभार्य्या
धूमिनी 'श्वो भक्षणीया' इति समकल्पयन् । (४२) अथ
कनीयान् धन्यकः प्रियां स्वाम् अत्तुम् अक्षमः तथा
सह तस्मान्मेव निशि अपासरत्, (४३) मार्गल्लान्ताश्च उदहन्
वनं जगाहे । (४४) स्वमांसासृगपनीतक्षुत्पिपासां तां नयन्
अन्तरे (४५) कमपि निकृत्तपाणिपादकर्णनासिकम् (४६)
अवनिपृष्ठे विचेष्टमानं (४७) पुरुषम् अद्राचीत् । तमपि च
आर्द्राशयः (४८) स्कन्धेन उदहन् कन्दमूलसृगवहुले
गहनोद्देशे यज्ञरचितपर्णशालः (४९) चिरम् अवसत्,

नियन्तु खवंटं नाम नदीनिरिच्छमाकुलम् ॥ इत्युक्तलक्षणेयामविशेषः, पुटभेदनं
नगरविशेषः इत्यादीनि ।

(४१) सर्वेति ।—सर्वेषां सर्वविधानां, सखितानानिति भावः, चान्दनां
अवगोधूमसखलमादीनां, निचयं राशिन् । अजाविकम् अजाय अक्षय्येति तेषां
समूह इति (कन्) अजाविकं तत्पठितच्छान्मेवसमूहमित्यर्थः ; "अजाविकटम्"
इति पाठोऽपि—उ एवायं । नवलगणं महिषचयं, ("नवसो महिषे स्त्री तु तस्य
श्रद्धेऽपि वर्तते" इति वेजस्यो) ।

(४२) समकल्पयन् निरधारयन् ।

(४३) अत्तं भक्षयितुम् । अपासरत् पलायिष्ट ।

(४४) मार्गल्लान्ताम् अध्वयान्तां, प्रियानिति शेषः । उदहन् स्कन्धे कुर्षद्वित्यर्थः ।

जगाहे प्रविशेत् ।

(४५) स्वमांसेति ।—कस्य आत्मनः, मांसाद्यन्तां मांसमोचिताभ्याम्, अपनीते
निवारिते, क्षुत्पिपासे यस्यास्यभूतान् । अन्तरे मध्ये ।

(४६) निकृत्तेति ।—निकृत्तं ह्येते, पाणिपादकर्णनासिकं यत् तद्वाहयन् ।

(४७) विचेष्टमानं सुठमेन ।

(४८) आर्द्राशयः कृपाकान्दचितः ।

(४९) यमेति ।—यमेन प्रयासेन, रचिता निर्मिता, पञ्चदश्या पञ्चदश्यां देव
स्यभूवाः ।

अमुञ्च रोपितव्रजम् इङ्गुदीतैलादिभिः, (५०) आमिषेष
 शाक्रेण आत्मनिर्विशेषं (५१) पुषोष। पुष्टञ्च तम्
 उद्विक्तधातुम् (५२) एकदा मृगान्त्वेषणाय च प्रयाते धन्यके
 सा धूमिनी रिरंसया उपातिष्ठत। (५३) भर्त्सिताऽपि तेन
 बलात्कारम् अभ्यरीरमत। निवृत्तञ्च (५४) पतिम् उद-
 काभ्यर्थिनम् (५५) 'उदृत्य कूपात् पिब, रुजति मे शिरः
 शिरोरोगः' इति उदचनं (५६) सरज्जुं पुरश्चिवेप। उदच-
 यन्तञ्च (५७) तं कूपादपः, क्षणात् पृष्ठतो गत्वा
 प्रणुनोद। (५८) तञ्च विकलं (५९) स्तम्भेन उदुञ्च (६०)
 देशात् देशान्तरं परिभ्रमन्ती पतिव्रताप्रतीतिं (६१) लेभे

(५०) अमुं पुष्टवन्। रोपितव्रजम् अपनीतव्रजम्। इङ्गुदीति।—इङ्गुदी
 तापसतचविशेषः, ("इङ्गुदी तापसतचः" इत्यमरः) तत्तैलादिभिः तदीयफल-
 सेनादिभिः ।

(५१) आमिषेष मांसिन। आत्मनिर्विशेषं स्तुत्यनित्यर्थः।

(५२) पुष्टं पुष्टवरीरमित्यर्थः। उद्विक्तधातुं बहुरूपरक्तादिवन्।

(५३) रिरंसया रन्मुनिष्ठया। उपातिष्ठत उपपत्तिता, संश्लेषवाच
 सन्मुखी अमवत् इत्यर्थः। [अत्र "उपाद्देवपूजा-सङ्कतिस्वरच-निवृत्तस्वरच-परिप्लवित
 वाच्यम्" (वा०) इति वार्त्तिकेन सङ्कतिस्वरवाचं उपपूर्ववात् आघातोरात्मने-
 पदन] ।

(५४) निवृत्तं प्रत्याहृतं, मृगान्त्वेषणादिति शेषः।

(५५) उदकाभ्यर्थिनं जलपानार्थिनम्।

(५६) उदचनं जलसेचनपानम्, ("उद्वेषभं सेचपाठं तद्योदचनमित्यपि" इति
 वैजयन्ती) ।

(५७) उदचयन्तम् उद्वरन्तम्।

(५८) प्रणुनोद आसयामास, निचिवेप इत्यर्थः, कूपे इति शेषः।

(५९) विकलं उलपादादीन्द्रियवर्जितमित्यर्थः।

(६०) उदुञ्च गृहीत्वा।

(६१) पतिव्रताप्रतीतिं हतीति आश्रितम्।

बहुविधाश्च पूजाः । पुनः भवन्ति राजानुग्रहात् अतिमहत्या
भूत्वा (६२) न्यवसत् । अथ पानीयार्थिसार्थजनसमापत्ति-
दृष्टोद्भूतम् भवन्तिषु (६३) भ्रमन्तम् आहारार्थिनं भर्तारम्
उपलभ्य सा धूमिनी 'येन मे पतिर्विकलीकृतः स
दुरात्माऽयम्' इति तस्य साधोः चित्रबधम् अज्ञेन राज्ञा (६४)
समादेशयाञ्चकार । धन्यकस्तु दत्तपद्माहन्धो बध्यभूमिं
नीयमानः सशेषत्वादायुषः 'यो मया विकलीकृतोऽभिमतो
भिन्दुः, स चेत् मे पापम् आचक्षीत (६५) युक्तो मे दण्डः'
इति अदीनम् अधिक्तं (६६) जगाद । 'को दोषः' इति
उपनीय (६७) दर्शितेऽमुष्मिन् (६८) स विकलः पर्य्युः (६९)
पादपतितस्तस्य साधोस्तत् सुकृतम् (७०) असत्याश्च
तस्यास्तथाभूतं दुस्वरितम् आर्य्यबुद्धिः आचक्षे । कुपितेन
राज्ञा विरूपितमुष्ठी (७१) सा दुष्कृतकारिणी कृता श्वभ्यः

(६२) भूत्वा सम्पदा ।

(६३) पानीयार्थिः ।—पानीयार्थिभिः जलपानेच्छुभिः, सार्थजनेः वधिग्ननेः,
समापत्त्या समानमनेन, तत्र उपस्थित्या इत्यर्थः, दृष्टः उद्भूतश्च तम् । भवन्तिषु
तदास्थानगरेषु ।

(६४) अज्ञेन यथावद्विज्ञानानभिज्ञेन । राज्ञा भवन्तिपतिना ।

(६५) पापम् अपराधम् । आचक्षीत कथयेत् ।

(६६) अदीनम् अजातरं यथा तथा । अधिक्तं दण्डाधिकारिणं, विचाराज्ज-
मित्यर्थः ।

(६७) उपनीय सनीपमानोश्च ।

(६८) अमुष्मिन् अन्धके ।

(६९) पर्य्युः उद्भूतवाचः ।

(७०) तत् सुकृतं तमुपकारम् ।

(७१) विरूपितेति ।—विरूपितं नासाकर्णच्छेदनादिना बद्विधेः, मुखं
शङ्कासमाविधा ।

पाचिन्ना । (७२) कृतस्य धन्यकः प्रसादभूमिः । (७३)
तत् भ्रवोमि—स्त्रीहृदयं क्रूरम् इति ।

पुनः अनुयुक्तो गोमिनोवृत्तान्तम् आख्यातवान् ।—

‘अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्मान् अनेक-
कोटिसारः (७४) श्रेष्ठपुत्रः शक्तिकुमारो नाम आसीत् ।
सोऽष्टादशवर्षदेशीयः चिन्ताम् आपेदे, ‘नास्ति अदाराणाम्
अननुगुणदाराणां (७५) वा सुखं नाम, तत् कथं तु गुणवत्
विन्देयं कलत्रम् ?’ (७६) इति । अथ परप्रत्ययाहृतेषु (७७)
दारेषु यादृच्छिकीं सम्पत्तिम् अनभिसमीक्ष्य कार्तान्तिको (७८)
नाम भूत्वा वस्त्रान्तपिनहशान्तिप्रस्थो (७९) भुवं बभ्राम ।
‘लक्षणसोऽयम्’ इति असुप्ते कन्याः कन्यावन्तः प्रदर्शयाम्बभूवुः ।
यां काञ्चित् लक्षणवतीं सवर्णां (८०) कन्यां दृष्ट्वा

(७२) शब्दः कृकुरेभ्यः, पाचिका पाचकत्वे, कृकुरेपाचिकेत्यर्थः ।

(७३) प्रसादभूमिः अनुग्रहभाजनम् ।

(७४) अनेकेति ।—अनेककोटयः बहुकोटिसङ्ख्याः, साराः मूलधनानि यस्य
तथाभूतः ।

(७५) अदाराणां खीरहितानाम् । अननुगुणेति ।—अननुगुणाः अननुग्रहाः,
दाराः रीषां तथाभूतानाम् ।

(७६) गुणवत् सगुणम् । विन्देयं लभेयम् । कलत्रं स्त्रीम् ।

(७७) परेति ।—परेषां प्रत्ययेन विश्वासेन, आहृतेषु आनीतेषु, परिशीतेषु
इत्यर्थः ।

(७८) यादृच्छिकीम् इच्छानुष्ठयाम् । सम्पत्तिं गुणसम्पदमित्यर्थः, मनःप्रीति-
मिति भावः । अनभिसमीक्ष्य अनवलोक्ष्य । कार्तान्तिकः कृतान्तं देवं जानातीति
कार्तान्तिकः लक्षणस्य इत्यर्थः, लक्षणदर्शनेन शुभाशुभनिर्णयेति यावत्, (“कार्तान्तिको
लक्षणस्यः” इति वैजयन्ती) ।

(७९) वस्त्रान्तेति ।—वस्त्रान्तेषु वसनाश्लेषु, पिनहः बहः, शान्तिप्रस्थः
शान्तिपरिमितं धान्यमित्यर्थः रीष तथाभूतः ।

(८०) सवर्णां सजातीयानाम् ।

स किल स्म ब्रवीति—‘भद्रे ! शक्तोष किमनेन
शालिप्रस्थेन गुणवदन्नम् अस्मान् अभ्यवहारयितुम् ?’ (८१)
इति । स हसितावधूतो गृहात् गृहं प्रविश्य अभ्रमत् ।
एकटा तु शिविषु कावेरीदक्षिणतीरेषु पट्टने (८२) सह
पिट्ठ्याम् अवसितमहर्द्धिम् अवशीर्णं भवनसारां धात्रा
प्रदश्यमानां काञ्चन विरलभूषणां (८३) कुमारीं ददर्श ।
अस्यां संसक्तचक्षुः (८४) च अतर्कयत्—‘अस्याः खलु
कन्यकायाः सर्व एव अवयवाः न अतिस्थूलाः, न अतिक्रशाः,
न अतिङ्गलाः, न अतिदीर्घाः, न विकटाः, (८५) सृजा-
वन्तश्च । रक्ततलाङ्गुली यवमत्स्यकमलकलशाद्यनेकपुष्पलेखा-
लाञ्छितौ (८६) करौ, समगुल्फमन्धौ मांसलौ अशिरालौ
च अङ्गौ, (८७) जङ्घे च आनुपूर्ववृत्ते, पीवरीरुप्रस्ते इव

(८१) अभ्यवहारयितुं भोजयितुम् ।

(८२) शिविषु कावेरीदक्षिणतीरेषु तदाख्यदेशेषु, (“शिविर्भद्रहायास्तु
दक्षिणं तीरमित्यथे” इति वैजयन्ती) । पट्टने काञ्चयितुं नगरे ।

(८३) पिट्ठ्यां मातापिट्ठ्याम् । अवसितमहर्द्धिं निःशेषितमहासम्पदं,
मातापिट्ठ्यानां ससृष्टिहीनाकेत्यर्थः । अवशीर्णं—अवशीर्णः अयं गतः, भवनस्य
गृहस्य, सारो यथास्मान् । धात्रा उपमात्वा । प्रदश्यमानानाम् “अस्याः कश्चन परीक्ष-
स्व” इति निर्दिश्यमानानित्यर्थः । विरलभूषणां निराभरणां यत्किञ्चिदङ्गारां वा ।

(८४) संसक्तचक्षुः दण्डिः ।

(८५) विकटाः कर्कशा इत्यर्थः ।

(८६) सृजावन्तः घृष्टिमन्तः, परिच्छन्ना इत्यर्थः । रक्तेति ।—रक्ते तस्ये तस्यदेशे,
अङ्गुलयश्च यथोक्तादृशौ । यदेति ।—यथादिभिः अनेकपुष्पलेखाभिः लाञ्छितौ
शिङ्गौ, शोभितौ इत्यर्थः ।

(८७) समेति ।—समौ सुसहस्रौ, नात्युन्नतौ इत्यर्थः, गुल्फसन्धौ घुटिकासन्धौ
यथोक्तादृशौ ; (“तङ्गुली घुटिके गुल्फौ” इत्यमरः) । मांसलौ पीवरी । अशिरालौ
शिरारहितौ । अङ्गौ चरसौ ।

दुःखपल्लव्ये (८८) जानुनी, मङ्गलविभक्तः चतुरस्रः कुकुन्दर-
विभागशोभी रथाङ्गाकारसंस्थितश्च (८९) नितम्बभागः,
तनुतरम् ईषडिन्नं गम्भीरं नाभिमण्डलं, बलित्रयेण च अल-
ङ्कृतम् उदरम्, उरोभागव्यापिनो उन्मत्तचूचुकी (९०)
विशालारम्भशोभिनी पयोधरो, धनधान्यपुत्रभृयस्त्वचिङ्ग-
लेखालाङ्किततले स्निग्धोदयकीमलनखमणो ऋज्वनुपूर्व-
वृत्तताम्नाङ्गुली (९१) पाणौ, सन्नतांसदेशे सीकुमार्यवत्पौ
निमग्नपर्वसन्धी च बाहुलते, तन्वी कम्बुवृत्तबन्धुरा च
कन्धरा, (९२) वृत्तमध्यविभक्तरागाधरम्, (९३) असङ्क्षिप्तचार-

(८८) आनुपूर्वशे पूर्वाङ्गमेव वर्तुले, गोपन्थाकारवत् क्रमशः गोलार्कारे
सूत्रे च इति भावः । पौवरेति ।—पौवराभ्यां स्थूलाभ्यां, ऊरुभ्यां यद्ये इव तिरोहिते
इव । दुःखपल्लव्ये दुर्दृशे ।

(८९) मङ्गलविभक्तः समं विमन्य निर्मितः, (“एकवारे समे सङ्गत” इत्यजयः) ।
चतुरस्रः चतुष्कोणशोभीत्वधेः । कुकुन्दरिति ।—स्त्रीषां नितम्बस्थानस्थित चारुता-
कारः गर्तभेदः कुकुन्दरः, कुकुन्दरथोः स्निग्धकूपकथोः, (“कूपको तु नितम्बको
इषडिने कुकुन्दरे” इत्यमरः) विभागेन शोभते इति तथोक्तः । रथाङ्गेति ।—
रथाङ्गस्य चक्रस्य, आकारेण संस्थितः कृतसंस्थानः ।

(९०) उन्मत्तेति ।—उन्मत्ते उल्लिते, चूचुके कुचाये यथोः ताडशो, (“चूचुकु
कुचायं क्वात्” इत्यमरः) ।

(९१) स्निग्धेति ।—स्निग्धः मृदुलः, उदयकीमलः अतिकीमलः, मङ्गलवि-
धयोः ताडशो । ऋज्विति ।—ऋजवः सरलाः, अनुपूर्ववृत्ताः क्रमवर्तुलाः, तासाः
रक्तवर्णाः, अङ्गुलधः यथोः तौ ।

(९२) तन्वी शोभा । कम्बुवृत्तेति ।—कम्बुवत् मृदुवत्, कम्बुः यथा रेखावय-
वसन्वितो भवति तथा रेखावयवसन्विता इति भावः, (“मृदुः क्वात् कम्बुरजियान्”
इत्यमरः) इत्या वर्तुला, बन्धुरा रम्या, (“बन्धुरबन्धुरी रम्ये मले” इति विश्वः) ।
कन्धरा शोभा ।

(९३) वृत्तेति ।—वृत्तमध्जे वर्तुलमध्यदेशे, विभक्तः रागो खीदितं वक्ष्य
ताडशोऽधरः दमनच्छदः वक्रिण् तथोक्तम् ।

चिवुकम्, (८४) आपूर्णकाठिनगण्डमण्डलं, (८५) सङ्कतानु-
वक्रनीलसिग्धभ्रूलतम्, (८६) अनतिप्रौढतिलकुसुमसदृश-
नासिकम्, (८७) अत्यसितधवलरक्तत्रिभागभासुरमधुरधीर-
सञ्चारमन्यरायतेक्षणम् (८८) इन्दुशकलसुन्दरललाटम्, (८९)
इन्द्रनीलशिलाकाररम्यालकपङ्क्ति, (१००) द्विगुण-कुण्डलित-
ज्ञान-नालीकनाल-ललितलम्बश्रवणपाशयुगलम् (१)
आननकमलम्, अनतिभङ्गुरो बहुलः (२) पर्यन्तेऽपि

(८४) असङ्घिमेति ।—असङ्घिमेतन् अमलं, चारु सुन्दरं, चिवुकम् शीघ्राधीमानः
यस्मिन् ताडयन् ।

(८५) आपूर्णेति ।—आपूर्णे सम्यक् पूर्णमित्यर्थः, काठिनं घनं, गण्डमण्डलं
शरीरभागः यस्मिन् तदाविद्यते ।

(८६) सङ्कतेति ।—सङ्कते मिलिते, “सङ्कत” इति पाठे—असङ्कते अदृष्टे,
अनुवक्रे यथाक्रमं कुटिले, नीले सिग्धे भुवो कते इव यस्मिन् तदाविद्यते ।

(८७) अनतिप्रौढेति ।—अनतिप्रौढं नातिविशालं, यत् तिलकुसुमं तद्वद्वधो
नासिका यस्मिन् तथोक्तम् ।

(८८) अत्यसितेति ।—अति अतिशयेन, असितेन कृष्णेन, चपलेन हितेन,
रतेन च एवं विभागेषु कृष्णादिभागवयेषु, भासुरे सञ्जले, मधुरे मनोहरे, धीरसञ्चारे
अचञ्चलप्रचारे, विश्वमरुदिते इत्यर्थः, अत एव मन्यरे मन्दे च, मुकुटितप्राये इत्यर्थः,
आयते दीर्घे, ईश्वरे नेत्रे यस्मिन् तथोक्तम् ।

(८९) इन्द्रशकलेति ।—इन्द्रशकलवत् अन्द्रशकलवत्, सुन्दरं ललाटं यस्मिन्
तथोक्तम् ।

(१००) इन्द्रनीलेति ।—इन्द्रनीलशिलाकारा नीलकान्तविसदृशी, रम्या मनो-
हारिणी, अलकपङ्क्तिः पूर्णकुलशरानिर्धकिन् तथोक्तम् ।

(१) चिवुकेति ।—द्विगुणं द्विराहतं यथा तथा, कुण्डलितेन कुण्डलीकृतेन,
ज्ञानेन चिद्विद्यारूपेण, नालीकनालेन पद्मशालेन, कवितं सुन्दरं, (“कवितं
विषु सुन्दरम्” इत्यमरः) खलं खलमानं, श्रवणपाशयुगलं शीमनकपर्णं यस्मिन्
तथोक्तम् ।

(२) अनतिभङ्गुरः नातिकुटिलः । बहुलः प्रभूयः ।

अकपिल्लहृदिः आयामवान् एकैकानिसर्गसमः (३)
 स्निग्धनीलो गन्धग्राहो च मूर्ध्वजकलापः । (४) सा इय-
 माकृतिर्न व्यभिचरति (५) शौचम् । आसज्जति (६) च
 नि हृदयम् अस्त्रामेव, तत् परीक्ष्य एनाम् उद्वहेयम् । अवि-
 श्रयपरम्पराः' (७) इति स्निग्धदृष्टिः आचष्ट—'भद्रे!
 कश्चित् अस्ति कौशलं, शालिप्रस्थेन अनेन सम्पन्नम् (८)
 आहारम् अस्मान् अभ्यवहारयितुम् ?' (१०) इति । तत-
 स्तथा वृद्धदासी साकूतम् (११) आलोकिता तस्य हस्तात्
 प्रस्थमात्रं धान्यम् आदाय कश्चित् अलिन्दोद्देशे सुसिक्त-
 समृष्टे दत्तपादशौचम् (१२) उपावेशयत् । सा कन्या

(३) अकपिल्लेति।—अकपिला अपिल्लहा, ("अकारः अपिलः पिलः" इत्यमरः) हृदिः हान्तिर्लक्ष तच्चाभूतः । आयामवान् अतिदीर्घः । एकैकैति।— एकैकः प्रत्येकः, निसर्गेषु स्वभावेन, समः तुल्यः तच्चाभूतः ।

(४) मूर्ध्वजकलापः केशपात्रः । (केशमन्दादुत्तरः पात्रमन्वः सहायः) ।

(५) न व्यभिचरति न विपर्यस्यति, भ्रान्त्या भवति इत्यर्थः, आचारावुद्धयः स्वभावेन भविष्यतीति भावः ।

(६) आसज्जति आसक्तं भवति ।

(७) अविश्रयकारिणाम् अविश्रयकारिणाम् । नियतं निश्चितम्, अपर-
 निश्चयः ।

(८) पतन्ति उपतिष्ठन्ते । अनुश्रवणपरम्परा अनुतापसमूहाः ।

(९) कौशलं नेतृत्वम् । शालिप्रस्थेन प्रस्थः परिनाशविशेषः, ("मावट्टहास-
 विज्ञानि कुडुवः प्रस्थ आदृक् । रात्रिर्नीची खारी चेति वधीतरचतुर्गुणाः ४" इति शार्ङ्गधरवचनात्) प्रस्थपरिमितेन शरावहणपरिमाणेन हान्येनेत्यर्थः । सम्पन्नं विविधव्यक्तनाम्, सुदक्षिणजनकमिति भावः ।

(१०) अभ्यवहारयितुं भोजयितुम् ।

(११) साकूतं शाभिप्रायं, कौशलमस्ति इति श्रापशाभिप्रायेण इत्यर्थः, ("साकूतं
 शाभिप्रायः" इति उवाचुवः) ।

तान् गन्धशालीन् सङ्घुद्य मात्रया, (१३) विशोष्य घातपे
सुहुर्मुहुः परिवर्ष्य (१४) स्थिरसमायां भूमौ नाक्षीपृष्ठेन
मृदु मृदु घर्षयन्ती (१५) तुषैः अखण्डैः (१६) तण्डुलान्
पृथक् चकार, जगद च धात्रीं—'मातः! इभिस्तुषैरर्धिनो
भूषणमृजाक्रियाक्षमेः (१७) स्वर्णकाराः, तेभ्य इमान् दत्त्वा
सव्याभिः काक्लिषीभिः स्थिरतराणि अनत्याद्राणि नाति-
शुष्काणि (१८) काष्ठानि, मितम्पचां (१९) स्यालीम्, उभे

(१३) अग्निन्दोक्षेत्रे वारवद्विःकामकोष्ठविशेषः । सुवित्तसम्पत्ते आदौ सुहु-
सित्तः, जलेन चालितः, पश्चात् सन्मृष्टः सन्मार्जन्वा परिष्कृतस्तस्मिन् । इति ।—
इत्थं पादश्रीं पादप्रचालनमन्वयति यावत् शक्यं तथोक्तम् ।

(१४) सङ्घुद्य कुट्टयित्वा । मात्रया परिमात्रेण, यथा ते न खण्डिता भवेयुः
एवमकारेण इत्यर्थः ।

(१५) विशोष्य विशेषेण शीघ्रवित्वा, नीरक्षीकृत्येत्यर्थः । परिवर्ष्य ऊर्ध्वःक्षमेण
परिवर्त्तनं कृत्येत्यर्थः ।

(१६) स्थिरसमायां कठिनावस्तुरायाम् । नाक्षीपृष्ठेन दृष्टविशेषतश्चभागिनः ।
मृदु मृदु मन्दं मन्दम्, अल्पया तण्डुलानां चूर्णता स्नादिति भावः । घर्षयन्ती
मार्जयन्ती ।

(१६) अखण्डैः अमपैः, अभिर्धैरित्यर्थः ।

(१७) भूषणेति ।—भूषणानाम् अलङ्काराणां, रत्ना युद्धिः, नाखिलान्पनयनम्
इत्यर्थः, सेव त्रिषा काव्ये, तत्र चमेः योग्यः, एभिरेव तुषैः स्वर्णकाराणाम् अलङ्कार-
मार्जनं स्नादिति ते एतान् प्रायेवन्ते इति भावः ।

(१८) काक्लिषीभिः "वराट्कानां दमकहयं यत् सा काक्लिषी" इति
श्रीवावती ; अंशतिसङ्कासवराट्केरेषा काक्लिषी, यत्र काक्लिषीभिरित्यनेन वृ-
त्काक्लिषीभिलंभाभिरित्यर्थः । स्थिरतराणि वारवद्वि, घातिश्रीदृष्टमधीन्यानीति
भावः । अनत्याद्राणि अनविद्याद्राणि, अत्याद्राणीति यावत्, अत्याद्रंते सर्वथा
अव्यवसायवादिति भावः । नातिशुष्काणि अत्यशुष्काणि, अतिशुष्कले श्रीमन्वदनेन
सत्वरक्षणापरितरिति भावः ।

(१९) मितम्पचाम् अल्पपाचनीम् ।

शरावे च बाह्वर' इति । तथाहते तथा (२०) तांस्तण्डुलान्
 अनतिनिम्नोत्तानविस्तीर्णकुचौ ककुभोलूखले लोहपत्र-
 वेष्टितमुखेन समशरीरेण विभाव्यमानमध्यतानवेन व्यायतेन
 गुरुणा खादिरेण सुषलेन (२१) चतुरललितक्षेपणोत्क्षेप-
 ष्यायासितभुजम् (२२) अमकत् अङ्गुलीभिः उद्धृत्योद्धृत्य
 अवहृत्य शूर्पंशोभितकणकिंशाकधान् (२३) तण्डुलान्
 असक्तद्विः प्रक्षाल्य कथितपञ्चगुणे (२४) जले दत्तपुत्री-
 पूजा (२५) प्राप्तिपत् । प्रस्यथावयवेतु प्रस्फुरन्तु तण्डुलेषु

(२०) तथा इहया ।

(२१) अनतीति ।—न अतिशयेन निम्नः उत्तानः विस्तीर्णश्च कुचिरभारं यत्
 तादृशे । ककुभोलूखले ककुभः अङ्गुलश्च, ततिर्निम्ने चलूखले तदाप्यतण्डुल-
 शोचनयन्ने इति यावत्, "उखलि" इति भाषा । लोहपत्रेति ।—लोहपत्रेण
 तनूकतखीरेण, वेष्टितं परिद्वयं, मुखं यत् तयोक्तेन । समशरीरेण तुल्यावयवेन,
 उग्रत्वानतिरुद्धताकारेणेति यावत् । विभाव्यमानेति ।—विभाव्यमानम अमुभयमानं,
 मध्ये मध्यभागे, तानयं तनुत्वं, चौखलिनित्यर्थः, मुष्टिपादमध्यदेशः इति भाषः यत्
 तथाभूतेन, चारुषीरव्याधिं तन्मध्ये तनुत्वं क्षिपते वर्डकभिः इति बोध्यम् ।
 व्यायतेन दीर्घेण । गुरुणा मदता, भारवतेत्यर्थः । खादिरेण खदिरकाष्ठनिर्मितेन ।
 सुषलेन चलूखलिखिततान्वादितान्दणदण्डविशेषेत्यर्थः ।

(२२) अतुरेति ।—अतुरं निपुणं, तथा खलितं सुन्दरं यथा तथा, यत् क्षेपणम्
 अथःपातनम्, उत्क्षेपणञ्च ऊर्ध्वोत्क्षेपञ्च, ताभ्याम् आयासितौ क्रोशिता, भुजौ यत्किन्
 तदवया तथा ।

(२३) अवहृत्य पुनः पुनः । उद्धृत्य उद्धृत्य उखाल्य उखाल्य । अवहृत्य
 अवघातं कृत्वा, कृत्याय इत्यर्थः । शूर्पेति ।—शूर्पेण प्रस्फोटनेन, शोषिता-
 निःसारितानि, कृत्वाः सुदानववाः, "खद" इति प्रसिद्धाः, किंशाककाणि तण्डुलोव-
 ल्गन्विशेषाश्च "कुंका" इति प्रसिद्धिः येषां तान् ।

(२४) कथितेति ।—कथितम् उच्यतेतन्, अथच पञ्चगुणं तण्डुलादिष्वेति
 भाषःतत्किन् । (विशेषणभोरेकञ्च निरन्तरविवक्षया समाहः) ।

(२५) दत्तेति ।—दत्ता अनुष्ठिता, पुत्र्याः पूजा यथा तादृशी ।

सुकुलावस्थाम् अतिवर्तमानेषु, (२६) सङ्घिष्य अनलम् उप-
 ङितमुखपिधानया स्यात्वा अन्नमण्डम् (२७) अगालयत् ।
 दर्व्या च अवघट्टा मात्रया परिवर्त्य समपक्षेषु चिकथेषु तां
 स्यात्कीम् अधोमुखीम् अवातिष्ठपत् । (२८) इन्धनानि अन्तः-
 साराणि अश्रुता समभ्युक्ष्य (२९) प्रशमितान्गौनि कृष्या-
 ङ्गारीकृत्य तदर्थिभ्यः प्राङ्घिषीत्, (३०) 'एभिर्कन्ध्याः
 काकिष्ठीट्स्वा शाकं घृतं दधि तैलम् आमसकं चिञ्चाफलं
 च यद्यालाभम् आनय' इति । (३१) तथाऽनुष्ठिते च तथा
 द्वित्रान् उपदंशान् उपपाद्य (३२) तत् अन्नमण्डम् आर्द्र-

(२६) प्रसूयेति ।—प्रसूयाः त्रिष्विधाः सृष्ट्याः इति यावत्, अवधवाः येषां
 सादृशेषु । प्रसूयन्तु प्रस्यन्दनानेषु, काप्यमानावस्थायामुत्थोभूतेषु इत्यर्थः ।
 सुकुलावस्था कालिकावस्थान्, अतिवर्तमानेषु अतिक्रान्तान्, विद्याशीमुखोप्यति
 भावः ।

(२७) सङ्घिष्य ऋषयित्वा । उपङितेति ।—उपङितं दत्तं, मुखे पिधानं
 शरावाष्पादनमित्यर्थः, बलास्तथाभूतया । स्यात्वा पाकपात्रेषु । अन्नमण्डम् अन्न-
 निष्ठावम् ।

(२८) दर्व्या खलिकया, इत्याकारलोडदन्तेनेत्यर्थः । अवघट्टा घट्टयित्वा,
 क्षमन्तात् परिवार्येत्यर्थः । मात्रया विवदंशेन । चिकथेषु भक्तपुत्राकेषु, अत्रेषु
 इति भावत् । अधोमुखीं गालितावाम्रमण्डानन्ध्यामनाद्यंनिति भावः । अवातिष्ठपत्
 अत्रस्थापयामास ।

(२९) इन्धनानि काष्ठानि । अन्तःसाराणि वास्तवग्यानि अन्धकरदहनयोग्या-
 नीति भावः । समभ्युक्ष्य परिष्वस्य ।

(३०) तदर्थिभ्यः अङ्गारप्रार्थिभ्य इत्यर्थः । प्राङ्घिषीत् प्रेरयत्, धाम्या इति
 शेषः ।

(३१) चिञ्चाफलं तिलिकीफलम् । इति, चाकीमुक्त्वा इति शेषः, प्राङ्घिषीत्
 कृत्तनेनान्वयः ।

(३२) उपदंशान् लक्ष्मणानि । उपपाद्य प्रसूय ।

बालुकोपहितनवशरावगतमतिमृदुना (३३) तालहस्ता-
 निलेन शीतलीकृत्य सलवणसम्भारं दत्ताङ्गारधूपवासञ्च (३४)
 सम्पाद्य तदपि आमलकं श्लक्ष्णपिष्टम् (३५) उत्पलमन्धि
 कृत्वा धात्रीमुखेन स्नानाय तम् अनोदयत् । (३६) तथा च
 स्नानशुद्धया दत्ततैलामलकः (३७) क्रमेण सञ्जी । स्नातः
 सिक्तमृष्टे कुट्टिमे फनकम् आरुह्य पाण्डुहरितस्य त्रिभाग-
 शेषलूनस्य अङ्गनकदलीपलाशस्य (३८) उपरि शरावद्वयं
 दत्तम् आर्द्रम् अभिमृशन् (३९) अतिष्ठत् । सा तु तां
 पेयाम् (४०) एवाग्रे समुपाहरत् । (४१) पीत्वा च अप-
 नीताध्वक्लमः प्रहृष्टः प्रल्लिन्नसकलगात्रः (४२) स्थितोऽभूत् ।

(३३) आर्द्रेति ।—आर्द्रायां वरसायां, बालुकायाम् उपहितः स्थापितः, यः
 नवशरावः दूतनशराव इत्यर्थः, तङ्गतं तत्रस्थम् । अतिमृदुना अल्पेन ।

(३४) सलवणसम्भारं लवणायुपकरणसहितम् । दत्तेति ।—दत्तः अङ्गार-
 धूपस्य वासः सौरभं यत्र तथाभूतं, स च किङ्गादिना सम्पद्यते ।

(३५) श्लक्ष्णपिष्टं सुपिष्टमित्यर्थः ।

(३६) तं शक्तकुमारम् । अनोदयत् प्रेरयामास ।

(३७) इत्थेति ।—दत्तं तैलम् आमलकञ्च ययोः तथाभूतः ।

(३८) सिक्तमृष्टे आलितशोधिते । कुट्टिमे बद्धभूतो, देहलीलासमतलप्रदेशे
 इत्यर्थः । फनकं पीठम्, आरुह्य पीठीपरि उपविश्येत्यर्थः । पाण्डुहरितस्य ईषत्
 पकथेति भावः । त्रिभागेति ।—त्रिभागः शेषो यस्मिन् तद्वयथा तथा, लूनस्य द्विवयं ।
 अङ्गनेति ।—अङ्गने स्थिता या कदली तथाः पलाशं परं तस्य ।

(३९) शरावद्वयं दत्तं—दत्तं शरावद्वयमित्यर्थः । आर्द्रं जलप्रआलितमित्यर्थः ।
 अभिमृशन् समृन् ।

(४०) सा कन्या । पेयां पेयत्वेन कल्पितान्, अन्नमखमित्यर्थः ।

(४१) समुपाहरत् पर्येविसत्, ददावित्यर्थः ।

(४२) प्रल्लिन्नैति ।—प्रल्लिन्नम् आर्द्रोभूतं, सन्नापशूकमित्यर्थः, सकलं नामं यच्च
 तन्नाभूत् ।

ततस्तस्य शाल्योदनस्य (४३) दर्वीद्वयं दत्त्वा सर्पिर्मात्रं
सूपम् उपदंशश्च उपजहार । (४४) इमञ्च दध्ना च त्रिजात-
कावचूर्णितेन (४५) सुरभिशीतलाभ्याश्च कालशियकाञ्चि-
काभ्यां (४६) शेषम् अन्नम् अभोजयत् । सशेषे एव अन्वसि
असौ (४७) अदृश्यत्, अयाचत च पानीयम् । अथ नवभृङ्गार-
सम्भृतम् (४८) अगुरुधूपधूपितम् अभिनवपाटलाकुसुम-
वासितम् उत्फुल्लोत्पलप्रथितसौरभं वारि नालीधारात्मना (४९)
पातयाम्बभूव । सोऽपि मुखोपाहितशरावेण हिमशिशिर-
कणकरालितारुणायमानाक्षिपत्स्मा धारारत्नाभिनन्दितश्रवणः

(४३) शाल्यादनस्य शालितण्डुलकृतभक्तम् ।

(४४) सर्पिर्मात्रम् उपयुक्तपारमाणं वृतम् । सूयं हिदलस्यजनम् । उपदंशं
अन्नम् । उपजहार दत्तवती ।

(४५) इमं शक्तिकुमारम् । त्रिजातकेति ।—त्रिजातकेन सुगन्धिद्रव्यविशेषेण,
("लगेलापवकेस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" इति परिभाषापदीपः) अवचूर्णितेन
मिश्रोचितेन ।

(४६) कालशियेति ।—कालशियं गोरसः, घोषमिष्येः, [कलश्यां मयपात्रे
भवं, "दतिक्वचि—" (४३२ ५६ पा० इति ठक्] काञ्चिकम् अक्षविशेषः ताभ्यां,
("दृष्ट्वाहृतं कालशियमरिष्टमपि गोरसः" इति "चारनालकसौर-कुल्याषाभिपुतानि
च । अन्वसिहीनधान्यान्-कुञ्जलानि च काञ्चिके" इति चामरः) ।

(४७) अन्वसि अत्रे, ("भिस्सा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नमोदनोऽस्त्री सहीद्विभिः",
वृत्तनरः) । असौ शक्तिकुमारः ।

(४८) नवेति ।—नवे भृङ्गारे सम्भृतं सञ्चितम् ।

(४९) नालीति ।—नाली भृङ्गारक मलः, तथा धारात्मना धारासङ्घट्टेण,
भृङ्गारमलद्वारा अविच्छिन्नपवाहिलेवर्थः ।

(५०) मुखेति ।—मुखे निजानने, उपचितः स्थापितः, वः शरावः तेन ।
हिमेति ।—हिमवत् तुषारवत्, शिशिरेः शीतलेः, कथेः जलविन्दुभिः, करालिताधि-
व्याप्तानि, अदृष्टानामानि नवमयोः रक्तिमतायाः कण्ठशंखविन्दो प्रतिफलनात्
रक्तावमानानोति भावः, अक्षिपत्स्मादि नैवशोवानि वक्तुं स्याभूतः । अक्षिपत् ।—

स्वर्गसुखीद्विन्नरोमाश्वकर्कशकपोलः परिमलप्रवाशोत्पीड-
 फुल्लघ्राणरन्ध्रो माधुर्यप्रकर्षार्वाजितरसनेन्द्रियः तत्
 अच्छं (५०) पानीयम् आकण्ठं पपी । शिरःकम्पसंघ्रा-
 वारिता (५१) च पुनः अपरकरकेण आचमनम् (५२) अदत्त
 कन्या । वृद्धया तु तदुच्छिष्टम् अपोद्वा हरितगोमयोपलिप्ते (५३)
 कुण्डिमे स्वमेव उत्तरीयकपटं व्यवधाय (५४) क्षणम्
 अश्रेत । परितुष्टश्च विधिवत् उपयम्य (५५) कन्यां निन्ये ।
 नीत्वा एतदनपेक्षः (५६) कामपि गणिकाम् अवरोधम् (५७)
 अकरोत्, तामपि अशौ (५८) प्रियसखीमिव उपा-

वारणां रवेच चमिनन्दिते तपिते, यनये कर्षो वल तादृशः । न्यञ्जति ।—स्वर्गसुखेन
 शिश्नरधारणलस्येति भावः, उद्दिष्टेन उद्गतेन, रोमाश्वेन कर्कशो पदयो, कपोली
 नखी यल्ल तथाभूतः । परिमल्येति ।—परिमलल्ल अगुदपाटलादीनां खीरभल्ल,
 प्रवाशोत्पीडेण आदुरभरीच, सुदुकोमलखीरभभरैषेत्यर्थः, फुल्ले विकामं गते, चामोदिते
 इत्यर्थः, घ्राणल्ल नासिकायाः, रन्ध्रे विषरे यल्ल तथाविधः । माधुर्येति ।—माधुर्यल्ल
 स्वादुतायाः, प्रकर्षेण चाधिक्येन, आर्वाजितं वशीकृतं, परितृप्तमित्यर्थः, रसनेन्द्रियं
 जिह्वा यल्ल तथाभूतः । अच्छं निमंशम् ।

(५१) शिरःकम्पेति ।—शिरसः कम्प एव संघ्रा निषेचसूचकः सञ्ज्ञेतः, ("संघ्रा
 ञ्जाञ्ज्ञेतना नाम उक्ताद्यैः संसूचना" इत्यमरः) तथा वारिता निषिद्धा ।

(५२) अपरकरकेण अपरकल्लल्लुना । आचमनम् आचमनीयकल्लमित्यर्थः ।

(५३) अपोद्वा अपसार्थ्ये । हरितेति ।—हरितेण अगुच्छेत्वेत्यर्थः, गोमयेण
 गोपुरीषेण, उपलिप्ते विमोषिते इति भावत् ।

(५४) उत्तरीयकपटम् उत्तरीयवसनम् । व्यवधाय आकरणीकृत्येत्यर्थः ।

(५५) विधिवत् यथाविधि । उपयम्य परिषीय ।

(५६) एतदनपेक्षः एतन्नां परिषीतावान्, अनपेक्षः निरभिन्नायः, एतानवशात्
 इत्यर्थः ।

(५७) अवरोधम् अल्लःपुरिकां, वृद्धिनीमित्यर्थः ।

(५८) तामपि नचिकानपि । अशौ कन्या ।

चरत्, (५८) पतिश्च दैवतमिव मुक्ततन्द्रा (६०) पर्यंचरत् ।
गृहकार्याणि च अहीनम् (६१) अन्वतिष्ठत्, परिजनश्च
दाक्षिण्यनिधिः आत्माधीनम् (६२) अकरोत् । तद्गुणवशी-
कृतश्च भर्ता सर्वमेव कुटुम्बं तदायत्तम् (६३) एव कृत्वा
तदेकाधीनजीवितशरीरस्त्रिवर्गं निर्धिविश । (६४) तत्
ब्रवीमि—गृह्णितः प्रियद्विताय दारगुणाः' इति ।

ततस्तेनानुयुक्तो निम्बवतीवृत्तम् आख्यातवान् ।—

'अश्वि सौराष्ट्रेषु वलभी नाम नगरी, तस्यां गृहगुप्तनाम्नी
गुह्यकेन्द्रतुल्यविभवस्य (६५) नाविकपतेर्द्विहिता रत्नवती
नाम । तां किल मधुमत्याः (६६) समुपागम्य वलभदो नाम
सार्थवाहपुत्रः पर्यंचेष्टीत् । (६७) तयाऽपि नववध्वा (६८)
रहसि रभसविज्ञतसुरतसुखी (६९) भ्रष्टिति हेवम अल्पेतरं (७०)

(५८) उपाचरत् असेवम् ।

(६०) मुक्ततन्द्रा अनलसा ।

(६१) अहीनं उच्यतेत्यर्थः ।

(६२) दाक्षिण्यनिधिः शौदाय्यपुत्रां । आत्माधीनं स्ववशम् ।

(६३) कुटुम्बं पारलमसम् । तदायत्तं तदधीनम् ।

(६४) त्रिवर्गं त्रयाद्यन्त्राभाजित्यर्थः, ("त्रिवर्गो धर्मज्ञानार्थः" इत्यमरः) ।

निर्धिविश वृत्तौ, ("निर्धिवी भ्रष्टिभोगयोः" इत्यमरः) ।

(६५) गुह्यकेन्द्राति ।—गुह्यकानाम् इन्द्रः कुर्वेत्, तेन तुल्यः विभवः सम्पत् वल-
भाह्वस्यम् ।

(६६) मधुमत्याः तदाख्यनगरीः ।

(६७) पर्यंचेष्टीत् परिचोतवान् ।

(६८) नववध्वा नवोदया स्त्रिया ।

(६९) रभसेति ।—रभसेन वेगेन हेतुना, ("रभसो वेगवर्धयोः" इत्यमरः)

वलभप्रदाशेन हेतुनेति भावः, विज्ञतं व्याकृतं, सुरतसुखं वलभ सार्थवाहः, अविश्व-
सुखप्रधीनात् सुखेया अननुमीदितसुरत इति भावः ।

(७०) अल्पेतरम् अल्पकम् ।

बबन्ध, न तां पुनः द्रष्टुम् दृष्टवान् । तद्दृष्टागमनमपि
 सुहृद्वाक्यशतातिवर्ती सञ्जया परिजहार । (७१) तां
 दुर्भंगां (७२) तदा प्रभृत्येव 'नियं रत्नवती, निख्यवती
 च इयम्' इति स्वजनः परजनश्च परिवभूव । (७३) गते च
 क्वास्मिंश्चित् कालान्तरे सा तु अनुतप्यमाना 'का मे गतिः ?'
 इति विन्मृशन्ती (७४) कामपि वृहप्रव्राजिकां (७५) माट्ट-
 स्थानीयां देवशेषकुसुमैः उपस्थिताम् (७६) अपश्यत् । तस्याः
 पुरो रक्षसि सकरुषं हरीद । तथाऽपि अशुमुख्या बहुप्रकारम्
 अनुनीय रुदितकारुषं पृष्टा त्रपमाणाऽपि (७७) कार्य-
 गौरवात् कथञ्चित् अन्नवौत्—'अस्व ! किं ब्रवीमि,
 दौर्भाग्यं (७८) नाम जीवन्मरणमेव अङ्गनानां, विशेषतश्च
 कुलबधूनाम् । तस्य अहमस्मि उदाहरणभूता । (७९) माट्ट-
 प्रसुखोऽपि ज्ञातिवर्गो माम् अवज्ञया एव पश्यति, तेन सुहृष्टां
 मां कुरु, (८०) न चेत् त्यजेयम् अद्यैव निष्पृयोजनान्

(७१) सुहृदिति ।—सुहृदा वाक्यशतात्तां वचनशतानि, आतिवर्तत अतिक्राम-
 तीति तद्योक्तः, बन्धुवाक्यान्वयश्चित्रित्वर्थः । सञ्जया विदेषजनितसङ्कोचनिर्वाहः ।
 परिजहार परितन्वाज ।

(७२) दुर्भंगा पशुरप्रिवानित्वर्थः ।

(७३) परजनः अन्यजनः । परिवभूव चवज्जे इत्यर्थः ।

(७४) विन्मृशन्ती विचारयन्ती ।

(७५) वृहप्रव्राजिकां क्वविरचञ्चासिनीम् ।

(७६) इति ।—देवानां देवपूजायाः इत्यर्थः, शिवकुसुमैः निर्गन्धपुष्पैः उप-
 स्थिताम् । उपस्थितां उनागतान् ।

(७७) त्रपमाणाऽपि सञ्जनानाऽपि ।

(७८) दौर्भाग्यं पशुरवाङ्मन्यम् ।

(७९) तस्य दौर्भाग्यम् । उदाहरणभूता वृष्टानभूता ।

(८०) तेन वत्सा । सुहृष्टां भीमनसेन वृष्टा, मां कुरु—वत्सा च मां वत्सनी
 कुरीति तथा क्रियमानिति भावः ।

प्राणान् । आविरामाश्च (८१) मे रक्ष्यं न श्राव्यम्' इति
पादयोः पपात । सा एनाम् उत्याप्य उदाष्या उवाच—'वस्ते ।
माऽध्यवस्त्रः साहसम्, इधमस्मि त्वन्निदेशवर्तिनी । (८२)
यावति मया उपयोगः, तावति भवामि अनन्याधीना । (८३)
यद्येवासि निर्विस्वा, तपस्वरत्नं मदधिष्ठिता (८४) पारलौकिकाय
काष्ठाणाय । ननु अयमुदकः प्राक्तनस्य दुष्कृतस्य, (८५) यत्
अनेन आकारेण ईदृशेन शीलेन जात्या च एवम्भूतया
समनुगता (८६) सती अकस्मादेव भर्तृद्वेष्यतां गताऽसि ।
यदि कश्चिदस्ति उपायः पतिद्रोहप्रतिक्रियायै, दर्शय (८७)
अमुं, मतिर्हि ते पटीयसौ' (८८) इति । अथ असौ कथञ्चित्
क्षणम् अधोमुखी ध्यात्वा दीर्घोष्णश्वासपूर्वम् अबोचत्—'भग-
वति ! पतिरेकदैवतं वनितानां, विशेषतः कुलजानाम् ।
अतस्तच्छुश्रूषणाभ्युपायहेतुभूतं किञ्चित् आचरन्षीयम् । अस्ति

(८१) आविरामान् यावत् मे विरतिः प्राणापगम इति यावत्, न श्राक्-
तावदित्यर्थः ।

(८२) त्वन्निदेशवर्तिनी तदादेशवर्तिनी ।

(८३) यावति यावत्परिमिते, यस्मिन् यस्मिन् कार्ये इत्यर्थः । उपयोगः
उपयोगित्वं, प्रयोगनमित्यर्थः । तावति तावत्परिमिते, तस्मिन् तस्मिन् कार्ये
इत्यर्थः । अनन्याधीना अन्यस्य अधीना न भवतीत्यनन्याधीना तन्यानाधीनेति
यावत् ।

(८४) निर्विस्वा वैराग्ययुक्ता, आत्मनि अविश्रान्त्या वा । मदधिष्ठिता मदात्रिणां,
मदुपदिष्टा इति यावत् ।

(८५) उदकः उत्तरं फलन, ("उदकः फलमुत्तरम्" इत्यमरः) । प्राक्तनस्य
पूर्वजन्मोपपत्तिस्य । दुष्कृतस्य पापस्य ।

(८६) समनुगता युक्ता ।

(८७) पतिद्रोहप्रतिक्रियायै भर्तृद्वेष्यतापनयनात् । इयं वै प्रकाशय ।

(८८) पटीयसौ पतिपुत्रिया ।

अस्यप्रातिवेश्यो (८८) वणिक्, अभिजनेन (८०) विभवेन राजान्तरङ्गभावेन (८१) च सर्वपौरान् प्रतौत्य वर्त्तते । तस्य कन्या कनकवती नाम मत्स्यमानरूपावयवा ममातिस्त्रिधा सखी । तथा सह तद्विमानहर्म्यतले ततोऽपि द्विगुणमण्डिता (८२) विहरिष्यामि । त्वया तु तन्मातृप्रार्थनं (८३) सकल्पम् अभिधाय मत्पतिः एतद्गृहं कथञ्चन (८४) आनेयः, समीप- गतेषु च युष्मासु क्रौडामत्ता नाम कन्दुकं भ्रंशयेयम् । (८५) अथ तम् आदाय तस्य हस्ते दत्त्वा वक्ष्यसि—‘पुत्र ! तव इयं भार्यासखी निधिपतिदत्तस्य सर्वश्रेष्ठिसुख्यस्य कन्या कनक- वती नाम । त्वाम् इयम् अनवस्थो (८६) निष्कारुण्येति रत्नवती- निमित्तम् अत्यर्थं निन्दति । तदेष कन्दुको विपक्षधनं (८७) प्रत्यर्पणायैव’ इति । स तथोक्तो नियतम् उन्मुखोभूय तामिव प्रियसखीं मन्यमानो मां बडाञ्जलिर्याचमानायै मञ्जं भूय- स्वप्राथितः साभिलाषम् अर्पयिष्यति । तेन रन्ध्रेण उपश्लिष्य रागम् उज्ज्वलौकृत्य (८८) यथाऽसौ कृतमङ्केतो देशान्तरम्

(८८) अस्मत्प्रातवशः अस्माकं प्रातर्वशो ।

(८०) अभिजनेन कुलीन ।

(८१) राजान्तरङ्गभावेन राजप्रियतया ।

(८२) तद्विमानहर्म्यतले तस्याः कनकवत्याः, विमानहर्म्यतले सप्तभूमि- गृहोपरि, सप्ततलप्रासादापरि रत्नधः, (“विनाभो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुंगुसकयोर्मतः इ” इति मेदिनी) । ततोऽपि तस्याः कनकवत्या अपि । द्विगुणमण्डिता । द्विगुणालङ्कृता ।

(८३) तन्मातृप्रार्थनं तस्याः कनकवत्याः, मातुः प्रार्थनम् ।

(८४) एतद्गृहं कनकवतीगृहम् । कथञ्चन केनापि प्रकारेण ।

(८५) नामिच्छकोक, व्याजोन क्रौडामत्ता इतीत्यर्थः । भ्रंशयेयं विविक्तम् ।

(८६) अनवस्थः अयवस्थितः ।

(८७) विपक्षधनं विपक्षपक्षीयद्रव्यम् ।

(८८) रन्ध्रेण निषिद्ध । उपश्लिष्य आश्लिष्य । शानम् अनुपानम् ।

आदाय मां गमिष्यति तथोपपादनौयम्' इति । हर्षाभ्युपेतया च अनया तथैव सम्पादितम् । अथ एतां कनकवतीति वृह-
तापसोविप्रलब्धः (८८) बलभद्रः सरन्नसाराभरणाम् आदाय
निशि नौरन्ध्रे (१००) तमसि प्रावसत् । सा तु तापसौ
वात्ताम् आपादयत्, 'मन्देन मया (१) निर्निमित्तम्
उपेक्षिता (२) रत्नवती, खशुरी च परिभूती, सुहृदश्च अति-
वर्तिताः, तदत्र एव संसृष्टो (३) जीवितुं जिह्मेमि' (४)
इति बलभद्रः पूर्वेषुः माम् अकथयत्, नूनमसौ तेन नीता,
व्यक्तिः (५) च अचिराद्भविष्यति' इति । तत् श्रुत्वा तद्दाम्बवाः
तदन्वेषणं प्रति शिथिलयद्वास्तस्युः । रत्नवती तु मार्गे
काञ्चित् पण्यदासीं (६) सङ्गृह्य तया उल्लमानपाथेयाद्युपस्करा
खेटकपुरम् (७) अगमत् । अमुत्र च व्यवहारकुशलो (८)
बलभद्रः स्वल्पेनैव मूलेन महत्तनम् उपार्जयत् पौराय-
गण्यश्च आसौत् । परिजनश्च भूयान् अर्थवशात् समाजगाम ।

उज्ज्वलोक्तव्य उद्दीप्य, बालिकनेनेति भावः । "उज्ज्वलोक्तव्य" इति पाठे—संश्लेष
अनुकूलोक्तव्य इत्याशयः ।

(८८) वृहतापसोविप्रलब्धः इहसश्यासिन्या प्रतारितः ।

(१००) नौरन्ध्रे निविष्टे ।

(१) आपादयत् अघोषयत् । मन्देन मृदेन, ("मृदात्पापदुनिर्माणा जम्दां
कुः" इत्यनरः) । मया बलभद्रेणैवर्षः ।

(२) निर्निमित्तम् अकारणम् । उपेक्षिता अवज्ञाता ।

(३) अत्रैव स्नावासे एव । संसृष्टः सङ्गतः, रत्नवत्या सहिति श्रेयः ।

(४) जिह्मेमि लज्जे ।

(५) व्यक्तिः प्रकाशः ।

(६) पण्यदासीं पण्येन मूलेन वा दासं करोति वा पण्यदासीं वा ।

(७) खेटकपुरं तदाख्यं नगरम् ।

(८) व्यवहारकुशलः व्यवसायचतुरः ।

ततस्तां प्रथमदासीं 'न कर्म करोषि, दृष्टं मुष्णासि, (८)
 अप्रियं व्रवीषि' इति परुषमुक्त्वा बह्वताडयत् । (१०) चेटौ
 तु प्रसादकालोपाख्यातरदृश्यस्य (११) वृत्तात्मैकदेशमात्तरोषा
 निर्विभेद । (१२) तत् श्रुत्वा लुब्धेन तु दण्डवाहिना पौर-
 वृद्धसन्निधौ (१३) 'निधिपतिदत्तस्य कन्यां कनकवतीं
 मोषेण (१४) अपहृत्य अस्मत्पुरे निवसति एष दुर्मतिः
 बलभद्रः, तस्य सर्वस्वहरणं न भवद्भिः प्रतिबन्धनीयम्' (१५)
 इति नितराम् अभत्येत । भीतञ्च बलभद्रम् अभिजगाद्-
 रत्नवती—'न भेतव्यम्, एवं ब्रूहि—'नेयं निधिपतिदत्त-
 कन्या कनकवती, वलभ्याम् (१६) एव गृह्णगुप्तदुहिता
 रत्नवती नाम इयं दत्ता पिष्टभ्यां, मया च न्यायोदा, (१७)
 न चेत् प्रतीय, प्रणिधिं प्रहिणुत (१८) अस्या बन्धुपात्रम्'
 इति । बलभद्रस्तु तथोक्त्वा श्रेणीप्रातिभाष्येन (१८) तावत्

(८) मुष्णासि चोरवासि ।

(१०) अताडयत् प्राडरत्, बलभद्र इति कर्षयदमुष्णम् ।

(११) चेटो दासो, ("चेटो विरह्यो दासो च" इति वैजयन्ती) । प्रसादिति ।
 —प्रसादकाले अनुवचसन्ने, उपाख्यात कथितं, यत् रदृश्यं गुह्यं, "मया निधिपतिः
 दत्तस्य कन्या कनकवती कूलिन वडिष्ण्य आनीता नेयं मे पत्नी" इति प्रागुक्तमिति
 यावत्, तस्य ।

(१२) आत्तरोषा जातकीषा । निर्विभेद प्रकाशितवती ।

(१३) दण्डवाहिना दण्डाधिकारिणा । पौरवृद्धेति ।—पौरवृद्धानां पुरमादिः
 प्राचीनानां, सर्वाधी सन्निधौ ।

(१४) मोषेण चौर्येण ।

(१५) प्रतिबन्धनीयं व्याकुल्यम् ।

(१६) बलभ्यां तदाख्यमनर्थान् ।

(१७) न्यायोदा यथाविधि परिणीता ।

(१८) प्रतीय प्रत्ययं गच्छत् । प्रणिधिं तदम् । प्रहिणुत प्रेरयत् ।

(१८) श्रेणीप्रातिभाष्येन श्रेणी, सुसानमिहिसंज्ञकः, सनन्वयवाक्यमूक

प्रवातिष्ठत, यावत् तत्पुरवृहलेख्यलब्धवृत्तान्तो गृहगुप्तः
खेटकपुरम् प्रागत्य सह जामात्रा दुहितरम् अतिप्रोक्तः
प्रत्यनैषीत् । तथा दृष्ट्वा रत्नवती कनकवतीति भावयतस्तस्य
एव ब्रह्मभद्रस्य अतिवक्तृभा जाता । तद्वन्नवौमि—कामो नास्य
सङ्कल्पः' इति ।

तदनन्तरम् असी नितम्बवतीवृत्तान्तम् अप्राप्सौत् ।
स्योऽहमब्रवम् ।—

'अस्ति शूरसेनेषु (२०) मथुरा नाम नगरी, तत्र कश्चित्
कुलपुत्रः (२१) कलासु गणिकासु च अतिरक्तो (२२) मित्रार्थं
स्वभुजमात्रनिर्व्यूढः नैककलहः (२३) 'कलहकण्टकः' इति
कर्कशैः (२४) अभिख्यापिताख्यः प्रत्यवाप्सौत् । (२५) स
च एकदा कस्यचित् आगन्तोः (२६) चित्रकारस्य हस्ते चित्र-
पटं ददर्श । तत्र काचित् आलेख्यगता युवतिरालोकमात्रेण
एव कलहकण्टकस्य कामातुरं चेतश्चकार । स च तम् अत्रयौत्
—'भद्र ! विरुडमित्र (२७) एतत् प्रतिभाति, यतः कुलजा-

इत्यर्थः, ("श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः प्रकृतौ समानश्रित्यसंज्ञतौ" इति मेदिनी) तस्याः
प्रातिभात्येन प्रतिभूतेन ।

(२०) शूरसेनेषु तदाख्यदेशेषु ।

(२१) कुलपुत्रः कुलोक्तः शूद्रो वा, ("कुलपुत्रः कुलोने च एद्रे च" इति
ब्रह्मयन्त्रो) ।

(२२) अतिरक्तः अत्यमृतः ।

(२३) स्वभुजैति ।—स्वभुजमात्रेण निजवाहवत्त्वमात्रेण, न तु समादिनदेशेनैति
प्रायः, निर्व्यूढः कृतः, चनेकेः, लाकेरिति शेषः, कलहः विवादो ह्येन तथाभूतः ।

(२४) कर्कशैः परुषभाषिभिरिति यावत् ।

(२५) प्रत्यवाप्सौत् पातवसति अ ।

(२६) आगन्तोः गृहगतस्य ।

(२७) विरुडमित्र विप्ररीतमिव ।

दुर्लभं (२८) वपुः, आभिजात्यशंसिनी (२९) च नम्रता, पाण्डुरा (३०) च सुखच्छविः, अनतिपरिभुक्तसुभगा च तनुः, प्रौढताऽनुविहा (३१) च दृष्टिः । न च एषा प्रोषितभर्तृका, प्रवासचिह्नस्य वेण्यादेः (३२) अदर्शनात् । लक्ष्म च एतद्वक्षिणपार्श्ववर्ति । तदियं वृद्धस्य कस्यचित् वणिजो नातिपुंसस्य (३३) यथार्हसन्भोगालाभपौडिता गृह्णिषी । त्वया अतिकौशलात् यथादृष्टम् आलिखिता भवितुम् अर्हति' इति । स तम् अभिप्रशस्य आशंसत्—'सत्यमिदम्, अवन्तिपुण्याम् उज्जयिन्याम् अनन्तकीर्तिनाम्नः सार्थवाहस्य भाय्यां यथार्थनामा नितम्बवती नाम एषा, सौन्दर्यविस्मयेन मया एवम् आलिखिता' इति । स तदैव उन्मनायमानः तद्दर्शनाय वज्राज (३४) उज्जयिनौम् । मार्गवो नाम भूत्वा भिक्षामिषेण तद्गृहं (३५) प्रविश्य तां ददर्श । दृष्ट्वा च अत्यारुद-

(२८) कुलजीति ।—कुलजा कुलीनकन्या, तथा तासु वा दुर्लभं दुष्पापम्, अतिमनोहरमिति भावः ।

(२९) आभिजात्यशंसिनी कौलीनसूचिका ।

(३०) पाण्डुरा पाण्डुवर्णा, पीतभागार्हकैतकीपरागसविभा इत्यर्थः, वपुत-सुक्तवर्णा इति यावत्, ("हरिचः पाण्डुरः पाण्डुः" इत्यमरः, "पाण्डुस्तु पीतभागारहः कैतकीपूषिसन्निभः" इति शब्दार्थवच) ।

(३१) प्रौढतेति ।—प्रौढतया प्रागल्भ्येन, अनुविहा वृत्ता ।

(३२) प्रोषितभर्तृका प्रवासस्यपतिका । प्रवासचिह्नस्य प्रवासस्यपतिका-स्यचक्षुः । वेण्यादेः केशवन्धस्य, एषवन्धीधरत्वादिरूपस्य इति यावत्, ("वेणो कस्यच वन्धे स्नात् नदीनां सङ्गमोऽपि च" इति त्रिचः) ; आदिपदेन शरीरा-रुन्धारादियं चक्षुः ।

(३३) नातिपुंसस्य नातिपुंसस्यस्य ।

(३४) वज्राज जगाम ।

(३५) मार्गवः देवजः, ("मार्गवो यज्ञदीपश्चो" इति वैजयन्ती) । भिक्षामिषेण

भिक्षाचक्षुषेण । तद्गृहं तद् वचनलाघोतेः यद्वम् ।

मन्मथो (३६) निर्गन्तु पौरमुखेभ्यः श्मशानरक्षाम् (३७)
 अयाचत अलभत च । तत्र लब्धेय श्वावगुण्डनपटादिभिः (३८)
 त्वामपि अर्हन्तिकां नाम अमणिकाम् (३९) उपासाञ्चक्रे ।
 तन्मुखेन च नितम्बवतीम् उपमन्त्रयामास । (४०)
 सा च एनां निर्भर्त्सयन्ती प्रत्याचचचे । (४१) अमणिकामुखाञ्च
 दुष्करशीलभ्रंशां कुलास्त्रियम् उपलभ्य रहसि दूतिकाम्
 अशिक्षयत्—'भूयोऽपि उपतिष्ठ सायंवाहभार्यां, ब्रूहि
 च उपहरे, (४२) 'संसारदोषदर्शनात् समाधिम् आस्थायं
 सुमुचमाषो मादृशो जनः कुलवधूनां शौचपातने घटते
 इति क्व घटते ? (४३) एतदपि त्वामपि उदारया
 समृद्ध्या रूपेण अतिमानुषेण प्रथमेन वयसोपपन्नां
 किम् इतरनारौसुलभं चापलं स्पृष्टं न वेति परीक्षा कृता ।
 तुष्टाऽस्मि तवैवम् अदुष्टभावतया । त्वाम् इदानीम् उत्पन्ना-
 पत्यां द्रष्टुमिच्छामि । भर्ता तु भवत्याः केनचित् ग्रहेण (४४)
 अधिष्ठितः पाण्डुरोगदुर्वलो भोगे च असमर्थः स्थितोऽभूत् ।
 न च शक्यं तस्य विघ्नम् अप्रतिक्त्वापत्यम् अस्मात्त्वम् ।
 अतः प्रसीद, वृक्षवाटिकाम् (४५) एकांकनीं प्रविश्य मदुप-

- (३६) अत्याकृतमन्मथः अतिसहृदयमदनः ।
 (३७) श्मशानेति ।—श्मशानस्य रक्षा रक्षाधिकारः ताम् ।
 (३८) श्वावगुण्डनपटादिभिः स्वताच्छादनवसन्यादिभिः ।
 (३९) अमणिकां बौद्धसत्याधिनीम् ।
 (४०) उपमन्त्रयामास रहसि प्रथमश्यामास ।
 (४१) इत्यादिचचे निराकृतवती ।
 (४२) उपहरे विजने ।
 (४३) घटते मृतेति । क्व घटते ? क्व सङ्गच्छते ? ।
 (४४) यद्वैच मन्मथादिदुष्टवृत्तिसंघेयम् ।
 (४५) वृक्षवाटिकां यष्टोच्छ्वासम् ।

नौतस्य कस्यचित् मन्त्रवादिनः क्वचमेव (४६) इत्यो चर-
णम् अप्रियत्वा तदभिमन्त्रितेन तेन (४७) प्रणयकुपिता
नाम भूत्वा भर्तारम् उरसि प्रहर्षम् अर्हसि, उपर्यसौ
उत्तमधातुपुष्टम् कर्जितापत्योत्पादनक्षमाम् आसादयि-
ष्यति, (४८) अनुवर्तिष्यते (४९) च देवौमिव अन्नभवती, नात्र
शङ्का कार्या' इति । सा (५०) तथोक्ता व्यक्तम् अभ्युपेष्यति ।
नक्तं मां वृक्षवाटिकां प्रवेश्य तामपि प्रवेशयिष्यसि । तावतेव
त्वयाऽहम् अनुगृह्योतो भवेयम्' इति । सा तथैव उपग्राहित-
वती । (५१)

सोऽतिप्रीतः तस्यामेव क्षपायां वृक्षवाटिकायां गतो
नितम्बवतीं निर्ग्रान्यिकाप्रयत्नेन (५२) उपनीतां पादे परा-
सृशन्निव (५३) हेमनूपरम् एकमाक्षिप्य (५४) कुरिकया
ऊरुमूले किञ्चित् आक्षिप्य द्रुततरम् अपासरत् । सा तु
सान्द्रवासा स्वमेव दुर्नयं गर्हमाणा (५५) जिघांसन्तीव

(४६) क्वचं निभृतम् ; "क्वच्छन्दम्" इति पाठे—क्वचमेव, निर्भयमिति यावत् ।

(४७) तदभिमन्त्रितेन तेन मन्त्रवादिना, अभिमन्त्रितेन मन्त्रपूतेन । तेन
क्षरणेनेत्यर्थः ।

(४८) उपरि तदनन्तरम् । असौ तव भर्ता । कर्जितेति—कर्जितस्य
वृक्षवतः, अपत्यस्य उत्पादने क्षमा योग्या तयाविधाम् । आसादयिष्यति प्राप्स्यति ।

(४९) अनुवर्तिष्यते अनुगमिष्यति, सेविष्यते इति यावत् ।

(५०) सा नितम्बवती ।

(५१) उपग्राहितवती अङ्गीकृतवती ।

(५२) निर्ग्रान्यकेति ।—निर्ग्रान्यिका अक्षिका, प्रज्ञितेति यावत्, तस्याः
वृक्षवती ।

(५३) परासृशन्निव सृशन्निव ।

(५४) आक्षिप्य आक्षिप्य ।

(५५) दुर्नयं दुष्टोत्पत्तम् ; (वृक्षादित्यात् न चत्वम्) । गर्हमाणा निन्दनी ।

अमणिकां तद्व्रणं भवनदीर्घिकायां प्रक्षाय्य दत्त्वा पटबन्धनं
सामयापदेशात् (५६) अपरञ्च अपनौय नूपुरं शयनपरा
त्रिचतुराणि दिनानि एकान्ते निन्ये । स धूर्त्तो 'विक्रमे' ,
इति तेन नूपुरेण तम् अनन्तकौर्त्तिम् उपाससाद । स दृष्ट्वा 'मम
भृङ्गिण्या एव एष नूपुरः, कथम् अयमुपलब्धस्त्वया ?' इति
तम् अनुवाणं निर्वन्धेन (५७) पप्रच्छ । स (५८) तु 'वणिग्-
ग्रामस्य (५९) अग्र वक्ष्यामि' इति स्थितोऽभूत् । पुनः अस्मै
स्वगृह्णित्ये 'स्वनूपुरयुगलं प्रेषय' इति सन्दिदेश । सा च सत्सङ्गं
ससाध्वसञ्च 'अद्य रात्रौ विश्रामप्रविष्टायाः हृत्तवाटिकायां
प्रभ्रष्टो ममैकः प्रशियिलबन्धो नूपुरः । सोऽद्यापि अन्विष्टो
न दृष्टः । स पुनः अयं द्वितीयः' इत्यपरं प्राङ्निषोत् । अनया
च वात्तेया अमुं पुरस्कृत्य स वणिक् वणिग्जनसमाजम्
आजगाम । स च अनुयुक्तो धूर्त्तः सविनयम् आवेदयत्
—'विदितमेव खलु वः यथाऽहं युष्मदाग्रया पितृवनम् (६०)
अभिरक्ष्य तदुपजोवी प्रतिवसामि । लुब्धाश्च कदाचित्
मद्दर्शनभीरवो निशि दहेयुः अपि शवानीति निशासु अपि
श्मशानमधिशये, अपरैद्युः दग्धादग्धं (६१) मृतकं चितायाः
प्रसभम् (६२) आकर्षन्तीं श्यामाकारां (६३) तारीम् अपश्यम् ।

(५६) सामयापदेशात् सामया रीगः, तेन सह वर्णनात् सामया, तत्तः
अपदेशात् ललात्, पीकान्वाजिमेत्यर्थः ।

(५७) अनुवाचम् अकथयनात् । निर्वन्धेन आपदातिशयेन ।

(५८) स धूर्त्तः ।

(५९) वणिग्ग्रामस्य वणिक्समुहस्य ।

(६०) अनुयुक्तः पृष्टः । पितृवनं श्मशानम् ।

(६१) दग्धादग्धं क्षियता दग्धं क्षियता च अदग्धम् अहस्यदग्धनिर्णयः ।

(६२) प्रसभं वलात् ।

(६३) श्यामाकारां श्यामवर्णां ।

अर्थलोभात् नित्यं (६४) साध्वसं सा गृहीता,
 शस्त्रिकया च ऊरुमूले यदृच्छया किञ्चित् उल्लिखितम् ।
 एष च नूपुरः चरणादाक्षिप्तः, तावति एव द्रुतगतिः सा
 पलायिष्ट । सोऽयमस्य आगमः, परं भवन्तः प्रमाणम्' इति ।
 विमर्शन (६५) च तस्याः शाकिनीत्वम् ऐकमत्येन (६६)
 पौराणाम् अभिमतम् आसीत् । भर्ता च परित्यक्ता तस्मिन्नेव
 श्मशाने बहु विलप्य पाशेन उद्धृद्य मर्तुकामा तेन धूर्त्तेन
 नक्तम् अगृह्यत, अनुनीता च—'सुन्दरि ! त्वदाकारोन्मादि-
 तेन मया त्वदावर्जने बहून् उपायान् भिक्षुकीमुखेन
 उपन्यस्य तेषु असिद्धेषु पुनः अयमुपायो यावज्जीवम् असाधा-
 रणीकृत्य रन्तुम् आचरितः, तत् प्रसीद अनन्यशरणाय अस्मै
 दासजनाय' इति मुहुर्मुहुः चरणयोः निपत्य, प्रयुज्य
 सान्त्वयतानि तामगत्यन्तराम् आत्मवस्त्राम् अकरोत्, तत्
 इदमुक्तं—दुष्करसाधनं प्रज्ञा' इति ।

इदम् आकर्ष्य ब्रह्मराक्षसो माम् अपूपुजत् । अस्मिन्नेव
 क्षणे नातिप्रौढपुत्रागमुकुलस्थूलानि (६७) मुक्ताफलानि सह
 सलिलविन्दुभिः अम्बरतलात् अपतन् । अहन्तु 'किं नु इदम् ?'
 इति उच्चतुः (६८) आलोकयन् कामपि राक्षसं काञ्चित्
 अङ्गनां विचेष्टमानगात्रीम् (६९) आकर्षन्तम् अपश्यम् ।

(६४) नित्यं परानन्व, अनर्थावित्वा इत्यर्थः ।

(६५) विमर्शन विचारैश्च ।

(६६) शाकिनीत्वं देवीसङ्घचरीविशेषत्वम् । ऐकमत्येन एकमतावस्थानेन ।

(६७) नातिप्रौढेति—नातिप्रौढानि नातिपरिच्छानि, यानि पुत्रागमुकुलानि
 सदाश्याङ्घ्रिविशेषक मुकुलानि, तदन् स्थूलानि ।

(६८) उच्चतुः ऊर्ध्वगतवैशः ।

(६९) विचेष्टमानगात्रीं विद्वेषेष्टमानाववसानं, इत्यस्यः परावृत्ताङ्घ्रिपट्टम्
 इत्यर्थः, आत्ममुक्तये प्रयत्नपरानिधि भावः ।

‘कथमपहरति अकामामपि स्त्रियमनाचारो नैर्ऋतः ?’ (००)
इति गगनगमनमन्दशक्तिः अशस्त्रघातप्ये । स तु मत्सम्बन्धी
ब्रह्मराक्षसः ‘तिष्ठ तिष्ठ पाप ! क्व अपहरसि ?’ इति
भस्मयन् उत्याय अपरराक्षसेन समसृज्यत । तान्तु रोषात्
अनपेक्षापविद्याम् (०१) अमरवृक्षमञ्जरीमिव अन्तरिक्षात्
आपतन्तीम् उन्मुग्धप्रसारितोभयकरः कराभ्याम् अग्रहो-
षम् । उपगृह्य च वेपमानां (०२) सम्पौलिताचीं मदङ्गस्यर्श-
सुखेन इव उद्विद्धरोमाञ्चां तादृशीमेव ताम् अनवतारयन्
अतिष्ठम् । तावत् तौ (०३) उभौ अपि शैलशृङ्गभङ्गैः पादपेक्ष-
रभसोन्मूलितैः मुष्टिपादप्रहारैश्च परस्परम् अक्षपयेताम् । (०४)
पुनः अहमतिमृदुनि पुलिनवति कुसुमलवलाञ्छिते
सरस्तीरेऽवरोप्य ससृष्टं निर्वर्णयंस्तां मयाणैकवल्गुभां राज-
कन्यकां कन्दुकावतीम् अक्षयम् । सा हि मया समाश्वास-
माना तिर्यक् माम् अभिनिरूप्य जातप्रत्यभिज्ञा सकल्पम्
अरोदीत्, अवादीच्च—‘नाथ ! त्वद्दर्शनात् उपोदरागा (०५)
तस्मिन् कन्दुकोत्सवे पुनः सख्या चन्द्रसेनया त्वत्कथा-
भिरेव समाश्वासिता अस्मि । त्वं किल समुद्रमध्ये मज्जितः
पापेन मद्भावा भीमधन्वनेति श्रुत्वा सखीजनं परिजनञ्च
वञ्चयित्वा जीवितं जिहासुः एकाकिनी क्रीडावनम् उपा-
गमम् । तत्र च माम् अचकमत कामरूप एष राक्षसाधमः ।

(००) अनाचारः दुराचारः । नैर्ऋतः राक्षसः ।

(०१) अनपेक्षेति ।—अनपेक्षया निरपेक्षतया, अपविद्या लज्जा तान् ।

(०२) वेपमानां कल्पमानान् ।

(०३) तौ राक्षस-ब्रह्मराक्षसौ ।

(०४) अक्षपयेताम् अनाशयेताम् ।

(०५) उपोदरागा जातावुरागा ।

सोऽयं मया भीतया अवधूतप्राथेनः स्फुरन्तीं मां निगृह्य
 अभ्यधावत्, अत्र एवम् अवसितः (७६) अभूत् । अहश्च देवात्
 तवैव जीवितेशस्य हस्ते पतिता । भद्रं तव ?' इति । श्रुत्वा च
 तया सह अवरुह्य (७७) नावमध्यारोहम् । मुक्ता च नौः
 प्रतिवातप्रेरिता तमेव दामलिसं प्रत्युपातिष्ठत । अवरुढाश्च
 वयम् अश्रमेण । 'तनयस्य च तनयायाश्च नाशात् अनन्या-
 पत्यः तुङ्गधन्वा सुहृत्पतिः निष्कलः (७८) स्वयं सकलत्र एव
 निष्कलहे गङ्गारोधसि अनशनेन उपरन्तुं प्रतिष्ठते । सह
 तेन भर्तुमिच्छति अनन्यनाथोऽनुरक्तः पौरहृत्लोकः' इति
 अश्रुमुखीनां प्रजानाम् आक्रन्दम् अशृणुम् । अथ अहमस्मै
 राज्ञे यथावृत्तम् आख्याय तत् अपत्यद्वयं प्रत्यर्पितवान् ।
 प्रीतेन तेन जामाता ह्यतोऽस्मि दामलिसेश्वरेण, तत्पुत्रो
 मदनुजीवो जातः, मदाज्ञप्तेन च अमुना प्राणवदुज्जिता
 चन्द्रसेना कौशदासमेव अभजत । ततश्च सिंहदर्मसाहाय्या-
 धम् अत्र आगत्य भर्तुस्तव दर्शनोत्सवसुखम् अनुभवामि",
 इति ।

श्रुत्वा "चित्त्रेयं देवगतिः । अवसरेषु पुष्कलः (७९)
 पुरुषकारः" इत्यभिधाय भूयः स्मिताभिषिक्तदन्तच्छ्रुदो मन्त्र-
 गुप्ते हर्षोत्फुल्लं चक्षुः पातयामास देवो राजवाहनः । स
 क्षिप्त करणमलेन किञ्चित् संवृताननो क्षलितवल्गुभारभस-

(७६) अवसितः निवसन् गतः ।

(७७) अवरुह्य पर्यतमिच्छत इत्यर्थः ।

(७८) निष्कलः स्वविरः, ("निष्कलः स्वविरः सती" इति वैजयन्ती । "निष्कलः"

इति पाठः—न्यर्पयः, तनयातनयोः अन्वेषणे इति भावः ।)

(७९) पुष्कलः चन्द्रसेना भोजनः ।

दत्तदन्तक्षतव्यसनविद्वलाधरमणिर्निरोष्ठप्रवर्णम् (८०) आत्म-
चरितम् आचचचे ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उत्तरपौठिकायां
मित्रगुप्तचरितं नाम
षष्ठ उच्छ्वासः ।

अथ सप्तमोच्छ्वासः ।

मन्त्रगुप्तचरितम् ।

“राजाधिराजनन्दन ! नगरभ्रूगतस्य (१) ते गतिं ज्ञास्यन्
अहश्च गतः कटाचित् कलिङ्गान् । कलिङ्गनगरस्य नात्या-
सन्नसंस्थितजनटाह्रस्थानसंसक्तस्य (२) कस्यचित् कान्तार-
धराणजस्य (३) आस्तीर्णसरसकिसलयसंस्तरे तले निषस्य

(८०) संवताननः आच्छादितवदनः । खलितेति ।—खलितया मुन्दर्या,
बल्लभया कान्तया, रमसेन वेगेन हर्षेण वा, दत्तं यत् दन्तचः, तदेव व्यसनं पोषा,
तेन विद्वलः खातरः, चधरमणिः यस्य तथाभूतः । निरोष्ठेति ।—नासि चोष्ठप्रवर्णः
आष्टीचार्यवर्णः, पवर्गादिरत्नवेः यत्र तदुपधा तथा ।

इति दशकुमारचरिते षष्ठीच्छ्वासटीका ।

(१) नगरभ्रूगतस्य पर्वतविवरं प्रविष्टस्य ।

(२) नात्यासन्नं ।—नात्यासन्नं नातिसन्निहितं, यत् संज्ञितजनानां सन्त-
नमुप्यासी, दाहच्छाभं यमब्रानमित्यर्थः, तत्संज्ञकस्य तत्संज्ञकस्य ।

(३) कान्तारधराणजस्य दुर्गिनवर्त्मवासंखतरः, (“कान्तारं वर्त्म दुर्गिनवर्त्म”
इत्यनरः) ।

निद्रालीढदृष्टिः (४) अशयिषि । गलति (५) च कालरात्रि-
 शिखण्डजालकाम्बुकारे चरितरक्षसि चरितनौहारे निज-
 निक्षयनिक्षीमनिःशेषजने नितान्तशौते निशोथे घनतरसाल-
 शाखान्तरालनिष्ठादिनि, (६) नेत्रनिंसिनीं (७) निद्रां निगृह्यन्
 कर्षदेष्टं गतं (८) 'कथं खलेन (९) अनेन दग्धसिद्धेन (१०)
 रिंसाकाले निदेशं दिक्षता (११) जन एष रामेण
 अनर्गलेन अर्दित इत्थं खलीकृतः, (१२) क्रियेतास्य अणक-

(४) निषद्य उपविश्य । निद्रेति ।—निद्रया आलीढा आक्रान्ता, दृष्टिर्बल
 सथाभूतः ।

(५) गलति अतिक्रानति ।

(६) आलेति ।—कालरात्र्याः संहाररज्याः, देव्या इति भावः, शिखण्डानां
 निष्ठाणां, केशानामिति यावत्, जालकं समूह इव, अम्बुकारो यस्मिन् तथाभूते ।
 चरितेति ।—चरितानि इत्यन्तः सचरितानि, रक्षांसि राक्षसा यत्र तादृशे ।
 चरितेति ।—चरिताः पतिताः, नौहाराः शिशिराः यस्मिन् तथाविधे । निजेति ।—
 निजनिक्षयेषु स्वावासेषु, निक्षीमाः आक्षीमाः, निःशेषाः सर्वे, परिजनाः यस्मिन् तथा-
 भूते । निशोथे अहंरात्रे, ("अहंरात्रनिशोथो हो" इत्यमरः) । घनेति ।—घन-
 तराणाम् अतिसान्द्राणां, साक्षानां तदाख्यतदृशां, शाखान्तरालं निष्ठां इत्यथि
 अन्त्यक्तप्रद्विशेषं चारयतीति उच्यते ।

(७) नेत्रनिंसिनीं नयनचुम्बिनीम् ।

(८) निगृह्यन् सङ्कोचयन्, लज्जयति यावत् । कर्षदेष्टं गतं स्तुतिगोचर-
 क्षापितम् ।

(९) खलेन दुर्जनेन ।

(१०) दग्धसिद्धेन हततापसेन ।

(११) निदेशम् आज्ञाम् । दिक्षता दानुनिष्कृता, कुर्वतेति यावत् ।

(१२) जन एषः मष्टुपी जनः । रामेण प्रेमावेशेन । अनर्गलेन अपतिवन्धेन ।
 अर्दितः भीक्षितः, आयचीकृत इति यावत् । इत्थम् अनेन प्रकारेण, आज्ञादानेनेत्यर्थः ।
 खलीकृतः उपद्रुतः । खलीकृत इत्यथ इत्यमिति विशेषं रिंसाकालेऽपि अविचार्य
 निदेशं दिक्षतेति विशेषार्थविवरणायाम् ।

नरेन्द्रस्य केनचित् अनन्तशक्तिना सिद्धान्तरायः ?' (१३) इति
 किङ्करस्य किङ्कय्यांश्च अतिकातरं रटितम् । (१४) तत् भावस्य
 'वा एष सिद्धः ? का च सिद्धिः ? किञ्च अनेन किङ्करेण
 करिष्यते ?' इति दिदृक्षाक्रान्तहृदयः किङ्करगतया दिशा (१५)
 किञ्चित् अन्तरं गतः तरलतरनरास्थिशकलरचितालङ्कारा-
 क्रान्तकायं दह्नदग्धकाष्ठनिष्ठाङ्गाररजःकृताङ्गरागं तडिल्लता-
 कारजटाधरं हिरण्यरेतसि अरण्यचक्रान्धकाराराक्षसे
 षण्णष्टह्रीतनानेन्धनयासचञ्चदचिंषि दक्षिणेतरेण (१६)
 करेण तिलसिद्धार्यकादीन् निरन्तरचटचटायिताना-

(१३) (कियेतेति प्राथमायां विधिलिङ्) । अथहनरेन्द्रस्य अथकः
 कुत्सितः, अभद इत्यर्थः, नरेन्द्रः रागा, प्रभुरिति यावत्, तस्य । अनन्तशक्तिना अनन्ता
 अशंका, शक्तिः सामर्थ्ये यस्य तथाभूतेन, महाप्रभावेण इत्यर्थः । सिद्धान्तरायः सिद्धेः
 कृतायंतायाः, अन्तरायः विघ्नः ; अथिदनन्तशक्तिरस्य पापस्य सिद्धिं प्रतिवन्नालिति
 निष्कर्षः ।

(१४) किङ्करस्य दासस्य । किङ्कय्याः दासाः । अतिकातरम् अतिदूरम् ।
 रटितं विलपितम् ।

(१५) किङ्करगतया दिशा गतः किङ्कररटितं सुप्तं तथा दिशेत्यर्थः ।

(१६) तरलति ।—तरलतरेः अतिभास्वरैः, अतिशुभेरित्यर्थः, नराणां
 अष्टौ कङ्कालानां, प्रकलेः खण्डैः, रचितेन कल्पितेन, अलङ्कारिण्य भूषणेन,
 आक्रान्तः व्यातः, कायो यस्य तथाभूतम् । दहनेति ।—दहनेन अपिप्राया, दग्धानां
 काष्ठानां निष्ठवा नाशेन, निःशेषतया भस्मीभवनेनेत्यर्थः, ("निष्ठानिष्पत्तिनाशानाः"
 इत्यमरः) ये अङ्गाराः तेषां रजोभिः भस्मभिरित्यर्थः, कृतः अङ्गरागः अङ्गविलेपनं
 यैव तथाभूतम् । तडिति ।—तडिल्लतायाः सौदामन्याः, वाकार इव आकारो
 यासीं तादृशः, वा जटाः तासां धरः तम् । हिरण्यरेतसि अप्री । अरण्येति ।
 —अरण्यचक्रस्य ज्ञानमण्डलस्य, ये अन्धकाराः, तेषां राक्षसे अन्धकारिणोक्ति
 भावः । अथेति ।—अथेन गृहीतानां प्राप्ताणां, मानेन्धनाणां विविधकाष्ठानां,
 यास्तेन भक्षणेन, दहनेनेति भावः, अथत्यः स्युरत्यः, अर्थिणः त्रिष्टया वक्ष्यतादृशे,
 ("अर्थिरेतिः त्रिष्टया खिवान्" इत्यमरः) । दक्षिणेतरेण समीपे ।

किरन्तं (१७) कश्चित् अद्राक्षम् । तस्य अग्रे स कृताञ्जलिः
 किङ्करः 'किं करणीयम् ? दीयतां निदेशः' इति अतिष्ठत् ।
 आदिष्टः (१८) च अयं तेन अतिनिक्लृष्टाशयेन (१९) 'गच्छ,
 कलिङ्कराजस्य कर्दनस्य कन्यां कनकलेखां कन्यागृहात्
 इहानय' इति । स च तथा अकार्षीत् । ततश्च एनां त्रासेन
 अलघीयसा असज्जरेण (२०) च करणेन रणराणिकागृही-
 तेन (२१) च हृदयेन 'हा तात ! हा जननि !' इति
 क्रन्दन्तीं कीर्णग्लानशेखरस्रजि शीर्णनहने शिरसिजानां सञ्चये
 निगृह्यासिना शिलाशितेन शिरसिकर्त्तिस्रया अचेष्टत् । (२२)
 भटिति च आच्छिद्य (२३) तस्य हस्तात् तां
 शस्त्रकां तथा निक्लृष्य (२४) तस्य तत् शिरः सजटाजालं
 निकटस्थस्य कस्याचित् जौर्णसालस्य स्कन्धरन्ध्रे न्यदधाम् । (२५)

(१७) तिलेति ।—तिस्राय विद्वाद्येषाः श्लेषस्यैव, आदयो येषां तान्,
 अत्रनीयदस्यविशेषानित्यर्थः । निरन्तरेति ।—निरन्तरं अटचटायितान् अटचटेति
 शब्दं कुर्वत इत्यर्थः । आकिरन्तं प्रक्षिपन्तम् ।

(१८) आदिष्टः आश्रयः ।

(१९) अतीति ।—अतिशयेन निक्लृष्टः नीचः, आश्रयो यस्य तेन ।

(२०) त्रासेन अयेन । अलघीयसा महता । असज्जरेण वायावदहनेन ।

(२१) रणराणिकेति ।—रणराणिकया अहेनातिशयेन, गृहीतम् आक्रान्तम्,
 अभिभूतमित्यर्थः, तेन ।

(२२) कीर्त्तिति ।—कीर्त्तौ विचित्रता, अत एव ग्लानां ग्लाना, शेखरस्रज्
 शिरोनास्यं यस्य तादृशी । शीर्णनहने स्रवणनहने । शिरसिजानां शिरसाणां ।
 सञ्चये समूहे । निगृह्य सुहृदं धृत्यर्थः । असिना खड्गेन । शिलाशितेन
 शिलायां प्राचितेन । शिर इति ।—शिरसः चिकर्त्तिस्रा छेदनेच्छा तथा । अचेष्टत्
 अच्यतः ।

(२३) आच्छिद्य आश्रयः ।

(२४) तथा प्रक्षिपत्वा । निक्लृष्य हित्वा ।

तन्निधाय हृष्टतरः स राक्षसः क्षीणाधिः (२६) अकथयत्
 —‘आर्य्य ! कदर्य्यस्य अस्व कदर्य्यनात् (२७) नः कटाचित्
 निद्रा न आयाति नेत्रे । तर्जयति (२८) ब्रासयति च
 अकृत्ये च आज्ञां ददाति । तदत्र कल्याणराशिना साधोयः
 कृतं, यदेष नरकाकः कारणानां नारकीणां रसज्ञानाय (२९)
 नीतः शीतेतरदोषितिदेहजस्य (३०) नगरं, तदत्र दयानिधेः
 अनन्ततेजसस्तेऽयं जनः काञ्चित् आज्ञां चिकीर्षति, आदिश,
 अलं कालहरणेन’ इति अनंभीत् । (३१) आदिशस्य तं—
 ‘सखे ! सा एषा सज्जनाचरिता सरणिः (३२) यदणोयसि
 कारणेऽनणोयान् (३३) आदरः सन्दृश्यते, न चित् इदं नैच्छामि,
 सा इयं सन्नताङ्गमृष्टिः (३४) अक्लेशार्हा सती अनन अकृत्य-

(२५) कल्याणराशिना । अदधां निहितवान् ; “अदधान” इत्यत्र
 “आधि” इति पठं भूतस्मान्वावस्थायां किञ्चित् पठन्ति ।

(२६) तत् आर्य्यत् । निधाय दृष्टा ; “तन्निधायहृष्टतरः” इति पाठे—तत्र
 निधायैव निधानेन, अत्यन्तहृष्टः इति भावः । स राक्षसः कालहरण इत्यर्थः । क्षीणाधिः
 विगतमनोव्यथः, (“पुंस्वाधिर्मानसो व्यथा” इत्यमरः) ।

(२७) कदर्य्यस्य कुशितस्य । कदर्य्यनात् पीडनात् ।

(२८) तर्जयतीत्यत्र अस्मानिति शेषः ।

(२९) कल्याणराशिना प्रभूतमङ्गलालयेत्यर्थः । साधोयः अतिसन्तुकार्य्यम् ।
 नरकाकः तरेषु काक इव क्रूर इति भावः, नरकाकः नराधम इत्यर्थः । कारणानां
 ज्ञातवानां, (“कारणा यातना तोत्रवेदना” इत्यमरः) । नारकीणां नरकसम्बन्धि-
 लीनान् । रसज्ञानाय आस्वादानुभवाय ।

(३०) शीतेतरदि ।—शीतेतरा उच्यते, दोषितयो यस्य सः शीतेतरदोषितिः
 मूर्खः, तत्र देहजः पुत्रः, जनन इत्यर्थः, तत्र ।

(३१) कालहरणेन कालक्षेपेण । अनंभीत् प्रथत आधीत् ।

(३२) सज्जनाचरिता साधुजनानुसृता । सरणिः पत्न्याः ।

(३३) अणोयसि अकृत्ये । अनणोयान् गणान् ।

(३४) सन्नतेति ।—सन्नता शीघ्रभारत् चवनता, अङ्गमृष्टिर्भ्रष्टासाहस्री ।

कारिणा (३५) अत्यर्थं क्लेशिता, तत्रयैनां निजनिश्चयं,
नान्यदितः किञ्चिदस्ति चित्ताराधनं (३६) नः' इति ।

अथ तटाकंथं कर्णशेखरनिस्तीननीलनीरजायितां धीरे-
तरतारकां दृशं तिर्यक् किञ्चित् अक्षितां सधारयन्ती,
सलिलचरकेतनशरासनानतां चिह्निकासतां जलाटरङ्गस्थनी-
लाखनर्तकीं लोलालसं लालयन्ती, कण्टकितरक्तगण्ड-
लेखा, रागलज्जाऽन्तरालचारिणी, (३७) चरणोग्रेण तिरधीन-
नखाचिंसन्दिक्नेण (३८) धरणीतलं साचीकृताननसरमिजं (३९)
लिखन्ती, दन्तच्छटकिमलयलङ्घिना, हृषांससलिल-
धाराशीकरकणजालक्लेदितस्य (४०) स्तनतटचन्दनस्य

(३५) अकृत्यकारिणा अकार्यकारिणा, तापसेनेति शेषः ।

(३६) चित्ताराधनं मनःप्रीतिचरमम् ।

(३७) कर्णशेखरं कर्णोपरि, निस्तीनं स्थितं, यत् नीलनीरजं
नीलोत्पलं, तदिवाचरिता ताभ्यः । धीरेति—धीरेतरा अपला, तारका यस्यां
सादृशीम् । दृशं दृष्टिम् । तिर्यक् तिरधीनं यथा तथा । किञ्चित् ईदृशम् । अक्षितां
अक्षिताम् । सधारयन्ती प्रेरयन्ती । सञ्जलेति ।—सञ्जले चरतीति सलिलचरी-
मन्तरा, केतनं ध्वजो यस्य तस्य कामध्येत्यर्थः, शरासनं धनुः, तद्वत् भ्रानतां वक्षामिति
यावत् । चिह्निकासतां भूलताम् । जलाटिति ।—जलाटनेव रङ्गस्थनी नृत्तमासा,
तस्यां वत् सासं वाद्यनृत्यगीतमिकं, तोर्यकिमिति यावत्, तत्र नर्तकी नृत्यमीमिति
यावत् । लोलालसं विहाऽनन्यरम् । लासयन्ती चालयन्ती; "लामयन्ती" इति
पाठे—नर्तयन्ती, परिचालयन्तीति यावत् । कण्टकितेति ।—कण्टकिते पुष्पकिते,
रक्ते गण्डलेखे कपोली यथास्तवःशुभा । रानेति ।—रागलज्जयोः अगुरागमपथाः,
आन्तराले मध्ये, चरतीति तधीक्षा, रागादिषु अञ्जिता चेत्यर्थः ।

(३८) तिरधीनेति ।—तिरधीना तिर्यक् प्रसृता, नखाचिंसां नखप्रमाणां,
अन्दिक्का उद्गीतः यस्य तादृशीम् ।

(३९) साचीकृतम् ।—साचीकृतम् ईषदकाननमितम्, आननसरमिजं
मदनकमलं यच्चिन्म तद्वयदा तथा ।

(४०) दन्तच्छटकिमलयलङ्घिना ।—दन्तच्छटः अपर एव, लिखयः पत्रयः, वं कश्चिदिति

आर्द्रतां निरस्यता आस्थान्तरालान्सृतेन अतनीयसाऽनिलेन
 हृदयलक्ष्यदलनदक्षरतिसहचरशरस्यदायितेन (४१) तरङ्कित-
 दशनचान्द्रकाशि (४२) कानिचित् एतानि अक्षराणि कल-
 कण्ठी कलानि असृजत् (४३)—‘आर्य्य! केन कारणेन
 एनं दासजनं कालहस्तात् आच्छेद्य अनन्तरं रागानिल-
 चाक्षितरणराणिकातरङ्कण्यनङ्गसागरे किरसि ? (४४) यथा
 ते चरणसरमिजरज.काशिका, (४५) तथाऽहं चिन्तनीया ।
 यथास्तु दया तेऽत्र जने, अनन्यसाधारणः करणोयः न एष
 चरणाराधनक्रियायाम् । (४६) यदि च कन्यागाराध्यासने
 रङ्गस्यक्षरणादनर्थे (४७) आशङ्केत, न एतदास्तु, रक्ततरा

अप्ययतीति यावत् तथावधिने । इति ।—इदं च आनन्देन, यानि असकलानि
 अश्रुणि, आनन्दवाषाणोत्थः, तेषां धाराणा सन्ततीनां, श्रीकरकण्ठालन श्रीकर-
 विन्दुनिषयेन, क्लृप्तस्य आर्द्रतामापादितश्च इत्यर्थः ।

(४१) आर्द्रता सरसत्वम् । निरस्यता अपनयता । आस्थान्तरालानिःसृतेन
 मुखविचारात् निर्गच्छता । अतनीयसा अन्त्येन, सुदीर्घेण इति यावत् । हृदयेति ।—
 हृदयेमेव लक्ष्यं शरत्वं, तस्य दलन वेधनं, तस्मिन् दक्षः निपुणः, यः रतिसहचरः
 कामः, तस्य शरस्यदायितेन वाचवेग इव आचरता, “सहचरसायकस्य दायितेन”
 इति वाट्टे—मन्यवनावाचप्रियेच, अत एव उच्यते इति भावः ।

(४२) तरङ्कितेति ।—तरङ्किता सञ्जाततरङ्गा, स्फुरिता इति यावत्, दशन-
 नानां चान्द्रका आलोकः ये; तथावधानि ।

(४३) कलकण्ठी मधुरकण्ठी । कलानि मधुराणि इत्यर्थः । असृजत् उच्चारया-
 मासेत्यर्थः ।

(४४) रागानिलेति ।—राग एव अनिलः वायुः, तेन चाक्षिता रक्षरचिका
 उल्लेखिता एव, तरङ्गाः सन्त्याक्षिपति तथाभूते । किरसि । अयसि ।

(४५) चरणेति ।—चरणे एव सरसिजनं कनकं, तस्य रजःक्षयिका रजसः
 रक्षाः, अन्वय—परागस्य, क्षयिका । विन्दुारत्यर्थः ।

(४६) चरणाराधनक्रियाया पादपद्मसेवने ।

(४७) कन्यागाराध्यासने कन्याऽन्तःपुरङ्कितौ । रङ्गस्यक्षरणात् मुखप्रकाशान् ।
 अन्वयः निपुण् ।

हि नस्तत्र सख्यस्येत्यथ (४८) यथा न काश्चित्तत् प्रास्वति
 तथा यतिष्यन्ते' इति । स च अहं देहजेन आकर्षणज-
 सायकासनेन (४९) चेतसि अतिनिर्दयं ताडितस्तत्कटाक्ष-
 कालायसनिगडगाढसंयतः किङ्कराननानिहितदृष्टिः (५०)
 अगादिषं—'यद्येयं रथचरणजघना कथयति, तथा चेत्
 न आचरेयं, नयेत् नक्रकेतनः क्षणेन एकेन अकीर्त्तनीयां
 दृशाम् । (५१) जनश्चैनं (५२) सह नयानया कन्यया
 कन्यागृहं हरिणनयनया' (५३) इति । नीतश्च अहं निशा-
 चरेण शारदजलधरजालकान्ति कन्यकानिकेतनम् । (५४)
 तत्र च काश्चित् कालकलां चन्द्राननानिदृशात् चन्द्रशालैक-
 देशे तदृशेनचलितधृतिः (५५) अतिष्ठम् । सा च स्वच्छन्दं

(४८) सख्यः बध्नाः । सख्यः दास्यः ।

(४९) देहजेन आत्मभुवा, कामिनेत्यर्थः । आकर्षेति ।—आकर्षणे कर्त्तव्यत्वम्,
 आकर्षणं सायकासनं प्ररासनं येन तथाभूतम् ।

(५०) अतिनिर्दयं गाढम् । ताडितः प्रहृतः । तडिति ।—तत्काः कन्यायाः,
 कटाक्ष एव कालायसनिगडः कृष्णलीलशङ्खल, तेन गाढं दृढं संयतः बध्ः ।
 किङ्करेति ।—किङ्करश्च तत्र राक्षसश्च, आसने रुषे, तिडिता अपिता, इतिथेन
 तथाभूतः ।

(५१) रटेति ।—रथचरणः अक्षं, तत्रत जघनं काटिपुरीभागः यथाज्ञाहमी,
 प्रशक्तजघनेत्यर्थः ("स्त्रीकथ्याः स्त्रीवे तु जघनं पुरः" इत्यमरः) आचरेवन्
 अगुतिष्ठेवम् । नयेत् प्रापयेत् । नक्रकेतनः सकरकेतनः, काम इत्यर्थः । क्षणेन
 क्षण्येव क्षालेत् । अकीर्त्तनीयान् अवधनीयान् । इमां शिवावस्थां, चतुर्भिर्यथः ।

(५२) एनं कामं सामित्यर्थः ।

(५३) हरिणनयनया जगत्या ।

(५४) शारदेति ।—शारदः शरत्कालिकः, यः जलधरः मेघः, शुभनेत्र
 इत्यर्थः, तत्र कान्तं सङ्गः, तस्यैव कान्तिर्त्येव तत्राविषम् । कन्यकानिकेतनं
 कन्याङ्गःपुरम् ।

(५५) उचितकालेन प्रत्यक्षवसनम् । प्रहृतात्ता उद्वृत्तौ वा कथाः, तत्रा

श्रयानाः करतलालससङ्घट्टनाऽपनीतनिद्राः (५६) काचित्
अधिगतार्थाः (५७) मस्त्रीः अकार्षीत् । अथ आगत्य ताखरण-
निहितशिरसः खरदस्रकरालितेक्षणा निजशेखरकेसराश्र-
संलग्नघट्चरणगणरषितसंश्रयितकनकगिरः (५८) शनेः
अकथयन्—'आर्य्ये ! यदत्यादित्यतेजसः (५९) ते एषा
नयनलक्ष्यतां (६०) गता, ततः कृतान्तेन (६१) न गृहीता,
दत्ता च इयं चित्तजेन गरीयसा (६२) मास्तीकृत्य रामान-
लम् । (६३) तदनेन आसुर्यैरन्नेन नलिनाश्लथ (६४) ते-

निद्रेशान् वाटेशान् । चन्द्रशालेति ।—चन्द्रशाला उपरितमं गृहं. ("चन्द्रशाला
श्रियोऽष्टम" इत्यमरः । "चिल्लेर चर" इति भाषा) तस्या एकदेशे एकस्मिन् विभागे ।
तद्गृहेति ।—तस्याः कथायाः. दर्शनेन अलिता श्रुता घृतिर्धैर्ये यत् तद्याभूतः ।

(५६) करतलेति ।—करतलस्य अलससङ्घट्टनया मन्दसकालेन, अपनीता
निद्रा यासां तथाविधाः ।

(५७) अधिगतेति ।—अधिगतः ज्ञातः, अर्थः वस्तु, दम्बलिङ्घटितराजान्
इत्यर्थः याभिः तथाविधाः ।

(५८) खरयेति ।—खरशयोः, ममेति शेषः, निहितं शिरो यामिः तथाभूताः,
मखरवपतिता इत्यर्थः । खरदिति ।—खरद्विः मन्वद्भिः, बन्धैः बाणैः, आनन्दके-
रिति भावः, करालिते व्यक्ते. ईदृशेषे यामां लक्षोक्ताः । मिलेति ।—निजशेखरेषु
कस्तुशिरोभूषणमालिकास्त्रित्यर्थः, यानि केसराणि वकुलकुसुमानि नागकेसरकुसुमानि
वा, तेषाम् अशेषु संलघ्नानां स्थितानां, घट्चरणानां धनराणां, तथेन यत् रचितं
कृतं, तेन संश्रयिताः लघ्नसंश्रयिताः, कथाः मधुराः, गिरः वाचः पाषां लक्षोक्ताः,
अङ्ककतमधुरभाषिण्यु इत्यर्थः ।

(५९) अत्यादित्येति ।—आदित्यमतिमान्मन् आत्यादित्यं तेजो यत् तस्या-
भूतम्. खीरप्रतापकथिन इत्यर्थः ।

(६०) नयनलक्ष्यतां घृष्टिमोचरताम् ।

(६१) कृतान्तेन यमेन, ("कृतान्तो यमदैवयोः" इत्यमरः) ।

(६२) दत्ता, भवते इत्याशयः । चित्तजेन मनोभवेन । गरीयसा शुभवाः ।

(६३) रामानलम् अनुवामाश्रितम् ।

(६४) नलिनाश्लथ उपलम्बनम् ।

रत्नशैलशिलातलास्थिरं रागतरलेन (६५) अलाङ्कयता वृद्ध-
यम्, अस्माद्यरिताथं (६६) स्तनतटं गाढालिङ्गनैः सदृश-
तरस्य सहचरस्य (६७) च' इति । ततः सखीजनेन अति-
दक्षिणेन दृढतरीकृतस्त्रेहानिगडः तथा सन्नताङ्गा सङ्गत्य
अरंनिधिः । (६८)

अथ कदाचित् आयासितजायारहितचेतसि, (६९)
कालमालिककङ्कनम्लानघनकेसरे, (७०) राजदरशय्यस्थलोमलाट-
नीलायिततिलके, (७१) ललितानङ्गराजाङ्गीकृतनिर्निद्रकर्ण-
कारकाञ्चनच्छत्रे, (७२) दक्षिणदहनसारथिरयाङ्गतसह-

(६५) इति ।—रत्नशैलस्य सुमेरीरित्यर्थः, यत् शिलातलं, तद्यत् स्थिरं दृढं,
नियतमित्यर्थः । रागतरलेन अनुरागचञ्चलेन ।

(६६) अरिताथे कृताथे, सफलमित्यर्थः, क्रियतामिति शेषः ।

(६७) सदृशतरस्य अतिमानानुरूपस्य, सहचरस्य सङ्गिनः, स्तमिन इत्यर्थः ।

(६८) अतिदक्षिणेन अणुदारेण । दृढेति ।—दृढतरीकृतः खेड एव
निगडो यस्य तस्माभूतः, अतिदृढमथशय्यकलावदुः इत्यर्थः । अरंनिधि रत्नघनकार्यम् ।

(६९) आयासितमिति ।—आयासितं क्रियितं, जायाराहितानां विधीयमा-
मित्यर्थः, चेतो येन तस्माभूतं, विरहोद्दीपके इति भावः ।

(७०) कालसेति ।—कालसामा लोचुपाना, मधुश्रव्यानामित्यर्थः, अस्तीनां
अनुरागा, कङ्कनेन आकान्धेन, म्लानाः क्लान्ताः, घनाः सान्दाः, केसराः पुष्पाणां
वक्रुणा वा यम तस्माभूते, ("पुष्पाणि पुष्पस्तुङ्गाः केसरो देववक्रमः" इति "अथ
केसरे वक्रुणः" इति आशयः) ।

(७१) राजदिति ।—राजत् श्रीभगवान्, अरशय्यस्थला वनभूनेः, स्थिता इति
ध्वनिः, कलाटे भाले, नीलायितं नीलावदाचरितं, विलासाथं व्यवहृतमित्यर्थः,
तिलकं तिलकुसुमं, रचनाविशेष इति ध्वनिः, कर्णम् ताडने, प्रसुटिततिलकपुष्पे
इत्यर्थः ।

(७२) कश्चित् इति ।—कश्चितः सुन्दरः, विद्याकीर्तिं यावत्, ("कश्चितं विपु
सुन्दरम्" इत्यमरः) यः अङ्गः स एव राजा अङ्गराजः सदनमङ्गीपतिः, तेन
अङ्गीकृतः स्त्रीकृतः, निजः साक्षीपरं धृतः इत्यर्थः, निर्निद्रः विकसितः, कर्णिकारः

कारचक्षुगोककलिके, (७३) कासाण्डजकण्ठरागरत्तरत्ता-
धरारतिरथाप्रसन्नाहशालिनि, (७४) शालीनकन्यकाऽन्तः-
करचक्षुन्तरागर्त्ताङ्गतज्जे, (७५) दर्दुरगिरितटचन्दनाश्लेष-
शीतलानिलाचार्यदत्तनानाक्षतानृत्यलीले (७६) काले (७७)

कालिकुराजः सह चक्रनाजनेन सह च तनयया सकलेन
च मगरजनेन टश त्रीणि च टिनानि टिनकरकिरणजाला-
चारम्बपुपमेव, ("बाणंकारः पुनानारम्बवदी च दुनाप्येष" इति मीदगी)
आचमन्त्रं सखांतपत्रं यच्छिन् तत्राभूते ।

(७३) दक्षिणेति ।—दक्षिणः सः दहनसारविः अप्रिसखी वायुः, तत्र
रथेव वेगेन, प्रभावेणेति यावत्, बाहताः आनीताः, सहचारिषु चासतदपु, ("वास-
यनी रसाक्षीऽक्षी सहकारोऽतिशौरभः" इत्यमरः) चक्षुरीकाः अमराः, कलिषाः
कीरकाश्च यच्छिन् तत्राभूते, ("कलिषा कीरकः पुनान्" इत्यमरः । "चक्षु-
चक्षुषी" इति पाठे—चक्षुषाः कल्पनश्रीकाः, कलिषाः कीरकाः यच्छिन् तत्राभूते ।

(७४) कासाण्डजेति ।—कासाण्डजाः कासाः कृष्णवर्णाः, चण्डजाः पक्षिणः,
स्विकाः, शोभिला इत्यर्थः, ("वनप्रियः परभृतः पिशुः कासाण्डजः श्रुतः" इति
वेणवनी) तेषां कण्ठरागेव कण्ठमाधुर्येव, मधुरस्वरथेति यावत्, रत्ताणां कानां प्रति
रामिथीनां, रत्ताधराणां रत्तदग्रमण्डदानां, नारीकामित्वाग्रयः, रतिः सुरतमेव, रचः
सङ्गमः, तत्र चक्षुस्राईन प्रचमसमुद्द्योगेन, प्राकृते शोभते इति तत्राविधे ।

(७५) शालीनेति ।—शालीनामान् अष्टटानाम्, अग्रमथानामित्यर्थः, कल्प-
कानाम् अतःकरणेपु सङ्गान्तेन समुदितेन, रामेव अनुरागेव, प्रेमादेशेन इत्यर्थः,
कङ्कता कञ्जा यच्छिन् तादृशैः, वरा—प्राधान्यंतीति शालीनं सस्य, अथकाऽन्तः-
कार्थं, तत्र सङ्गान्तेनेति योजना ।

(७६) दर्दुरेति ।—दर्दुरो नाम मलयवाचसपतिरहितः पर्वतविशेषः, ("श्रीशो
मलयदर्दुरो" इति दर्शनात्) दर्दुरवादी गिरिणेति दर्दुरगिरिः तत्र तटेषु शैचन्दनाः
तदास्मत्तरवः, तेषामाश्लेषेव आलिङ्गनेन, अश्लेषेत्यर्थः, शीतलः सः अग्निः वायुः,
स एवाचार्यः शिष्यगुहरित्यर्थः, तेन हता शिषिता, नानाक्षतानां, कल्पकानामिति
ध्वनिः, सृष्वश्रीका यच्छिन् तत्राभूते, दक्षिणपद्मकल्पितक्षतानिचये इत्यर्थः । "दर्दुरः
दक्षिणमेदः, स एव गिरितटम्" इति वैचित् ।

(७७) काले वसन्तसमये इत्यर्थः ।

लङ्घनीये. (७८) रणटालिसङ्घसंलङ्घितनतलतापानिसलया-
लौटमेकततटे. (७९) तरलतरङ्गशोकरासारसङ्घश्रीतले (८०)
सागरतोरकानने क्रीडारसजातासक्तिः (८१) आसीत् ।
अथ सन्ततगीतमङ्गीतमङ्गताङ्गनामहस्रमृङ्गारहेलानिरगलानङ्ग-
सङ्घर्षर्षितस (८२) रागदृष्ट्योक्तम्वस्तत्र रभ्रे अन्धनाथेन (८३)
जयसिंहेन सलिलतरणसाधनानौतन अनैकसङ्घेन अनौकेन
द्राक् (८४) आगत्य अगृह्यत सकलत्रः, (८५) सा च
अनीयत त्रासतरलाची दयिता (८६) नः सह सखीजनेन

(७८) दिनैति।—दिनकरस्य सूर्यस्य, किरणजालैः च लङ्घनीये दृश्यते
इत्यर्थः, अतिसान्द्रत्वादिति भावः; "दिनकर" इत्यस्य "सहस्रकरकिरण" इति
पाठोऽपि—स एवार्थः ।

(७९) रणदिति।—रणतां गुञ्जताम्, अकीर्णां समराणां, सङ्घैः निषेधैः,
संघाहिताः समाक्रान्ताः, अत एव मता या लता बह्व्याः, तासाम् अपयिसलयेः
बह्ववायेः, आशोढ स्पृष्टं, मैकततटे सिक्ततामयतोरं यस्मिन् तादृशे ।

(८०) तरलेति।—तरलेभ्यः चक्षुःश्रेण्यः, तरङ्गैः ये शोकरासाराः वासीङ्ग-
जलकवाणां सभंतः प्रमरणात्, तेषां सङ्घेन संसर्गेण, श्रीतले ।

(८१) सागरतोरकानने समुद्रतटवने । क्रीडैति।—क्रीडायां विहारे, यः
रसः अनुरागः, तस्मिन् जाता आसक्तिरावेशः यस्य तथाविधः ।

(८२) सन्ततेति।—सन्तत सततं, गीतेषु कृतगानेषु, सङ्गीतेषु सङ्गतानाम्
आविष्टानाम्, अङ्गनाणां सङ्घेषु वा मृङ्गारहेला निधुवनशीला, तथा निरगला
निष्प्रतिषेधः, अनङ्गसङ्घर्षः कामसंसर्गः, तेन हर्षितः आनन्दितः ।

(८३) रागेति।—रागेषु अनुरागेषु, वा दृष्ट्या पिपासा, अभिलाषः इत्यर्थः,
सका एकात्मः एकाद्यतः, तस्याभाषीण इत्यर्थः । रभ्रे सिद्धे, मलादे इति वाच्यम् ।
अन्धनाथेन अन्धदेवाधिपेन ।

(८४) सलिलेति।—सलिलेभ्यः यत् तरणं पारगमनं सम्पुवनं वा, तस्य
साधनेः सपाथैः, नौकादिभिरित्यर्थः, आनीतेन । अनेकसङ्घेन बहुसङ्घेन,
अनौकेन सेवेन । द्राक् भाटिति, सहसैत्यर्थः ।

(८५) सकलत्रः सजीवः ।

कानकलेखा । तदाऽहं दाहेन अनङ्गदहनजनितेन अन्तरिता-
हारचिन्तः (८७) चिन्तयन् दायिता गालितगात्रकान्तिः (८८)
इति अतर्कयं—'गता सा कलिङ्गराजतनया जनित्रा
जनयित्रा (८९) च सह अरिहस्तम् । निरस्तधैर्यस्तां
'स राजा नियतं सञ्जिघृच्छेत्, (९०) तदसहा च सा सतौ
'गररसादिना (९१) सद्यः सन्तिष्ठेत । (९२) तस्याश्च
तादृशीं दशां गतायां जनस्यास्य अनन्यजेन (९३) हन्येत
'शरीरधारणा । (९४) तत् का स्यात्कतिः ?' (९५) इति ।

अत्रान्तरे (९६) अन्धुनगरात् आगच्छन् अयजः (९७)
कश्चिदैक्ष्यत । (९८) तेन च इयं कथा कथिता, यथा

(८६) अनोयत नोता । वासति ।—मासेन भयेन, तरले कातरे, चांसुषी
यस्मात्तयोक्ता । दायिता प्रिया ।

(८७) अनङ्गदहनजनितेन कामाग्निजनितेन । अन्तरितेति ।—अन्तरिता
तिरोहिता, चारारचिन्ता यस्य तथाभूतः ।

(८८) गालतेति ।—गालिता सृष्टा, गात्रस्य अङ्गस्य, कान्तिर्धैर्यं तयोक्तः,
मलिनदेह इत्यर्थः ।

(८९) जनित्रा जनकेन, पित्रेऽर्थः । जनयित्रा माता ।

(९०) सञ्जिघृच्छंत सङ्घीतुमिच्छंत, अवश्यं सङ्घीयतीति भावः ।

(९१) तदसहा तदसमा । गररसादिना गरः उपविषं कृत्रिमविषं वा,
("नरी खरायां करबं क्लीवं नोपविषे विषे" इति मेदिनी) रसः विषं,
तदादिना ।

(९२) सन्तिष्ठेत स्थियेत ।

(९३) जनस्यास्य समीप्यर्थः । अनन्यजेन स्वयन्भुवा, कामेनेत्यर्थः ।

(९४) शरीरधारणा देहस्त्रितिः ।

(९५) कतिः उपायः ।

(९६) अन्तरे अवसरे ।

(९७) अयजः ब्राह्मणः ।

(९८) ऐक्ष्यत दृष्टः ।

किञ्च 'जयसिंहेन अनेकनिकारदत्तसङ्घर्षजिघांसितः (८८) स कदंनः कनकलेखादर्शनैधितेन रागेण परस्यत । (१००) सा च दारिका यत्नेन केनचित् अधिष्ठिता (१) न तिष्ठत्यग्रे नरान्तरस्य, (२) प्रायस्यति च नरेन्द्रसार्धसङ्घर्षेण तन्नि-
राकारिष्यन् नरेन्द्रः, (३) न च अस्ति सिद्धिः' (४) इति । तेन च अहं दर्शिताशः शङ्करनृत्यरङ्गदेशजातस्य जरत्सालस्य स्कन्धरन्ध्रान्तर्जटाजालं निष्कृष्य तेन जटिलतां गतः, कन्या-
चौरसङ्घयान्तरितसकलगात्रः (५) काञ्चित् शिष्यान् अग्रद्वी-
षन् । तांश्च नानाऽऽश्चर्य्यक्रियाऽतिसंहितात् जनात् आकृष्टाञ्च-

(८८) अनेकेति ।—अनेकेः बहुभिः, निकारेः परिभयेः, अर्थानात्पुत्रवाक्येः सङ्घर्षेणः, दत्तेन सङ्घर्षेण तावनादिना, जिघांसितः इत्युत्पिष्टः ।

(१००) अनेकेति ।—कनकलेखादर्शनेन एधितः बधितः तेन । रागेण अतुरागेण । परस्यत रक्षितः ।

(१) अधिष्ठिता आविष्टा ।

(२) नराकारेण अपरपुरुषेण, रात्र इत्यर्थः ।

(३) प्रायस्यति क्लिश्यति । नरेन्द्रेति ।—नरेन्द्रसार्धानां भृतादिविचिन्त्यस्य-
सङ्घानाम्, "चोभ्ठा" इति प्रसिद्धानां, सङ्घर्षेण समान्तरणेन । तत् यत्नाधिष्ठितत्व-
मिति भावः । निराकारिष्यन् अपनेष्यन् । नरेन्द्रः राजा ।

(४) सिद्धिः कृतकार्य्यता, उपपन्न इति यावत् ।

(५) दर्शितेति ।—दर्शिता आशा यत्ने तथाभूतः । शङ्करेति ।—शङ्करस्य
शरणा, यत्तु नृत्वं जतंनं, तस्य रङ्गदेशः रङ्गभूमिः, उग्रमानमित्यर्थः, तस्य जातस्य ।
जरत्सालस्य जीर्णतरोः । स्कन्धरन्ध्रान् अन्तर्मध्ये, आविष्टमिति शेषः, जटाजालं
जटासङ्घं, प्राक् लयेव निहतस्य दग्धसिद्धयेति शेषः । निष्कृष्य निःसार्य्यं । तेन जटा-
जालेन, शिरोवेष्टितमेति भावः । जटिलतां गतः जटाधरः सन्नित्यर्थः । कन्येति ।—
कन्याचौरसङ्घेन जीर्णकन्यासङ्घसमूहेन, अकारितम् आच्छादितं, सकलं गतं
येन तथाभूतः ।

(६) नामेति ।—नामा विविधाः, आश्चर्य्यक्रियाः अनुत्पन्नानुष्ठानानि, तामिः
अतिसंहितात् विप्रकन्यात्, यथा—अतिप्रवेण एकस्त्रीभूतात्, सङ्घर्षान्पत्नीकृतं समा-

चेलादित्यागात् (६) नित्यदृष्टान् अकार्षम । अयामिषं (७)
 च दिनैः केषिदन्ध्रनगरम् । तस्य नात्यामघ्रे सलिलराशि-
 सदृशस्य कलहंसगणदलितनलिनदलसंहतिगलितकिञ्चल्ल-
 शकलशारस्य सारसश्रेणिशेखरस्य (८) सरसस्तौरकानने
 कृतनिकेतनः (९) स्थितः । शिष्यजनकथितचित्रचेष्टाकृष्ट-
 संकलनागर-जनाभिसम्भानदक्षः (१०) मन् दिशि दिशि
 इति अकौर्त्त्यं जनेन, (११) 'य एष जरदरण्यस्थलीसरस्तौरे
 स्थाण्डिलशायी यतिः, (१२) तस्य किल सकलानि, सरद-

गतादिति भावः । जनात् लोकात् । आकृतानि आकृतानि, अत्रचेलादीनि अत्र-
 वलादीनि, तेषां त्यागान् दानात् ।

(७) अयामिषम अगमम् ।

(८) नात्यामघ्रे नातिसमिद्धिते, किञ्चिद्दूरे इत्यर्थः । सलिलराशिसदृशस्य
 समुद्रतुल्यस्य । कलहंसैति ।—कलहंसानां गणैः दलितानां खाण्डितानां, नलिन-
 दलानां कमलपत्रायाणां, संहतिभ्यः समूहैः, गलितैः पतितैः, किञ्चल्लानां
 शिखराणां, अकलैः खण्डैः, शारस्य कर्बुरस्य, विष्वक्वर्षस्य इत्यर्थः । सारसैति ।—
 सारसानां पक्षिविशेषाणां, अत्रिः श्रेष्ठं शिरोभूषणं यस्य तथाभूतस्य, उपरिक्षीकृ-
 त्तारससदृश्येत्यर्थः ।

(९) कृतनिकेतनः कृतावसथः ।

(१०) शिष्ये तः ।—शिष्यजनेः कविताभिः कीर्तिताभिः, चित्राभिः अकृताभिः,
 चेष्टाभिः क्लियाभिः, आकृतानाम् आनीतानां, सकलानां नागरजनाणाम् अभि-
 सम्भाने प्रतारणायां, दक्षः निपुणः, "कृतिसम्भानदक्षः" इति पाठे—कृतिसम्भानं
 विशिष्यते नामरभावज्ञानोपायः, तत्र दक्षः पटुः, प्रवीण इति यावत् ।

(११) दिशि दिशि प्रातदिशम् । इति वक्ष्यमाणकल्पम् । अकौर्त्त्यं कीर्त्तिकोऽपि,
 कविर्कोऽपि इत्यर्थः, (कीर्त्तयतेः कर्त्तव्यं कञ् उत्तमपुत्रवैश्वानरे कपम्) । जनेन
 नामरिक्तवैशेन ।

(१२) जरदिति ।—जरकी प्राचीना, कोप्येत्यर्थः, या अरण्यस्थली वान-
 भूमिः, तत्रां सरस्तौरे शरोवरतटे । स्थाण्डिलशायी वनाद्यादितभूमिप्रवणप्रती ।
 यतिः श्रम्योही ।

तस्य शक्यं शक्तेः इयत्ताज्ञानं, न च यस्य अहङ्कारकषिका' (२४)
इति ।

सा च इयं कथा अनेकजनाख्यसञ्चारिणी (२५)
तस्य कनकलेखाऽधिष्ठान-धनदाज्ञाकरनिराक्रियाऽतिसक्तचेतसः
आक्षयस्य आकर्षणाय (२६) अशकत् । स च अहरहः भागत्य
आदरेण अतिगरीयसा (२७) अचयेन् अर्थेषु शिष्यान् सङ्गृह्यन्
अधिगतस्यः (२८) कदाचित् काङ्क्षितार्थसाधनाय शनैः
अयाचिष्ट । ध्यानघोरः स्यामर्दाशेतज्ञानसर्वाधिः (२९) च एनं
निरौष्य निचाय्य (३०) अकथयं—'तात ! स्याने (३१) एष
हि यत्नः ; तस्य हि कन्यारत्नस्य सकलकल्याणलक्षणेकराशेः
अधिगतिः क्षीरसागररश्मनालङ्कृतायाः गङ्गादि-जटौ-सहस्र-

इत्यत्र "यत्नलङ्घनः" इति पाठान्तरम् । अत्रतराः अतिदारुणाः । यथा. दवादीना-
मनुचरविशेषाः ; "अत्रतरायुधाः" इति पाठ—कुपिताऽन्व्यादिनक्षत्राणि
सङ्घादियहाय ।

(२४) अहङ्कारकषिका अहमिकाक्षिपः ।

(२५) अनेकेति ।—अनेकजनानाम् आख्यसञ्चारिणी मुखीसञ्चारिणीत्वैः ।

(२६) अनकेति ।—अनकलेखायाम् अधिष्ठानम् आश्रयो यस्य तादृशः, यः
धनदत्त कुत्रिणः, आश्रयः कङ्करः, यस्य इत्यर्थः, तस्य निराक्रियायां निराकरणे,
अतिसक्तम् अतिशयेनोन्मुखं, चेतो यस्य तदाविषयम् । अक्षयस्य राशः, जयधिं-
क्षेयत्वैः । आकर्षणाय मत्समीपानवनाय ।

(२७) अतिगरीयसा अतिमहता ।

(२८) अधिगतस्यः प्राप्तसमयः ।

(२९) ध्यानघोरः समाधिनिश्चलः । ज्ञानेति ।—ज्ञाने योग्ये देशे, शक्तिः
प्रकटितः, ज्ञानस्य प्रज्ञायाः, अक्षिपिः सर्वादिभ्यं, प्रचार इत्यर्थः येन लक्षितः ।

(३०) निचाय्य विवक्ष्य ।

(३१) ज्ञाने यत्न इत्यर्थः, ("युक्ते हे साम्प्रतं ज्ञाने" इत्यन्तरः) ।

(३२) अक्षयस्य ।—अक्षयस्य कल्याणानां मङ्गलानां, शुभसूचकानामित्यर्थैः,
सङ्घातानां विह्वलानां, एकराशेः एकाधारत्वत्वैः । अधिगतिः प्राप्तिः । क्षीरिति ।—

हारयष्टिराजितायाः धराऽङ्गनाया एव आसादनाय साध-
नम् । (३२) न च स यत्नस्तदधिष्ठायी केनचित् नरेन्द्रेण (३३)
तस्या लीलाश्रितनोक्तनौरजदर्शनायाः (३४) दर्शनं सहते,
तदत्र सङ्गन्तां वीणि प्रह्वानि, येः (३५) अहं यतिष्ठेऽर्थस्य (३६)
अस्य साधनाय' इति । तथाऽऽदिष्टे च हृष्टे खितौशे गते
निशि निशि निर्निशाकराचिषि नीरभ्यान्धकारकण-
निकरनिगीर्णदर्शदांश निद्रानिगडितनिशिलजनदृशि (३७)
निर्गत्य जलतलनिक्तीनगाङ्गनीयं नीरभ्युं कञ्चुच्छिद्रो-
च्छताम्सरं (३८) तत् एकतः (३९) सरस्तटं तीर्थामन्नि-

धीरसानरः एव रश्मि काशी, तथा अलङ्कृतायाः राजितायाः । अङ्कति ।—
मङ्गादिनदीसहस्रमेव हारयष्टिः तथा राजितायाः भूवितायाः । धराऽङ्गनायाः
भूकान्तायाः । आसादनाय अधिमभाय । साधनम् उपायः ।

(३२) नरेन्द्रेण मन्वयादिना राजा वा ।

(३३) कीलेति ।—लीलाया विलासेन, अश्रितम आकुशितं शोभितं वा,
कीलं नीरजनिव नीलोत्पलनिव, दर्शनं नेत्रं यस्याः तथाभूतायाः ।

(३५) येः अङ्गीभिः ।

(३६) अर्थस्य कार्यस्य ।

(३७) निर्निशेति ।—निः नासि, निशाकरस्य अन्धस्य, अर्चिः भाः, प्रभा
इत्यर्थः यस्यां तथाभूतायां, ("ज्वालाभामोर्नपुंसार्चिः" इत्यमरः) अन्धालोकशून्याया-
मित्यर्थः । नीरभ्येति ।—नीरभ्याणां निविडानाम्, अन्धकाराणां अचानिकरैः
विन्दुसमूहेः, निगीर्णाः कवचिताः, आङ्गता इत्यर्थः, दश दिशि यस्यां तथाभूतायाम् ।
निद्रेति ।—निद्रेण निगडिताः प्रह्वयिताः, अवसृष्टा इत्यर्थः, तिष्ठितानां जनानां दृशो
यस्यां तादृक्त्वान् ।

(३८) जलेति ।—जलतल तलेन अधोभावेन, निक्तीनं यथा तथा गाङ्गनीयं
प्रवेष्टनीयम् । नीरवद्य निः नासि, रभ्यं दूषणं, काष्ठकङ्करपायायादिकदपमित्यर्थः,
("रभ्यन्तु दूषणे ष्टिद्रे" इति मेदिनी) अपवारितकाष्ठकङ्करादिकमित्यर्थः ।
कञ्चुच्छिद्रोच्छताम्सरं ।—कञ्चुच्छात् अघात, क्षितीकृतं कृतमर्षम्, अन्तरम् अन्धकारं यद्य
तथाभूतम् ।

(३९) एकतः एकत्वादिभिः ।

कष्टं (४०) केनचित् खननसाधनन (४१) अकाधम् ।
घनशिलेष्टकाच्छक्किद्राननं (४२) तत्तीरदेशं जनेः अशङ्कनीयं
निश्चित्य दिनादिस्नाननिर्णयज्ञात्रः (४३) च नक्षत्रसन्तानहार-
यष्ट्यग्रयथितरत्नं (४४) अण्टाऽन्धकारगन्धहस्तिदारणैक-
कैसरिणं (४५) कनकशैलशृङ्गरङ्गनाखलीस्नानटं (४६)
मग्नसमाग्रघनतरङ्गराजिलङ्घनेकनक्रं (४७) कार्याकार्य-
साक्षिणं सहस्राक्षिणं सहस्राक्ष-दिगङ्गनाऽङ्गराग-रागायित-
किरणजालं रत्ननोरजाच्छलिनाऽऽराध्य (४८) निजनिकेतनं
न्यशिश्रियम् । (४९)

(४०) तीर्थेति ।—तीर्थेण जलावतारस्थानम्, असात्रकष्टम् अशङ्कितम् ;
“सत्रिकष्टम्” इति पाठे—सत्राकष्टम् ।

(४१) खननसाधनेन खनितेण ।

(४२) घनेति ।—घना खूला, शिला एव इष्टका, तथा कृष्ण चारुतं,
किद्राननं रत्नसुखं यच्च तथाविधम् ।

(४३) दिनादीति ।—दिनादौ प्रातः, खानेन निर्णयज्ञानं शोधितानि,
(“निश्चितं शोधितं कष्टम्” इत्यमरः) गाढाणि येन तथाभूतः, कृतप्रातःस्नान
इत्यर्थः ।

(४४) नक्षत्रेति ।—नक्षत्राणां सन्तानः समूह एव, हारयष्टिः, तस्या अय-
यष्टितं सम्मुखे गाम्फतं, वदन्तिव तम् ।

(४५) अण्टेति ।—अण्टायाः रात्रिः, (“निशा निशोद्यन्ती रात्रिः विशामा
अण्टा अपा” इत्यमरः) अन्धकार एव गन्धहस्ती गन्धधाना गजः, भद्रखात्री गज
इत्यर्थः, तस्य दारणे भेदने, एकः अहितोयः, केसरौ मन्त्रः तम् ।

(४६) कनकेति ।—कनकशैलः सुमेधः, तस्य शृङ्गमेव रङ्गः नृत्तशाला, जल
श्री साखलीया नृत्यशाला, तस्याः गटः तम् ।

(४७) मगनेति ।—मग्नसमन्तरोचनेव, मागरः तस्य घना मेघा एव, तरङ्गाः,
त्रेषां रालिः निश्चयः, तस्याः अङ्कने एकनक्रः अहितोयन्तुधोरः तम् ।

(४८) सहस्राक्षेति ।—सहस्राक्षस्य इन्द्रस्य, दिक् पूर्वोत्त जायः, सा एव
अङ्गना कान्ता, तस्याः अङ्गरागेण अङ्कविजयनेन, रागायितानि रत्नोक्तानि,
किरणजालानि यच्च तथाभूतम् । रत्ननोरजाच्छलिना अक्षविपूर्थरत्नपसेनेत्यर्थः ।
आराध्य अर्धयिता ।

(४९) न्यशिश्रियम् अमनम् ।

यातं च दिनत्रये अस्तागिरिशिखरगैरिकतटसाधारण-
 च्छायतेजसि अचक्षराजकन्यकाकदर्थनया अन्तरिक्षाख्येन
 शङ्करशरीरेण संसृष्टायाः (५०) सन्ध्याऽङ्गनायाः रक्तचन्दन-
 चर्चितैकास्तनकलमदर्शनीये (५१) दिनाधिनाथे, जनाधि-
 नाथः (५२) न आगत्य जनस्य अस्य धरणिन्यस्तचरण-
 नखकिरणच्छादितकिरोटः (५३) कृताञ्जलिः अतिष्ठत् ;
 आदिष्टञ्च—दिष्ट्या (५४) दृष्टेष्टमिद्विः, इह जगति हि न
 निरौहटेद्विनं (५५) श्रियः संश्रयन्ते । श्रेयांसि च सकलानि
 अनलसानां (५६) इस्ते नित्यसान्निध्यानि, (५७) यतस्ते

(५०) अस्तेति ।—अस्तागिरिरेखाचक्षुष्य, शिखरं शङ्के, गैरिकतटसाधारणो
 गैरिकव्याप्तभूमिसमाना, छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतं, तेजो यस्य तादृशं, आरक्त-
 तेजसौत्थं । अचक्षति ।—अचक्षराजः गिरिनाथः, तस्य कन्यका गौरी, तस्याः
 कदम्बमवा लम्पीडनेन, विरक्तोकरणेनेति यावत् । अक्षरीचाख्येन आकाशनाम्ना ।
 शङ्करशरीरेण शङ्करस्य देहंन, साकाशमूर्त्यैवथ । संसृष्टायाः सङ्गतायाः ।

(५१) रक्तोत्त ।—रक्तचन्दनेन चर्चितः रक्षितः, यः पक्षस्तनकलसः एव-
 कुचकुम्भः, तद्वत् दर्शनीयः ताक्षन् ।

(५२) जनाधिनाथः राजा ।

(५३) जनस्य अस्य मनेत्यर्थः । अचक्षति ।—अचक्षित्यस्यैः भूमिपतिसैः,
 अरण्यनखकिरणैः ; यदा—अचक्षित्यस्य यत् अरण्यं तस्य नखकिरणैः छादितं किरोटं
 मुकुटं यस्य तथाभूतः, यदा—अचक्षित्यस्य नख व्यापितस्य, अत एव अरण्यनखानां
 मम पादमखराणां, किरणैः छादितं स्थातं, किरोटं यस्य तथाभूतः, भूमिपातितस्त्रिषु
 इत्यर्थः ।

(५४) दिष्ट्या भाख्येन, तवेति शेषः ।

(५५) निरौहटेद्विनं निरेष्टं पाणिनसः ।

(५६) अनलसानाम् आलस्यवर्जितानाम्, अद्विगीतानामित्यर्थः ।

(५७) नित्यसान्निध्यानि सततवर्तमानानि ।

साधीयसा (५८) सञ्चरितेन अनाकम्भितकलङ्केन (५९)
 अचितेन अत्यादररचितेन आकृष्टचेतसा जनेन अनेन (६०)
 सरस्तथा संस्कृतं, (६१) यथा इह तेऽद्य निद्धिः स्यात् । तत्
 एतस्यां निशि मलदङ्गायां गाहनोयं, (६२) गाहनानन्तरञ्च
 सलिलतले सततगतौन् अन्तःसञ्चारिणः (६३) सन्निगृह्णी
 यथाशक्ति शय्या कार्या । ततश्च तटस्खलित-जल-स्थगित-
 जलत्रपण्ड-चलितदण्ड-कण्टकाग्रदलितदेह-राजहंस-वास-
 जर्जरमिततटकर्णस्थ (६४) जनस्य क्षणाटाकर्णनोयं (६५)
 जनिष्यते जलमङ्गुलस्य किञ्चित् प्रारटितम् । (६६) शान्ते
 च तत्र सलिलरटिते क्लिन्नगावः (६७) किञ्चित् प्रारक्तदृष्टिः
 येन आकारेण निर्यास्यसि, निचाय्य तं (६८) निखिलजन-

- (५८) साधीयसा अतिमाधुर्या ।
 (५९) अनाकम्भितकलङ्केन असृष्टपापेन ।
 (६०) अनेन अनेन मयैत्यर्थः ।
 (६१) संस्कृतं शोधितम् ।
 (६२) तत् सरः । मलदङ्गायां गताङ्गायां, निश्रीवावसाने इत्यर्थः । गाह-
 नोयं प्रवेशनोद्यमः ।
 (६३) सततगतौन् वायून्, प्राणानित्यर्थः । चलःसञ्चारिणः देहान्तःस्थान् ।
 (६४) तटति ।—तटि तटदेशे, खलितेन पतितेन, आलोडभोक्तिततरङ्ग-
 विगतं पतितेनेत्यर्थः, जलेन स्थगितम् आच्छन्नं, यत् जलनवण्ड पण्डम्, तस्य
 अक्षितस्य क्षयितस्य, दण्डस्य नास्यस्य, कण्टकाद्येषु दलितः विद्धाः, देहाः येषां
 साहज्या ये राजहंसाः, तेषां वासे भवेत्, यानि जर्जराणि भग्नानि, क्षीणानि इत्यर्थः,
 रक्षितानि शब्दितानि, तेषु टण्डो कर्णौ येन तस्माभूतम् ।
 (६५) आकर्णनोयं यवधोद्यम् ।
 (६६) प्रारटितं शब्दः ।
 (६७) क्लिन्नगावः आर्द्रशरीरः ।
 (६८) निचाय्य दृष्ट्वा । तम् आकारम् ।

नेत्रानन्दकारिणं न स यच्च. ग्रह्यत्यग्रतः स्थितये । स्थिर-
तरनिहितस्नेहमुकुलानिमङ्गितश्च कन्यकाङ्गदयं क्षणेन एकंन
असहनीयदग्धनान्तरायं (६८) स्यात् । अस्याश्च धराङ्गनाया
नात्वादृतनिराकृताचिक्रं चक्र (७०) करतलगतं चिन्तनीयं,
न तत्र समयः । तच्चेद्विच्छिन्नं, अनेकशास्त्रज्ञानधौरधिषण्णेः
अधिकृतेः (७१) इतरैश्च द्वितैर्षिभिः आकलय्य (७२)
जातिप्रकृतमानाय्य अन्तरङ्गजनयतेः यथेष्टदृष्टान्तरालं (७३)
मरः क्रियेत, रक्षा च तोरात् द्विशद्व्यान्तराले (७४)
सेनिकजनन सादरं (७५) रचनोया । कस्तत्र तज्जानाति,
यच्छिद्रेणारयाश्चकोर्षन्ति' इति । तत् तस्य हृदयहारि (७६)
जातम् । तदधिकृतैश्च तत्र कृत्ये रन्ध्रदर्शनानामहैः (७७) इच्छाश्च
राश्रः कन्यकाऽतिरागजनिता नितान्तनिघन्ता निश्चिन्त्याथ

(६८) असहनीयेति ।—असहनीयः असहनीयः, दग्धनश्च प्रच्छिन्नसाक्षात्-
कारस्योत्त भावः. अनरायः विघ्नः यस्य तथाभूतं, असहनीयमाप त्वानदृष्टा सा कन्या न
स्यात् प्रस्यतीति भावः ।

(७०) नात्वादृतं ।—नात्वादृतं नातिप्रयत्नं यथा तथा, निराकृतानि
शरीरां प्रवृत्तां, अक्षाधि मण्डलानि यस्य तथाभूतम् । चक्रं मण्डलम् ।

(७१) अनेकेति ।—अनेकशास्त्राणां ज्ञानेन धीरा परिचतेति यावत्, विषया
प्रज्ञा येषां तादृशैः । अधिकृतेः अमात्यादिभिः ।

(७२) आकलय्य विविध्य, मन्थय्य इत्यर्थः ।

(७३) अन्तरङ्गजनयतेः आत्मीयजनयतेः, "अन्तरं नागरयतेः" इति
पाठे—अनेकनागरिकेरन्तरं शरीरमध्यभागम् इति धीजनोपमः । यथेष्टेति ।—
यथेष्टं यथाकामं, दृष्टम् अन्तरालं यस्य तथाभूतम् ।

(७४) द्विशदिति ।—द्विशतं द्विशदारताः, दृष्ट्याः अगुहाः, अतुर्हसप्रभावा
इति भावः. यस्य तादृशैः अन्तराले व्यवधाने, द्विशत्यधिकप्रतद्व्यान्तराले इत्यर्थः ।

(७५) सादरं सावधानम् ।

(७६) हृदयहारि मनोघ्नम्, अभिमतनित्यर्थः ।

(७७) रन्ध्रदर्शनानामहैः द्विददर्शनानामहैः ।

एष न निर्षडः । तद्ग्रास्थितश्च तदासादनदृढतराशयश्च (७८)
 स आख्यायत (७९) — 'राजन् ! अत्र ते जनान्ते (८०)
 चिरं स्थितं, (८१) न च एकत्र चिरस्थानं नः (८२)
 शस्तं, कृतकत्वश्च इह न द्रष्टासि । (८३) यस्य ते राष्ट्रे
 आसाद्यासादितं, (८४) तस्य ते किञ्चित् अनाचर्य्यं (८५)
 कार्य्यं गतिः आर्य्यगह्यां (८६) इति अत्र एताश्चरस्थानस्य
 कारणं, तच्च अद्य सिद्धम् ; (८७) गच्छ गृहान्, यथाहजलेन
 हृद्यगन्धेन स्नातः मितस्रगङ्गरागः (८८) शक्तिसदृशेन दानेन
 आराधितधरणितलतैतिलगणः तिलस्त्रेहसिक्तयष्ट्यप्रथित-
 चेलाञ्जलखण्डकार्ग्निशिखासहस्रग्रस्तनेशान्धकारराशिः (८९)

(७८) गदिति ।—तस्याः जनबलेखायाः, आसादने अधिगते, दृढतरः
 आश्रयो यस्य तच्चाभूतः ।

(७९) आख्यायत अकथयत, मया इति शेषः ।

(८०) जनान्ते जनानामान्ते इत्यर्थः ।

(८१) स्थितं, मयेति शेषः ।

(८२) न' अस्माकं, यतोनामिति भावः ।

(८३) द्रष्टासि दृश्यसि, त्वं मामिति शेषः ।

(८४) आसादि अन्नादि । आसादितं प्राप्तम् ।

(८५) अनाचर्य्यं अज्ञानम् ।

(८६) आर्य्यगह्यां आर्य्यैः साङ्गः गर्हणीया ।

(८७) सिद्धं, स्वदुपकारकारणेनेति भावः ।

(८८) वितेति ।—विताः श्रेताः, स्रजः बङ्गरागाश्च यस्य तच्चाभूतः, यथा-
 मास्थगन्धश्च इत्यर्थः ।

(८९) आराधितेति ।—आराधिताः अधिताः, अराधितकृतैतिलगणाः
 भूदेवगणाः, नान्नाद्या इत्यर्थः, येन तादृशाः, ब्राह्मणानर्चयित्वेत्यर्थः । तिलेति ।—
 तिलस्त्रेहोत्तिलस्त्रेहोत्तिलेन, विलेपनं आर्द्रोक्तं, यष्ट्यप्रथितं दादृश्यापनिबद्धं, यद्
 चेलाञ्जलखण्डकार्ग्निशिखासहस्रग्रस्तनेशान्धकारराशिः इति यत्र प्रतिष्ठितं, तस्य
 अस्मिन्निष्ठावच्छेदः एकः निरस्तः, नैमः निष्ठाभवः, अन्धकारराशिर्धेन तच्चाभूतः ।

आगत्यार्थसिद्धये यतथाः' इति । स क्लिप्तकृतज्ञतां दग्धयन्
 'असिद्धिरेषा सिद्धिर्यदसन्निधिः (८०) इह आर्याणां, कष्टा च
 इयं निःसङ्गता, (८१) या निरागसं (८२) दासजनं त्याज-
 यति । न च निषेधनीया गरौयसां गिरः' इति ज्ञानाय
 गृहान् अयासौत् । अहश्च निर्गत्य निर्जने निशीथे सरस-
 स्तौररन्ध्रनिलीनः सन् ईषच्छिद्रदत्तकर्णः स्थितः । स्थिते
 च अर्द्धरात्रे कृतयथाऽऽदिष्टक्रियः स्थानस्थानरचितरक्षः स
 राजा जाम्बिकजनान् आनीय निराकृतान्तःशब्धं शङ्काह्वीनः
 सरःसलिलं सलीलगतिः अगाहत् । गतश्च कौर्णकेशं (८३)
 संहतकर्णनासिकं सरसस्तलं हास्तिनं नक्तलीलया (८४)
 नीरातिनिलीनया तं तथाशयानं कन्धरायां कन्धया
 न्यग्रहोषम् । (८५) खरतरकालदण्डघट्टनातिचण्डैश्च कर-
 चरणाघातैः निर्दयदत्तनिग्रहः क्षणेन एकेन अजहात् स
 चेष्टाम् । ततश्च आकृष्य तच्छरीरं तोरच्छिद्रे निधाय
 नीरात्रिरयासिषम् । सद्यः सङ्गतानाश्च सैनिकानां तत्
 अत्यचित्रौयत (८६) आकारान्तरग्रहणम् । गजस्कन्धमतः
 सितच्छूत्रादिसकलराजचिह्नराजतः चण्डतरदण्डिदण्डताडन-

(८०) असन्निधिः अगुरञ्जितिः ।

(८१) निःसङ्गता सङ्गराहितम् ।

(८२) निरागसं गिरपराम् ।

(८३) कौर्णकेशं विचित्रमूर्धनम् ।

(८४) हास्तिनं इत्यो प्रभावमन्त्र, (चच्) सरससलिलमन्त्र विशेषश्लेष-
 बीजनीयम् । नक्तलीलया नक्तक कुम्भीरस्य, लीलया विहासेन, "इतिनक्त-
 लीलया" इति पाठे—इतितुल्यः नक्तः मकरसङ्घोलयेत्यर्थः ।

(८५) न्यग्रहोषं निगृहोतपानम् ।

(८६) अत्यचित्रौयत अतिविचित्रिष चाचरति च ।

त्रस्तजनदत्तान्तरया राजरथ्यया यातस्तां निशां रसनयन-
निरस्तानिद्रारतिः (८७) अनेषम् । नीते च जनाच्चिद्व्यतां
लाक्षारमदिग्धटिगजशिरःसदृचे शक्रदिग्गङ्गनारत्नादर्शे अर्क-
चक्रे कृतकरणोयः किरणजालकरालरत्नराजिराजितराजाङ्गा-
सनाध्यासो (८८) यथासदृशाचारदर्शिनः शङ्कायन्त्रिताङ्गान्
सन्निधिनिषादिनः सहायान् (८९) अगादिषं—
'दृश्यतां शक्तिरार्षी' (१००) यत्तस्य यद्वैः अजेयस्य (१)
इन्द्रियाणां संस्कारेण नीरजसा नीरजसाच्चिद्व्यशालिनि
सङ्घर्षालिनि (२) सरसि सरसिजटलसन्निकाशच्छायस्य (३)
अधिकतरदर्शनोयस्य आकारान्तरस्य सिद्धिः आसीत् । अद्य

(८७) रसेति ।—रसेन अनुरागेण, आचरन्नेव कनकलोखायाः प्राप्तिस्त्वभावना-
जनितानन्दविशेषबन्धः, नयनाभ्यां निरस्ता अपमता, निद्रारतिः निद्राविश्रः यत्न
तथाभूतः, आनन्देन निर्निद्रः इत्यर्थः ।

(८८) जनाच्चिद्व्यतां लोकलोचनगोचरताम् । साचेति ।—लाक्षारसेन
अलक्षकद्रवेष, दिग्धं चित्तं, यत् दिग्गजशिरः ऐरावतमलकं, तस्यदृचे तस्यदृशि ।
शक्रेति ।—शकल इन्द्रस्य, दिक् प्राची एव, चक्रना तस्या रत्नादर्शे सचिदपेक्षसदृपे ।
अर्कचक्रे सूर्यमण्डले । कृतकरणोयः समापितपातःकण इत्यर्थः । किरकेति ।—
किरणजालेन प्रभाविचयेन, कराला व्याघ्रा, या रत्नराजिः तथा राजितं नखितं,
यत् राजाङ्गे वृषयोग्यम्, आसनं सिद्धासनमित्यर्थः, तदध्यासो तत्रासीन इत्यर्थः ।

(८९) शक्रेति ।—शङ्कया यन्त्रितानि सङ्घुचितानि, अङ्गानि येषः तान् ।
सन्निधिनिषादिनः समीपस्थान् । सहायान् अनाथादीन् ।

(१००) आर्षीं ऋषिसम्पत्तिनी ।

(१) अजेयस्य अवगोकार्यस्य ।

(२) संस्कारेण मुक्तिस्त्वात्तमेन । नीरजसा रजोगुणवर्जितेन । नीरजेति ।
—नीरजानां कनखानां, साक्षिभ्येन सन्निधानेन, प्राकृते शोभते इति तत्त्वोक्ते ।
सङ्घर्षालिनि आनन्दितमधुकरे ।

(३) सरसिजेति ।—सरसिजदर्शे पद्मपद्मार्थं, तस्यसिद्धाया तस्यदृशी, साया
साक्षिर्बन्ध तादृशक ।

सकलनास्तिकानां जायेत लज्जानतं शिरः। तदिदानीं
चन्द्रशेखर-नरकशासन-सरसिजासनादीनां त्रिदशेशानां (४)
स्थानानि आदररचितनृत्यगीताराधनानि क्रियन्ताम् ;
क्रियन्ताञ्च गृहादितः क्लेशनिरसनसहानि अर्थिसार्थैः धनानि'
इति । आश्चर्यरसातिरेकहृष्टदृष्टयस्ते 'जय जगदोश ! स्वतेजसा
अतिशय्य दश दिशः स्थगयन् (५) निजेन यशसा आदिराज-
यशसि' (६) इति असक्तत् आशास्य आरचयन् (७)
यथादिष्टाः क्रियाः ।

स च अहं दयितायाः सखीं हृदयस्थानौयां शशाङ्कसेनां
कन्यकां कटाचित् कार्यान्तरागतां रहसि आर्चयिषि—
'कञ्चित् जनः कटाचित् आसीत् दृष्टः ?' इति । अथ सा
हर्षकाष्ठां (८) गतेन हृदयेन ईषटालक्ष्यदशमदीधितिलतां
लोलालमं नामयन्ती (९) ललितार्चयित-करशास्त्रान्तरित-
दन्तच्छदकिसलयया हर्षजलक्लेदजर्जर-निरस्त्रनेत्रवणा (१०)

(४) चन्द्रशेखरेति ।—चन्द्रशेखरः शिवः, नरकशासनः विष्णुः, सरसिजासनः
ब्रह्मा, तदादीनां तत्प्रभृतीनाम् । त्रिदशेशानां देवार्चिषानाम् ।

(५) स्तनयन् आच्छादयन् ।

(६) आदिराजयशसि आदिराजाणां मङ्गलान्वाटप्रभृतीनां यशसि ।

(७) आरचयन् अन्वतिष्ठन् । "आचरन्" इति पाठे—अकुर्वन् इत्याशयः ।

(८) हर्षकाष्ठां चानन्दतिशयम् ।

(९) ईषदिति ।—ईषटालक्ष्या किञ्चित् दर्शनीया, दशमदीधितर्दलरोचिरेव,
सता नाम । ललितवली चालयन्ती ।

(१०) ललितेति ।—ललितं सविलामं यथा तथा इत्यर्थः, ललितया
आकुञ्चितया मनोप्रया वा, करशास्त्रया करकुल्या, चन्तरितः आच्छादितः,
दन्तच्छदः चक्षुर एव, किसलयः पङ्कजः यथा तादृशी । उषेति ।—हर्षजलेन चानन्द-
वाचेव, यः क्लेशः आर्दीभावः, तेन जर्जरे लक्षणे, चञ्चलप्रये इत्यर्थः, निरस्त्रने
चञ्चलरहिते च, दुःखिनेति भावः, ईषदौ नयने यस्याः तादृशी ।

रचिताञ्जलिः 'नितरा जानं, यदि न स्यादेन्द्रजालकस्य जालं (११) किञ्चिदेतादृशं, कथञ्चित् कथय ?' इति खेच-
निर्यन्त्रणं (१२) शनैः अगादौत् । अहश्च अस्यै कार्त्स्न्येन (१३)
आख्याय तदाननसङ्क्रान्तेन सन्देहेन सञ्जनय महचर्याः (१४)
निरतिशयं हृदयाङ्गादं, ततश्च एतया दयितया निरर्गलोज्जताति-
सत्कृत-कलिङ्गनाथन्यायदत्तया (१५) मङ्गल्य अन्ध-कलिङ्ग-
राज्यशासौ तस्यास्य परिणा लिलङ्घयिषितस्य (१६) अङ्ग-
राजस्य साहाय्यकायालघोयसा साधनेन आमत्यात्र ते
सखिजनसङ्गतस्य यादृच्छिकदर्शनानन्दराशिलाङ्कितचेताः (१७)
जातः" इति ।

तस्य तत् कौशलं क्षितज्योत्स्नाऽभिषिक्तदन्तच्छुदः सह
सुहृद्भिः अभिनन्द्य "चित्रमिदं महामुनेः वृत्तम् ; अत्रैव (१८)
खलु फलितमतिकष्टं तपः । तिष्ठतु तावत् नमः, (१९)
हृषेप्रकर्षस्युशोः प्रज्ञा-सख्यो दृष्टमिह स्वरूपम्" इति अभिधाय

(११) जालं कपट, भावेत यावत् ।

(१२) खेचनिर्यन्त्रणं प्रेमनिर्वाधम् ।

(१३) कार्त्स्न्येन साकल्येन विसरिष्येत्यर्थः ।

(१४) सञ्जनय सत्याय । महचर्याः सत्याः, कान्तलीलाया इत्यर्थः ।

(१५) निरर्गलोज्जनेति ।—निरर्गलोज्जतं निर्वाधं यथा तथा, अतिसत्कृतेन
ज्जतातिसत्कारेण, कलिङ्गनाथेन न्यायेन विधिना, दत्तया ।

(१६) "अन्ध-कलिङ्गराज्यशासौ" इत्यत्र "अन्ध-कलिङ्गराज्यं कलिङ्गनाथे
न्यासम्" इति पाठान्तरम्, अत्र न्यासं न्यासनकार्षणम् । (क्लियापदनेतत्) । अरिणा
चण्डवर्मणा । लिलङ्घयिषितस्य लङ्घयितुमिष्टस्य ।

(१७) अलघोयसा विपुलेन । साधनेन नेत्येन । यादृच्छिकेति ।—यादृच्छिकं
यदृच्छानिष्पन्नं, सहसा प्राप्तमित्यर्थः, यत् दर्शनं, तेन य आनन्दराशिः, तेन
लङ्कितम् अभिभूतं, चेत्तो यत्र तादृशः ।

(१८) अत्रैव इहलोकै पव ।

(१९) नमं परिहासः ।

पुनः “अवतरतु भवान्” इति बहुश्रुते (२०) विश्रुते विकच-
राजीवसदृशं (२१) दृशं चित्तेप देवो राजवाहनः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उत्तरपोठिकायां
मन्त्रगुप्तचरितं नाम सप्तम उच्छ्वासः ।

अथ अष्टमोच्छ्वासः ।

विश्रुतचरितम् ।

सोऽपि आचचक्षे—

“देव ! मयाऽपि परिभ्रमता विन्ध्याटव्यां कोऽपि कुमारः
क्षुधा तृषा च क्लिश्यन् अक्लेशार्हः काचित् कृपाभ्यासेऽष्ट-
वर्षदेशोयो (१) दृष्टः । स च त्रासगद्गदम् अगदत्—‘महा-
भाग ! क्लिष्टस्य मे क्रियताम् आर्य्य ! साहाय्यकम् । अस्व
मे प्राणापहारिणो (२) पिपासां प्रतिकर्तुम् उदकम्
उदक्षन् (३) इह कूपे कोऽपि निष्कलः मम एकशरणभूतः (४)

(२०) बहुश्रुते विदधि, बहुज्ञानशालिनौत्वयः ।

(२१) विकचराजीवसदृशं विकश्रितपद्मत्वयम् ।

इति सप्तमोच्छ्वासटीका ।

(१) कृपाभ्यासे कूपसमीपे । अष्टवर्षदेशोयः ईषदसनासाष्टवर्ष इत्यर्थः ।
(ईषदूने देशोयर्-प्रत्ययः) ।

(२) प्राणापहारिणीं प्राणनाशिनौम् ।

(३) प्रतिकर्तुं न पनेत्तम् । उदक्षन् उदित्पणम्, उत्तोलयन् इत्यर्थः ।

(४) निष्कलः स्वविरः, (“निष्कलः स्वविरः समी” इति वैजयन्ती) ।

एकशरणभूतः एकमानाश्रय इत्यर्थः ।

पतितः । तम् अलम् (५) अस्मि न अहमुहर्त्तुम्' इति । अथ अहमभ्येत्य व्रतत्या (६) कयाऽपि वृद्धम् उक्तार्यं तच्च बालं वंशनालीमुखीदृताभिः (७) अङ्गिः फलैश्च पञ्चषैः शरक्षेपा-च्छित्तस्य लकुचवृक्षस्य (८) शिखरात् पाषाणपातितैः प्रत्यानीतप्राणवृत्तिम् आपाद्य (९) तरुतलनिषण्णः तं जर-न्तम् (१०) अत्रवं—'तात ! क एष बालः ? को वा भवान् ? कथञ्च इयम् आपदापन्ना ?' इति । सोऽशुगद्गदम् अगदत्— 'श्रूयतां महाभाग !—

अस्ति विदर्भी नाम जनपदः । तस्मिन् भोजवंशभूषणम् अंशावतार इव धर्मस्य, अतिमत्त्वः, (११) सत्यवादी,

(५) अलं समर्थः, ("अल व्यथंनमथंयोः" इत्यमरः) ।

(६) व्रतत्या कतया, ("वन्नो न व्रततिर्लता" इत्यमरः) ।

(७) वंशनालीमुखीदृताभिः वंशनाली वंशनिर्मितमुदीर्घतलविशेषः, "सोड्" इति प्रविष्टा, सा एव मुहूर्तम उपायः, तेन उद्गृताभिःकृतीकृताभिः ।

(८) पञ्चषैः पृथु षट् वा परिमाणसंघातित तथोक्तेः, पञ्चभिः षड्भिर्वैश्वर्यः । शरैरिति ।—शरक्षेपः बाणैरक्षेपार्थं, तत्प्रमाणमित्यर्थः, उच्छित्तस्य उग्रतस्य, ऊरुं सवेगान्छिन्नो बाणः घावद्गुरम उत्यातमर्हति, तावत्प्रमाणोन्नतस्य इत्यर्थः । लकुच-वृक्षस्य उद्गृहणेः, ("लकुचो लिकुचो उद्गुः" इत्यमरः) ।

(९) प्रत्यानीतति ।—प्रत्यानीता प्रत्यावृत्तिता, प्राणानां उच्चैः क्षितियंशक तेषामृतम् । आपाद्य कत्या ।

(१०) जरन्तं वृद्धम् ।

(११) भोजानां जनपदानां राजानः (इत्यप् तस्य बहुषु शेषः) भोजः भोजदेवमृपाः, तेषां अंशभूषणं कुक्काभरणम् । (एतद्दर्शनात् भोजदेवान् परमेव यन्त्रो दण्डिना निरुमाधीत यत् वैजानिण उक्तं तत् साङ्ख्यभावम् ; "भोजिन दृतो रक्षये विस्तुष्टः" इति रघुवंशेऽपि भोजहृत्पतिनालीत्वीर्षनेन व्रत्यापि भोजदेवात् अर्वाचीनताऽऽपत्तेः, भोजदेवमृपायाश्च आकसेदेन बहुलात् कथं भोजदेवस्यैव इह इहृत्तुनामहाते ?) । अतिमत्त्वः महाहृत्त्वः ।

वदान्यः, (१२) विनोतः, विनेता (१३) प्रजानां, रञ्जितभृत्यः,
 कीर्त्तिमान्, उदयः, बुद्धि-मूर्त्तिभ्याम् उद्यानश्रीलः, (१४)
 शास्त्रप्रमाणकः, शक्य-भव्य-कल्पारम्भी, सम्भावयिता बुधान्,
 प्रभावयिता (१५) सेवकान्, उद्भावयिता (१६) बन्धून्,
 न्यग्भावयिता (१७) शत्रून्, अमन्वडप्रलापेषु (१८) अदत्तकर्णः,
 कटाक्षित् अपि अविद्वष्टो (१९) गुणेषु, अतिनिष्ठातः (२०)
 कलासु, नेदिष्ठो (२१) धर्मार्थसंघितासु, स्वल्पेऽपि सुकृते
 सुतरां (२२) प्रत्युपकर्त्ता, प्रत्यवेक्षिता कौशवाहनयोः, (२३)

(१२) वदान्यः दानशौष्ठः, ("सुर्देवान्स्वल्पसत्य-दानशौष्ठो बहुप्रदे" इत्यमरः) ।

(१३) विनेता शिञ्जयिता, शिष्टाचारप्रवर्णक इत्यर्थः ।

(१४) उदयः उद्यतः । बुद्धि-मूर्त्तिभ्या प्रज्ञा-तनुभ्याम् । उद्यानश्रीलः
 अभ्युदयसम्पन्नः, राज्यश्लाघे यत्नान् इत्यर्थः ।

(१५) शक्येति ।—शक्य स्वशक्तिसार्थं कर्म, भव्यं कुशलं कर्म, ("भावुकं
 भविकं भव्यं कुशलं वेमज" इत्यमरः) कल्पः विधिः, तद्विहितं कर्मत्वज्ञः, तदारम्भी
 तदनुष्ठाता । सम्भावयिता संकृतां, सम्भावनाश्रील इति यावत् ; (एवं सर्वत्र
 शौचाद्यैः तन्, अतः कर्मत्वे न पठो) । बुधान् विदुषः । प्रभावयिता प्रभावसम्पन्नान्
 कुर्वता, अभ्युदयं प्रापयिता इति यावत् ।

(१६) उद्भावयिता संकाशयिता, इच्छादिदानेन ज्ञापयिता इत्यर्थः ।

(१७) न्यग्भावयिता अभिभावयिता ।

(१८) असम्बद्धप्रलापेषु असङ्गतवाक्येषु ।

(१९) अविद्वष्टः अवीतराजः, साहुराज इत्यर्थः ।

(२०) अतिनिष्ठातः अतिनिष्ठः, ["निन्दीभ्यां स्थातेः कौशलेर् (काशब्द
 पा०) इति सूत्रेण यत्नम् । "प्रवीचे निपुणाभिश्च-विप्रनिष्ठातश्चिञ्चताः" इत्यमरः] ।

(२१) नेदिष्ठः अतिनिष्ठवर्त्तो ।

(२२) सुकृते उपकारे कृतम् । सुतराम् अतिप्रवेणम् ।

(२३) प्रत्यवेक्षिता कथं परिदर्शकः । कौश-वाहनयोः कौशो वृत्तशार्ङ्ग,
 वाहनम् कदाहि ज्ञयाः ।

ग्रन्थेन परीक्षिता सर्वाध्यक्षाणाम्, उत्साहयिता (२४) कृत-
कर्मणाम् अनुरूपैः दानमानैः, सख्यःप्रतिकर्ता देवमानुषीणाम्
आपदां, (२५) वाङ्मुख्योपयोगनिपुणः, मनुमार्गेण प्रणेता
चातुर्वर्ष्यस्य, पुण्यश्लोकः, (२६) पुण्यवर्मा नाम आसीत् ।
स पुण्यैः कर्मभिः प्राण्य पुरुषायुषं (२७) पुनः अपुण्येन
प्रजानाममण्यत चमरिषु । (२८) तदनन्तरम् अनन्तवर्मा
नाम तदायतिः (२९) अर्वात्ममध्यतिष्ठत् । स सर्वगुणैः

(२४) उत्साहयिता उत्साहवर्द्धयिता ।

(२५) सख्यः चाबिलम्बेन, प्रतिकर्ता प्रतिविधाता । देवेति ।—“इत्याश्रमी
कलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरुथं महत् । इति पश्यविश्वं देवस्य” इत्युक्तदेवोना “मानुषं व्यसन्नं
मतः । चायुक्तवैश्वस्योरेभ्यः परेभ्यो राष्ट्रविप्रदात् । पृथिवीपतिस्तोभाय नराणां पश्यथा
मतम् ॥” इत्युक्तमानुषीणाश्च । आपदां विपदां ।

(२६) वाङ्मुख्येति ।—प्रह्वयः एव वाङ्मुख्यं, “सन्धिर्ना विपद्यी मान-
मासन्नं वैषमाश्रयः” इत्युक्तम् । तत्र अरि-विजिगीष्वीर्ष्यवण्डया सम्भ्रमेण सन्धिः,
विपद्यी युक्तं, आनन्दं चरिं प्रति विजिगीषीः यामा, आसन्नस्य अरि-विजिगीषीः
तुल्यवन्तत्वात् आसन्नव्यानन्तरं कालप्रतीत्यर्थम्, अन्ध-प्रतिवृत्तगतिप्रयोजकयोः काल-
प्रतीचया तूष्णीभावेन स्थितिरित्यर्थः, वैश्वं वैश्वीभावः, वल्लभोः हिततोः समीपे “इदं
राज्यमदत्त तत्राधीनः” इत्येवमुक्त्वा आकाशवदलासततया स्थितः इति सम्यक्त्व
वाचा आत्मानं नृमन्त्रयन् वैश्वीभावनाश्रित्य दुर्गाग्रयेणावस्थानमित्यर्थः, आश्रयः प्रत्युक्त्वा
आकाशक प्रवक्ष्याम्यवदत्तं, तत्र उदयोगे प्रयोगे, निपुणः पटुः । मनुमार्गेण
मनुप्रचीतराजधर्मप्रवक्ष्यात् । प्रणेता आह्वयिता । चातुर्वर्ष्यस्य ब्राह्मणादिवर्षं चतुष्टया-
नाम् । पुण्यश्लोकः पावकश्लोकः, (“श्लोकी यस्मात् पटो च” इत्यमरः) ।

(२७) प्राण्य जीवित्वित्यर्थः । पुरुषायुषं पुरुषस्य आयुः जीवनकालः तम्
पुरुषायुषम्, (अचसनासान्तः) दात्रत्याह्वयित्वित्यर्थः, किंश्रव्याश्रकप्रवर्धनमिति वाच्यम्,
(व्याप्ती द्वितीया) ।

(२८) अमण्यत नक्षितः, कोकेरिति शेषः । चमरिषु देवेषु, देवत्वं प्रापित्वर्थः ।

(२९) तदायतिः तस्मात् आयतिः प्रभावः, कीपदच्छक तेन इत्यर्थः, वक्ष्ये वक्ष्ये
श्लोकाः, तदाभावेनैव प्रभासन्नप्यत्र इत्यर्थः, (“कान् प्रभावेऽपि आयतिः” इत्यमरः)
वक्ष्ये—तस्मात् आयतिः आननः वक्ष्ये तदाविवः, तत्पुत्र इत्यर्थः ।

समृद्धोऽपि देवात् दण्डनीत्या नात्वादृतः (३०) अभूत् । तम्
 एकदा रहसि वसुरचितो नाम मन्त्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः
 प्रगल्भवाक् (३१) अभाषत—‘तात ! सर्वैव आत्मसम्पत्
 अभिजनात् (३२) प्रभृति अन्यूनैव अत्रभवात् (३३) लक्ष्यते,
 बुद्धिश्च निमग्नपटो (३४) कलासु नृत्यगौतादिषु चित्रेषु च काव्य-
 विस्तरेषु प्राप्तविस्तारा तव इतरेभ्यः प्रतिविशिष्यते । (३५)
 तथाऽपि असौ अप्रतिपद्य आत्मसंस्कारम् अर्थशास्त्रेषु, (३६)
 अनाग्निशंशोधिता इव हेमजातिः नातिभाति (३७)
 बुद्धिः । बुद्धिहीनो (३८) हि भूभृत् अत्याच्छतोऽपि (३९)
 परैः अध्याकृष्टमाणम् (४०) आत्मानं न चेतयते, (४१)
 न च शक्तः साध्यं साधनं वा विनश्य वर्तितुम् । (४२)

(३०) दण्डनीत्या राजनीती । नात्वादृतः अगत्यादरवानित्यर्थः, राजनीतिं
 विश्लेषणादरेण न शिचितवानिति भावः ।

(३१) प्रगल्भवाक् वाग्मी ।

(३२) अभिजनात् वशात्, (“ज्ज्ञानात्प्रभिमज्जान्वयी । शंशोऽन्ववायसन्मानः”
 बृहत्सर्गः) ।

(३३) अत्रभवति मानसोऽपि भवतीत्यर्थः ।

(३४) निमग्नपटो स्वभावनिपुणा ।

(३५) इतरेभ्यः अपरशोकेभ्यः । प्रतिविशिष्यते विशिष्टा भवतीत्यर्थः ।

(३६) अप्रतिपद्य अप्राप्य । आत्मसंस्कारं स्वयुद्धिम् । अर्थशास्त्रेषु
 नीतिशास्त्रेषु ।

(३७) नातिभाति न अतिमात्रं शोभते ।

(३८) बुद्धिहीनः तादृशप्रज्ञावान्तः ।

(३९) अत्याच्छतोऽपि अत्युच्चतोऽपि ।

(४०) परैः शत्रुभिः । अध्याकृष्टमाणम् आत्मसमापम्, अभिसुखमाप्त-
 नित्यर्थः ।

(४१) चेतयते अह्वयते । (चेतितव स्वार्थे चिजनः) ।

(४२) साध्यं साध्यम् । साधनं कारणम् ; यदा—साध्यं विनेतुं शक्नोति

अथयावत्तस्य कर्मसु प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च (४३) परि-
भूयते । न च अवज्ञातस्य आज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेम-
साधनाय । (४४) अतिक्रान्तशासनाश्च (४५) प्रजा यत्किञ्चन-
वादिन्यो यथाकथञ्चिदन्तिन्यः सर्वाः स्थितौः सङ्घिरेयुः, (४६)
निर्मर्यादस्य लोको लोकादितोऽमृतस्य स्वामिनम् आत्मा-
नञ्च भ्रंशयेत् । (४७) आगमदोषदृष्टेन (४८) खल्वध्वना
सुखेन वर्तते लोकायात्रा । (४९) दिव्यं हि धत्तुर्भूत-
भवद्भविष्यत्सु व्यवहित-विप्रकृष्टादिषु च विषयेषु (५०)
शास्त्रं नाम अप्रतिहतमिति । (५१) तेन ह्येनः

विषयं, साधनं तन्मन्यादकम् । विभज्य विविच्य, सेत्यादि विभज्य यथास्वरूपं
ज्ञात्वा इत्यर्थः । वर्तितं व्यवहर्तुम्, अनेन साधनेन इदं साध्यते अनेनापर-
मित्येवं विभागेन व्यवहर्तुं नास्तिमित्यर्थः ।

(४३) अथयावत्तस्य कर्मसु प्रतिहन्यमानः प्रतिबध्यमानः ।
स्वैः आत्मोदैः । परैः शत्रुभिः ।

(४४) अवज्ञातस्य परिभूतस्येत्यर्थः । योगेति—योगोऽलस्यैव कामः,
क्षेमं लस्यपरिरक्षणं, (तदुक्तम्—“अप्राप्तमापयं योगः क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणम् ।
इत्यस्य साधयेत् भूपः प्रजानां विधिवत् सदा ॥” इति) तयोः साधनाय यथोचितताव-
ज्ञानाय ।

(४५) अतिक्रान्तशासनाः सङ्घिताज्ञाः, शासनातिक्रान्तिष्ण इत्यर्थः ।

(४६) स्थितौः मर्यादाः, सदाचारानित्यर्थः । सङ्घिरेयुः विचिपिबुः,
सङ्घट्टयेयुरित्यर्थः ।

(४७) इतोऽप्यात् । अमृतः परब्रह्मात् । भ्रंशयेत् पानयेत् ।

(४८) आगमेति ।—आगमः शास्त्रमेव, दोषः, तेन दृष्टः निरूपित इत्यर्थः,
तेन ।

(४९) लोकायात्रा संसारस्थितिः ।

(५०) व्यवहितेति ।—व्यवहिताः तिरोहिताः, निवृत्त्या अपि अज्ञानेन-
च्छादिता इत्यर्थः, विप्रकृष्टाः दूरवर्तिनः, तदादिषु तत्प्रभृतिषु । विषयेषु पदार्थेषु ।

(५१) अप्रतिहतमिति अप्रतिबद्धप्रसरम् ।

सतीरपि (५२) आयत-विशालयोः लोचनयोः शम्भ एव
जन्तुः, अर्थदर्शनेषु असामर्थ्यात् । (५३) अतो विद्याय
वाङ्मविद्यासु अभिषङ्गम आगमयस्व (५४) दण्डनीतिं कुल-
विद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन च आवर्जितशक्तिमिहिः असुखलित-
शासनः श्राधि (५५) चिरम् उदधिमेखलाम् उर्वीम्' इति ।

एतदाकर्ण्य 'स्थाने एव (५६) गुरुभिः अनुशिष्टम् । (५७)
तथा क्रियते' इति अन्तःपुरम् अविशत् । ताञ्च वार्त्तां
पार्थिवेन प्रमदासन्निधौ प्रमङ्गेन उदीरिताम् (५८) उपनिशस्य
ममौषोपविष्टः, चिन्तानुवृत्तिकुशलः, प्रसादवित्तः, (५९)
गौतमनृत्यवादित्रादिषु अवाह्यः, वाङ्मनागरोपरायणः, पटुः,

(५२) तेन शास्त्रेण, तदुष्ठानेनात यावत् । सतीरपि विद्यमानधीरपि ।

(५३) जन्तुः पापी । अर्थदर्शनेषु कार्यसाधनेषु । असामर्थ्यात् अयोग्यत्वात् ।

(५४) अभिषङ्गम आगमय, ("अभिषङ्गस्त्वभिषन्वे सङ्ग आक्रोशनेऽपि अ" इति वैजयन्ती) । आगमयस्व अगुशीलय, दण्डनीतिंश्रद्धादुःखं सङ्कलित भावः, ["आगमेः अकाशाम्" (वा०) इत्यात्मनेपदम् । प्लुतस्येदं सङ्कलनम् । गनिरत्र स्वार्थे चिकलः] ।

(५५) तदर्थानुष्ठानेन तस्मा दण्डनीतेः, अर्थेण अनुष्ठानेन पार्थिवीशनेन । आवर्जितेति—आवर्जिता वञ्चीकृता, शक्तेः प्रभावमन्तोक्ताङ्गनायाः, विहिः उन्मत्तः अन्तःपुरेण तत्राभूत् । असुखलितेति—असुखलितम् अचुखल, अप्रतिफलमिति भावः, शासनं खल तत्राभूत् । श्राधि पाण्डय ।

(५६) स्थाने एव युक्तमेव ।

(५७) अनुशिष्टम् उपदिष्टम् ।

(५८) उदीरितां लीरिताम् ।

(५९) प्रसादवित्तः प्रसादेन राजानुपदेव, वित्तः ध्यातः, विशिष्टेव राज-
प्रसादभाजनमित्यर्थः, अहवा—प्रसादः पुस्तकारूपेण दत्तं यस्तु, वित्तं धनं खल
कथाभूतः, राजप्रसादसम्पदनमौषोष्यः, अहवा—प्रसन्नताकरचनेव वित्तं विषयाधन-
भेद, प्रसन्नतोपाजंनपटुरित्यर्थः ।

(६०) अवाह्यः अवहिर्भूतः, आगतः इत्यर्थः । वाङ्मनागरोपरायणः वर-

अयान्त्रतमुखः, बहुभङ्गिविधारदः, परममन्त्रेक्षणपरः, (६०)
परिहासयिता, परिवारदक्षिणः, पैशुन्यपाण्डितः, (६१) साचव-
मण्डलाटपि उत्कोचहारो, सकलदुर्नयोपाध्यायः, कामतन्त्र-
कर्णधारः, कुमारसेवको (६२) विहारभट्टो नाम स्मृतपूर्व
व्यञ्जपयत्—‘देव ! देवानुग्रहेण यदि कश्चिद्भाजनं भवति
विभूतः, तम् अकस्मात् उच्चावचे. उपप्रलोभनेः कदर्थयन्तः
स्वार्थं (६३) साधयान्त धूर्ताः । तथा हि, (६४) केचित्
प्रेत्य किल (६५) लभ्येः अभ्युदयातिशयैः आशाम् उत्पाद्य
मुण्डयित्वा शिरः. यद्वा टर्भरज्जभिः, आजनेन (६६) आच्छाद्य,

नारोरतः वेद्यासक्तो वा इत्यर्थः । पटुश्चतुरः । अयन्त्र-तमुखः निर्गन्धाननः,
अमन्त्रदभावो बहुभाषी इत्यर्थः । बह्विनि.—बह्वीष विविधासु, भङ्गेषु वक्रोक्तिषु,
(“भङ्गिः स्वादुवक्रभाषितम” इति वेदयन्तो) विधारदः निपुणः । परेति।—परिषां
मर्मे गुह्यमित्यर्थः, तदन्वेषणपरः तदनुसन्धाधीत्यर्थः ।

(६१) परिवारदक्षिणः परनिन्दाप्रथः । पैशुन्यपाण्डितः खलतानिपुणः ।

(६२) उत्कोचहारो तवाचमनीपकारं करिष्यामि, यदि मन्त्रानियतं द्रव्यं
दीयते इत्येवं प्रलोभ्य जनात् रक्षसि अद्यंउद्वयं, तुभ्यं मया पतत् दीयते यदि
त मे अशोपकारं करोषीत्येवं परिभाष्य अन्वये अश्रदानस्य उत्कोचः, तं हरति
चादत्ते इति तवाविषः । सख्येति।—सकलानां दुर्नयानां दुषेष्टितानाम्, उपा-
ध्यायः आचार्यः । कामेति।—कामतन्त्रस्य ज्ञानस्यापारस्य, कर्णधारः नाविकः,
(“कर्णधारस्तु नाविकः” इत्यमरः) नायक-नाविकयोः संयोजने प्रथमकोपादि-
मन्त्रेण स सहायभूत इति भावः । कुमारसेवकः आ-कुमारपरिचारकः ।

(६३) भाजनं पावन, आश्रय इत्यर्थः । विभूतः सम्पदः । उच्चावचेः विविधैः ।
उपप्रलोभनेः एतच्छब्दं कृते एतत् सिध्यति, एतच्छब्दं साधितं मन्त्रान् अर्थज्ञानः
स्वात् इत्येव लोभप्रदशनेः । कदर्थयन्तः क्लेशयन्तः । स्वार्थं स्वकार्यम् ।

(६४) तथा हि तमेवाद्ये जानीहि ।

(६५) प्रेव अमुव, परलोकं इत्यर्थः, (“प्रेत्यामुव भवानरे” इत्यमरः) ।
द्विलिख्यथोक्ते, अमुव अर्थोवतिरिति अर्थोक्तित्यर्थः ।

(६६) आजनेन सनचर्मणा ।

नवनोतेन उपलिप्य, अनशनं (६७) च प्राथयित्वा सर्वस्वं
 स्वीकरिष्यन्ति । तेभ्योऽपि घोरतराः पाषाण्डनः (६८)
 पुत्रदारशरीरजीवितानि अपि मोचयन्ति । (६९) यदि
 कश्चित् पटुजातीयो (७०) न अस्थै मृगदृष्टिकायै (७१)
 हस्तगतं त्यक्तुम इच्छेत्, तम् अन्ये (७२) परिवार्याहुः,—
 'एकामपि काकिणीं कार्पापणलक्षम् आपादयेम, (७३)
 शरादृते सर्वशत्रून् घातयेम, एकशरीरमात्रमपि मर्त्ये चक्र-
 वत्तिनं विदधोमहि, (७४) यदि अस्मदुद्दिष्टेन (७५) मार्गेण
 आचर्यते' (७६) इति । स पुनः इमान् प्रत्याह—'कोऽसौ
 मार्गः ?' इति । पुनः इमे ब्रुवते—'ननु चतस्रो राजविद्याः
 त्रयो वार्ता आन्वोच्चिको दण्डनोतिरिति । (७७) तासु

(६७) अनशनम् अनाहारम् ।

(६८) पाषाण्डनः पाषाण्डाः, वेदविहितधर्मे परित्यज्य तांश्चक्रवर्त्मनिर्वाण
 इति यावत् ।

(६९) मोचयन्ति त्याजयन्ति, सर्वे खलु लज्जा दम् गच्छेत्पुपदिशन्तीति भावः ।

(७०) पटुजातीयः पटुप्रकारः, चतुररूपः इत्यर्थः, (प्रकारं जातीयं-प्रत्ययः) ।

(७१) मृगदृष्टिकायै मरीचिकायै, प्रत्य अश्वुदयलाभरूपानिश्चिताशये इत्यर्थः,
 ("मृगदृष्ट्या मरीचिका" इत्यमरः) ।

(७२) अन्ये अपरे, शूरा इति भावः ।

(७३) काकिणीं वराटकविंशतिमित्यर्थः, ("वराटकानां दशकद्वयं यत् सा
 काकिणी" इति ङीष्वावती) । कार्पापणलक्षं पीडयन्त्यानां कश्चमित्यर्थः, ("कार्पा-
 पणः कार्पिके स्नात् पणपाठशक्येऽपि च" इति विश्वः) । आपादयेम कर्तुं ब्रह्मयान
 इत्यर्थः ।

(७४) एकशरीरमात्रम् एककालमित्यर्थः । विदधोमहि कुर्मः ।

(७५) अस्मदुद्दिष्टेन अस्माभिः प्रदर्शितेन ।

(७६) आचर्यते अनुष्ठायते ।

(७७) राजविद्याः राजा शिष्ययोः विद्याः प्राज्ञाश्च । त्रयो त्रिवेदी,
 अश्वत्थसुःसामानोत्यर्थः, तत्र धर्माधर्मनिरूपणम् । वार्तां कथादिशब्दं, येन

तिस्रस्त्रयौ-गार्त्ताऽऽन्वोच्चिक्यो मङ्गल्यो मन्दफलाश्च, (९८) ताः
तावत् आसताम्, (९९) अधोश्च तावत् दण्डनीतिम्, इयम्
इदानीम् आचार्याविष्णुगुप्तेन मौख्यार्थे (८०) षड्भिः श्लोक-
सङ्घे. सङ्किप्ता, (८१) सैवेयम् अधीत्य सम्यक् अनुष्ठेयमाना
यद्योक्तकमेक्षमा' इति । स तथेत्यधोत शृणोति च, तत्रैव जरां
गच्छति तत्तु कालं शास्त्रं शास्त्रान्तरानुबन्ध, सर्वमेव
वाङ्मयम् आवाटित्वा न तत्त्वतोऽधिगम्यते । (८२)
भवतु कालेन बहुना अल्पेन वा तदर्थ्याधिगतिः, (८३)
अधिगतशास्त्रेण (८४) च आदौ एव पुत्रदारम् (८५) अपि
न विश्वास्यम् । आत्मकुलेः अपि कृते (८६) तण्डुलैः इत्याहुः

कृषिनीरखावाणिज्यादिसम्पदश्च ज्ञात । आन्वोच्चिक्यो तर्कशास्त्रं, विज्ञान-
शास्त्रम् इति यावत् । दण्डनीतिः अर्थशास्त्र, नयानयनिरूपकशास्त्रम् इति यावत्,
तदुक्तम्—“आन्वोच्चिक्यान् विज्ञानं धर्माधर्मौ वयोऽस्ती । अर्थाधर्मौ च वार्तायां
दण्डनीत्या नयानधी ॥” इति मनुः ।

(९८) तासु विद्यासु । मङ्गल्यः विलीचाः । मन्दफला अल्पप्रयोजनाः,
यादृशेन प्रयासेन ता पचोयन्ते तादृक् फलं ताभ्यः न प्राप्यते इति भावः ।

(९९) आसतां तिष्ठन्तु ।

(८०) आचार्याविष्णुगुप्तेन उपाध्यायचारक्येन, मौख्यार्थे मौख्यं सुरा नाम
आचित् शुद्धजातोया मङ्गला, तस्या अपत्यं पुमान् मौख्यः चन्द्रगुप्तः, तद्यार्थे तस्य
त्रिचार्थमित्यर्थः ।

(८१) सङ्किप्ता सङ्क्षेपेण रचिता ।

(८२) शास्त्रानरति ।—शास्त्रान्तरम् अनुवध्नाति अनुगच्छतीति तथोक्ते,
शास्त्रान्तरज्ञानसापेक्षमित्यर्थः । वाङ्मयं शास्त्रम् । अधिगच्छते ज्ञाच्छते ।

(८३) तदर्थ्याधिगतिः तस्य शास्त्रस्य, अर्थाधिगतिः ताप्यर्थ्यावर्षाः इति
यावत् ।

(८४) अधिगतशास्त्रेण त्रिचित्तशास्त्रेण ।

(८५) पुत्रदारं पुत्राय दारावेति समाचारे पुत्रदारम् ।

(८६) आत्मकुलेः स्त्रीहरण । कृते निमित्तम् ।

इयानोदनः (८०) सम्पद्यते, इयत् ओदनस्य पाकाय
 एतावत् इन्धनं पथ्यांसमिति मानोन्मानपूर्वकं (८८) देयम् ।
 उत्थितेन (८९) च राज्ञा क्षालिताक्षाक्षिते (९०) मुखे
 मुष्टिम् अर्धमुष्टिं वा अभ्यन्तरोक्तत्वं कृत्स्नम् (९१) प्रायव्यय-
 जातम् अङ्गः प्रथमेऽष्टमे भागे श्रोतव्यम् । शृण्वत एवाख्य (९२)
 द्विगुणम् अपहरन्ति तंऽध्यक्षधूर्ताः । चत्वारिंशत्तं चाणक्वोप-
 टिष्टान् आहरणोपायान् (९३) सहस्रधा अध्यात्मबुद्धैरव-
 ते विकल्पयितारः । (९४) द्वितीये अन्योऽन्यं विवदमानानां
 प्रजानाम् आक्रोशैः (९५) दृष्टमानकर्णः क ' जौवति ।
 तत्रापि प्राड्विवाकाटयः स्वेच्छुया जय-पराजयी विदधानाः
 पापेन अकीर्त्या च भर्तारम् आत्मनश्च अर्थैः योजयन्ति । (९६)

(८०) ओदनः अन्नम् ।

(८८) इन्धनं वाहम् । पथ्यांसं प्रक्षामं, प्रभृतमिति यावत् । मानेति।—
 मानः प्रख्यादिपरिमाचमं, अन्यान्ः कीलमदखकृतपरिमाचं, ("तुलावच्छेद अन्यानी
 मानः प्रख्यादिभिः कृतः" इति धैजयन्ती) तौ पुंस्ते यत् सदृशत्वात् ।

(८९) उत्थितेन, प्रथमादिति शेषः ।

(९०) क्षालिताक्षाक्षिते कियताऽंशेन क्षालितं धीतं, क्षिब्धता च अक्षाक्षितम्
 अधीतं तथाभूते, अदा—धीते अधीतं वा इत्यर्थः ।

(९१) मुष्टिम् अर्धमुष्टिं परिमाचविशेषी । अभ्यन्तरोक्तत्वं उचित्य इत्यर्थः,
 अथवा मुष्टिनितमर्धमुष्टिमितं वा मन्व्यद्रव्यम् अभ्यन्तरोक्तत्वं अभ्यन्तरोक्त्य इत्यर्थः ।
 कृतत्वं अन्वयम् ।

(९२) शृण्वत एव आक्षर्ययत् एव, अत्र शृण्वतनिमित्तनाहृत्य इत्यर्थः,
 (अनादरे षष्ठी) ।

(९३) आहरणोपायान् सहस्रोपायान् ।

(९४) विकल्पयितारः व्यवस्थापयितारः ।

(९५) द्वितीये अत्रो द्वितीयेऽष्टमे भागे । आक्रोशैः स्पर्हितवचनेः ।

(९६) विदधानाः घटयन्तः ; "विनादधनाः" इति पाठ—अवहावर्षाः,

द्वितीयं ज्ञातुं भोक्तुञ्च लभते । भुक्तस्य यावदन्यःपरिणामः, (८०)
तावदस्य विषमयं न शक्येत्येव । भुक्त्वा चतुर्थं द्विरण्यप्रति-
पञ्चाय (८८) हस्तं प्रसारयन्नेव उत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्र-
चिन्तया महान्तम् आयासम् (८९) अनुभवति । तत्रापि
मन्त्रिणो मध्यस्था इव (१००) अन्योऽन्यं मिथः सम्भूय
दोष-गुणौ दूत-चारवाक्यानि (१) शक्याशक्यतां देश-काल-
कार्यावस्थासु स्नेच्छया विपरिवर्तयन्तः स्व-पर-मित्रमण्ड-
लानि (२) उपजीवन्ति, बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् गूढम्
उत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव (३) स्वस्वामिनम् अवशम्
अवगृह्णन्ति । (४) षष्ठे स्वैरविहारो (५) मन्त्रो वा सेव्यः ।
सोऽप्य एतावान् स्वैरविहारकालः, यस्य तिस्रः त्रिपाटीतरा
नाडिकाः । (६) सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः ।

विवादश्लोकाः इत्यर्थः, प्राङ्पूर्ववाकादय इत्यस्य विशेषणम् । भर्तारं ज्ञानमन्त्रम् ।
अश्लोकां अपयश्नवा । आत्मनः स्वान् । अर्थः धीमन्तानि सङ्गमयन्ति ।

(८०) अन्यःपरिणामः भुक्त्वाऽपरिपाक इत्यर्थः, ("निस्त्या लो भक्तमन्यो-
ऽयम्" इत्यमरः) ।

(८८) द्विरण्यप्रतिपञ्चाय सुवर्णवह्निष्वप्य, राजसाम्यकारादानायैति यावत् ।

(८९) आयासं क्लमम् ।

(१००) मध्यस्था इव उदासीना इव ।

(१) दूतेति ।—दूताः मन्त्रेऽपञ्चराः, ("ज्ञातं सन्देशदरो दूनः" इत्यमरः)
चाराः गूढपुङ्गवाः, ये गुप्तं चरन्तः स्व परराष्ट्रगतं सङ्गृह्णन्तीति भावः, तेषां
वाक्यानि ।

(२) विपरिवर्तयन्तः विपरिवर्तयन्तः । स्वपरमित्रमण्डलानि "इन्दान्ते युधुमाचं
सहं प्रत्येकमनिसम्पद्यते" इति नियमं स्वमण्डलं परमण्डलं मित्रमण्डलं चेत्येवं ।

(३) प्रशमयन्त इव प्राप्तिं नयन्त इव ।

(४) अवशं तेषामधीनमित्यर्थः । अवगृह्णन्ति अश्लोकांति ।

(५) स्वैरविहारः स्नेच्छाविहारः ।

(६) तिस्रः नाडिका इत्याः, त्रिपाटीतराः नवः पादा उत्तरे चविद्या वाचां

अष्टमेऽथ सेनापतिसहस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः । पुनः उपास्यैव
 मन्थ्यां प्रथमे रात्रिविभागे गूढप्रकृषा दृष्टव्याः । तन्मुखेन
 च अतिनृशंभाः शस्त्राग्नि-रमप्राणधयः (९) अनुष्ठेयाः । द्वितीये
 भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्यायम आरभते । (८)
 तृतीये तूर्थघोषेण संवष्टः (९) चतुर्थ-पञ्चमौ शयौत किल ।
 कथमिव अस्य अजस्रचिन्तायामैः विह्वलमनसो वराकस्य
 निद्रासुखम् उपनमेत् ? । (१०) पुनः षष्ठे (११) शास्त्र-
 चिन्ता-कार्यचिन्तारम्भः । सप्तमे तु मन्त्रग्रहो (१२) दूताभि-
 प्रेषणानि च । दूताश्च नाम उभयत्र (१३) प्रियाख्यान-

तादृशः, पादोनदण्डचतुष्टयम्, अर्द्धशमरूपम् इत्यर्थः, अर्थात् पञ्चचत्वारिंश-
 त्यक्षाधकास्त्रयो दण्डा इत्याशयः ; व्यवहारिकघाटकामानेन तु सार्द्धघाटकामानम्
 (११० घण्टा) इत्यवगतमस्यम् ।

(७) अस्तेति ।—अस्त्राग्नि-रसानां पण्डिधयः गूढप्रकृषाः, चरा इत्यर्थः,
 ("प्राणधिः भाशने चरे" इत्यमरः) ; तत्र अस्त्रपण्डिधिः कृत्रिणाप्रकृषा, अग्निपण्डिधिः
 श्रेष्ठादिदाहकः, रसपण्डिधिः विषप्रथीक्षा, ("अङ्गारादौ विषे बोधे गुणे रात्रे द्वये
 रसः" इति मंत्रिभो) ।

(८) श्रोत्रिय इव ह्यान्दस इव, वैदिक इव इत्यर्थः, ("श्रोत्रियश्चान्दधी समौ"
 इत्यमरः ; श्रोत्रियकचचं सवा धृतौ—"एषां प्राणां सकृत्वा वा षट्भरत्कैरपीव
 च । षट्कर्त्तव्येति विपः श्रोत्रियो नाम धर्मविपः ॥") । स्वाध्यायं वेदपाठम्,
 आरभते प्रकमते, वेदम् अनुशीलयतीत्यर्थः ।

(९) तूर्थघोषेण वादिवशिषस्त्रनेन, संविष्टः शयितः, निद्रित इत्यर्थः,
 ("संविष्टः शयने स्थाने सत्समागोदधेऽपि च" इत्यमरः । "आग्निद्रा शयनं स्नापः
 क्षुद्रः संवेष्ट इत्याप" इत्यमरश्च) ।

(१०) वराकस्य तपस्त्रिनः अनुकल्पार्द्धक वा ; "वराकस्य" इत्यत्र "वा कस्य"
 इति पाठे—कस्य वा निरन्तरचिन्तनेः सुखचित्तक निद्रासुखम् उपनमेत् उपतिष्ठे-
 दित्यर्थः ।

(११) षष्ठे रात्रेः षष्ठभागे ।

(१२) मन्त्रग्रहः मन्त्रपाठकम् ।

लब्धान् अर्थान् वीतशुल्कबाधवर्त्मनि (१४) वणिज्यया वर्द्धयन्ताः
कार्यम् अविद्यमानमपि लेशेन (१५) उत्पाद्य अनवरतं
भ्रमन्ति । अष्टमे पुरोहितादयोऽभ्येत्य एनमाहुः,—‘अद्य
दृष्टो दुःस्वप्नः, दुःस्थाः गृहाः, शकुनानि च अशुभानि, शान्तयः
क्लियन्तां, सर्वमस्तु सौवर्गमेव ह्यमसाधनम्, एवं सति काम
गुणवत् (१६) भवति । ब्रह्मकल्या इमे ब्राह्मणाः, कर्म पांभः
स्वस्त्ययनं (१७) कल्याणतरं भवति । ते च अमो कष्ट-
दारिद्र्याः (१८) बह्वपत्या यज्वानो वीर्यवन्तश्च (१९)
अद्यापि अप्राप्तप्रतिग्रहाः, (२०) दत्तज्ञैभ्यः स्वर्ग्यमायुष्यम्
अरिष्टनाशनञ्च (२१) भवति’ इति बहु बहु दार्ष्टान्त्या

(१३) नाम कृत्वायाम् । लभयत येन प्रेरिता यदन्तिकश्च प्रेरिता तयोश्चमयोः
सहाशादिशब्दः ; “लभयतः” इति पाठान्तरम् ।

(१४) वीतेति ।—वीता रक्षिता, शुल्कश्च वणिग्मिर्वाणिक्यकारणे गजद्वेषश्च
अरविशेषश्च, वाचा प्रातिबन्धश्च इत्यर्थः, शुल्काय वाचः पीडनमित्यर्थः वा, यत्र तादृशे,
वर्त्मनि पांथ ।

(१५) लेशेन क्लेशेनापि, विन्दुमात्रं सूक्ष्मबलव्या इत्यर्थः ।

(१६) दुःस्था मन्दस्थानगताः, दुःदृष्टप्रसिन्ना इति भावः । गृहाः रत्यादयः ।
शकुनानि शुभाशुभसूचकलक्षणानि, दक्ष-वाभनेत्रस्यल्पाक्षीणि इति यावत् । गुणवत्
सफलं, सुष्ठु इत्यर्थः ।

(१७) ब्रह्मकल्या दिग्गणभंतुल्याः । स्वस्त्ययनं स्वस्ति धर्मद्वाराऽभिप्रेताध-
सिद्धिः, तस्य अयनं पापक, यागदानादि शान्तिकर्म इति यावत् ।

(१८) कष्टदारिद्र्याः कष्ट क्लेशकरं, दारिद्र्यं येषां तादृशाः, सुदरिद्रा
इत्यर्थः ।

(१९) यज्वानः यथाविति यज्वानुष्ठानारः, (“यज्वानु तु विधिनेष्टवान्”
बृहन्नरः) । वीर्यवन्तः तेजस्विनः, महाप्रभावा इत्यर्थः ।

(२०) अप्राप्तप्रतिग्रहाः अलब्धदानाः ।

(२१) स्वर्ग्ये स्वर्गसाधनम् । आयुष्यम् आयुर्द्विकरणम् । अरिष्टनाशनम् अशुभ-
प्राणिकरणम् ।

तन्मुखेन (२२) स्त्रयम् उपांशु (२३) भक्षयन्ति । तदेव-
महर्निशम् अविहितसुखलेशम् (२४) आयासबहुलम् अविरक्त-
कदर्थनञ्च नयतो नयन्नस्य (२५) आस्तां चक्रवर्तिता, (२६)
स्वमण्डलमात्रमपि दुरारण्यं (२७) भवेत् । शास्त्रज्ञसमा-
ज्जातो हि यद्दाति यत् मानयति यत् प्रियं ब्रवीति तत् सर्वम्
अभिसन्धातुम् (२८) इति अविश्वासः । अविश्वास्याता हि
जन्मभूमिः अलक्ष्म्याः । यावता च नयेन विना न लोका-
यात्रा, स लोकत एव सिद्धः, न अत्र शास्त्रेणार्थः । स्तन-
न्धयोऽपि (२९) हि तैः तैः उपायैः स्तनपानं जनन्या लिप्सते ।
(३०) तदपास्यातिगन्तव्यम् अनुभूयन्तां यथेष्टम् इन्द्रिय-
सुखानि । येऽप्युपदिशन्ति 'एवमिन्द्रियाणि जेतव्यानि, (३१)
एवम् अरिजड्वर्गः, (३२) त्याज्यः, सामादिः उपायवर्गः (३३)
स्त्रेषु परेषु (३४) च अजस्रं प्रयोक्त्यः, सन्धि-विग्रहचिन्तयैव

(२२) तन्मुखेन तद्वारेण ।

(२३) उपांशु रससि ।

(२४) अविहितसुखलेशं सुखलेशवर्जितमित्यर्थः ।

(२५) अविरक्तकदर्थनञ्च अनवरतज्ञेयं यथा तथा । जयतः साकम् अतिवाह-
सतः । नयन्नञ्च नीतिज्ञञ्च, राज्ञ इति शेषः ।

(२६) चक्रवर्तिता साम्राज्यम् ।

(२७) दुरारण्यं दुःखेन आरब्धोद्यम् ।

(२८) अभिसन्धातुं प्रवक्ष्यितुम् ।

(२९) स्तनन्धोऽपि स्तनपायो अपि, शिशुरपीत्यर्थः ।

(३०) लिप्सते लब्धुमिच्छति, लभते इत्यर्थः ।

(३१) जेतव्यानि यज्ञीकार्याणि ।

(३२) अरिजडवर्गः कामक्रोधलोभमोहमहात्म्यादिवः ।

(३३) सामादिः काम दानं भेदो दण्डवैत्यर्थः, उपायवर्गः साधनवस्तुवर्गं,

("भेदो दण्डः काम दानमित्युपायवस्तुवर्गम्" इत्यमरः) ।

(३४) स्त्रेषु काराङ्गेषु । परेषु परराङ्गेषु ।

नेमः (३५) कालः, स्रज्योऽपि सुखस्य भवकाशी न देयः इति ; तैः अपि अभिमन्त्रिवकैः (३६) युष्मत्तथोर्व्याजितं धनं दासोऽप्येषु (३७) एव भुज्यते । के च एते वराकाः ? येऽपि मन्त्रकर्कशाः (३८) तन्त्रकाराः शुक्राङ्गिरस-विशालाक्ष-बाहू-दन्तिपुत्र-पराशरप्रभृतयः, तैः किमरिषड्वर्गो जितः ? कृतं वा तैः शास्त्रानुष्ठानम् ? तैः अपि हि प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्धप्रतिषेधौ । पठन्तश्च अपठद्भिः अभिमन्थीयमाना (३९) बहवः । ननु इदमुत्पपन्नं (४०) देवस्य, यत् तं सर्वलोकस्य वन्द्या (४१) जातिः, अयातयामं (४२) वयः, दर्शनीयं वपुः, अपारमाणा विभूतिः, तत् सर्वं सर्वाविष्णुमद्दितुना सुखोपभोगप्रतिबन्धना बहुमार्गविकल्पनात् (४३) सर्वकार्येषु अमुक्तसंशयेन तन्त्रा-वापेण (४४) एव मा कथा मा कथा वृथा । सन्ति हि ते दन्तिनां दशसहस्राणि, हथानां लक्षत्रयम्, अनन्तश्च

(३५) नेमः अतिबाधनीयः ।

(३६) मन्त्रिवकैः मन्त्रवचः वक्ता इव तैः, वक्त्रवृत्तिचारिभिः दूतैः इत्यर्थः, ("अधीष्टितैर्ज्ञातकः स्थाशंसाचनतत्परः । शठो निष्ठाविनीतश्च वक्त्रवृत्तिचरि विनः ॥" इति मनुः) ।

(३७) दासोऽप्येषु वेष्मालयेषु ।

(३८) मन्त्रकर्कशाः मन्त्रवाद्यां कठोराः, निपुणा इत्यर्थः ; "मन्त्रिकर्कशाः" इति पाठे—कठोरचित्ताः इत्यर्थः ।

(३९) अभिमन्थीयमानाः प्रताप्यसाधाः ।

(४०) उत्पपन्नं युक्तियुक्तं, सम्भ्रामत एव सिद्धमित्यर्थः, न तु उत्पदाद्यनिति भावः ।

(४१) वन्द्या चाराध्या ।

(४२) अयातयामन् अजीर्णे, लभमित्यर्थः ।

(४३) बहुमार्गैश्चि—तन्त्रनां मार्गाणां लक्ष्यकर्तृणां, विकल्पनात् पञ्चार्थ-लोचनानां ।

(४४) अमुक्तसंशयेन वक्तव्यसन्देहेन, सन्देहवदुसंवेत्यर्थः । तन्त्रावापेण तन्त्रः

प्रादातम्; (४५) अपि च, पूर्णानि एव ईमरद्वैः कोष-
गृहाणि । (४६) सर्वेषु एष जौवलोकः समयमपि युग-
महस्रं भुञ्जानो न ते कोष्ठागाराणि (४७) रचयिष्यति ।
किमिदम् अपर्याप्तं (४८) यत् अन्यार्जितायासः (४९)
रिक्तयते ? जोषितं हि नाम जन्मवतां चतुःपञ्चानि (५०)
अहानि, तत्रापि भोगयोग्यम् अल्पाल्पं वयःखण्डम् अपण्डिताः
पुनः अर्जयन्त एव ध्वंयन्ते, नार्जितस्य वस्तुनो लव-
मपि (५१) आस्वादयितुम् ईदन्ते । किं बहुना, राज्यभारं
भारक्षत्रेषु अन्तरङ्गेषु भाक्तमत्सु समर्थे अप्सरःप्रतिरूपाभिः
अन्तःपुरकाराभिः रत्नमाणा गीत-सङ्गीत-पानगोष्ठीश्च यथार्त्तं बध्नन्
यथार्थं कुरु शरीरलाभम् इति पञ्चाङ्गास्पृष्टभूमिः (५२)

शास्त्रमूलकस्वरराष्ट्रचिन्तनम्, आवासः तद्व्यवस्थापनम् तयोः सङ्गारः तेन,
("तन्तः स्वरराष्ट्रचिन्तायासात्पः पराचलने" इति कोषः) ;

(४५) प्रादातं पदातिभैरवम् ।

(४६) कोषगृहाणि 'नागाराणि' ।

(४७) कोष्ठागाराणि कुशलगृहाणि, धान्यानिचयपूर्णगृहाणीत्यर्थः, ("पूर्वसु
कोष्ठाऽलर्जितं कुशलोऽन्तर्येह तथा" इत्यमरः) ।

(४८) अपर्याप्तम् अवशेषम्, अभूतम् इत्यर्थः, सर्वमेव ते प्रभुतं विद्यते
इति भा० ।

(४९) अन्यार्जितायासः चतुषु अर्जितेषु अर्जनव्यापारेषु, आयासः क्रमः ;
"अन्यार्जितायासः" इति पाठे—अन्यार्जिताय इतोऽप्याधिकव्यार्जनव्यापाराय,
आयासः परिश्रमः इत्यर्थः ।

(५०) चतुरारतः—सुवायुषः अल्पकालत्वधीतनाम् चतुःपञ्चानां लुप्तम् ।

(५१) अपण्डिताः अनर्थाः । लवमपि क्षीयमापि ।

(५२) "यथासंभवं" इत्यत्र "यथासंभवं" इति पाठान्तरम् । पञ्चाङ्गीतिः—
पञ्चाङ्गानाम् अहानां समाहारः पञ्चाङ्गी, ("कालवाङ्मयं सूक्ष्मं पञ्चाङ्गम्" इत्युपनिषत्)
तया सृष्टा भूमिर्ज्ञानं तथाभूतम् ।

अस्त्रानि सुखिनश्चङ्कः चिरम अशित । (५०) प्राहसाच्च
प्रीतिफुल्ललोचनोऽन्तःपुरप्रमटाजनः । जननाथश्च सस्मितम्
इत्तिष्ठन् 'ननु हितोपदेशात् गुरवो भवन्तः, किमिति
गुरुत्वविपरौतम् (५४) अनुष्ठितम् ?' इति तम् उत्थाप्य क्रीडा-
निर्भरम् अतिष्ठत् ।

अथ एतेषु दिनेषु भूयोभूयः प्रस्तुतेऽर्थे (५५) प्रेक्ष्यमाणो
मन्दित्रुद्धेन वचसा अभ्युपेत्य ममभैव "अचित्तज्ञः" (५६) इति
अवज्ञातवान् । अथ एवं मन्दिणो मनसि अभूत्—'अहो !
मे मोहात् बालिश्यम् !! (५७) अकचितेऽर्थं नोदयन् अर्थोव
अक्षिगतोऽहमस्य हास्यो (५८) जातः !! स्यष्टमस्य चेष्टानाम्
अथाथापुर्व्यम् ; (५९) तथा हि, न मां स्निग्धं पश्यति, न
स्मितपूर्वं भाषते, न रहस्यानि विवृणोति, (६०) न हस्ते
स्पर्शति, न व्यसनेषु अनुकम्पते, न उल्लवेषु अनुगृह्णाति,
न विलोपनवस्तु प्रेषयति, न मत्सुकृतानि प्रगणयति, न मे
गृहवार्त्तां पृच्छति, न मत्पत्नान् प्रत्यवेक्षते, न माम्
आमन्नक्रार्थेषु अभ्यन्तरोकरोति, न माम् अन्तःपुरं प्रवेश-
यति ; अपि च माम् अनर्हेषु (६१) कर्मसु नियुङ्क्ते,

(५३) चिरं बहुवचसम् । अशित प्राणमदित्यथः ।

(५४) गुरुत्वेति ।—पादपतनेनेति भावः ।

(५५) प्रस्तुते प्रकृते । अर्थे कार्ये ।

(५६) अचित्तज्ञः आश्रयानभिज्ञः ।

(५७) मोहात् अज्ञानात् । बालिश्यं मूर्खता ।

(५८) अकचिते अमभिमते । नोदयन् नियोजयन् । अर्थोव भिक्षुरिव । अक्षिगतः
द्वेषः, अक्षुरित्यर्थः ("देष्योऽक्षिगत उच्यते" इति ह्यङ्गायुषः) । हासः उपहसनीयः ।

(५९) अथाथापुर्व्यं पूर्वापरवेपरीत्यम् ।

(६०) विवृणोति प्रकाशयति ।

(६१) अनर्हेषु अयोग्येषु ।

मदासनमन्त्रैः अवष्टभ्यमानम् (६२) अनुजानाति, मर्द्दोरिषु
विश्रम्भं दर्शयति, मदुक्तस्य उत्तरं न ददाति, मत्समान-
दोषान् विगर्हति, मर्मणि माम् उपहर्षति, स्वमतमपि मया
वर्ण्यमानं प्रत्यवक्षिपति, (६३) महाहर्षाणि वस्तूनि मत्प्रहि-
तानि नाभिनन्दति, नयज्ञानां स्वलितानि (६४) मत्समर्था
मूर्खैः उद्घोषयति । सत्यमाह चाणक्यः 'चित्तज्ञानानुवर्ति-
नोऽनर्था (६५) अपि प्रियाः स्युः, दक्षिणा (६६) अपि
तद्भाववद्विष्कृताः (६७) द्वेष्या भवेयुः' इति । तथाऽपि का
गतिः ? (६८) अविनीतोऽपि न परित्यज्यः पितृपैतामहैः
अस्मादृशैः अयमधिपतिः । अपरित्यजन्तोऽपि कम् उपकारम्
अश्रूयमाणवाचः कुमेः ? सर्वथा नयज्ञस्य वसन्तभानोः
अश्रमकेन्द्रस्य हस्ते राज्यमिदं पतितम् । अपि नाम आपदो
भाविन्यः (६९) प्रकृतिस्थम एनम् आपादयेयुः ? (७०) अन-
र्थेषु सुनभव्यलीकेषु (७१) क्वचित् उत्पन्नोऽपि द्वेषः सद्वृत्त-

(६२) अवष्टभ्यमानम् आकम्पयमानम्, अश्लाघ्यमानम् इति यावत् ।

(६३) विगर्हति इत्यत्र परस्मैपदं महाकविप्रयोगत्वात् कीदृश्यम् । "परस्मैपद-
मन्त्राहुः क्वचिदेवात्मने पदं" इत्यनुशासनादात्मनेपदं सिध्यति वा । प्रत्यवक्षिपति
अवनचयति ।

(६४) स्वलितानि दोषान् ।

(६५) चित्तेति ।—चित्तस्य आश्रयस्य, ज्ञानं बोधः, तत् अनुवर्तन्ते अनुसर-
न्तीति तन्नोक्ताः, आश्रयाद्बुद्धपमाचरन्त इत्यर्थः । अनर्था दुर्जना इत्यर्थः ।

(६६) दक्षिणा उदाराः, साधव इत्यर्थः ।

(६७) तद्भावति ।—तस्य भावात् आश्रयात्, वद्विष्कृताः वदिर्भूताः, तदा-
श्रमाश्रयणं चर्म अनुवर्तन्त इत्यर्थः ।

(६८) गतिरुपायः ।

(६९) भाविन्यः भविष्यन्तः ।

(७०) आपादयेयुः कुर्वन्तः ।

(७१) अनर्थेषु दुर्जनेषु । सुवर्णमिति ।—सुवर्णम् अन्यायासक्तम्, अलीकम्

मन्त्रेण राचयेत् ? भवतु, भविता तावत् अनर्थः, स्थापित-
पिण्डनाशकः (७२) यथाकथाञ्चित् अभ्यष्टपदास्त्रष्टेयम् इति ।

एवं गतं मन्त्रिणि, राजानं च कामवृत्ते (७३) चन्द्र-
पालितो नाम अश्रकन्दामात्यस्य इन्द्रपालितश्च सूरुरसद्वृ-
हत्तः पिष्टानिर्वासितो नाम (७४) भूत्वा बहुभिः चारणैः
(७५) बहुभिः अनल्पकौशलाभिः शिल्पकारणाभिः (७६)
अनेकच्छन्नाङ्कुरैश्च गूढपुरुषैः परिवृतोऽभ्येत्य विविधाभिः
क्रीडाभिः विहारभद्रम् आत्मसादकरोत् । (७७) अमुना च
एव सङ्गुमेण (७८) राजन्यास्पदम् (७९) अलभत । लब्ध-
रन्ध्रश्च (८०) स यदुदुग्ध्यमनम् आरभते, (८१) तत् तर्थात्

अस्त्रायम्, अनायैकरचनत्यापः इत्यर्थः, तथा तादृशेषु, ("अशोकनाशकाय-
वैश्वानरः पौडने" इति विश्वः) दृष्टापरार्थमिति यावत् ।

(७२) अनर्थः अनङ्गलम् । स्थापितेति ।—स्थापिता निवृत्तौकतेत्यर्थः, भवतां
यावत्, पिण्डना सूचिका, दीपपत्राप्रकारिणीति भावः, ("पिण्डनौ श्लोकसूचिकी"
इत्यमरः) जिह्वा येन तादृशः, भौगोलिकः ।

(७३) कामवृत्ते स्नेह्याचारः इति ।

(७४) नामेवञ्चोक्ते, पिष्टानिर्वासनश्चक्षमाप्रित्येति भावः, यद्वा—असद्वृत्तः
पिष्टनिर्वासितो नाम सद्वृत्तोऽपि राजकायैवशात् व्याजेन असद्वृत्ततां गतः, तथादर्शनस्य
पिष्टा निर्वासितः दूरीकृतः, दूरीकृत्यमात्रं व्याजिनेवेत्यर्थः ।

(७५) चारणैः कुशिलैः, राज्ञां कौशलायणैः बन्दिबन्दिपैरित्यर्थः, नायकैर्वा,
("चारणास्तु कुशिलवाः" इत्यमरः, "चारणो नायकः समौ" इति च वैश्वानरी) ।

(७६) शिल्पकारिणीभिः चित्रकारीभिरित्यर्थः ।

(७७) आत्मसादकरोत् आत्माधीनं चकार ।

(७८) अमुना विहारभद्रकपेच । सङ्गुमेण सेतुना, वारिणेति यावत् ।

(७९) आस्पदं प्रतिष्ठानम् ।

(८०) लब्धरन्ध्रः प्राप्तच्छिद्रः ।

(८१) व्यसनं काम-लोचननिनी दीपः ; तथाष्टादशविधं, तथा च मन्त्रः—
"अनवाची दिवासप्रः परीवादः शिष्यो नरः । तीक्ष्णैर्दृष्टवाच्या च कान्धो

श्वर्ययत्—देव ! यथा सृगया हि शीपकारिको, न तथा
 अन्वत् । अत्र (८२) हि व्यायामोत्कर्षात् (८३) आरक्तु उपकर्त्ता
 टोर्धाध्वलङ्घनचमो जङ्घाजवः, कफापचयात् आरोग्येव-
 मूलम् आशयाग्निदोषिः, (८४) मेदोऽपकर्षात् (८५) अङ्गानां
 खैर्यं चार्कश्यातिलाचवादौनि, शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासहस्रं,
 सस्त्वानाम (८६) अवस्थान्तरेषु चित्तचोष्टतज्ञानं, हरिणगवस-
 गवयादिबधेन शस्त्रलोपप्रतिक्रिया, वृकव्याघ्रादिघातेन स्थलपथ-
 शस्त्रशोधनं, (८७) शैलाटवौप्रदेशानां विविधकर्मक्षमायाम्
 आलोचनम्, आटविकवर्गविश्रम्भणम्, उक्ताहशक्तिमन्बुद्धयेन
 प्रत्यनौकवित्रासनम् (८८) इति बहुतमा गुणाः । अतऽपि

दशमो गवः । पेश्य सङ्घतं दोहः ईर्ष्याऽसूयाऽदृष्टयम् । वाग्दण्डनश्च पादस्य
 क्रोधज्ञोऽपि गदोऽदृष्टः ।” इति । आरभते प्रकीर्ति, राकीति शेषः ।

- (८२) अत्र नमयायाम् ।
- (८३) व्यायामोत्कर्षात् व्यायामः शरीरपरिचरनः, तस्मै उत्कर्षात् प्रति-
 रिकात् ।
- (८४) कफापचयात् कफस्य श्रेयसः, अपचयात् क्षयात् । आशयाग्निदोषिः
 आशयस्य दोषस्य, अग्नेः जाठराग्निवधः, दोषिः उद्दीपना ।
- (८५) मेदोऽपकर्षात् मेदसः अपकर्षात् अपचयात्, खीर्यकारकमेव, क्षया-
 दिति भावः ।
- (८६) सस्त्वानां जङ्घानाम् ।
- (८७) प्रकीर्ति ।—प्रकीर्तनां शीपक हरिणादिक्रतस्त्विति भावः, प्रतिक्रिया
 प्रतिविधानम् । इतीति—इकाः ईडाङ्गनाः, “षोच्” इति ख्याताः कुकुराकारा
 हरिणघातकाः व्याघ्रविशेषा इत्यर्थः, (“कोक ईडाङ्गो वृकः” इत्यमरः) व्याघ्रादयः
 शार्ङ्गलाहस्यः, तेषां घातेन बधेन च प्रकीर्ति ।—स्वल्पवचकं मत्स्यं विपत् इति भावः,
 तस्मै शोधनं प्रतीकारः ।
- (८८) आटविकेति ।—अटव्यां घानने चरन्तीति आटविकाः व्याघ्रादयः,
 तेषां गौकं ‘कनुवृक, विप्रत्यर्थं विन्वालीत्यादनम् । उक्ताहृति ।—उक्ताहृजस्यः
 विज्ञानवचक, (“विज्ञानवचम् उक्ताहृजस्यः” इति कानन्दश्रीये) उन्मुचयेन

दृश्वराग्निः (८८) दृश्ववत् त्वागात् अनुपमानम आशयोदार्थ्यं, (८०)
 जय-पराजयानवस्थानात् वर्ष-विषादयोः अविधेयत्वं, (८१)
 पीरुषैकनिमित्तस्य अमर्षस्य (८२) वृद्धिः, अक्षहस्ताभ्यादि-
 गोचराणाम् अत्यन्तदुरुपलक्ष्याणां कूटकर्मणाम् उपलक्ष-
 णात् (८३) अनन्तबुद्धिनेपुण्यम, एकविषयोपसंहारात्
 चित्तस्य अतिचित्रम् (८४) ऐकाग्रम, अध्यवसायसङ्घचरेषु
 साहसेषु अतिरतिः, अतिकर्म्मशुक्लप्रतिसंसर्गात् अनन्य-
 धर्षण्यता, मानावधारणम, अक्षपणस्य शरीरयापनम् (८५)

उद्दोषेण, बर्द्धनेनेति यावत् । प्रत्यनीकेति ।—प्रत्यनीकानां प्रतिपक्षाणां, विनाशनं
 मनोत्पादनम् ।

(८८) दृश्वराग्निः अग्निचयस्य ।

(८०) अनुपमानं निरूपणम् । आशयोदार्थ्यं चित्तस्य उदारता ।

(८१) जयेति ।—जयस्य पराजयस्य तथोरनवस्थानात् श्लिष्टत्वाभावात् । अवि-
 धेयत्वम् अवश्यत्वम्, अनभिमतत्वमिति भावः ।

(८२) पीरुषैकनिमित्तस्य पराक्रमैककारणस्य । अमर्षस्य क्रोधस्य ।

(८३) अक्षेति ।—अक्षे पात्रकक्रोडाक्षं, हस्तगोचराणां मूल्यादिगोचराणाञ्च
 हस्तक्रीडलीन भूत्यादी ज्ञापनक्रीडलीन च प्रतिपक्षप्रतःख्याविषयीभूतानानित्यर्थः ।
 अत्यन्तदुरुपलक्ष्याणाम् अतिदुरगुणवानाम् । कूटकर्मणां कपटव्यवहाराणाम् । उप-
 लक्षणात् अनुभवत्वात् ।

(८४) एकेति ।—एकस्य विषयस्य व्यापारस्य, उपसंहारात् सकृदावेक्षणं,
 संक्षेपादित्यर्थः, एकस्मिन्नेव विषये मनःसमाधानादिति भावः । अतिचित्रम्
 अत्याचर्यम् ।

(८५) अध्यवसायेति ।—अध्यवसायः उन्मादः, दृढतपोदुयोगः इत्यर्थः, स
 एव सङ्घचरः सहायः येषां तथाभूतम् । साहसेषु बलकर्मणु । अतिरतिः अत्यासक्तिः ।
 अतीति ।—अतिकर्म्मज्ञेः अतिनिष्ठुरेः, पुरुषेः अक्षद्वेषाभिरिति भावः, प्रातंसंसर्गात्
 सकृत्त्वा सततसङ्घवासात् वा । अनन्यधर्षण्यता अन्वैरगभिभवनीयत्वम्, ईदृशं जने
 सङ्घचारिणः पुरुषाः पराभिभवात् रक्षन्तीति भावः । मानावधारणं द्रव्याणां
 परिमाणज्ञानम् । अक्षपणम् बर्द्धनम्, अक्षधरमित्यर्थः । शरीरयापनं ईदृ-
 षाभासत्पादनम् ।

इति । उत्तमाङ्गनोपभागोऽपि अर्थ-धर्मयोः सफलकरणं,
 पुष्कलः पुरुषाभिमानः, भावज्ञानकौशलम्, (६६) अलोभ-
 क्लिष्टम् आर्चेष्टितम्, (६७) अखिलासु कलासु (६८) वैचक्ष-
 ण्यम्, अलब्धापलाब्ध-लब्धानुरक्षण-राक्षतोपभोग-भुक्तानुसन्धान-
 वृष्टानुनयादिषु अजस्रम् (६९) अभ्युपायरचनया बुद्धि-वाचोः
 पाटवम्, (१००) उक्लृष्टशरीरसंस्कारात् सुभगवेशतया
 लोकसम्भावनीयता, (१) परं सुहृत्प्रयत्नं, गरीयसो परि-
 जनव्यपेक्षा, (२) क्षितपूर्वाभिभाषित्वम्, उद्विक्तमस्वता,
 टाक्षिण्यानुवर्त्तनम्, (३) अपत्योत्पादनेन उभयलोकत्रेय-
 स्करत्वमिति । पानेऽपि नानाविधरागभङ्गपटीयसाम् आस-
 वानाम् (४) आसेवनात् स्पृहणीयवयव्यवस्थापनम्, (५)

(६६) अर्थधर्मयोरिति — अर्थस्य धनस्य, सफलकरणं कृताद्यंता, अर्थलभ्य-
 खोसन्धीमान् निरुपमसुखस्य प्राप्तयिति भावः; धर्मस्य ऐहिकामुपायकतुल्यसाधनस्य
 कर्तव्यकर्मणः सफलकरणं पुत्रोत्पादन-संसारपरिरक्षणैः सम्पादनादिति भावः ।
 पुष्कलः श्रेष्ठः, सङ्गलित्यर्थः, (“श्रयान् श्रेष्ठः पुष्कलः क्षात” इत्यमरः) । पुरुषाभि-
 मानः पुरुषोऽङ्गित्व्यभिमानः । भावेति ।—भावस्य आश्रयस्य, शान्ते कौशलं
 नेपथ्यम् ।

(६७) अलोभ-क्लिष्टं निर्लोभम् । आर्चेष्टितं व्यवहारः ।

(६८) कलासु च. पाटविधासु शिष्यविद्यासु ।

(६९) अलभ्येति ।—अलब्धाया उप-लब्धः क्षामः, लब्धाया अनुरक्षणं,
 राक्षतायाः उपभोगः, भुक्तायाः, ख्येनेति भावः, अनुसन्धानं सुख-दुःखादिविभक्तं,
 वृष्टायाः कुपितायाः, अशुनयः सान्त्वनम्, पवनादिषु । अजस्रं सततम् ।

(१००) पाटवं नेपथ्यम् ।

(१) सुभगवेशतया मनोहरपरिच्छदतया । लोकेति ।—श्रीकान्तं सम्भाव-
 नीयता आदरणीयता ।

(२) परिजनेति ।—परिजनेषु परिवारेषु, व्यपेक्षा निरनुरोधत्वम् ।

(३) उद्विक्तमस्वता प्रवृत्तव्यता । टाक्षिण्यानुवर्त्तनं सादस्यानुसरणम् ।

(४) नानेति ।—नानाविधेषु रागभङ्गेषु क्लेशादिनिवारणेषु, पटीयसाम् ।

अङ्गहारप्रकर्षात् अश्लेषदुःखतिरस्कारणम्, अङ्गजरागदोष-
नात् (६) अङ्गनीपभोगशक्तिमन्वुक्षणम्, अपराधप्रमार्शनात्
मनःशब्दोन्मार्जनम्, अश्राव्यशंसिभिः अनर्गलपलापैः विश्वासोप-
हृङ्खणं, (७) मत्सराननुबन्धात् आनन्दैकतानता, शब्दा-
दौनाम् इन्द्रियार्थानां सातत्येन अनुभवः, संविभागशीलतया
सुहृद्वर्गसंबर्द्धनम्, (८) अनुपमानम् अङ्गनावस्थम्, अनुत्त-
राणि (९) विलसितानि, भयार्त्तिहरणाच्च साङ्गामिकत्वम् (१०)
इति । वाक्पारुष्यं, टण्डो दारुणः, दूषणानि च अर्थानामिव
यथाऽवकाशम् औपकारिकाणि । (११) न हि मुनिरिव

दशावामः ; "रोगभङ्ग" इति पाठे—रोगनाशि पटौषसान् । आशुवाणां
मद्यानाम् ।

(५) वासेवनात् सव्यक् उपयोगात्, उ०युक्तमात्रया पानादित्यर्थः ।
सृष्टीवेति ।—सृष्टीवेष्य वयसः शोचनस्यत्यर्थः, व्यवस्थापनं प्यिरोक्षर्यं, यथाविधि
मद्यपायिनी हि दीर्घकाष्ठं सनेजसः सवसाः सधीवना इव तिष्ठन्तीति भावः ।

(६) अश्लेषेति ।—अश्लेष्य दुःखं तिरस्कारणम् आच्छादनम् । अङ्गजेति ।
—अङ्गजः कासः, तस्मिन् रामः इच्छा, तस्य दीपनात् वर्द्धनात् ।

(७) अपराधेति ।—अपराधस्य दोषस्य, प्रमार्शनात् अवहृङ्खणात् । मनः-
शब्दस्य चित्तोद्देशस्य, उन्मार्जनं निरसनम् । अश्राव्येति ।—अश्राव्यस्य युष्मद्विषयस्य,
शंसिभिः सूचकेः । विश्वासोपहृङ्खणं प्रत्ययवर्द्धनम् ।

(८) अनुपमेति ।—मत्सरस्य अपरशुभवेवस्य, ("मत्सरोऽन्वशुभवेवः" इत्यमरः)
अनुबन्धात् अनुसुरवात् । आनन्दैकतानता कैवल्यानन्दमयत्वम् । शब्दादौनां
शब्दरसनशब्दप्रकर्षादित्यर्थः । इन्द्रियार्थानाम् इन्द्रियभोग्यवस्तुनाम् । सातत्येन
मेरकत्येव । अनुभवः भोगः । संविभागशीलतया सुविवेकवत्तत्वेव, अपच-
यातित्वेनेति यावत् । सुहृद्वर्गसंबर्द्धनम् अभिमतार्थवर्द्धनैः निषण्ण-
सुनाराधनम् ।

(९) अश्लेषाणि उत्तररुद्धितानि, अश्लेषाण्येति भावः ।

(१०) भयेति ।—भयं वा चार्त्तिः पीडा, अथेन इत्यर्थः, तस्मात् हरवात् ।

साङ्गामिकत्वं सङ्गामे वापुः साङ्गामिकः तस्य भावः युद्धचतनमित्यर्थः ।

नरपतिः उपशमरतिः अभिभवितुम् आरकुलमलम् अवलाम्ब-
तुश्च लोकात्मन्म्' (१२) इति ।

असौ अपि गुरूपदेशमिव अत्यादरेण तस्य मतम् अन्व-
वर्त्तत । तच्छीलानुसारिण्यश्च प्रकृतयो विमृङ्गलम् (११)
असेवन्त व्यसनानि, (१४) सर्वेषु समानदोषतया न कस्म-
चित् छिद्रान्वेषणाय (१५) अयतिष्ठ, समानभर्त्तृप्रकृतयः
तन्त्राध्यक्षाः स्वानि स्वानि कर्मफलानि (१६) अभक्षयन् । ततः
क्रमात् आयुदाराणि व्यशोर्थ्यन्त, (१७) व्यथमुखाणि विट-
विधेयतया विभोः अहरहः (१८) व्यवर्त्तन्त । सामन्त-पौर-
जानपदमुख्याश्च समानशोक्ततया उपाकट्टविश्रम्भेण (१९)
राज्ञा मजानयः पानगोष्ठोषु अभ्यन्तरीकृताः (२०) स्वं स्व-

(११) वाक्पादव्य कर्कशवचनप्रयोगः, टाडयो दण्डः दण्डपादव्यमित्यर्थः ।
अर्थात् दूषणानि देयस्य अदानम् अदानम् बलात् हरणमित्यादीनि । यथाऽवकारं
यथासमयं, समयानुवारेणेत्यर्थः । औपकारिकाश्च उपकारकमात्राणि ।

(१२) अवलाम्बन्तुं धारयितुम् । लोकात्मन् लोकाध्यापारं, प्रशास्त्रितमित्यर्थः ।

(१३) विमृङ्गलं शब्देच्छं, निषाधन इत्यर्थः ।

(१४) व्यसनानि पूर्वीकृतानि सुरादीनि ।

(१५) छिद्रान्वेषणाय दोषानुसन्धानाय ।

(१६) समानेति—समानाः भर्त्ता प्रकृतयः प्रजाय येषां तादृशाः ।
तन्त्राध्यक्षाः राजकाव्याधिकारिणः । स्वानि स्वानि निजनिजकृतगतानि इत्यर्थः ।
कर्मफलानि राजकाव्यादीनि ।

(१७) व्यशोर्थ्यन्त विशीर्षानि बभूवुः, अघननमित्यर्थः ।

(१८) विटविधेयतया विटानां भूतानां, विधेयतया बभूवुस्तथा, वेम्ना-
सम्प्राप्तिसूर्तपरतन्त्रतयेति यावत् । विभोः राज्ञः । अहरहः प्रतिदिनम् ।

(१९) सामन्तेति—सामन्ताः अद्रेजाननरवर्तिनो राजानः, अधीना मया
इत्यर्थः, तथा पौराः जानपदाश्च तेषु मुख्याः प्रधानपुरुषाः । समानशोक्ततया तुल्य-
स्वभावत्वेन । उपाकट्टः जातः, विश्रम्भः विश्रम्भः श्रम तादृशेन ।

(२०) सक्र-जायसा वर्त्तमानाः समानयः सभायाः इत्यर्थः, ["जायाया

माचारम् अत्यचारिणः । (२१) तदङ्गनासु (२२) च अनेकाप-
देशपूर्वम् अपाचरत् (२३) नरेन्द्रः । तदन्तःपुरेषु (२४)
च अमौ भिक्षवृत्तेषु मन्दब्राह्मिणा (२५) बहुमुखैः अवर्त्तन्त ।
सर्वेषु कुलाङ्गनाजनः सुलभभङ्गिभाषणरतो भग्नचारित्र-
यन्त्रणः (२६) तृणायपि न मत्वा भर्त्सन् धातृगण-
सन्निधाम् (२७) अशृणोत् । तद्गुलासु कलहाः सामर्षाणाम् (२८)
उदभवन् । अहन्त्यन्त दुर्वला बलिभिः । अपहृतानि धनवतां
घनानि तस्करादिभिः । अपहृतपरिभृतयः प्रहृताश्च (२९)

निङ्" (५।३।२३४ पा०) इति समासः] । पानगोष्ठेषु मद्यपानसमाप्तौ
अत्यन्तरोक्तताः प्रवेष्टता इत्यर्थः ।

- (२१) अत्यचारिणः अतिक्रान्तिव्यक्तः ।
- (२२) तदङ्गनासु तेषां सामन्तादीनाम्, अङ्गनासु गणेषु ।
- (२३) अनेकापदेशपूर्वम् बहुभिन्नरूपैः । अपाचरत् व्यभिचारमकरो-
दित्यर्थः ।

- (२४) तदन्तःपुरेषु तस्य राज्ञः, अन्तःपुरेषु अन्तःपुरसदृशास्त्रित्यर्थः ।
- (२५) भिक्षवृत्तेषु भिक्षुचारित्तेषु । मन्दब्राह्मिणा निर्भया इत्यर्थः ।

(२६) सुलभेति ।—सुलभ सङ्घं, यत् भङ्गिभाषणं वकीलारचनं, तत्र रतः
तत्पर इत्यर्थः ; "पायुलभङ्गिभाषणरतः" इति पाठान्तरे—पायुलामा स्वारिणीना,
भङ्गिभाषणं व्यङ्ग्योक्तिः, तत्र रतः प्रवीण इत्यर्थः । भग्नति ।—भग्नं नष्ट, चारित्रस्य
सदाचाररक्षणं, अन्तर्धं बन्धनं यत्क तादृशः, यद्वा—भग्नं नष्ट, चारित्रमेव अन्तर्धं
बन्धनं येन ।

(२७) तृणायपि ।—तृणाय न मत्वा तृणवदनादस्य इत्यर्थः । ["मन्वकर्मण्य-
नादरे विभावाऽपाचरत्" (२।३।१७ पा०) इति सूत्रेण तिरस्कारार्थे कर्मण्य चतुर्थी ।
उपपत्तीभूत-मन्वधात्वर्थसम्बन्ध्या "मत्वा" इत्यत्र "गच्छयित्वा" इति पाठान्तरमपि
सम्भवीत्येव । धातृगणं ।—धातृगणस्य कारवर्गस्य, ("चाता कारे विधातारि"
इत्यजयः) मन्वधात्व उपपदसम् ।

- (२८) तद्गुलाः वस्त्रवन्धनाः । कलहाः विवादाः । सामर्षाणां वकीलानाम्,
सुलभङ्गनामिति भावः ।

पातकपथाः । इतवान्धवाः हृतवित्ता बध्नन्त्यातुराश्च मुक्ताः
कण्ठम् आक्रोशन् (१०) अश्रुकण्ठाः प्रजाः । दण्डश्च अयथा-
प्रणीतो (११) भयक्रोधी अजनयत् । कृशकुटुम्बेषु (१२)
श्लोभः पटम् अधत् । विमानिताश्च तजस्त्रिभो मानेन भदञ्चन्त ।
तेषु तेषु च अकृत्येषु प्रासरन् परोपजापाः । (१३)

तदा च सृगयुवेशसृगवाहृत्स्ववर्षनेन अद्रिट्रोणीः अनप-
सारमार्गाः शुष्कदृणवशगुल्माः प्रवेश्य हारतोऽग्निविसर्गे, (१४)
व्याघ्रादिवधे प्रोत्साह्य तन्मुखपातनैः, (१५) इष्टकूप-

(१८) अपहृतंति ।—अपहृता परिभृतिः परिभवः येषां तादृशाः, परिभव-
कोन इत्यर्थः । प्रहृताः आस्त्रशीकृताः, श्रुत्याः इति यावत् । गिरन्तरनिचरणादि-
रूपकर्मणादिभिः उर्वरतां मोता इति भावः ; प्राशयः खर्गे एव पातकमाचरन्ति, न
तेषां कोऽपि प्राशिता आशोदिति निष्कर्षः ।

(१०) मुक्ताकण्ठम् उच्चैःस्वरैरेत्यर्थः । आक्रोशन् रुदन्ति च ।

(११) दण्डः प्राप्तिः, राजकीयविचारण इति शेषः । अयथाप्रणीतः अन्वय-
विहितः, अयथोचित इत्यर्थः ; “अयथाप्रहितः” इति पाठे—अविधिप्रयुक्तः ।

(१२) कृशकुटुम्बेषु निर्धनपरिवारेषु ।

(१३) अकृत्येषु अकार्येषु, दुष्कार्येष्वित्यर्थः ; सरिस्सति शेषः । प्रासरन्
प्रावर्त्तन् । परोपजापाः अतृपयुक्ता भेदा इत्यर्थः ।

(१४) तद्व्यादि ।—अदा तस्मिन् समये । अगबुवंशेति ।—अगबुवंशां,
“अगबित् अगबुवंशः” इत्यमरः) तत्र वेशेन कृपणा इत्यर्थः, अनाथां वापुष्यं
प्रापुष्येन अनयासकम्बलं वा, तत्र वर्षनेन शीतनेन । अद्रिट्रोणीः द्रोणी काष्ठ-
पाषाणादिकृतनौकाकारजलसेचनी, अद्रिषु वा द्रोणीः द्रोण्याकारव्यानविशेषान्,
उभयतः उन्नतवाकारयुक्तान् निर्गमनोपायविरहितान् पर्वतकनकीर्षरभ्रविशेषा-
विति यावत्, पर्वतकन्दराः इत्यर्थो वा, पर्वततटीभेदानिति केचित् । अनपसारंति ।—
प्राप्ति अपहारक निर्वाचक, मार्गः बाध्यः तथोक्ताः । शुष्केति ।—शुष्काणि दृष्यानि
वंशगुल्माः शुकुत्तान्वाच यावत् ताः । प्रवेश्य, अनन्तवर्मचः प्रवीरान् प्रवृत्तानिति योज्यम् ।
हारतः द्रोणीनां हारिषु इत्यर्थः । आपविसर्गेः आपहृतानैः ।

(१५) व्याघ्रादीति ।—अस्मिन् समे व्याघ्र, शिवाः, तं हत्वा राज्यं दत्तम्

दृष्ट्वात्प्रादनेन अतिदूरहारितानां प्राणहारिभिः (३६)
 क्षुत्पिपासाऽभिवर्द्धनैः, दृष्टगुल्मगूढच्छन्नतटप्रदरपातहेतुभिः,
 विषममार्गप्रधावनैः, (३७) विषमुक्त्रोभिः क्षुरिकाभिः चरणः
 कण्टकोदरपैः, (३८) विष्वग्बिसरविच्छिन्नानुयादतया एकाको-
 क्तानां यथेष्टघातनैः, (३९) मृगदेहापराधैः नाम इषुमोक्षणैः,
 सपथबन्धम् (४०) अधिरुह्य अद्रिमृक्काणि दुराधरोहाणि
 अनन्यलक्ष्यैः प्रभ्रंजनैः, (४१) आटविकच्छेदना विपिनेषु विरल-

लक्ष्य च बोध्यं दग्ध्यतेत्येवंरूपं च मोक्षाय चद्ध्यते, तन्मुखपातनेः तथा व्याघ्रादीनां,
 मुखेषु पातनेः, वीरपुरुषाणामिति शेषः ।

(३६) इति ।—इष्टेषु मनोज्ञेषु, कूपेषु दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा, तज्जलपानेच्छा
 इत्यर्थः, तथा उत्पादनेन अस्मिन् प्रदग्ने मनोहरः कूपीऽस्ति तस्य जलमतीव स्वादुतरं,
 गच्छत, यदि तत्र पातनिलच्छन्न इत्येवं प्रलोभनेनेति भावः । अतिदूरहारितानां
 बहुदूर गीतानाम् । प्राणहारिभिः प्राणनाशकैः ।

(३७) दृष्टेति ।—दृष्टानां गुणैः क्लेशैः, गूढं छन्नं तटं यथा तादृशं, प्रदरे
 गर्भे, पातन्य पातनस्य, हेतुभिः । विषमेति ।—विषममार्गं दुर्गमवर्त्य, तत्र प्रधावनेः
 प्रसङ्गे च द्रुतगमनेः ।

(३८) विधेति ।—विषं मुखे यासां ताभिः विषलितावाभिरित्यर्थः । क्षुरि-
 काभिः अस्त्रिकाभिः । चरणेति ।—चरणेभ्यः पादभ्यः, कण्टकोदरपैः कण्टक-
 वटिकारपैः ।

(३९) विष्वगिति ।—विष्वक् समन्तात्, इत्यस्तः इत्यर्थः, बिसरं च गमनेन,
 बहुविधैवेत्यर्थः, "प्रचार" इति वा पाठः, तथात्वेऽपि स एवार्थः ; विच्छिन्ना विष्णुताः,
 अनुयातारः अनुगामिनः येषां ते विष्वग्बिसरविच्छिन्नानुयातारः, तेषां भावः तत्रा
 तथा । एकाकोक्तानां निःसहायानामित्यर्थः । यथेष्टघातनैः यथेच्छविनाशैः ।

(४०) मृगीति ।—मृगाणां दंष्ट्रभ्यः अपराधैः मृष्टैः । नाम्नेत्युक्ते । इषु-
 मोक्षणैः शरशेपैः, मृगवधच्छलेन सेवाना दंष्ट्र शरपातनेरिति भावः । सपथबन्धं
 पथबन्धपृष्ठे, यदि कश्चिदंष्ट्रं परंतमृक्कमधरोदं अस्तीति तस्ये एतत् ददातीति पथ-
 बन्धं कृतेति भावः ।

(४१) दुराधरोहाणि अधिरोदुमन्नक्षानोत्थयैः, अतिशुक्रानोति भावः ।
 अनन्यलक्ष्यैः अन्यैरन्यथीयैः, अन्येनामदृश्यभावेत्यर्थः । प्रभ्रंजनैः पातनेः ।

सैनिकानां प्रतिरोधनैः, (४२) अक्षयूतपक्षियुद्धयात्रोक्तवादि-
सङ्कुलेषु बलवदनुप्रवेशनैः (४३) इतरेषां हिंसीत्यादनैः,
गूढोत्पादितव्यनीकेभ्योऽप्रियाणि (४४) प्रकाशं लब्ध्वा साक्षिषु
तद्विख्याप्य अकीर्त्तितुम्हेतुभिः (४५) पराक्रमैः, पर-
क्षेत्रेषु (४६) सुहृत्त्वेनाभियोज्य जारान् भर्त्सन् उभयं वा
प्रहृत्य तस्माद्दसोपन्यासैः, (४७) योग्यनारोहार्तानां सङ्केतेषु
प्रागुपनिनीय पश्चादभिदुत्य अकीर्त्तनीयैः प्रमापणैः, (४८)
उपप्रक्षोभ्य त्रिलोकप्रवेशेषु निधानखननेषु मत्प्रसाधनेषु च विघ्न-
व्याजसाध्यैर्व्यापादनैः, (४९) मत्तगजाधिरोहणाय प्रैथ्य

(४२) आटविषयप्रमा परस्पररक्षेत्कलेन । विपिनेषु काननेषु । विरल-
सैनिकानाम् अल्पसैनिकपुत्रवाचाम् । प्रतिरोधनेः अवरोधनेः, येन ते तेषां न निर्वृ-
त्तोति भावः ।

(४३) अचेति ।—अक्षयोडादिजनतास्त्रियधैः । बलवताम् अनुप्रवेशनेः
येन ते अक्षयूतनिरतादयः पराजोयन्ते इति भावः ।

(४४) गूढेति ।—गूढं क्लृप्तं यथा तथा, सत्यादितं व्यधीकृतम् अप्रियं येषां
तेभ्यः । अप्रियाणि कर्तृत्तमभृतोभीकथैः ।

(४५) अकीर्त्तितुम्हेतुभिः ।—अकीर्त्तः अवधेयः, प्रहृत्यव्यधीकृतमित्येति सप्तः,
सुप्तैः गोपन्य, हेतुभिः ।

(४६) पराक्षेत्रेषु परनारोषु ।

(४७) अभियोज्य सङ्घस्य । तदिति ।—तस्य वादसक्य जारादिजनसङ्घस्य,
उपन्यासैः कीर्त्तनैः ।

(४८) योग्येति ।—योग्याभिरनुकृपाभिः, नारोभिः चारितानां सङ्केतकाम
नीतानामित्यर्थः । सङ्केतेषु सङ्केतकामेषु । प्राक् पूर्वम् । उपनिनीय क्लृ-
प्तित्वेत्थैः ; "प्रागुपनिनीय" इति पाठे—प्रजननीय, सङ्केतकामेषु इति बोद्धव्यम् ।
पश्चात् खननस्य । सुमिदृशं प्राप्तिम् । अकीर्त्तनीयैः अक्षयनीयैः । प्रमापणैः
घातनैः ।

(४९) उपप्रक्षोभ्य क्षोभं दक्षयित्वा । विज्ञेति ।—विज्ञा अन्तराया पृथ-
क्प्राप्ताः कुर्वन्ति, तस्यः श्यैः तत्कृतेरित्यर्थः । व्यापादनैः हिंसनैः ।

प्रत्यपायनिवर्तनैः, (५०) व्यालङ्घितं कोपयित्वा लक्ष्योक्त-
मुख्यमण्डलेषु अपक्रमणैः, (५१) दायार्थे विवदमानान्
उपांशु (५२) इत्या प्रतिपक्षेषु अयशःपातनैः, (५३) सामन्त-
पुरजनपटेषु अथवाहृतान् अपक्राममभिप्राय (५४) तद्द्वैरि-
नामघोषणैः, योग्याङ्गनाभिः अङ्गनिर्गमम् अभिरमय्य (५५)
राजयत्नोत्पादनैः, (५६) वस्त्राभरणमाख्याङ्गरागादिषु रस-
विधानकौशलेः, (५७) चिकित्सामुखेन आमयोपहं हणैः, (५८)

(५०) प्रेये प्रोत्साह्येभ्यः । प्रत्यपायेति ।—प्रत्यपायानाम् अपायप्रतिकूलानां,
यथा ते न लभ्यन्ति तादृशानामुपायानामिति भावः, निवर्तनैः प्रतिवन्धनैः ; "प्रत्यपाय-
निवर्तनैः" इति पाठान्तरं, तदात्वं—प्रत्यपायः पापं, तस्य निवर्तनैः सन्पादनेः, तेषां
हिंसया पापाचरणैरित्यर्थः ।

(५१) व्यालङ्घितं दृष्टमगम । कोपयित्वा कोपात्कोकत्व । लक्ष्योक्तेति ।
—लक्ष्योक्तेषु कोपेन तटाकमवाध जायता तेन इक्षिणा विषयोक्तेषु, मुख्यमण्डलेषु
प्रधानपुरुषनिचयेषु मध्ये, अपक्रमणैः गुप्तभावेन ततः स्वयं पचायनैः ।

(५२) दायार्थे दायः पैठकं धनं, तदादि तत्प्रभृतिसम्पत्, तदर्थे
तद्विमित्तम् । उपांशु रक्षति ।

(५३) प्रतिपक्षेषु विरोधिषु शत्रुषु । अयशःपातनैः एते इमान् इतयन्त
इत्येवमकौशिकीघोषणैरिति भावः ।

(५४) सामन्तेति ।—सामन्तानां स्वदेशान्तरवर्षिण्युपायां, पुरेषु जनपटेषु
चेत्यर्थः । अथवाहृतान् अन्वायाचरन्प्रोत्साहान् । अपक्रामं कृतम् । अभिरमय्य
व्यापाय ।

(५५) धीमेति ।—योग्याभिरगुह्यपाभिः, अङ्गनाभिर्नारीभिः । अभिरमय्य
विहाय्य ।

(५६) राजेति ।—राजयत्नैः अयरीगन्ध, उत्पादनेः सज्जननैः ।

(५७) रसेति ।—रसः विषं, तस्य विधानं प्रयोगः, तं न् कौशलेः नैपुण्यैः,
कौशल्येन वस्त्रादिषु विषनिश्चयेरित्यर्थः ।

(५८) आमयोपहं हणैः रोगहृद्विहरणैः ; "आमयोपहं हणैः" इति वा पाठः
स चालेऽपि स एवाहं ।

अन्येषु अभ्युपायैः अश्वकेन्द्रप्रयुक्ताः तोष्णरसदाटयः (५८)
प्रक्षपितप्रवीरम् अनन्तवर्मकटकं जर्जरम् (६०) अकुर्वन् ।

अथ वसन्तभानुर्भानुवर्मणं नाम वानवास्यं (६१) प्रोक्षाञ्च
अनन्तवर्मणा व्यप्राहयत् । (६२) तत्परासृष्टराष्ट्रपर्यन्तः (६३)
च अनन्तवर्मा तम् अभियोक्तुं बलममुत्थानम् (६४) अकरोत् ।
सर्वसामन्तेभ्यश्च अश्वकेन्द्रः प्रागुपेत्य अस्त्र (६५) प्रियतरो-
ऽभूत् । अपरेऽपि सामन्ताः समगंसत । (६६) गत्वा च
अभ्यर्णं नर्मदारोधसि (६७) न्यविशन्त । तस्मिंश्च अवसरे
महामामन्तस्य (६८) कुन्तलपतेः अवन्तिदेवस्य आत्मनाटकीयां
स्मात्स्त्रीर्वशीं (६९) नाम चन्द्रपालितार्दिभिः आतप्रशस्तनृत्य-

(५८) अश्वकेन्द्रप्रयुक्ताः अश्वकेन्द्रेणाधिपतिना वसन्तभानुना विद्युक्ताः, प्ररिता
इत्यर्थः । तोष्णरसदाटयः उर्ध्वविषमधीनगुदपुरुषप्रभृतयः ।

(६०) प्रक्षपितंति ।—प्रक्षेपेण आपता नाश्रुताः, प्रवीराः प्रकृतधीषा बल
साहस्रिन । अनन्तवर्मकटकम् अनन्तवर्मसेव्यम् । जर्जरं विभ्रसम् ।

(६१) वानवास्यं वने वसन्तीति वनवासिनः, ते अस्त्रं लभ्यन्तीति वानवासः
(अस्त्रार्थे चा-प्रत्ययः) वनेचराधिपतिरित्यर्थः, तम् ।

(६२) व्यप्राहयत अयोधयत ।

(६३) तदिति ।—तेन भानुवर्मणा, परासृष्टः आकाशः, राष्ट्रक इत्यन्तः
प्रान्तयोना यत्र तत्राभूतः ।

(६४)—बलममुत्थानं शैत्योद्देशेनम् ।

(६५) प्राक् पूर्वं, प्रकृतमित्यर्थः । उभेभ्यश्च स्त्रीपमानम् । अस्त्रं अनन्त-
वर्मणः ।

(६६) समगंसत लङ्गताः, समानताः इति यावत्, अस्त्रं अनन्तवर्मणः
साहाय्यायैति भावः । (अस्त्रार्थे चान्-पूर्वकं जन्-धातोरात्मनेपदित्त्वम्) ।

(६७) अभ्यर्णं निक्षेपार्थंनि । नर्मदारोधसि नर्मदातीरे ।

(६८) महामामन्तस्य प्रधानमामन्तस्य ।

(६९) आत्मनाटकीयां अन्तर्लोक्याम् । स्मात्स्त्रीर्वशीं, परत-
सुन्दरीत्वान् भूतस्य अवतीर्षान् ऊर्ध्वशीर्षीति भावः ।

कोशलाम् आह्वय अनन्तवर्मा नृत्यम् अट्टाञ्जीत् । अति-
रक्तञ्च (७०) भुक्तवान् इमां मधुमत्ताम् । अश्मकेन्द्रस्तु
कुन्तलपतिम् एकान्ते समभ्यधत्—'प्रमत्त एष राजा
कालत्राणि नः परामृशति, (७१) कियत्यवज्ञा सोढव्या ? मम
शतमस्ति हस्तिनां, पञ्चशतानि च ते, तत् प्रावां सभ्यूय
मुरलेशं (७२) वीरसेनम्, ऋचौकेशम् (७३) एकवीरं,
कोङ्कणपतिं (७४) कुमारगुप्तं, सासिक्यनाथञ्च (७५) नाग-
पालम् उपजपाव । (७६) ते च (७७) अवश्यम् अस्य
अविनयम् असहमाना अस्यन्मतेन एव उपावर्त्तेरन् । (७८)
अयञ्च वानवास्यः प्रियं मे मित्रम्, अमुना एनं दुर्विनोतम्
अग्रतो व्यतिषक्तं (७९) पृष्ठतः प्राहरेम, कोशवाहनञ्च विभज्य
गृह्णोमः' इति । हृष्टेन च अमुना अभ्युपेते, (८०) विंशतिं
वरांशुकानां, (८१) पञ्चविंशतिं काञ्चनकुङ्कुमपलानां प्राभृती-

(७०) अतिरक्तः अशानक्तः ।

(७१) परामृशति स्पृशति, वलात्करोतीत्यर्थः ।

(७२) सभ्यूय मिलित्वा । मुरलेशं मुरला नर्मदा नदी, तस्यासिक्कट-
देशाधिपम् ।

(७३) ऋचौकेशं तदाख्यट्टेशाधिपम् ।

(७४) कोङ्कणपतिं तदाख्यट्टेशनाथम् ।

(७५) सासिक्यनाथं सःसिक्यट्टेशनाथकम् ।

(७६) उपजपाव भेदयाव, एतान् अनन्तवर्मन्चः पारवश्यान् विष्णुनाम्
करवादेत्यर्थः, (आशंसायां लोट्) ।

(७७) ते च वीरसेनादयः ।

(७८) उपावर्त्तेरन् तिष्ठेयुः ।

(७९) व्यतिषक्तम् आक्षान्तमित्यर्थः, अभियुक्तम् इति यावत् ।

(८०) अमुना अवन्तिदेवेन । अभ्युपेते तथाऽस्त्विति स्त्रीकृते ।

(८१) वरांशुकानाम् अलकृष्टवसनानाम् ।

ज्ञात्याप्तमुखेन (८२) तैः सामन्तैः (८३) सम्मन्त्रा तानपि स्वमतावस्थापयत् । उत्तरेद्युः (८४) तेषां सामन्तानां वानवाच्यस्य च अनन्तवर्मा गयद्वेषात् आमिषत्वम् (८५) अगमत् । वसन्तमानुष तत्कीशवाहनम् अवशोणम् आत्माधिष्ठितम् (८६) एव ज्ञात्वा 'यथाप्रयासं यथाबलञ्च विभज्य गृह्णीत, युष्मदनुज्ञया येन केनचित् अग्नेन अहं तुष्यामि' इति शाठ्यात् सर्वानुवर्ती (८७) तेनैव आमिषेण (८८) निमित्तोक्ततेन उत्पाटितकलहः सर्वसामन्तान् अध्वंसयत् । (८९) तदीयञ्च (९०) सर्वस्वं स्वयमेव अग्रसत् । वानवाच्यं केनचित् अग्नेन अनुगृह्य प्रत्यावृत्य सर्वम् अनन्तवर्मराज्यम् आत्ममादकरोत् ।

अस्मिंश्च अन्तरे मन्त्रिब्रह्मो वसुरक्षितः कौशित् मौलैः (९१) सञ्चूय बालमेनं भास्करवर्माणम् अस्मैव ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवर्षां मञ्जुवादिनीम्, (९२) अनयोश्च मातरं

(८२) "आधनकुटुमकल्पलानान्" इति पाठे—आधनवर्षकुटुमसंवाहितकल्पलानां पञ्चविंशतित् इति भावः । आधतोक्त्य उपायनोक्त्य । चाप्तमुखेन विश्वाम्नीयमुखेन ।

(८३) तैः सामन्तैः वीरसेनप्रमुखैरित्यर्थः ।

(८४) उत्तरेद्युः परास्मिन् दिने ।

(८५) गयद्वेषात् नीतिशान्तावहेलनात् । आमिषत्वं भोग्यवस्तुत्वम्, ("आमिषं पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सन्धीनेऽप्युत्थीषे पललेऽपि च ।" इति मेदिनी) तैर्निहत इति भावः ।

(८६) अवशोर्षे विध्वंसनम् । आत्माधिष्ठितं स्थायनम् ।

(८७) शाठ्यात् चापठ्यात् । सर्वानुवर्ती सर्वेभ्यो रक्षणकारी ।

(८८) आमिषेण भोग्यद्रव्येण ।

(८९) अध्वंसयत अनाश्रयत् ।

(९०) तदीयं तत्तत्कामनसम्बन्धि ।

(९१) मौलैः कुलक्षानामतश्चत्वरित्यर्थः ।

(९२) मञ्जुवादिनीं तन्नामधेयान् ।

महादेवीं वसुन्धराम् (८३) आदाय अपसर्पन् (८४) आपदोऽस्या भावितया (८५) दाहज्वरेण देहम् अजहात् । (८६) अस्मादृशैः मित्रैस्तु नीत्वा माहिष्मतीं (८७) भर्तृद्वैमातुराय भ्रात्रे (८८) मित्रवर्मणे सापत्या देवौ दर्शिता अभूत् । ताञ्च आर्याम् अनार्याऽनौ अन्यथा अभ्यमन्यत । (८९) निर्भक्षितश्च तया 'सुतमियम् अखण्डचारित्रा राज्याहं चिकीर्षति' (१००) इति नैर्घृण्यात् (१) तम् एनं बालम् अजिघांसीत् । (२) इदन्तु ज्ञात्वा देव्या अहमाज्ञप्तः,—'तात ! नालीजङ्घ ! जीवता अनेन अर्भकेण (३) यत्र काचित् अवधाय जीव, (४) जीवेयं चेत् अहमपि एनम् अनुसरिष्यामि । (५) ज्ञापय मां क्षेमप्रवृत्तः

(८३) वसुन्धरां तदाख्याम् ।

(८४) अपसर्पन् पलायमानः ।

(८५) भावितया अवस्थामावित्तेन ।

(८६) अजहात् अत्यजत् ।

(८७) माहिष्मतीं तटःस्थानं नगरीम् ।

(८८) भर्तृद्वैमातुराय—भर्तृद्वैमातुराय द्वितीयाया मातुरपत्याय वैमात्रेशाय, ["मातुर्द्वैमातुरायस्यदपूर्वायाः" (४।१।११५ पा०) इति सूत्रेण मातृशब्दस्य सहादेयः अण्-प्रत्ययश्च] । भाष्ये देवराशेऽर्थः ।

(८९) अथौ मित्रवर्मा । अभ्यमन्यत मनस्त्रामकरोत्, रिरंशया चारित्रनाशाय अहमे इत्यर्थः ।

(१००) अखण्डचारित्रा अघटचारित्रा, सतीत्यर्थः । राज्याहं राज्याधि-
कारित्वम् । चिकीर्षति अर्जुनिच्छति ।

(१) नैर्घृण्यात् निर्दयत्वात् ।

(२) अजिघांसीत् इदन्तुनेषीत् ।

(३) अर्भकेण बालकेन, (सहाधेः) द्वितीया ।

(४) अवधाय अवहितो भूत्वा, सावधानेनेत्यर्थः । जीव प्राणान् रक्ष ।

(५) जीवेयं प्राण्याम् । चेत् यदि तर्हि एनमनुसरिष्यामि अहम्, यनिष्यामि ।

स्ववार्त्ताम्' (६) इति । अहन्तु सङ्गुले राजकुले कथञ्चित्
एनं निर्गमय्य विन्ध्याटर्षी व्यगाह्विष । पादचारदुःस्थितश्च
एनम आश्वामयितुं घोषे (७) क्वचित् अहानि कानिचित्
विश्रमय्य तत्रापि राजपुरुषसम्पातभौतो दूरम् अपामरम् ।
तत्रास्य दारुणपिपासापौडितस्य वारि दातुकामः कूपेऽस्मिन्
अपभ्रश्य पतितः, त्वया एवम् अनुगृह्यतः । त्वमेव अस्य अतः
शरणमेधि (८) विशरणस्य (९) राजसूनोः' इति अञ्जलिम्
अवध्नात् ।

'किमोया (१०) जात्या अस्य माता ?' इति अनुयुक्ते (११)
मया अमुना (१२) उक्तं—'पाटलिपुत्रस्य बणिजो वैश्रवणस्य
दुहितरि मागरदत्तायां कोशलेन्द्रात् कुसुमधन्वनीऽस्य माता
जाता' इति । 'यद्येवम् एतस्मात्तुर्मत्पितृष्वेको मातामहः' इति
सस्नेहं तमहं सस्वजे । वृद्धेन उक्तं—'सिन्धुदत्तपुत्राणां
कतमस्ते (१३) पिता ?' इति । 'सुश्रुतः' इत्युक्ते सोऽत्यहृष्यत् ।

(६) ज्ञापय निवेदय । सेमिच प्रप्रतः सेमप्रप्रतः कुशलप्रस्थितः, यत्र
क्वचन निर्दिष्टेन गत्वा इत्यर्थः । स्ववार्त्तां निजवार्त्तान्तं, स्वप्रवृत्तिमिति यावत् ।

(७) आश्वामयितुं सान्त्वयितुं, विश्रामयितुम् इत्यर्थः । घोषे आभीरयामि,
("घोष आभीरपञ्जी स्यात्" इत्यमरः) ।

(८) अतः अजात्, परमिति शेषः । शरणम् आश्रयः । एधि भव ।

(९) विशरणस्य अनाश्रयः ।

(१०) किमोया ? किंस्वरूपा ? किंजातीया ? इत्यर्थः, ["इहाण्डः"
(३१२/१२४ पा०) इति कू-प्रत्ययान्तोऽर्थं प्रयोगः] । अस्य बालकस्य ।

(११) अनुयुक्ते पृष्टे ।

(१२) अमुना नाम्नीकज्ञेन ।

(१३) "सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते" इत्यत्र "पञ्चोद्वयपुत्रयोः कतरको" इति
वाक्यः साधुतया प्रतिभाति, यन्वारथे सिन्धुदत्तस्त्वामुल्लेखान् सुश्रुतपितुः पञ्चोद्वयैति
जानन्त्यात्, तथा पञ्चोद्वयस्य पुत्रवङ्गत्वाभावादिति ।

अहन्तु 'तं नयावलिप्तम् अश्रमकं नयेन (१४) एव
 उन्मूल्य बालमेनं पित्रे पटे प्रतिष्ठापयेयम्' इति प्रतिज्ञाय
 'कथमस्य एनां क्षुधं क्षपयेयम् ?' इति अचिन्तयम् । तावत्
 आपतितौ च कस्यापि व्याधस्य त्रीन् इषून् अतोत्य (१५)
 ही सृगौ स च व्याधः । तस्य हस्तात् अवशिष्टमिषुदयं
 कीदृक्क्षुधम् आक्षिप्य (१६) अवधिषम् । एकश्च सपत्राकृतः
 अन्यश्च निष्पत्राकृतः (१७) अपतत् । तच्च एकं सृगं दत्त्वा
 सृगधवे (१८) अन्यस्य अपलोमत्वचः क्लोमापोह्य निष्कुला-
 कृत्य विकृत्य (१९) उर्वस्थिग्रोवाटोनि शूलाकृत्य (२०)
 दावाङ्गारेषु, (२१) तप्तेन आमिषेण (२२) तयोः आत्मनः (२३)

(१४) नयावलिप्तं नोतिर्गन्तम् । अश्रमकम् अश्रमेन्दम् । नयेन नोतिर्गामे

(१५) अतोत्य अतिकृत्य ।

(१६) कीदृक्क्षुधम् । आक्षिप्य बाकृत्य ।

(१७) सपत्राकृतः सट् पत्रेण पत्रेण इति सपत्रः, तत्राकृतः सपुङ्ग-
 शरमेनेनातिव्यधितः कृतः, ["सपत्र-निष्पत्रादतिव्यधने" (५७३६१ पा०) इति
 डाच् प्रत्ययान्तः] । निष्पत्राकृतः तद्रहितो विह्वः, सपुङ्गक शरक अपरपरार्थतो
 निर्गमेनेनातिव्यधितः कृतः ।

(१८) सृगधवे व्याधाय ।

(१९) अपलोमत्वचः क्लोमापोह्यः । क्लोम तिक्कं, पिपासाच्छानम्
 इत्यर्थः, ["अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवादिभिरामूलं हस्ता-
 च्छादनकृतम् ॥ " इति भावप्रकाशवचनात्] अपोह्य निःसार्यं । निष्कुलाकृत्य
 निर्गतं कुलम् अन्तरवशवानां समूहः यस्मात् तत्रा कृत्वा, शिराच्छाटोनि अन्तरात्
 निष्कोष्य इत्यर्थः, ["निष्कुलातिष्कोषणे" (५७३६२ पा०) इति डाच्] । विकृत्य
 विच्छिद्य ।

(२०) शूलाकृत्य शूलैर्न पाचयित्वा, शूलवेधनेन दग्ध्वा पाकं निष्पादित्वर्थः ।

["शूलात् पाके" (५७३६५ पा०) इति डाच्] ।

(२१) दावाङ्गारेषु वनानलेषु ।

(२२) तप्तेन उन्मेन । आमिषेण मांसिन ।

(२३) तयोः वक्षिण-मासीकक्षयोः । आत्मनः स्वयम् ।

अनुधम् अत्यतार्थम् । (२४) एतस्मिन् कर्मणि मत्सोऽवेन (२५)
अतिहृष्टं किरातम् अस्मि पृष्टवान्—‘अपि जानासि
माहिषगोवृत्तात्तम् ?’ इति । असौ आचष्ट—‘तत्र व्याघ्रत्वचो
दृतोश्च (२६) विक्रीय अद्य एवागतः, किं न जानामि ? प्रचण्ड-
वर्मा नाम चण्डवर्मानुजो मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं
विलिप्तुः अभ्येति, (२७) तनोत्सवोत्तरा (२८) पुरी’ इति ।

अथ कर्णे जीर्णम् (२९) अन्नवं—‘धूर्त्तो मित्रवर्मा
दुहितरि सम्यक् प्रतिपत्त्या (३०) मातरं विश्वास्य तन्मुखेन
पत्याकृष्य (३१) बालकं जिघांसति । तत् प्रतिगत्य कुशलम्
अस्य महात्ताञ्च देख्यै रक्षो (३२) निवेद्य पुनः ‘कुमारः
शार्दूलभक्षितः’ इति प्रकाशम् आक्रोशनं (३३) कार्यम् । स
दुर्मतिः अन्तःप्रोतो वृद्धदुःखं दर्शयन् देवीम् अनुनेष्यति ।
पुनः तया त्वन्मुखेन स वाच्यः,—‘यदपेक्षया (३४) त्वन्मतम्

(२४) अत्यतार्थे अन्वारयन्त्यर्थः ; “अत्यतार्थम्” इति पाठे—अतिदृष्टा-
नकार्थम् ।

(२५) मत्सोऽवेन मम दास्येवेत्यर्थः ।

(२६) व्याघ्रत्वचः व्याघ्रवर्माश्च । दृतोः कर्मपुष्टकानि ।

(२७) विलिप्तुः विश्रियेच लब्धुमिच्छुः । “विलिप्तुः” इति पाठस्तु चिन्त्यः ।
अभ्येति आगच्छति ।

(२८) उत्सवोत्तरा उत्सवभूमिष्ठा ।

(२९) जीर्णे हृदये ।

(३०) दुहितरि मञ्जुवादिनामित्यर्थः । सम्यक् प्रतिपत्त्या यथावर्थं कर्तव्यतां
ज्ञानेन, खेदप्रदर्शनेत्यर्थः ।

(३१) प्रत्याकृष्य प्रत्यागोच्य ।

(३२) रक्षः शिकारे ।

(३३) आक्रोशनम् उच्येः रोदनम् ।

(३४) यदपेक्षया यत्नतमवच्छ, अपेक्षया अनुरोधेन ।

अत्यक्रमिषं, (३५) सोऽपि बालः पापेन मे परलोकम्
 अगात् । अथ तु त्वदादेशकारिणौ एवाहम् इति ।
 स तद्योक्तः प्रीतिं प्रतिपद्य अभिपत्स्यते । (३६) पुनः अनेन
 वक्षनाभनाम्ना (३७) महावर्षेण सन्नोय (३८) तोयं, तत्र
 मालां मज्जयित्वा तथा स (३९) वक्षसि मुखे च हन्तव्याः,
 'स एव अयमसिप्रहारः पापीयसस्तव भवतु, यद्यास्मि पति-
 ब्रता ।' पुनः अनेन अगदेन सङ्गमिते (४०) अर्थास तां मालां
 मज्जयित्वा स्वदुहिते (४१) दद्यात् । मृते तु तस्मिंस्तस्याश्च
 निर्विकारायां (४२) सत्यां 'सती' इत्येव एनां प्रकृतयोऽनुवर्त्त-
 ण्यन्ते । (४३) पुनः प्रचण्डवर्मणे सन्देश्यम् (४४)—'अनाय-
 कम् (४५) इदं राज्यम्, अनेन (४६) एव सह बालिका
 इयं स्त्रीकर्त्तव्या' (४७) इति । तावत् (४८) आवां

(३५) अत्यक्रमिषम अतिक्रान्तौ ।

(३६) प्रतिपद्य प्राप्य । अभिपत्स्यते समीपमागमिष्यति, तां महावर्षो-
 मिति शेषः ।

(३७) वक्षनाभनाम्ना वक्षनाभाख्येन ।

(३८) सन्नोय भिन्नयित्वा ।

(३९) तथा भाषया । स मित्रवर्मा ।

(४०) अनेन महद्गणेन एतेन । अगदेन सन्नोयनाख्येन विषनाशनेन भीषण-
 विशेषेण, ("सन्नोयनं आदगदम्" इति वेजयन्ती) । सङ्गमिते सम्मिश्रिते ।

(४१) स्वदुहिते निजकन्यायै मङ्गुवादिभ्ये ।

(४२) तस्मिन्नासवर्मणि । तस्या दुहितरि मङ्गुवादिभ्यः । निर्विकारायां
 विकारशून्यायाम्, अश्लिष्टभावेनावच्छिन्नाशानित्यर्थः ।

(४३) अनुवर्त्तयन्ते अनुसरिष्यन्ति ।

(४४) सन्देश्यं वाचिकं प्रेषणोद्यम् ।

(४५) अनायकम् अराजकम् ; "अनायकम्" इति पाठान्तरम् ।

(४६) अनेन राज्येन ।

(४७) बालिका मङ्गुवादिणी । स्त्रीकर्त्तव्या परिश्रयेण पश्येत्तस्या, लघेति शेषः ।

कापालिकवेशच्छत्रो (४८) देव्यैव दौयमानाभक्षौ पुरो वक्रिः
 उपश्रमशानं (५०) वक्ष्यावः । पुनः आर्यप्रायान् (५१)
 पौरवृहान् आमांश्च मन्त्रिवृहान् एकान्ते ब्रवीतु देवी—
 'स्वप्नेऽथ मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः, 'अथारभ्य
 अतुर्येऽहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति । पञ्चमिऽहनि रेवातट-
 वर्त्तनि मङ्गवने परीक्ष्य वैजन्त्यं (५२) जनेषु निर्गतेषु कपाटम्
 उद्घाट्य त्वत्कृतं स ह कोऽपि द्विजकुमारो निर्यास्यति । स
 राज्यम् इदमनुपास्य बालान्ते प्रतिष्ठापयिष्यति । स खलु
 बालो मया व्याघ्नोरूपया तिरस्कृत्य (५३) स्थापितः । सा च
 इयं वक्षा मञ्जुवादिनो तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेन (५४)
 एव कल्पिता' इति । तदेतत् अतिरहस्यं युष्मासु एव गुप्तं
 तिष्ठतु, यावदेतत् उपपत्स्यते' (५५) इति ।

स (५६) साम्प्रतम् अतिप्रौढः प्रयातः । अर्थहायं
 यथाचिन्तितम् अनुष्ठितोऽभूत् । प्रतिदिशश्च लोकवादः
 प्रासर्पत् (५७)—'अहो माहात्म्यं पतिव्रतानाम् !! असि-

(४८) तावत् तदानीम् ।

(४८) कापालिकेति ।—कापालिकस्तान्त्रिकमतपरः, तस्य वेशेन कृत्रो
 तिरोहितौ ।

(५०) उपश्रमशानं श्रमशानसंभोधे, (सामीप्येऽन्वयोभावः) ।

(५१) आर्यप्रायान् नापुत्राशान् ।

(५२) मङ्गवने मठागारं । परीक्ष्य प्रमाद्येन निश्चित्य । वैजन्त्यं विजयत्वम् ।

(५३) तिरस्कृत्य आच्छाद्य, गोपायित्वेत्यर्थः ।

(५४) द्विजातिदारकस्य द्विजवाद्यकस्य । दारत्वेन भार्यात्वेन ।

(५५) उपपत्स्यते संस्यति ।

(५६) स इष्टः ।

(५७) प्रासर्पत् प्राचरत् ।

प्रहार एव हि स मास्त्राप्रहारः तास्त्रान् जातः, 'न शक्यम्' उपधियुक्तम् (५८) णंतत् कर्मेति वक्तुं, यतस्तदेव दत्तं ताम् दुहिते स्तनमण्डनम् (५९) एव तस्यै जातं, न सृत्यः । योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनम् प्रातिवर्त्तते, स भस्त्रोव भवेत् इति ।

अथ महाव्रतिवेशेन माञ्जु पुत्रश्च भिक्षायै प्रविष्टौ दृष्ट्वा प्रस्रुतस्तनी प्रत्युत्थाय हर्षाकुलम् अन्नवीत्—'भगवन् ! अयम् अक्षलिः, अनाथोऽयं जनोऽनुगृह्यताम, अस्ति मम एकः स्वप्नः, स किं सत्यः ? न वा ?' इति । मया उक्तं—'फलमस्य अस्त्रैव द्रक्ष्यसि' इति । 'यदि एवं, बहु भागधेयम् अस्या वो दास्याः, स खलु अस्याः सानःप्यशंभी (६०) स्वप्नः' इति महर्शनरागबहसाध्वसां (६१) मञ्जुवादिनीं प्रणमय्य भूयोऽपि सा हर्षगर्भम् अन्नूत—'तच्चेन्नस्या, सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली शो (६२) मया निर्गोहय्यः' इति । मया अपि सस्मितं मञ्जुवादिनीरागलौनर्हाष्टलीदुर्धैर्यं (६३) 'एव-मस्तु' इति लब्धभैक्ष्यो नालीजङ्गम् आकार्यं (६४) निर्गम्य

(५८) उपधियुक्तं कूटयुक्तम् ।

(५९) स्तनमण्डनं स्तनयोर्भूषणम् ।

(६०) सानाप्यशंभी सद्य नादेन वर्त्तमाना समाधा सपतिका, तस्या भावः सानाप्यं पतिकाभः, तत्र शंसतीति तथाभूतः, समापतान्पकः ।

(६१) महर्शनेति ।—मम दर्शनेन चः रागः अनुरागः, तेन वक्तं जातं, साध्वसं^३ यस्मात्तथाभूता तान् ।

(६२) बालकपाली बालकप्रती, कुमारभिक्षुक इत्यर्थः । चः चानामिनि द्विप्रसे इत्यर्थः ।

(६३) मञ्जुवादिनीति ।—मञ्जुवादिन्याः रानीव प्रेमावेशिन, लीला संसक्ता, सा दृष्टिः, तथा लीदं कल्पितं, धेयं वक्तुं तादृशिन ; "रागदीनदृष्टि" इति वाठे—
रानीव अनुरानीव, दीना लक्षा, या दृष्टिः तथा ।

(६४) आकार्यं आह्वय ।

ततश्च तं (६५) च अनुयान्तं शनेः अपृच्छं—'कः असी
अल्पायुः प्रद्युतः प्रचण्डवर्मा ?' इति । सोऽब्रूत—'राज्य-
मिदं ममेति अपास्तशङ्को (६६) राजाख्यानमण्डपे (६७)
यव तिष्ठति उपास्यमानः (६८) कुशीलधैः' (६९) इति ।
'यदि एवमुद्याने तिष्ठ' इति तं जरन्तम् आदिश्य तन्माकारैक-
पाश्र्वे (७०) क्वचिच्छून्यमठिकायां मात्राः समवतार्य (७१)
तद्रक्षणनियुक्तराजपुत्रः कृतकुशीलववेशनीलः प्रचण्डवर्माणम्
यत्नान्वरञ्जयम् । अनुरञ्जितातपे तु समये (७२)
जनसमाजज्ञानोपयोगीनि संहृत्य (७३) मृत्युगीतनाना-
कृदितादि-हस्तत्रङ्गमणम् (७४) ऊर्ध्वपादालातपादापौडवांसक-

(६५) तं मालीजडम् ।

(६६) अपास्तशङ्कः निःशङ्कः ।

(६७) राजाख्यानमण्डपे राजसभाग्रहे ।

(६८) उपास्यमानः सेव्यमानः ।

(६९) कुशीलधैः चारण्यैः, ("चारणास्तु कुशीलदाः" इत्यमरः) ।

(७०) जरन्तं हडमिथ्यं । तदिति ।—तत्र सभामण्डपक, प्राकारैकपाश्र्व
प्राचीरैकभागे ।

(७१) मात्राः परिच्छेदान्, क्वापलिक्वथेऽप्युक्ता इत्यर्थः, ("मात्रा परिच्छेदः
ऽस्येऽग्निं प्रहन्ती कथंभूवथे" इति वेजस्यनी) । समवतार्य अङ्गादपनीय ।

(७२) अनुरञ्जनेति ।—अनुरञ्जितः रक्तोभूतः, चातपः सूर्यांशुकः, यत्किञ्च
सादृशे, मनस्ये इदमावसानकाले इत्यर्थः ।

(७३) जनेति ।—जनसमाजस्य लीकसङ्घातक, ज्ञानोपयोगीनि ज्ञानविज्ञानी-
भूतानि, चारणानिति श्रेयः, यथा ते नदभिप्रायं जानन्ति तदुपयान्त्यापारानित्यर्थः
संहृत्य सञ्चाल्य, गीपायित्वेत्यर्थः ।

(७४) कृदितादि-—कृत्वां नर्तनं, गीतं गानं, तानाकृदितं विविधविदनामुच्चारि-
त्वात्, कदादिभिः तत्प्रभृतिभिः कथं, उक्तप्रकृत्यन्त इतज्ज्ञाती टुतककप्रसारणम् ।

(७५) ऊर्ध्वेति ।—ऊर्ध्वपादं 'कवाभ्यासवर्णो मृदा मूर्धानं आनयेत्पुः
कृत्वातीक्ष्ण चरणाङ्गुर्ध्वपादं तदुच्यते ।' इत्यमरः, उच्यते इत्यर्थः, उच्यते इत्यर्थः ।

मकरलङ्घनादीनि (७५) मत्स्योदत्तनादीनि (७६) च कर-
णानि, (७७) पुनः आढायादाय आसन्नवर्तिनां क्षुरिकाः
ताभिः (७८) उपाहितवर्षा (७९) चित्रदुष्कराणि कर-
णानि (८०) श्येनपातोत्क्रोशपातादीनि (८१) दर्शयन् विंशति-
चापान्तरान्नावस्थितस्य (८२) प्रचण्डवर्मणः क्षुरिकया एकया
प्रत्युरसं प्रहृत्य (८३) 'जौव्यात् (८४) वर्षसहस्रं वसन्तभानुः'
इति अभिगर्जन् मङ्गात्रम उत्कर्त्तुम् उद्यतासिः (८५) कस्यापि

चरणमर्थं कर्त्तव्यं कुचितम् । नृपस्यमृतं तिर्यक् तदस्मात्कमव च ॥" इत्युक्तञ्च
ते आपोही भूषणे यत् तदृशं क्रीडनमित्यर्थः, हास्यक-मकरलङ्घनं हास्यक-मकरयोः
प्रचारार्थवत् क्रीडाविशेष इत्यर्थः, एवमादीनि ।

(७६) मत्स्योदत्तनादीनि मत्स्यवदुल्लङ्घनादीनि ।

(७७) करणानि क्रियाः, चेटाविशेषानित्यर्थः ; एवमुत्तरम् ।

(७८) आढाव आढाय गृहीत्वा गृहीत्वा, एकवारं गृहीत्वा पुनस्तेभ्यो दत्त्वा
पुनर्गृहीत्वैत्यर्थः, क्रीडनप्रकार एव इति बोध्यम् । क्षुरिकाः शस्त्रिकाः । ताभिः
क्षुरिकाभिः ।

(७९) उपाहितवर्षा संयुक्तदंडः, ("वर्षं विपद्यः । काथो दंडः" इत्यमरः) ।

(८०) चित्रदुष्कराणि चित्राणि आश्चर्याणि, दुष्कराणि अर्थे दुःसाध्यानि ।
करणानि व्यापारान् ।

(८१) श्येनपातेति ।—श्येनः पक्षिविशेषः, तस्य पातः "परिक्रम्यान्तरीक्षे
वन्प्राप्नोतिरेदृश्यताम् । आकाशिकाभिपातेन श्येनपात उदीरितः ।" इत्युक्त-
ञ्च पतनम्, उत्क्रोशः कुररपक्षी, ("उत्क्रोश-कुररौ उभौ" इत्यमरः) "चक्रे
पाखी" इति भाषा, तस्य पातः पतनविशेषः, तत्प्रभृतीनि ।

(८२) विंशतीति ।—विंशतिचापं विंशतिधनुः, अशीतिदशप्रमाणम् इत्यर्थः,
अन्तरालं व्यवधानं, तन्नावस्थितम् ।

(८३) प्रत्युरसम् उरसोति प्रत्युरसं, (विभक्त्यै अन्वयोभावेऽन्-समासान्तः)
वक्षति । प्रहृत्य आह्वयेत्यर्थः ।

(८४) जौव्यात् जीवतु ।

(८५) मङ्गात्रं मङ्गारोरम् । उत्कर्त्तुं हेतुम्, आह्वयमित्यर्थः । उद्यतासिः
उद्यतश्चक्र ।

चारभटस्य (८६) पीवरसंवाहुमिखरम् (८७) आक्रम्य
तावता एव तं विचेतौकुर्वन्, (८८) आकुलञ्च लोकम् उच्चक्षू-
कुर्वन् (८९) द्विपुरुषोच्छ्रितं (९०) प्राकारम् अत्यलक्ष्यम् ।
अवप्लव्य (९१) च उपवने मदनुपातिनाम् (९२) 'एष पत्या
दृश्यते' इति ब्रुवाण एव नाक्षीकङ्कममौकृतसैकतास्यृष्टपाद-
न्यासया (९३) तमालवीथ्या च अनुप्राकारं (९४) प्राचा (९५)
प्रतिप्रधावितः पुनः अवाधा (९६) उच्चितेष्टकचितत्वात् (९७)
अलक्ष्यपातेन (९८) प्रदुष्य (९९) लङ्कितप्राकारवप्र-खात-
वलयः (१००) तस्यां शून्यमठिकायां तूर्णमेव प्रविश्य प्रतिमुक्त-

(८६) चारभटस्य चरतोऽत चरः, चर एव चारः, (अण्) तत्र सचारी-
त्वर्थः, न चासौ भटः पीरयेति तथोक्तम् ।

(८७) पीवरिति.—पीवरः नासलः, अंसः क्लृप्त्वी यत्र तादृशं, बाहुमिखरं
भ्रुवोपरिभागम् ।

(८८) तं भटम् । विचेतौकुर्वन् लोचयन्नित्यर्थः ।

(८९) आकुलं सन्मरान्वितम् । उच्चक्षूकुर्वन् ऊर्ध्वदृष्टीकुर्वन् ।

(९०) द्विपुरुषोच्छ्रितं पुरुषद्वयसमाधीनम् ।

(९१) अवप्लव्य अधो लम्फाद्यत्वा ।

(९२) मदनुपातिनां ममभ्रुधावताम् ।

(९३) नाक्षीकङ्केति.—नाक्षीकङ्केन समीकृतः समतासापादितः, अत एव
सैकते नाक्षीकामवस्थाने, अस्यृष्टः अलक्षित इत्यर्थः, पादन्यासः चरचरिन्वासचिक्र-
नित्यर्थः यथां तथाभूतया, नाक्षीकङ्केन चरचरिन्क्रीडन्नाडित भावः ।

(९४) अनुप्राकारं प्राकारञ्च समीपे, (विभक्त्यर्थे अन्वयीभावः) ।

(९५) प्राचा पूर्वदिशा ।

(९६) अवाधा दक्षिणया दिशा ।

(९७) उच्चितेति.—उच्चितेः राजीकृततया उच्चितेः, उच्चितेः चितत्वात्
ख्यातत्वात्, आच्छादितत्वादित्यर्थः ।

(९८) अलक्ष्येति.—अलक्ष्यः अदृश्यः, पातः प्रधावनं तेन ।

(९९) प्रदुष्य धावित्वा ।

(१००) लङ्कितेति.—लङ्कितम् चतित्वात्, प्राकारवप्रख-
लपूल, खातवत्त्वं परिखावेष्टं येन तथाभूतः ।

पुत्रवेशः (१) मङ्ग कुमारेण (२) मत्कर्मतुमुल्लराजद्वारदुःख-
लब्धवर्त्ता (३) श्मशानोद्देशम् अभ्यगाम् । प्रागैव तस्मिन् (४)
दुर्गागृहे प्रतिभाऽधिष्ठाने एव (५) मया कृतं भग्नपाश्व-
स्थैर्यस्थूलप्रस्तरस्थगितवाह्यद्वार (६) विलम् । अथ गलति (७)
मध्यरात्रे वर्षैवरोपनोतमहाहैरत्नभूषणपट्टनिवसनी (८) तत्
विलमावां प्रविश्य तूष्णाम् (९) अतिष्ठाम् ।

देवी तु पूर्वद्युः एव यथार्हम् अग्निमंस्कारं मालत्रायं (१०)
दत्त्वा प्रचण्डवर्मणे, (११) चण्डवर्मणे च ताम् अवस्थाम्

(१) प्रतिमुक्तपूर्ववेशः प्रतिमुक्तः पिनङ्गः, पाराङ्गत इत्यर्थः, ("आसुक्तः प्रति-
मुक्तश्चापनङ्गश्चापिनाङ्गवत्" इत्यमरः) पूर्ववेश, येन तादृशः, गृहीतपूर्वकापालक-
परिच्छेद इत्यर्थः ।

(२) कुमारैश्च राजपुत्रेण ।

(३) सदिति — भग्न कर्मणा पूर्वोक्त्यापारेण, तुमुलं सङ्कुलं, यत् राजद्वारं,
तस्मिन् दुःखेन लब्ध प्राप्तं, वत्स पत्या येन तादृशः ।

(४) तस्मिन् श्मशाने ।

(५) प्रातभाऽधिष्ठाने एव प्रतिमायाः स्थाने एव ।

(६) भग्नेति — भग्न तुटितं, पार्श्वयोः पार्श्वानां वा स्थैर्यं दाक्यं यच्च
तादृशेन, स्थूलेन दृढता, प्रस्तरेण पादाद्येन, स्थगितम् आच्छादितं, वाह्यं बहिर्भवं,
द्वारं यस्य तादृशम् ।

(७) गलति अतिक्रान्ति ।

(८) वर्षैवरेति — वर्षैवरेण "ये त्वल्पवस्त्राः प्रथममात्मनोः स्त्रीष्वभाविनः ।
जालान् न दृष्टाः कार्येषु ते ये वर्षवराः स्मृताः ॥" इत्युक्तलक्षणेन राज्ञामन्तःपुररक्षकैश्च
बद्धेन, "स्त्रीणां" इति भाषाः ("बद्धो वर्षवरः" इत्यमरः) वर्षे रेतोवर्षणं कथोति
उ-श्च् । महादेवीप्रेषितेनेति भावः, उपनीतानि उपस्थापितानि, आनीतानीत्यर्थः,
महाह्यं चि महासुव्यानि, वज्रभुव्यानि वज्रखचितालद्वाराः, पट्टनिवसनाणि पट्टवस्त्राणि
च यद्योः तथामुतौ, परिहिततत्तद्व्याह्वारवसनावित्यर्थः ।

(९) तूष्णौ मौनभावेनेत्यर्थः ।

(१०) मालत्राय मालवदेवीत्राय ।

(११) प्रचण्डवर्मणे चण्डवर्मागुणाद्य ।

अश्वकेन्द्रोपधिक्ताम् एव सान्दिश्य, (१२) उत्तरद्युः प्रत्यूर्वास
एव पूर्वसङ्केतितपौरामात्यसामन्तहृद्वैः सह रभ्येत्थ भगवतौम्
अर्चयित्वा सर्वजनप्रत्यक्षं परोक्षितकुलिवैजन्थं (१३)
तद्वचनं विधाय दत्तदृष्टिः सह जनेन स्थित्वा पटौयांसं (१४)
पटदृशब्दम् अकारयत् । अणुतररन्ध्रप्रविष्टेन (१५) तेन
नाटेन अहं दत्तसङ्केतः (१६) शिरसा एव उद्विष्य
सप्रतिमं लोहपादपोठम् (१७) अंसलपुरुषप्रयत्नदृक्कलम् (१८)
उभयकरविधृतम् (१९) एकपाश्वरम् एकतो निवेश्य निरगमं,
निरगमयश्च कुमारम् । अथ यथापूर्वम् अर्चयित्वा दुर्गाम्
उद्घाटितकपाटः प्रत्यक्षौभूय प्रत्ययदृष्टदृष्टीः स्पष्टरोमाक्षम्
उद्यताञ्जलिरुद्विष्ययाश्च (२०) प्रणिपतन्तोः प्रकृतोरभ्यधाम्
—‘इत्थं देवो विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन युष्मान् आज्ञापयति,

(१२) तामवस्थां, भातरिति शेषः । अश्वकेन्द्रस्य वसन्तभानोः उपधिः कूट-
प्रयोगः, तेन क्लृप्ताम् । सान्दिश्य नाचिकं प्रेष्य ।

(१३) परोक्षितेति ।—परोक्षितं परिदर्शितं, कुलैः अश्वत्तरक, वैजन्थं
जनशृङ्खलं यस्य तादृशं, यथा ते कथमपि अश्वदुपधिक्तामीतम् सर्वमिति न
विश्वस्यति भावः ।

(१४) पटौयांसं मङ्गलानिच्छेदः ।

(१५) अणुतरिति ।—अणुतरैश्च अतिक्षुद्रेण, रश्मेश्च क्षिद्रेण, प्रविष्टः तेन ।

(१६) दत्तसङ्केतः दत्तेक्षणः, । वदितवचनान् इति भावः ।

(१७) सप्रतिमं प्रतिमासद्वितम् । लोहपादपोट लोहमयचरणासनम् ।

(१८) अंसलेति ।—असलस्य बलवतः, (“बलवान् मांसलोऽसलः” इत्यमरः)

पुरुषस्य प्रभवेनापि प्रवासेनापि, दुश्चलं आशयितुमशक्यम् ।

(१९) उभयेति ।—उभयकराभ्यां विधृतम् अर्चयित्वम् ।

(२०) उद्यतेति ।—उद्यताः अङ्गलयः यानां ताः ; रुदः सङ्घातः, विषयः
आशय्ये वासां ताः ; उद्यताञ्जलयश्च ताः रुद्विषया उद्यताञ्जलिरुद्विषयाः
तादृशीः, बहुचरपुटविषयान्विता इत्यर्थः ।

—‘मया सक्तपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्य (२१) अथ वो दत्तः, तम् एनम् (२२) अथ प्रभृति मत्पुत्रतया मन्दमाह्वपच (२३) इति परिगृह्यन्तु भवन्तः ।’ अपि च दुर्घटकूटकोटिघटनापाटव-प्रकटशाठ्यनिष्ठुराशमकघटघटनात्मानं (२४) मां मन्यध्व-मस्य (२५) रक्षितारम्; रक्षानिर्वेशः (२६) च अस्व स्वसेयं (२७) सुभ्रूः अभ्यनुज्ञाता मद्यम् आर्य्या (२८) इति ।

श्रुत्वा एतत् ‘अहो! भाग्यवान् भोजवंशो यस्य त्वम् आर्य्यादत्तो (२९) नाथः’ इति अप्रयोज्यन्त प्रकृतयः । सा तु वाचाम् अगोचरां (३०) हर्षावस्थाम् असृशत् मे श्वश्रूः । तदहरेव च यथावत् अग्राहयत् मञ्जुवादिनीपाणिपङ्कवम् । प्रपन्नायाश्च (३१) यामिन्यां सम्यगेव विलं प्रत्यपूरयम् ।

(२१) तिरस्कृत्य आच्छाद्य ।

(२२) एनं बालकम् ।

(२३) मन्देति।—मन्दः अल्पः, शोष इत्यर्थः, (‘मन्दाख्यापटुनिर्भाग्याः’ इत्यमरः) माह्वपर्चा यस्य ताह्वमः ।

(२४) दुर्घटति।—दुर्घटा दुःसाध्या, या कूटकोटिः कपटसमुच्चः, तस्याः घटनापाटवेन योजनापुण्येन, प्रकटं मुख्यतः शार्दूलं धूर्तता यस्य ताह्वमः, निष्ठुरः निर्दयः, यः अश्लक्षः अश्लक्षराजः, वसन्तभानुः इत्यर्थः, स एव घटः, तस्य घटनः विचालनः, विदलन इत्यर्थः, आत्मा स्वहृदयं यस्य तद्विचालम् ।

(२५) मन्यध्वं जानीत, यूयमिति शेषः । अस्व बालकस्य ।

(२६) रक्षानिर्वेशः रक्षणभृतिः, रक्षयित्तममित्यर्थः, (‘निर्वेशो भृतिभोजयोः’ इत्यमरः) ।

(२७) स्वसा मनिनी । इयं मञ्जुवादिनी ।

(२८) आर्य्या देव्या ।

(२९) आर्य्यादत्तः आर्य्या देव्या दत्तः ।

(३०) ‘वाचामगोचरम्’ इति पाठे—क्रियाविशेषणम्; वाचामगोचरं वचाम्, तस्या इति योजना ।

(३१) प्रपन्नायाम् उपपन्नतायाम् ।

अलव्यरन्ध्रश्च लोको नष्टमुष्टिविन्तादिकथनेः अभ्युपायान्तर-
 प्रयुक्तैः (३२) दिव्यांशतामेव मम समर्थयमानो (३३)
 मदाज्ञां न अत्यवर्त्तत । (३४) राजपुत्रस्य आर्यापुत्र (३५)
 इति प्रभावहेतुः (३६) प्रसिद्धिः आसीत् । तस्य गुणवति
 आर्द्ध भद्राकृतम् उपनाय्य (३७) पुरोहितेन पाठयन्नोतिं
 राजकार्याणि अन्वतिष्ठम, अचिन्तयस्य—‘राज्यं नाम
 शक्तिवयायत्तं, (३८) शक्तयश्च मन्त्रप्रभावोत्साहाः परस्परानु-
 गृह्यताः कृत्येषु क्रमन्ते । (३९) मन्त्रेण हि विनि-
 खयोऽर्थानां, प्रभावेण प्रारम्भः, (४०) उत्साहेन निर्वह-

(३२) अलव्यरन्ध्रः अप्रसिद्धः, अदृष्टदवागारख्यातिर इत्यर्थः । नष्टं—
 नष्टा विलना, वा मुष्टिविन्ता अन्वतिन्ता इत्यर्थः, तदादीनां कथनेः । अभ्युपायति—
 अभ्युपायान्तराणाम् उपायाविवेचनाया, प्रयुक्तैः प्रयोगैः, प्रयोगहेतुभारत्वात्, एतादृशः
 उपायः कल्पितो देशेषु येन लोकाः सुखिन आर्द्धादिभिरा विना कालं नयन्ति,
 तथाकृते च सत्य एवायं देवांगः, न चेत् अस्माकं सहसा एतादृशं सुभिक्षमस्य
 प्राप्तेने कथं आदिति भावः ।

(३३) दिव्यांशतां दिव्यपुरुषांशसम्भवत्वम् । समर्थयमानः सम्भावयन् ।

(३४) अत्यवर्त्तत अत्यकामत ।

(३५) आर्यापुत्रः देवीपुत्रः ।

(३६) प्रभावहेतुः प्रतापकारणम् ।

(३७) तं राजपुत्रम् । गुणवति शुभे । भद्राकृतं सुखितमित्यर्थः, [“भद्रा-
 ज्ञेति वक्तव्यम्” (वा०) इति उक्त-भद्राकृतशब्दोऽयं प्रयुक्तः । “मद्राकृतम्” इति
 पाठे—सौम्याकृतमित्यर्थः] । उपनाय्य उपनयनविधिना संस्कार्यम् ।

(३८) शक्तिवयायत्तं शक्तिवयाधीनम् ।

(३९) परस्परानुगृह्यता अन्वतिष्ठसकृताः । कृत्येषु कार्येषु, सन्धिविषयकसिद्धि
 इति यावत् । क्रमन्ते स्कीता भवन्ति, प्रभवन्ति इत्यर्थः, [“इतिउर्गतायनेषु क्रमः”
 (१।१।३८ वा०) इति तज्] ।

(४०) मन्त्रेण मन्त्रप्रवृत्त्या । विनिखयः अवधारणम् । अर्थानां कर्तव्यवस्तूनाम् ।
 प्रभावेण प्रभुवृत्त्या । प्रारम्भः प्रवर्तनं, आरम्भविति शेषः ।

णम् । (४१) अतः पञ्चाङ्गमन्त्रमूक्तौ (४२) द्विरूपप्रभाव-
स्कन्धः (४३) चतुर्गुणोक्ताङ्कविटपो (४४) द्विसप्ततिप्रकृति-
पत्रः (४५) षड्गुणकिसलयः (४६) शक्तिसिद्धिपुष्पफलस्य (४७)

(४१) उक्त्वादेन उक्त्वाद्गमत्या । निर्वहणं सिद्धिस्वामः ।

(४२) पञ्चाङ्गेति ।—पञ्च सङ्घायादयः, चङ्गानि यस्य तादृशः, मन्त्रः मूक्तम्
चङ्गिः यस्य तादृशः; पञ्चाङ्गान्याङ्क कामन्दकः,—“सङ्घावाः साधनोपायाः विनागी
देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गनिष्पत्तेः ॥” इति ।

(४३) द्विरूपेति ।—द्विरूपः।द्विगुणः द्विविधो वा, कोव-दण्डोभयजनितत्वादिति ।
भावः, प्रभावः स्कन्धः काण्ड इव यस्य तथाभूतः, (“स प्रभावः प्रतापस्य वचनैः
कोवदण्डजनम्” इत्यमरः) ।

(४४) चतुर्गुणेति ।—चतुर्गुणाः चतुराङ्गताः, चतुर्दिव्यं प्रकृता इति भावः,
उक्त्वाङ्काः विक्रमवचनानि एव, विटपाः ग्राह्या यस्य तथाविधः; यथा—कर्त्तव्याङ्केषु
स्मिन्नतरः प्रथम उक्त्वाङ्क, तस्य साम-दान-भेद दण्डरूपोपायचतुष्टयसाध्यत्वात्
चतुर्गुणत्वं, स विटपः ग्राह्यैव यस्य सः ।

(४५) द्विसप्ततीति ।—द्विसप्ततिः द्वाभ्यामधिकं सप्ततिः, तत्राङ्कुरा इत्यर्थः,
स्वाभ्यन्तरेण सुहृत्कावराद्दुर्गवक्ष्यपौरश्रेणिकरूपाचामष्टानां राज्याङ्गानां मध्ये स्वामिनो
नामकत्वेन परिव्यागात् सुहृदस्य द्वादशराजचक्रमण्डपातत्वात् परशेषात् षट्कत्व,
तस्य च द्वादशराजचक्रविषयकत्वात् द्विसप्ततित्वं प्रकृतोक्तम् । द्वादश राजानस्य—
“अरिर्निजमरिर्निजं मित्रमिजममः परम् । अघारिर्निजमित्रस्य विजिगीषोः पुरःसराः ॥
पार्थिवाङ्कसतः पयादाकन्दस्तदनन्तरः । आसार-वक्षथोयैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥”
विजिगीषोः पुरःसराः पञ्च, पृष्ठस्थाः पार्थिवाङ्कः चाकन्दः पार्थिवाङ्कासारः चाकन्दा-
सारः इति चत्वारः, विजिगीषुर्द्वयमः । “अरेष विजिगीषोय मध्यमो भूम्यनन्तरः ।
चतुर्वृत्ते संवृतयोः समर्धो व्यस्तशोर्वधे ॥ मण्डलाङ्कितरेतेवासुदासीनी तथाविधः ॥”
इति; तथा च द्वादशमिः षट्के गुचिते द्विसप्ततित्वं सम्पद्यते; एवञ्च द्विसप्ततिः
प्रकृतयः प्रतापीव यस्य तादृशः ।

(४६) षड्गुणः ।—षट् गुणाः सन्धिविषयानासमवैषम्यान्त्रयाः, द्विसप्तत्याः
प्रकृत्याः इव यस्य तथाविधः ।

(४७) शक्तौति ।—शक्तयः प्रभाषोक्ताङ्कमन्त्राः तिस्रः, सिद्धयश्च शक्तिवक्ष-
साभ्याः भूद्विरव्यसुहृत्प्राप्तिकरपाण्डवः, यथाकर्म पुष्पाणि फलानि च इव यस्य तथाक्तः,

नयवनस्यतिर्नेतुः (४८) उपकरोति । स च अयम् अनेकाधि-
 कारणत्वात् असहायेन (४९) दुरुपजीव्यः । (५०) यस्तु
 अयमार्य्यकेतुनाम मित्रवर्ममन्त्रौ, स कोशलाभिजनत्वात् (५१)
 कुमारमादृपक्षौ मन्त्रिगुणैश्च युक्तः, तन्मतिम् अवमत्यैव
 ध्वस्तौ मित्रवर्मा, स चेत् लब्धः पेशलः' (५२) इति । अथ
 नालोऽङ्घ्रं रहसि आश्रयं—'तात ! आर्य्यमार्य्यकेतुम्
 एकान्ते ब्रूहि, 'को न्वेष मायापुरुषः, (५३) य इमां राज्य-
 लक्ष्मीम् अनुभवति ? (५४) स च अयम् अस्महालो
 भुजङ्गेन (५५) अमुना परिगृहीतः (५६) किमुहोर्ष्येत ? (५७)

तत्र च प्रकीर्णा सिद्धरूपफलहेतुत्वात् पुण्यत्वं, शक्तिहेतुकत्वात् सिद्धीनां फलत्व-
 मिति बोध्यं, शक्तिपुण्यः सिद्धफल इत्यर्थः, अङ्गुष्ठाः प्रकथस्तिलः सिद्धयधीदयालवः
 इति भावः ।

(४८) नयवनस्यतिः नीतिः । नेतुर्नायकत्वम् ।

(४९) अनेकाधिकारणत्वात् बहुसाधनत्वादिभ्यः । असहायेन
 निःसहायेन ।

(५०) दुरुपजीव्यः दुःखेन उपजीवनीयः, रक्षणीय इत्यर्थः ; "दुरुपजीवः"
 इति पाठे—रुःखेन उपजीवः उपजीवनं, प्राचलम् इत्यर्थः, बल स तथाभूतः,
 नयमार्य्येण अचलमतिदुःसाध्यमिति भावः ।

(५१) कोशलाभिजनत्वात् कोशला जनपदाः, अभिजनः जन्मभूमिः यत्र
 तत्र भावः तस्मात् ।

(५२) तन्मते तत्र प्रथमम् । अवमत्यैव अवज्ञादेव, तन्निषेधनिषिन्धव्य देवो
 प्रति वर्षवाभिजावादिति भावः । ध्वस्तः अर्थं गतः । स आर्य्यकेतुः । पेशलः बाहः,
 सुभान्त्यर्थः, भवेदिति श्रवः ।

(५३) मायापुरुषः कापटिकः ।

(५४) अनुभवति भुङ्क्ते ।

(५५) अस्महाहः अस्माकं राजकुमारः । भुजङ्गेन विटेन, दूर्ध्वैवेत्यर्थः,
 ("भुजङ्गो विट-सर्पयोः" इत्यमरः) ।

(५६) परिगृहीतः आविष्टः, आक्रान्त इत्यर्थः, अधीनोक्त इति वाच्यम् ।

अथेत वा ?' इति । स यत् वाटिष्यात तदास्म बोध्यः' इति ।
 सोऽन्यदैवं माम् आवेदयत्—'मुहुर्मुपास्व प्राभृतैः, प्रवर्त्य (५८)
 चित्राः कथाः, संवाञ्च (५९) पाणिपाटम्, अतिविश्वम्-
 दत्तक्षरं (६०) तम् अप्राक्षं त्वदुपदिष्टेन नयेन । सोऽपि
 एवम् अकथयत्—'भद्र ! मेवं वादौः, अभिजनस्य शुद्धि-
 दर्शनम् (६१) असाधारणं बुद्धिनेपुण्यम्, (६२) अतिमानुषं
 प्राणबलम्, (६३) अपरिमाणम् औदार्यम्, (६४) अत्याश्चर्यम्
 अस्त्रकौशलम्, (६५) अनल्पं शिल्पज्ञानम्, (६६) अनुपहाट्टै
 चेतः, तेजश्चाप्यविषञ्चमभ्यामित्तीणम् (६७) इति । अस्मिन्नेव

(५७) उद्भोष्येन मुच्येत ।

(५८) मुहुः पुनः पुनः । उपास्व आराध्य, सेवित्वा इत्यर्थः । प्राभृतैः
 उपायनैः । प्रवर्त्य प्रक्षाल्य ।

(५९) संवाञ्च मर्दयित्वा, सेवित्वेति यावत् ।

(६०) अतीति ।—अतिविश्वमेव अतिविश्यासेन, दत्तः क्षयः समयः,
 वचनानुसर इत्यर्थः, येन तम् ।

(६१) अभिजनस्य अन्वयश्च, कुलश्लेषः ("सक्ततिर्भोजननकुलान्भिसजना-
 त्वयो" इत्यनवरः) । शुद्धदर्शनं गुणैर्वैभक्त्यस्य, दर्शनं दृश्यते अनेनेति दर्शनं प्रापक-
 मित्यर्थः ।

(६२) असाधारणम् असामान्यम् । बुद्धिनेपुण्यं प्रज्ञापाटवम् ।

(६३) अतिमानुषम् अलौकिकम् । प्राणबलं भाषाणां सामर्थ्यम् ।

(६४) अपरिमाणम् असोमम् । औदार्यं महत्त्वम् ।

(६५) अत्याश्चर्यमत्यद्भुतम् । अस्त्रकौशलम् अस्त्रचालनाग्नेपुण्यम् ।

(६६) अनल्पं मनसिबलम् । शिल्पज्ञानं कारकौशलम् ।

(६७) आवपञ्चं दुःसहम् ; "अपरविषञ्चम्" इति पाठे—पुनैः विषञ्चं पर-
 विषञ्चं, तद्य भवति इत्यपरविषञ्चं विषञ्चदुःसहम् इति भावः । अस्मिन्नीचम्
 अस्मिन्मन्त्रिभक्त्योक्त्य गमनयोग्यं, सामर्थ्येन प्रत्यूषा कल्पुषं मन्त्रुपरास्तुल्यम् इत्यर्थः,
 अक्रुतोन्वयम् इति भावः ; ("यो मन्त्रुत्सर्गं विद्वत्तः प्रति । सोऽपि ज्ञानोऽप्यु-
 म्निबोधोऽप्यस्मिन्नीच इत्यपि" इत्यनवरः) ।

सन्निपातिनी (६८) गुणाः, ये अन्यत्र (६९) एकैकशोऽपि दुर्लभाः । (७०) द्विषताम् एष चिरवित्त्वद्रुमः, प्रह्वानान्तु (७१) चन्दनतरुः, तम् उद्धृत्य (७२) नीतिज्ञस्यन्यम् अश्मकम् इमञ्च राजपुत्रम् अनेन (७३) पित्रेण पदे प्रतिष्ठितमेव विधि, नात्र संशयः कार्यः' इति । तच्चापि श्रुत्वा भूयो भूयश्च उपटाभिः (७४) विशीघ्र (७५) तं (७६) मे मत्सिन्हायम् अकरवम् । तत्सख्यश्च (७७) मत्स्यशौचयुक्तान् (७८) अमात्यान् विविधव्यञ्जनांश्च (७९) गूढपुरुषान् (८०) उदपाटयम् । तेभ्यः च उपलभ्य लुब्धसमृद्धम् अत्युत्तमतम् (८१) अविधेयप्रायश्च

(६८) सन्निपातिनीः सन्धुयवर्तिनीः ; "सन्निपातिताः" इति पाठे—एकत्र विनिवेशिताः, महान्नः संख्यापिता इति यावत् ।

(६९) ये गुणाः । अन्यत्र अन्वामान् पुरुषे ।

(७०) दुर्लभा दद्यादाः ।

(७१) चिरवित्त्वद्रुमः करस्रहस्रभेदः, "नाटाकरस्र" इति ख्यातः, कश्चिन्व-पूर्यत्वात् तद्यान्वम् ; ("चिरवित्त्वा नक्तमासः करजश्च कश्चिन्व" इत्यमरः) । प्रह्वानां महानाम् ।

(७२) उद्धृत्य उद्धृत्यम् ।

(७३) नीतिज्ञस्यन्यम् चात्यानं नीतिज्ञं सन्वते इति तद्योक्तम् । अश्मकं वसन्तमानुजः अनेनेति द्विती तृतीया ।

(७४) उपटाभिः उपटारे, उपटोक्तनेरित्यर्थः, ("उपाटनमुपसास्र-मुपटारकचोपटा" इत्यमरः) ।

(७५) विशीघ्रं विशुद्धं कृत्वा इत्यर्थः, सन्नीघ्येति यावत् ।

(७६) तम् आर्यं केशुम् ।

(७७) तत्सख्यं तस्य सखा, तस्यहाय' सन् इत्यर्थः ।

(७८) मत्स्य-शौचयुक्तान् मत्स्यवादिनः निर्दोषा इत्यर्थः ।

(७९) विविधव्यञ्जनां नामान्विक्रयकारिण इत्यर्थः ।

(८०) गूढपुरुषान् गुप्तकारान् ।

(८१) अत्युत्तमतम् अतिगर्वितम् ।

प्रकृतिमण्डलम्, (८२) अलुब्धताम् अभिविख्यापयन्, (८३) धार्मिकत्वम् उद्भाषयन्, नास्तिकान् कदर्थयन्, (८४) कण्टकान् विशोधयन्, (८५) अमित्रोपधोरपन्नम्, (८६) चातुर्वर्ष्यं स्वधर्मकर्मसु (८७) ख्यापयन् अभिसमाहरम् (८८) अर्थान् ; अर्थमूला हि दण्डविशिष्टकर्मारम्भाः, (८९) न च अन्यत् अस्ति प्रापिष्ठं तत्र दीर्घख्यादित्याकलय्य योगान् (९०) अन्वतिष्ठं, व्यचिन्तयच्च—‘सर्वोऽप्यतिशूरः सेवकवर्गी मयि तथाऽनुरक्तो यथाऽऽज्ञया स्वप्राणानपि तृणाय मन्यते । राज्यहितय-सैन्यसामग्र्या (९१) च नाहम् अश्मकेशात् (९२) वमन्त-

- (८२) अभिधेयपाद्यं प्रायेण अवशीभूतम् । प्रकृतिमण्डलं प्रजावर्गम् ।
- (८३) अलुब्धताम् अलोक्ष्यता, स्वस्येति शेषः । अभिविख्यापयन् प्रकटयन् ।
- (८४) नास्तिकान् नास्ति परलोके इत्याभिसानिनः । कदर्थयन् कुत्सयन् ।
- (८५) कण्टकान् घुटान् शयन् । विशोधयन् उत्सूषयन् ।
- (८६) अमित्रेति ।—अमित्ताचाम उपधीः कूटप्रयोगान् । अपन्नम् विकलयन् ।
- (८७) चातुर्वर्ष्ये ब्राह्मणवृत्तवेष्टयुद्दानित्यर्थः । स्वधर्मकर्मसु स्वधर्मवर्षिचत-स्रसंस्कारानुष्ठानेषु ।

(८८) अभिसमाहरम् उपार्णयन् ; “अभिसमाहरयन्” इति पाठे—सङ्गृहीतं शङ्खुधाभित्यर्थः ; [“शक्ति लिङ्” (१३, १७२ पा०) इति लिङ्] ।

(८९) अर्थमूला अर्थमाध्या इत्यर्थः ; “अर्थानर्थमूला” इति पाठे—अर्थः अनर्थश्च मूलं येषां तादृशाः, तत्र यथानुष्ठाने अर्थः, अथथानुष्ठाने अनर्थ इति भावः । दण्डेति ।—दण्डानां विशिष्टकर्मणां च आरम्भाः अनुष्ठानानि ।

(९०) तत्र तेषु अर्थेषु । दीर्घख्यात् दुर्बलत्वात्, अन्यतरमपेक्ष्य इत्यर्थः । अन्यत् अपरम् । प्रापिष्ठम् अधिकं पापम् । नास्तीति आकलय्य विविच्य । शोभान् उपवायात्, अर्थमङ्गुलीपादानित्यर्थः, (“योगः सप्तहोपायध्यानसङ्कतिपुस्तकपु” इत्यम्बरः) अर्थहीनतापेक्ष दुःखान्तरं नास्तीति भावः ।

(९१) राज्यहितयेति ।—राज्यधीर्हितसकलं मित्रवर्गं प्रकल्पवर्गं राज्यधीरिति शङ्खः, सैन्यसामग्र्यां वक्तव्यमस्या ।

(९२) अश्मकेशात् अश्मकेशान् ।

भानोर्नूनी नीत्याविष्टः ; (२७) अतो वसन्तभानुं पराजित्य
 विदर्भाधिपतेः अनन्तवर्मणः पुत्रं भास्करवर्माणं पित्रेण पटे
 स्थापयितुम् अक्षमस्मि । 'अथञ्च राजसूनुः भवान्या पुत्रत्वेन
 परिकल्पितः, अहञ्च अस्मै साहाय्ये नियुक्तः' इति सर्वत्र
 किंवदन्ती सञ्जाताऽस्ति । अद्यापि चेतस्मात्कपटकृत्यं (२४) न
 केनापि विदितम् । अत्रस्याथ अस्मिन् भास्करवर्मणि राज-
 तनये 'अथमस्मत्स्वामिनोऽनन्तवर्मणः पुत्रो भवान्याः प्रसादात्
 एतद्राज्यम् अवाप्स्यति' इति ब्रह्मशा वर्त्तन्ते । अश्मकेशसैन्यं
 च राजसूनोर्भवानीसाहाय्यं विदित्वा 'देव्याः शक्तेः पुरी न
 बलवती मानवी शक्तिः' इति अस्माभिविश्रुते चलचित्तमिव
 उपनक्षते । अत्रत्याथ मौलाः प्रकृतयः प्रथममेव राज-
 सुताभ्युदयाभिलाषिण्यः, इटानीञ्च पुनः मया दानमानाद्यावर्ज-
 नेन विश्वामिता विशेषेण राजपुत्रमेव अभिकाङ्क्षन्ति । अश्म-
 केन्द्रान्तरङ्गाश्च सेवका मदौयैः विश्वाद्यतभैः पुरुषैः प्रभूतां
 प्रीतिम् उत्पाद्य मटाज्ञया रहभोत्युपजप्ताः (२७) 'यूयम्
 अस्मन्नित्राणि, अतोऽस्माकं शुभोदके' (२६) वचो वाच्यमेव ।
 अत्र भवान्या राजसूनोः साहाय्यकाय विश्रुतं (२८) विश्रुतं (२८)
 नियुज्य तद्वस्तेन अश्मकेन्द्रस्य वसन्तभानोऽस्तत्पत्ने स्थित्वा ये च
 अनेन (२९) सह योत्स्यन्ति तेषामपि अन्तकातिथिभवनं

(२३) नीत्याविष्टः नीतपरः ।

(२४) मत्कपटकृत्यं मदोयस्मात्कपटव्यवहारम् ।

(२५) उपजप्ताः सेविताः ।

(२६) अस्माकम् अस्मान्तरत्नैः । शुभोदके कल्याणोत्तरफलम्, ("शुद्धः
 फलसुत्तरम्" इत्यनेनः) ।

(२७) विश्रुतं विश्वामिता ।

(२८) विश्रुतं मटाज्ञम् ।

(२९) अनेन विश्रुतेन, राजसूनया वा ।

विहितम् । यावत् अश्मकेन्द्रेण स जन्यवृत्तिः (१००) न जातः
 तावटेनम अनन्तधर्मतनुजं भास्करवर्माणम् अनुसरिष्यथ । स (१)
 वीतभयो भूयर्षी (२) प्रवृत्तिस (३) आमाद्य सपरिजनः
 सुखेन निवर्त्यति, न चेद्भवानीत्रिशूलवश्यो भविष्यति ।
 भवान्या च ममेति आक्षेपमस्ति यत एकवारं सर्वेषां कथय ;
 अतो मया युष्माभिः सह मैत्रौमवबुध्य सर्वेभ्यो गदितम् ।' (४)
 इति आकर्ण्य तेऽश्मकेन्द्रान्तरङ्गभृत्या राजसूतोः भवानीवरं
 विदित्वा पूर्वमेव भिन्नमनस आसन ; विशेषतश्च मदीयमिति
 वचनं श्रुत्वा ते सर्वेऽपि मद्गणे समभवन् । एतं सर्वमपि वृत्तान्तम्
 अवबुध्य अश्मकेन्द्रेण व्यचिन्ति—'या राजसूतोर्मौनाः प्रजास्ताः
 सर्वा अपि एनमेव प्रभुम् अभिलषन्ति । मदीयश्च वाङ्म-
 आभ्यन्तरो भृत्यवर्गो भिन्नमना इव लक्ष्यते । एवं यद्यहं
 क्षमाम् अवलम्ब्य गृहे एव स्थास्यामि, तत्र उत्पन्नोपजापं (५)
 स्वराज्यम् अपि परिव्रातुं (६) न शक्यामि । अतो यावता
 भिन्नचित्तेन (७) मदवबोधकं (८) प्रकटयता (९)
 मद्दलेन सह मिथो वचनं (१०) न सञ्जातं, तावतैव

(१००) जन्यवृत्तिर्गुड्यापारवान् ।

(१) सः यः भास्करवर्माणुसारी भविष्यतीति भावः ।

(२) भूयर्षी मरुतीम् ।

(३) प्रवृत्तिं वृत्ति, जीविकानित्यर्थः, ("प्रवृत्तिर्वात्तवार्त्तयोः" इति आचरः)

(४) गदितं कथितम् ।

(५) उत्पन्नोपजापं जातभेदम् ।

(६) परिव्रातुं रक्षितुम् ।

(७) भिन्नचित्तेन सपत्नमनसा ।

(८) मदवबोधकं मदीयवक्त्रादिसूचकं वचनमिति भावः ।

(९) प्रकटयता प्रकाशयता ।

(१०) मद्दलेन मदीयकेन्द्रेण । मिथो वचनं परस्परभेदवचनमित्यर्थः ।

तेन साकं (११) विग्रहं रचयामि, इत्येवं विहिते (१२)
 सोऽवश्यं मटये क्षणम् अवस्थास्यते' (१३) इति निश्चित्य
 अन्यायेन परराज्याक्रमणपातकप्रेरितः (१४) समीन्यो मृत्यु-
 मुञ्चामिव अस्रत्सैन्यम् अभ्ययात् । तमभ्यायान्तं विदित्वा
 राजपुत्रः पुरः (१५) अभवत् । अतोऽश्मकेन्द्रम् एव तुरगाधिरुद्धो
 यावत् अभ्यसर्, तावत् सर्वा एव तत्सैनाः (१६) 'यत्
 अयम् एतावतोऽपरिमितस्य अस्रत्सैन्यस्य उपरि एक एव
 अभ्यागच्छति, तदत्र भवानीवर एव अनाधारणं कारणं,
 नान्यत्' इति निश्चित्य आलेख्यालिखिता (१७) इव अवस्थिताः ।
 ततो मयाऽभिगम्य युद्धाय समाहूतो वसन्तभानुः समेत्य माम्
 अस्मिप्रहारेण दृढम् अभ्यङ्गन् । अहञ्च शिखाविशिषावफलित-
 तटसिप्रहारः (१८) प्रतिप्रहारेण तं प्रहृत्य (१९) अवकृतम् (२०)
 अश्मकेन्द्रशिरोऽवनौ विनिपात्य तत्सैनिकान् अवदम्—'अतः
 परमपि ये युयुत्सवो भवन्ति, ते समेत्य मया युध्यन्तां, न चेत्

(११) साकं साकं. ("साकं साकं समं सङ्" इत्यमरः) ।

(१२) विहिते कृते ।

(१३) सः विद्युतः । (अवस्थाकृते इत्यत्र अव-पूर्वकत्वात् सा-धातोरानने-
 पदित्वम्) ।

(१४) परैति.—परस्य अनन्तवसंभः, राज्यस्य आक्रमणम् अतिक्रमणं,
 अङ्गसाधनवरीषे इत्यर्थः, तदेव पातकं, तेन प्रेरितः ।

(१५) पुरः अये, अयेसर इत्यर्थः ।

(१६) तत्सैनाः तस्य अश्मकेन्द्रस्य सैनाः ।

(१७) आलेख्यालिखिताः चित्रार्पिताः ।

(१८) त्रिवेति.—शिखाविः शिष्य शिखामैतुष्येण, विफलितः व्यर्थोक्तः, तस्य
 वसन्तभानीः, अस्मिप्रहारः येन तदाभूतः ।

(१९) प्रहृत्य आघातं कृत्वा ।

(२०) अवकृतं क्षिप्तम् ।

राजसूनुचरणप्रणामं विधाय तद्वीयाः सन्तः स्वस्ववृत्त्युपभोग-
पूर्वकं निजान् निजान् अधिकारान् निःशङ्कं पारपालयन्तः
सुखेन अवतिष्ठन्ताम्' इति । महचनश्रवणानन्तरं सर्वेऽपि
अश्मकेन्द्रसेवकाः स्वस्ववाहनात् सहसा अवतीर्थ्य राजसूनुम्
आनम्य तद्वशवर्त्तिनः समभवन् । ततोऽहं तत् अश्मकेन्द्रराज्यं
राजसूनुमात् विधाय तद्रक्षणार्थं भौलान् स्वान् अधिकारिणो
निदुज्य आकीभूतेन अश्मकेन्द्रसैन्येन च साकं विदमान् अभ्येत्य
राजधान्यां तं राजतनयं भास्करवर्माणम् अभिषिष्य पित्रे
पदे न्यवेशयम् ।

एकदा च मात्रा वसुमत्या सह अवस्थितं तं राजानं (२१)
व्यजिज्ञपं—'मया एकस्य कार्यस्य आरम्भश्चिकीर्षितः (२२)
अस्ति । स यावत् न सिध्यति तावन्मया न कुत्रापि एकत्राव-
स्थान्तुं शक्यम् ; अत इयं मङ्गाय्या त्वङ्गिनी मञ्जुवादिनी
किर्यान्त अहानि युष्मदान्तकमेव तिष्ठतु । अहञ्च यावदिष्ट-
जनोपलभ्यं (२३) कियन्तमपि अनेहसं (२४) भुवं पारभ्रम्य तम्
आसाद्य पुनः अत्र समेष्यामि' । इति आकर्ण्य मात्राऽनुमतेन
राज्ञा अहमगादि—'यत् अस्माकमेतद्राज्योपलभ्यलक्षणस्य
एतावतोऽभ्युदयस्य असाधारणो हेतुर्भवानिव ; भवन्तं विना
क्षणमपि अस्माभिः इयं राज्यधूर्नं निर्वाह्या ; अतः किमेवं
वक्ति भवान् ?' । इति आकर्ण्य मया प्रत्यवादि—'युष्माभिः अयं
चिन्तालवोऽपि (२५) न चित्ते चिन्तनोयः ; युष्मद्गृहे यः

(२१) राजानं भास्करवर्माणम् ।

(२२) चिकीर्षितः कर्तुं न भिलषितः ।

(२३) यावदिति ।—इष्टजनस्य प्रियजनस्य, उपलभ्यं कामं वावदित्वर्थः ।

(२४) अनेहसं काशं. ("काको दिष्टोऽप्यनेहाः" इत्यमरः) ।

(२५) चिन्तालवोऽपि सत्त्वाऽपि चिन्ता ।

सचिवरत्नम् आर्य्यक्रेतुः अस्ति, स ईदृग्विधानाम् अनेकेषां
 राज्यानां धुरम् उद्योदुं शक्तः । ततस्तं तत्र नियुज्य अहं गमि-
 श्यामि' इत्यादिवचनजातैः प्रसोभितोऽपि मजननीको नृपो-
 ऽनेकेः आग्रहैः मां कियन्तमपि कालं प्रयाणोपक्रमात् (२६)
 न्यवर्त्तयत्, उत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्मणो राज्यं मङ्गं पाटाञ्च ।
 अहञ्च तद्राज्यम् आत्मसात् कृत्वा राजानम् आमन्त्र्य यावत्
 त्वदन्वेषणाय प्रयाणोपक्रमं करोमि, तावदेव अङ्गनाथेन
 सिंहवर्मणा स्वमाहाय्याय आकारितोऽत्र समागतः पूर्वपुण्य-
 परिपाकात् स्वामिना (२७) समर्गसि ।”

ततस्ते तत्र सङ्गता अपहारवर्मापहारवर्माऽर्थपाल-प्रमति-
 मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-विश्रुताः सर्वे कुमाराः पाटल्यां यौवराज्यम्
 उपभुञ्जानं समाकारणे (२८) पूर्वकृतसङ्केतं वामलोचनया
 भार्य्याया सह कुमारं सोमदत्तं सेवकैः आनाय्य सराजवाहनाः
 सन्भूय अवस्थिता मिथः प्रमोदसंवलिताः कथा यावद्विदधति,
 तावत् पुष्यपुरात् राज्ञो राजहंसस्य आज्ञापत्रम् आदाय
 समागता राजपुरुषाः प्रणम्य राजवाहनं व्यजिज्ञपन्—
 “स्वामिन् ! भवज्जनकस्य भूपतेः राजहंसस्य आज्ञापत्रमिदं
 गृह्यताम् ।” इत्याकथ्यं समुत्थाय भूयो भूयः सादरं प्रणम्य
 सदसि तत्र आज्ञापत्रम् अग्रहीत् । शिरसि च आधाय तत
 उत्तार्य्य उत्कीर्य्य (२९) राजा राजवाहनः सर्वेषां श्रुत्वतामेव
 अवाचयत्—“स्वस्ति श्रीः पुष्यपुरराजधान्याः श्रीराजहंस-
 भूपतिः चम्पानगरीम् अधिवसतो राजवाहनप्रमुखान् कुमारान्

(२६) प्रयाणोपक्रमः तत्प्रस्थानारम्भात्, प्रस्थानोद्यमादित्यर्थः ।

(२७) आकारितः आहृतः । स्वामिना, स्वयैति शेषः ।

(२८) समाकारणे समाह्वाने ।

(२९) उत्कीर्य्य उन्मुद्र्य, मुद्रां मङ्कला इत्यर्थः ।

आशास्त्र (३०) आशापत्रं प्रेषयति, यथा—यूयमितो माम्
 आमन्त्र प्रणम्य प्रस्थिताः पथि कस्मिंश्चित् वनोद्देशे उपशिवा-
 लयं स्तब्धावारम् अवस्थाप्य स्थिताः । तत्र राजवाहनं शिव-
 पूजार्थं निशि शिवालये स्थितं प्रातः अनुपलभ्यावशिष्टाः सर्वेऽपि
 कुमारः 'सहैव राजवाहनेन राजहंसं प्रणस्यामः, न चेत् प्राणां-
 क्ष्यक्ष्यामः' इति प्रतिज्ञाय सैन्यं परावर्त्य राजवाहनम् अन्वेष्टं
 पृथक् प्रस्थिताः । एतं भवद्दत्तान्तं ततः प्रत्यावृत्तानां सैनिकानां
 मुखात् आकर्ष्य असह्यदुःखोदन्वति (३१) मग्गमगसौ उभौ
 अहं युष्मज्जननौ च 'वामदेवाश्रमं गत्वा एतद्दत्तान्तं
 तद्विदितं (३२) विधाय (३३) प्राणपरित्यागं कुर्वेः' इति निश्चित्य
 तदाश्रमम् उपगतौ तं मुनिं प्रणम्य यावत् स्थितौ, तावदेव तेन
 त्रिकालज्ञेन मुनिना विदितमेव अस्मन्मनीषितं (३४) निश्चयम्
 अवबुध्य प्रावाचि—'राजन् ! प्रथममेव एतत् सर्वं युष्मन्मनीषितं
 योगबलादज्ञायि, यदेते त्वत्कुमारा राजवाहननिमित्ते कियन्तं
 कालम् आपटमासाद्य भाग्योदयात् अमाधारणेन पराक्रमेण
 विहितदिग्बजयाः प्रभूतानि राज्यानि उपलभ्य षोडशवर्षान्ते
 विजयिनं राजवाहनं पुरस्कृत्य प्रत्येत्य (३५) तव वसुमत्याश्च
 पाटान् अभिवाद्य भवटाज्ञाविधायिनो भविष्यन्ति; अतः
 तन्नमित्तं किमपि साहसं न विधेयम्' इति । तदाकण्ठं
 तस्यत्ययात् धैर्यंभवन्नख्यं अद्य प्रभृति अहं देवौ च प्राणम्

(३०) आशास्त्र आशीर्वादेरभिनन्द्यर्थः ।

(३१) असह्यदुःखोदन्वति दुःखदुःखसागरे ।

(३२) तद्विदितं तेन वामदेवेन, विदितं ज्ञातम् ।

(३३) विधाय कृत्वा ।

(३४) अस्मन्मनीषितम् अज्ञानान्धतम् ।

(३५) प्रत्येत्य प्रत्यागत्य ।

अधारयाव । इदानीम् आरुन्धवर्तिनि अवधौ वामदेवाश्रमे गत्वा विद्मसिः कृता—‘स्वामिन् ! त्वदुक्तावधिः पूर्णप्रायो भवति, तत्प्रवृत्तिः त्वया अद्यापि विज्ञायते ?’ इति । श्रुत्वा मुनिः अवदत्—‘राजन् ! राजवाहनप्रमुखाः सर्वेऽपि कुमाराः अनेकान् दुर्जयान् शत्रून् विजित्य दिग्विजयं विधाय भूमण्डलं वशोक्रुत्य चम्पायाम् एकत्र मङ्गताः । तव आज्ञापत्रम आदाय तदानयनाय प्रेष्यन्तां शोभमेव सेवकाः ।’ इति मुनिवचनम् आकण्ठ्ये भवदाकारणाय आज्ञापत्रं प्रेषितमस्ति । अतःपरं चेत् क्षणमपि यूयं विलम्बं विधास्यथ, ततो मा वसुमतीञ्च मातरं कथाऽवशेषौ एव शोषयित्वा ज्ञात्वा पानोयमपि पथि भूत्वा पेयम्” इति । एवं पितुः आज्ञापत्रं मूर्च्छित्वा विधृत्य गच्छेमेति निश्चयं चक्रुः । अथ वशोक्रुतराज्यरक्षापर्याप्तानि सैन्यानि समर्थतरान् पुरुषान् आप्तान् स्थानं स्थाने नियुज्य कियता सैन्येन मागेरक्षा विधाय “पूर्वशत्रुं मालवेश्वरं मानसारं पराजित्य तदपि राज्यं वशोक्रुत्य पुष्पपुरनगरे राज्ञो राज-हंसस्य देव्या वसुमत्याश्च पाटान् नस्याम.” एवं निश्चित्य स्वस्वभार्यामंयुताः परिमितेन सैन्येन मालवेशं प्रति प्रस्थिताः । प्राप्य च उज्जयिनीं तदेव सहायभूतेः तैः कुमारैः परिवृतेन राजवाहनेन अतिबलवानपि मालवेशो मानसारः क्षणेन पराजित्ये (३६) निहतश्च । ततः तदुद्धितरम अवन्तिसुन्दरो समादाय चण्डवर्मणा तन्मन्त्रिणा पूर्वे कारागृहे रक्षितं पुष्योद्भवं कुमारं सकुटुम्ब तत उन्मोचितं सह नोत्वा मालवाधोश-राज्यं वशोक्रुत्य तदक्षणाय काश्चित् सैन्यसहितान् मन्त्रिणो नियुज्य अवशिष्टपरिमितसैन्यसहितस्ते कुमाराः पुष्पपुरं ममेत्य राजवाहनं पुरस्कृत्य तस्य राजहंसस्य मातुर्वसुमत्याश्च चरणान्

अभिवन्दितवन्तः । तौ च पुत्रसमागमं प्राप्य परमानन्दम् अधिगतौ । ततो राज्ञो वसुमत्याश्च देव्याः समक्षं वामदेवो राजवाहनप्रमुखाणां दशानाम् अपि कुमाराणाम् अभिलाष विज्ञाय तान् आज्ञापयत्—“भवन्तः सर्वेऽपि एकवारं गत्वा स्वानि स्वानि राज्यानि न्यायेन परिपालयन्तु । पुनर्यदा इच्छा भवति तदा पित्रोश्चरणाभिवन्दनाय आगन्तव्यम्” इति । ततस्ते सर्वेऽपि कुमारास्तन्मुनिवचनं शिरसि आधाय तं प्रणम्य पितरौ च गत्वा दिग्विजयं विधाय प्रत्यागमनान्ते स्वस्ववृत्तं पृथक् पृथक् मुनिसमक्षे न्यवेदयन् । पितरौ च कुमाराणां निज-विक्रमावबोधकानि अतिदुष्टानि चरितानि आकर्ण्य परमानन्दम् आप्नुताम् । ततो राजा मुनिं सविनयं व्यजिज्ञपत्—
“भगवन् ! तव प्रसादात् अस्माभिर्मनुजमनोरथाधिकम् अवाह्यनसगोचरं (३७) सुखम् अधिगतम्, अतः परं मम स्वामि-
चरणसन्निधौ वानप्रस्थाश्रमम् अधिगत्य आत्मसाधनम् (३८)
एव विधातुम् उचितम् ; अतः पुष्यपुरराज्ये मानसार-
राज्ये च राजवाहनम् अभिषिष्य अवाशिष्टानि राज्यानि नवभ्यः
कुमारेभ्यो यथोचितं सम्प्रदाय ते कुमाराः राजवाहनाज्ञाविधा-
यिनः तदेकमत्या वर्त्तमानास्तत्तुदधिमेखला वसुन्धरां
समुपृत्य कण्टकान् यथा उपभुञ्जन्ति तथा विधेयं स्वामिना”
इति । तेषां तत्पितृवानप्रस्थाश्रमग्रहणोपक्रमनिषेधे भूयांसम्
आग्रहं (३९) विसोक्त्य मुनिः तानवदत्—“भी. कुमारकाः !
अयं युष्मज्जनक एतद्वयःसमुचिते पथि वर्त्तमानः कायक्लेशं विनैव

(३७) अवाहनसगोचरं वाहनसगोचरविषय, वर्त्तमानोऽं चित्वातीतत्वेति यावत् ।

(३८) स्वामिचरवेति ।—स्वामिनश्च, चरणसन्निधौ चरणसगोचरे । आत्म-
साधनं परमात्मचिन्तनम् ।

(३९) भूयांसं नञ्जात्यम् । आग्रहं वचनम् ।

मटाश्रमस्थो वानप्रस्थाश्रमाश्रयणाय समुत्सुकः सर्वथा भवद्भिर्न
 निवारणीयः । अत्र स्थितस्त्वयं भगवद्भक्तिम् उपलप्स्यते ।
 भवन्तश्च पित्रमन्निधौ न सुखम् अवाप्स्यन्ति” । (४०) इति
 मङ्गलैः आज्ञाम् अधिगम्य ते पितृवाङ्मनप्रस्थाश्रमाधिगमप्रतिषेधा-
 यज्ञम् अत्यजन् । राजवाहनं पुष्पपुरेऽवस्थाप्य तदनुज्ञया
 सर्वेऽपि परिजनाः स्वानि स्वानि राज्यानि प्रतिपास्य स्वेच्छया
 पित्रोः समीपे गतागतम् अकुर्वन् । एवम् अवास्थितास्ते
 राजवाहनप्रमुखाः सर्वेऽपि कुमाराः राजहंसाज्ञया सर्वमपि
 वसुधावलयं (४१) न्यायेत् परिपालयन्तः परस्परम् ऐकमत्येन
 वत्समाणाः पुरन्दरप्रभृतिभिः (४२) अपि अतिदुर्लभानि
 राज्यसुखानि अन्वभूवन् ।

इति श्रीदण्डिना कृतौ दशकुमारचरिते विश्रुत-
 चरितं नाम अष्टम उच्छ्वासः ।

इति श्रीदण्डिना कृता दशकुमारचरितस्य
 उत्तरधोठिका समाप्ता ।

(४०) अवाप्स्यन्ति वाप्स्यन्ति, अच्योतत्वादिति भावः ।

(४१) वसुधावलयं पृथिवीमण्डलम् ।

(४२) ऐकमत्येन एकमतावस्यत्येन । पुरन्दरप्रभृतिभिः इन्द्रादिभिः ।

इति अष्टमोच्छ्वासटीका ।

इति वि, ए, अष्टाध्यायिका पश्चितकृतपतिना श्रीनीलानन्दविद्यासामर-
 महाचार्येण विरचिता ज्ञानशोधिनी व्याख्या ।

